Будденброки
Томас Манн

Переклав з німецької Євген Попович

БУДДЕНБРОКИ
Занепад однієї родини
ЧАСТИНА ПЕРША
Розділ перший
– "Що це означає?.. Що це… означає?.."
– Ото ж бо, в бісового батька, c'est la question, ma tres chere demoiselle![1]
Елізабет Будденброк, що сиділа поруч із свекрухою на рівній, полакованій у білий колір і оббитій жовтою матерією канапі зі спинкою, оздобленою золотою лев'ячою головою, зиркнула на свого чоловіка – він примостився в кріслі поряд з канапою – і поспішила на допомогу маленькій доньці, яку біля вікна тримав на колінах дід.
– Тоні! – сказала вона. – "Вірую, що бог…"
Восьмирічна Антонія, тендітна, в сукенці з легенького мінливого шовку, ледь відвернувши миле біляве личко від діда, задумливо, напружено вдивлялася поперед себе блакитно-сірими очима і, мабуть, нікого в кімнаті не бачила; вона ще раз проказала:
– "Що це означає…" – тоді повільно: – "Вірую, що бог…" – далі швидко, вся прояснівши: – "… створив мене разом з усіма істотами", – і, раптом згадавши далі, опромінена радістю, духом виповіла цілий параграф, дослівно за катехізисом, за його останнім, виправленим виданням, яке щойно, року божого 1835, з'явилося з дозволу високомудрого сенату. "Коли вже зрушиш з місця, – подумала вона, – то почуваєш те саме, що взимку на санчатах, як з'їжджаєш з братами з Єрусалимської гори: всі думки вилітають з голови, і не можна спинитися, навіть якби хотілося".
– "А ще вбрання і взуття, – провадила вона, – їжу й питво, дім і подвір'я, жінку й дитину, поле й худобу…"
На цьому слові старий мосьє Йоганн Будденброк не витримав і зайшовся голосним, глузливим сміхом, що вже давно клекотів у нього в грудях. Він буїв радий, що може поглузувати з катехізису, і, мабуть, на те й улаштував цей невеличкий екзамен. Він почав розпитувати Тоні про її поле й худобу, поцікавився, скільки вона хоче за мішок пшениці, і сказав, що ладен почати з нею торг. Його кругле, вкрите легеньким рум'янцем, добродушне обличчя, – він не міг удавати сердитого, хоч би як хотів, – оточував віночок білого як сніг, напудреного волосся, що спадало жмутом на широкий комір світло-сірого сурдута, немов кіска. Йоганн Будденброк і на сімдесятому році життя не зрадив моди своєї молодості, відмовився тільки від галунів між гудзиками й великими кишенями, але жодного разу в житті не вдяг довгих штанів. Широке, подвійне підборіддя його задоволено спочивало на білому мереживному жабо.
Усі підхопили той сміх, найбільше з пошани до голови сім'ї; мадам Антуанета Будденброк, з роду Дюшанів, захихотіла достеменно так, як її чоловік. То була огрядна дама з великими білими буклями понад вухами, у сукні в чорну й сіру смужку і без жодних оздоб, що свідчило про скромність і простоту; в руках, і досі білих та гарних, вона тримала маленьку оксамитову торбинку з шитвом. Риси її обличчя з плином років якимось дивом стали цілком подібні до чоловікових. Тільки темні жваві очі своїм обрисом і кольором трохи виказували її наполовину романське походження; по дідові вона була з французько-швейцарської сім'ї, а

народилася в Гамбурзі. її невістка Елізабет Будденброк, з роду Крегерів, сміялася чисто по-крегерівському: починала з чудного пирхання і притискала підборіддя до грудей. Як усі Крегери, вона мала дуже елегантний вигляд, і хоч не була красуня, проте її дзвінкий, розважний голос, її неквапливі, впевнені й лагідні рухи в усіх навколо будили почуття спокою й довіри. До її рудуватого волосся, викладеного в невелику корону, а за вухами завитого в буйні кучері, надзвичайно пасувала ніжно-біла шкіра, зрідка поцяткована дрібним ластовинням. Обличчя Елізабет, з трохи задовгим носом і маленьким ротом, мало одну характерну рису; між спідньою губою і підборіддям зовсім не було заглибини. Сукня її, з коротким ліфом, до якого пришиті були рукави з високими буфами, і вузька спідниця з легенького шовку в ясних квітках, лишала відкритою довершеної краси шию, перев'язану атласною стрічкою; на стрічці мерехтів аграф з великих діамантів.
Консул трохи нервовим порухом подався вперед. Він був у брунатному сурдуті з широкими вилогами і схожими на пляшку рукавами, що аж під зап'ястком щільно облягали руку. Вузькі, при самому тілі, штани пошиті були з білої матерії, що легко переться, і з боків прикрашені чорними стяжками. Підборіддя його впиралося в тверді комірці, обв'язані шовковою краваткою, що геть затуляла виріз строкатої жилетки. Очі він мав батькові: блакитні, пильні, трохи заглибоко посаджені, хоч, може, й мрійливіші; зате риси обличчя були поважніші й твердіші, горбоватий ніс різко виставав наперед, а щоки, що до половини заросли білявими кучерявими баками, були не такі круглі, як у старого.
Мадам Будденброк обернулася до невістки, стиснула їй руку і крізь сміх сказала, втупившись очима їй у коліна:
– Він завжди однаковий, mon vieux[2], правда ж, Бетсі?..
Вона вимовляла: "однакий".
Елізабет тільки мовчки посварилася тендітною рукою, тихо дзенькнувши золотим браслетом, тоді зробила характерний свій рух: провела пальцями від куточка рота до скроні, немов відкидала назад неслухняне пасмо волосся.
Консул сказав з ввічливою усмішкою, але й з докором у голосі:
– Тату, ви знову глузуєте з найсвятішого!
Вони сиділи в "кімнаті з краєвидами", на другому поверсі великого старого будинку на Менгштрасе – фірма "Йоганн Будденброк" купила його кілька років тому, і родина оселилась тут недавно. На міцних, пружних шпалерах, напнутих на рами вздовж стін, видніли широкі краєвиди, виконані в лагідних кольорах, так само, як і тоненький килим на підлозі, – ідилії на манір вісімнадцятого сторіччя; веселі виноградарі, працьовиті хлібороби, гарно пов'язані стрічками пастушки, що на березі тихого, мов дзеркало, озера тримали на колінах біленьких ягнят або цілувалися з ніжними пастухами… Майже на кожній картині все тонуло в жовтавій вечірній загравi – вона перегукувалася з жовтим накриттям на полакованих у білий колір меблях і з жовтими завісами на вікнах.
Як на таку велику кімнату, меблів у ній було небагато. Круглий стіл на тоненьких, рівних, скупо орнаментованих золотом ніжках стояв не перед канапою, а біля протилежної стіни, навпроти малої фісгармонії; на її віці лежав футляр флейти. Крім твердих крісел, симетрично розставлених попід стінами, там був ще тільки швацький столик під вікном та навпроти канапи – прегарний тендітний секретер, заставлений порцеляновими фігурками. Крізь засклені двері навпроти вікон видно було в сутінку передпокій у вигляді ротонди, а ліворуч біліли високі двійчасті двері великої їдальні.

Під другою стіною в округлому каміні за майстерними візерунчастими гратками з блискучого кутого заліза, тріщав вогонь.
Бо цього року зарані настав холод. Уже нині, в середині жовтня, листя на молодих липах навколо Марійської церкви по той бік вулиці пожовкло, круг могутніх готичних веж і шпилів свистів вітер і сіявся дрібний холодний дощ. На бажання мадам Будденброк-етаршої вже вставлено подвійні рами.
Був четвер; цього дня, через кожні два тижні, збиралася вся сім'я, але цим разом, крім родичів, що мешкали в місті, запрошено також на скромний обід кількох друзів дому, і тепер, о четвертій годині пополудні, Будденброки сиділи в дедалі густішому сутінку й чекали на гостей…
Дідові жарти не перепинили санок малої Антони, вона тільки ще дужче надула верхню губку, що й так трохи випиналася над спідньою. Ось вона вже з'їхала з Єрусалимської гори в саму долину, але не змогла раптово спинитися на гладенькій дорозі й ледь перехопилася через межу…
– Амінь, – сказала вона, – а я щось знаю, дідусю!
– Tiens![3] Вона щось знає! – вигукнув старий добродій і вдав, що аж нетямиться з цікавості. – Ти чула, мамо? Вона щось знає! Ну, хто б сказав…
– Коли удар теплий, то маємо блискавку, – заявила Тоні, на кожному слові киваючи головою. – А як холодний, то маємо грім!
Вона схрестила руки на грудях і переможно обвела очима усміхнені обличчя, певна свого успіху. Але пана Будденброка розгнівали її мудрування, він хотів конче знати, хто дитині розповідав такі нісенітниці. Виявилось, що то була Іда Юнгман, недавно найнята для малої мамзель із Марієнведера. Консулові довелося боронити Іду.
– Ви надто суворі, тату. Чому б у її віці не мати своїх власних дивацьких поглядів на такі речі…
– Excusez, mon cher!.. Mais c'est une folie![4] Ти знаєш, як я не люблю, коли одурманюють дітей! Чули таке? Як холодний удар, то маємо грім! А хай він гримне їй на голову! Дайте мені спокій із своєю пруссачкою!
Річ у тім, що він не вельми полюбляв Іду Юнгман. Старий добродій не був обмеженою людиною: він набачився світу, тринадцятого року їздив четвериком на південь Німеччини закуповувати збіжжя для прусської армії, бував у Парижі та в Амстердамі і, як чоловік освічений, не вважав – боронь боже! – що все, за брамою його любої вітчизни суще, варте догани. Та все ж там, де кінчалися ділові стосунки, в громадському житті, він був, більший прихильник суворих розмежувань, аніж консул, його син, і непривітно зустрічав чужих. Отож як одного дня його діти привезли додому з подорожі до Східної Пруссії приймачку, молоду дівчину-сироту, – їй аж тепер минув двадцятий рік, – дочку господаря заїзду в Марієнведері, що якраз перед тим помер, консулові довелося витримати за своє доброчинство сутичку з батьком; старий провадив наступ майже винятково по-французькому і по-нижньонімецькому. А втім, Іда Юнгман виявилася путящою помічницею в господарстві і в догляді за дітьми, бо завдяки своїй лояльності і пруському уявленню про ранги властиво якнайкраще годилася до такого становища, яке вона посіла в домі Будденброків. То була особа аристократичних принципів, що надзвичайна чітко відрізняла перший клас від другого, середній стан від нижчого; вона пишалася своєю роллю відданої служниці людей вищого кола і ганила Тоні, коли та в школі приятелювала з дівчиною, яку, на думку мамзель Юнгман, можна було зарахувати тільки до середнього стану…
Саме тієї миті пруссачка власного особою з'явилася в ротонді і вступила крізь засклені двері до кімнати: досить висока, кістлява, в чорному вбранні, з гладенько зачесаними косами і цнотливим виразом обличчя. Вона

вела за руку малу Клотільду, неймовірно худу дівчинку у квітчастій ситцевій сукенці з бляклими, попелястими кісками і з покірною міною старої дівки. Вона походила із зубожілої до краю бічної лінії; батько її, небіж старого пана Будденброка, служив наглядачем маєтку під Ростоком. Дівчинку взяли на виховання в цей дім, бо вона була одного віку з Антонією і дуже покірливої вдачі.
– Усе приготоване, – оголосила мамзель Юнгман, і "р" продеренчало їй аж у горлі: колись вона взагалі не вміла його вимовляти. – Клотільда так ревно помагала на кухні, що Тріні майже не було чого робити.
Мосьє Будденброк глузливо посміхнувся в своє жабо з Ідиної чудернацької вимови, а консул поплескав по щоці свою маленьку небогу й мовив:
– От і добре, Тільдо. Сказано ж бо: молися і працюй. Нашій Тоні треба було б брати з тебе приклад. Вона занадто любить пустувати і бити байдики.
Тоні похилила голову і спідлоба зиркнула на діда, бо добре знала, що він, як завжди, візьме її в оборону.
– Е, ні! – озвався він. – Вище голову, Тоні, courage![5] Не всім те саме пасує. Кожному своє. Тільда чемна, але ми теж не останні. Я кажу raisonnable[6], Бетсі?
Він звернувся до невістки, що звичайно ставала на його бік, тим часом як мадам Антуалета, мабуть, більше з розважності, аніж з переконання, найчастіше підтримувала консула. Так обидва покоління, ніби в chasse croise[7], подавали одне одному руки.
– Ви дуже добрі, тату, – сказала пані Елізабет. – Тоні постарається стати й слухняною, й розважною… Хлопці вже прийшли зі школи? – спитала вона Іду.
Але Тоні, що з дідових колін підглядала у вікно, майже одночасно з нею вигукнула:
– Том і Христіан уже виходять на Йоганнісштрасе… І пан Гофштеде… І дядько лікар…
Дзигарі на Марийській церкві задзвонили якусь мелодію: дзень, дзінь, бом! – не вельми зграйну, аж важко було вчути в ній якийсь лад, але врочисту; тоді малий і великий дзвони радісно й поважно ознаймили четверту годину; водночас унизу різко задзеленчав на цілий передпокій дзвоник подвійних вхідних дверей – то справді прийшли Том з Христіаном, а з ними перші гості: поет Жан-Жак Гофштеде і домашній лікар Грабов.
Роздій другий
Пан Жан-Жак Гофштеде, міський поет, що, напевне, й цього разу приніс у кишені якогось вірша з нагоди сьогоднішнього свята, був не набагато молодший за Йоганна Будденброка-старшого і вбраний на той самий смак, тільки сурдут мав зеленого кольору. Проте він був тонший і рухливіший за свого давнього приятеля, очі мав невеличкі, меткі, зеленкуваті, а ніс довгий і гострий.
– Щиро дякую, – сказав він, потиснувши руки чоловікам, а дам, – особливо пані Елізабет, що її він надзвичайно поважав, – ушанувавши своїми найвишуканішими compliments[8], тими compliments, на які молоде покоління вже, безумовно, не здатне; вклоняючись, він приємно, лагідно усміхався. – Щиро дякую, високоповажні друзі, за ласкаве запрошення. Цих молодиків, – він показав на Тома й Христіана, що стояли обіч нього в блакитних курточках, підперезаних шкіряними пасками, – ми з лікарем зустріли на Кенігштрасе, вони саме йшли з уроків. Чудові хлоп'ята, правда ж, пані Елізабет? Томас солідний, поважний, він неодмінно буде комерсантом, можна не сумніватися. А от Христіан, мені здається, трохи шибайголова, га?

Трохи incroyable[9] … Але я не приховую свого engouement[10]. Я гадаю, що хлопець буде вчитися: він дотепний і має чудові здібності…
Пан Будденброк набрав тютюну з золотої табакерки.
– Мавпа він, та й годі! А може, з нього вийде поет, Гофштеде?
Мамзель Юнгман позсувала на вікнах завіси, і скоро кімнату залляло ледь тремтливе, проте лагідне й приємне світло свічок із кришталевої люстри і з світильників, що стояли на секретері. Волосся пані Елізабет замерехтіло золотом.
– Ну, Христиане, – озвалася вона, – що ти сьогодні вчив?
Виявилося, що в Христіана було письмо, арифметика й співи.
То був семирічний хлопчик, уже тепер майже до смішного схожий на батька: ті самі невеликі, круглі, глибоко посаджені очі, та сама лінія носа, вже великого й горбоватого, а обрис вилиць показував, що його обличчя не довго буде таке по-дитячому кругле, як тепер.
– Ми страх як сміялися, – заторохтів він, і очі його забігали по всіх, хто сидів у покої. – Послухайте, що пан Штенгель сказав Зігмундові Кестерману. – Він нахилився вперед, похитав головою і значуще промовив, вдивляючись поперед себе: – "Зовні, серденько моє, зовні ти гладенький та прилизаний, але душа твоя, серденько, душа твоя чорна…"
Він пропускав "р", "чорна" вимовив як "чегна", а на обличчі його з таким переконливим комізмом вимальовувалась похіть до тієї "зовнішньої" прилизаності, що всі зареготалися.
– Мавпа, та й годі! – ще раз сказав крізь сміх старий Будденброк.
Проте пан Гофштеде нетямився з захвату.
– Charmant![11] – вигукнув він. – Неперевершено! Ні, де треба знати Марцелюса Штенгеля! Достеменно він! Краще й не скажеш!
Томас не мав такого хисту; він стояв біля свого меншого брата і сміявся щиро, без заздрощів. Зуби в нього були не дуже гарні: дрібні й жовті. Зате ніс був як намальований, а очима й формою обличчя хлопець дуже скидався на діда.
Усі посідали, хто на стільцях, хто на канапі, розмовляли про ранню осінь, про новий будинок, балакали з дітьми… Пан Гофштеде біля секретера милувався чудовою чорнильницею з севрської порцеляни у формі плямистого мисливського собаки. Доктор Грабов, чоловік десь консулового віку, з лагідною усмішкою на довгобразому обличчі, зарослому ріденькими баками, оглядав тістечка, булочки з родзинками й різноманітні сільнички з сіллю, виставлені напоказ гостям. То була "хліб-сіль", прислана господарям від родичів і приятелів з нагоди їхнього новосілля. А щоб усі бачили, що то дарунок не якихось злидарів, хліб був спечений із солодкого, приправленого корінням тіста на маслі й на яйцях, а сіль насипано в золоті сільнички.
– Здається, я матиму роботу, – мовив лікар, показуючи на солодощі, і насварився на дітей пальцем. Тоді підняв важку посудину на сіль, перець та гірчицю і похитав головою.
– Від Лебрехта Крегера, – усміхнувся мосьє Будденброк. – Мій любий сват завжди дуже щедрий. Я йому такого не дарував, як він побудував собі літній будинок за міською брамою. Але він завжди був такий… панська вдача! Щедра! A la mode-cavalier![12]
Дзвоник біля дверей задзвонив на цілий будинок. Прибув пастор Вундерліх, присадкуватий старий добродій у довгому чорному сурдуті, з напудреним волоссям і білим, добродушним, веселим обличчям, на якому поблискували жваві сірі очі. Він був уже довгі роки вдівцем і звик зараховувати себе до старих кавалерів, таких, як довготелесий маклер Гретьєнс, що прийшов

разом з ним і водно приставляв до очей складені трубкою кістляві долоні, наче оцінював картину: він мав славу великого знавця мистецтва.
Слідом за ними прибув сенатор доктор Ланггальс та його дружина, давні приятелі дому, а також винар Кеппен з великим червоним обличчям, що ніби тонуло між викладеними ватою плечима, в супроводі своєї тілистої жінки.
Було вже більше як пів на п'яту, коли нарешті з'явилися Крегери, – старі й молоді, консул з дружиною і з синами Якобом і Юргеном, однолітками Тома й Христіана. І майже одночасно з ними надійшли батьки пані Крегер – оптовий торговець лісом Евердік з жінкою, старе закохане подружжя; вони й досі при всіх називали одне одного пестливими іменами, як у ті часи, коли ще тільки були заручені.
– Велике панство приходить пізно, – сказав консул Будденброк і поцілував тещу в руку.
– Зате вже цілим гуртом! – Йоганн Будденброк широким жестом обвів громаду Крегерів і потис руку старому.
Лебрехт Крегер, a la mode-cavalier, високий, вишуканий, ще трохи пудрив волосся, але вбраний був по-модному. На його оксамитовій жилетці поблискували два рядки гудзиків із коштовних каменів. Син його Юстус носив невеличкі баки й закручені вуса, а поставою і поведінкою дуже скидався на батька; навіть рухи в нього були такі самі округлі й елегантні.
Гості не посідали, а стоячи ліниво перемовлялися, чекаючи найважливішої миті. Аж ось Йоганн Будденброк-старший подав руку мадам Кеппен і голосно сказав:
– Ну, якщо всі вже маєте апетит, mesdames et messieurs[13]…
Мамзель Юнгман і служниця розчинили білі двері, і товариство поволі подалося до великої їдальні з приємною певністю, що де-де, а в Будденброків гостей завжди чекає ласий шматок…
Розділ третій
Коли всі рушили до дверей, молодший господар сягнув рукою до нагрудної кишені, де зашелестів якийсь папір; люб'язна усмішка раптово згасла на його обличчі, її заступив напружений і стурбований вираз, а на скронях заграли м'язи, наче він зціпив зуби. Тільки для годиться він ступив кілька кроків у напрямку їдальні, тоді спинився й пошукав очима матір: вона під руку з пастором Вундерліхом уже мала переступити поріг серед останніх гостей.
– Пардон, любий пасторе… На кілька слів, мамо!
Пастор добродушно кивнув головою, і консул Будденброк повів стару даму назад до вікна в кімнаті з краєвидами.
– Щоб довго не розводитись: прийшов лист від Готгольда, – сказав він тихо й швидко, дивлячись у її темні допитливі очі, й дістав з кишені складений удвічі запечатаний конверт. – Його рука… Це вже третій, а тато відповів йому тільки на перший… Що робити? Лист прийшов іще о другій годині, давно треба було б віддати його татові, але невже ж я мав сьогодні псувати йому настрій? Що ви скажете? Ще не пізно його викликати…
– Ні, ти маєш слушність, Жане, краще зачекати! – мовила мадам Будденброк і, за своїм звичаєм, швидко схопила сина за руку, – Що там може бути? – додала вона стурбовано. – Хлопець стоїть на своєму. Домагається відступного за пайку в домі… Ні, ні, Жане, краще не тепер… Може, ввечері, як лягатимем спати…
– Що робити? – знову сказав консул і сумно похитав головою. – Я сам не раз хотів просити тата поступитися… Щоб не здавалось, ніби я, брат, вліз у довір'я до батька і рию яму під Готгольда… Та й не хочу, щоб тато, не дай боже, подумав щось негарне. Але як чесно казати… врешті, я ж татів

компаньйон. А крім того, поки що ми з Бетсі платимо і за третій поверх, як звичайні пожильці… Що ж до сестри у Франкфурті, то тут справу залагоджено. Її чоловік уже тепер, за татового життя, отримає відступне: четверту частину купівельної ціни будинку. Добра умова, тато залагодив її дуже вміло й тактовно, і для фірми воїна дуже корисна. А що тато так неприхильно ставиться до Готтгольда, то це…
– Ні, Жане, що ти вигадуєш, твій погляд на цю оправу кожному зрозумілий. Проте Готтгольд вважає, що я, його мачуха, дбаю тільки про своїх дітей і навмисне відвертаю від нього батька. Ось що прикро…
– Але ж він сам винен! – майже крикнув консул, проте, глянувши на двері до їдальні, притишив голос. – Він сам винен, що так погано склалися їхні стосунки! Подумайте самі! Невже він не міг бути розважніший? Чого йому було одружуватися з тією мадемуазель Штювінг і… з її крамничкою?.. – На цьому слові консул засміявся, сердито і водночас збентежено. – Огида до тієї крамнички – батькова слабість, але Готтгольдоіві треба було шанувати це його невеличке марнославство…
– Ох, Жане, найкраще було б, якби батько поступився!
– Але хіба я можу його нараджувати? – прошепотів консул і нервово підніс руку до чола. – Я зацікавлений особисто і тому мав би сказати: "Тату, заплатіть". Проте я ще й компаньйон і мушу захищати інтереси фірми; тож як тато вважає, що він не зобов'язаний забирати з оборотного капіталу гроші для неслухняного, збунтованого сина… Йдеться про чималу суму – більше як одинадцять тисяч талярів. Це v добрі гроші… Ні, ні, я не можу нараджувати… але й не можу відраджувати. Не хочу нічого знати про це. Тільки розмова з татом для мене desagreable[14]…
– Хай увечері, Жане. А тепер ходімо, люди чекають…
Консул сховав листа до кишені, дав руку матері, і вони разом зайшли до яскраво освітленої їдальні, де товариство якраз розмістилося навколо довгого столу.
З ясно-блакитного тла шпалер майже пластично виступали між струнками колонами білі постаті богів. Вікна були запнуті важкими червоними завісами, а в кожному кутку горіло у високому, позолоченому канделябрі вісім свічок, не рахуючи тих, що стояли на столі в срібних свічниках. Над масивним буфетом, навпроти дверей до кімнати з краєвидами, висіла велика картина – якась італійська затока; її імлисто-блакитний тон у цьому освітленні справляв надзвичайне враження. Попід стінами стояли величезні канапи з твердими спинками, оббиті червоним адамашком.
Коли мадам Будденброк сідала на своє місце між старим Крегером, який головував на тому боці столу, що від вікна, і пастором Вувдерліхом, на обличчі в неї не було вже й сліду турботи чи тривоги.
– Bon appetit![15] – сказала вона і на свій лад коротко, приязно кивнула головою, швидко перебігши очима через ввесь стіл, аж до того краю, де сиділи діти…
Розділ четвертий
– Молодця Будденброк, скажу я вам! – вихопився гучний голос пана Кеппена з загальної розмови, коли служниця з червоними голими руками, в грубій смугастій спідниці і в маленькому білому чепчику майже на потилиці, з допомогою мамзель Юнгман і покоївки пані Елізабет "згори" рознесла гарячу зелену юшку з грінками і всі обережно взялися їсти. – Молодця! Який простір, яка елеганція… Тут можна жити, скажу я вам…
Пан Кеппен не бував у попередніх господарів цього дому; він недавно розбагатів, походив з родини не вельми патриціанської і, на жаль, ніяк не міг відвикнути від деяких простацьких висловів, як хоча б оте "скажу я

вам", що його він приточував, де треба й де не треба. Крім того, він казав "молодця" замість "молодець".
– Та ще й придбане запівдарма, – сухо зауважив пан Гретьєнс, що напевне мав це знати, й крізь складену трубочкою долоню почав пильно розглядати італійську затоку.
Гостей порозсаджувано якомога впереміж, приятелів посеред родичів, але не всюди вдалося дотриматись такого ладу: старі Евердіки сиділи, як завжди, поряд, пані Евердік мало не на колінах у чоловіка, і ніжно кивали одне одному головою. Зате старий Крегер, високий і рівний, велично сидячи між пані Ланггальс та мадам Антуанетою, розподіляв свої елегантні жести й стримані жарти між обома дамами.
– А коли цей дім збудовано? – спитав пан Гофштеде навскоси через стіл старого Будденброка, що веселим, трохи глузливим тоном розмовляв з мадам Кеппен.
– Anno…[16] стривайте… десь тисяча шістсот вісімдесятого, якщо не помиляюся. Зрештою, мій син ліпше знається на таких датах.
– Вісімдесят другого, – ввічливо вклонившись, озвався консул з другого кінця столу; він лишився без дами й сидів біля сенатора Ланггальса. – Докінчено взимку тисяча шістсот вісімдесят другого року. "Ратенкамп і компанія" почала тоді швидко йти вгору… Тяжко стає, коли подумаєш, як занепала ця фірма за останні двадцять років…
Розмова за столом затихла, на якісь півхвилини запала мовчанка. Кожен дивився в свою тарілку й згадував славетну колись родину Ратенкампів. Вони побудували цей дім, мешкали в ньому, тоді зубожіли і, дійшовши до краю, мусили вибратися з нього…
– Авжеж, тяжко, – мовив маклер Гретьєнс. – А надто коли згадаєш, яке шаленство довело фірму до занепаду. Якби Дітріх Ратенкамп не взяв був тоді в компаньйони того Гельмака! їй-богу, я за голову вхопився, коли Гельмак почав там господарювати. Я знаю з певних джерел, панове, як ш безсоромно спекулював за спиною в Ратенкампа, як роздавав векселі й акцепти на ім'я фірми… Врешті все скінчилося… Банки перестали довіряти, забракло забезпечення… Ви собі навіть не уявляєте… А хто комори контролював? Може, Гельмак? Та вони там нишпорили, як щури, рік у рік! А Ратенкамп на все махнув рукою…
– Він був як паралізований, – сказав консул. Обличчя його спохмурніло й посуворішало; схилившись над тарілкою, він помішував ложкою юшку і лише час від часу позирав невеликими, круглими, глибоко посадженими очима на той кінець столу, де сидів батько. – Його все щось гнітило, і, мені здається, не важко зрозуміти, що саме. Нащо йому було зв'язуватися з Гельмаком? Той тільки й мав, що погану славу, а капіталу – кіт наплакав. Мабуть, Ратенкампа мучила потреба перекласти на когось частину страшної відповідальності, бо він відчував, що нестримно наближається до краху… Фірма відхазяйнувала своє, давній рід par passee[17]… Вільгельм Гельмак, напевне, був тільки останнім поштовхом до руїни…
– Отже, ви вважаєте, шановний пане консул, – із спокійною усмішкою мовив пастор Вундерліх, наливаючи своїй дамі й собі червоного вина, – що навіть якби не Гельмак та його непутяща поведінка, однаково мало б статися те, що сталося?
– Не зовсім так, – задумливо сказав консул, ні до кого зокрема не звертаючись. – Але я гадаю, що Дітріх Ратенкамп неодмінно й неминуче мусив зв'язатися з Гельмаком, щоб здійснився присуд долі… Він, мабуть, діяв під тиском невблаганної необхідності… Я певен, що здебільшого він був свідомий витівок свого компаньйона, та й про те, що робиться в коморах, також дещо знав. Але йому наче хто волю відібрав…

– Ну, assez[18], Жане, – сказав старий Будденброк і поклав ложку. – Це одна з твоїх idees[19]…
Консул, неуважно всміхаючись, підняв чарку до батька. Але тут озвався Лебрехт Крегер:
– Краще киньмо розмови про давне і вернімося до радісної сучасності!
З цими словами він обережно, елегантним порухом узяв за шийку пляшку білого вина з корком, прикрашеним маленьким срібним оленем, трохи відсунув її від себе й уважно приглянувся до етикетки.
– "Х. – Ф. Кеппен", – прочитав він і кивнув винареві:– Ну звичайно! Що б ми робили без вас!
Служниця почала міняти мейсенські тарілки з позолоченими вінцями. Мадам Антуанета пильно стежила за її рухами, а мамзель Юнгман давала накази в переговорну трубу, що з'єднувала їдальню з кухнею. Подали, рибу; пастор Вундерліх, обережно накладаючи собі на тарілку, сказав:
– А проте цієї радісної сучасності могло й не бути. Молодь, що сидить тут і тішиться разом з нами, старими, мабуть, і на думку собі не покладає, що колись могло діятись інакше… Дозволю собі нагадати, що мої стежки не раз збігалися з стежками наших Будденброків… Завжди, коли мені трапляється на очі така ось річ, – він узяв зі столу важку сріблу ложку й обернувся до мадам Антуанети, – я думаю, чи не її шостого року тримав у руках наш приятель, філософ Ленуар, сержант його (величності імператора Наполеона… І згадую, мадам, нашу зустріч на Альфштрасе…
Мадам Будденброк дивилася просто перед себе, і на обличчі її світилася трохи збентежена, зігріта давніми спогадами усмішка. Том і Тоні в кінці столу, що не зносили риби, а тому сиділи й уважно дослухалися до розмови дорослих, майже в один голос загукали:
– Ой бабуню, розкажіть!
Та пастор знав, що вона не любила ворушити тієї давньої, трохи прикрої для неї історії, і почав оповідати сам: діти раді, були слухати її хоч і всоте, та й, може, дехто з гостей ще не чув про неї…
– Одне слово, уявіть собі холодний день у листопаді, дощ такий пере, що хай бог боронить; я ходив у справах своєї парафії, тепер вертаюся по Альфштрасе і думаю про те, які настали тяжкі часи. Князь Блюхер подався геть, у місті французи, проте хвилювання, що охопило геть усіх, майже не помітно. На вулицях тихо, люди остерігаються, воліють сидіти вдома. Коли різник Праль, стоячи перед своїми дверима і заклавши руки в кишені, сказав гучним, мов єрихонська сурма, голосом: "Ото вже кепсько, так кепсько, що далі нікуди!" – йому просто вліпили кулю в голову, та й до всьому… Отже, йду я собі й думаю: загляну до Будщенброків, може, їм треба якої поради чи допомоги; чоловік лежить хворий – рожа на голові, а в мадам з постоями клопоту не обкидаєшся. І саме тієї хвилини хто б ви думали трапляється мені назустріч? Наша високоповажна мадам Будденброк, Але в якому вигляді! Поспішає під дощем без капелюшка, можна сказати, біжить, а не йде, шаль ледве тримається на плечах, зачіска геть розкуйовдилась – так, це щира правда, мадам! – аж важко її назвати вже зачіскою. "Який приємний сюрприз! – кажу я, та вона мене навіть не помічає. Тоді я набираюся сміливості, притримую її за рукав, і серце мені стискається з недоброго передчуття… – Куди ви квапитесь так, ласкава пані?" Вона зводить очі, помічає мене й вигукує: "Ох, це ви… Прощайте! Всьому кінець! Я зараз кинуся в Траву!" – "Боронь боже! – кажу я і відчуваю, що обличчя в мене блідне. – То місце не для вас, ласкава пані! Але що сталося?" – І тримаю її так міцно, як тільки дозволяє мені пошана до неї. "Що сталося? – перепитує вона і вся тремтить. – Вони вже добралися до срібла, Вундерліху, ось що сталося! А Жан лежить у ліжку

хворий на рожу й не може мені допомогти! Та навіть якби він був на ногах, то все одно нічим би не зарадив! Вони крадуть мої ложки, мої срібні ложки, ось що сталось, Вундерліху, і я зараз кинуся в Траву!" Ну, я тримаю нашу любу приятельку і кажу те, що завжди мовиться в таких випадках. "Courage, голубко! Все владнається! – кажу. А ще: – Ми спробуємо поговорити з тими людьми. Заспокойтесь, благаю вас! Ходімо швидше!" – І веду її додому. В їдальні ми знаходимо міліцію, чоловік з двадцять, там, де мадам її й залишила: над скринею з срібним начинням. "З ким із вас, панове, я можу почати переговори?" – питаюсь я ввічливо. У відповідь лунає регіт: "З усіма, старий!" Та потім один виходить наперед і відрекомендовується мені – довгий, як тичка, з чорними нафарбованими вусами і червоними ручиськами, що стирчать з обшитих галунами закаврашів. "Ленуар, – каже він і віддав честь лівою рукою, бо в правій тримає п'ять чи шість срібних ложок. – Сержант Ленуар. Що зводите, добродію?" – "Пане офіцер!" – кажу я, цілячись на його point d'honneur[20]. – Хіба вам, з вашим високим званням личить таке робити?.. Місто не опиралось імператорові…" – "Що ви хочете, – відповідає він, – війна є війна! Моїм людям потрібні такі речі…" Мені раптом сяйнула одна думка, і я перебив йому. "Ви повинні зважити, – кажу, бо чого не скажеш у такому становищі, – що ця дама, господиня дому, властиво не німкеня, а радше ваша землячка, француженка…" – "Як француженка? – перепитує довготелесий вояка. І як би ви думали, що він додає? – Отже, емігрантка? Коли так, то вона ворог філософії!" Я мало не зареготав, але стримався і знову берусь до нього: "Бачу, що ви людина освічена. Тому ще раз кажу: мені здається, що вам не личить таке робити!" Він якусь хвилю мовчить, тоді рантом червоніє, кидає ложки в скриню й вигукує: "А хто вам сказав, що я маю якісь інші заміри, а не просто милуюся ними? Гарні речі, нічого не скажеш! І коли хтось із моїх людей прихопить дещо як сувенір…" Що ж, треба сказати, вони тих сувенірів прихопили немало, тут уже марно було покликатися на людську чи божу справедливість… Вони не визнавали іншого бога, крім того страшного чоловіка…

Розділ п'ятий

– Ви його бачили, пане пастор?

Служниця знову перемінила тарілки. На столі з'явилася величезна, цеглястого кольору копчена шинка, запечена в сухарях, а до неї кислувата цибулева підлива і така сила городини, що всі, хто сидів коло столу, могли б наїстися тільки її. Лебрехт Крегер узявся краяти шинку; Злегка піднявши лікті й натискаючи довгими вказівними пальцями на ножа й на виделку, він обережно відрізав соковиті шматки м'яса. Подали також шедевр пані Елізабет – "російський горщик", гостру суміш з тушкованих овочів, що ледь відгонила спиртом.

Ні, на жаль, пастору Вундерліхові не довелося споглядати Бонапарта. Зате старий Будденброк і Жан-Жак Гофштеде бачили його на власні очі: перший – у Парижі, якраз перед російською кампанією, на параді, влаштованому перед палацом Тюїльрі, а другий – у Даицігу…

– Далебі, на вигляд від був доволі-таки непривітний, – мовив поет, високо піднявши брови й підносячи До рота виделку, на яку майстерно наколов заразом до шматку шинки, брюссельської капусти й картоплі. – Хоч казали, наче тоді, в Данцігу, він був у веселому настрої. Навіть розповідали такий анекдот… Цілий день він різався в карти з німцями, і то немилосердно, а ввечері сів грати з своїми генералами. "N'est-ce pas, Rapp, – сказав. він, згорнувши зі столу повну пригорщ золотих, – les allemands aiment beaucoup ces petits Napolйons?"[21] – "Qui, Sire, plus que le Grandi"[22] – відповів Рапп…

Серед веселого сміху, доволі гучного, – бо Гофштеде гарно розповів свій анекдот, навіть злегка наслідуючи міміку імператора, – старий Будденброк зненацька заявив: – Ну, жарти жартами, а все-таки не можна не поважати його великої особи. Що за натура!
Консул поважно похитав головою:
– Ні, наше покоління вже не розуміє, як можна шанувати людину, що вбила герцога Енгієнського, знищила в Єгипті вісімсот полонених…
– Хто зна, чи все це не перебільшено й не перебріхано, – втрутився пастор Вундерліх. – Може, той герцог і справді був легковажним бунтівником, а щодо полонених, то постанова про екзекуцію була викликана необхідністю й добре зважена, а ухвалила її солідна військова рада…
І пастор розповів про книжку, що вийшла кілька років тому, твір імператорового секретаря; він читав її, – путяща річ…
– Все одно, – стояв на своєму консул; він почав знімати нагар зі свічки, що блимала на столі перед ним. – Не збагну, просто не збагну, як можна захоплюватися тим нелюдом! Як християнин, як людина релігійна я не знаходжу в своєму серці місця такому почуттю.
На обличчі в нього з'явився вираз мрійної задуми, він навіть трохи схилиш набік голову, – тим часом його батько й пастор Вундерліх, здавалося, ледь-ледь пересміхнулися.
– Воно то так, – пожартував батько, – але малі наполеони все ж таки були нічогенькі, га? Мій син марить Луї-Філіипом, – додав він.
– Марить? – в легкою іронією перепитав Гофштеде. – Дивно чути ці слова разом: Філіпп Егаліте і – марить!
– Ну, а я вважаю, що нам, їй-богу, є чого повчитися в Липневої монархії…
– Консул говорив поважно, переконано. – Приязне, зичливе ставлення французького конституціоналізму до нових практичних ідеалів і запитів часу… це щось варте подиву…
– Практичні ідеали… гм… – Старий Будденброк, надумавши дати перепочинок своїм щелепам, крутив у руках золоту табакерку. – Практичні ідеали… Ні, мені це не до вподоби, – спересердя він заговорив по-нижньонімецькому. – Ремісничі, технічні, торговельні училища з'являються тепер, як гриби після дощу, гімназія і класична освіта стала раптом дурницею, в кожного на думці тільки рудні, промисловість та зиск… Добре, краще й не треба! А з іншого боку, не вельми мудро весь час отак… та? Не знаю, чогось мене все це дратує… Та я нічого такого не сказав, Жане… Липнева монархія добра штука…
Проте сенатор Ланггальс, так само як і Гретьєнс з Кеппеном, стали на бік консула. Ні, Франція таки молодця, і прагнення до такого самого ладу тут, у Німеччині, треба тільки вітати… Пан Кеппен знову сказав "молодця". За обідом він став ще червоніший і гучно сопів; зате в пастора Вундерліха обличчя й далі було бліде, витончене, опромінене ясною думкою, хоч він з великою приємністю випивав чарку за чаркою.
Свічки поволі догоряли, і часом, коли протяг відхиляв їхнє тремтливе полум'я вбік, над столом хвилею перекочувався ледь чутний запах воску. Гості й господарі сиділи на важких стільцях з високими спинками, їли важкими срібними виделками важкі добрі страви, запивали їх важким, добрим вином і неквапливо виповідали свої думки. Невдовзі мова перейшла на торгівлю, і вони мимоволі почали дедалі частіше вдаватися до діалекту, до його надійних, ваговитих зворотів, по-діловому коротких і по-заможному недбалих, та ще й часом присмачували їх добродушною іронією. Замість "на біржі" вони казали "на товчку", і обличчя їхні світилися щирою втіхою.

Дами скоро перестали цікавитись їхньою розмовою. Серед них слово взяла мадам Крегер – почала апетитно розповідати про те, як найкраще тушкувати коропа в червоному вині.
– Поріжте його на великі шматки, серденько, складіть у каструлю, пересипте цибулею, гвоздикою і сухариками, тоді додайте трішечки цукру, ложку масла і ставте на вогонь. Але не мийте, голубко, боронь боже, треба, щоб не витекла кров…
Старий Крегер сипав найкращими своїми жартами, а консул Юстус, його син, що сидів поруч з доктором Грабовим недалеко від дітей, дражнив мамзель Юнгман; вона мружила карі очі і, тримаючи за своїм звичаєм ножа й виделку рівно догори, легенько розгойдувалася на стільці. Навіть Евердіки пожвавішали і голосно загомоніли між собою. Пані Евердік винайшла нове пестливе ім'я своєму чоловікові.
– Ягнятко ти моє! – лебеділа вона і трясла чепчиком від напливу почуттів.
Нарешті розмова за столом стала загальною: Жан-Жак Гофштеде торкнувся своєї улюбленої теми – подорожі до Італії, яку він відбув п'ятнадцять, років тому з одним багатим гамбурзьким родичем. Він розповідав про Венецію, Рим і про Везувій, про віллу Боргеїзе, де небіжчик Ґете написав частину свого "Фауста", захоплювався водограями з часів Відродження, що дарують мандрівцям прохолоду, рівними, гарно підстриженими алеями, де так приємно прогулюватись, і хтось згадав великий, здичавілий садок Будденброків, зразу за міською брамою.
– Слово честі, – озвався старий Будденброк, – я й досі сердитий на себе, що не спромігся свого часу хоч трохи його причесати. Недавно заглянув туди – а там дикі хащі, просто ганьба! А який гарний був би куточок, коли б повикошувати траву та попідстригати дерева, щоб були кулястої і гранчастої форми…
Проте консул палко заперечив:
– Боронь боже, тату! Я влітку люблю гуляти в тих хащах, однак для мене вся краса пропаде, коли отак обчикрижити чудову, вільну природу.
– Але як та вільна природа належить мені, то невже я не можу зробити з нею, що сам хочу, хай їй біс?
– Ох, тату, коли я лежу там під розбуялими кущами у високій траві, то мені здається, що я швидше сам належу природі, аніж маю на неї якесь право…
– Кришане, не переїдайся! – гримнув зненацька старий Будденброк. – Тільді, тій нічого не зашкодить, пакує в себе, як молотарка…
І справді, тиха, худенька дівчинка з довгастим, старкуватим обличчям творила біля столу чудеса. На питання, чи не насипати їй ще одну тарілку юшки, вона протягло й покірно відповіла: "Та-ак, про-о-шу!" Риби, а так само й шинки, вона набирала двічі, щоразу виловлюючи найбільші куски, а заразом нагортала цілу купу городини, тоді короткозоро схилялась над тарілкою і мовчки, без поспіху, старанно поїдала все великими шматками. На слова старого господаря вона здивовано підвела голову і тільки протягло сказала, лагідно й наївно: "О го-осподи… дядьку!" Але не збентежилась, їла далі з інстинктивним; жадібним апетитом бідної родички за багатим столом, хоч знала, що так не личить і що з неї глузують, байдуже усміхалась і знову накладала собі на тарілку смачних речей, терпляча, вперта, голодна й хирлява.
Розділ шостий
Аж ось на двох великих кришталевих тарелях принесли листковий пудинг – багатошаровий витвір із марципанового тіста, малини, бісквіту і яєчного крему; ту ж хвилю на другому кінці столу блиснуло полум'я: то дітям

подали Їхні улюблені ласощі – облитий спиртом і підпалений пудинг з родзинками.
– Томасе, синку мій, будь такий ласкавий, – мовив Йоганн Будденброк і дістав з кишені штанів велику в'язку ключів. – У другому льоху праворуч, друга полиця, за червоним бордо дві пляшки… втямив?
Томас, що розумівся на таких дорученнях, вискочив з-за столу і невдовзі вернувся з пляшками, вкритими порохом і павутиною. Тільки-но з тієї непоказної оболонки полилася в чарочки золотаво-жовта, солодка, вистояна мальвазія, як пастор Вундерліх підвівся з місця. За столом запала тиша, і він невимушеним, товариським тоном, який полюбляв навіть у церкві, гладенькими зворотами почав тост. На його блідому обличчі заграла тонка, лукава усмішка. В одній руці він тримав чарку, а другою час від часу робив вишуканий жест, підкреслюючи ним свою мову.
– А тепер, щирі мої приятелі, хай нам буде дозволено вихилити чарочку цього благородного трунку за щасливе життя наших вельмишановних господарів у новій, такій пречудовій оселі! За щастя й здоров'я родини Будденброків, за всіх її членів, і присутніх тут, і відсутніх, віват!
"Відсутніх? – думав консул, схиляючи голову перед простягненими до нього чарками. – Кого старий Вундерліх має на думці? Франкфуртських родичів та ще Дюшаиів з Гамбурга чи, може, натякає на щось інше?"
Він устав, щоб цокнутися з батьком, і ласкаво глянув йому у вічі.
Та саме тоді підвівся зі свого місця маклер Гретьєнс, на що йому треба було немало часу; коли ж він нарешті став на рівні ноги, то проголосив деренчливим голосом тост за фірму "Йоганн Будденброк" і за її подальший ріст, поступ і процвітання на славу рідного міста.
Йоганн Будденброк, як голова сім'ї і старший представник торгового дому, склав усім дяку за тепле слово й послав Томаса по третю пляшку мальвазії, бо помилився, гадаючи, що стане двох..
Лебрехт Крегер також узяв слово. Він дозволив собі вільність: лишився сидіти, вирішив, що так його мова справить ще більше враження, і тільки завзято жестикулював головою і руками, коли виголошував тост за господинь дому – мадам Антуанету і пані Елізабет.
Та коли він скінчив, коли пудинг був уже майже доїдений, а мальвазія випита, тоді, відкашлюючись, повільно підвівся Жан-Жак Гофштеде. У всіх за столом вихопилось одностайне "Ах!", а діти з радощів аж заплескали в долоні.
– Так, excusez![23] Я не міг собі відмовити… – почав він, однією рукою злегенька поторсавши свого гострого носа, а другою витягаючи з кишені аркуш паперу.
В залі запала глибока тиша. Аркуш, якого він тримав тепер у руках, був зворушливо, строкато розмальований, і на одному боці, в овалі з червоних квіточок та золотих закруток, красувався напис. Гофштеде зачитав його:
– "З приводу дружнього запрошення на радісне свято новосілля в щойно придбаному будинку родини Будденброків. Жовтень тисяча вісімсот тридцять п'ятого року".
Тоді перевернув аркуш і почав ледь тремтячим старечим голосом:
Любі друзі! Як сьогодні
В пісні цій забути вас,
Цю оселю – дар господній
Вам до віку, не на час?!
Другові з волоссям сивим
І дружиноньці його,
Їхнім діточкам щасливим
Вірша присвячу цього.

Люба ваша мені згода:
Ви ж – як ті боги колись,
Мов Венери мила врода
І Вулканів хист зійшлись.
Хай майбутнє зловороже
Вам утіхи не урве.
Кожен день хай щось хороше
Вам приносить і нове.
Радість без кінця й без краю
Ваше щастя дасть мені.
Скаже й погляд мій, що маю
Я у серці, в глибині.
Тож в добрі живіть віднині
Й споминайте залюбки
Друга, що в своїй хатині
Склав для вас оці рядки.
Гофштеде вклонився, і все товариство бурхливо заплескало в долоні.
– Charmant, Гофштеде! – вигукнув старий Будденброк. – За твоє здоров'я! Ні, таки чудово!
А коли пані Елізабет підняла чарку, щоб цокнутися з поетом, її ніжні щоки ледь почервоніли – дона добре помітила, як Гофштеде на слові "Венера" чемно вклонився в її бік…
Розділ сьомий
Загальне пожвавлення дійшло до найвищої межі, і пан Кеппен відчув доконечну потребу розстебнути кілька гудзиків на жилеті, але, на жаль, про це годі було й мріяти, бо навіть літнім чоловікам такого не дозволялося. Лебрехт Крегер сидів так само рівно, як і на початку обіду, пастор Вундерліх був і далі блідий і коректний, старий Будденброк хоч трохи й відхилився назад, але тримався якнайпристойніше, і тільки Юстус Крегер явно захмелів.
А де дівся доктор Грабов? Пані Елізабет підвелася й непомітно вийшла з їдальні, бо в кінці столу місця мамзель Юнгман, доктора Грабова і Христіана були порожні, а в ротонди долинав ніби стримуваний плач. Вона швиденько проминула в двері за спиною в служниці, що саме заносила масло, сир і фрукти, – і справді, в сутінку, на м'якій лавці, що кільцем оточувала середню колону, чи то сидів, чи то лежав, а швидше корчився малий Христіан і тихо, розпачливо стогнав.
– Ох боже мій, пані! – вигукнула Іда, що стояла з лікарем коло нього. – Хлопець заслаб, йому так погано!
– У мене живіт болить, мамо, так болить, що хай йому чорт! – жалібно простогнав Христіан, і його круглі, глибоко посаджені очі над завеликим носом неспокійно забігали, "Хай йому чорт" вихопилось у нього тільки з великого розпачу, але пані Елізабет зауважила:
– Коли ми будемо казати такі слова, то бог покарає нас ще тяжчим болем!
Доктор Грабов помацав пульс; його лагідне обличчя немов ще подовшало й подобрішало.
– Трохи розладналось травлення… нічого страшного, пані Елізабет! – заспокійливо мовив він. Тоді повільно, педантичним лікарським тоном додав: – Найкраще перенести його в ліжко. Трохи дитячого порошку, можна чашечку чаю з рум'янком, щоб упрів… І сувора дієта, пані Елізабет, неодмінно сувора дієта. Шматочок голуба, скибочка французької булки…
– Я не хочу голуба! – нестямно крикнув Христіан. – Я більше ніколи нічого не їстиму! У мене живіт болить, так болить, що хай йому чорт! – Він з таким запалом вигукував лайливе слово, наче від нього йому легшало.

Доктор Грабов глянув на хлопця з поблажливою, майже сумною усмішкою. О, цей молодик їстиме, ще й як їстиме! І житиме, як усі живуть. Як його предки, родичі й знайомі, просидить овій вік за столом і чотири рази на день поїдатиме важкі, чудово приготовані страви. Що ж, хай їм бог помагає! Він, Фрідріх Грабов, не такої вдачі, щоб ламати звички всіх цих шановних, заможних, звиклих до розкошів купецьких родин. Він прийде, коли його покличуть, і припише на день або два сувору дієту: шматочок голуба, скибочку французької булки… атож, і з чистим сумлінням запевнить, що цього разу нічого страшного немає. Він іще досить молодий, а вже не раз тримав у своїй долоні руку чесного бюргера, що, востаннє наївшись копченої шинки або начиненого індика, зненацька віддавав богові душу в своєму конторському кріслі чи після недовгої хвороби вдома, на добротному старовинному ліжку. Удар, мовилось тоді, параліч, раптова, несподівана смерть… Авжеж, і він, Фрідріх Грабов, міг би їм наперед визначити такий кінець щоразу, чи то була "так собі легка недуга", коли лікаря, може, навіть і не кличуть, чи шановному добродієві якось чудно закрутилося в голові, коли він вернувся після обіду до контори… Ну, та хай їм бог помагає! Він, Фрідріх Грабов, і сам був не від того, щоб часом поласувати начиненим індиком. Ось хоча б сьогодні: шинка з цибуляною підливою, запечена в сухарях, була така смачна, що де в біса втримаєшся! В тоді, коли вже й так дихати нічим, листковий пудинг – марципанове тісто, малина, яєчний крем, так, так… "Сувора дієта, пані Елізабет, неодмінно сувора дієта. Шматочок. голуба, скибочка французької булки…"

Розділ восьмий

У великій їдальні саме вставали з-за столу.

– На здоров'я, mesdames et messieurs, смачного вам! У тій кімнаті на курців чекають сигари, а на всіх нас – чашечка кави і, якщо мадам розщедриться, то й лікер… А далі – більярд, звичайно, для всіх, хто бажає. Жане, мабуть, ти проведеш добродіїв до флігеля… Мадам Кеппен, маю честь…

Сите й задоволене товариство рушило назад до кімнати з краєвидами, весело розмовляючи й обмінюючись зауваженнями з приводу чудового обіду. Але спершу консул зібрав усіх охочих до більярда.

– А ви не зіграєте партію, тату?

Ні, Лебрехт Крегер волів лишитися з дамами. А от Юстус нехай іде, як має бажання… Сенатор Ланггальс, Кеппен, Гретьєнс і доктор Грабов теж приєдналися до нього. Жан-Жак Гофштеде обіцяв прийти пізніше:

– Я буду трохи згодом! Йоганн Будденброк гратиме на флейті, і я неодмінно мушу послухати… Au revoir, messieurs…[24]

Ідучи залою, шестеро добродіїв почули з кімнати перші звуки флейти. Пані Елізабет акомпанувала тестеві на фісгармонії. Легенька, дзвінка, граційна мелодія попливла просторими кімнатами будинку. Консул дослухався до неї, поки можна було щось почути. Він залюбки лишився б у кімнаті з краєвидами, посидів би в кріслі, помріяв під цю музику, дав би волю своїм почуттям… Аби ж не обов'язки господаря дому!

– Принеси кави й сигар до більярдної, – сказав він служниці, що трапилась їм на площадці.

– Авжеж, Ліно, кави, чуєш? Кави! – підхопив пан Кеппен голосом, що, здавалось, виходив з його наїденого живота, і спробував ущипнути дівчину за червону руку.

Звук "к" тонув у нього в горлі, ніби він уже ковтав каву і смакував нею.

– Я певен, що мадам Кеппен банила все крізь засклені двері, – зауважив консул Крегер.

Сенатор Ланггальс опитав:

– То ти поселився нагорі, Будденброку?
Праворуч сходи вели на третій поверх, де були спальні консула та його родини, але й ліворуч від площадки теж тягся ряд кімнат. Чоловіки, попахкуючи сигарами, почали спускатися вниз широкими сходами з білим різьбленим поруччям. На другій площадці консул на мить зупинився.
– На цьому півповерсі є ще три кімнати, – пояснив він. – Маленька їдальня, спальня батьків і одна вільна кімната з вікнами в садок. За коридор тут править вузенька галерея… Але ходімо далі! Ось дивіться, цим переходом заїздять навантажені підводи і потім через двір потрапляють просто на Пекарську.
Широкий лункий перехід був викладений великими чотирикутними кам'яними плитами. Коло подвійних вхідних дверей і з протилежного боку переходу розташувалися конторські приміщення. Кухня, з якої й досі чувся кислий запах цибуляної підливи, і вхід до льохів були ліворуч від сходів. А праворуч, на чималій висоті, ліпилися до стіни химерні, незграбні, але старанно полаковані дерев'яні прибудови для служниць; дістатися до них можна було тільки стрімкими сходами з переходу. Біля тих сходів стояло кілька велетенських старих шаф і різьблена скриня.
Консул з гістьми вийшли у високі засклені двері і, опустившись на кілька східців, таких пласких, що ними можна було їхати підводою, опинилися на подвір'ї. По ліву руку від них була невелика пральня, а просто – гарно спланований, але вже по-осінньому сірий і вогкий садочок, що кінчався альтанкою з фасадам у стилі рококо; грядки в ньому були вкриті від морозу солом'яними матами. Консул звернув ліворуч, на стежку між двома стінами, що через друге подвір'я вела до флігеля.
Там слизькі східці спускалися до склепінчастого льоху з глиняною долівкою, що правив за комору; згори звисала линва: нею витягали лантухи з зерном. Та консул повів гостей охайними сходами праворуч, на другий поверх, і розчинив перед ними білі двері більярдної.
Кімната була велика, гола, майже порожня. Попід стінами стояли тверді стільці. Пан Кеппен знеможено опустився на один із них.
– Я найперше трохи відпочину, – заявив він, обтрушуючи дрібні дощові краплі з сурдута, – Хай йому біс, обійти ваш дім – ціла подорож, Будденброку!
Тут, так само, як і в кімнаті з краєвидами, в каміні за латунними гратками палав вогонь. Крізь троє високих вузеньких вікон видно було червоні мокрі дахи, сірі подвір'я і мури.
– Карамболь, пане сенатор? – спитав консул, знімаючи з рами киї. Тоді обійшов обидва більярдні столи й позатикав лузи. – Хто з нами гратиме? Гретьєнс? Чи ви, докторе? All right[25]. Тоді ви, Гретьєнсе і Юстусе, ставайте до другого столу. Кеппене, тобі також доведеться грати.
Винар підвівся і, тримаючи дим із сигари в розтуленому роті, прислухався до рвучкого вітру, що свистів між будівлями, порощав дощем у шибки і завивав у комині.
– От чорт! – вилаявся він і видихнув дим. – Як ти гадаєш, Будденброку, зможе "Вулленвевер" увійти до гавані, га? Ох і клятенна ж погода…
Так, чутки з Травемюнде були не вельми втішні: консул Крегер, що натирав крейдою кия, також потвердив це. Бурі по всьому узбережжі. Їй-богу, двадцять четвертого року, коли Санкт-Петербург залляла повінь, було не набагато гірше… Аж ось подали каву.
Вони випили по чашечці й почали грати. Та скоро мова зайшла про митний союз..; О, консул Будденброк був палкий прихильник митного союзу!

– Який чудовий задум, панове! – вигукнув він, жваво обернувшись після влучного удару до другого столу, звідки почулися цих двоє слів: "митний союз". – Нам треба при першій же нагоді вступити в нього.
Але пан Кеппен був іншої думки, де там, він аж засопів з обурення.
– А наша самостійність? Наша незалежність? – ображено спитав він і войовниче сперся на кия. – Що з ними буде, га? Думаєте, Гамбург так і вхопиться за цю прусську вигадку? Чи ти хочеш, щоб нас відразу з'їли, Будденброку? Та боронь боже! Навіщо нам той митний союз, хотів би я знати! Хіба нам без нього зле?..
– Та тобі не зле, Кеппене, твоє вино надходить, – ну й ще, може, російські продукти, про це я не кажу. Але ж більше ми нічого не імпортуємо! А щодо експорту… ну так, якусь дещицю зерна ми вивозимо до Голландії і до Англії, та на цьому й годі! Ой ні, на жаль, нам таки не дуже добре. Далебі, колись тут був більший розмах, ніж тепер… А в митному союзі нам відкриється Мекленбург і Шлезвіг-Гольштінія. Хто зна, може, торгівля на свій ризик…
– Але ж дозвольте, Будденброку, – озвався Гретьєнс; він наліг усім тілом на стіл і пильно цілився, водячи кием по кістлявій руці. – Цей митний союз… нічого не розумію! Адже наша система така проста й практична, хіба ні? Очищення від мита товарів під присягою…
– Чудова давня інституція, – мусив погодитись консул.
– Та ви що, пане консул, як ви можете вважати її чудовою? – аж розсердився сенатор Ланггальс. – Я не купець, але як казати щиро, та присяга – просто дурниця. Вона стала формальністю, і її навчились дуже хитро обминати. А держава дивиться на все крізь пальці. Як послухаєш, що про це розказують, то аж вуха в'януть. Я певний, що вступ до митного, союзу з боку сенату був би…
– Тоді не минути конфлікту! – Пан Кеппен гнівно стукнув кием об підлогу. Він казав "кунфліхт" і тепер уже зовсім забув, що треба стежити за вимовою. – Не минути кунфліхту, щоб я з цього місця не зійшов! Нє, пане консул, красно вам дякую, але ви таке говорите, що най бог боронить! – І він почав палко розводитись про арбітражні комісії і добробут держави, про вільні міста й присягу…
Хвалити бога, що нагодився Жан-Жак Хофштеде! Він зайшов під руку з пастором Вундерліхом – двоє щиросердих, бадьорих старих добродіїв, втілення інших, безтурботних часів.
– Ну, любі мої друзі, – почав він, – я щось маю для вас: веселий жарт, віршик на французький манір… Послухайте!
Він зручно вмостився на стільці навпроти гравців, що, спершись на киї, стояли коло більярдів, витяг з кишені аркуш паперу, поторсав гострого носа довгим вказівним пальцем із перснем-печаткою і веселим, наївно-епічним тоном прочитав:
Саксонський маршал Помпадур пихату
У золотім візку повіз катати.
– Погляньте, – хтось гукнув, – кого народ стріча:
Меч короля і піхви до меча!
Пан Кеппен якусь мить сторопіло дивився на нього, тоді, забувши про кунфліхт і про добробут держави, зареготав разом з усіма, аж луна пішла попід стелею. Пастор Вундерліх відійшов де вікна; з того, як тремтіли його плечі, знати було, що він теж тихенько сміявся.
Вони ще довго сиділи в більярдній, бо виявилося, що Гофштеде мав про запас не один такий жарт. Пан Кеппен розстебнув усі гудзики на жилеті і був у найкращому гуморі: тут він почувався вільніше, ніж коло столу в

їдальні. До кожного удару кия він додавав по-нижньонімецькому якусь кумедну примовку і часом, уже вкотре, блаженно заводив:
Саксонський маршал…
Він гудів його таким низьким басом, що віршик видавався ще смішнішим.
Розділ дев'ятий
Було вже досить пізно, десь близько одинадцятої, колії гості, що знову зібралися в кімнаті з краєвидами, майже одночасно почали прощатися. Пані Елізабет, коли всі панове перецілували їй руку, зразу ж подалася нагору, до своїх покоїв, довідатись до хворого Христіана, і наглядати за служницями, що прибирали посуд, лишилася мамзель Юнгман; мадам Антуанета теж пішла до своєї спальні. Лише консул спустився з гістьми вниз і провів їх аж на вулицю.
Пронизливий вітер періщив навскоси дощем, і старі Крегери, закутані в пухнасті хутра, поспішили всістися у величну карету, що давно вже на них чекала. Жовте світло олійних ліхтарів, що були понавішувані на стовпах. перед будинком і на грубих ланцюгах, натягнених через вулицю, неспокійно бликало. Подекуди на вулицю, що стрімко спускалася до Трави, виступали з мороку будинки з прибудовами; біля декотрих були галереї або просто лавки. Між повибиваною бруківкою витикалася мокра трава. До Марийської церкви навпроти світло не досягало, вона була вся повита мороком і дощем.
– Mercі, – сказав Лебрехт Крегер консулові, що стояв біля карети, й потис йому руку. – Mercі, Жане, вечір був чудовий.
Хряснули дверці, і карета рушила з місця.
Пастор Вундерліх і маклер Гретьенс також подякували й подалися своєю дорогою. Пан Кеппен у пальті з препишною пелериною і в височенному сірому циліндрі, взяв під руку свою опасисту дружину і сказав найщирішим басом:
– Добраніч, Будденброку! Ну йди вже, йди, бо ще застудишся. Красно дякую, ще б пак! Давно вже так смачно не їв… То ти, бачу, вподобав моє червоне по чотири марки, га? Ще раз на добраніч тобі…
І подружжя Кеппенів разом з консулом Крегером та його родиною рушило вниз до річки. Сенатор Ланггальс, доктор Грабов і Жан-Жак Гофштеде звернули в протилежний бік.
Консул Будденброк, хоч трохи й змерз у тонкому сурдуті, стояв за кілька кроків від дверей, засунувши руки в кишені світлих штанів, і дослухався, як серед порожніх, мокрих, тьмяно освітлених вулиць затихала хода його гостей. Тоді обернувся й глянув на сіру чільну стіну будинку. Погляд його затримався на викарбуваному старовинним письмом написі над входом: "Dominus providebit"[26]. Ледь похиливши голову, він узявся за клямку. Двері важко зарипіли. Консул дбайливо замкнув їх за собою, потім зачинив другі двері й неквапом рушив лунким переходом. Назустріч йому спускалася сходами куховарка з повното тацею чарок, що тихо бряжчали.
– Де господар, Тріно? – спитав він.
– У їдальні, пане консул…
Обличчя її стало таке саме червоне, як і руки: вона була з села і дуже бентежилась.
Він пішов нагору, і ще в темній ротонді рука його мимоволі потяглася до кишені, де шелестів конверт. У кутку великої їдальні в одному канделябрі ще догоряли свічки, освітлюючи порожній стіл, У повітрі вперто тримався кислуватий запах цибуляної підливи.
Уздовж вікон, заклавши руки за спину, спокійно походжав Йоганн Будденброк.
Розділ десятий
– Ну, сину мій Йоганне, як себе почуваєш?

Він зупинився й простяг "консулові руку, білу, трохи закоротку, а проте гарну, як у всіх Будденброків. У тьмяному миготливому світлі недогарків його міцна ще постать вимальовувалась на тлі вишневих завіс темною тінню, біліли тільки напудрена перука та мереживне жабо.
– Не втомився? Я оце ходжу й прислухаюся до вітру… Препогана погода! А капітан Клот уже вийшов з Риги…
– Нічого, тату, все буде гаразд, як бог поможе.
– А чи можна на нього покластися? Хоч, правда, ви з господом богом приятелі…
Консулові полегшало: батько був у доброму гуморі.
– Я, бачите, заглянув сюди не тільки, щоб сказати вам на добраніч, тату… – почав він. – Але ви не будете гніватись, ні? Ось лист, він прийшов ще вдень, та я не хотів псувати вам такий веселий вечір…
– Мосьє Готтгольд, voila![27] – Старий удав, що його нітрохи не хвилює синюватий Мнверт із печаткою, який йому подав син. – "Панові Йоганну Будденброкові sen.[28] у власні руки…" Вихований твій брат, Жане, нічого не скажеш! Я ще начебто на його другого листа не відповів, а він уже третього шле…
Його рожеве обличчя дедалі дужче хмурніло. Він сколупнув печатку, повернувся так, щоб світло з канделябра падало на папір, і рішучим порухом розгладив його. Уже саме Готтгольдове письмо, здавалось, свідчило про зраду й бунт: у всіх Будденброків рядки лягали на папері навскоси, дрібні й легенькі, а в нього літери були високі, гострі, часом він зненацька натискав на перо і багато слів квапливо, товсто підкреслював. Консул відступив до стільців під стіною, проте не сів – батько ж бо стояв, – тільки нервово схопився за високу спинку стільця і прикипів очима до старого. А той, схиливши набік голову й насупивши брови, швидко заворушив губами: почав читати…
"Тату!
Мабуть, я дарма сподіваюся, що у вас стане почуття справедливості, аби зрозуміти, як я обурився, не діставши відповіді на свого другого листа, такого нагального, листа з приводу добре відомої вам справи; відповідь (я вже не кажу яка!) надійшла тільки на перший лист. Мушу вам сказати, що поглиблювати в такий спосіб прірву, яка, бог тому свідок, пролягла між нами через вашу впертість, – великий гріх, і вам колись доведеться тяжко спокутувати його перед престолом Всевишнього. Дуже прикро, що від того дня, як я, хай і проти вашої волі, пішовши за покликом свого серця, взяв шлюб з нинішньою своєю дружиною і став власником крамниці, чим образив вашу надмірну пиху, ви так жорстоко й остаточно відвернулись від мене, але ваше теперішнє ставлення до мене вже волає до н ебес, і коли ви гадаєте, що своєю мовчанкою примусите мене сидіти тихо й покірно, то страшенно помиляєтесь. Купівельна ціна вашого щойно набутого дому на Менгштрасе становить сто тисяч марок, і мені відомо, що у вас винаймає помешкання ваш син з другого шлюбу і компаньйон Йоганн і що він після вашої смерті стане єдиним власником і фірми, й будинку. З моєю сестрою у Франкфурті та з її чоловіком ви склали умову, в яку я не буду втручатися. Та що стосується мене, старшого сина, то ви до того дійшли в своїй не гідній християнина лютості, що навіть слухати не хочете про виплату мені якогось відступного за мою пайку в домі! Я промовчав, коли ви після мого одруження й виділу сплатили мені сто тисяч марок і раз назавжди вирішили відписати в заповіті ще стільки ж і не більше. Тоді я навіть не знав до пуття вашого майнового стану. Тепер я знаю його краще, а що не маю підстави вважати себе за принципово позбавленого спадщини, то вимагаю в цьому окремому випадку сплатити мені відступне в розмірі тридцяти трьох

тисяч трьохсот тридцяти п'яти марок, себто третини купівельної ціни. Я не хочу висловлювати своїх здогадів, чиєму злочинному впливові я завдячую таке ставлення до себе, яке досі мусив терпіти, але протестую проти нього з цілковитою правотою християнина ж ділової людини і востаннє запевняю вас, що коли ви не зважитесь задовольнити мої справедливі домагання, то я більше не зможу шанувати вас ні як християнина, ні як батька, ні як купця.
Готгольд Будденброк"
– Пробач, що мені вдруге доводиться доручати тобі цю базгранину! – І Йоганн Будденброк гнівно кинув синові листа.
Консул піймав папірця, коли він затріпотів на рівні його колін, і провів батька збентеженим, сумним поглядом. Старий схопив довгу гасильницю, що стояла біля вікна, і рівним, сердитим кроком рушив уздовж столу в протилежний куток до канделябра.
– Assez, кажу тобі! N'en parlons plus![29] Годі! Пора спати! En avant![30]
Кволі пломінчики один по одному щезали назавжди під металевою шапочкою гасильниці на довгому держаку. Горіли ще тільки дві свічки, коли старий знову обернувся до сина. Його вже майже не видно було в темряві.
– Eh bien[31], чого ти стоїш і мовчиш? Врешті ти повинен щось сказати!
– Що я маю казати, тату? Я не бачу ніякої ради.
– Щось ти дуже часто не бачиш ніякої ради! – гнівно кинув Йоганн Будденброк, хоч сам знав, що докір цей несправедливий, бо син і компаньйон не раз був рішучіший за нього, коли йшлося про добробут фірми.
– "Злочинний вплив"… – мовив консул. – Не важко здогадатися, що він мав на гадці! Невже ви не розумієте, як це мене мучить, тату? І він ще нам закидав поведінку, не гідну християн!
– То тебе злякала та дурна писанина? – Старий рушив назад, сердито тягнучи за собою гасильницю. – Поведінка, не гідна християн! Ха! А я тобі скажу, що ця побожна зажерливість – просто несмак! І що ви, молодь, за люди, га? Голови повні християнських і фантастичних химер… та ще ідеалізму! А ми, старі, – бездушні насмішники. А тут іще Липнева монархія та практичні ідеали… Звичайно, краще посилати старому батькові у власні руки найзухваліші і найдурніші листи, ніж відмовитись від кількох тисяч талярів! І як ділова людина він, бачите, зводить мене зневажати! Коли так, то я як ділова людина знаю, що таке faux-frais[32]! Faux-frais, – проказав він ще раз із паризьким "р", що проклекотіло йому в горлі люто й зловісно. – Той екзальтований хлюст не стане віддanішим сином, якщо я, згнітивши своє серце, поступлюся…
– Любий тату, що я можу сказати! Я не хочу, щоб він мав слушність, пишучи про "вплив"! Як пайовик у фірмі я особа зацікавлена і тому не маю права радити вам стояти на своєму, хоча… І християнин я незгірший за Готгольда, а проте…
– Ото ж бо й воно! Далебі ти таки маєш право, Жане, на це своє "проте"! Бо що, властиво, в нас вийшло? Коли він запалав коханням до своєї мамзель Штювінг, почав мені влаштовувати сцену за сценою і врешті, всупереч моїй суворій забороні, все-таки зважився на той мезальянс, я написав йому: "Mon trиs cher fils[33], ти одружився з своєю крамницею, і на цьому крапка. Я не позбавляю тебе спадщини, бо не люблю spectacle[34], але нашій приязні край. Ось тобі сто тисяч, у духівниці я відпишу тобі ще сто тисяч, але на цьому годі. Тебе виділено, і більше ти не дістанеш ні шилінга". Тоді він промовчав. То яке йому діло до того, що нам тим часом добре торгувалося? Що ти й твоя сестра отримаєте куди більшу частку, ніж він? І що за гроші, призначені в спадщину, куплено дім?

– Якби ви розуміли, тату, перед якою я стою дилемою! Задля миру в родині я мусив би порадити вам… але…
Консул тихо зітхнув. Вія і далі тримався за спинку стільця. Йоганн Будденброк, спершись на гасильницю, пильно вдивлявся в тривожний сутінок, намагаючись розгледіти вираз синового обличчя. Передостання свічка догоріла й погасла сама, і тепер лише одна ще блимала в глибині кімнати. В її світлі на шпалерах то тут то там виступала біла фігура з спокійною усмішкою на вустах і зникала знову.
– Тату, наші стосунки з Готтгольдом пригнічують мене! – тихо сказав консул.
– Дурниці, Жане, кинь ці сантименти! Що тебе пригнічує?
– Тату… нам сьогодні було так добре всім разом, це було наше свято. Ми були горді й щасливі, бо знали, що дещо зробили, дечого домоглися… Наша фірма, наша родина досягла високого становища, її всі визнають і неабияк шанують… Але, тату, ця прикра ворожнеча з братом, з вашим старшим сином… Не можна допустити, щоб невидима тріщина розколола будівлю, яку ми з божою допомогою спорудили… Родина повинна жити в згоді, триматися гуртом, а то в двері постукає біда…
– Все це пусті химери, Жане! Казна-що! Він просто впертий хлопчисько…
Запала мовчанка; останній пломінчик поволі пригасав.
– Що ти робиш, Жане? – спитав Йоганн Будденброк. – Я вже тебе зовсім не бачу.
– Рахую, – сухо відповів консул.
Свічка спалахнула яскравіше, і його постать на мить виринула з темряви. Він стояв випростаний і пильно дивився на миготливий вогник. Такого холодного, зосередженого виразу обличчя, як тепер, у нього не було ще за той вечір.
– З одного боку: ви даєте тридцять три тисячі триста тридцять п'ять марок Готтгольдоіві і п'ятнадцять тисяч сестрі у Франкфурті, що разом становить сорок вісім тисяч триста тридцять п'ять марок. З іншого: ви даєте тільки двадцять п'ять тисяч у Франкфурт, і фірма виграє на цьому двадцять три тисячі триста тридцять п'ять марок. Але це ще не все. Покладімо, що ви сплачуєте Готтгольдові відступне за пайку в домі. Цим самим порушується принцип, виходить, що він не був остаточно виділений, отже, після вашої смерті може домагатися такої самої спадщини, як і ми з сестрою, себто фірма втрачає сотні тисяч, на що вона не може пристати і на що я не можу пристати як майбутній єдиний її власник… Ні, тату! – докінчив він, рішуче махнув рукою і ще дужче випростався. – Я раджу вам не поступатися!
– От і добре! Годі! N'en parlons plus! En avant! Спати!
Останній пломінчик погас під металевою шапочкою.
Батько з сином у цілковитій темряві перейшли ротонду і на сходах потиснули один одному руку.
– На добраніч, Жане… Courage, чуєш? Усі ці неприємності… Ну, бувай, побачимося за сніданком!
Консул піднявся до своїх покоїв, а Йоганн Будденброк, намацуючи в темряві поруччя, рушив сходами вниз. Великий, старий, міцно замкнений будинок поринув у тишу й темряву. Все заснуло – гординя, острах і надії, тільки дощ надворі без упину поливав порожні мовчазні вулиці та серед гостроверхих дахів завивав осінній вітер.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

По двох з половиною роках, у середині квітня, коли весна швидше, ніж завжди, вступила в свої права, сталася подія, через яку старий Йоганн

Будденброк весь час щось весело мугикав собі під ніс, а його син світився тихою радістю.
Якось у неділю, о дев'ятій годині ранку, консул сидів коло вікна в малій їдальні перед великим, брунатним секретером, що його опукле віко з допомогою хитрого механізму відсувалося назад. Перед ним лежала товста шкіряна тека, повна паперів, але він дістав з шухляди зошита з золотими берегами, в тисненій палітурці і, припавши до нього, заходився мережити своїм тонким, дрібним, квапливим письмом, старанно, невпинно, відриваючись тільки на те, щоб умочити гусяче перо в масивну металеву чорнильницю…
Вікна стояли відчинені, і з саду, де лагідне сонце осявало перші бруньки й де зухвало перегукувалися двоє пташиних голосів, повівав весняний легіт, сповнений свіжих, ніжних запахів, і часом тихо, скрадливо ворушив завісами. В кімнаті сонячне проміння лягало на білу скатертину з незметеними ще крихтами й мерехтіло на золотих віночках чашок, що мали форму стулок.
Обидві половинки дверей до спальні також були відчинені, і звідти долинав голос Йоганна Будденброка; він тихо наспівував смішну старовинну пісеньку:
Є добрий, любий чоловік,
Що милу вдачу має:
Суп варить, колиса дитя
І квітки поливає.
Він сидів над невеличкою колискою з зеленими шовковими завісками, що стояла коло високого ліжка з запоною, і легенько гойдав її. В ліжку лежала пані Елізабет. Вони з чоловіком, щоб було зручніше, перебралися на якийсь час сюди, а старі влаштували собі спальню в третій кімнаті на півповерсі. Тепер мадам Антуанета, у фартусі поверх смугастої сукні і в чепчику на тугих білих буклях, поралася коло столу, заваленого полотном і фланеллю.
Консул Будденброк майже не поглядав до сусідньої кімнати, так захопився своєю справою. З обличчя йому не сходив поважний, майже страдницький з надмірного розчулення вираз. Вуста в нього були трохи розтулені, підборіддя ледь одвисло, на очі часом набігали сльози. Консул писав: "Сьогодні, 14 квітня 1838 року, о шостій годині ранку, моя кохана дружина Елізабет, із дому Крегерів, з божою допомогою щасливо народила донечку, що при святому хрещенні має отримати ім'я Клара. Господь був ласкавий до неї, хоч доктор Грабов і визнав, що пологи настали трохи раніше терміну, та й перед ними не все було гаразд, і сердешна Бетсі тяжко настраждалася. О господи наш Саваофе, хіба є ще такий бог, як ти, що помагаєш у потребі й небезпеці і Навчаєш нас, як слід пізнавати твою волю, щоб у страхові й покорі виконувати заповіді твої! Господи милостивий, веди й борони нас усіх, поки ми житимем на цій грішній землі…"
Перо поспішало далі, спритно виводило рівненькі, дрібні літери, часом робило купецьку закрутку і рядок по рядкові промовляло до бога. Через дві сторінки консул написав: "Своїй меншій доньці я виписав поліс на сто п'ятдесят срібних талярів. Веди її, господи, своєю дорогою і дай їй чисте серце, щоб вона, як настане її час, увійшла в оселю вічного спочинку. Ми ж бо знаємо, як важко вірити цілою душею, що любий Ісус – найдорожчий наш скарб, надто мізерне й слабке наше земне серце…"
Ще через три сторінки консул вивів: "Амінь", та перо бігло далі, порипуючи, мережило аркуш за аркушем. Воно писало про благодатне джерело, що втамовує спрагу стомленого подорожнього, про святі криваві рани спасителя, про дорогу вузьку й дорогу широку та про безмежну велич

господню. Ніде правди діти, консулові після якогось речення хотілося закінчити, відкласти перо й піти до своєї дружини чи податися до контори. Та як! Невже його так швидко втомила розмова з творцем і вседержителем? Чи ж не блюзнірство буде вже тепер її скінчити?.. Ні, нізащо! І немов у покуту за своє нечестиве бажання він цитував ще довші уривки з святого письма, молився за своїх батьків, за дружину, за дітей і за самого себе, навіть за брата Готгольда, аж нарешті, після ще одного вислову з біблії й останнього, потрійного "амінь", посипав жовтим піском написане і, відітхнувши, випростався.

Він заклав ногу за ногу й заходився поволі гортати зошита назад, подекуди перечитуючи свої записи й міркування про окремі події, і його знову пойняла радість і вдячність на думку, що правиця господня завжди охороняла його в усіх небезпеках. Він мав колись дуже тяжку віспу, всі вважали, що йому вже не жити на світі, а він, бач, видужав. Одного разу він ще дитиною дивився, як у будинку поблизу готувалися до весілля й варили багато пива (давній звичай велів ниво на весілля варити вдома). Перед дверима поставили величезну діжку з запарою. І ось та діжка вдала, придавивши боком хлопця, та ще й так загуркотіла, що всі сусіди повибігали надвір. Шестеро чоловік насилу поставили її на місце. Йому розбило голову, з рани цебеніла кров. Його занесли до якоїсь крамниці, а що він ще дихав, то послали по лікаря й по хірурга. Та люди казали батькові, що, мовляв, він собі може посилати по них, боронь боже, щоб хто його відраював, проте хлопець однаково не лишиться живий… І дивіться: всемогутній господь поблагословив заходи лікарів і знову допоміг йому цілком видужати!

Наново переживши подумки ту нещасливу подію, консул іще раз сягнув по перо й дописав під своїм останнім "амінь": "Так, господи, я славитиму тебе довіку!"

Іншим разом, ще зовсім молодим, він поїхав до Бергена, і якби господь не врятував його, був би втонув. "Була саме гаряча пора для рибалок, – читав він, – із півночі припливло багато човнів, і нам довелося добре наморочитись, щоб пробитися поміж ними й пристати до свого помосту. Вийшло так, що я стояв на краю шаланди, впершись ногами в кочет, а спиною в борт сусіднього баркаса, й намагався підтягти шаланду якнайближче до помосту. Та, на моє лихо, дубовий кочет у мене під ногами зламався, і я сторч головою полетів у воду. Я виринаю раз, а поблизу нема нікого, щоб схопити мене; я виринаю вдруге, а на мене саме напливла шаланда. І хоч на ній не бракувало людей, що хотіли мене врятувати, але їм спершу треба було повідштовхувати човни, щоб ті не затовкли мене. І всі їхні зусилля були б даремні, якби тієї миті на одному баркасі не лопнула сама собою линва, якою він був пришвартований. Баркас віднесло вбік, і з божої ласки на воді утворилося вільне місце. І хоч утретє я випірнув лише настільки, що стало видно мого чуба, а проте люди з усіх боків шаланди посхилялися над водою, і тому, хто лежав на носі, пощастило схопити мене за чуба, а я вчепився йому в руку. Але він тоді сам мало не шубовснув у воду й так зарепетував, що всі почули, миттю вхопили його за ноги й щосили тримали, щоб він не впав. Я також міцно тримався за нього, хоч він кусав мене за руку, і так він допоміг мені врятуватися…"

Далі йшла дуже довга подяка господові, що її консул перечитав із сльозами на очах. "Не одне я міг би сказати, – писалося в іншому місці, – коли б мав намір змалювати свої пристрасті, але…"

Ці сторінки консул вирішив краще перескочити й заходився читати по. кілька рядків з тієї пори, коли він одружився й коли народилася перша дитина. Щиро казати, його шлюб навряд чи можна було назвати одруженням з

кохання. Якось батько поплескав його по плечу й поірадив звернути увагу на дочку багатія Крегера, що могла б принести фірмі добрий посаг; він радо погодився і відтоді шанував свою дружину як пару, дану йому богом… Те саме було і з другим шлюбом його батька.
Є добрий, любий чоловік,
Що милу вдачу має… –
наспівував той стиха в опальні. Шкода, що старий так легковажив ці давні записи й папери. Він жив тільки теперішнім і був досить байдужий до минулого родини, хоч колись і сам дещо записував своїм кучерявим письмом у грубий зошит з золотими берегами: ті нотатки здебільшого стосувалися його першого подружжя.
Консул перегорнув кілька пожовклих аркушів, грубших і дебеліших за ті, що він сам додав у зошит… Авжеж, Йоганн Будденброк був, мабуть, зворушливо закоханий у свою першу дружину, дочку бременського купця; той єдиний короткий рік, що йому судилося прожити з нею вкупі, він вважав за найкращий на своєму віку. "L'annee la plus heureuse de ma vie",[35] – написав він і підкреслив ці слова хвилястою рискою, не побоявшись, що мадам Антуанета їх прочитає…
Та потім знайшовся Готгольд, і його народження звело Жозефіну в могилу… Про цю подію на грубому папері збереглися дивні записи. Виходило, що Йоганн Будденброк щиро й непримиренно ненавидів ту нову істоту від першої ж хвилини, коли її зухвалі порухи почали справляти матері нестерпний біль, ще до того, як вона жива й здорова з'явилася на світ, а Жозефіна, втопивши безкровне обличчя в подушку, сконала – і так ніколи й не пробачив тому нахабі, що прийшов непроханий і ріс собі, веселий та безтурботний, після материної смерті… Консул цього не розумів. "Жозефіна померла, – міркував він собі, – виконавши високе призначення жінки, і я, бувши батьком, переніс би свою ніжну любов на істоту, якій вона подарувала життя і яку, помираючи, залишила мені". Та батько вбачав у своєму старшому синові тільки негідного руйнівника свого щастя. Згодом він одружився з Антуанетою Дюшан із багатої, відомої гамбурзької родини, і життя їхнє минало під знаком взаємної пошани та уваги…
Консул ще погортав зошита, прочитав у самому кінці короткі записи про своїх власних дітей; про кір у Тома, жовтяницю в Аінтонії, про те, як Христіан переніс вітрянку; проглянув нотатки про всілякі подорожі – до Парижа, Швейцарії і Марієнбада, куди він їздив разом з дружиною, тоді знову вернувся назад, аж до пожовклих, пошарпаних, схожих на пергамент аркушів, списаних вицвілим від давності чорнилом. То було розгонисте, кучеряве письмо консулового діда, також Йоганна Будденброка. Записи починалися з докладного родоводу, з його головної лінії. Оповідалося, як наприкінці шістнадцятого сторіччя перший з відомих Будденброків оселився у Пархімі, а його син став радником у Грабау. Як згодом один Будденброк, кравець за фахом, одружився в Ростоку, "дуже добре мався" – ці слова були підкреслені, – і наплодив силу-силенну дітей, що народжувалися і живі й мертві, як коли випадало… Як знову ж таки ще один Будденброк, що вже звався Йоганном, став купцем у Ростоку і як нарешті, через багато років, прибув сюди консулів дід і заснував фірму торгівлі збіжжям. З життя цього предка вже відома була кожна дата: коли він хворів на вітрянку, а коли мав справжню віспу, все докладно списано; коли він з горища впав до сушильні і лишився живий, хоч міг ударитись не об одну балку, і як шаленів у гарячці, – нічого не пропущено. До цих нотаток він додав багато добрих порад своїм нащадкам; серед них найдужче впадала в око одна, старанно виписана великими готичними літерами і обведена рамками: "Сину мій, пильнуй удень своїх справ, та не роби таких, що не давали б тобі

вночі спокійно спати". Потім докладно оповідалося, що в нього є давня віттенберзька біблія і він має передати її своєму первісткові, а той – своєму старшому синові…
Консул Будденброк присунув до себе шкіряну теку, щоб узяти з неї й перечитати деякі папери. Там були давні-предавні, жовті, подерті листи, що їх сповнені турботи матері писали своїм синам, коли ті працювали десь на чужині; адресати подописували на них свої примітки: "Отриманий з радістю і прочитаний з вдячністю". Були також папери про громадянство з гербами й печатками вільного ганзейського міста, були поліси, віршовані поздоровлення і листи хрещених батьків. Були й зворушливі ділові листи, які, скажімо, син писав до батька і компаньйона з Стокгольма чи Амстердама, де до повідомлення, що пшениця доїхала добре, доточувалося пильне прохання негайно передати вітання дружині й дітям… Був там і приватний консулів щоденник з його подорожі по Англії і Брабанті – зошит у палітурках, оздоблених гравюрою, що зображала Іідінбурзький замок із ринковим майданом. Були й прикрі документи: злісні Готгольдові листи до батька, і, врешті, як веселий епілог – останній вітальний вірш Жана-Жака Гофштеде…
Почувся мелодійний швидкий дзвоник. У церковну вежу на тьмяній картині з зображенням стародавнього ринку, що висіла над секретером, вставлений був справжній годинник, і тепер він вибив десяту. Консул згорнув теку з родинними паперами, обережно заховав її у потайну шухляду секретера і пішов до спальні.
Стіни в ній оббиті були темною, у великих квітках, тканиною, тією самою, з якої зроблено й запону коло ліжка породіллі. В повітрі, трохи нагрітому від груби й насиченому змішаним запахом одеколону й ліків, ніби висіло відчуття полегкості й спокою після перебутої тривоги й мук. Крізь запнуті завіси ледве пробивалося світло.
Старі стояли, схилившись над колискою, й дивилися на дитину, що мирно спала. Пані Елізабет в елегантній мереживній кофті, з дбайливо зачесаними рудуватими косами, ще трохи бліда, але радісно усміхнена, простягла назустріч чоловікові свою гарну руку, і навіть тепер на її зап'ястку тихо дзенькнув золотий браслет. За своїм звичаєм, вона повернула руку долонею вгору, і це якось додало її жестові ще більшої щирості.
– Ну, Бетсі, як ти себе почуваєш?
– Добре, дуже добре, любий Жане!
Тримаючи її руку в своїй, він з другого боку колиски, навпроти батьків, схилився над дитиною, що солодко сопіла, і хвилину вбирав у себе її теплий, домашній, зворушливий запах.
– Хай тебе благословить господь, – тихо мовив консул і поцілував малу в чоло: її жовті, зморшкуваті пальчики розпачливо скидалися на курячі пазури.
– Нассалася і зразу поважчала, – сказала мадам Антуанета. – Глянь, як покруглішала…
– Хоч вірте, хоч ні, а вона подібна до Нети! – Обличчя в Йоганна Будденброка сьогодні аж сяяло з гордощів і щастя. – Ті самі чорнющі очі, хай мене дідько вхопить, коли ні…
Стара пані скромно заперечила:
– Ох, де там ще видно, на кого вона схожа… Ти йдеш до церкви, Жане?
– Так, уже десята, давно пора, я чекаю тільки на дітей.
Голоси дітей уже було чутно на сходах. Вони галасували, забувши про вояку чемність, і Клотільда зацитькувала їх. Але до кімнати вони, всі в підбитих хутром пальтечках – бо в церкві ще стояв зимовий холод, – ввійшли тихо й обережно, і то з двох причин: одне, що народилася

сестричка, а друге, що перед службою божою належало зосередитись. Діти були рум'яні, збуджені. Яке їм нині випало свято! Лелека, – мабуть, був дужий, – крім сестрички, приніс їм ще повно всякого добра: Томасові новий ранець з тюленячої шкіри, Антонії велику ляльку з справжніми – це було диво! – косами, слухняній Клотільді книжку з малюнками (щоправда, вона, сповнена тихої вдячності, найдужче зацікавилася пакуночками з різноманітними цукерками: їх також приніс лелека), а Христіанові цілий ляльковий театр із султаном, смертю й чортом…

Діти поцілували матір, дістали дозвіл ще раз обережно зазирнути за зелену шовкову завіску, тоді слідом за батьком, що вже встиг одягти плащ з пелериною і взяти в руки молитовника, тихо й чемно подалися до церкви, їх супроводив пронизливий крик нового члена родини, що раптом прокинувся зі сну…

Розділ другий

На літо, десь уже в травні або в червні, Тоні Будденброк завжди перебиралася до діда й баби за місто, і щоразу з великою радістю.

Так гарно жилося серед природи в розкішно опорядженій віллі з довгими флігелями, службами, возовнями і велетенським садом, городами і квітниками, що спадали аж до самої Трави. Крегери жили на широку ногу; між цим вишуканим багатством і солідною, хоч і трохи важкуватою заможністю батьківського дому Тоні була чимала різниця. В діда й баби все було куди розкішніше, ніж там, і це справляло неабияке враження на молоду мадемуазель Будденброк.

Тут нікому й на думку не спадало прибирати самому в кімнатах чи робити щось на кухні; на Менгштрасе дідусь і мати також не надавали цьому великої ваги, зате батько й бабуся частенько загадували Тоні витирати порох і ставили їй за приклад віддану, скромну й працьовиту кузину Тільду. В малої панни прокидався феодальний норов материного роду, коли вона, лежачи в кріслі-гойдалці роздавала накази покоївці чи лакеєві… Крім них, старі Крегери мали ще візника і двох служниць.

Хоч там що кажіть, а приємно прокинутися вранці в просторій, оббитій ясною тканиною спальні і зразу ж відчути під рукою атлас важкої ковдри. Або ще й те: на перший сніданок у кімнаті з терасою, куди крізь відчинені двері з садка струменіла ранкова свіжість, замість кави або чаю їй подавали чашку шоколаду – авжеж, щодня, як на іменини, шоколад із великим шматком пухкого пирога.

Щоправда, снідати Тоні доводилось самій, окрім неділі, бо дідусь і бабуся сходили вниз набагато пізніше, коли в школі вже давно починались уроки. Тоні вминала пиріг з шоколадом, хапала ранець з книжками, збігала з тераси й переходила чистий, доглянутий палісадник.

Мала Тоні Будденброк була дуже гарненька. З-під брилика спадали густі, кучеряві від природи, русяві коси, що з роками все більше темнішали, ледь віддута верхня губа надавала свіжому личкові з сіро-блакитними великими очима зухвалого виразу, зухвалістю віяло також від її тоненької зграбної постаті, а вузенькі ніжки в білих як сніг панчохах ступали пружно і впевнено. Багато людей знало доньку консула Будденброка й віталося з нею, коли вона виходила з хвіртки на каштанову алею: от хоча б городниця у великому брилі з ясно-зеленими зав'язками, що їхала з села на візку і гукала приязно: "Доброго ранку, панянцю!", або кремезний вантажник Матісен у чорній куртці, штанях під коліна, білих панчохах і черевиках з пряжками, що, переходячи вулицю, з поваги перед нею навіть скидав свого циліндра з грубого сукна…

Тоні спинялась на хвильку й чекала на свою сусідку Юльхен Гагенштрем, з якою звичайно йшла до школи. Ця дівчинка з трохи зависокими плечима й

великими, блискучими чорними очима мешкала в сусідній віллі, геть обплетеній виноградом. Батько Юльхен, пан Гагенштрем – його родина оселилася тут зовсім недавно – одружився з молодою особою з Франкфурта, що мала незвичайно товсті чорні коси, а у вухах носила найбільші в місті діаманти; в дівоцтві прізвище її було Землінгер. Пан Гагенштрем, компаньйон експортної фірми "Штрунк і Гагенштрем", виявляв багато запалу й завзяття в обговоренні міських справ, проте суворіші шанувальники традицій, такі як Меллендорфи, Данггальси та Будденброки, були прикро вражені його одруженням і, хоч він був діяльний член різних колегій, комісій, правлінь тощо, недолюблювали його. Він ніби заповзявся при кожній нагоді сперечатися з представниками старовинних родин, хитро спростовував їхні думки, накидав свої і всюди виставляв себе як набагато діловитішу і потрібнішу людину, ніж вони. Консул Будденброк казав про нього: "Ох же й капосний той Гінріх Гагенштрем… На мене він, мабуть, особливо має зуб, бо стає мені на заваді, де тільки може… Сьогодні влаштував сцену на засіданні комісії громадської опіки, кілька днів тому – в департаменті фінансів…" А Йоганн Будденброк-старший додавав: "Такий паскуда, що далі нікуди!"
Одного разу консул з батьком прийшли на обід злій пригнічені. Що сталося? Та нічого особливого. Прогавили чималий вантаж жита до Голландії; Штрунк і Гагенштрем вихопили його в них з-під носа. Ну й хитрющий же той Гінріх Гагенштрем!
Такі розмови Тоні чула надто часто, щоб мати якесь тепле почуття до Юльхен Гагенштрем. Вони йшли разом до школи, бо мешкали в сусідстві, але дорогою тільки те й робили, що дражнили одна одну.
– Мій тато має тисячу талярів, – казала Юльхен, гадаючи, що страх як перебільшує. – А твій скільки?
Тоні мовчала з заздрощів і приниження. А тоді казала спокійно, наче між іншим:
– Сьогодні шоколад був страх який смачний! А що ти п'єш на сніданок, Юльхен?
– Ага, поки я не забула, – відповідала Юльхен, – хочеш яблуко? В мене багато є! А дзуськи, не дам! – Вона стискала губи, і її чорні очі аж зволожувалися з утіхи.
Інколи разом з ними йшов до школи брат Юльхен Герман, на кілька років старший за неї. Вона мала ще одного брата, Моріца, але він був хворобливий і вчився вдома. Герман був русявий, з пласким носом, що трохи нависав над верхньою губою. Крім того, він ненастанно плямкав губами, бо дихав тільки ротом.
– Дурниці, – казав він, – тато має куди більше, ніж тисячу талярів!
Та найцікавіше в ньому було те, що він на другий сніданок брав не хліб, а солодку булочку – м'яку довгасту молочну булочку з родзинками, а на неї товсто накладав язикової ковбаси або гусятини. Так йому смакувало.
Тоні Будденброк ніколи ще такого не бачила – солодка булочка з гусятиною. Мабуть, то щось дуже добре! І як одного ранку Герман дозволив їй зазирнути до своєї бляшанки з сніданком, – вона призналася, що хотіла б покуштувати його їжі.
– Тоді мені не стане, Тоні, – сказав він. – Але завтра я візьму зайвий шматок, щоб було й на тебе, якщо ти мені даси щось за нього.
Другого ранку Тоні чекала на алеї цілих п'ять хвилин, а Юльхен усе не було. Вона почекала ще хвилину, і тоді з'явився Герман, сам, без сестри; він вимахував бляшанкою, що висіла на пасочку, й стиха плямкав губами.
– На, – мовив Герман, – ось тобі булочка з гусятиною. І ні крихти сала, саме м'ясо. А що ти мені даси?

– Може, шилінг? – запитала Тоні.
Вони стояли посеред алеї.
– Шилінг? – перепитав Герман; тоді ковтнув слину й заявив: – Ні, я хочу щось інше.
– А що саме? – Тоні ладна була віддати все що завгодно за ті ласощі.
– Поцілунок! – вигукнув Герман Гагенштрем, обняв Тоні обома руками й почав завзято цілувати куди трапиться, але так і не торкнувся обличчя, бо Тоні надзвичайно спритно відвернула голову, вперлася лівою рукою, в якій тримала ранець, йому в груди, а правою з усієї сили вліпила йому три або й чотири ляпаси. Герман поточився назад, проте тієї миті з-за дерева, мов чорне бісеня, вискочила його сестра Юльхен, засичавши з люті, кинулась на Тоні, стягла з неї брилика й геть подряпала їй щоки… Після тієї події вони вже майже не товаришували.
А втім, Тоні не дала поцілувати себе молодому Гагенштремові зовсім не з соромливості. Вона була досить зухвала молода особа і своїми вибриками завдавала батькам, особливо консулові, чимало клопоту. Хоч вона мала розумну голівку і швидко засвоювала всю шкільну премудрість, її поведінка була така незадовільна, що врешті навіть начальниця школи, панна Агата Фермерен, аж спітнівши трохи з ніяковості, з'явилася на Менгштрасе і якнайчемніше попросила пані Елізабет суворо поговорити з дочкою, бо вона знову негарно поводилась на вулиці, хоч її вже не раз ласкаво попереджувано.
То байдуже, що Тоні знала геть усіх у місті і геть з усіма заходила в розмову; консулові це навіть подобалось, бо свідчило не про пиху, а про громадське почуття й любов до ближнього. Часто вона разом з Томасом вешталася по коморах над Травою, поміж купами вівса й пшениці, насипаними долі, балакала з робітниками та писарями, що ниділи в тісних темних конторах, розташованих у підвалах, а то навіть помагала вантажникам підіймати линвою мішки. Вона знала різників, що в білих фартухах, із ваганками в руках, ходили по Брайтештрасе; знала молочниць, що приїздили з села, і часом навіть сідала до них на візок, заставлений бляшаними дзбанами, й поганяла коня; знала сивобородих ювелірів з дерев'яних яток, що стояли рядком на ринку, і перекупок, що торгували рибою, фруктами й городиною, а також носильників, що на розі вулиць жували тютюн… Ну й добре, хай собі знає!
Але хіба винен блідий, безбородий, непевного віку чоловік, який вранці, сумно всміхаючись, гуляє на Брайтештрасе, що він несамохіть підстрибує на одній нозі, ледве зачує раптовий крик, чиєсь "гей!" чи "агов!"? Одначе Тоні ніколи не пропускала нагоди крикнути йому й подивитись, як він підстрибує. А хіба гарно було вічно допікати маленькій, худорлявій головатій жінці, що за всякої погоди заслонялася величезним дірявим парасолем, – гукати їй: "Мадам парасолька!" або ж "Печериця!" Чи, скажімо, ще з двома-трьома такими самими бешкетницями, як і сама Тоні, з'являтися до бабусі, що в тісному завулочку біля Йоганнісштрасе торгувала вовняними ляльками і мала справді таки дивні, червоні очі, щосили дзвонити, а коли старенька відчинить двері, прикидатися невинними й чемно питати, чи тут мешкає пані Плювачка, й чимдуж тікати з шаленим вереском? А Тоні Будденброк усе це виробляла, і навіть, здається, з чистим сумлінням. Бо коли хтось із скривджених погрожував їй, то треба було бачити, як вона відступала крок назад, відкидала гарненьку голівку з випнутою верхньою губою і напівобурено, напівглузливо вигукувала: "Оввa!", ніби хотіла сказати: "Спробуйте тільки щось мені зробити! Хіба ви не знаєте, що я дочка консула Будденброка?"

Вона ходила по місту, наче маленька королева, що має право бути ласкавою чи жорстокою, як їй самій заманеться.

Розділ третій

Жан-Жак Гофштеде свого часу дав справді-таки влучну оцінку синам консула Будденброка.

Томас, від самого народження призначений на купця і майбутнього власника фірми, вчився на реальному відділі старої школи з готичним склепінням; це був розумний, жвавий і кмітливий хлопець, хоч, зрештою, він від щирого серця тішився, коли Христіан, гімназист з не меншими здібностями, але не такий поважний, незвичайно вміло перекривляв учителів, а надто достохвального Марцелюса Штенгеля, що викладав співи, малювання та інші веселі науки.

Пан Штенгель, у якого в кишені жилета завжди стирчало з півдесятка старанно заструганих олівців, носив вогнисто-руду перуку, розстебнутий світло-брунатний сурдут, що. сягав йому майже до литок, і такі високі комірці, що вони йому затуляли навіть скроні. Він був великий дотепник і дуже любив філософські розмежування, як-от: "Ти мав провести лінію, голубе, а що в тебе вийшло? Риска!" І вимовляв "ришка" замість "риска". Або пророкував котромусь ледареві: "Ну, скажу я тобі, сидітимеш ти в четвертому класі не рік, а роки!" І знову ж вимовляв не "четвертому", а майже "шешвершому"… На уроках співу він найдужче любив розучувати гарну пісеньку "Зелений ліс", причому висилав деяких учнів у коридор, щоб вони, як хор заспіває "Ми весело мандруємо у поле, в ліс", тихо й виразно повторювали останнє слово, немов луна. Та коли він вислав у коридор Христіана Будденброка, його кузена Юргена Крегера та приятеля Андреаса Гізеке, сина міського брандмайора, ті, замість зображати ніжну луну, пустили сходами скриньку з вугіллям, і їм довелося після четвертої години відсиджувати кару в помешканні пана Штенгеля: Все минулося досить приємно. Пан Штенгель забув про кару, звелів своїй ключниці дати учням Будденброкові, Крегерові та Гізеке по чашці кави "на брата" й відпустив їх додому.

Авжеж, чудові добродії, що сіяли просвіту в стінах старої, колись монастирської, школи під керівництвом лагідного, гуманного директора, який вічно нюхав тютюн, були добродушні, щирі люди, всі як один переконані, що наука й веселощі не суперечать одне одному, зичливі до учнів і вдоволені з своєї роботи. В середніх класах викладав латину високий добродій з каштановими баками й веселими очима, колишній проповідник, на прізвище Пастор; він вважав просто-таки за щастя, що його прізвище відповідає і колишній і теперішній посаді, й часто велів учням тлумачити латинське слово "pastor". Він дуже любив уживати вислів "безмежно обмежений", і ніхто так ніколи й не довідався, чи то був свідомий жарт, чи ненавмисний. А як хотів розважити учнів, то вдавався до такої штуки: втягав губи в рот, тоді відпускав їх з таким луском, ніби вистрілював корок з пляшки шампанського. Любив він також, сягнистим кроком походжаючи по класу, надзвичайно яскраво змальовувати котромусь учневі його подальше життя, з очевидною метою трохи розворушити йото уяву. Потім брався до праці поважно, себто загадував переповідати вірші про граматичний рід та важкі граматичні правила, які він сам дуже майстерно компонував, а тоді читав учням, неймовірно врочисто наголошуючи на ритмі й римах.

Томові й Христіанові шкільні роки… Про них майже нема чого розповідати. В ту пору небо над Будденброками було безхмарне, в конторах справи йшли чудово. Часом, правда, знімалася й буря, траплялися невеличкі прикрості, як ось така.

Пан Штут, кравець із Дзвоноливарної вулиці, що його дружина скуповувала старе вбрання і тому бувала в найвищих колах, пан Штут, у якого непомірно кругле черево у вовняній сорочці звисало над штаньми, той пан Штут пошив молодим Будденброкам два костюми, що разом коштували сімдесят марок, але на їхнє прохання погодився написати в рахунку вісімдесят, щоб решту готівкою повернути хлопцям. То була справа, може, й не вельми чиста, але й не щось там особливе. Та біда в тому, що з примхи лихої долі все виявилося, панові Штутові довелося надягти на вовняну сорочку чорного сурдута і завітати в кабінет до консула, що в його присутності влаштував Томові й Христіанові суворий допит. Пан Штут, широко розставивши ноги, але шанобливо схиливши голову, стояв біля консулового крісла і добродушно пояснював, що то був "такий собі справуночок" і він радий буде одержати й сімдесят марок, коли вже "все пішло шкереберть". Консул був дуже розгніваний. Проте, добре все зваживши, він почав давати синам більше грошей; сказано ж бо: "І не введи нас у спокусу".
На Томаса Будденброка очевидячки доводилось покладати більше надії, ніж на його брата. Він мав спокійну вдачу й меткий розум; натомість Христіан був дуже неврівноважений: то він химерував, не знаючи стриму, то в якийсь чудернацький спосіб міг налякати цілу родину.
Сидять, бувало, всі за столом і, приємно перемовляючись, їдять фрукти. Раптом Христіан кладе на тарілку надкушений персик, блідне й витріщає глибоко посаджені очі над трохи завеликим носом.
– Я більше ніколи не їстиму персиків, – заявляв він.
– Отакої! Чому, синку? Що сталося?
– Уявіть собі, що я ненароком проковтнув цю велику кісточку і вона застрягла мені в горлі… Я не можу дихнути, схоплююсь, душуся… Ви кидаєтесь до мене…
Зненацька він жалібно, нажахано охкав, нервово підводиться з стільця й обертається назад, ніби хоче тікати.
Пані Елізабет та мамзель Юнгман і справді кидаються до нього.
– О господи! Христіане, ти ж не вдавився? – лякаються вони, бо й справді здається, що Христіан душиться.
– Ні, ні, – мовить він і помалу заспокоюється. – Але якби я вдавився!
Консул, що також пополотнів з переляку, починає його лаяти, а дід обурено стукає кулаком по столу й заявляє, що більше не попустить таких дурних вихваток. Але Христіан після цього справді довго не їсть персиків.
Розділ четвертий
Якось холодного січневого дня, приблизно через шість років після того, як Будденброки переїхали на Менгштрасе, мадам Антуанета злягла в своє високе ліжко з запоною у спальні на півповерсі та й більше не встала. І звалила її не сама тільки стареча кволість. Досі стара дама була бадьора і з великою гідністю носила свої білі тугі буклі; вона ходила з чоловіком та з дітьми на всі найурочистіші обіди в місті, а на прийомах, що їх влаштовували самі Будденброки, репрезентувала родину незгірше за свою елегантну невістку. Та якось, зовсім несподівано, вона відчула себе зле. Спершу то було щось непевне, ніби легеньке запалення кишок – доктор Грабов приписав їй шматок голуба й французьку булку, – тоді почалися біль і блювота, що навдивовижу швидко виснажили хвору, зробили її такою млявою і покірною, аж усіх брав ляк.
А як потім у консула відбулася на сходах коротка й поважна розмова з доктором Грабовим, як почав приходити ще один лікар, присадкуватий чорнобородий добродій з понурим поглядом, змінилось саме обличчя дому. Всі ходили навшпиньки, розмовляли пошепки, суворо; підводам заборонено проїздити під будинком на подвір'я. В домі ніби з'явилося щось нове,

чуже, незвичайне – таємниця, яку всі вичитували одне. в одного з очей. Прийшла думка про смерть і мовчазно запанувала в просторих покоях. Разом з тим ніхто не сидів згорнувши руки, бо наїхали гості. Недуга тривала чотирнадцять чи п'ятнадцять днів, і вже через тиждень з Гамбурга прибув брат хворої сенатор Дюшан з дочкою, а ще через кілька днів з'явилася консулова сестра з чоловіком, франкфуртським банкіром. Усі вони зупинилися в домі на Менгштрасе, тому Іда Юнгман мала клопоту більше, ніж доволі: мусила влаштовувати всім скальпі, готувати смачні сніданки з крабами й портвейном. На кухні не переставали смажити й пекти…
А нагорі, коло ліжка хворої, сидів Йоганн Будденброк, тримав у долонях кволу руку своєї старої Нети й мовчки дивився поперед себе, звівши брови й ледь відкопиливши спідню губу. Годинник на стіні цокотів глухо, через великі проміжки, але ще рідше чувся віддих недужої; він був короткий і неглибокий… Сестра-жалібниця готувала біля столу м'ясний відвар, який хотіли ще спробувати замість ліків; час від часу нечутно входив хтось із родини й знову зникав.
Може, старий згадував, як він сорок шість років тому сидів біля смертної постелі своєї першої дружини; може, порівнював тодішній нестямний розпач і сповнену задуми тугу, з якою він тепер, сам уже такий літній, вдивлявся в змінене, без жодного виразу, жахливо байдуже обличчя старої жінки, що ніколи не справила йому ні великого щастя, ні великої муки, але довгі роки була розумною товаришкою, а ось тепер поволі відходить.
Він багато не думав, тільки пильно вдивлявся, ледь похитуючи головою, в своє життя та в життя взагалі, що раптом здалося йому таким далеким і дивним; зайва галаслива метушня, в якій він колись товкся, непомітно віддалилася і видавалась тепер його враженому, натуженому вухові тільки далекою луною. Часом він півголосом казав сам до себе:
– Диво дивне!
І коли врешті мадам Будденброк востаннє коротко й безболісно зітхнула, коли у великій їдальні, де прощалися з небіжкою, носії підняли уквітчану домовину і, важко гупаючи, понесли до дверей, старий не змінився на виду, навіть не заплакав. Але тепер він узяв за звичай вражено похитувати головою і часто проказував стиха, майже всміхаючись: "Диво дивне!" Видно було, що й до Йоганна Будденброка наближається кінець.
Відтоді він сидів у родинному колі мовчазний і байдужий, а як часом брав на коліна малу Клару, щоб заспівати їй котрусь із своїх смішних старовинних пісеньок, як-от: "Їде по місту омнібус…" або "Вирушає муха в мандри по стіні…" – то, бувало, раптом замовкав і, ніби уриваючи довгу низку напівусвідомлених думок, ставив онучку на підлогу, хитав головою, стиха проказував: "Диво дивне!" – і відвертався… Якось він заявив:
– Жане, assez, га?
І невдовзі по місту розійшлися гарно надруковані, стверджені двома підписами формуляри; в них Йоганн Будденброк-старший повідомляв, що з огляду на свій похилий вік припиняє купецьку діяльність, а тому фірма "Йоганн Будденброк", яку заснував його святої пам'яті батько року божого 1768, під цією самою назвою переходить з усім своїм активом і пасивом в одноособове володіння його сина й дотеперішнього компаньйона Йоганна Будденброка-молодшого. "Прошу вшановувати його такою ж широкою довірою, якою тішився я. З повагою Йоганн Будденброк, що віднині перестає підписуватися".
Та після того, як повідомлення було розіслане і старий заявив, що більше ногою не ступить до контори, його задумливість і апатія почали рости з дня на день. І в середині березня, всього через два місяці після смерті його дружини, вистачило легенької весняної нежиті, щоб він злiг. А тоді

одної ночі надійшла хвилина, коли вся родина зібралась біля його постелі і він сказав консулові:
– Ну, хай тобі щастить, Жане, чуєш? І дивись мені – courage!
А Томасові:
– Допомагай батькові!
А Христіанові:
– Щоб ти став порядною людиною!
На цьому старий замовк, обвів усіх поглядом і, востаннє сказавши: "Диво дивне!" – відвернувся до стіни.
Про Готгольда він не згадав до самого кінця, і той теж відповів мовчанкою на консулове листовне запрошення прибути до батькової смертельної постелі. Одначе другого дня рано-вранці, ще навіть не розіслані були оповіщення про смерть, консул, спускаючись сходами до контори, щоб дати необхідні вказівки, не повірив своїм очам: переходом швидко йшов Готгольд Будденброк, власник білизняної крамниці "Зігмунд Штювінг і компанія" на Брайтенштрасе. То був низенький, тілистий сорокашестирічний чоловік з пишними, попелястого кольору баками, подекуди вже перетканими сивими волосинами.
Ноги він мав короткі й носив бахматі штани з грубої картатої тканини. Побравшись сходами нагору, він зустрів консула і звів брови аж під самі криси сірого капелюха, одначе там вони примудрилися зійтись докупи.
– Поганяє, – озвався він високим, приємним голосом, не подаючи братові руки, – що чути?
– Цієї ночі він помер! – схвильовано відповів консул і стиснув Готгольдові руку, в якій той тримав парасоля. – Помер найкращий з батьків!
Готгольд опустив брови так низько, що затулив ними повіки. Трохи помовчавши, він з притиском запитав:
– Так нічого й не змінилося до останньої хвилини, Йоганне?
Консул зразу відняв руку, навіть відступив на сходинку вище; його круглі, глибоко посаджені очі миттю проясніли.
– Не змінилося, – відказав він.
Готгольдові брови знову знялися під криси капелюха, а очі напружено втупилися в брата.
– А чого я можу сподіватися від твого почуття справедливості? – запитав він; знизивши голос.
Консул опустив очі; не підводячи їх, він рішуче махнув рукою згори вниз і відповів тихо, але твердо:
– Цієї важкої, сумної хвилини я подав тобі руку як брат. Що ж до ділових питань, то я можу говорити з тобою тільки як шеф шанованої фірми, що нині перейшла цілком у мою власність. Не чекай від мене чогось такого, що суперечило б моїм теперішнім обов'язкам перед фірмою. Мої братні почуття до тебе повинні мовчати.
Готгольд пішов… Одначе на похорон, коли натовп родичів, знайомих, клієнтів, представників міських комісій, службовців фірми, вантажників і робітників з комор заповнив кімнати, сходи й коридори, а міські карети витяглися на цілу Менгштрасе, він таки з'явився, чим консул знову щиро втішився, і навіть привів свою дружину, в дівоцтві Штювінг, і трьох дорослих уже дочок: Фрідеріку й Геврієту, надто високих і надто худих, та вісімнадцятирічну Пфіфі, наймолодшу, занизьку і за товсту.
А після того, як пастор Келінг з Марийської церкви, кремезний чолов'яга з великою головою, що любив круте слівце, виголосив промову над могилою в родинному склепі Будденброків і в тій промові ознаймив, яке боговгодне життя провадив небіжчик, не те що деякі "розпусники, ненажери й пияки" –

так він і сказав, хоч багато людей, що пам'ятали, як делікатно вмів висловитися недавно померлий старенький Вундерліх, невдоволено похитали головою, – коли скінчилися врочисті формальності і сімдесят чи вісімдесят карет одна по одній рушили назад до міста, Готтольд напросився супроводити консула, бо хотів побалакати з ним віч-на-віч. І ти ба: тут, у високій, просторій, незграбній кареті, де він сидів поруч брата, заклавши одну за одну свої коротенькі ноги, Готгольд показав себе лагідним і примирливим. Він заявив, що дедалі більше впевнюється в слушності консулової поведінки і що не хоче згадувати батька лихим словом. Він відмовляються від своїх домагань, тим паче, що вирішив кинути торгівлю, піти на спочинок і жити на свою пайку спадщини й на те, що в нього лишилося, бо крамниця йому дає мало радості і прибутку також, тому він не зважується більше вкладати в неї кошти. "Господь не благословив упертого сина", – подумав консул, звертаючись серцем до бога; і Готгольд, мабуть, подут мав так само.
Вдома, на Менгштрасе, консул повів брата у малу їдальню, де вони, змерзлі після довгої стоянки в самих фраках на весняному вітрі, випили по чарці старого коньяку, Потім Готгольд ввічливо, поважно перемовився кількома словами з братовою, погладив дітей по голові й пішов, але невдовзі з'явився до Крегерів у приміський дім, де вони влаштовували черговий родинний день. Він почав уже згортати свою торгівлю.
Розділ п'ятий
Найдужче консулові шкода було, що батько не дочекався, коли його онук розпочне працю у фірмі; ця подія сталася того ж таки року перед Великоднем.
Томас мав шістнадцять років, як залишив школу. Він останнім часом дуже виріс і після конфірмації, де пастор Келінг крутими словами закликав його до поміркованості, почав одягатися по-дорослому, від чого здавався ще вищим. На шиї вія носив довгий золотий ланцюжок, успадкований від діда, а на ланцюжку висів медальйон з гербом роду Будденброків. То був меланхолійний герб: нерівно заштрихована поверхня зображала болотисте поле з самітною голою вербою на краю. Ще старіший за медальйон перстень з зеленим камінцем, – його, певне, носив іще той кравець із Ростока, що "добре мався", – і велику біблію перебрав по батькові консул.
З роками Томас став так само на диво схожий на діда, як Христіан на батька; особливо нагадувало старого Будденброка його округле вольове підборіддя і рівний, гарної форми ніс. Чуб його, зачесаний на скісний проділ, двома дугами відступав від вузьких намережених жилками скронь і був темно-русявий; порівняно з ним довгі вії та брови – одну брову він мав звичку трохи зводити вгору, – видавались незвичайно світлими, майже безбарвними. Його рухи, мова, а також усмішка, що відкривала не зовсім бездоганні зуби, були спокійні й розважні. До свого покликання хлопець ставився поважно, з запалом.
То був надзвичайно врочистий день, коли батько після першого сніданку взяв його з собою до контори, щоб познайомити з паном Маркусом, повірником фірми, паном Гаверманом, касиром, та з рештою службовців, з якими Томас давно вже був у найкращих стосунках; коли він уперше сів до столу на стілець, що повертався навколо, і почав пильно штемпелювати, підшивати і копіювати папери і коли по обіді батько повів його над Траву, до комор, що називалися "Липа", "Дуб", "Лев" і "Кит"; там він, зрештою, також знав кожен закуток, але тепер його відрекомендовано як співробітника.
Він ревно взявся до праці, наслідуючи тиху, вперту заповзятість свого батька, що працював зціпивши зуби і записував до свого щоденника не одну

молитву, щоб бог дав йому снагу: адже треба було вернути чималий капітал, що його фірма, те божище, якому всі молилися, втратила після смерті старого Будденброка…
Якось пізно ввечері, в кімнаті з краєвидами, консул досить докладно змалював дружині стан речей.
Було вже пів на дванадцяту; діти й мамзель Юнгман спали в кімнатах, прилеглих до коридора, бо третій поверх стояв тепер порожній; там тільки часом ночували якісь гості. Пані Елізабет сиділа на жовтій канапі поруч з чоловіком, що переглядав курс акцій у "Міських вістях" і курив сигару. Вона схилилася над шитвом і ледь-ледь ворушила губами, рахуючи голкою, скільки зроблено стіб- кін. Побіч неї, на гарненькому нічному столику з золотим орнаментом, горіло в свічнику шість свічок; люстра не світилася. Йоганн Будденброк, що потихеньку добирався до половини п'ятого десятка, останніми роками помітно постарівся. Його невеличкі круглі очі ніби запалися ще глибше, великий горбоватий ніс і вилиці ще дужче випнулися, а русяве, старанно зачесане на проділ волосся на скронях було ніби злегенька припудрене. Пані Елізабет також кінчала четвертий десяток, проте цілком зберегла свою вроду, не пишну, але яскраву, а її матово-біла шкіра, зрідка поцяткована ластовинням, не втратила своєї ніжності. Її русяві, майстерно викладені коси аж сяяли при свічках. На мить вона відвела від голки блакитні очі й сказала:
– Я б хотіла, щоб ти подумав, любий Жане, чи не взяти нам служника… Я вважаю, що треба. Коли я згадую своїх батьків…
Консул опустив газету на коліна і вийняв з рота сигару. Погляд його став уважний, зосереджений: ішлося ж бо про нові видатки.
– Отже, кохана моя, шановна Бетсі, – почав він, вибравши таке довге звертання, щоб мати час обміркувати свої заперечення, – ти кажеш служника? Таж після смерті святої пам'яті батьків ми залишили всіх трьох служниць, не рахуючи мамзель Юнгман. І мені здається…
– Ох, Жане, дім такий великий, що мене часом аж розпач бере. Кажу: "Ліно, голубко, у флігелі вже бозна-відколи не витирано пороху!" Але ж не можу я так завалювати служниць роботою, щоб вони з ніг падали. Їм і без того ледве стає сили, аби хоч тут прибрати й дати всьому лад. Як би нам здався служник – посилати з усякими дорученнями, та й узагалі… Можна знайти в селі працьовитого й кмітливого хлопця. До речі, поки я не забула, Жане: Луїза Меллендорф збирається відпустити свого Антона; я бачила, як він гарно подає до столу…
– Мушу признатися, – мовив консул і невдоволено засовався на канапі, – що таке мені й на думку не спадало. Ми тепер не ходимо на вечори і самі їх теж не влаштовуємо…
– Ну так, але гості в нас часто бувають, і це не моя вина, любий Жане, хоч ти знаєш, яка я рада їм. То приїде якийсь твій давній клієнт з іншого міста, і ти запрошуєш його на обід, – він ще не влаштувався в заїзді і, звичайно, лишається ночувати в нас. А то навідається місіонер і живе в нас днів вісім… За два тижні ми чекаємо до себе пастора Матіаса з Канштата… Одне слово, видатки на платню такі мізерні, що…
– Але скільки їх набирається, Бетсі! Ми оплачуємо чотири душі самих слуг, а ти забула про цілий гурт людей, що працюють у фірмі!
– Невже справді з нашими достатками не можна найняти служника? – усміхнулася пані Елізабет і, схиливши набік голову, глянула на чоловіка.
– Коли я згадую, скільки їх у моїх батьків…
– У твоїх батьків, кохана Бетсі? Ні, я таки мушу тебе запитати, чи ти добре уявляєш собі наше становище?
– Ні, Жане, я справді не дуже його уявляю…

– Ну, то я можу тобі легко все пояснити, – мовив консул.
Він умостився зручніше на канапі, закинув ногу на ногу, затягнувся сигарою і, трохи примруживши очі, заходився незвичайно швидко нанизувати цифри.
– Отже, коротко: небіжчик батько, царство йому небесне, перед сестриним заміжжям мав приблизно дев'ятсот тисяч марок, звичайно, не враховуючи вартості землі й фірми. Вісімдесят тисяч віддано сестрі в посаг до Франкфурта, а сто тисяч Готгольдові на устаткування, отже, лишилося сімсот двадцять тисяч. Тоді куплено цей дім, що, крім суми, отриманої за наш будиночок на Альфштрасе, з усіма поліпшеннями й обновою коштував рівно сто тисяч, отже, маємо шістсот двадцять тисяч. Сестрі до Франкфурта сплачено двадцять п'ять тисяч відступного, лишилося п'ятсот дев'яносто п'ять тисяч. Так стояли б справи на час батькової смерті, якби ті видатки не покриті були за кілька років прибутком у сумі двісті тисяч марок. Отже, всього ми мали сімсот дев'яносто п'ять тисяч. Після батькової смерті Готгольдові сплачено ще сто тисяч, а сестрі двісті шістдесят сім тисяч марок, і залишається, коли відняти ще тих кілька тисяч, які батько відписав у своїй духівниці лікарні Святого Духа, касі купецьких удів тощо, приблизно чотириста двадцять тисяч, а з твоїм посагом на сто тисяч більше. Отакий у загальному наш капітал, якщо не рахувати якихось там коливань вартості. Ми не такі вже страшенно багаті, кохана Бетсі, і ще треба й на те зважити, що обсяг торгівлі скоротився, а видатки лишаються ті самі… бо справа налагоджена так, що не дозволяє їх зменшувати… Чи ти зрозуміла мене?
Пані Елізабет, і далі тримаючи на колінах шитво, не дуже впевнено кивнула головою.
– Дуже добре зрозуміла, любий Жане, – відповіла вона, хоч далеко не все дотямила, а вже ніяк не могла збагнути, чому через усі ті великі суми не можна найняти служника.
Консул затягнувся сигарою, випустив угору дим і повів далі:
– Ти гадаєш, що коли господь покличе твоїх любих батьків до себе, нам ще перепаде чимала сума, і маєш слушність. А все ж… Не можна легковажити й надто розраховувати на це. Я знаю, що твій батько зазнав досить великих збитків, а саме через Юстуса, це всім відомо. Юстус дуже мила людина, але купець із нього не найкращий, та ще, як на те, йому й не повелося. Він на кількох операціях з давніми клієнтами багато втратив, а внаслідок зменшення оборотного капіталу подорожчали кредити, і твоєму батькові довелося кілька разів помагати йому чималими сумами, щоб не дійшлося до біди. Таке знову може статися, і боюся, що й станеться, бо – пробач мені, Бетсі, за відвертість, – весела безтурботність, така приємна в твоєму батькові, що вже відійшов від справжнє вельми пасує твоєму братові як купцеві. Ти мене розумієш… він не досить обережний. Так би мовити, трохи нерозважний і нестриманий… – Зрештою, батьки твої нічим себе не обмежують, що мене щиро тішить, вони й далі живуть на широку ногу, гм… як і належить з їхнім становищем…
Пані Елізабет поблажливо всміхнулася; вона знала, як чоловік ставиться до великопанських звичок її родини.
– Ну от, – знову мовив консул і поклав недокурок сигари в попільничку. – Що ж до мене, то я найбільше сподіваюся на те, що господь мене потримає на силі і я з його ласкавою допомогою доведу капітал фірми до колишнього. рівня… Думаю, тепер тобі все стало зрозуміліше, кохана Бетсі?
– Авжеж, любий Жане, ще б пак, – поспішила відповісти пані Елізабет, бо вирішила сьогодні більше не заводити мови про служника. – Але вже пора спати, га? Ми так засиділися…

Та через кілька днів, як консул прийшов із контори на обід у доброму гуморі, вони все-таки домовилися взяти Антона від Меллендорфів.

Розділ шостий

– Тоні ми віддамо до пансіону, а саме до панни Вайхброт, – сказав консул Будденброк так рішуче, що на цьому й стали.

Як уже мовилося, Тоні й Христіан давали більше підстав для невдоволення, ніж Томас, що зі справжнім хистом опановував торговельну справу, ніж Клара, що швидко підростала, чи сердешна Клотільда, чий апетит хоч кого втішив би. Щодо Христіана, то йому –і це ще був найменший його гріх, – останнім часом майже щодня доводилося після уроків пити каву в пана Штенгеля, аж нарешті пані Елізабет це набридло, і вона гарною карточкою запросила вчителя на переговори до себе на Менгштрасе. Пан Штенгель з'явився в своїй святковій перуці і в найвищих стоячих комірцях, а з кишені жилёта в нього стирчали гострі, як списи, олівці; він сидів з пані Елізабет у кімнаті з краєвидами, а Христіан тихенько підслухував їхню розмову з великої їдальні. Зразковий вихователь переконливо, хоч трохи й збентежено, виклав свої погляди, пояснив різницю між "лінією" і "ришкою", згадав про чудовий зелений ліс та про скриньку з вугіллям і протягом усієї розмови раз по раз казав "внаслідок чого", – мабуть, йому здавалося, що такий зворот найкраще пасує до цього вишуканого оточення. За чверть години прийшов консул, прогнав Христіана з їдальні і висловив панові Штенгелю свій щирий жаль, що син завдає йому стільки прикростей.

– О, боронь боже, пане консул, не кажіть так! Учень Будденброк має меткий розум і веселу вдачу. Внаслідок чого… Але трохи схильний до бешкетів, якщо мені дозволено так сказати, гм… внаслідок чого…

Консул чемно провів його по всьому будинку, після чого пан Штенгель попрощався.

Але це ще півбіди. Біда була в тому, що виявилося згодом. Якось учень Христіан Будденброк дістав дозвіл піти з приятелем до міського театру. Того вечора там саме йшов "Вільгельм Телль" ІШллера, а роль Теллевого сина Вальтера виконувала одна молода особа, така собі мадемуазель Майєр де ля Гранж, що мала особливу звичку, а саме: завжди з'являлася на сцені з діамантовою брошкою, байдуже, чи пасувала така прикраса до її ролі, чи ні. Діаманти були справжні, бо ж усі знали, що брошку їй подарував молодий консул Петер Дельман, син покійного оптового торговця лісом Дельмана з Першої Вальштрасе коло Гольштінської брами. Консул Петер, – як, скажімо, і Юстус Крегер, – належав до тих молодиків, що їх у місті звали "suitiers"[36], тобто був добрий гуляка. Він був одружений і мав навіть маленьку доньку, але давно вже не мирився з дружиною і жив як нежонатий. Від батька йому залишився чималий маєток, і він, так би мовити, провадив торгівлю далі, проте йшла поголоска, що він тратить гроші з основного капіталу. Звичайно він просиджував ранок у клубі або в пивниці під ратушею, куди ходив снідати, десь біля четвертої його можна, було зустріти на вулиці, а ще він часто їздив у справах до Гамбурга. Та передовсім Дельман був завзятий театрал, не пропускав жодної вистави й виявляв велику цікавість до персоналу трупи. Мадемуазель Майер де ля Гранж була остання з цілої низки молодих артисток, що їх він за минулі роки обдарував діамантами.

Але вернімося до нашої розповіді. Згадана молода особа в ролі Вальтера Телля – цього разу вона також начепила діамантову брошку – була така мила і грала так зворушливо, що учневі Будденброкові з хвилювання аж сльози виступили на очах, і це ще не все: він не втримався і вчинив таке, що можна пояснити тільки глибоким захватом. А саме: в антракті цей чотирнадцятирічний шмаркач з великим носом і маленькими, глибоко

посадженими очима побіг до квіткової крамнички навпроти театру, купив на марку й вісім з половиною шилінгів букет, тоді пробрався за лаштунки і без перешкод опинився перед дверима прибиральні панни Майєр де ля Гранж, де вона саме розмовляла з консулом Петером Дельманом. Побачивши Хрйстіана з букетом, консул мало не впав зі сміху; одначе новий suitier, вишукано вклонившись Вальтерові Тейлю, подав йому квітки, повільно похитав головою і сказав так щиро, що голос його аж затремтів:
– Як ви чудово грали, панно!
– Ви гляньте на нього! От тобі й Кришан Будденброк! – вигукнув консул Дельман, за своїм звичаєм розтягуючи слова.
А панна Майєр де ля Гранж звела гарненькі брівки й запитала:
– То це син консула Будденброка? – і вельми ласкаво погладила свого нового шанувальника по щоці.
Про цей випадок Петер Дельман того ж таки вечора оповів у своєму клубі, звідти чутка неймовірно швидко поширилася в місті, навіть досягла вух директора гімназії, а той уже вирішив поговорити на цю тему з консулом. Як консул поставився до цієї події? Вона його не так розсердила, як приголомшила й пригнітила. Він аж посірів з горя, коли потім переповідав про все дружині у кімнаті з краєвидами.
– Ось який наш син, ось у який бік він розвивається…
– Та боже мій, Жане, твій батько тільки посміявся б з цього! Не забудь у четвер розказати моїм батькам, нехай тато натішиться.
Консул аж скипів:
– Аякже! Я певен, Бетсі, що він тішитиметься! Йому буде приємно, що його легковажність, його нечестиві нахили перейшли не тільки до Юстуса… того suitier, а, видно, ще й до одного онука… Хай йому чорт, ти змушуєш мене все це сказати! Піти до такої особи! Витрачати кишенькові гроші на лоретку! Сам він цього ще не розуміє, ні, але нахили вже видно! Нахили видно!..
Так, то був прикрий випадок, і консула він лякав тим дужче, що й Тоні, як уже згадувано, поводилась не найкраще. Щоправда, з роками вона перестала лякати блідого чоловіка, щоб він підстрибував, і не дзвонила більше до старої, що торгувала ляльками, проте голову закидала дедалі зухваліше і виявляла, особливо після того, як поверталася восени з приміської дідової вілли, нахил до пихи й марнославства.
Одного разу консул був прикро вражений, застукавши Тоні, разом з мамзель Юнгман, над Клареновою "Мімілі"; він погортав книжку, тоді мовчки раз і назавжди замкнув її в шафу. Невдовзі після цього виявилося, що Тоні – Антонія Будденброк! – без нічийого нагляду пішла з одним гімназистом, товаришем братів, гуляти до міської брами. Пані Штут, та сама, що бувала в найвищих колах, помітила молоденьку пару, а купуючи в Меллендорфів старі речі, між іншим зауважила, що, мовляв, мамзель Будденброк уже доходить літ, бо… А пані Меллендорф веселим тоном переповіла все консулові. Отже, прогулянки скінчилися. Одначе далі виявилося, що мадемуазель Тоні часто ходить за міську браму до одного старого трухлявого дерева й забирає з дупла, не заліпленого як слід вапном, записочки від того гімназиста, а також лишає там свої відповіді. Коли й про це дізналися, стало ясно, що п'ятнадцятирічну Тоні необхідно віддати під суворішу опіку, в пансіон панни Вайхброт, Мюленбрінк, номер сім.

Розділ сьомий

Тереза Вайхброт була горбата, така горбата, що як стояла біля стола, то ледве виглядала з-за нього. Вона мала сорок один рік, проте не дуже дбала про зовнішній вигляд і вбиралася, як дама на сьомому десятку. На свої сиві, попідкладувані буклі вона одягала чепчик з зеленими стрічками, що

спадали на вузенькі, як у дитини, плечі, а на скромній чорній сукні ніхто не бачив ніякої оздоби, крім великої довгастої брошки з портретом її матері, мальованим на порцеляні.
У маленької панни Вайхброт були пильні, розумні карі очі, трохи горбуватий ніс і тонкі губи; вона вміла їх дуже рішуче стискати. Взагалі в усій її невеличкій постаті, и кожному русі відчувалася сила, хоч і смішна, але така, що викликала пошану. Великою мірою цьому сприяла і її манера говорити. Говорячи, вона жваво й різко рухала спідньою щелепою, швидко, енергійно кивала головою, і кожне слово її було точне, ясне й виважене, на сто відсотків літературне, а кожна приголосна в ньому старанно виділена. Вимову ж голосних вона аж переборщувала, і в неї, наприклад, замість "масло" виходило "месло" чи навіть "мосло", а свого вередливого тонкоголосого песика вона звала не "Бобі", а "Бабі". Коли вона казала котрійсь учениці: "Дитено, не дорій!" і гачкуватим пальцем стукала ію столу, то це вже напевне справляло враження; або як мадемуазель Попіне, француженка, клала собі в каву надто багато цукру, панна Вайхброт так промовисто зводила очі на стелю, перебирала пальцями по столу, ніби по клавішах, і казала: "Я б уже взяла цілу цокорницю!", що мадемуазель Попіне червоніла, мов буряк…
Змалку – господи, яка ж вона, мабуть, була крихітка змалку! – Тереза Вайхброт називала себе "Зеземі" і не відмовилась від того зміненого імені й досі; найкращим і найпильнішим ученицям, і тим, що жили в пансіоні, й тим, що тільки приходили на уроки, вона дозволяла вживати саме це звертання.
– Зви мене Зеземі, дитино, – першого ж дня сказала вона Тоні Будденброк, швидко цмокаючи її в чоло. – Мені буде приємно.
Її старшу сестру, мадам Кетельсен, звати було Неллі. Мадам Кетельсен було десь років сорок вісім. Після смерті чоловіка вона лишилася без засобів існування, тому шила коло сестри в маленькій кімнатці нагорі й харчувалася разом з ученицями. Одягалася вона так само, як і Зеземі, але, на противагу їй, була надміру висока; на худих руках у неї завжди красувалися вовняні напульсники. Вона не була вчителькою, не знала, що таке суворість, і вся аж світилася лагодою і тихою радістю. Якщо котрась вихованка панни Вайхброт робила шкоду, мадам Кетельсен заходилась добродушним, з надміру щирості майже жалісним сміхом; тоді Зеземі стукала по столу пальцем, вигукувала: "Неллі!", що в неї виходило як "Наллі!", і сестра злякано замовкала.
Мадам Кетельсен слухалася своєї молодшої сестри, терпіла, коли та шпетила її, мов дівчисько, внаслідок чого Зеземі щиро її зневажала. Тереза Вайхброт була начитана, навіть можна сказати вчена жінка, і їй тільки ціною неабияких зусиль вдавалося зберегти в собі дитячу віру, нескаламучену релігійність і надію, що за своє гірке, безбарвне життя вона дістане винагороду на небі. А мадам Кетельсен, навпаки, була невчена, невинна й простодушна.
– Блаженна Неллі! – казала Зеземі. – Господи, яка вона дитина, ніколи її не мучили сумніви, ніколи їй не доводилось боротися, ото щаслива!
В цих словах було стільки ж зневаги, скільки й заздрощів. Зеземі грішила й на таке почуття, хоч, врешті, його можна було вибачити.
На високому першому поверсі червоного цегляного будиночка в передмісті, оточеного гарно доглянутим садком, містилися класні кімнати та їдальня; на другому поверсі, а також у мансардах були спальні. Вихованок панна Вайхброт мала небагато: в пансіон приймали тільки старших дівчаток, бо там були не всі гімназійні класи, а лиш три останні, – так само й для тих, хто приходив на уроки з дому. Зеземі також пильнувала, щоб до неї

попадали тільки дочки з безумовно значних родин. Тоні Будденброк, як ми вже згадували, зустрінуто дуже ласкаво; навіть більше: на вечерю Тереза приготувала "бішоф" – солодкий червоний пунш, який пили охолодженим; вона чудово вміла його робити.
– Ще трішечки бішафа? – питала вона, ласкаво киваючи головою. І це звучало так апетитно, що ніхто не відмовлявся.
Панна Вайхброт сиділа на чільному місці на двох подушках з канапи і енергійно, обачно порядкувала вечерею; вона якомога дужче випростувала своє хирляве тіло, лунко стукала по столу, вигукувала "Наллі!" чи "Бабі!" й поглядом угамовувала мадемуазель Попіне, коли та намірялася покласти собі на тарілку весь холодець від печеної телятини. Тоні посадовлено між двома іншими пансіонерками: Армгард фон Шіллінг, русявою натоптаною дочкою мекленбурзького поміщика, та Гердою Арнольдее. н з Амстердама, елегантною, дивної вроди дівчинкою з буйними каштановими косами, карими, близько посадженими очима й білим, гарним, трохи гордовитим личком. Навпроти без угаву теревенила щось француженка, що скидалася на негритянку й носила у вухах величезні золоті сережки. В кінці столу кисло всміхалася худюща англійка міе Браун, що також мешкала в пансіоні. Завдяки бішофові панни Вайхброт усі швидко заприязнилися. Мадемуазель Попіне розповіла, що вночі її знову мучили кошмари. Ah, quelle horreur![37] Вона так кричала: "Рятуйте! Рятуйте! Злодії!", що аж усі схоплювалися з ліжок. Потім виявилося, що Герда Арнольдсен грає не на фортепіано, як усі, а на скрипці, і її тато – Гердиної матері вже не було живої – пообіцяв їй купити справжнього страдіваріуса. Тоні була немузикальна, як більшість Будденброків і всі Крегери. Вона не могла навіть розрізняти хоралів, що їх грали в Марийській церкві. О, орган у Nieuve kerk[38] в Амстердамі має vox humana, людський голос, і як же він чудово звучить! Армгард фон ІПіллінг розказувала про корів у їхньому маєтку.
Та Армгард з першої ж хвилини справила на Тоні велике враження, бо це була перша дівчина аристократичного роду, з якою вона зіткнулася. Яке це щастя – зватися фон Шіллінг! Батьки Тоні мали старовинний, найкращий у місті будинок, дід з бабою були люди з великопанськими звичками, проте звалися вони, на превеликий жаль, зовсім просто: "Будденброки" і "Крегери". Онучку елегантного Лебрехта Крегера зачарувало аристократичне походження Армгард, і вона часто нишком думала собі, що те чудове "фон" насправді куди більше личило б їй самій – таж Армгард, господи боже мій, навіть не вміла шанувати свого щастя, викохувала собі товсту косу, дивилася на світ ласкавими блакитними очима, по-мекленбурзькому розтягувала слова і зовсім не думала про своє походження. В ній не було й натяку на якусь аристократичність, вона нітрохи на неї не претендувала і не мала до неї смаку. Те слово "аристократичність" міцно запало в голову Тоні, і вона щиро й переконано доточувала його до Герди Арнольдсен.
Герда була трохи не така, як решта, й мала в собі щось дивне, чужинницьке. Вона любила трохи вигадливо зачісувати свої буйні каштанові коси, хоч Зеземі була й невдоволена тим, а дехто вважав за витребеньки її гру на скрипці, – і треба сказати, що в слово "витребеньки" вони вкладали суворий осуд. А проте всі погоджувалися з Тоні, що Герда аристократична дівчина. Все в неї було аристократичне: не по роках розвинена постать, звички, навіть її речі: скажімо, паризьке туалетне приладдя з слонової кістки. Тоні зразу зуміла скласти йому ціну, бо вдома в них також було чимало дрібничок, що їх батьки чи дід з бабою привезли з Парижа й дуже ними дорожили.

Ці три дівчинки швидко потоваришували. Вони вчилися в одному класі і жили в одній, найбільшій спальні на другому поверсі. Які то були приємні, веселі хвилини, коли вони о десятій годині йшли на спочинок і, роздягаючись, балакали про те й про се – півголосом, бо за стіною мадемуазель Попіне вже починали привиджуватись злодії. Вона спала разом з маленькою свою Еверс із Гамбурга; її батько, аматор і збирач мистецьких речей, саме переїхав до Мюнхена.
Спущено смугасті брунатні завіси, на столі горить низенька лампа, заслонена червоним дашком, кімнату сповнює легенький запах фіалок і чистої білизни, все це навіває тихе почуття втоми, безжурності й мрійливості.
– Боже! – мовить Армгард, майже раздягнена сидячи на краю ліжка. – Який же красномовний доктор Нойман! Заходить до класу, спиняється коло столу й починає про Расіна…
– У нього гарне високе чоло, – зауважує Герда; вона розчісує коси перед дзеркалом у простінку між вікнами, освітленим двома свічками.
– Авжеж, – швидко згоджується Армгард.
– І ти тільки тому й почала про нього мову, щоб почути це, Армгард. Ти не зводиш з нього своїх блакитних очей, ніби…
– Ти його кохаєш? – питав Тоні. – Ніяк не розв'яжу шнурка на черевику, будь ласка, Гердо… ну от! То ти його кохаєш, Армгард? Тоді одружися з ним! Це ж дуже добра партія: він стане викладачем гімназії.
– Боже, які ви лихі. Я його зовсім не кохаю. І вже напевне не одружуся з учителем, а тільки з-якимось поміщиком…
– З аристократом? – Тоні впускає з рук панчоху й задумливо дивиться Армгард в обличчя.
– Не знаю ще, але він мусить мати великий маєток. Ох, як це мене тішить, дівчата! Я вставатиму о п'ятій і поратимуся… – вона натягає на себе ковдру й замріяно втуплюється в стелю.
– Перед її духовним зором пасеться п'ятсот корів, – каже Герда, дивлячись на товаришку в дзеркало.
Тоні ще не роздяглася, проте лягає на подушку, заклавши руки за голову, й теж задумливо зводить угору очі.
– А я, звичайно, одружуся з купцем, – каже вона. – Він повинен мати багато грошей, щоб ми могли елегантно опорядити свій дім. Це мій обов'язок перед родиною і перед фірмою, – поважно додає вона. – Побачите, що так і буде.
Герда скінчила зачісувати коси і починає чистити свої великі білі зуби, послуговуючись уже ручним люстерком в оправі з слонової кістки.
– А я, мабуть, зовсім не вийду заміж, – каже вона трохи невиразно, бо їй заважає порошок у роті. – Я ще ке знаю чому. Просто не хочу. Я повернуся в Амстердам і гратиму з татом дуети, а потім житиму коло заміжньої сестри.
– Шкода! – палко вигукує Тоні. – Ой як шкода, Гердо! Тобі треба тут одружитись і лишитися в нас назавжди… Слухай, виходь заміж за одного з моїх братів!..
– За того носатого? – питає Герда байдуже і позіхає, затуляючи люстерком рота.
– Або за другого, однаково… Боже, як би ви могли влаштуватися! Тільки треба звернутись до Якоба. До шпалерника Якоба з Рибальської, він має дуже добрий смак. І я б до вас щодня приходила в гості…
Та зненацька лунав голос мадемуазель Подіне:
– Ah, voyons, mesdames![39] Лягайте спати, s'il vous plait![40] Сьогодні ввечері ви вже однаково не одружитесь!

Але неділю й канікули Тоні проводила на Менгштрасе або за містом у діда й баби. Як вона раділа, коли на Великдень випадала гарна погода, щоб можна було шукати у величезному дідовому садку крашанок і марципанових зайчиків! А канікули над морем! Яка то втіха – жити в кургаузі, обідати за табльдотом, купатися і їздити на ослику! Коли випадав щасливий для консула рік і йому добре торгувалося, вони влітку вирушали у дальші мандри. А що вже казати про різдво, коли Тоні діставала подарунки в трьох місцях: вдома, в діда з бабою і в Зеземі, де того вечора бішоф лився рікою!.. Проте найкращий був святвечір дома. Консул дбав, щоб він минув пишно, велично у веселому настрої. Всі врочисто збиралися у кімнаті з краєвидами, в ротонді юрмилися слуги й прохачі, консул тиснув усім червоні, аж сині, руки і раптом з Марійської церкви долинав чотириголосий спів хлоп'ячого хору, такий радісно святковий, що серце тремтіло в грудях. Потім, коли вже крізь-шпарку у високих білих дверях пробивався запах ялинки, пані Елізабет повільно зачитувала з родинної біблії з велетенськими літерами розділ про різдво Христове, хор у церкві виконував ще один хорал, і тільки-но він затихав, усі затягували "О ялинко" і врочисто простували через ротонду до зали, великої зали з статуями на шпалерах, де сяяла, мерехтіла, духмяніла висока, до самої стелі, ялинка, уквітчана білими лілеями, і де стояв довгий, від вікна аж до дверей, стіл з подарунками. Надворі, на замерзлих засніжених вулицях, вигравали італійці-катеринщики, а з ринку линув гомін святкового базару. Крім малої Клари, всі діти сідали до пізньої святкової вечері в ротонді, де подавали силу-силенну коропів і начинених індиків.

Треба ще додати, що за ті роки Тоні Будденброк побувала в двох мекленбурзьких маєтках. Одного літа вона кілька тижнів прожила з своєю товаришкою Армгард у маєтку пана фон Шіллінга, розташованому по той бік Трави коло самого гирла, а вдруге їздила з кузиною Тільдою до маєтку, де пан Бернгард Будденброк був управителем. Звався він "Непривітним" і не давав ні шеляга прибутку, проте влітку там жилося зовсім непогано.

Так минали роки, дівочі роки Тоні Будденброк – загалом щасливі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ перший

Одного липневого надвечір'я, десь після п'ятої, родина консула Будденброка сиділа в садку перед "порталом", щойно попивши каву, Всередині альтанки, в побіленій кімнатці, де по високому дзеркалу на стіні понамальовувано пташки, а лаковані двері ззаду, коли добре придивитися до них, були насправді не дверима і мали тільки домальовані клямки, повітря було надто гаряче й застояне, тому легкі меблі з сучкуватого мореного дерева винесено надвір.

Консул, його дружина, Тоні, Том і Клотільда сиділи півколом біля круглого накритого столу, де ряхтів на сонці не прибраний ще посуд. Христіан з нещасним виразом на обличчі учив збоку другу промову Ціцерона проти Катіліни. Консул курив сигару, заглибившись у свої "Вісті", пані Елізабет, опустивши на коліна шитво, з усмішкою стежила за маленькою Кларою: дівчинка під наглядом Іди Юнгман шукала фіалок, що зрідка траплялися на моріжку. Тоні, підперши голову руками, захоплено читала "Серапіонових братів" Гофмана, а Том потихеньку лоскотав їй травинкою потилицю, чого вона розважно силкувалась не помічати. Худа, старкувата Клотільда в квітчастій ситцевій сукенці читала оповідання, що називалося: "Сліпий, глухий, німий, а все ж таки щасливий", і час від часу згрібала в купку крихти з печива на скатертині, брала їх усією п'ятірнею і обережно несла до рота.

Небо, на якому подекуди непорушно стояли білі хмари, починало поволі блякнути. Чепурний садок із симетрично розпланованими доріжками й грядками, на яких рябіли квітки, тонув у жовтавому промінні надвечірнього сонця. Часом вітерець приносив запах резеди, що росла по краях грядок. Консул вийняв з рота сигару.
– Ну, Томе, – весело озвався він, – ми, либонь, домовилися з "Ван Генкдомом і компанією" за ту партію жита, що я тобі казав.
– Скільки він дає? – зацікавився Том і перестав мучити Тоні.
– Шістдесят талярів за тонну… Непогано, га?
– Чудово! – Том знав, що це дуже добра ціна.
– Тоні, ти б краще сіла comme il faut[41], – мовила пані Елізабет, і Тоні, не відриваючи очей від книжки, зняла один лікоть зі столу.
– Це не вадить, – сказав Том. – Хай сидить, як хоче, однаково вона є й буде Іоні Будденброк. Вони з Тільдою безумовно найбільші красуні в нашій родині.
Клотільда була безмежно здивована.
– Боже мій! То-оме!.. – промовила вона.
Аж дивно, скільки можна було тягти тих троє коротких слів.
Топі терпіла мовчки: не варт озиватися, бо Том дотепніший за неї. Знову щось скаже, всі зарегочуть і будуть на його боці. Вона тільки сердито роздула ніздрі і здвигнула плечима. Та коли мати заговорила про наступний бал у консула Гунеуса і щось згадала про нові лаковані черевички, Тоні зняла й другого ліктя зі столу і жваво приєдналася до розмови.
– Ви собі балакаєте, – жалібно вигукнув Христіан, – а в мене такий страшенно важкий урок! Я б також хотів бути купцем!..
– Аякже, ти щодня хочеш чогось іншого, – сказав Том.
Тієї миті на стежці з'явився Антон; він ніс. на таці візитну картку, і всі з цікавістю звернули очі на нього.
– "Грюнліх, агент, – прочитав консул. – Із Гамбурга". Приємний чоловік, мені його дуже добре рекомендували. Син пастора. Я маю до нього справи. Нам треба дещо обговорити… Антоне, скажи панові –ти не заперечуєш, Бетсі?
– хай прийде сюди…
Стежкою дріботів уже, тримаючи капелюха й ціпка в тій самій руці, трохи витягнувши вперед шию, середній на зріст чоловік років десь тридцяти двох у зеленясто-жовтому, ворсистому, довгополому сурдуті й сірих нитяних рукавичках. Чуб він мав білявий, ріденький, обличчя рожеве й усміхнене, а біля самої ніздрі темніла велика бородавка. Верхня губа й підборіддя в нього були гладенько виголені, а з щік, за англійською модою, звисали довгі баки прикро золотавого кольору. Ще здалеку він на ознаку своєї глибокої відданості махнув великим світло-сірим капелюхом.
Останній крок він зробив дуже великий і верхньою половиною тіла обвів півколо, вклонившись у такий спосіб усім разом.
– Я перебив вам, вдерся в родинне коло, – оксамитовим голосом проголосив він свою виняткову скромність, – Ви читали цікаві книжки, бесідували… Уклінно прошу вибачити!
– Ласкаво просимо, дорогий пане Грюнліху! – сказав консул. Він підвівся, як і його сини, й потиснув гостеві руку. – Я радий нагоді привітати вас не в конторі, а вдома, серед своєї родини. Бетсі, це пан Грюнліх, мій надійний клієнт… Моя дочка Антонія… Моя небога Клотільда… З Томасом ви вже знайомі… А це мій другий син, Христиан, гімназист.
На кожне ім'я пан Грюнліх низенько кланявся.
– Повірте мені, – знову озвався він, – що я не мав на гадці з'явитися до вас непроханим гостем. Я прийшов у справах, і якщо мені дозволено буде попросити пана консула пройтися зі мною по садку…

Пані Елізабет заперечила йому:
– Ви зробите нам ласку, якщо не зразу почнете ділову розмову з моїм чоловіком, а хвилинку побудете в нашому товаристві. Сідайте!
– Уклінно дякую, – чуло мовив пан Грюнліх.
Він сів на краєчку стільця, що його підставив Том, поклав капелюха й ціпка на коліна, тоді вмостився зручніше, пригладив долонею свої баки і кашлянув, – вийшло щось подібне до "ге-ем!". Усе те справляло таке враження, наче він хотів сказати: "Це був тільки вступ. А що далі?"
І пані Елізабет перейшла до основної частини розмови.
– Ви живете в Гамбурзі? – спитала вона, схиливши набік голову. Шитво й досі лежало в неї на колінах.
– Звичайно, пані Будденброк, – відповів пан Грюнліх і знову вклонився, – Я мешкаю в Гамбурзі, проте здебільшого життя моє минає в дорозі. В мене дуже багато роботи, і, дозволю собі сказати, робота моя неспокійна, ге-ем!
Пані Елізабет звела брови і ворухнула губами, наче хотіла мовити з пошаною: "Он як?"
– Невтомна діяльність моя життєва потреба, – додав пан Грюнліх, напівобернувшись до консула, і знову кашлянув, бо помітив погляд панни Антонії – таким холодним, допитливим поглядом дівчата міряють незнайомих молодих чоловіків; здавалось, той холод може щомиті перейти в зневагу.
– У нас в родичі в Гамбурзі, – зауважила Тоні, аби не мовчати.
– Дюшани, – поясниш консул. – Родина моєї небіжки матері.
– О, мені це дуже добре відомо! – поспішив запевнити їх пан Грюнліх. – Я мав честь бути їм відрекомендованим. То все чудові люди, великого серця і великої душі… ге-ем! Далебі, якби в кожній родині панував такий дух, як там, на світі жилося б краще. Тут тобі й віра, і милосердя, і щира побожність, одне слово, справжнє християнство, мій ідеал. І разом з тим – витончена світськість, аристократам, надзвичайна елегантність. Мене особисто, пані Будденброк, це просто зачаровує!
Тоні подумала: "Звідки він знає моїх батьків? Він каже саме те, що їм хочеться почути…"
Але консул схвально зауважив:
– Такі широкі погляди дуже приємно бачити в кожній людині.
Пані Елізабет теж не втрималась і простягла гостеві руку, тихо дзенькнувши браслетом; на ознаку особливої прихильності вона повернула її долонею вгору.
– Ви немов читаєте мої думки, дорогий пане Грюнліху!
Пан Грюнліх устав, поклонився, тоді знову сів, погладив баки й кашлянув, наче хотів сказати: "Підемо далі".
Пані Елізабет згадала кількома словами про травневі дні сорок другого року, такі жахливі для рідного міста пана Грюнліха.
– Авжеж, – погодився гість, – та пожежа – тяжке лихо, страшна кара за наші гріхи. За майже докладними підрахунками вона завдала збитків на сто тридцять п'ять мільйонів. Щоправда, мені особисто лишилось тільки дякувати господові… Я нітрохи не постраждав. Вогонь лютував головним чином у парафіях церков святого Петра й святого Миколая… Який прегарний садок! – змінив він тему і, подякувавши, взяв у консула запропоновану йому сигару. – І неймовірно великий, як на місто! А скільки квіток, та яких барвистих!.. О господи, я до безтями люблю квітки і взагалі природу! Он ті маки з того краю – яка пречудова оздоба!.
– Пай Грюнліх похвалив гарне розташування будинку, потім ціле місто, потім консулову сигару, і для кожного знайшов ввічливе слово.

– Дозвольте поцікавитись, мадемуазель Антонів, що ви читаєте? – спитав він, усміхаючись.
Тоні чомусь насупила брови й відповіла, не дивлячись на пана Грюнліха:
– "Серапіонові брати" Гофмана.
– Справді? О, це видатний письменник, – зауважив він. – Пробачте… я забув ім'я вашого меншого сина, пані Будденброк.
– Христіан.
– Чудове ім'я! Я, дозволю собі зауважити, – пан Грюнліх знову обернувся до господаря будинку, – люблю імена, які вже самі свідчать, що той, кому вони належать, – християнин. У вашій родині, наскільки мені відомо, з покоління в покоління переходить ім'я Йоганн. Як тут, не згадати про улюбленого учня Христового? А, наприклад, мене, насмілюся сказати, – балакливо провадив він далі, – звати Бендикс, як і більшість моїх предків. Це, власне, розмовне скорочення від Бенедикта… Ви також щось читаєте, пане Будденброку? Ага, Ціцерона! Важка річ промови цього великого римського оратора. "Quous-que tandem, Catilina…".[42] Ге-ем. Так, я теж не зовсім ще забув латинську мову!
Консул сказав:
– Я, на противагу моєму небіжчикові батькові, ніколи не схвалював цього безперервного втовкмачування в хлоп'ячі голови грецької і латинської мов. Є стільки важливих речей, які треба знати, щоб бути готовим до практичного життя…
Ви якраз виповіли мою думку, пане консул, перше ніж я встиг убрати її в слова! – поспішився запевнити пан Грюнліх. – Важка і, я забув додати, не вельми корисна річ! Я вже не кажу, що в тих промовах, наскільки я пригадую, є деякі місця просто ганебні…
Запала мовчанка, і Тоні подумала: "Тепер надходить моя черга", бо пан Грюнліх спрямував погляд на неї. І справді, надійшла її черга. Пан Грюнліх раптом ледь підхопився на стільці, коротко, рвучко, а проте елегантно повів рукою в бік пані Елізабет і палко прошепотів:
– Прошу вас, пані Будденброк, зверніть увагу! Благаю вас, панно, – додав він уже голосно, ніби Тоні могла вчути тільки останні слова, – посидьте хвилинку в цій самій позі! Зверніть увагу, – він знову перейшов на шепіт, – як сонце виграє в косах вашої дочки! Я зроду не бачив кращих кіс! – раптом аж суворим з захвату голосом вигукнув він, ні до кого зокрема не звертаючись, наче промовляв до бога або до свого серця.
Пані Елізабет прихильно всміхнулася, а консул сказав:
– Не забивайте дівчині памороків компліментами!
Тоні знову мовчки насупила брови. За кілька хвилин пан Грюнліх підвівся.
– Не буду вам більше заважати, пані Будденброк, боронь боже, скільки можна! Я ж бо прийшов у справах… Але хто встояв би… Тепер мене кличе праця! Якщо мені дозволено буде попросити пана консула…
– Зайве навіть казати, яка я була б рада, коли б ви на час свого перебування тут вибрали наш дім своїм пристановищем, – мовила пані Елізабет.
Пан Грюнліх на мить аж занімів з великого розчулення.
– Я вам безмежно вдячний, пані Будденброк! – палко сказав він. – Але не можу зловживати вашою ласкою. Я найняв кілька кімнат у готелі "Місто Гамбург". "Кілька кімнат", – подумала пані Елізабет; якраз те, на що й розраховував пан Грюнліх.
– В кожному разі, – докінчила вона, ще раз ласкаво подаючи йому руку, – я сподіваюся, що ми бачимося не востаннє.
Пан Грюнліх поцілував господині руку, хвильку почекав, чи не простягне йому Антонія й свою, але не дочекався, обвів верхньою половиною тіла

півколо, ступив великий крок назад, ще раз уклонився, тоді закинув голову, широким жестом надів свого сірого капелюха і разом з консулом подався стежкою до будинку.
– Приємний чоловік! – сказав консул, коли вернувся й знову сів до столу.
– А по-моєму, він блазень, – дозволила собі зауважити Тоні з притиском на останньому слові.
– Тоні! Боже мій! Як так можна! – аж обурилась пані Елізабет, – Він такий щирий християнин!
– І дуже чемний молодик зі світськими манерами! – докінчив консул. – Ти сама не знаєш, що кажеш.
Часом бувало, що батьки з ввічливості мінялися поглядами: тоді вони ще певніше відчували свою єдність.
Христіан наморщив свого довгого носа й сказав:
– Як же він пишно висловлюється! "Бесідували"! А ми сиділи мовчки. "Ті маки – пречудова оздоба!" А то ще вдає, ніби вголос говорить сам до себе. "Я перебив вам… Уклінно прошу вибачити! Я зроду де бачив кращих кіс!" – Христіан так майстерно передражнив пана Грюнліха, що навіть консул не витримав і всміхнувся.
– Авжеж, він страх як величається! – знову встряла Тоні. – Весь час говорить про себе! Його робота неспокійна, він любить природу, він воліє ті чи інші імена, він зветься Бендикс… Що нам до того, хотіла б я знати?.. Вія лише те й робив, що себе вихваляв! – вигукнула вона з раптовою злістю. – А вам, мамо, і вам, тату, він казав тільки те, що ви хотіли від нього почути, щоб підлеститись до вас!
– Це не вада, Тоні! – суворо сказав консул. – Коли людина попадав в незнайоме товариство; дона показує себе з найкращого боку, добирав слова і намагається сподобатись – що ж тут дивного?
– По-моєму, він добра людина, – лагідно й протягло мовила Клотільда, хоч на неї єдину пан Грюнліх не звернув ніякісінької уваги.
Том утримався від оцінки.
– Одне слово, – зробив висновок консул, – він добрий християнин, діловий, працьовитий і освічений чоловік. Ти, Тоні, доросла дівчина, маєш вісімнадцять чи майже дев'ятнадцять років, і не годилося б тобі нападати на людину, що так мило й галантно поставилася до тебе. Ми всі не ангели, Д, пробач мені, їй-богу, не тобі кидати камінь… Томе, до роботи!
Тоні буркнула: "Золотаві баки!" – і вкотре вже за той вечір насупила брови.
Розділ другий
– Я був щиро засмучений, панно, що не застав вас! – заявив пан Грюнліх через кілька днів, зустрівши на розі Брайтештрасе і Менгштрасе Тоні, яка верталася з прогулянки. – Я дозволив собі зробити, візит вашій матусі і дуже шкодував, що вас немає… Але тепер я просто в захваті, що все-таки зустрів вас!
Оскільки пан Грюнліх заговорив до неї, Тоні Будденброк мусила зупинитися, проте очі її враз потемніли, вона примружила їх і так і не підвела вище його грудей, а на вустах у неї з'явився глузливий, безжальний усміх – таким усміхом дівчата зустрічають чоловіка, якому хочуть рішуче відмовити. Губи її ворушилися: що йому відповісти? Ох, треба знайти якесь слово, що раз назавжди відштовхне, знищить цього Бендикса Грюнліха… Влучне, дотепне, гостре слово, що боляче вразить його і водночас викличе в нього пошану до неї…
– Не можу сказати того самого про себе! – мовила вона, й далі не зводячи погляду з грудей пана Грюнліха.

Пустивши цю отруйну, смертельну стрілу, Тоні закинула голову, обминула його і, червона з гордощів за свою дотепність, пішла додому, де дізналася, що пана Грюнліха запрошено другої неділі скуштувати в них телячої печені…
І він прийшов. Прийшов у не зовсім модному, але гарно пошитому широкому, збористому сурдуті, що надавав йому поважного, солідного вигляду, такий самий рожевий, усміхнений, зі старанно зачесаним на проділ ріденьким чубом і розпушеними золотавими баками. Він їв рагу, запечене в мушлях, суп жюльєн, смачну камбалу, телячу печеню з картоплею і цвітною капустою, мараскіновий пудинг та житні коржики з рокфором, і на кожну страву знаходив нове похвальне слово, виголошуючи його з неабиякою елегантністю. Наприклад, підіймав десертну ложку, втуплював очі в статую на шпалерах і голосно казав сам до себе:
– Грішний, каюся, та нічого не можу вдіяти. З'їв уже чималу пайку цього пудинга, але він такий неймовірно смачний, що я мушу попросити в нашої ласкавої господині ще шматочок! – І лукаво підморгував пані Елізабет.
Він поважно й доречно розмовляв з консулом про торгівлю і про політику, гомонів з його дружиною про театр, прохані обіди й туалети, знайшов привітне слово для Тома, Христіана, для бідолашної Клотільди, навіть для малої Клари і мамзель Юнгман… Тоні сиділа мовчки, і він не зважувався зачепити її, тільки часом дивився на неї, схиливши набік голову, і в погляді його світився смуток, але й надія.
Попрощавшись, пан Грюнліх лишив по собі того вечора ще краще враження, ніж першого разу.
– Він дуже гарно вихований, – сказала пані Елізабет.
– Путяща людина і добрий християнин, – додав консул.
Христіан ще майстерніше передражнив його рухи й мову, а нахмурена Тоні, віддавши всім на добраніч, пішла до своєї кімнати. Її не полишало невиразне передчуття, що вона не востаннє бачить цього добродія, який зумів так неймовірно швидко полонити серця її батьків.
І справді, вернувшись якось надвечір з гостини в знайомих дівчат, Тоні застала пана Грюнліха: він розташувався як дома в кімнаті з краєвидами й читав, пані Елізабет "Веверлі" Вальтера Скотта – треба сказати, читав із бездоганною димовою, бо, як він доповів, завдяки своїй "неспокійній роботі" не раз бував і в Англії. Тоні сіла осторонь з іншою книжкою, і пан Грюнліх спитав оксамитовим голосом:
– Вам, мабуть, не до вподоби те, що я читаю?
На що Тоні, закинувши голову, знову відповіла гостро й саркастично, десь так:
– Аніскільки!
Одначе він не збентежився, а почав оповідати про своїх дочасно померлих батьків. Його батько, проповідник і пастор, був надзвичайно ревний християнин і водночас винятково світська людина…
Та потім пан Грюнліх усе-таки поїхав до Гамбурга. Тоні під час його прощального візиту не було вдома.
– Ідо, – сказала вона мамзель Юнгман, повірниці всіх своїх таємниць, – той набрида поїхав!
Проте Іда Юнгман відповіла:
– Побачимо, дитино моя…
А через вісім днів відбулася та сцена в малій їдальні… Тоні спустилася вниз о дев'ятій годині і здивувалася, що батько й досі сидить біля столу з матір'ю. Вона підстав вила їм чоло для поцілунку, сіла на своє місце, бадьора, зголодніла, з сонними ще очима, насипала в каву цукру, і взяла масла й зеленого сиру.

– Як добре, тату, що я вас хоч раз застала в їдальні! – мовила вона, беручи серветкою гаряче яйце і розбиваючи його ложечкою.
– Я вирішив сьогодні дочекатися своєї сплюшки, – сказав консул.
Він курив сигару і безперестанку плескав по столі згорнутою газетою. Пані Елізабет повільно докінчила снідати й граціозно відкинулась на спинку канапи.
– Тільда вже порається на кухні, – значуще повів далі консул, – і я також був би давно в конторі, якби нам, мені й матері, не треба було обговорити з своєю донечкою одну важливу справу.
Тоні з повним ротом глянула на батька, тоді на матір, зацікавлено й злякано водночас.
– Спершу попоїж, дитино моя, – мовила мати.
Але Тоні поклала ножа й вигукнула:
– Тату, ну кажіть, не відтягуйте, чуєте!
Та консул, і далі плескаючи по столі газетою, провадив тієї, що й дружина:
– Спершу попоїж.
Тоні мовчки, без апетиту допивала каву і доїдала яйце та зелений сир, – вона почала здогадуватись, про що йдеться. Ранкова свіжість зійшла з її обличчя, вона трохи зблідла, відмовилась від меду і тихим голосом заявила, що вже наїлася…
Консул іще якусь мить помовчав, тоді озвався:
– Люба моя доню, та справа, що ми хотіли обговорити з тобою, викладена ось у цьому листі. – І він знову поплескав по столі, вже не газетою, а великим блакитним конвертом. – Одне слово, пан Бендикс Грюнліх, якого ми всі знаємо як чемну й приємну людину, пише мені, що за свого перебування тут пройнявся глибоким почуттям до нашої дочки і офіційно просить її руки. Що ти скажеш на це, дитино моя?
Тоні сиділа, відкинувшись на спинку стільця, похиливши голову, і правою рукою крутила срібне кільце серветки. Враз вона звела потемнілі, повні сліз очі і здавленим голосом крикнула:
– Чого йому треба? Що я йому зробила? – І зайшлася плачем.
Консул зиркнув на дружину і трохи збентежено почав розглядати свою порожню чашку.
– Люба Тоні, – лагідно мовила мати, – нащо так хвилюватися! Ти ж бо сама знаєш, батьки хочуть тобі тільки добра, а тому й не можуть нараювати, щоб ти відмовилась від того становища, яке тобі пропонують. Я вірю, що ти ще не маєш якогось глибшого почуття до пана Грюнліха, але воно прийде, запевняю тебе, неодмінно з часом прийде… Таке молоде дівчисько, як ти, ще й саме не знає, чого хоче… В голові в нього така ж плутанина, яків серці. Треба серцю дати час і не затуляти вуха на поради досвідченіших людей, що думають про тебе і дбають про твоє щастя…
– Я ж нічогісінько не знаю про нього, – жалісно мовила Тоні й притулила до очей білу батистову серветку в плямах від яйця, – Знаю тільки, що він має золотаві баки й "неспокійну роботу"…
Її верхня губа тремтіла з плачу, і вся вона була невимовно зворушлива в своєму розпачі.
Консул, охоплений раптовою хвилею ніжності, присунув свого стільця ближче до неї і, всміхаючись, погладив її по голові.
– Доню моя, – сказав він, – що ж тобі треба про нього знати? Ти ще дитина, і якби він прожив тут не місяць, а цілий рік, ти б знада про нього не більше, ніж знаєш тепер… У такому віці, як ти, дівчина ще не досвідчена в житті і повинна покладатися на старших, а вони бажають тобі добра…

– Я не розумію… не розумію… – хлипала Тоні і, мов кицька, терлася головою об пестливу батькову руку. – Приходить сюди… кожному каже щось приємне… Їде собі… І пише, що хоче зі мною… не розумію… Чого він таке надумав?.. Що я йому зробила?
Консул знов усміхнувся.
– Ти вже вдруге кажеш так, Тоні, і це лише доводить, яка ти ще дитина. Хай тільки моя донечка не думає, що я хочу квапити її; мучити… Все це можна і треба спокійно обміркувати, бо справа дуже важлива. Я поки що так і напишу пану Грюнліхові: ані відкину його пропозицію, ані прийму. Багато що нам треба обрядити… То як, подумаємо ще, га? Домовились! А тепер татові пора йти на роботу… Adieu, Бетсі…
– До побачення, любий Жане.
– Ти все-таки взяла б ще трохи меду, Тоні, – сказала пані Елізабет, коли зосталася сама з дочкою, що непорушно сиділа на своєму місці, похиливши голову. – Їсти треба як слід…
Помалу сльози в Тоні висохли. Голова її палала, думки переганяли одна одну. Господи, оце то подія! Вона, звичайно, знала, що колись стане дружиною купця і що то буде солідний, вигідний шлюб, який не принизить гідності родини й фірми… Але це вперше сталося, що хтось насправді, не жартома захотів з нею одружитися! Як треба вестися в такому випадку? її, Тоні Будденброк, почали раптом стосуватися всі ті страшенно важливі слова, що їх досі вона тільки вичитувала в книжках: "дала свою згоду", "попросив її руки", "на ціле життя"… Боже, в якому незвичайному, несподіваному становищі вона опинилася!
– А ви, мамо? – спитала вона. – То ви також радите мені… дати свою згоду?
– Тоні спіткнулася на цьому вислові – надто він пишний і неприродний, – та врешті все- таки вимовила його, і навіть з гідністю. Вона вже трохи соромилася свого недавнього розгублення. Шлюб із паном Грюнліхом і досі здавався їй не меншою нісенітницею, ніж десять хвилин тому, але усвідомлення свого важливого становища сповнювало її чимраз більшою втіхою.
Пані Елізабет сказала:
– Що я можу радити, дитино моя? Хіба тато радив тобі? Він тільки не відраджував, та й годі. Бо це було б безвідповідально з його боку, і з мого так само. Тобі трапляється якраз те, А що люди звуть доброю партією, люба Тоні… Ти б мала в Гамбурзі чудові умови і могла б жити на широку ногу…
Тоні сиділа непорушно. Перед її очима раптом наче промайнули зелені завіси, такі, "які прикрашали салон у діда з бабою… Чи вона, ставши мадам Грюнліх, питиме вранці шоколад? Не личило про таке питати.
– Батько вже сказав тобі: ти маєш час добре все обміркувати, – повела далі мати. – Але ми повинні звернути твою увагу на те, що така нагода влаштувати своє щастя випадає не кожного дня. І цим шлюбом ти якраз виконала б своє призначення і свій обов'язок. Авжеж, доню моя, на це теж я мушу звернути твою увагу. Ти сама добре знаєш: той шлях, що сьогодні перед тобою відкривається, визначений тобі наперед…
– Так, – задумливо мовила Тоні. – Звичайно.
Вона чудово знала свій обов'язок перед родиною та фірмою і пишалася ним. Вона, Антонія Будденброк, перед якою вантажник Матісен скидав циліндра, дочка консула Будденброка, що ходила по місту як його маленька володарка, знала напам'ять історію своєї родини і була перейнята ЇЇ духом. Уже кравець у Ростоці дуже добре мався, а відтоді Будденброки все йшли вгору. Тоні була покликана сприяти блискучій славі фірми "Йоганн Будденброк" вигідним, почесним шлюбом… Том задля того самого працював у конторі… Так,

це партія добра, нема що казати. Та якби ж не пан Грюнліх! Вона немов бачила перед собою його золотаві баки, рожеве, усміхнене обличчя з бородавкою біля носа, жовтий ворсистий сурдут і дрібну ходу, чула його оксамитовий голос…
– Я так і знала, – мовила мати, – що ми зуміємо спокійно все розважити… а може, й вирішили вже?
– Ой, боронь боже! – вигукнула Тоні, вкладаючи в те "ой" усе своє обурення. – Яке безглуздя – одружитися з Грюнліхом! Я його вічно шпигала дошкульними словами… Не розумію, як він мене й досі не зненавидів! Невже в нього немає ні крихти гордощів?
І вона заходилася мастити медом скибку домашнього хліба.

Розділ третій

Цього року Будденброки нікуди не поїхали навіть під час канікул Христіана ж Клари; Консул заявив, що він надто завантажений роботою, а крім того, їх тримало на Менгштрасе нерозв'язане питання з заміжжям Тоні. Панові Грюнліху послано надзвичайно дипломатичного листа – консул написав його власноручно, – але далі справа не посувалася через впертість Тоні, що виявлялася чисто по-дитячому.
– Боронь боже, мамо! – казала вона. – Я його не зношу! – І робила особливий наголос на останньому слові.
Або ще врочисто заявляла:
– Батьку (звичайно вона казала консулові "тату"), я ніколи не дам йому своєї згоди!
На цьому все, мабуть, і застряло б на довгий час, коли б десь днів через десять після тих переговорів у малій їдальні, якраз у середині липня, не сталася ще одна подій…
Було ясне, тепле надвечір'я; мати кудись вийшла, і Тоні з книжкою в руках сиділа сама біля вікна в кімнаті з краєвидами, коли Антон подав їй візитну картку. Не встигла вона прочитати ім'я на ній, як до кімнати зайшов добродій у збористому сурдуті й горохових штанях. Звичайно, то був пан Грюнліх; на обличчі в нього було написане благання й ніжність.
Тоні перелякано схопилася з стільця і зробила такий рух, наче хотіла втекти до великої їдальні. Як можна говорити з чоловіком, що просив твоєї руки? Вона побіліла, як крейда, серце її мало не вискакувало з грудей. Поки пан Грюнліх був десь далеко, Тоні просто тішили поважні переговори з батьками, раптова значущість її особи і її слова. Та ось він знову тут! Стоїть перед нею! Що тепер буде? Вона вже відчувала, що зараз знову заплаче.
Пан Грюнліх швидким кроком, простягши руки й схиливши набік голову, з такою міною, наче хотів сказати: "Ось я! Вбий мене, як хочеш!" наблизився до неї.
Який збіг обставин! – вигукнув він, – Я трапив на вас, Антонів!
Так і сказав: "Антонів".
Тоні, з романом у руці, випросталася коло свого стільця і, віддувши губи й за кожним словом стріпуючи головою, з глибоким обуренням крикнула:
– Як… ви… смієте!
Та сльози вже підступали їй до горла.
Пан Грюнліх був надто схвильований, щоб завважити її вигук.
– Хіба я міг довше чекати?.. Хіба я не повинен був вернутися сюди? – напосідався він. – На тому тижні я отримав листа від вашого любого татуся, і той лист сповнив моє серце надією! То чи ж міг я довше витримати, не бувши певний до кінця, панно Антонів? Ні, не міг… Я вскочив у карету… Поїхав сюди… Найняв кілька кімнат у готелі "Місто Гамбург"… І

ось я тут, Антонів, щоб почути з ваших уст остаточне, вирішальне слово, яке зробить мене безмежно, невимовно щасливим!
Тоні остовпіла з подиву: сльози на очах у неї висохли. Оце так подіяв батьків обережний лист, що відкладав будь-яке вирішення на невизначений термін! Вона промурмотіла три чи чотири рази підряд:
– Ви помиляєтесь… Ви помиляєтесь…
Пан Грюнліх підсунув одне з крісел до самого її стільця коло вікна, сів сам, примусив сісти Тоні, нахилився вперед і, тримаючи її безсилу, мов неживу, руку в своїй, схвильованим голосом повів далі:
– Панно Антонів… Від першої ж миті, від того надвечір'я… Ви пам'ятаєте те надвечір'я? Коли я вперше побачив, вас у родинному колі, таку витончену, таку на диво милу, ваш образ закарбувався в моєму серці назавжди… – Він поправився і сказав: "навіки". – Від того дня, панно Антоніє, я палко бажаю одного: здобути на ціле життя вашу прегарну руку. І ви тепер обернете ту надію, що в мені зродив лист вашого любого татуся, в щасливу впевненість… Правда ж? Я можу розраховувати на вашу взаємність… можу бути певний її! – Він стиснув Тоні руку обома долонями й заглянув у її широко розплющені з ляку очі. Сьогодні він прийшов без рукавичок; руки в нього були білі, з довгими пальцями й набряклими синявими жилами.
Тоні дивилася на його рожеве обличчя, на бородавку біля носа, на його Очі, водяво-блакитні, як у гусака.
– Ні, ні! – швидко й злякано мовила вона. А тоді ще: – Я не даю вам згоди!
Вода силкувалась говорити твердо, але вже плакала.
– Чим я заслужив ці сумніви, цю нерішучість? – казав він сумним голосом, майже докірливо. – Ви звикли купатися в ласці, звикли до ніжного піклування… Але присягаюся вам, даю слово честі, що носитиму вас на руках, що ви, ставши моєю дружиною, нічого не втратите, що в Гамбурзі ви будете провадити гідне вас життя…
Тоні схопилася, висмикнула руку і, обливаючись слізьми, розпачливо крикнула:
– Ні, ні! Я ж вам сказала – ні! Відмовила вам, невже ви не розумієте, господи боже мій?
Але тепер підвівся й пан Грюнліх. Він відступив крок назад, простягнув руки долонями врізнобіч і рішуче сказав тоном людини, ображеної в своїх найкращих почуттях:
– А чи ви знаєте, мадемуазель Будденброк, що я не дозволяю ображати себе в такий спосіб?
– Але ж я не ображаю вас, пане Грюнліху, – мовила Тоні, жалкуючи вже, що так погарячкувала. О господи, і треба ж, щоб усе це сталося саме з нею! Вона уявляла собі сватання зовсім не таким. Думала, що досить тільки сказати: "Ви робите мені честь, проте я не можу прийняти вашої руки", і на цьому розмова скінчиться…
– Ви робите мені честь, – сказала вона якомога спокійніше, – проте я не можу прийняти вашої руки… А тепер я мушу… мушу залишити вас. Пробачте, я не маю більше часу.
Та пан Грюнліх заступив їй дорогу.
– Ви мене відштовхуєте? – глухо спитав він.
– Так, – мовила Тоні і з ввічливості додала: – На жаль…
Тоді пан Грюнліх гучно зітхнув, відступив ще на два великі кроки назад, перехилився набік, націлив пальця в килим і страшним голосом вигукнув:
– Антоніє!
Якусь мить вони стояли одне проти одного: він у відверто обуреній, владній позі, а Тоні – бліда, заплакана, тремтяча, притиснувши мокру

хусточку до вуст. Нарешті він відвернувся і, заклавши руки за спину, двічі пройшовся по кімнаті, наче в себе вдома. Тоді зупинився коло вікна й почав дивитися надвір, де поволі починало сутеніти.
Тоні повільно, обережно рушила до дверей, але не встигла дійти й до середини кімнати, як пан Грюнліх знов опинився перед нею.
– Тоні! – тихо, майже пошепки сказав він, ніжно взяв її за руку й опустився, повільно опустився перед нею на коліна. Його золотаві баки торкнулись її долоні. – Тоні, – іде раз сказав він, – бачите, до чого ви мене довели… Чи ви маєте серце, чутливе людське серце?.. То вислухайте мене… Перед вами пропаща людина, приречена на загибель… коли… – Враз він наче похопився і квапливо додав: – Людина, що помре з горя, коли ви знехтуєте її кохання! Ось я лежу біля ваших ніг… Невже вам стане духу сказати: "Ви мені осоружні"?
– Ні, ні!
В голосі Тоні раптом забриніла заспокійлива нотка. Вона вже не плакала, її пойняло зворушення й співчуття. Господи, як він, мабуть, любить її, коли це сватання, до якого сама вона була зовсім байдужа, ніби до сторонньої події, довело його до такого стану! Чи можливо, що й вона колись переживе щось подібне? В романах Тоні читала про такі почуття, а тепер перед нею самою стояв навколішки добродій у сурдуті і благав її руки!.. Думка про одруження з ним здавалась їй просто безглуздою, бо Тоні вважала пана Грюнліха за блазня. Але боже мій, цієї хвилини він зовсім не скидався на блазня! Його обличчя, голос виявляли такий невдаваний страх, таке щире, розпачливе благання…
– Ні, ні, – ще раз промовила вона, розчулено схилившись над ним. – Ви мені не осоружні, пане Грюнліху, як ви могли таке сказати!.. Тільки встаньте, прошу вас…
– Ви не погубите мене? – спитав він.
І вона знову відповіла заспокійливим, майже материнським тоном:
– Ні, ні…
– То ви згодні! – вигукнув пан Грюнліх і зірвався на ноги. Та зразу ж, помітивши зляканий порух Тоні, знову став навколішки і боязко, благально сказав: – Добре, добре! Не кажіть більше нічого, Антоніє! Тепер не треба, прошу вас, поговоримо потім… Іншим разом… Згодом… Поки що прощайте… Я ще прийду… Прощайте!
Він швидко підвівся, сягнув до столу до свого великого сірого капелюха, поцілував її в руку і вибіг у двері.
Тоні бачила, як він схопив у ротонді свою паличку і зник у коридорі. Вона стояла посеред кімнати, змучена, геть розгублена, з мокрою хусточкою в безсило опущеній руці.
Розділ четвертий
Консул Будденброк казав дружині:
– Якби я мав бодай найменшу підозру, що в Тоні є якась таємна причина не погоджуватися на цей шлюб! Але вона просто ще дитина, Бетсі. Вона любить розваги, танці на бенкетах, тішиться, коли до неї залицяються хлопці, бо знає, що вона вродлива і з Доброї родини… Може, потайці, несвідомо, вона й шукає чогось, але ж я бачу: вона, як то кажуть, ще й сама не знає, що в неї на серці… Спитайся її, і вона почне думати, вигадувати, проте нікого не назве… Вона ще дитина, козеня, вітрогонка… Якби вона погодилась, то вже б мала своє місце в житті, могла б гарно влаштувати свій дім, чого їй дуже хочеться, а за кілька днів уже полюбила б і чоловіка… Він не красень… боже мій, звичайно, не красень… але дуже показний чоловік. Врешті, що їй треба – мішок з грішми, та ще й помальований? Пробач уже мені купецький жаргон! Якщо вона бажає чекати, поки з'явиться хтось

гарний, і не з порожньою кишенею, – то що ж, боже поможи! Тоні Будденброк не залишиться дівувати. Проте з іншого боку… все-таки ризиковано. Знову ж, скажу по-купецькому: мережу щодня закидають, та не щодня рибу тягають!.. Я вчора вранці мав довгу розмову з Грюнліхом – він уперто домагається руки Тоні. Я переглядав його конторські книги… Він мені приніс їх… Книги, Бетсі, такі, що хоч у рамку вставляй! Я висловив йому щире вдоволення. Справи його, як на таку молоду фірму, йдуть добре, навіть дуже добре. Має він десь сто двадцять тисяч талярів. Але це, мабуть, тільки основний капітал, бо Грюнліх щороку дістає добрий зиск… Я запитав про нього Дюшанів, і їхня думка теж непогана. Щоправда, вони його становища докладно не знають, але живе він по-джентльменському, буває в найкращому товаристві, і підприємство його, як усім відомо, широко розгалужене і жваво працює. Від деяких інших гамбуржців, скажімо, від такого собі банкіра Кессельмайєра, я одержав також цілком задовільні відгуки. Одне слово, ти знаєш, Бетсі, що я можу тільки псім серцем бажати цього шлюбу, бо він був би корисний для родини й для фірми! Господи, звичайно, мені шкода, що Тоні попала в таке важке становище. На неї тиснуть з усіх боків, вона ходить пригнічена й майже не озивається. А все ж я не можу зважитись отак навпростець узяти й відмовити Грюнліхові… Бо є ще одна причина, Бетсі, я тобі вже не раз казав про неї: останні роки нам не так уже добре й велося. Не те, щоб зовсім не щастило, ні, боронь боже, чесна праця завжди винагороджується. Вправи йдуть потихеньку… ох, надто вже потихеньку. І то тільки тому, що я проваджу їх незвичайно обережно. Відколи помер батько, наш капітал не виріс чи майже не виріс. Часи тепер не вельми сприятливі для купецтва… Одне слово, радості мало. Дочка наша на порі, і їй випадав можливість зробити партію, яку всі вважають за вигідну й почесну. То хай робить її! Чекати нерозважно, Бетсі, далебі нерозважно! Побалакай з нею ще раз. Я сьогодні вже вмовляв її, як тільки міг…

Тоні справді була в дуже важкому становищі, консул мав рацію. Вона вже не казала "ні", але й не мала сили, сердешна, сказати "так". Вона й сама добре не розуміла, чому ніяк не могла зважитись на шлюб.

Тим часом то батько відводив її вбік і починав поважну розмову, то мати садовила коло себе й вимагала остаточного слова… Дядька Готтгольда та його родину в цю справу не втаємничували, бо ті завжди ставилися трохи глузливо до своїх родичів на Менгштрасе. Та навіть Зеземі Вайхброт дізналась про все і, чітко вимовляючи кожне слово, почала Тоні вчити розуму, навіть мамзель Юнгман сказала:

– Тоні, серденько, нічого тобі журитися, ти зостанешся серед найвищого кола…

І не миналося без того, щоб Тоні, побувавши в улюбленій, оббитій шовком вітальні в будинку біля міської брами, не почула від старої мадам Крегер:

– A propos[43], до мене дійшли деякі чутки. Сподіваюсь, що ти схаменешся, крихітко моя…

Якось у неділю, коли Тоні з усією родиною була в Маріїнській церкві, пастор Келінг Крутими словами тлумачив те місце в біблії, де сказано, що жінка повинна лишити батька й матір і піти за чоловіком. Раптом він розпалився й почав вергати громи з амвона. Тоні перелякано звела на нього очі: чи не дивиться він просто на неї? Ні, хвалити бога, вгодоване пасторове обличчя було обернене в інший бік, і звертався він до всіх парафіян, що побожно слухали. А проте було ясно, що то новий наступ на Тоні і кожне його слово стосувалося саме її.

– Молода дівчина, майже дитина, – виголошував він, – що не має ще ані власної волі, ані власних поглядів на життя, а проте не слухав ласкавих

батьківських порад, дістане заслужену кару, господь вивергне її з уст своїх…
На цьому вислові, який пастор Келінг дуже полюбляв і завжди вимовляв з великим запалом, його пронизливий погляд, підсилений гнівним порухом руки, все-таки звернувся на Тоні… Вона побачила, як батько, що сидів поряд з нею, підняв руку, наче хотів сказати: "Ну, ну! Не так різко…" Але тепер Тоні вже не мала сумніву, що пастор Келінг говорив це за намовою батька чи матері. Вона почервоніла й зіщулилась: їй здавалося, що весь світ дивиться на неї. А другої неділі рішуче відмовилась іти до церкви. Вона стала мовчазна, майже ніколи не сміялася, втратила хіть до їжі і часом зітхала так тяжко й жалісно, наче боролася з якоюсь настирливою думкою, а тоді сумно поглядала на батьків… Не можна було не співчувати їй. Вона дуже схудла й змарніла. Врешті консул сказав:
– Далі так тривати не може, Бетсі, годі її мучити. Їй треба десь трохи поїхати, відпочити й опам'ятатися; ось побачиш, що тоді вона прийде до розуму. Я не можу кинути роботи, та й літо вже кінчається… але нам і вдома не зле. Вчора до мене випадково зайшов Шварцкопф із Травемюнде, Дідеріх Шварцкопф, старший лоцман. Я сказав йому кілька слів, і він залюбки погодився взята на якийсь час дівчину до себе… Видатки я йому поверну… Там вона житиме по-домашньому, купатиметься, дихатиме свіжим повітрям, і їй зразу стане краще. Том відвезе її, і все буде гаразд. Скажемо їй про це зараз-таки, краще не зволікати…
Тоні радо погодилась на батькову пропозицію. Хоч вона майже не бачилася з паном Грюнліхом, але знала, що він тут, веде переговори з її батьками й очікує… Господи, він може кожного дня з'явитися перед нею, зчинити крик, благати її! У Травемюнде, та ще й у чужих людей, їй буде безпечніше… Тож вона швидко, вдоволено спакувала свою валізу, наприкінці липня разом з Томом, що мав відпровадити її, сіла у величну крегерівську карету, весело попрощалася з усіма і, полегшено відітхнувши, виїхала за міську браму.
Розділ п'ятий
Шлях на Травемюнде йде просто до порона, а по той бік річки нікуди не звертає; Тоні з Томом знали його дуже добре. Сірий гостинець швидко стелився під ногами вгодованих мекленбурзьких гнідих Лебрехта Крегера, що глухо, невтомно вистукували копитами, хоч сонце пекло немилосердно й убогий краєвид навколо затягала курява. Задля такої події Будденброки перенесли обід на першу, і рівно о другій брат із сестрою виїхали з дому, а десь зразу після четвертої мали вже бути на місці, – бо коли найманій кареті на таку дорогу треба було три години, то крегерівський Йохен мав досить марнославства, щоб подолати її за дві.
Тоні, в сірій, простій, але гарній сукні й крислатому пласкому брилику, кивала головою, віддавшись мрійній дрімоті. Свою парасольку, такого самого сірого кольору, як і сукня, оздоблену кремовим мереживом, вона прихилила до відкинутого верха. Наче створена їздити в кареті, Тоні сиділа в зручній позі, елегантно схилившись на спинку і граціозно схрестивши ноги в черевиках з високою шнурівкою і в білих панчохах.
Том, уже двадцятирічний юнак, одягнений у добре пошитий блакитно-сірий костюм, зсунув бриля на потилицю і курив одну за одною російські цигарки. Він мав вигляд ще не зовсім дорослого, але в нього почали швидко рости вуса, темніші за чуба й за вії. Ледь піднявши, за звичкою, одну брову, він дивився на хмари і на дерева вздовж Гостинця, що їх поминала карета.
Тоні сказала:
– Я ще ніколи не раділа так, як тепер, що їду в Травемюиде… По-перше, з відомих тобі причин… Нічого тобі глузувати з мене, Томе; я так хочу опинитися ще на кілька миль далі від таких собі золотавих баків… Та

головне, що я житиму в зовсім новому Травемюнде, на Першій лінії, у Шварцкопфів… І не матиму ніякого стосунку до курортного товариства… Я вже його знаю більше ніж доволі; і в мене нітрохи не лежить до нього серце… А крім того… той чоловік має там усюди вільну руку. Він може без жодних церемоній одного чудового дня, мило всміхаючись, з'явитися біля мене… Том викинув цигарку і взяв з цигарниці другу. Ту цигарницю подарував консулові якийсь російський клієнт. На її накривці була майстерно вигравіювана тройка, на яку напали вовки. Том дуже полюбив ті тоненькі міцні цигарки з жовтими мундштуками і курив їх страшенно багато, та ще й набув погану звичку втягати дим глибоко в легені, а потім, розмовляючи, повільно випускати його.
– Так, – погодився він, – ти правду кажеш, парк у Травемюнде аж роїться гамбуржцями. Та й консул Фріче, той, що скупив увесь курорт, теж із Гамбурга… Тато каже, що він тепер процвітає… Між іншим, ти пропустиш багато цікавого, як не будеш часами заглядати до парку… Петер Дельман, звичайно, вже там: його в цей час ніколи немає в місті, А торгівля його йде, як сама собі хоче… Смішно! Ну… Й дядько Юстус неодмінно приїздитиме в неділю – трохи подихати свіжим повітрям і пограти в рулетку… Ще там є Меллендорфи, Кістенмакери, мабуть, у повному складі, і Гагенштреми…
– Певна річ! Як би там обійшлося без Сари Землінгер!..
– Між іншим, її звати Лаура, серденько, треба бути справедливою.
– І Юльхен з нею, звісно… Юльхен заповзялася цього літа заручитися з Августом Меллендорфом, і заручиться, ще б пак! Тоді вже вони остаточно влізуть у наше коло! Слухай, Томе, це просто обурливо! Щоб ці зайди…
– Ну боже мій… Штрунк і Гагенштрем домоглися великого успіху в своєму ділі, а це. головне…
– Звичайно! І всі знають, як вони його домоглися… Ліктями, ось як… Не мають ані благородства, ані доброго звичаю… Дідусь казав про Гінріха Гагенштрема: "У нього й бик телиться". Це достоту його слова.
– Хай буде й так, байдуже. Важливо, що вони мають великі гроші. А щодо заручин, то це дуже добра угода. Юльхен стане пані Меллендорф, а Август одержить гарну посаду…
– Ох, Томе, тобі аби тільки дражнитися зі мною! А я зневажаю цих людей… Том засміявся.
– Боже мій, з ними просто треба рахуватися, щоб ти знала. Як казав недавно тато, вони йдуть угору. А, наприклад, ті самі Меллендорфи. Крім того, Гагенштреми здібні, цього в ніж не відбереш; Герман уже з великим успіхом працює у фірмі, а Моріц, дарма що слабий на груди, блискуче скінчив школу. Кажуть, дуже розумний хлопець. Тепер він студіює право…
– Ну й хай собі… Але принаймні я рада, Томе, що не кожній родині доводиться гнути перед ними спину і що, скажімо, ми, Будденброки, все-таки…
– Аякже! – мовив Том. – Краще не будемо хвалитися. Всі мають своє дошкульне місце, – додав він тихіше, глянувши на Йоханову спину. – Бог його святий знає, як, наприклад, стоять справи в дядька Юстуса. Тато завжди тільки головою хитає, як зайде про нього мова, а дідусеві, по-моєму, не раз уже доводилося вирятовувати його чималими сумами… Та й з двоюрідними братами не все гаразд. Юрген хоче вчитися далі, а і досі ніяк не складе іспитів за гімназію… Про Якоба теж кажуть, що в "Дальбека й кампанії" у Гамбурзі ним дуже невдоволені. Йому ніколи не стає грошей, хоч отримує він їх доволі. Коли йому відмовляє дядько Юстус, то шле тітка Розалія… Ні, по-моєму, нам кидати в когось камінь не доводиться. А як ти хочеш змагатися з Гагенштремами, то повинна вийти заміж за Грюнліха!

– Невже ми на те поїхали з дому, щоб про це балакати? Так, може, й повинна, але тепер не бажаю про це думати. Хочу просто забути про заміжжя. Тепер ми їдемо до Шварцкопфів. Я, властиво, ніколи їх навіть не: бачила… Вони приємні люди?
– О, Дідеріх Шварцкопф хлопець хоч куди! Так він сам про себе каже, але тільки після п'ятої чарки грогу. Якось він був у нас у конторі, і ми разом пішли до морського клубу… Він п'є, як жлукто. Його батько народився на судні норвезької лінії і потім став на тій самій лінії капітаном. Дідеріх пройшов добру школу; старший лоцман – відповідальна і досить добре оплачувана посада. Він стріляний морський вовк, але з дамами завжди галантний. Гляди, він іще почне до тебе залицятися…
– Ого! А дружина?
– Дружини я й сам не знаю. Мабуть, добра жінка. Між іншим, у них є син. Коли я вчився, він був в останньому чи передостанньому класі. Тепер він, мабуть, студент… Глянь, он уже й море! Ще якихось чверть години…
Вони трохи проїхали алеєю з молодих буків над самим морем, що мріло в сонячному сяйві, синє і мирне. Та ось із-за пагорба виринув круглий жовтий маяк, і якусь хвилину перед ними, мов на картині, вимальовувалась бухта з молом, червоні дахи містечка і невеличка гавань з вітрилами й снастями човнів. Карета в'їхала між перші будинки, поминула церкву, завернула на Першу лінію, що бігла вздовж річки, й зупинилася перед гарним будиночком з обплетеною виноградом верандою.
Старший лоцман Шварцкопф стояв перед дверима і, коли над'їхали Тоні з Томом, скинув з голови морського кашкета. То був невисокий кремезний чоловік з червоним обличчям, ясно-блакитними очима й сивою колючою бородою, що віялом тяглася від вуха до вуха. Рот його з товстою, червоною, гладенько виголеною верхньою губою, трохи скривлений, бо лоцман тримав у ньому дерев'яну люльку, мав вираз гідності й простодушності. Під розстебнутим кітелем із золотими галунами аж сяяв білий як сніг пікейний жилет. Лоцман стояв, широко розставивши ноги і трохи випнувши живота.
– Далебі, це для мене велика честь, мамзель, що ви захотіли пожити в нас якусь часину… – Він обережно висадив Тоні з карети. – Моє шанування, пане Будденброку! Як там татусь, добре почувається? А матуся? Я сердечно радий! Заходьте ж, панство, ласкаво просимо! Моя стара вже, мабуть, приготувала невеличку перекуску. А ти рушай до Педерсенового заїзду, – сказав він візникові, що заносив до хати Тонину валізу. – Там твоїх коней добре нагодують… Ви ж переночуєте в пасі пане Будденброку?.. О, чому ж ні! Коням треба відпочити, та й не встигнете ви до смерку вернутися в місто…
– А ви знаєте, тут не гірше, ніж у кургаузі, а може, ще й краще, – мовила Тоні за чверть години, коли вони сиділи на веранді й пили каву. – Яке чудове повітря! Аж сюди чутно водоростями. Я страшенно рада, що приїхала в Травемюнде!
Крізь повиті зеленню підпори веранди видно було широку мерехтливу річку з човнами й пристанями, а за нею будиночок поронника на довгій Мекленбурзькій косі, чи, як її ще називали, на "Привалі". Широкі чашки з синіми вінцями, схожі на мисочки, здавалися дивно незграбними порівняно із старою, вишуканою порцеляною Будденброків; але накритий стіл, з букетом лугових квіток перед Тониним місцем, мав дуже принадний вигляд, а крім того, після дороги хотілося їсти.
– Ось побачите, мамзель, як ви у нас поправитесь, – мовила господиня. – Во ви трохи змарніли, даруйте на слові. Сказано, міське повітря, ну, та ще всякі там бенкети…

Пані Шварцкопф, дочка пастора з Шлутупа, жінка десь років п'ятдесяти, була на голову нижча за Тоні і, можна сказати, навіть хирлява. Свої чорні ще коси, рівні й гладенько зачесані, вона збирала в сітку з великими вічками, а одягнена була в темно-брунатну сукню з вузеньким комірцем, сплетеним з білих нитей", і такими самими манжетами. Охайна, лагідна й привітна, вона щиро припрошувала гостей до булки з родзинками свого власного печива. Булка лежала в хлібниці, що мала форму човна, в оточенні, вершків, цукру, масла й стільникового меду. Краї в хлібниці були оздоблені бісерним вишиванням Метиної роботи. Сама ж Мета, чемна восьмирічна дівчинка в картатій сукенці і з білою, як льон, відстовбурченою кіскою, сиділа поряд з матір'ю.
Пані Шварцкопф вибачилась за кімнату, призначену Топі, – та вже встигла побувати там і переодягтися. Така, мовляв, проста…
– Де там, вона прегарна! З вікнами на море, а це основне, – сказала Тоні і вмочила в каву четвертий шматок булки з родзинками.
Том розмовляв з господарем про "Вулленвевера", якого саме ремонтували в місті.
Рантом на веранду зайшов юнак років двадцяти, з книжкою в руці. Він почервонів, скинув сірого фетрового капелюха і трохи незграбно вклонився.
– Щось ти припізнився, сину, – мовив лоцман. Тоді відрекомендував: –Мій син… – Він назвав ім'я, Тоні добре не вчула, яке саме. – Вчиться на лікаря. Тепер у нас на канікулах…
– Дуже приємно, – сказала Тоні, як її навчено.
Том підвівся й подав йому руку. Молодий Шварцкопф ще раз уклонився, поклав книжку і, знову почервонівши, сів до столу.
Він був середній на зріст, тонкий і дуже русявий, майже зовсім білий. Вуса в нього, такі ж безбарвні, як і підстрижений чуб на довгастій голові, ще тільки пробивалися і були мало що й помітні. Шкіру хлопець теж мав на диво світлу, кольору найкращої порцеляни; з найменшої причини вона вся бралася рум'янцем. Очі були сині, трохи темніші, як у батька, з тим самим виразом, не надто жвавий добродушно допитливим, а риси обличчя доладні й досить приємні. Коли він почав їсти, Тоні зауважила, що в нього надзвичайно тарні зуби, рівні й блискучі, як полірована слонова кістка. Вбраний він був у сіру закриту куртку з клапанами на кишенях, стягнену ззаду гумкою.
– Перепрошую, я таки спізнився, – сказав він; мова в нього була важкувата, якась рипуча. – Зачитався на березі і вчасно не глянув на годинника.
Він почав мовчки їсти і тільки подеколи допитливо позирав на Тома й Тоні. Трохи згодом, коли господиня знову заходилася припрохувати Тоні до їжі, він озвався:
– Стільниковий мед можна споживати з спокійним серцем, панно Будденброк. Це чистий, натуральний продукт… Тут принаймні відомо, що ти ковтаєш… А вам треба добре харчуватися, бо тутешнє повітря виснажує організм… прискорює обмін речовин… Якщо ви не будете їсти як слід, то схуднете…
У нього була наївна й приємна манера під час розмови трохи нахиляти голову й інколи кидати погляд не на того, до кого він звертався.
Мати ніжно дослухалася до його мови й намагалася з обличчя Тоні вичитати, яке враження справляють на неї синові слова. Але старий Шварцкопф сказав:
– Годі тобі величатися своїм обміном речовин! Нам ці премудрощі ні до чого.
Юнак засміявся, знову почервонів і позирнув на Тонину тарілку.

Лоцман кілька разів називав сина на ім'я, одначе й саме воно, і протягла нижньонімецька вимова старого були такі незвичні для вуха Тоні, що вона ніяк не могла його второпати. Їй причувалося щось ніби "Мор" чи "Морг". Після підвечірку Дідеріх Шварцкопф розгорнув поли кітеля, виставив білого жилета і, задоволено мружачись на сонці, запалив свою коротеньку дерев'яну люльку. Те саме зробив і його син, а Том узявся до своїх цигарок. Хлопці почали згадувати давні гімназичні історії, Тоні жваво прилучилася до їхньої розмови. Перекривили пана Штенгеля: "Ти мав провести лінію, голубе, а що в тебе вийшло? Риска!" Шкода, що не було Христіана: він би втяв це ще краще…
Раз під час балачки Том мовив сестрі, показуючи на квітки перед нею:
– Пан Грюнліх сказав би: "Яка пречудова оздоба!"
Тоні почервоніла з гніву, штовхнула його в бік і злякано показала очима на молодого Шварцкопфа.
Того дня Шварцкопфи надто забарилися з підвечірком, чекаючи на гостей, та й довго засиділись за кавою. Було вже пів на сьому і над "Привалом" почало сутеніти, коли лоцман підвівся з місця.
– Перепрошую, панство, – сказав він. – Мені ще треба навідатися до лоцманської станції… Вечеря в нас о восьмій, з вашого дозволу… Чи, може, сьогодні трохи пізніше, га, Мето? А ти, – він знову назвав синове ім'я, – теж довго тут не засиджуйся… Їди й берися до своїх кістяків… Може, мамзель Будденброк буде розпаковувати речі… Чи захочуть обоє прогулятися берегом… Не заважай їм!
– Господи, та чого ж йому не посидіти, Дідеріху? – з лагідним докором озвалася пані Шварцкопф. – А якщо панство захоче прогулятися над морем, то чого і йому не піти з ними? У нього ж канікули, Дідеріху! Невже хлопцеві не можна нітрохи розважитися з нашими гістьми!
Розділ шостий
Другого ранку Тоні прокинулась у чепурній кімнатці з меблями, оббитими ясним квітчастим ситцем, і відчула те радісне хвилювання, що його завжди відчував людина, коли розплющить очі на новому місці.
Вона сіла на ліжку, обняла руками коліна, закинула назад розпатлану голову і, дивлячись на вузеньку сліпучу смужку світла, що просмикувалось до кімнати крізь зачинені віконниці, почала поволі згадувати події вчорашнього дня.
Про пана Грюндіха вона майже забула. Місто, огидна сцена в кімнаті з краєвидами, напучування батьків і пастора Келінга – все те лишилося далеко позаду. Тут вона щоранку прокидатиметься без жодної турботи… Ці Шварцкопфи – чудові люди. Вчора до вечері подали не що як помаранчевий пунш, і всі випили за її щасливе перебування в цьому домі. Було дуже весело. Старий Шварцкопф розповідав морські історії, а молодий розказував про Геттінген, де він учився… Але ж дивно, що вона й досі не взнала, як його звуть! Так уже прислухалася, проте за вечерею ніхто не звертався до нього на ім'я, а спитатися, певна річ, не випадало. Тоні, напружено розмірковувала. Господи, як же хлопця звати? Мор?.. Морг?.. Між іншим, він їй дуже сподобався, цей Мор чи Морг. Яка в нього була приємна усмішка, хитра й добродушна заразом, коли він, замість попросити води, називав якісь дві літери й. цифру, чим неймовірно сердив старого. Але то, мовляв, була хімічна формула води… Щоправда, не цієї води: формула тутешньої, травемюндської рідини, мабуть, набагато складніша. Недарма в ній щомиті можна трапити на медузу… Та високе начальство має свої власні уявлення про питну воду… За що він знову дістав догану від батька за неповагу до начальства. Пані Шварцкопф усе дошукувалась на обличчі в Тоні захвату, а студент і справді говорив цікаво: і по-вченому, й весело… І

весь час виявляв до неї велику увагу. Вона пожалілася, що коли їсть, їй завжди стає парко, – мабуть, у неї забагато крові… І що ж він на те відповів? Пильно глянув на неї і сказав, що жили на скронях справді набрякли, але з цього ще не випливає, нібито в голові забагато крові, себто червонокрівців… Навпаки, в неї може навіть бути невелике недокрів'я…
З різьбленого годинника на стіні вискочила зозуля й почала кувати високим дзвінким голосом.
– Сім, вісім, дев'ять, – порахувала Тоні. – Пора вставати!
Вона зіскочила з ліжка й розчинила віконниці. Небо було трохи захмарене, але сонце світило. За Лойхтенфельдом та його маяком мерехтіло побрижене море, відтяте праворуч Мекленбурзькою косою; синіми й зеленавими смугами воно тяглося вдалину і зливалося на обрії з небом. "Потім я піду скупаюся, – подумала Тоні, – та спершу добре поснідаю, щоб обмін речовин не виснажив мене…" Вона всміхнулася і швидко, радісно почала вмиватись і вбиратися.
За якусь хвилину по тому, як вибило пів на десяту, Тоні була вже готова. Двері до кімнатки, де ночував Том, стояли відчинені: він рано-вранці поїхав назад до міста. Навіть тут, нагорі, де були самі спальні, пахло кавою. Здавалося, той запах був властивий цілому будинку; він ще подужчав, коли Тоні спустилася вниз широкими сходами з суцільним дерев'яним поруччям і пішла коридором повз їдальню, світлицю і лоцманову контору. Бадьора, вбрана в білу пікейну сукню, вся аж променіючи з утіхи, Тоні зайшла на веранду.
Пані Шварцкопф удвох із сином сиділи за столом; посуд був уже майже весь прибраний. Господиня була в брунатній сукні і в синьому картатому фартусі. Перед нею стояв кошичок із ключами.
– Даруйте ласкаво, мамзель Будденброк, що ми на вас не почекали! – мовила вона, підводячись. – Ми люди прості, встаємо рано. Завжди роботи повно… Шварцкопф у своїй конторі. Ви не гніваєтесь, мамзель, правда ж?
Тоні в свою чергу теж вибачилася.
– Повірте мені, що я не завжди так довго сплю. Мене страх як мучить сумління… А все той учорашній пунш…
Молодий Шварцкопф засміявся. Він стояв коло столу і тримав у руках люльку. Перед ним лежала газета.
– Так, це все через вас! – сказала Тоні. – Доброго ранку! Ви водно зі мною цокалися… Тепер я заробила тільки холодну каву. Мені вже давно треба було поснідати й скупатися…
– Ні, купатися для молодої дами було б надто рано! О сьомій вода ще досить холодна, одинадцять градусів… Після теплої постелі вона просто обшпарює тіло…
– А хто вам сказав, мосьє, що я люблю купатися в теплій воді? – Тоні сіла до столу. – О, ви тримали для мене каву теплою, пані Шварцкопф!.. Але наллю я вже сама… Дуже дякую!
Господиня ще хвильку дивилася, чи смакує гості їжа.
– То ви добре спали першу ніч, мамзель? Боже мій, у нас-бо матраци набиті морською травою… Ми люди прості… А тепер я побажаю вам приємного апетиту і веселої прогулянки… Ви, напевне, зустрінете багато знайомих на березі… Якщо захочете, то мій син проведе вас. Пробачте, що більше не можу сидіти з вами, але мені конче треба йти до кухні. У нас сьогодні смажена ковбаса, то я вже хочу, щоб вона була якнайсмачніша…
– Я за стільниковий мед, – сказала Тоні, коли вони лишилися вдвох. – Тут принаймні відомо, що ти ковтаєш!
Молодий Шварцкопф підвівся й поклав люльку на поруччя веранди.

– Куріть собі! Мені це нітрохи не заважає. Я вдома коли сідаю снідати, то їдальня вже повна диму з татової сигари… Скажіть, будь ласка, – спитала раптом вона, – чи правда, їцо яйце таке саме поживне, як чверть фунта м'яса?
Студент спаленів.
– Ви з мене глузуєте, панно Будденброк? – спитав він, не знаючи, сміятися йому чи сердитись. – Мені вже й так батько вчора ввечері милив голову за моє розумування й величання, як він казав…
– Але ж я спихала цілком щиро! – Тоні так збентежилася, що на мить перестала їсти. – Величання? Як таке можна казати! Я справді хотіла б дещо дізнатися… Господи, я ж нічогісінько не тямлю, запевняю вас! Завжди була серед найледачіших учениць у Зеземі Вайхброт. А ви, по-моєму, так багато всього знаєте…
Про себе ж Тоні подумала: "Величання? Коли людина попадає в незнайоме товариство, вона показує себе з найкращого боку, добирає слова і намагається сподобатись – що ж тут дивного…"
– Ну так, якоюсь мірою вони дорівнюють одне одному, – мовив він, підлещений. – З огляду на певні поживні речовини…
І вони почали балакати – Тоні снідаючи, а молодий Шварцкопф курячи люльку, – про Зеземі Вайхброт, про Тонине життя в пансіоні, про її товаришок: Герду Арнольдсен, що вернулася до Амстердама, і Армгард фон Шіллінг – її білий дім видно було з тутешнього берега, принаймні ясної днини…
Доївши і витерши рота, Тоні спитала, показуючи на газету:
– Є там щось цікаве?
Молодий Шварцкопф засміявся й похитав головою з глузливим співчуттям:
– Де там… Що в "Міських вістях" може бути цікавого? Це ж нікчемна газетка!
– Справді?.. А тато й мама завжди її передплачують…
– Ну звичайно! – сказав він і почервонів. – Я ж, бачите, також її читаю, бо не маю нічого іншого напохваті. Одначе не так уже й страшенно цікаво дізнаватися, що оптовий торговець консул такий-то наміряється справляти срібне весілля… Авжеж! Ви смієтеся… От якби ви почитали колись інші часописи, скажімо, "Кенігсберзьку Гартунгову газету" чи "Рейнську газету", то знайшли б там дещо цікавіше! Хай собі там прусський король хоч що каже…
– А що він каже?
– Та… ні, на жаль, я перед дамою не можу переповісти його слів. – Він знову почервонів. – Король досить неприхильно відгукнувся про ті газети.
– На обличчі його з'явилася силувана іронічна усмішка, що на мить неприємно вразила Тоні. – Вони, бачте, не вельми шанують уряд, аристократію, духівництво, юнкерів… І вміють дуже спритно водити за носа цензуру…
– А ви? Також не шануєте аристократії?
– Я? – перепитав він і зніяковів.
Тоні підвелася.
– Ну, про це ми поговоримо іншим разом. Що, як я тепер піду на море? Гляньте, на небі вже немає ні хмаринки. Сьогодні не буде дощу. Ох, як мені хочеться знову пірнути в море! Ви проведете мене?
Розділ сьомий
Тоні надягла великого бриля й розгорнула парасольку, бо хоч повівав легенький морський вітерець, спека стояла немилосердна. Молодий Шварцкопф, у своєму сірому фетровому капелюсі, з книжкою під пахвою, ступав поряд і часом збоку позирав на неї. Вони пройшли Першу лінію і

подалися парком. Його наскрізь просвічувало сонце; на посипаних жорствою доріжках, біля грядок з трояндами, – всюди було порожньо. Поміст для оркестру, схований між соснами навпроти кургауза, кондитерської та двох швейцарських будиночків, з'єднаних довгим переходом, також німував. Бралося до дванадцятої, і всі курортники, мабуть, були на пляжі.
Вони перейшли дитячий майданчик з лавками і великою гойдалкою, поминули теплі купальні й повільно пішли лукою. Від розпеченої землі здіймався гарячий, тострий дух конюшини й іншої трави, в повітрі гули сині мухи. Від моря долинав одноманітний, глухий шум. Далеко на водяній гладіні зринали й знову розсипалися білі баранці.
– Що ви читаєте? – спитала Тоні.
Юнак узяв книжку обома руками й швидко погортав її ззаду наперед.
– О, це вас нітрохи не зацікавить, панно Будденброк! Усе про кишки, кров і хвороби… Ось тут, бачите, якраз пишеться про набряк легенів. При цій хворобі легеневі пухирці наповнюються рідиною, подібною до води… Це дуже небезпечне явище, воно буває під час запалення легенів. Коли справа піде на гірше, людині може забракнути повітря, і вона просто помре. І про все це тут дуже спокійно розповідається…
– Пхе!.. Але як хтось хоче бути медиком… Я подбаю, щоб ви стали нашим домашнім лікарем, коли Грабов піде на спочинок. Тож начувайтеся!
– Ха!.. А можна поцікавитися, що ви читаєте, панно Будденброк?
– Ви знаєте Гофмана? – спитала Тоні.
– Того з капельмейстером і золотим горнцем? Знаю, дуже милий автор. Але, бачте, це більше пасує для дам. Чоловіки в наш час повинні читати щось інше.
– Тепер мені треба спитати вас одну річ, – зважилась нарешті Тоні через кілька кроків. – А саме: як, властиво, ваше ім'я? Я його ще жодного разу не розчула… Мене вже це просто нервує! Сушу собі над цим голову…
– Сушите собі над цим голову?
– Авжеж… але не бентежте мене ще дужче! Мабуть, не личить питати про таке, та мені дуже цікаво знати… Хоч, зрештою, навіщо? Я ж ніколи не називатиму вас на ім'я.
– Ну, мене звати Мортен, – сказав він і почервонів дужче, ніж будь-коли досі.
– Мортен? Як гарно!
– Таке! Що ж тут гарного?
– О боже мій… краще ж, аніж Гінц чи Кунц. У вашому імені є щось незвичайне, чужоземне…
– У вас багато романтики, мадемуазель Будденброк. Ви начиталися Гофмана… А все дуже просто: мій дід був напівнорвежець і звався Мортен. Мене охрестили так по ньому. Оце й усе…
Тоні, обережно ступаючи, пробиралася крізь високий, різкий очерет, що ріс уздовж чистого берега. Перед ними тягся ряд гостроверхих дерев'яних павільйонів, а далі, ближче до води, стояли пляжні крісла з дашками. Довкола тих крісел цілими родинами розташувалися пляжники: жінки, в синіх пенсне від сонця, читали бібліотечні книжки, чоловіки в світлому вбранні знічев'я малювали паличками фігури на піску, засмаглі діти у великих брилях вовтузилися, копали кринички, пекли з піску пиріжки в дерев'яних дечках, продовбували тунелі, гасали босоніж по мілкій воді й пускали кораблики… Праворуч виставали в море дерев'яні купальні.
– Ми йдемо просто на меллендорфівський павільйон, – мовила Тоні. – Звернімо краще трохи вбік!
– За. любки… але ж ви все одно, мабуть, підійдете до них… А я сяду он там на камінні.

– Чи підійду?.. Та, певне, треба привітатися. Хоч мені страх не хочеться, щоб ви знали. Не на те я сюди втекла…
– Втекли? Від кого?
– Авжеж! Від когось…
– Послухайте, панно Будденброк, мені вас також треба щось запитати… Але хай колись при нагоді, на дозвіллі.
А тепер дозвольте попрощатися. Я сидітиму там далі на камінні…
– Ви хіба не хочете, щоб я вас відрекомендувала, пане Шварцкопфе? – поважно спитала Тоні.
– Ой ні, ні! – квапливо відказав Мортен, – Дуже вам дякую. Я, знаєте, навряд чи пасую до їхнього товариства. Я краще посиджу там на камінні…
Він звернув праворуч, за купальню, де край берега стриміли з води великі каменюки, оббризкувані хвилями, а Тоні подалася до меллендорфівського павільйону. Перед ним розташувався чималий гурт пляжників – Меллендорфи, Гагенштреми, Кістенмакери і Фріче. Крім консула Фріче з Гамбурга, власника всього курорту, і Петера Дельмаца, suitier, там були самі жінки й діти: в будень більшість чоловіків мали справи в місті. Консул Фріче, літній уже чоловік з гладенько виголеним, тонким обличчям, порався у відкритому павільйоні біля підзорної труби, спрямовуючи її на вітрильника, що мрів далеко в морі. Петер Дельман, у крислатому брилі, з круглою моряцькою бородою, стояв і балакав з дамами: декотрі з них лежали на розстелених пледах, декотрі сиділи в маленьких брезентових кріслах. Там була пані Меллендорф, з роду Ланггальсів, сива і, як завжди, розпатлана, – вона й тут не розлучалася зі своєю лорнеткою на довгому держальці; паці Гагенштрем із Юльхен, що й досі була схожа на дівчинку, проте, як і мати, носила вже діамантові сережки, пані Кістенмакер із малими дочками і пані Фріче, невеличка зморшкувата жінка в чепчику, що вся поринула в обов'язки господині курорту. Червона з напруження, стомлена, вона мала одне на думці: вечірки, дитячі бали, лотереї і прогулянки на вітрильнику… Трохи осторонь сиділа її читальниця. Діти бавилися коло води.
Фірма "Кістенмакер і син" торгувала вином; останніми роками вона почала входити в моду і потроху випихати Х.-Ф. Кеппена. Сини Кістенмакера, Едвард і Стефан, уже працювали в батьковій конторі.
У консула Петера Дельмана не було й знаку тих вишуканих манер, що ними, скажімо, славився Юстус Крегер; це був простацький suitier, він хизувався своєю добродушною брутальністю і дуже багато дозволяв собі в товаристві, бо знав, що своїми важкуватими, зухвалими й галасливими манерами здобув славу оригінала, особливо серед жінок. Якось на проханому обіді в Будденброків дуже довго не подавали чергової страви: господиня вже почала бентежитися, а гості нудитися, бо не знали, чим себе розважити. І тоді Петер Дельман вернув усім добрий гумор – він гучно, протягло крикнув через увесь стіл: "Я вже всі жданки поїв, пані Елізабет!"
Тепер він саме голосно й грубувато, як завжди, оповідав сумнівні анекдоти, щедро присмачуючи їх нижньонімецькими зворотами… Пані Меллендорф реготала до знемоги і все вигукувала:
– О господи, пане консул, та замовкніть ви хоч на хвилину!
Тоні Будденброк Гагеншгреми зустріли холодно, а решта дуже радісно. Навіть консул Фріче квапливо збіг сходами з павільйону, бо сподівався, що Будденброки хоч на той рік знову складуть шану його курортові.
– Ваш слуга покірний, мамзель! – вигукнув консул Дельман, намагаючись якомога чистіше вимовляти слова, бо знав, що панна Будденброк не вельми полюбляє його манери.
– Мадемуазель Будденброк!

– То ви тут?
– Як мило!
– І відколи?
– А який гарний туалет!
– Де ж ви зупинилися?
– У Шварцкопфів?
– У старого лоцмана?
– Як оригінально!
– Страх як оригінально!
– То ви живете в місті? – перепитав консул Фріче, власник курорту, не даючи взнаки, що він прикро вражений.
– Чи ми матимем приємність бачити вас на нашій найближчій вечірці? – спитала його дружина.
– О, то ви ненадовго в Травемюнде? – здивувалась інша дама.
– Вам не здається, люба моя, що Будденброки надто вже відгороджуються від усіх? – шепнула пані Гагенштрем пані Меллендорф.
– Ви ще навіть не купалися? – спитала котрась. – Хто ще з дівчат сьогодні не купався? Маріє, Юліє, Луїзо! Ваші товаришки, звичайно, дотримають вам компанію, панно Антоніє…
Кілька дівчат підвелися, і Петер Дельман не поминув нагоди прогулятися з ними до води.
– Боже! Ти ще пам'ятаєш, як ми разом ходили до школи? – спитала Тоні Юльхен Гагенштрем.
– Певне! Ви завжди вдавали з себе злюку, – сказала Юльхен і поблажливо всміхнулася.
Вони пішли вузьким, у дві дошки, мостинням до купальні, і коли поминали каміння, де сидів Мортен Шварцкопф із книжкою в руці, Тоні здалеку швидко покивала йому головою. Одна з дівчат спитала:
– З ким це ти вітаєшся, Тоні?
– Це молодий Шварцкопф, – відповіла Тоні. – Він мене провів сюди…
– Син старого лоцмана? – перепитала Юльхен Гагенштрем, і її чорні блискучі очі прикипіли до Мортена, що досить меланхолійно спостерігав їхнє елегантне товариство.
Але Тоні голосно заявила:
– Одне мені шкода – що тут немає ну хоча б Августа Меллендорфа. У будень тут, мабуть, страх як нудно!
Розділ восьмий
Так почалася для Тоні Будденброк чудова пора – жодного літа в Травемюнде їй не було ще так цікаво й приємно, як тепер. Ніщо її більше не пригнічувало, вона розцвіла, в мові і в рухах її знову з'явилася колишня зухвалість і безжурність. Консул задоволено спостерігав цю зміну, коли в неділю приїздив з Томом і Христіаном до Травемюнде. Вони тоді разом обідали за табльдотом, слухали курортний оркестр, попиваючи каву на веранді кондитерської, дивилися в залі на рулетку, де товпилася весела публіка, як-от Юстус Крегер і Петер Дельман. Сам консул ніколи не грав. Тоні засмагала, купалася, їла печену ковбасу з гострою підливою і ходила в далекі прогулянки з Мортеном: гостинцем до сусіднього містечка, вздовж берега до розташованого на горбі "Морського храму", звідки відкривався широкий краєвид на море й на суходіл, чи в гайок на пагорку за курзалом, де висів великий дзвін, що скликав гостей до табльдота… Або ще вони пливли човном через Траву до "Привалу", де можна було знайти бурштин.
З Мортена був цікавий супутник, тільки надто гарячий і нетолерантний. Він мав про все на світі свою сувору і справедливу думку, яку й виголошував вельми рішуче, хоч, правда, й червонів. Коли він, підкреслюючи свої слова

трохи незграбним, але сердитим помахом руки, заявляв, що всі аристократи – нікчемні ідіоти, засмучена Тоні лаяла його, проте водночас пишалася, що він відверто й довірливо виповідав їй свої погляди, які приховував від батьків. Якось він сказав:
– Ну, це я вам мушу розповісти. Я маю у своїм закамарку в Геттінгені, кістяк… Авжеж, чудовий кістяк, хоч подекуди й поскручуваний дротом. І от я взяв та й нап'яв на нього старого поліційного мундира… Ха! Гарно, правда ж? Тільки, не дай боже, не скажіть батькові!
Звичайно, траплялося, що Тоні зустрічала на пляжі чи в парку своїх міських знайомих і вони її брали з собою на якусь прогулянку – в лісі чи на вітрильнику в морі. Тоді Мортен "сидів на камінні". Те каміння з першого ж дня стало для них символічним словом. "Сидіти на камінні" означало бути самотнім і нудитися. Коли випадав дощовий день і море, куди не глянь, закривала сіра запона, така щільна, що воно зливалося з низько навислим небом, коли пісок намокав, а стежки розквашувалися, Тоні казала:
Сьогодні нам обом доведеться сидіти на камінні, себто на веранді або в світлиці. І мені не лишається нічого іншого, Мортене, як слухати ваші студентські пісні, хоч вони мені страх як набридли.
– Що ж, посидимо… – відповідав Мортен. – Але знаєте, як сидіти з вами, то це вже не каміння!
А втім, перед батьком він такого не казав, зате матері нітрохи не соромився.
– А тепер що? – питав старий лоцман, коли по обіді Тоні й Мортен одночасно вставали з-за столу і лаштувалися йти. – Куди молодята зібралися?
– Панна Антонія дозволила мені провести її до "Морського храму".
– Он як, дозволила? А скажи-но мені, сину мій, філіусе, чи не краще було б, якби ти посидів у своїй кімнаті та повторив різні там нервові вузли? Ти геть усе позабуваєш, поки вернешся до Геттінгена…
Тоді лагідно озивалася пані Шварцкопф:
– О боже мій, Дідеріху, – ну чого хлопцеві не пройтися! У нього ж канікули! Хай погуляє. Та й невже тобі хочеться, щоб він таки не мав ніякої втіхи від товариства нашої гості?
І вони йшли вдвох. Ішли берегом понад самою водою, де мокрий пісок, утертий хвилями і затверділий, не груз під ногами, де море понаносило повно мушлів – білих, дрібних, звичайнісіньких, але часом і незвичайних, великих, довгастих, блискучих, мов опал, жовто-зеленої морської трави з круглими порожнистими насінниками, що лускають під ногами, і медуз – простих, кольору води, і жовтаво-рожевих, отруйних, що жалять ногу, коли ненароком торкнешся їх у воді…
– Сказати вам, яка я була колись дурна? – мовила Тоні. – Все хотіла наробити з медуз барвистих зірок. Наберу їх, бувало, повну хусточку, принесу додому й гарненько порозкладаю на балконі, щоб вони висохли на сонці… Думаю, що з них стануть зірки! Аякже… Згодом прийду поглянути, а там тільки велика мокра. пляма. І трохи тхне гнилими водоростями.
Вони йшли, і праворуч від них одноманітно шуміли хвилі, набігаючи на берег довгими лавами, а в обличчя віяв свіжий, солоний вітер, що налітав з далекої далечі без жодних перепон, забивав вуха, глушив, і в голові від нього приємно наморочилось… Ішли серед безмежної тиші, сповненої глухого гуркоту моря, серед тиші, що кожному звукові, далекому чи близькому, надає таємничої значущості…
Ліворуч тягся порізаний переярками схил із жовтої глини та дрібного каміння; за чимраз новими його виступами ховалися вигини берега. Десь тут, коли грунт під ногами ставав надто кам'янистий, вони видряпувалися

на кручу і стрімкою стежкою серед кущів підіймалися до "Морського храму". То була кругла альтанка, збудована з необкорованих колод і з дощок, зсередини вся помережана написами, ініціалами, серцями, віршами… Тоні й Мортен сідали на вузеньку, сяк-так збиту лавку під задньою стіною в одній з комірок, обернених до моря, де пахло деревом, наче в кабінах купальні. Пополудні тут, нагорі, було дуже тихо і врочисто. Тільки щебетали пташки і шелест дерев зливався з шумом безкрайого моря внизу, на якому ген далеко мріли. – щогли корабля. Захищені від вітру, що досі свистів у вухах, вони раптом відчули тишу, яка навівала задуму.
Тоні спитала:
– Той корабель припливає чи відпливає?
– Що? – озвався Мортен своїм низьким голосом і, немов прокинувшись з глибокого забуття, квапливо пояснив: – Відпливає! То "Бургомістр Стенбок", він іде в Росію. Отуди вже мене нітрохи не вабить, – додав він по хвилі. – Там, мабуть, іще гірше, ніж у нас!
– Отакої! – мовила Тоні, – Зараз ви знову почнете нападати на аристократію, видно з вашого обличчя. Не гарно так, Мортене! Ви коли-небудь знали хоч одного аристократа?
– Слава богу, ні! – майже обурено вигукнув Морі ен.
– От бачите! А я знала. Щоправда, дівчину, Армгард фон Шіллінг, он звідти, я вже про неї розповідала вам. Вона була добріша, ніж ми з вами, не надавала ніякісінької ваги своєму аристократичному походженню, їла копчену ковбасу й завжди говорила про корів…
– Звичайно, винятки є, панно Тоні! – палко сказав Мортен. – Але послухайте… Ви дівчина і дивитесь на все дуже суб'єктивно. Знаєте одну аристократку і кажете: таж вона чудова людина! Певна річ… Проте, щоб їх засуджувати всіх разом, не треба знати жодної! Бо йдеться про загальний принцип, про державний лад! Тут уже вам нічого сказати… Як? Комусь досить тільки народитися, щоб уже стати вибранцем, аристократом, що має право на всіх нас дивитися звисока, бо ми, хоч би які мали заслуги, ніколи не зможемо піднятися до його становища!
Мортен говорив з наївним, добродушним обуренням, почав був навіть жестикулювати, проте сам помітив, що жести виходять незграбні, й кинув свій намір. Але говорити не перестав. Не міг перестати. Він сидів, подавшись наперед, заклавши великого пальця між гудзики куртки, й силкувався надати своїм лагідним очам упертого виразу.
– Ми, буржуазія, третій стан, як нас досі називали, хочемо, щоб існувала тільки аристократія заслуг, ми більше не визнаємо аристократії як касти дармоїдів, заперечуємо теперішню ієрархію станів… Ми домагаємося волі й рівності для всіх, хочемо, щоб жодна людина не підлягала іншій, щоб кожен корився тільки законові! Треба скасувати привілеї, покласти край сваволі! Всі повинні стати рівноправними дітьми держави, і так само, як немає більше посередництва між мирянином і богом, так і громадянин мусить перебувати у безпосередньому зв'язку з державою! Ми хочемо волі друку, ремесел, торгівлі… Хочемо, щоб усі люди могли конкурувати між собою без будь-яких привілеїв і щоб їм віддавали заслужене!.. Ми поневолені, нам зв'язано руки й ноги… Що я хотів сказати? Ага, послухайте! Чотири роки тому, знов були введені закони Германського союзу про університети й пресу. Гарні закони! Вони не дозволяють ні в пресі, ні з кафедри виголошувати правду, яка не зовсім відповідає тому ладові, що панує в державі… Розумієте? Правду в нас душать, не дають їй слова… А чому? Та на догоду ідіотському, застарілому, спорохнявілому ладові, який рано чи пізно все одно буде повалений, це кожен знає." Мені здається, ви не розумієте, яка це підлість! Це ж насильство, тупе, брутальне, безоглядне

насильство, цілковита глухота до духовних потреб людини і до вимог часу… Ні, я вам ще таке скажу… Прусський король учинив велику несправедливість! Тринадцятого року, коли французи захопили країну, він покликав нас і пообіцяв конституцію… Ми прийшли, звільнили Німеччину…
Тоні, що сиділа, спершись підборіддям на руку, і, збоку дивилась на нього, на хвильку аж задумалась, чи він справді міг брати участь у вигнанні Наполеона.
– І як ви думаєте, виконав він свою обіцянку? Де там! Теперішній король – красномовець, мрійник, романтик, як ви, панно Тоні… Зверніть увагу на одне: тільки-но філософи й поети визнають за віджилий якийсь погляд чи принцип і відкинуть його, король, що аж тепер поволеньки дійшов до нього, починає вважати саме цей принцип за найновіший та найкращий і міцно тримається його… Авжеж, такі от справи в нашому королівстві! Королі не тільки люди, а ще й дуже посередні люди, тому вони завжди відстають на цілі десятиріччя… Ох, з Німеччиною так вийшло, як з тим студентом, що в часи визвольної війни був молодий, відважний і запальний, а тепер став жалюгідним філістером…
– Ну добре, – сказала Тоні. – Хай так. Але дозвольте спитати одне: що вам до того? Ви ж не пруссак.
– Ой, хіба не однаково, панно Будденброк! Бачите, я звертаюся до вас на прізвище, і то навмисне… Власне я мав би навіть, сказати "мадемуазель Будденброк", щоб віддати всю ту шану, яка вам належить за становищем! Хіба в нас більше? волі, рівності, братства, ніж у Пруссії? Межі, суспільна драбина, аристократія – що тут, що там! Ви симпатизуєте аристократії. Сказати вам чому? А тому, що ви самі аристократка. Авжеж, ви не знали? Ваш батько – великої руки людина, а ви все одно що принцеса. Вас відділяє прірва від таких, як я, від тих, що не належать до вашого кола панівних родин. Ви, звичайно, можете колись задля відпочинку прогулятися з кимось із нас над морем, але потім знову повернетесь у своє коло вибраних і привілейованих, а ми лишаємось сидіти на камінні… – Голос його звучав схвильовано, аж якось дивно.
– Мортене, – сумно мовила Тоні, – то ви все-таки сердились, коли сиділи на камінні! Я ж хотіла вас відрекомендувати…
– О, знову видно, що ще говорить дівчина. Ви все прикладаєте до себе, панно Тоні! А я кажу в принципі… Тверджу, що в нас братства й людяності не більше, ніж у Пруссії… Якщо ж у моїх словах і є особистий момент, – трохи помовчавши, повів далі Мортен уже тихіше, але з тим самим дивним хвилюванням у голосі, – то я маю на увазі не теперішнє, а швидше майбутнє… той час, коли ви, вже мадам якась там, остаточно замкнетесь у своєму колі, а мені… мені довіку лишається сидіти на камінні…
Він замовк. Тоні також не озивалася. Вона відвернулась і дивилася на дощану стіну. Досить довго в альтанці панувала ніякова мовчанка.
– Пам'ятаєте, – знову почав Мортен, – я казав, що хотів би поставити вам одне запитання? Щоб ви знали, воно мені не сходить з думки від першого ж дня, як ви приїхали сюди… Ви нізащо не вгадаєте його, навіть не пробуйте! Я спитаю іншим разом, при нагоді, це не щось там нагальне, та й, врешті, воно мене зовсім не стосується… Я просто так, з цікавості… Ні, сьогодні я розповім вам про інше… Гляньте!
Мортен витяг з кишені кінчик вузенької смугастої стрічки й переможно, очікувально глянув Тоні просто у вічі.
– Яка гарна, – мовила Тоні, нічого не розуміючи. – А що вона означає?
Мортен урочисто відповів:
– Вона означає, що в Геттінгені я належу до студентської корпорації… Тепер ви все знаєте! У мене є й кашкет таких самих кольорів, але, Їдучи

сюди, я надяг його на кістяк у поліційному мундирі… Тут мені однаково не випадає носити його, розумієте… Ви нікому не розкажете, я можу здатися на вас? Бо коли довідається батько, буде мені лихо…
– Що ви, Мортене! Певне, що на мене ви можете звіритись. Але я нічого не розумію… Ви в змові проти аристократії? Чого ж ви хочете?
– Ми хочемо волі, – сказав Мортен.
– Волі? – перепитала Тоні.
– Так, волі, щоб ви знали, волі! – ще раз проказав він і зробив непевний, трохи незграбний, проте сповнений захвату жест – простягнув руку, потім опустив її, показуючи на море, але не в той бік, де воно було затиснене в затоку Мекленбурзькою косою, а туди, де починалося чисте море, що мінилося чимраз вужчими зеленими, блакитними, жовтими й сірими смугами, чудове, неозоре, зливаючись на обрії з бляклим небом.
Тоні простежила поглядом за його рукою, і, поки вони обоє дивилися у безмежну далеч перед собою, їхні долоні, що лежали одна коло одної на сяк-так обтесаній лавці, майже з'єдналися. Вони довго мовчали, а море внизу шуміло, їм, спокійно, обважніло. І Тоні раптом здалося, ніби вони з Мортеном однаково розуміють величне, невизначене, сповнене передчуттів і туги слово "воля".
Розділ дев'ятий
– Дивно мені, Мортене, що над морем не стає нудно. Чи деінде можна було б три або й чотири години лежати горілиць, нічого не роблячи, навіть не думаючи…
– Атож… Хоч мушу сказати, що раніше я часом нудився, панно Тоні. Але це було кілька тижнів тому…
Прийшла осінь, повіяли перші вітри. По небу квапливо летіли тонкі, сірі, подерті хмари. Бурхливе, скаламучене море куди око сягало було вкрите шумовинням. Високі, потужні хвилі з невблаганним, моторошним спокоєм котилися до берега, велично нахилялися, утворюючи блискучий, як метал, темно-зелений вигин, і гучно опадали на пісок.
Сезон скінчився. Та частина берега, де звичайно юрмилися курортники, тепер наче вимерла; багато павільйонів були вже розібрані, тільки подекуди стояли ще пляжні крісла. Однак Тоні й Мортен ішли післяобідньої пори далі, аж туди, де починалися жовті глиняні кручі, де хвилі, б'ючись об "Чаїний камінь", високо розбризкували білу піну. Мортен нагорнув там для Тоні піщаний пагорб, обплескав його долонями, і вона, в сірій осінній м'якій жакетці з великими гудзиками, сиділа, прихилившись до нього спиною і схрестивши ноги в білих панчохах і черевичках з високою шнурівкою. Мортен лежав боком, лицем до неї, підперши голову рукою. Час від часу над морем пролітала чайка і лунав її хижий крик. Вони дивилися на зелені, наче поросли морською травою хвилі, що грізно підступали й трощилися об скелю, яка стирчала з води, слухали той одвічний безнастанний шум, що глушить людину, відбирає їй мову і вбиває в ній відчуття часу.
Нарешті Мортен стрепенувся, ніби сам себе збудив зі сну, й запитав:
– Тепер ви вже, мабуть, скоро поїдете, панно Тоні?
– Ні… Чого? – неуважно, нічого не втямивши, відповіла дівчина.
– О боже, адже сьогодні вже десяте вересня… Мої канікули теж незабаром скінчаться… Скільки ж це може тривати! Ви раді, що скоро зустрінете в місті своїх приятелів?.. Скажіть, там є якісь галантні кавалери, ви любите з ними танцювати?.. Ох ні, я зовсім не про це хотів запитати! Скажіть мені ось що, – раптом зважився він і глянув на неї, потираючи рукою підборіддя. – Знаєте, я все відкладаю це запитання… Ну от, хто такий пан Грюнліх?

Тоні здригнулася, зиркнула на нього, і в очах її з'явився відсутній вираз, як у людини, що їй згадався якийсь давній сон. Але разом з тим у ній ожило почуття, що володіло нею після Грюнліхового сватання, – свідомість власної значущості.
– Ви хочете це знати, Мортене? – поважно спитала вона. – Ну, то я вам скажу. Хоч, розумієте, мені страшенно прикро, що Томас згадав це прізвище першого ж таки дня, як ми приїхали, та коли ви вже почули його… Одне слово, пан Грюнліх, Бендикс Грюнліх – батьків клієнт, заможний купець із Гамбурга. Він сватався до мене… Але ні! – швидко додала вона, побачивши Мортенову міну – Я йому відмовила, не могла зважитись навіки зв'язати з ним своє життя.
– А чому, якщо дозволите спитати? – незграбно поцікавився Мортен.
– Чому? О господи, тому що я не зношу його! – майже обурено вигукнула Тоні. – Коли б ви бачили, як він виглядає і як поводиться! Та ще й має золотаві баки, геть-таки неприродні! Я певна, що він притрушує їх порошком, тим, що на різдво золотять горіхи… Крім того, він фальшивий. Так уже крутився навколо моїх батьків, так підлещувався, перехоплював їм слова з вуст…
Мортен перебив їй:
– А що означає… Ви мені повинні ще одне сказати… Що означає: "Яка пречудова оздоба"?
Тоні якось нервово захихотіла.
– Ох… Це він так говорить, Мортене! Ніколи не скаже: "Яка гарна річ" або "Яка приємна річ", а неодмінної "Пречудова оздоба"… Просто блазень, запевняю вас! До того ж страшенно настирливий, причепився до мене і хоч ти вмри, дарма що я ставилась до нього тільки з іронією… Якось він мені влаштував сцену, мало не плакав… Бачили таке: чоловік, і плаче…
– Він, мабуть, дуже любив вас, – тихо сказав Мертен.
– А мені що до того? – вражено вигукнула Тоні і відвернулася вбік…
– Ви жорстокі, панно Тоні… Ви завжди такі жорстокі? Скажіть… Ви не зносили того пана Грюнліха, але чи хтось інший вам коли подобався? Часом я думаю собі: чи в вас, був а, не крижане серце? Одне хочу вам сказати і можу заприсягтися, що це правда: коли чоловік плаче, що ви не хочете знати про нього, то він не конче блазень. Я не певен, далебі, не певен, що й сам також… Бачите, ви пещене, витончене створіння… Чи ви завжди глузуєте з тих, що лежать біля ваших ніг? Чи справді маєте крижане серце?
Веселий вираз на обличчі в Тоні раптом згас, верхня губа затремтіла. Вона звела на нього великі сумні очі, що поволі заходили слізьми, й тихо мовила:
– Невже ви так вважаєте? Не треба так думати про мене, Мортепе.
– А я й не думаю! – вигукнув Мортен і аж засміявся з розчулення й ледве стримуваних радощів. Він перевернувся долілиць, сперся на лікті, схопив Тоні за руку і палко, зачаровано глянув їй в обличчя сіро-блакитними, добрими очима.
– І ви… ви не будете глузувати з мене, коли я скажу, що…
– Я знаю, Мортене, – тихо перебила мову йому Тоні, дивлячись убік, на другу свою руку, якою вона повільно сіяла крізь пальці дрібний білий пісок.
– Знаєте?.. І ви… ви, панно Тоні…
– Так, Мортене. Я про вас вельми високої думки. І ви мені дуже подобаєтесь. Дужче, ніж будь-хто з моїх знайомих.
Він схопився на ноги, замахав руками, не знаючи, що йому робити. Тоді знов кинувся на пісок біля неї і крикнув здавленим, тремтячим голосом, який то зривався, то дзвенів зі щастя:

– Ох, дякую вам, дякую! Я ще зроду не був такий щасливий, як тепер!..
І почав цілувати їй руки. Зненацька він тихо мовив:
– Ви тепер скоро поїдете до міста, Тоні, а за два тижні скінчаться й мої канікули, і я вернуся в Геттінген… Та пообіцяйте мені, що не забудете цього надвечір'я тут, на пляжі, аж поки я приїду… вже доктором… І зможу попросити вашого батька за нас обох, хоч як це буде важко! І що ви тим часом не слухатимете ніякого пана Грюнліха!.. Вам не доведеться довго чекати, ось побачите! Я працюватиму, як… і це буде зовсім не важко…
– Так, Мортене, – сказала вона щасливо й неуважно, не зводячи погляду з його очей, з його вуст і рук, що тримали її руку.
Він підтягнув її руку ще ближче до своїх грудей і глухо, благально спитав:
– Чи не дозволите після того, що ви сказали… можна мені… закріпити…
Тоні не відповіла, навіть не глянула вже на Мортена, тільки ледь схилилась до нього, і він повільно, урочисто поцілував її в уста. Тоді обоє, страшенно засоромившись, опустили очі й відвернулися.

Розділ десятий

"Найдорожча мадемуазель Будденброк!
Скільки часу минуло відтоді, як нижчепідписаного позбавлено можливості бачити найчарівніше дівоче обличчя? Хай цих кілька рядків скажуть Вам, що обличчя те завжди стояло перед його духовним зором і що протягом цих моторошних, тоскних днів він ненастанно вертався думкою до того чудового надвечір'я в салоні вашого батьківського дому, коли з Ваших уст вихопилась обітниця, хоч ще й не остаточна, несмілива, а проте невимовно втішна. Спливло вже кілька довгих тижнів, відколи Ви сховалися від світу, щоб зосередитись і краще пізнати свої почуття, тож я насмілююсь сподіватися, що час проби минув. Нижчепідписаний зважується, найдорожча мадемуазель, уклінно послати Вам разом з листом цього персня як запоруку його неминущих почуттів. Складає найпокірніші вітання і палко цілує Вашу руку, найвідданіший слуга Вашої милості
Грюнліх"
"Любий тату!
Господи, яка я була сердита! Доданого листа й персня я щойно отримала від Гр., з хвилювання в мене аж голова заболіла, і я не могла придумати нічого ліпшого, як переслати все це Вам. Гр. не хоче мене зрозуміти, а того, що він так поетично зве "обітницею", просто ніколи не було, і я Вас дуже прошу негайно розтлумачити йому, що тепер я ще в тисячу разів менше, ніж півтора місяця тому, схильна зв'язати себе з ним навіки, і хай він нарешті дасть мені спокій, не виставляє себе на посміховисько. Вам, найкращому з батьків, я можу признатися, що, крім того, дала слово іншому. Він мене любить, а я його люблю так, що годі й сказати. О тату! Я могла б списати про це не одну сторінку. Я маю на увазі пана Мортена Шварцкопфа, що вчиться на лікаря і, як тільки здобуде докторський ступінь, проситиме у Вас моєї руки. Я знаю, що звичай велить мені одружитися з купцем, але Мортен належить до іншої групи шанованих людей – до вчених. Він не багатий, а Ви з мамою надаєте цьому дуже великої ваги. Проте, любий тату, хоч яка я молода, а скажу Вам на це ось що: життя не одного навчило, що саме багатство не завжди робить людину щасливою. Цілую тисячу разів,
Ваша покірна дочка Антонія
P. S. Бачу, що перстень із золота низької проби й дуже тонкий".
"Люба моя Тоні!
Листа твого отримав. Зважаючи на його зміст, сповіщаю тобі, що я взяв за свій обов'язок довести у відповідній формі до відома панові Грюнліху про

твій погляд на речі, і наслідки нашої розмови просто вразили мене. Ти доросла дівчина й опинилась у вельми складному становищі, тож я мав би гріх на душі, коли б не сказав тобі, до чого може призвести твій нерозважний крок. А саме: від моїх слів пан Гр. впав у розпуку й заявив, що коли ти й далі стоятимеш на своєму, то він накладе на себе руки, бо так тебе любить, що не може без тебе жити. Оскільки мене не переконує те, що ти пишеш про свою схильність до іншого, то прошу тебе погамувати своє обурення з приводу надісланого тобі персня і ще раз зважити все як слід. Як добрий християнин я переконаний, люба доню, що кожна людина повинна шанувати почуття інших, і хто зна, чи не доведеться тобі відповідати перед Всевишнім суддею за те, що чоловік, чиї почуття ти вперто й жорстоко зневажаєш, учинить гріх самовбивства. А ще хотів би нагадати тобі те, що не раз уже казав усно, а тепер маю нагоду повторити й письмово, чому вельми радий, бо хоч усна мова й діє на людину живіше і безпосередніше, зате писане слово має ту перевагу, що його без поспіху вибираєш і без поспіху ставиш на папір, що воно вже ніде не дінеться, добре зважене і в належній формі та в належному місці вжите, його можна знову й знову перечитати, і тому воно діє певніше. Ми, люба моя доню, народжені не для того, що нам, короткозорим, видається нашим власним, невеличким особистим щастям, бо ми не поодинокі незалежні істоти, які живуть тільки для самих себе, а ніби ланки в єдиному ланцюзі, немислимі без довгого ряду тих, що передували нам, показуючи шлях, і в свою чергу, не озираючись ні праворуч, ні ліворуч, твердо наслідували випробувану, гідну пошани традицію. Твій шлях, здається мені, ось уже два місяці чітко, ясно визначений, і ти не була б моєю дочкою, не була б онукою твого святої пам'яті діда і взагалі гідним членом нашої родини, якби справді надумала вперто і легковажно простувати своєю власною, хибною дорогою. Оце я прошу тебе, люба моя Антонів, зважити в своєму серці. Твоя мати, Томас, Христіан, Клара і Клотільда (вона кілька тижнів прогостювала в свого батька у "Непривітному"), а також мамзель Юнгман палко тебе вітають. Ми всі тішимося, що невдовзі зможемо тебе пригорнути до свого серця.
Із щирою любов'ю твій батько"

Розділ одинадцятий

Дощ хлющив як з відра. Небо, земля, і вода злилися в одне, рвучкий вітер підхоплював краплі дощу, періщив ними у вікна, і по шибках спливали патьоки, застуючи світ. У димарях лунали жалібні, розпачливі голоси…
Коли Мортен Шварцкопф зразу по обіді вийшов на веранду з люлькою в зубах поглянути, що робиться на небі, то побачив перед собою добродія в довгому, вузькому осінньому пальті в жовту кратку і в сірому капелюсі. Перед будинком стояла наймана карета з блискучим від дощу верхом і заляпаними гряззю колесами. Мортен розгублено втупився в рожеве обличчя незнайомого. Баки в нього мали такий вигляд, наче їх притрушено тим порошком, що ним золотять горіхи на різдво.
Добродій у пальті глянув на Мортена, як дивляться на служника: ледь примруживши, ніби не добачаючи його, і спитав оксамитовим голосом:
– Можу я поговорити з паном старшим лоцманом?
– Звичайно, – промурмотів хлопець, – батько, здається…
Почувши ці слова, добродій глянув на Мортена пильніше; очі в нього були водяво-блакитні, наче в гусака.
– Ви пан Мортен Шварцкопф? – запитав він.
– Так, – відповів Мортен, силкуючись надати своєму обличчю суворого виразу.

– Он як! Справді… – почав був добродій у пальті, але не докінчив і натомість сказав: – Будьте такі ласкаві, юначе, доповісти про мене своєму батькові. Моє прізвище Грюнліх.
Мортен провів пана Грюнліха верандою в коридор, відчинив йому праворуч двері до контори, а сам пішов до вітальні сказати батькові про відвідувача. Пан Шварцкопф вийшов, а Мортен сів до круглого столу, сперся на нього ліктями і, не підводячи очей на матір, що церувала панчохи біля притемненого дощем вікна, нібито заглибився в "нікчемну газетку", де могло бути хіба що повідомлення про срібне весілля консула такого-то. Тоні спочивала нагорі в своїй кімнаті.
Старший лоцман, заходячи до контори, мав вираз людини, дуже задоволеної щойно з'їденим обідом. Кітель його був розстебнутий, з-під нього виглядав білий жилет, туго напнутий на чималому череві. Сива моряцька борідка відстовбурчувалась на червоному обличчі. Він задоволено водив язиком по зубах, і від того його простацький рот набирав найхимерніших обрисів. Він швидко, рвучко вклонився, з таким виглядом, наче хотів сказати: "Ось як треба кланятись!"
– Добридень, – привітався він. – Я до ваших послуг.
Пан Грюнліх і собі церемонно вклонився, і кутики рота в нього ледь опустилися. Потім він тихо мовив:
– Ге-ем!
За контору правила невеличка кімната, понад підлогою на кілька футів обшальоваиа деревом, а далі просто побілена. Вікно, в яке без упину тарабанив дощ, було завішене жовтими від тютюнового диму завісками. Праворуч від дверей стояв довгий, сяк-так збитий стіл, захаращений паперами, а на стіні над ним приколота була велика карта Європи і менша – Балтійського моря. Посеред кімнати зі стелі звисала гарно зроблена модель судна з напнутими вітрилами.
Старший лоцман показав гостеві на вигнуту канапу навпроти дверей, оббиту чорною полусканою клейонкою, а сам зручно вмостився в дерев'яному кріслі, склавши руки на животі. Пан Грюнліх, у застебнутому до самого коміра пальті, тримаючи капелюха на колінах і не торкаючись спинки канапи, сів на самісінькому її краєчку.
– Ще раз кажу, – озвався він, моє прізвище Грюнліх, Грюнліх із Гамбурга. Замість рекомендації згадаю, що я маю честь бути довіреним клієнтом оптового торговця консула Будденброка.
– Allabonohr![44] Дуже приємно, пане Грюнліху! Але, може б, ви сіли трохи зручніше? Вип'єте чарочку грогу з дороги? Я зараз гукну до кухні…
– Дозволю собі зауважити, – спокійно мовив пан Грюнліх, – що часу в мене обмаль, карета моя чекає, і я, на жаль, мушу просити вашої уваги лише на кілька слів.
– Я до ваших послуг, – знову сказав пан Шварцкопф, трохи спантеличений.
Запала мовчанка.
– Пане старший лоцман! – почав пан Грюнліх, рішуче тріпнувши головою і ледь закинувши її назад. Тоді знову помовчав, щоб ще підсилити враження від цього звертання, і так стиснув уста, що рот став схожий на гаманець, стягнений ремінцем. – Пане старший лоцман, – ще раз мовив він, потім швидко проказав: – Справа, в якій я прийшов до вас, безпосередньо стосується молодої дами, що вже понад місяць мешкає у вашому домі.
– Мамзель Будденброк? – спитав пан Шварцкопф.
– Саме так, – майже нечутно потвердив пан Грюнліх і похнюпив голову; в кутиках рота в нього з'явилися глибокі зморшки. – Я… вважаю себе зобов'язаним оповістити вас, – повів далі він ледь переливчастим голосом, а тим часом очі його з виразом якнайпильнішої уваги перебігали з одного

місця в кімнаті на інше, аж поки втупились у вікно, – що не так давно я просив руки цієї мадемуазель, отримав цілковиту згоду її батьків, і що сама панна, хоч формального заручення ще й не було, недвозначно пообіцяла мені свою руку.
– Їй-бо? – жваво перепитав пан Шварцкопф. – А я навіть гадки не мав! Вітаю, пане… Грюндіху. І Щиро вітаю! Добру маєте наречену, не дівчина, а золото…
– Дуже вдячний, – підкреслено холодним тоном мовив пан Грюнліх. – Що ж до моїх відвідин, шановний пане старший лоцман, – повів далі він так само переливчастим, але вже підвищеним голосом, – то мене до вас привела ось яка обставина. На шляху до нашого шлюбу зовсім недавно виникли перепони, і ці перепони… походять з вашого дому? – Останні слова він промовив питальним тоном, паче хотів сказати: невже це правда?
Пан Шварцкопф високо звів брови і засмаглими моряцькими руками в білих волосках ухопився за бильця крісла – оце й уся була його відповідь.
– Авжеж, я справді чув таке, – сказав пан Грюнліх сумно, але впевнено. – Чув, що ваш син, студент медицини, дозволив собі… хай і несвідомо… поважитись на моє право… що він скористався тимчасовим перебуванням панни Будденброк у вашому домі, щоб домогтися від неї певних обіцянок…
– Що? – крикнув старший лоцман і, з усієї сили впершись руками в бильця, схопився на ноги. – Та я йому зараз… Це вже чортибатьказна-що… – Він у два кроки опинився коло дверей, рвонув їх і голосом, що міг би заглушити найдужчий прибій, гукнув у коридор: – Мето! Мортене! Ходіть сюди! Обоє ходіть!
– Я дуже шкодую, пане старший лоцман, – мовив пан Грюнліх з тоненькою усмішкою, – що заявою про свої давніші права поламав ваші батьківські плани…
Дідеріх Шварцкопф обернувсь і втупився йому в обличчя своїми пильними блакитними очима в мереживі дрібних зморщок, наче ніяк не міг второпати, що той каже.
– Добродію! – озвався він нарешті таким голосом, ніби щойно обпік горло ковтком занадто міцного грогу. – Я простий чоловік і погано розуміюся на всяких там тонкощах і викаблучуваннях… Та коли ви гадаєте, що… ну, тоді дозвольте заявити вам, добродію, що ви на хибному шляху і дуже помиляєтесь щодо моїх принципів! Я знаю, хто такий мій син, і знаю, хто така мамзель Будденброк, і мені, добродію, стане самоповаги, та й гордості теж, щоб не снувати таких "батьківських планів"! А тепер кажіть мені, відповідайте! Це що таке, га? Що я оце чую?
Пані Шварцкопф із сином стояли в дверях; мати, ні про що не здогадуючись, обсмикувала фартух, а Мортен мав міну запеклого грішника… Коли вони зайшли, пан Грюнліх не підвівся, навіть не змінив пози: так само рівно, спокійно сидів на краєчку канапи, в застебнутому під саму шию пальті.
– То ти, виходить, вівся, як дурний хлопчисько? – крикнув старший лоцман Мортенові.
Юнак стояв, засунувши великого пальця між гудзики куртки; дивився він похмуро, затято, і аж щоки надув з упертості.
– Так, батьку, – озвався він, – панна Будденброк і я…
– Ага! Ну, то я тобі скажу, що ти блазень, йолоп, розтелепа! І що ти негайно поїдеш до Геттінгена, чуєш? Завтра ж таки! І що все це були дитячі витребеньки, дурні вибрики. І на цьому годі!
– О господи, Дідеріху, – мовила пані Шварцкопф, благально склавши руки, – не можна ж так зразу!.. Хтозна… – Вона замовкла. Видно було, що найкращі її надії пішли димом у неї на очах..

– Бажаєте поговорити з панною? – так само сердито спитав старший лоцман пана Грюнліха.
– Вона спить у своїй кімнаті, – заявила пані Шварцкопф жалісливим, зворушеним тоном.
– Дуже шкодую, – мовив, підводячись, пан Грюнліх, хоч відітхнув з видимою полегкістю. – Крім того, ще раз кажу, часу в мене обмаль, карета чекає на мене. Дозвольте мені, пане старший лоцман, – повів далі він, махнувши перед паном Шварцкопфом капелюхом зверху вниз, – висловити вам своє цілковите задоволення вашою мужньою, рішучою поведінкою. Кланяюсь. Моє шанування.
Дідеріх Шварцкопф навіть не подумав подати йому руку. Він лише коротко, рвучко хитнув верхньою половиною свого важкого тіла, наче хотів сказати: "Ось як треба прощатися!"
Пан Грюнліх рівним кроком пройшов між Мортеном та його матір'ю до дверей.
Розділ дванадцятий
Томас з'явився в крегерівській кареті. Настав день від'їзду.
Він прибув о десятій годині ранку і разом з Тоні й господарями поснідав у світлиці. Сиділи всі разом, як і першого дня, тільки не на веранді, бо надворі було холодно й вітряно. А ще не було Мортена… Він поїхав до Геттінгена. Вони з Тоні навіть не попрощалися як слід. Старший лоцман не лишав їх самих ні на хвильку; нарешті сказав:
– Ну годі. Пора.
Об одинадцятій годині брат і сестра сіли в карету; до спинки її прив'язана була велика Тонина валіза. Тоні була бліда і в своїй осінній жакетці тремтіла з холоду, втоми, хвилювання, пов'язаного з від'їздом, і з туги, що раз по раз зненацька налягала їй на груди, болісно здавлюючи серце. Вона поцілувала маленьку Мету, потиснула руку господині й кивнула старому Шварцкопфові. Той сказав:
– Ну, не забувайте нас, панянко. І не згадуйте лихом, добре?
– Щасливої вам дороги, щире вітання татусеві й матусі…
Дверці карети зачинилися, гладкі гніді коні рушили з місця, і троє Шварцкопфів замахали хусточками…
Тоні, уткнувшись головою в куток, дивилась у вікно. Небо обгорнули білясті хмари, Трава брижилась хвилями, що швидко бігли по воді, гнані вітром. У шибки часом порощав дрібний дощ. У кінці Першої лінії люди сиділи коло дверей своїх будиночків і латали сіті. Босі діти збігалися з усіх боків подивитись на карету. Їм добре вони лишаються тут…
Коли вони поминули останні будиночки, Тоні подалася вперед, щоб востаннє глянути на маяк. Тоді відкинулась на спинку й заплющила стомлені, почервонілі очі. Вночі вона майже не спала з хвилювання, дуже рано встала, щоб завчасу спакувати валізу, а за сніданком не могла нічого їсти. В пересохлому роті відчувався гіркий присмак. Вона була така квола, що навіть не пробувала стримати гарячі сльози, які водно набігали їй на очі.
Тільки-но вона стулила повіки, як знову опинилася на веранді в Травемюнде і побачила перед собою Мортена Шварцкопфа. Ось він говорить до неї, за своїм звичаєм, ледь нахилившись уперед і часом позираючи на когось лагідними, допитливими очима; ось усміхається, показуючи прегарні зуби, – сам він навіть гадки не має, які вони гарні… Їй стало тепло й радісно на серці. Вона пригадувала все, що почула й довідалась від Мортена під час своїх довгих розмов з ним, і, даючи собі врочисту обіцянку зберегти все те в пам'яті, як щось священне й недоторкане, відчувала глибоке вдоволення. Те, що прусський король учинив велику несправедливість, що "Міські вісті" – нікчемна газетка, навіть що чотири роки тому знов були

введені закони Германського союзу про університети, – все це надалі будуть для неї чудові, втішні істини, потаємний скарб, яким вона зможе милуватися, коли тільки схоче. Вона думатиме про це на вулиці, в родинному колі, за столом… Хто знає? Може, вона піде заздалегідь визначеним їй шляхом і одружиться з паном Грюнліхом, тепер уже однаково. Зате як він щось говоритиме до неї, вона раптом візьме та й подумає: а я щось знаю таке, чого ти не знаєш… Знаю, що аристократія в принципі заслуговує тільки на зневагу.
Вона задоволено усміхнулася сама до себе… Та враз у стукоті коліс неймовірно чітко вчула Мортенову мову, немов він живий стояв перед нею; просто фізично, на слух, вона розрізняла кожен звук його добродушного, трохи рипучого голосу. Він сказав: "Сьогодні нам обом доведеться сидіти на камінні, панно Тоні…" Цей спогад, ця маленька крапля переповнила міру. Груди їй здавили біль і туга, з очей ринули нестримні сльози… Забившись у куток, обома руками притискаючи до обличчя хусточку, вона гірко заплакала.
Томас, з цигаркою в роті, розгублено дивився на дорогу.
– Бідолашна Тоні! – сказав він нарешті і погладив її по жакетці. – Мені тебе страшенно шкода… Коли б ти знала, як я тебе розумію! Та що вдієш? Це треба пережити. Повір мені, я також знаю це…
– Ох, Томе, нічого ти не знаєш! – схлипнула Тоні.
– Ні, не кажи так. Тепер, наприклад, остаточно вже вирішено, що на початку того року я поїду до Амстердама. Тато знайшов мені місце… у "Ван дер Кедлена й компанії"… І мені доведеться на довгий, довгий час попрощатися…
– Ох, Томе! Попрощатися з батьками й родичами – то не велике горе!
– Та-ак, – протягло мовив він, зітхнув, наче хотів ще щось сказати, але промовчав, тільки пересунув цигарку з одного куточка рота в другий, звів брову й відвернувся.
– Та й не довіку тобі страждати, – знову почав він по хвилі. – Все минає, забувається…
– Але я саме й не хочу забути! – розпачливо вигукнула Тоні, – Забути… Хіба це втіха?
Розділ тринадцятий
Та ось уже й породна за ним Ізраельсдорфська алея, Єрусалимська гора, Замкове поле. Карета проїхала міську браму, праворуч від якої здіймалися мури в'язниці, ц покотилася по Замковій, через Коберг… Тоні дивилася на сірі гостроверхі будинки, на олійні ліхтарі, що висіли на ланцюгах, напнутих через вулицю, на лікарню Святого духа і на майже безлисті вже липи перед нею… Господи, все лишилося таке, як і було! Стояло тут незмінне, величне, поки вона біля моря згадувала про нього, як про давній, не вартий уваги сон! Ці сірі стіни втілювали те давне, звичне, спадкове, що вона знову повинна була сприйняти серцем і серед чого мала жити. Вона вже не плакала й зацікавлено роззиралася навкруги. Вигляд цих вулиць, добре знайомих облич майже приглушив біль розлуки. Саме тієї миті – карета вже котилася по Брайтештрасе, – їм назустріч трапився вантажник Матісен і скинув свого циліндра з такою муштровано-покірною міною, наче хотів сказати: "Та я ж ніщо, останній підніжок!.."
Екіпаж завернув на Менгштрасе, і гладкі коні, форкаючи і б'ючи копитами, зупинилися перед будденброківським домом. Том обережно зсадив сестру, а тим часом Ліна з Антоном уже кинулися відв'язувати валізу. Та в будинок вони зайшли не зразу, довелося почекати. До брами саме завернули одна за одною три величезні підводи, навантажені лантухами з зерном; на них розгонистими чорними літерами було написано назву фірми: "Йоганн

Будденброк". Підводи важко прогуркотіли брукованим переходом і пласкими сходами в'їхали на подвір'я. Мабуть, частину зерна малося вивантажити у флігелі, а решту відвезти до котроїсь комори на березі – до "Кита", "Лева" чи "Дуба"…
Коли брат і сестра вступили в дім, з контори вийшов консул з пером за вухом і обняв дочку:
– Здорова була, серденько моє, ось ти і вдома!
Тоні поцілувала батька й глянула на нього заплаканими ще очима; в погляді її ніби світився сором. Проте консул був не сердитий, він не дорікнув їй жодним словом. Сказав тільки:
– Вже пізно, але ми не сідали до другого сніданку, чекали на тебе.
Пані Елізабет, Христіан, Клотільда, Клара й Іда Юнгман з'юрмилися на сходовій площадці, щоб привітати Тоні…
Першу ніч на Менгштрасе Тоні спала міцно, як після купелі, і другого ранку, двадцять другого вересня, спустилася до малої їдальні посвіжіла й заспокоєна. Було ще дуже рано, заледве сьома година. Ніхто ще не встав, тільки мамзель Юнгман готувала каву на сніданок.
– Ой-ой-ой, Тоні, голубко моя, – мовила вона, підвівши маленькі, карі, заспані ще очі, – Так рано?
Тоні сіла біля секретера – віко його було відсунуте назад, – заклала руки за голову і якусь хвилину дивилася на чорну й блискучу від вологи бруківку подвір'я і на мокрий, блискучий садок. Тоді почала зацікавлено перебирати візитні картки й листи на секретері…
Біля самої чорнильниці лежав добре знайомий їй великий зошит з паперу різних гатунків, у тисненій палітурці, з золотими берегами. Мабуть, батько вийняв його вчора ввечері, от тільки дивно, що він його не поклав, як звичайно, в шкіряну теку й не замкнув до потайної шухляди.
Вона взяла зошита, погортала його, почала читати й захопилася. Здебільшого то були прості нотатки про відомі їй речі, але кожен із тих, хто писав їх, переймав від свого попередника врочистий, без надмірної пишномовності спосіб вислову, інстинктивно, сам того не бажаючи, наслідував стиль давніх хронік, що віддавав стриману, а тому іде достойнішу повагу до родини, до традицій і до історії. Для Тоні там не було нічого нового: вона вже не раз гортала ті аркуші. Та ніколи ще зміст нотаток не справляв на неї такого враження, як цього ранку. Шанобливість і значущість, з якими тут підійшли навіть до найдрібніших випадків з родинної історії, сповнили її подивом… Спершись ліктями на секретер, вона читала зошита з дедалі більшим захопленням, з гордістю і повагою.
З її власної небагатої минувшини також не пропущена була жодна подія. Народження, дитячі хвороби, перший день у школі, вступ до пансіону мадемуазель Вайхброт, конфірмація… Геть усе там було занотоване батьковим дрібним, охайним купецьким письмом – старанно, майже з побожною повагою до фактів. Бо ж хіба навіть найдрібніший із них не був волею і чином господа бога, що чудесно керує долею родини?.. Що тут іще стоятиме проти її ім'я, успадкованого від бабусі Антуанети? Та хоч би що стояло, наступні покоління в їхній родині читатимуть його з таким самим пієтетом, з яким тепер вона простежує події минулого.
Тоні зітхнула й відкинулась на спинку стільця. Серце її урочисто стукотіло в грудях. Вона вся була сповнена величезної пошани до самої себе, відомого? вже їй почуття власної значущості, ще підсиленого тим духом, що йшов від зошита. "Ніби ланки в єдиному ланцюзі", – писав батько… Авжеж! Саме як ланка цього ланцюга вона має високе відповідальне завдання – покликана діями й рішеннями своїми сприяти звеличенню родини.

Вона знову перегорнула зошита аж до самого кінця, де на грубому аркуші in folio консуловою рукою зображений був весь родовід Будденброків з дужками, рубриками й чітко виписаними датами: починаючи від шлюбу засновника роду з дочкою проповідника Брігітою Шурен аж до одруження самого консула з Елізабет Крегер 1825 року. Від цього шлюбу, значилося там, народилося четверо дітей – і далі одна за одною були занотовані дати народження й імена, одержані під час хрестин. Тільки під ім'ям найстаршого сина було вже записано, що від великодня 1842 року він почав працювати учнем у батьківській фірмі.
Тоні довго дивилася на своє ім'я і на порожнє місце проти нього. Тоді раптом обличчя її набрало нервового, напруженого виразу, вона поворушила губами, рвучко схопила перо, не вмочила, а ввігнала його в чорнильницю і, щосили натискаючи на нього зігнутим вказівним пальцем, схиливши набік розпашілу голову, вивела своїм незграбним, скісним письмом: "22 серпня 1845 року заручилася з паном Бендиксом Грюнліхом, купцем із Гамбурга".
Розділ чотирнадцятий
– Я цілком згоден з вами, дорогий друже. Питання це дуже важливе, і його не треба відкладати. Одне слово, за традицією, дівчина з нашої родини одержує в посаг сімдесят тисяч марок готівкою.
Пан Грюнліх, щира купецька душа, кинув збоку на свого майбутнього тестя швидкий допитливий погляд.
– Без сумніву, – сказав він, і це "без сумніву" було якраз таке завдовжки, як його золотаві англійські баки: пан Грюнліх задумливо низав їх крізь пальці й випустив саме тоді, коли докінчив цих двоє слів, – ви знаєте, шановний татусю, з якою глибокою повагою я ставлюся до гарних традицій і принципів! Тільки… чи не буде в цьому випадку пильне дотримання їх деяким перебільшенням? Фірма росте, родина процвітає… Словом, обставини змінилися на краще…
– Дорогий друже, – мовив консул, – я, щоб ви знали, не якийсь там педант! Але боже мій, ви ж навіть не дали мені договорити! А то вже почули б, що я, зважаючи на всі обставини, ладен піти вам назустріч і зразу ж таки додати до цих сімдесяти ще десять тисяч.
– Отже, вісімдесят тисяч… – мовив пан Грюнліх і поворушив губами, наче хотів сказати: "Не надто багато, але нічого".
На цьому люб'язно й погодились. Консул, підвівшись, задоволено побрязкав у кишені в'язкою ключів: "за традицією" дівчина з родини Будденброків одержувала в посаг якраз вісімдесят тисяч…
Після цього пан Грюнліх попрощався і поїхав до Гамбурга. Тоні майже не відчувала зміни в своєму становищі. Ніхто їй не заважав ані танцювати в Меллендорфів, Ланггальсів, Кістенмакерів чи в себе вдома, ані кататися на ковзанах на Замковому полі чи на луці біля Трави, ані приймати залицяння молодих кавалерів… У середині жовтня Тоні запросили до Меллендорфів на вечірку з приводу заручин їхнього старшого сина з Юльхен Гагенштрем.
– Томе, я не піду! – заявила вона. – Це неподобство!
Одначе пішла і якнайкраще провела час.
А ще тими кількома словами, вписаними до родинної історії, Тоні здобула собі право в супроводі матері або й самій робити по всіх крамницях міста великі закупки на посаг, аристократичний посаг. У малій їдальні цілими днями сиділи коло вікна дві швачки – підрублювали білизну, вишивали на ній монограми і поїдали силу-силенну домашнього хліба з зеленим сиром…
– Чи полотно від Лентфера вже прислали, мамо?
– Ще ні, доню, зате вже готові дві дюжини чайних серветок.
– Це добре, але він обіцяв прислати полотно сьогодні по обіді. Боже мій, треба ж попідрублювати простирала!

– Ідо, мамзель Біттерліх питає, де мереживо на пошивки.
– У шафі, дитино моя, в передпокої праворуч.
– Ліно!
– Могла б і сама скочити, серденько…
– О господи! Невже я на те виходжу заміж, щоб самій бігати сходами?
– Ти вже подумала про матерію на шлюбну сукню, Тоні?
– Moire antique[45], мамо. Без moire antique я не піду до вінця!
Так минув жовтень, за ним листопад. Перед різдвом приїхав пан Грюнліх, щоб провести свят-вечір у родинному колі Будденброків; від запрошення на свято до старих Крегерів він також не відмовився. До нареченої він ставився напрочуд тактовно, чого від нього й сподівалися, – без зайвої церемонності, без світської неприродності, але й без недоречних ніжностей. Скромний, легесенький поцілунок у чоло в присутності батьків скріпив заручини. Часом Тоні аж дивувалася, його теперішня радість навряд чи дорівнювала тому розпачеві, який він виказував після її відмови. Коли він дивився на неї, на його обличчі можні було прочитати тільки задоволення власника… Щоправда, подеколи, залишившись випадково з нею наодинці, він зненацька впадав у грайливий настрій – пробував посадовити її собі на коліна, полоскотати баками і веселим голосом, що тремтів від стримуваного сміху, питав:
– Все-таки спіймав я тебе? Попалася в клітку, га?
На що Тоні відповідала:
– О господи, ви забуваєтесь! – і хутко випручувалась.
Зразу після різдвяних свят пан Грюнліх поїхав назад до Гамбурга – "неспокійна робота" доконечне вимагала його присутності.
Будденброки мовчки погодилися з тим, що Тоні й до заручин мала вдосталь часу його пізнати.
Справу з помешканням залагодили листовно. Тоні, рада-радісінька, що житиме у великому місті, висловила бажання оселитися в самому центрі Гамбурга, де, до речі, на Госпітальній вулиці була й контора пана Грюнліха. Проте наречений із чисто чоловічою наполегливістю домігся повноваження на купівлю вілли в передмісті, в Еймсбютелі – романтичному, відлюдному куточку, немов на те створеному, щоб там помостило собі ідилічне гніздечко молоде подружжя "procul negotiis"[46] – ні, він ще не зовсім забув свою гімназичну латину!
Так минув грудень, а на початку сорок шостого року справили весілля. Відбувся бучний дівич-вечір – на нього зійшлося півміста. Тонині товаришки – серед них і Армгард фон Шіллінг, що приїхала до міста високою, мов вежа, каретою, – танцювали у великій їдальні та в коридорі, посипаному на такий випадок тальком, з Томовими й Христіановими приятелями: серед цих останніх був Андреас Гізеке, син брандмайора і Studiosus juris[47], а також Стефан та Едуард Кістенмакери з фірми "Кістенмакер і син"… Про те, щоб на дівич-вечорі все було як належиться, найбільше дбав консул Петер Дельман, – він побив на кам'яних плитах переходу всі горщики, які тільки міг дістати.
Пані Штут із Дзвоноливарної вулиці знову мала нагоду побувати у найвищих колах: допомагала мамзель Юнгман і швачці вбирати Тоні до шлюбу. Їй же бо, кращої молодої вона зроду не бачила! Огрядна, важка, вона стояла навколішки і, пускаючи з захвату очі під лоба, пришпилювала до білого moire antique миртові гіллячки…
Церемонія ця відбувалася у малій їдальні. Пан Грюнліх у довгополому фраці й шовковій жилетці чекав під дверима. З обличчя його не сходив поважний, коректний вираз, бородавка на лівій ніздрі мала явні сліди пудри, а золотаві баки були старанно зачесані.

Нагорі в ротонді, де мало відбутися вінчання, зібралася родина – чималий гурт люду! Там були старі Крегери, обоє вже спорохнілі, але, як завжди, елегантні; був консул Крегер із синами Юргеном і Якобом – цей останній, так само, як і Дюшани, приїхав з Гамбурга; був Готтгольд Будденброк з дружиною, в дівоцтві Штювінг, і з дочками Фрідерікою, Генрієтою і Пфіфі – на жаль, жодна з них не мала вже надії вийти заміж… Бічну мекленбурзьку лінію заступав Клотільдин батько, пан Бернгард Будденброк, що приїхав із "Непривітного" і тепер вражено роззирався по нечувано пишному будинку своїх багатих родичів. Франкфурту не приїхали, тільки прислали подарунки – надто далека дорога… Натомість були присутні – єдині, що не належали до родини, – доктор Грабов, домашній лікар, і мамзель Вайхброт, Тонина вихователька і приятелька, Зеземі Вайхброт у чепчику з новісінькими зеленими стрічками поверх кучериків і в чорній сукенці.
– Дай тобі боже щестя, моя люба дитено! – мовила вона, коли Тоні руч об руч з чоловіком з'явилася в ротонді, тоді підвелася навшпиньки й лунко цмокнула її в лоб.
Родина була задоволена нареченою: Тоні трималася невимушено, була гарна й весела, хоч трохи й бліда з цікавості і хвилювання перед дорогою.
З правого боку заквітчаної ротонди був споруджений олтар. Вінчав молодих пастор Келінг з Марийської церкви, що не забув крутим словом нагадати їм про поміркованість. Усе відбувалося за давно заведеним звичаєм. Тоні наївно й добродушно сказала "так", а пан Грюнліх спершу вимовив своє "ге-ем!", щоб прочистити горло. Після вінчання всі посідали до столу, що аж угинався від страв, смачніших ніж будь-коли.
Гості з пастором на чолі ще їли й пили нагорі в залі, а консул з дружиною провели готових у дорогу молодих надвір, у білу снігову заметіль. Перед брамою стояла велика карета, навантажена валізами й пакунками.
Висловивши кілька разів підряд свою певність, що вона скоро загостить додому і що батьки також не забаряться відвідати її в Гамбурзі, Тоні в найкращому гуморі сіла в карету. Пані Елізабет старанно вкутала їй теплою хутрянкою ноги. Молодий умостився поряд.
– І ще одне… Грюнліху, – мовив консул. – Нове мереживо лежить у маленькій торбинці нагорі. Як під'їздитимете до Гамбурга, візьміть його під пальто, гаразд? Те мито… Треба його якомога уникати. Ну, бувайте здорові! Ще раз бувай здорова, моя люба Тоні! Хай тебе береже господь!
– Чи в Аренбурзі знайдеться добрий готель? – спитала пані Елізабет.
– Уже замовлений, люба матусю, все замовлене, – відповів Грюнліх.
Антон, Ліна, Тріна, Софі підійшли попрощатися з "мадам Грюнліх".
Коли вже мали зачиняти дверці, Тоні раптом пойняло якесь нове почуття. Вона виплутала ноги з хутрянки, не думаючи про те, що доведеться загортатися знову, безцеремонно перебралася через коліна пана Грюнліха, який щось невдоволено забурчав, і схвильовано обняла батька.
– Adieu, тату… любий мій тату! – А тоді тихо шепнула йому на вухо: – Ви задоволені мною?
Консул на хвилю мовчки пригорнув її до себе, потім легенько відхилив і сердечно потис їй обидві руки…
Більше затримуватись не було чого. Хряснули дверці, візник ляснув батогом, коні рвонули так, що аж шибки задеренчали. Пані Елізабет махала батистовою хусточкою, аж поки карета, гуркочучи колесами по бруківці, почала зникати за сніговою завісою.
Консул задумливо стояв поруч дружини. Вона граціозним порухом запнула щільніше на плечах хутрову пелерину.
– Ось вона й поїхала, Бетсі.

– Так, Жане, найперша з дітей залишила нас. Ти віриш, що вона буде щаслива з ним?
– Ох, Бетсі, вона задоволена собою, а певнішого щастя людині на землі годі осягнути.
Вони вернулися до гостей.

Розділ п'ятнадцятий

Томас Будденброк спускався по Менгштрасе до "П'ятерика". Він не хотів іти горою, по Брайтештрасе, щоб не скидати безперестанку капелюха перед знайомими. Засунувши руки в широкі кишені теплого темно-сірого пальта з хутряним коміром, він задумливо ступав по твердому іскристому снігу, що рипів під ногами. Він ішов своєю власною дорогою, про яку ніхто не знав… Стояв напрочуд гарний лютневий день – ясний, сухий і прозорий. Надворі було п'ять градусів морозу; небо аж світилося синявою, чисте й холодне. Свіже, міцне, пахуче повітря бадьорило кров.
Томас поминув "П'ятерик", перетнув Пекарську вуличку і вузеньким перехресним провулком вийшов на Рибальську. Вона була рівнобіжна до Менгштрасе і так само стрімко спадала до Трави. Пройшовши нею кілька кроків, Томас зупинився перед невеликим будиночком. У ньому містилася скромна квіткова крамничка з вузькими дверима й невеличкою вітриною, де на зеленій скляній шибі стояло кілька горщиків з цибульними рослинами. Томас зайшов до крамнички. Бляшаний дзвоник над дверима залементував, мов сторожкий песик. Біля прилавка стояла, розмовляючи з дівчиною, що продавала квітки, невисока, огрядна літня дама в турецькій хустці. Вона перебирала горщики з квітами, оглядала їх, нюхала, ганила і без угаву торохтіла, раз по раз витираючи хусточкою рота. Томас Будденброк ввічливо привітався і відступив убік… Та дама була бідна родичка Ланггальсів, добродушна, балакуча стара панна, що хоч і носила прізвище родини з найвищого кола, але сама до того кола не належала.
Майже всі в місті, за небагатьма винятками, звали її просто – "тітонька Лотта" і на великі бали та обіди не запрошували, хіба тільки на чашку кави. Нарешті, з горщиком, загорнутим у шовковистий папір, вона рушила до дверей, і Томас, ще раз привітавшись, голосно звернувся до дівчини за прилавком:
– Прошу, дайте мені кілька троянд… Байдуже, хай будуть французькі…
Та коли тітонька Лотта зачинила двері і зникла на вулиці, він тихіше додав:
– Забери їх тепер, Анно… Добрий день, моя крихітко! Сьогодні я прийшов до тебе з важким серцем.
На Анні був білий фартух поверх простої чорної сукні. Вона була на диво гарна. Тендітна, як газель, з обличчям майже малайського типу: ледь випнуті вилиці, довгасті чорні очі, повні лагідного блиску, і незрівнянна матова шкіра жовтавого відтінку. Руки її, такого самого кольору, були вузенькі і незвичайно гарні як для простої дівчини.
Вона пішла поза прилавком у правий куток крамнички, де її ніхто не міг побачити крізь вітрину. Томас по цей бік прилавка рушив за нею, нахилився й, поцілував її в уста і в очі.
– Як ти змерз, бідолашний! – сказала вона.
– П'ять градусів, – мовив Том. – Але мені було так сумно, що я навіть не відчував холоду.
Він сів на прилавок, не випускаючи її руки.
– Чуєш, Анно?.. Сьогодні нам треба бути розважними. Настав час.
– О господи! – злякано мовила вона і жалібно, розпачливо піднесла до очей полу фартуха.

– Колись та повинно було це статися, Анно… Чуєш, не треба плакати! Ми ж вирішили бути розважними, га? Що вдієш! Через це треба переступити.
– Коли?.. – схлипуючи, спитала Анна.
– Післязавтра.
– О боже… Чому післязавтра? Ще один тиждень… Прошу тебе! Ну хоч п'ять днів!..
– Не можна, крихітко моя. Все вже домовлено й залагоджено. На мене чекають в Амстердамі… Я не можу баритися жодного дня, хоч би як хотів!
– Так страшенно далеко!
– Амстердам? Де там! Зовсім ні. А крім того, думати одне про одного завжди можна, правда ж? І я писатиму тобі! Ось побачиш, як тільки туди приїду, зразу ж напишу…
– Ти ще не забув, як півтора року тому… на святі стрільців… – почала вона.
Він радісно підхопив:
– Ще б пак! Боже, півтора року тому! Я подумав, що ти італійка… Купив у тебе гвоздику і заткнув ЇЇ в петельку… Вона й досі в мене… Я візьму її з собою в Амстердам… А яка тоді на лузі була курява й спека!
– Так, і ти приніс мені склянку лимонаду з сусідньої ятки… Я пам'ятаю як сьогодні. Всюди тхнуло печивом і людьми…
– Та все одно було гарно! Хіба ми не вичитали одне в одного з очей, що в нас буде далі?
І ти хотів покатати мене на каруселі… Але я не могла кинути все й піти. Господиня сварилася б…
– Ні, не могла, Анно, я дуже добре розумію тебе.
Вона тихо сказала:
– Та більше я тобі ні в чому не відмовляла.
Він знову поцілував її в уста і в очі.
– Прощай, моя люба, крихітко моя! Так, треба вже починати прощатися!
– Ох, але завтра ж ти ще прийдеш?
– Неодмінно прийду, в цей самий час. І ще й післязавтра раненько, як зумію вирватись… А тепер я тобі ще одне хочу сказати, Анно… Я їду далеко, бо що там не кажи, а все-таки Амстердам не близько… А ти лишаєшся тут… Не занапасти себе, Анно, чуєш? Бо досі ти добре поводилась, це я тобі кажу!
Вона плакала, затуливши обличчя фартухом.
– А ти?.. А ти?..
– Бог його знає, Анно, як складеться життя! Не завжди я буду молодий… Ти розумна дівчина, ти ніколи не заводила мови про одруження і таке інше…
– Боронь боже!.. Щоб я таке вимагала від тебе…
– Людина не вільна в своїх вчинках… Якщо я буду живий, до мене колись перейде батькова фірма, мені доведеться вигідно одружитися… Так, я нічого не приховую від тебе в ЦІ останні хвилини… І ти також вийдеш заміж… Таке життя… Я від усього серця бажаю тобі щастя, люба Анно, голубонько моя ласкава! Тільки не занапасти себе, чуєш?.. Бо досі ти добре поводилась, це я тобі кажу!
Тут, у крамничці, було тепло, її сповивав вологий запах землі і квіток. А надворі зимове сонце хилилось уже до обрію. Небо за річкою взялося вечірньою загравою, ніжною і чистою, ніби намальованою на порцеляні. Уткнувшись підборіддями в підняті коміри, люди квапливо проходили повз вітрину і не бачили молодої пари, що прощалася в кутку крамнички.
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
Розділ перший
"30 квітня 1846 року.
Люба мамо!

Щиро дякую за листа і за повідомлення про заручини Армгард фон Шіллінг з паном фон Майбомом з Пепенраде. Сама Армгард також прислала мені повідомлення (дуже аристократичне на вигляд, із золотими берегами) разом з листом, де вона захоплено пише про свого нареченого. З її слів виходить, що він гарний, як намальований, і шляхетної вдачі. Яка вона, мабуть, щаслива! Всі виходять заміж; із Мюнхена я також отримала карточку від Єви Еверс. Їй припав директор броварні.
А тепер я хочу запитати вас, люба мамо: чому й досі тут нічого не чути про візит консула Будденброка? Може, ви чекаєте на офіційне запрошення від Грюнліха? Коли так, то дарма, бо він, здається мені, зовсім про це не думає, а як я йому нагадую, каже: "Добре, добре, серденько, але твій батько має інші справи". Чи, може, ви боїтеся, що будете мені заважати? Та ні ж, аніскілечки! Або думаєте, що я, побачивши вас, затужу за домівкою? Господи боже, я ж доросла, розважна жінка і добре знаю життя. Я щойно ходила на чашку кави до мадам Кезелау, нашої сусідки; вони приємні люди, та й наші сусіди ліворуч, Гусмани (правда, їхній будинок стоїть далеченько від нашого), також дуже товариські. Ми маємо двох добрих друзів, обидва мешкають також тут, за містом: доктора Класена (про нього я ще напишу далі) і банкіра Кессельмайєра, Грюнліхового близького приятеля. Ви собі не уявляєте, що це за кумедний дідок! Він має сиві підстрижені баки, а на голові – ріденький чорно-білий чубчик, що більше скидається на пух і колихається від кожного подмуху вітерця. Він дуже балакучий, та ще й смішно крутить головою, ніби птах, тож я завжди прозиваю його "сорокою", але Грюнліх забороняє, каже, що сорока – злодійка, а пан Кессельмайєр чесна людина. Ходячи, він горбиться і загрібає руками, мов веслами; пух йому сягає трохи нижче маківки, а далі вже видно голу потилицю, червону й поморщену. В ньому є щось неймовірно веселе. Буває, поплеще мене по щоці й скаже: "Гарна ви жіночка, ну й пощастило Грюнліхові, що він вас спопав!" Потім виловить своє пенсне (він їх завжди носить із собою аж троє на довгих шнурочках, що весь час переплутуються на його білому жилеті), начепить на носа, спершу його зморщивши, розтулить рота і вдоволено дивиться на мене. Я тоді регочу йому просто в обличчя. А він нітрохи не ображається.
Сам Грюнліх ніколи не має вільного часу, вранці їде до міста нашою жовтою бричкою і часто повертається аж пізно ввечері. Інколи він сидить біля мене й читає газету.
Коли ми їдемо в гості, наприклад, до Кессельмайєра, чи до консула Гаутстікера на Альстердам, чи до сенатора Бока на Ратгаузштрасе, то доводиться наймати карету. Я вже не раз просила Грюнліха купити закритий екіпаж, бо коли живеш за містом, то він просто необхідний. Грюнліх майже пообіцяв мені, але він, хоч як дивно, взагалі не любить бувати зі мною в товаристві і кривиться, коли я сама буваю на людях. Чи не з ревнощів? Наша вілла, яку я вам уже докладно описувала, люба мамо, справді дуже гарна, а нові меблі ще дужче її прикрасили, Салонові на першому поверсі навіть ви не мали б чого закинути: він весь у брунатному шовку. Їдальня поряд оббита дуже приємними панелями, а стільці коштували кожен цо двадцять п'ять марок. Я оце сиджу в кабінеті, що править нам за вітальню. Крім того, в нас іще є кімната для курців, де стоїть також ломберний стіл. У залі по той бік коридора (вона займає другу половину першого поверху) ми повісили жовті завіси – вони мають дуже аристократичний вигляд. Нагорі містяться спальні, ванна кімната, гардеробна і кімната для слуг. До жовтої; брички ми найняли хлопчика-грума. З обох служниць я загалом вдоволена. Не знаю, чи вони зовсім чесні, але, хвалити бога, мені

не доводиться рахувати кожен гріш. Одне слово, тут усе влаштовано так, як і личить нашій родині.
А тепер, люба мамо, я розповім про головне, що я лишила насамкінець. Від якогось часу я почувала себе трохи дивно, розумієте, була не зовсім здорова, але й не те, щоб хвора. При нагоді я сказала про це докторові Класену. Це такий собі дрібненький чоловічок з великою головою і в ще більшому капелюсі з загнутими крисами. Він має іспанський ціпок із круглою кісткою замість держака і завжди підпирає ним свою довгу бороду, що стала майже ясно-зеленою, бо він багато років фарбував її в чорний колір. Якби ви побачили його! Він нічого не сказав мені, поправив окуляри, закліпав червоними очицями, ворухнув товстим носом, схожим на картоплину, захихотів і так зухвало подивився на мене, що я не знала, куди дітися. Потім оглянув мене і сказав, що все йде якнайкраще, тільки треба пити мінеральну воду, бо я, либонь, маю невеличке недокрів'я. О мамо! Обережно скажіть про це дорогому татові, нехай він запише все в родинні папери. Я не забарюся повідомити вас, як мені буде далі.
Вітайте від мене тата, Христіана, Клару, Тільду та Іду Юнгман. Томасові я недавно написала в Амстердам.
Ваша покірна дочка Антонія"
"2 серпня 1846 року.
Любий Томасе!
Я з задоволенням прочитав твого листа про те, як вам із Христіаном велося в Амстердамі; то, мабуть, були веселі дні. Про дальшу подорож, твого брата через Остенде до Англії я ще не маю звісток, але сподіваюся, що з божою допомогою вона відбулася щасливо. Дай боже, щоб Христіанові, коли вже він вирішив занехаяти наукову кар'єру, не пізно було навчитися чогось корисного у свого шефа Річардсона, і хай йому щастить у царині комерції! Містер Річардсон (Треднідл-стріт), як ти знаєш, наш давній клієнт. Я вважаю себе щасливим, що влаштував обох своїх синів у фірмах, які завжди підтримували зі мною найкращі стосунки. Ти вже тепер можеш відчути, який маєш із цього пожиток: я вельми вдоволений, що пан ван дер Келлен у цьому ж таки кварталі підвищив тобі платню і дає змогу на побічний заробіток; я переконаний, що своєю пильністю ти заслужив і далі заслуговуватимеш на цю ласку.
Разом з тим мені дуже прикро, що з здоров'ям у тебе не все гаразд. Те, що ти пишеш про нервозність, нагадує мені мою власну молодість, коли я працював у Антверпені і звідти мусив поїхати до Емса і пройти там курс лікування. Часом би і в тебе, сину мій, виникла така потреба, то я, звичайно, готовий помогти тобі словом і ділом, хоч цієї неспокійної з огляду на політичні події поріг і намагаюсь уникати зайвих видатків.
А проте в середині червня ми з матір'ю їздили до Гамбурга відвідати твою сестру Тоні. Чоловік її нас не запрошував, але зустрів дуже тепло й обидва ті дні, що ми там пробули, так ревно опікувався нами, що навіть занедбував свої справи, а ми заледве урвали час навідатися в місто до Дюшанів. Антонія тепер на п'ятому місяці; її лікар запевняє, що все йде, хвалити бога, нормально.
Ще я хотів би згадати про один лист пана ван дер Келлена, який мене втішив тим, що ти й privatim[48] у його родинному колі бажаний гість. Ти. тепер, сину мій, у такому віці, коли починають пожинати плоди виховання, винесеного з батьківського дому. Тож хай тобі стане у пригоді мій досвід: я в твої роки і в Бергені, і в Антверпені завжди намагався прислужитись і сподобатися дружині свого принципала, і це мені дуже й дуже ішло на користь. Крім того, що знатися ближче з родиною свого принципала почесно й приємно, ти ще й знайдеш у господині прихильну заступницю на той

випадок, хоч і вельми небажаний, а все-таки можливий, коли ти, часом, щось не доглянеш у роботі або ж чимось іншим накличеш на себе господареве невдоволення.
Щодо твоїх планів на майбутнє, то мені приємно, сину, що в них видно таке жваве зацікавлення справами, хоч я й не можу з ними цілком погодитись. Ти виходиш із засади, що збут продуктів, які виробляють в околицях нашого міста, таких, як зерно, рапс, шкіри, хутра, вовна, олія, макуха, кістки тощо, – перша і найприродніша справа тутешніх комерсантів, і наміряєшся, поряд з комісійною торгівлею, найбільше уваги приділяти саме їй. Свого часу, як конкуренція в цій галузі була ще невелика (тепер вона набагато зросла), я теж плекав такі думки і, коли випадав час і нагода, навіть дещо пробував зробити. Моя подорож до Англії мала передусім мету зав'язати і в цій країні стосунки, що могли б посприяти моїм задумам. Я дістався аж до Шотландії і познайомився з багатьма корисними людьми, але швидко зрозумів, яку небезпеку несуть у собі експортні операції до тієї країни, і відмовився від своїх намірів, тим більше, що ніколи не забував перестороги нашого пращура, засновника фірми: "Сину мій, пильнуй удень своїх справ, та не роби таких, що не давали б тобі вночі спокійно спати!" Цієї засади я сподіваюся свято триматися до кінця свого життя, хоч часом і сумніваюся в ній, дивлячись на людей, що без таких принципів куди краще дають собі раду. Я маю на думці фірму "Штрунк і Гагенштрем", що безперервно розростається, тим часом як наші справи йдуть надто вже потихеньку. Ти ж бо знаєш, що внаслідок смерті твого діда паш капітал зменшився й більше не росте, і я молю бога, щоб мені вдалося залишити тобі справи хоча б у такому стані, як тепер. У нашому повірникові панові Маркусу я маю досвідченого і розважного помічника. Якби ж то родина твоєї матері вміла трохи берегти гроші! Спадок для нас матиме важливе значення. Я завалений працею в конторі і в місті. Мене вибрано старшиною Бергенської морської колегії, а також громадським представником у департамент фінансів, у торговельну колегію, ревізійну комісію і в правління притулку святої Анни.
Щире вітання передають тобі мати, Клара і Клотільда. Кланяються тобі також сенатор Меллендорф, доктор Евердік, консул Кістенмакер, маклер Гош, Х.-Ф. Кеппен, а з контори – пан Маркус та капітани Клот і Клетерман. Хай благословить тебе господь, сину мій! Працюй, молись і ощадь!
З турботою про тебе і з любов'ю твій батько"
"8 жовтня 1846 року.
Любі й вельмишановні батьки!
Нижчепідписаний вважає за свій приємний обов'язок повідомити Вас, що Ваша дочка, а моя кохана дружина Антонія щасливо обродилася півгодини тому. З божої волі знайшлася дівчинка, і я не доберу слів, щоб виповісти Вам, який я радий і зворушений. Люба породілля, а також дитина почувають себе дуже добре, доктор Класен цілком задоволений перебігом пологів. Пані Гросгеоргіс, акушерка, каже, що все відбулося якнайкраще.
Хвилювання змушує мене відкласти перо. Кланяюся високоповажаним батькам з почуттям глибокої пошани і ніжності,
Б. Грюнліх
Якби народився хлопець, то в мене було для нього напоготові дуже гарне ім'я. А тепер я хочу назвати її Метою, але Гр. наполягає на Еріці.
Т."
Розділ другий
– Що з тобою, Бетсі? – запитав консул, сідаючи до столу і знімаючи тарілку, якою накритий був його суп. – В тебе щось болить, га? Ти на вигляд, наче хвора.

Біля круглого столу у великій їдальні стало тепер далеко не так людно. Крім консула з дружиною, обідали тільки мамзель Юнгман, десятирічна Клара і худа, покірлива Клотільда, яка мовчки поїдала все, що подавали на стіл. Консул обвів їх очима – у всіх повитягувані, заклопотані обличчя. Що сталося? Консул і сам був знервований і зажурений: на біржі панував неспокій, викликаний тим заплутаним шлезвіггольштінським конфліктом… А тут іще одна тривога висіла в повітрі. Згодом, коли Антон вийшов по м'ясну страву, консул довідався, що сталося в нього вдома. Тріна, кухарка Тріна, що досі вірно й щиро їм служила, раптом відверто збунтувалася. На превелике невдоволення пані Елізабет вона від деякого часу заприятелювала, чи, швидше, уклала якусь духовну спілку з помічником різника, і той вічно закривавлений тип, мабуть, згубно вплинув на розвиток її політичних поглядів. Коли сьогодні пані Елізабет зробила їй догану за невдалу підливу, вона вперлася в боки закасаними руками і заявила таке:
– Постривайте-но, пані, довго вже так не буде, скоро настане інший лад; тоді я сидітиму в шовках на канапі, а ви мені слугуватимете.
Певна річ, її негайно ж звільнено зі служби.
Консул похитав головою. Останнім часом у нього й самого багато що викликало тривогу. Щоправда, старші за віком вантажники і робітники з комор, досить розважні, не давали збити себе з пантелику, зате серед молодших то той, то інший своєю поведінкою засвідчував, що новий, бунтарський дух підступно закрадався й сюди… Навесні сталися вуличні заворушення, хоч уже був готовий проект нової конституції, що відповідала вимогам часу, – трохи згодом, незважаючи на опір Лебрехта Крегера та деяких інших упертих старих буркунів, декретом сенату їй надано силу державного закону. Вибрано народних представників, скликано парламент. Але спокою не було. Скрізь панував нелад. Кожен хотів по-своєму переглянути конституцію і виборче право, всі перелаялися. "Становий принцип!" – пропонували одні – до них належав і консул Йоганн Будденброк. "Загальне виборче право!" – вимагали інші, і серед них Гінріх Гагенштрем. Ще інші кричали: "Загальностанові вибори!" – і, мабуть, самі не розуміли як слід, що це означає. В повітрі носилися ще й такі ідеї, як скасування різниці між "громадянами міста" і просто "мешканцями", збільшення можливостей набувати громадянські права для нехристиян. Тож і не диво, що будденброківській Тріні заманулося сидіти в шовках на канапі! Ох, це ще не найгірше. Насувалися страшніші події, консул відчував цю загрозу…
Було перше жовтня сорок восьмого року, по синьому небу перебігали легенькі хмарки. Сонячне проміння пронизувало їх наскрізь, забарвлюючи в ясно-сріблястий колір. Воно вже не мало великої сили, тож у кімнаті з краєвидами за високими блискучими гратками каміна тріскотів вогонь. Мала Клара, темно-русява дівчинка з трохи суворими очима, плела коло столика під вікном, Клотільда, також із плетивом, умостилася на канапі біля пані Елізабет. Хоч Клотільда Будденброк була не набагато старша за свою заміжню кузину – мала тільки двадцять один рік, – її довгобразе обличчя вже почало загострюватися, а гладенько зачесані коси, не русяві, а якісь тьмяно-попелясті, додавали останню рисочку до її образу старої панни. Клотільда була вдоволена цим і нічого не робила, щоб змінити свій вигляд. Може, вона відчувала потребу якнайшвидше постарітесь і якнайшвидше позбутися своїх сумнівів і надій. У неї не було ні шеляга за душею, тому вона знала, що в цілому світі не знайдеться нікого, хто б одружився з нею, і покірним поглядом зустрічала своє майбутнє, що нічого не обіцяло їй, крім животіння десь у маленькій кімнатці на пенсію, яку

могутній дядько виклопоче їй у котромусь благодійному закладі для бідних дівчат із гарних родин.
Пані Елізабет перечитувала листи. Їх було два: в одному Тоні повідомляла, як добре росте й набирається сили мала Еріка, а в другому Христиан захоплено розповідав про лондонське життя-буття, щоправда, досить скупо згадуючи про свою працю в містера Річардсона… Пані Елізабет, що наближалася до середини п'ятого десятка, нарікала на гірку долю русявих жінок – ранню старість. Ніжний колір шкіри, що звичайно йде в парі з рудуватими косами, незважаючи на всі масті, у ці роки вже блякне, а самі коси невблаганно почали б сивіти, якби вона не мала рецепта одного паризького настою, що, слава богу, поки що помагав. Пані Елізабет твердо вирішила ніколи не бути сивою. Коли вже настій виявиться безсилим, вона носитиме перуку такого кольору, як були її коси замолоду… На самому вершечку її і досі ще майстерної зачіски був пришпилений шовковий бантик, облямований білим мереживом: перший початок чепчика, вірніше, легенький натяк на нього. Широка шовкова сукня спадала додолу великими згортками, пишні рукави були підшиті цупкою марлею. Як завжди, на зап'ястку подзенькували два золоті браслети. Була третя година пополудні.
Раптом з вулиці почулися вигуки, крик, якесь зухвале ревіння, свист, тупіт безлічі ніг по бруківці, гамір, що чимраз наближався й дужчав…
– Мамо, що це? – запитала Клара, визираючи крізь вікно в дзеркальце, прибите знадвору, щоб видно було вулицю внизу – Скільки людей!.. Що там сталося? Чого вони так радіють?
– Боже милий! – вигукнула пані Елізабет, кинула листи, схопилася і злякано підбігла до вікна. – Невже це… О господи, так, революція! Це народ…
Річ у тім, що в місті цілий день було неспокійно. Вранці на Брайтештрасе хтось розбив цеглиною вітрину торговця сукном Бентьєна, хоч бог його святий знає, який стосунок до високої політики мала Бентьєнова вітрина.
– Антоне! – тремтячим голосом гукнула пані Елізабет до їдальні, де служник складав столове срібло. – Антоне, піди вниз і замкни двері! Все позамикай! Там народ…
– Добре, пані, – відповів Антон. – Але чи безпечно мені туди йти? Я ж панський служник. Вони як побачать мою ліврею…
– Які лихі люди, – сумно й протягло мовила Клотільда, не відкладаючи свого плетива.
Тієї миті через ротонду в засклені двері ввійшов консул. Через одну руку він перекинув пальто, в другій тримав капелюха.
– Ти хочеш вийти з дому, Жане? – вжахнулася пані Елізабет.
– Так, люба, мені треба бути в громадській раді.
– Таж там народ, Жане, революція…
– Ах, боже милий, це не таке страшне, Бетсі… Все в руках господніх. Вони вже поминули наш дім. А я вийду задніми дверима…
– Жане, якщо ти любиш мене… Не наражайся на небезпеку, не залишай нас самих… Ох, я боюся, страх як боюся!
– Не хвилюйся так, люба, прошу тебе! Вони, трохи погаласують перед ратушею або на ринковому майдані і розійдуться… Може, місто втратить ще кілька шиб, оце й усе.
– Куди ж ти йдеш, Жане?
– До громадської ради. Я вже й так спізнився, затримали справи. Соромно було б сьогодні не з'явитися туди. Думаєш, твого батька втримає хто вдома? Хоч який він старий…
– Ну, то йди з богом, Жане… Але будь обережний, прошу тебе, пильнуй себе! І накидай оком на батька! Часом би з ним що сталося…

– Не турбуйся, люба.
– Коли ти повернешся? – гукнула вже навздогінці йому дружина.
– Та десь о пів на п'яту або трохи пізніше… Сьогодні в нас на порядку денному важливі справи, все залежатиме від них.
– Ох, я боюся, так боюся! – правила своєї пані Елізабет, безпорадно оглядаючись по кімнаті.

Розділ третій

Консул Будденброк швидко перейшов своє велике подвір'я. Завернувши на Пекарську, він почув позад себе ходу, озирнувся й побачив маклера Гоша, мальовниче загорненого в довгий плащ, що також поспішав на засідання. Той однією рукою, худою і довгою, підняв чорного крислатого капелюха, зробив плавний, вишуканий жест, що мав означати найглибшу покору, і здавленим голосом мовив:
– Пане консул, вітаю вас!
Маклер Зігізмунд Гош, чоловік років під сорок, незважаючи на свої манери, мав найчеснішу і найлагіднішу натуру в світі, тільки був естетом і великим оригіналом.
Його гладенько виголене обличчя мало різкі риси, особливо визначалися на ньому гачкуватий ніс, гостре, випнуте підборіддя і широкий рот з ледь опущеними вниз кутиками; до того ж він умів злісно й запекло стуляти свої тонкі губи. Гош прагнув – і це йому добре вдавалося, – справляти враження несамовитого, принадного, демонічного інтригана, лихої, підступної, цікавої і страхітливої людини, чогось середнього між Мефістофелем і Наполеоном… Сивуватий чуб низько нависав йому на понуре чоло. Він щиро жалкував, що не вдався горбатим. Одне слово, то була небуденна й симпатична постать серед мешканців старого торговельного міста. Він належав до їхнього кола, бо робив таку ж саму міщанську роботу, як і вони: мав невеличку, скромну, проте надійну й шановану посередницьку фірму. Але в його тісній, темній конторі стояла велика шафа, напхана книжками поезії всіма мовами, і ходили чутки, що він з двадцяти років, працює над перекладами повної збірки п'єс Лопе де Веги. Якось йому випало зіграти на аматорській сцені роль Домінго в Шіллеровому "Дон Карлосі". То була найбільша подія в його житті.
Зігізмунд Гош ніколи не вживав жодного вульгарного слова і навіть у діловій розмові звичайні звороти цідив крізь зуби і з такою міною, ніби хотів сказати: "Негіднику! Хай спопелить геєнна всіх пращурів твоїх!" З багатьох поглядів він був спадкоємець і послідовник покійного Жана-Жака Гофштеде, тільки мав понурішу і патетичнішу вдачу; йому бракувало тієї жартівливої веселості, яку приятель старого Йоганна Будденброка зумів зберегти від минулого сторіччя.
Якось він за одну хвилину втратив на біржі шість з половиною талярів на двох чи трьох акціях, набутих задля спекуляції. Він дав волю своїй любові до драматичних ефектів і влаштував цілу виставу. Опустився на давку в такій позі, ніби програв битву під Ватерлоо, притиснув кулака до чола і, по-блюзнірському звівши очі до неба, кілька разів підряд проказав: "О прокляття!" Оскільки дрібні, спокійні й певні заробітки від продажу того чи іншого клаптя землі, властиво, нудили його, то ця втрата, цей тяжкий удар, який господь послав йому, досвідченому інтриганові, став для Гоша втіхою, щастям, і він упивався ним довгі тижні. Коли хтось казав йому: "Я чув, що вас спіткало нещастя, пане Гоше? Співчуваю вам…" – він звичайно відповідав: "О дорогий друже, uomo non educato dal dolore riman sempre bambino!"[49] Ніхто, певна річ, не розумів, що він каже. Може, це з Лопе де Веги? Але всі твердо знали, що Зігізмунд Гош– мудрий і незвичайний чоловік.

– В які часи ми живемо! – звернувся він до консула Будденброка, йдучи поряд з ним, – згорблений, спираючись на палицю, як старий дід. – Часи бур і неспокою!
– Правду кажете, – відповів консул. – Часи дуже неспокійні. Цікаво, що покаже сьогоднішнє засідання. Становий принцип…
– Ні, ви тільки послухайте! – перебив мову йому пап Гош. – Я цілий день ходив вулицями і спостерігав чернь. Там були чудові хлопці, очі в них палали ненавистю й захватом…
Йоганн Будденброк засміявся:
– Ви, друже мій, завжди однакові! Вам це начебто подобається? Ні, як собі знаєте, а це хлоп'яцтво, та й годі! Чого ті люди хочуть? Кілька збаламучених молодиків скористалися з нагоди, щоб трохи побешкетувати…
– Певна річ! А все ж не можна заперечити… Я бачив, як Беркмайєр, помічник різника, вибив вітрину панові Бентьєнові. Він був як пантера! – Останнє слово пан Гош вимовив крізь зціплені, мов кліщі, зуби. – О, не можна заперечити, що все по-своєму величне! Нарешті маємо щось інше, таке небуденне, могутнє… бурю, шаленство… Ох, народ темний, я знаю! А все ж серце моє, оце серце, на його боці…
Вони підійшли до простого, пофарбованого жовтою олійною фарбою будинку; на першому поверсі в ньому містилася зала засідань громадської ради. Та зала належала до ресторану й танцювального закладу однієї вдови на прізвище Зуеркрінгель, але в певні дні господиня віддавала її до послуг добродіїв з громадської ради. Заходити туди треба було тісним коридором, викладеним кам'яними плитами. Праворуч містився ресторан, звідки тхнуло їжею і пивом, а до зали вели прості зелені двері ліворуч, без клямки і без замка, такі вузенькі й низькі, що за ними ніхто не сподівався великого приміщення. Зала була холодна, гола, мов повітка, з побіленою стелею, на якій виставали сволоки, і такими ж побіленими стінами. Троє досить високих вікон із зеленими рамами були без завісок. Навпроти них здіймалися амфітеатром лави, а біля підніжжя того амфітеатру стояв накритий зеленим сукном стіл з великим дзвоником, паперами й письмовим приладдям, призначений для голови, секретаря і присутніх комісарів сенату. Біля стіни навпроти-дверей стриміли високі вішалки, геть обвішані пальтами й капелюхами.
Коли Йоганн Будденброк із своїм супутником ввійшли крізь вузькі двері до зали, їх зустрів гомін. Видно, вони прибули останні. Зала була повна членів ради, що стояли групами й сперечалися, хто тримаючи руки в кишенях, хто за спиною, а хто жваво вимахуючи ними. Із ста двадцяти членів, мабуть, зібралася з сотня. Чимало делегатів з сільських округ за таких обставин воліли сидіти вдома.
Біля входу стояв гурт не дуже впливових громадян міста: двоє чи троє дрібних купців, учитель гімназії, "сирітський батько" пан Міндерман і пан Венцель, улюблений у місті перукар. Пан Венцель, невисокий, кремезний чоловік із чорними вусами, розумним обличчям і червоними руками, ще навіть сьогодні вранці голив консула; але тут він був йому рівня. Венцель обслуговував тільки найвищі кола, голив майже самих лише Меллендорфів, Ланггальсів, Будденброків та Евердіків, а обрання до громадської ради завдячував своїй обізнаності в справах міста, своїй чемності, спритності і явному, попри всю субординацію, почуттю власної гідності.
– Ви чули, пане консул, останню новину? – схвильовано запитав він свого благодійника, втупивши в нього стурбований погляд.
– Яку саме, любий Венцелю?

– Вранці про це ще ніхто й гадки не мав… Даруйте, пане консул, але це таки найостанніша новина! Юрба йде не до ратуші й не на ринок! Вона простує сюди, погрожуватиме громадській раді! Її намовив редактор Рюбзам…
– Ет, не може цього бути, – сказав консул. Він побрався на середину зали, побачивши там свого тестя, що стояв з сенаторами Ланггальсом та Меллендорфом, і, тиснучи їм руки, запитав: – Чи це правда, панове? Авжеж, серед членів ради тільки й мови було, що про цю новину: натовп суне сюди, його вже чутно…
– Мерзота! – холцдно, зневажливо мовив Лебрехт Крегер.
Він приїхав сюди своєю каретою. Висока, показна постать колишнього a la mode-cavalier почала вже горбитися під невблаганним тягарем вісімдесяти років; одначе нині він стояв випростаний, з примруженими очима, презирливо, по-великопанському опустивши кутики вуст під невеличкими сивими вусами, закрученими рівно вгору. На чорному оксамитовому жилеті блищало два рядки гудзиків із коштовних каменів.
Неподалік від них стояв із своїм компаньйоном Штрунком Гінріх Гагенштрем, присадкуватий, опасистий добродій з рудавими баками, що вже почали сивіти, в розстебнутому сурдуті і в синій картатій жилетці з грубим годинниковим ланцюжком зверху. Він навіть не привітався з консулом.
Трохи далі торговець сукном Бентьєн, заможний на вигляд чоловік, зібравши навколо себе чимало слухачів, оповідав про випадок з вітриною.
– Цеглиною, половиною цеглини, панове! Трах – скло розлетілося, і вона влучила просто в сувій зеленого репсу… Голота! Ну, але це вже справа держави…
З якогось кутка безперестанку долинав голос пана Штута з Дзвоноливарної. В чорному сурдуті поверх вовняної сорочки, він також брав участь у суперечках – водно вигукував обуреним голосом:
– Нечувана підлість!
Звичайно, він казав "підлісць".
Йоганн Будденброк обійшов залу, привітавшись в одному кінці з своїм давнім приятелем Х.-Ф. Кеппеном, а в другому з його конкурентом консулом Кістенмакером. Він потиснув руку докторові Грабову й перемовився кількома словами з брандмайором Гізеке, будівничим Фойгтом, головою ради доктором Ланггальсом, еенаторовим братом, з купцями, вчителями й адвокатами… Засідання ще не почалося, а в залі вже точилися палкі дебати Всі кляли того писаку, того редактора Рюбзама, відомо ж бо, що це він збаламутив юрбу… І нащо, спитатися б його? Адже вони якраз зібралися сюди, щоб вирішити, чи залишити становий принцип у народному представництві, а чи ввести загальне й рівне виборче право. Сенат уже висловився за це останнє. Чого ж той народ хоче? Взяти панів за барки, оце й усе. Хай йому чорт, у гіршому становищі їм ще ніколи не доводилось бути! Всі намагалися приступити ближче до комісарів сенату, щоб почути їхню думку. Оточили й консула Будденброка: він мав знати, як ставиться до цієї справи бургомістр Евердік, бо був його свояком; з минулого року, відколи сенатор доктор Евердік, свояк Юстуса Крегера, став президентом сенату, Будденброки набули ще більшої ваги в громаді.
Зненацька гамір залунав біля самого будинку. Революція докотилася до вікон зали засідань! Розпалені суперечками голоси в ній миттю затихли. Занімілі з жаху, члени ради згортали руки на животах, перезирались або дивилися на вікна, за якими здіймалися кулаки і повітря аж двигтіло від дикого, нестримного, оглушливого ревіння й гигикання. Та ось зовсім несподівано, немов бунтарі самі злякалися своєї сміливості, надворі запала така ж тиша, як і в залі, і серед тої німотності, що пойняла все

навкруги, в одному з найнижчих рядів амфітеатру, де сидів Лебрехт Крегер, почулася слово, вимовлене холодно, повільно й твердо:
– Мерзота!
Відразу десь із кутка луною озвався приглушений, обурений голос:
– Нечувана підлісць!
А тоді раптом над зборами затріпотів квапливий, тремтячий, таємничий шепіт торговця сукном Бентьєна:
– Панове… панове… послухайте мене… Я знаю цей будинок… Треба тільки вибратися на горище, там є віконце на дах. Я хлопцем стріляв із нього в котів… Звідти можна легко перелізти на сусідній будинок і безпечно сховатися…
– Нікчемне боягузтво! – просичав крізь зуби маклер Гош.
Він сидів біля столу голови, спершись на нього схрещеними руками, похиливши голову, і грізним, моторошним поглядом дивився у вікно.
– Боягузтво, кажете? Де там у чорта! Вони ж цеглою шпурляються! Я вже надивився на них, із мене досить…
Тієї миті надворі знову знялася хвиля гамору, але вже не досягла того загрозливого рівня, що перше. Тепер це було спокійне, безперервне гудіння, терпляче, мелодійне, майже задоволене. Подеколи з нього вихоплювався посвист, окремі вигуки: "Принцип!" чи "Громадянські права!". Члени ради шанобливо дослухалися до них.
– Панове, – за якусь хвилю приглушеним голосом озвався голова ради, доктор Ланггальс. – Сподіваюся, ви нічого не матимете проти, якщо я оголошу тепер наше засідання відкритим…
Це була тільки пропозиція, але вона ні в кого не знайшла нінайменшої підтримки.
– Я на це не пристаю, – сказав хтось із простодушною рішучістю, що не допускала ніяких заперечень.
То був Пфалъ із округи Ріцерау, депутат від села Кляйн-Шретшгакен, на вигляд простий хлібороб. Ніхто не пригадував, щоб він коли брав слово на зборах; одначе за таких обставин навіть думка найскромнішого члена багато важила. Пан Пфаль, маючи непомильне політичне чуття, безстрашно висловив погляд усієї громадської ради.
– Боронь боже! – обурено мовив пан Бентьєн. – Коли сидиш там, нагорі, тебе видно на вулиці! А ті люди шпурляють цеглою! Ні, хай їм дідько, з мене досить!
– Та ще й ті клятенні двері такі вузькі! – розпачливо додав винар Кеппен.
– Часом доведеться тікати, то ми геть потовчемо один одного!
– Нечувана підлісць, – глухо сказав пан Штут.
– Панове, – не здавався голова, – прошу вас, зважте на одне! Протягом трьох днів я мушу подати бургомістрові протокол сьогоднішнього засідання. Крім того, місто чекає, що його опублікують у газеті… В кожному разі, я хотів би проголосувати, чи відкривати засідання, чи ні…
Але, крім кількох членів ради, що підтримали голову, ніхто не мав бажання переходити до порядку денного. Голосувати не було ніякого сенсу. Не варто дражнити народ. Ніхто ж не знає, чого він хоче. Ще, не дай боже, ухвалять якусь постанову, а вона тільки роздратує юрбу. Треба сидіти й перечікувати. На Марийській церкві вибило пів на п'яту…
Члени ради підтримували один в одного намір терпляче переждати небезпеку. Вони почали звикати до гамору, що долинав знадвору: він то наростав, то слабшав, то зовсім затихав, тоді починався знову. Помалу всі заспокоїлись, почали влаштовуватися зручніше, сідати на нижчі ряди лав і на стільці. В запопадливих комерсантах прокинулась ділова жилка. То тут, то там заходила мова про торгові справи, дехто вже навіть укладав угоди…

Маклери приступили до оптовиків… Добродії, замішені в залі, балакали одні з одними, ніби люди, яким доводиться перечікувати разом бурю: вони розмовляють про щось інше, тільки час від часу поважно, шанобливо дослухаються до грому. Вибило п'яту годину, пів на шосту, почало смеркати. Інколи хтось зітхав, що вдома дружина чекає його з кавою, – тоді пан Бентьєн знову дозволяв собі нагадати про віконце на дах. Але більшість членів ради була тієї самої думки, що й пан Штут, який безнадійно похитав головою і сказав:
– Ні, надто я товстий, щоб туди лізти!
Йоганн Будденброк, пам'ятаючи прохання дружини, тримався коло тестя. Стурбовано приглядаючись до старого, він запитав:
– Сподіваюся, тату, вас не дуже схвилювала ця невеличка пригода?
На чолі в Лебрехта Крегера під білим як сніг пасмом волосся набрякли дві сині жили, одна його витончена стареча рука перебирала блискучі гудзики на жилеті, а друга, прикрашена великим діамантом, лежала на колінах і тремтіла.
– Дурниці, Будденброку! – озвався він, і в голосі його забриніла якась дивна втома. – Мені нудно, от і все. – Але тут-таки зрадив себе, бо раптом процідив крізь зуби: – Parbleu, Жане! Треба було б порохом і оловом навчити поваги тих смердючих голодранців, Погань!.. Мерзота!..
Консул заспокійливо промурмотів:
– Так… так… Ви маєте слушність, це досить-таки негідна комедія. Але що вдієш? Треба вдавати, що нас це не турбує. Вже вечір, вони скоро розійдуться…
– Де моя карета? Хай мені зараз же подадуть карету! – нестямно крикнув Лебрехт Крегер. Лють його нарешті прорвалася назовні, і він тіпався всім тілом. – Я наказав, щоб її подали на п'яту! Де ж вона? Засідання не буде. Чого мені тут сидіти? Я не маю наміру робити з себе посміховисько! Мені потрібна карета! Може, вони напали на мого візника? Гляньте, Будденброку!
– Тату, заспокойтеся, бога ради! Ви такі роздратовані… Вам це шкодить. Звичайно, я зараз піду й погляну, де ваша карета. Мені самому набридло вже тут сидіти. Я поговорю з людьми, скажу, щоб вони розходились додому…
Лебрехт Крегер запротестував – голосом, що раптом знову пролунав холодно й зневажливо, він наказав:
– Стійте! Ані руш! Не смійте принижувати свою гідність, Будденброку!
Та консул швидко подався до виходу.
Біля самих дверей його догнав Зігізмунд Гош, схопив кістлявою рукою за плече і грізно прошепотів:
– Куди ви, пане консул?
Обличчя його все взялося зморшками, гостре підборіддя, виявляючи відчайдушну рішучість, задерлося майже до носа, сивий чуб понуро спадав на скроні й на лоба, а голову маклер так втягнув у плечі, що справді здавався горбатим. Він вигукнув:
– Знайте ж, я готовий говорити з народом!
– Ні, краще хай я це зроблю, пане Гонгу, – заперечив консул. – У мене серед того люду напевне знайдеться більше знайомих, ніж у вас…
– Хай буде так! – безгучно відповів маклер. – Ви значніша за мене людина.
– І, знову піднісши голос, додав: – Але я піду з вами, стоятиму коло вас, консуле Будденброк! Хай лють повсталих рабів упаде й на мене!
– Ох, який день! Який вечір! – захоплено проказував пір, ідучи коридором. Мабуть, він ніколи ще не почував себе таким щасливим. – О, пане консул! Ось він, народ!
Вони відчинили двері й зупинились на першій з трьох вузьких сходинок, що вели на тротуар. Вулиця мала незвичайний вигляд. Вона ніби вимерла, а з

відчинених, уже освітлених вікон навколишніх будинків повисували голови цікаві й стежили за темною юрбою бунтівників, що товпилися біля дому, де засідала громадська рада. Кількісно та юрба не набагато перевищувала збори в залі і складалася з молодих вантажників з порту, робітників з комор, носіїв, учнів народної школи, кількох матросів з торговельних суден та інших мешканців міських закапелків, усіх отих "суточок", "завулків", "кутків" і "задвірків". Серед них були також дві чи три жінки, що, мабуть; сподівалися від цієї події тих самих наслідків, що й Будденброкова кухарка. Декотрі бунтарі, втомившись стояти, посідали просто на тротуар, позвішували ноги в риштак і їли бутерброди.
Доходила шоста година; хоч було вже поночі, ліхтарів, що висіли на ланцюгах уздовж вулиці, й досі ніхто не позасвічував. Таке неподобство, таке явне й нечуване порушення ладу найдужче розсердило консула, тому він озвався до натовпу гострим, роздратованим тоном:
– Люди, що це за дурну комедію ви влаштували?
Ті, що підвечіркували, посхоплювались на ноги. Задні звелися навшпиньки. Кілька вантажників, що працювали в консула, поскидали шапки. Всі насторожилися, почали підштовхувати один одного в бік, приглушено загомоніли:
– Це консул Будденброк! Консул Будденброк хоче говорити! Стули пельку, Кришане, це такий чоловік, що його краще не дражни! А он маклер Гощ, глянь! Мавпа, та й годі! В нього, видко, не всі дома, ге ж?
– Корле Смольте! – знову почав консул, втупивши свої маленькі, глибоко посаджені очі в робітника з комори, клишоногого парубка років двадцяти двох, що стояв біля самих східців з повним ротом, тримаючи в руках шапку
– Кажи ти, Корле Смольте! Пора вже. Ви тут півдня горлаєте…
– Атож, пане консул, – мовив Корл Смольт, дожовуючи хліб. – Воно, звичайно, правда… але… До того дійшлося… Ми робимо революцію.
– Що ти за дурниці плетеш Смольте!
– Атож, пане консул, ви добре кажете, але як до того дійшлося… Ми не вдоволені з того, що є… Вимагаємо іншого ладу, бо такий, як тепер, нікуди не годиться…
– Слухай, Смольте, та й ви, люди! Хто не втратив глузду, розходьтесь додому, не морочте собі голови ніякою революцією і не порушуйте ладу…
– Священного ладу! – прошипів пан Гош, перебиваючи мову консулові.
– Не порушуйте ладу, кажу, – докінчив консул Будденброк. – Навіть ліхтарів не позасвічувано… Он до чого дійшли з своєю революцією!
Та Корл Смольт уже проковтнув хліб і, відчуваючи за плечима юрбу, широко розставив ноги й почав викладати свої претензії.
– Атож, пане консул, ви добре кажете! Ми тільки з приводу того… як його… загального принципу виборчого права…
– Тю на твою голову, бевзю! – обурено вигукнув консул. – Ти таке верзеш, що купи не тримається…
– Атож, пане консул, – мовив Корл Смольт, трохи збентежений, – що є, те є. Але революція повинна бути, це вже напевне. Скрізь тепер революція – і в Берліні, і в Парижі…
– Чого ж ви хочете, Смольте? Скажи ж нарешті!
– А що ж, пане консул, таки скажу: хочемо республіки, щоб ви знали…
– Тьху на тебе! Та ви ж її маєте вже!
– Атож, пане консул, та ми хочемо ще одної.
Декотрі з присутніх, що краще розумілися на політиці, щиро, добродушно засміялися. І хоч мало хто вчув, що відповів Корл Смольт, веселість швидко поширювалась далі, аж поки охопила весь натовп республіканців. У вікнах зали засідань показалися зацікавлені члени ради з кухлями пива в

руках. Тільки Зігізмунд Гош був розчарований і прикро вражений таким поворотом справи..
– Ну, люди, – сказав нарешті консул Будденброк, – мені здається, що тепер найкраще буде, як ви всі розійдетесь додому!
Корл Смольт, зовсім спантеличений враженням від своєї суперечки, відповів:
– Атож, пане консул, хай уже так і буде, облишмо цю справу, і я дуже радий, що ви не маєте на мене зла… Бувайте здорові, пане консул…
Юрба в якнайкращому гуморі почала розходитись.
– Зачекай-но хвилинку, Смольте, – гукнув консул. – Ти часом не бачив карети Крегера, що живе коло міської брами?
– Аякже, бачив, пане консул! Вона була тут, а тепер чекає на вашому подвір'ї.
– Добре, Смольте, тоді скоч і скажи Йохенові, хай їде сюди. Його пан хоче додому.
– Слухаю, пане консул!
Корл Смольт, насунувши шапку так, що шкіряний дашок майже затуляв йому очі, сягнистою ходою, перевалюючись на своїх кривих ногах, подався до господи Будденброків.
Розділ четвертий
Коли Йоганн Будденброк із Зігізмундом Гошем вернулися до зали засідань, там уже настрій був куди кращий, ніж чверть години тому. На столі голови горіли дві велиш парафінові лампи, і в їхньому жовтавому світлі члени ради, хто сидячи, а хто стоячи, наливали пиво в блискучі кухлі, цокалися й голосно, весело розмовляли. За цей час там побувала господиня пані Зуеркрінгель; вона щиро поспівчувала своїм зачиненим гостям, а що облога могла ще тривати довго, переконливими словами вмовила їх трохи підживитися. Так вона скористалась цією тривожною порою, щоб продати чималу кількість свого світлого, досить міцного пива. Коли парламентери заходили до зали, служник із закасаними рукавами, приязно всміхаючись, саме приніс нову партію пляшок, і хоч настав вечір і було вже надто пізно переглядати конституцію, ніхто не мав бажання покидати товариство і йти додому. Вечірня кава сьогодні так чи інак пропала…
Потиснувши руку всім, хто підійшов привітати його з успіхом, консул поспішив до свого тестя. Мабуть, Лебрехт Крегер був єдиний, у кого не поліпшився настрій. Високий, холодний, неприступний, він сидів на своєму місці і на звістку, що карета зараз під'їде, глузливо відповів:
– Чернь зласкавилась дати мені дозвіл їхати додому?
Голос його тремтів більше з гіркої образи, аніж з старечої кволості. Дерев'яним порухом, що нітрохи не нагадував його звичайну елегантність, він підставив плечі під хутро і з неуважним "mercі" взяв консула під руку, коли той запропонував йому свою допомогу.
Розкішна карета з двома ліхтарями на передку стояла вже на вулиці, де, на превелике консулове вдоволення, нарешті починали засвічувати світло. Вони сіли в неї, і карета покотилася вулицею. Лебрехт Крегер сидів праворуч від консула, не відхиляючись на спинку, рівний, мовчазний, з примруженими очима. Коліна його були вкриті хутром. Зневажливо опущені кутики вуст під короткими сивими вусами переходили в дві глибокі прямовисні зморшки, що закінчувалися аж на підборідді. Серце старому й далі ятрив гнів за пережите недавно приниження. Очі його, тьмяні й холодні, втуплені були, в протилежне порожнє сидіння.
На вулицях було більше людей, ніж навіть у неділю ввечері. Панував явно святковий настрій. Народ ходив по місту, захоплений щасливим перебігом

революції. Інколи чути було навіть спів. Подекуди хлопці, вгледівши карету, гукали "ура" й підкидали вгору шапки.
– Мені справді здається, що ви занадто всім цим переймаєтесь, тату, – мовив консул. – Коли добре зважити, то яка це все-таки дурниця!.. Фарс… – І, щоб витягти з старого якусь відповідь чи хоч якесь зауваження, почав жваво розводитись про революцію взагалі. – Якби незаможні маси могли зрозуміти, яку шкоду вони роблять самі собі цим бунтом! О боже, і скрізь те саме! Я сьогодні вдень балакав з маклером Гошем. Той дивак на все дивиться очима поета й драматурга… Бачите, тату, революцію підготовлено в Берліні, при естетично прибраних столах за чаєм… Потім її підхопив народ, важачи своїм життям… А чи він виграє?
– Добре було б, якби ви відчинили вікно з свого боку, – сказав пан Крегер.
Йоганн Будденброк швидко скинув на нього оком і поспішив спустити шибку.
– Вам погано, тату? – стурбовано запитав він.
– Ні, дуже добре! – гостро відповів Лебрехт Крегер.
– Вам треба попоїсти й відпочити, – сказав консул і, щоб хоч чимось допомогти тестеві, щільніше вкутав йому хутром ноги.
Раптом – карета гуркотіла вже по Бургштрасе – сталося щось жахливе. За якихось п'ятнадцять кроків від міської брами, що бовваніла в темряві, карета порівнялася з гуртом галасливих, розпалених гульнею вуличних хлопчаків, і в її відчинене вікно влетів камінь. То був звичайний собі камінець, не більший, як куряче яйце, його кинув на честь революції який-небудь Кришан Снут чи Гейне Фос, напевне, без лихого наміру, може, навіть не цілячись ним у карету. Він нечутно залетів крізь вікно, нечутно вдарився в Крегерові груди, вкутані товстим хутром, так само нечутно скотився по хутрі і впав на дно карети.
– Що за дурні вихватки! – сердито сказав консул. – Показилися вони сьогодні, чи що? Вас не дуже вдарило, тату, га?
Старий Крегер мовчав, страхітливо мовчав. У кареті було надто темно, щоб консул міг побачити вираз його обличчя. Він сидів ще рівніший, вищий і нерухоміший, ніж перше, так само не торкаючись спинки. І тільки за якусь хвилину десь із самої глибини його грудей почулось одне-однісіньке слово –; старий поволі, холодно й важко вимовив:
– Мерзота!
Боячись ще дужче роздратувати його, консул нічого не відповів. Карета лунко проторохтіла попід брамою і за три хвилини! була вже на широкій алеї перед гратами з позолоченими вістрями, що огороджували Крегерові володіння. Обабіч воріт, за якими починалася обсаджена каштанами алея, що вела до тераси, ясно світили два ліхтарі з позолоченими кулями зверху. Консул вжахнувся, коли світло впало на тестеве обличчя. Воно було жовте, в'яле 1 все поороване зморшками. Уста, що досі мали холодний, владний і зневажливий вираз, якось обвисли, по-старечому перекривилися в млявій і тупій гримасі. Карета спинилася перед терасою.
– Поможіть мені, – попросив Лебрехт Крегер, хоч консул, що зліз перший, уже відгорнув хутро й подав старому руку, щоб той міг обпертися. Він поволі рушив з ним по всипаній жорствою стежці до блискучих сходів, що провадили до їдальні. Перед самими сходами під старим угнулися коліна. Голова його так тяжко опала на груди, що обвисла спідня щелепа клацнула об верхню. Очі закотилися й згасли…
Лебрехт Крегер, a la mode-cavalier, відійшов до своїх праотців.
Розділ п'ятий
Через рік і два місяці, імлистого, сніжного січневого ранку, подружжя Грюнліхів і їхня трирічна донька сиділи в оббитій ясно-брунатними

панелями їдальні на стільцях, що кожен коштував по двадцять п'ять марок, і їли перший сніданок.
За вікнами в тумані ледь мріли голі дерева й кущі. В низенькій, викладеній зеленими кахлями грубі в кутку, біля відчинених дверей до кабінету, заставленого розмаїтими вазонами, тріщали і бризкали червоним полум'ям дрова, сповнюючи їдальню приємним, трохи запашним теплом. З протилежного боку напіврозсунені завіси з зеленого сукна відкривали оббитий брунатним шовком салоп з високими заскленими дверима, щільно обтиканими ватою; за ними в сіруватому тумані розпливалася невеличка тераса. Треті двері збоку вели в коридор.
Круглий стіл, накритий білою як сніг адамашковою скатертиною, а поверх неї – зеленою гаптованою доріжкою, був заставлений порцеляною з золотими вінцями, такою прозорою, що подеколи вона мінилася, як перламутр. Гудів самовар. На пласкій хлібниці з тонкого срібла, що мала вигляд ледь згорнутого шпичастого листка, лежали цілі й нарізані на скибки булочки. Під одним кришталевим ковпаком купкою накладені були жолобковані грудочки масла, а під другим – різні гатунки сиру: жовтий, білий і помережаний жилками. Перед господарем дому стояла також пляшка червоного вина, бо пан Грюнліх їв гарячі сніданки.
Із старанно зачесаними баками, цієї ранкової години ще рожевіший, ніж звичайно, він сидів спиною до салону, цілком одягнений – у чорному сурдуті та в світлих штанях у велику кратку, – і, за англійським звичаєм, їв недосмажений биток. Його дружина вважала цю страву за дуже аристократичну, але сама так гидувала нею, що ніяк не могла зважитись замінити таким сніданком своє звичайне яйце з хлібом…
Тоні була в халаті. Вона страх як любила халати. Їй здавалося, що нема нічого аристократичнішого за елегантне негліже, а оскільки в батьківському домі Тоні не могла вдовольнити цієї пристрасті, то, одружившись, віддалася їй з тим більшим запалом. Вона мала три таких убори, ніжні, м'якенькі; щоб їх пошити, треба, було більше смаку, вигадливості й уяви, ніж на деяку бальну сукню. Сьогодні вона була в темно-червоному ранковому вбранні, достоту під колір шпалер над дерев'яними панелями, з м'якшого за вату краму у великих червоних квітках, густо перетканого дрібнесенькими намистинами такої самої барви. Від шиї аж до лиштви внизу збігав густий ряд темно-червоних оксамитових бантів.
Її буйні попелясті коси також були оздоблені темно-червоною оксамитовою стрічкою, а над чолом завиті в кучері. Хоч її врода – Тоні й сама це добре знала – досягла тепер найбільшого розквіту, ледь відкопилена верхня губа й досі надавала їй дитячого, наївного й зухвалого вигляду. Повіки її блакитно-сірих очей почервоніли від холодної води, а руки – білі, трохи короткуваті, але гарної форми, будденброківські руки, з ніжними зап'ястками, що виглядали з м'яких оксамитових манжет, – сьогодні з якоїсь причини орудували ножем, виделкою та чашкою рвучко й хапливо.
Біля неї на високому дитячому стільчику сиділа мала Еріка в бахматій смішній сукенці, сплетеній з ясно-блакитної вовни, опецькувата дівчинка з короткими русявими кучерями. Вона тримала обома ручками велику чашку, геть затуливши нею обличчя, й пила своє молоко, час від часу жалісно зітхаючи.
Мадам Грюнліх подзвонила, і служниця Тінка ввійшла до їдальні забрати Еріку й віднести нагору до дитячої кімнати..
– Можеш півгодини повозити її надворі, Тінко, – мовила Тоні. – Але не більше, і вбери її тепліше, чуєш? Там туман.
Тоні лишилася сама з чоловіком.

– Ти просто смішний, – мовила вона після короткої мовчанки, явно поновлюючи перервану розмову. – Ти маєш якісь заперечення? Ну, то кажи їх! Я ж не можу весь час панькатися з дитиною…
– Ти не любиш дітей, Антонів.
– Не люблю дітей? Я не маю часу! В мене повно хатньої роботи. Я встаю з думкою про двадцять різних справ, що їх треба за день зробити, а лягаю з думкою про сорок інших, яких ще й не почато…
– Ти маєш двох служниць. Така молода жінка…
– Маю, то й що з того? Тінка пере, чистить, прибирає, прислуговує коло столу. Кухарці також ніколи вгору глянути. Ти он уже з самого ранку їси битки… Сам зваж, Грюнліху, рано чи пізно, а Еріщі треба буде взяти якусь бонну, вихователькy…
– Наші достатки не дозволяють уже відтепер брати для дитини вихователькy.
– Наші достатки? О господи, ти справді смішний! Хіба ми жебраки, що мусимо відмовляти собі в найнеобхіднішому? Наскільки мені відомо, я принесла тобі вісімдесят тисяч носату…
– Ох, ті твої вісімдесят тисяч!
– А що, ні? Ти так зневажливо кажеш про них… Тобі не йшлося про гроші… Ти одружився зі мною з кохання, нехай. Але чи ти кохаєш мене й досі? Ти не звертаєш уваги на мої звичайнісінькі бажання. Няньки дитині не треба. Карета нам необхідна, як хліб щоденний, а ти про неї взагалі вже не згадуєш… То чого ж нам мешкати за містом, коли наші достатки не дозволяють тримати карету, щоб можна було виїздити на люди, як кожна порядна родина? Чому ти такий невдоволений, коли я вибираюся до міста? Ти був би радий, щоб ми назавжди поховали себе в цьому закутку і я не могла більше побачити жодної живої душі. Ти нудний відлюдько!
Пан Грюнліх налив чарку вина, підняв кришталевий ковпак і взявся до сиру, не відповівши їй ні словом.
– Любиш ти мене ще чи ні? – знову запитала Тоні. – Твоя мовчанка така неввічлива, що я дозволю собі нагадати одну сцену в нашій кімнаті з краєвидами… Тоді ти поводився зовсім інакше! Ти з перших же днів бував зі мною тільки вечорами, та й то не підводив голови від газети. Спочатку ти хоч звертав увагу на мої бажання. Але й цього давно вже немає. Ти мене занедбуєш!
– А ти? Ти мене занапащаєш.
– Я? Я тебе занапащаю?
– Так. Ти мене занапащаєш своїми лінощами, своїм прагненням мати якнайбільше служниць, своїм марнотратством…
– О, не дорікай мені моїм гарним вихованням! У батьківському домі мені це доводилось ніколи навіть пальцем поворухнути. Тепер на мене лягли обов'язки господині, і я вже звикла до них, хоч як мені було важко, але ж маю я право вимагати, щоб ти не відмовляв мені, коли я прошу в тебе найнеобхіднішого. Мій батько багатий чоловік; він не сподівався, що мені колись бракуватиме слуг…
– То почекай із третьою служницею, поки й нам щось перепаде від того багатства.
– Ти що, бажаєш батькової смерті?! Я ще раз кажу: ми заможні люди, і я не прийшла до тебе з порожніми руками…
Пан Грюнліх усміхнувся, хоч саме жував; усміхнувся зверхньо й сумно, нічого не кажучи. Це збентежило Тоні.
– Грюнліху, – вже спокійніше почала вона, – ти всміхаєшся і так загадково говориш про наші достатки… Може, наше становище не таке, як я собі думала? Тобі в чомусь не повелося? Може, ти…

Тієї миті почувся короткий, гучний стук у двері, і на норові з'явився пан Кессельмайєр.

Розділ шостий

Скинувши капелюха й пальто в передпокої, пан Кессельмайєр як приятель дому без попередження зайшов до їдальні й спинився коло дверей. Його зовнішність цілком відповідала тому описові, що Тоні зробила колись у листі до матері. Одягнений він був у чорний, вже трохи заяложений сурдут, такі самі штани, короткі й вузькі, та в білу жилетку, на якій довгий, тоненький годинниковий ланцюжок перехрещувався з шнурками від двох чи трьох пенсне. На червоному обличчі їжачилися сиві стрижені баки, що цілком затуляли щоки, лишаючи відкритими лише губи й підборіддя. Рот у нього був маленький, рухливий, смішний; на всю спідню щелепу стирчало тільки два зуби, Поки пан Кессельмайєр, засунувши руки в кишені штанів, заклопотаний, неуважний і задуманий, стояв біля дверей, ті два гострі ікла впиралися йому у верхню губу. Чорно-білий пух у нього на голові тихо ворушився, хоч не було анінайменшого протягу.

Нарешті він вийняв руки з кишень, вклонився і, відкопиливши спідню губу, на превелику силу виплутав один шнурок із клубка на грудях. Тоді одним порухом начепив пенсне на носа; скорчив чудернацьку гримасу, глянув на Грюнліха і сказав:

– Ага.

Це було улюблене Кессельмайєрове слово, і треба зазначити, що проказував він його найрізноманітнішими й дуже химерними способами: то, бувало, закине назад голову, зморщить носа, широко розтулить рота і, вимахуючи руками, тягне своє "ага" носовим голосом з металевим відтінком, що нагадує звук китайського гонга, а то, знехтувавши всіма відтінками, промимрить його коротко й ласкаво, наче мимохідь, що, мабуть, виходило ще смішніше, бо "а" він вимовляв дуже невиразно, гугняво. Сьогодні він сказав те "ага" швидко й весело, рвучко кивнувши головою, – збоку здавалося, що в нього хтозна-як радісно на серці. А все ж тому враженню не можна було довіряти, бо всі знали, що чим веселішого вдає з себе банкір Кессельмайєр, то гірший у нього настрій. Коли він, наприклад, ходив підстрибом, без кінця "агакав", то надягаючи пенсне, то знову впускаючи його, вимахував руками, не вмовкав ні на хвилину і взагалі блазнював понад усяку міру і, здавалось, не міг спинитися, можна було напевне сказати, що в серці його кипить лють.

Пан Грюнліх, примруживши очі, дивився на гостя з видимою підозрою.

– Так рано? – запитав він.

– Ага, – відповів пан Кессельмайєр і потряс червоною, зморщеною ручкою, ніби хотів сказати: "Стривай-но, зараз я тебе приголомшу!" – Мені треба з вами побалакати. І то негайно, голубе мій!

Говорив він дуже кумедно, валкував на язиці кожне слово, потім виштовхував його, над усяку потребу натужуючи рухливого беззубого рота. Звук "р" викочувався так, немов піднебіння в нього було змащене смальцем. Пан Грюнліх дивився на нього дедалі підозріливіше.

– Прошу, заходьте, пане Кессельмайєре, – мовила Тоні. – Сідайте. Добре, що ви прийшли… Послухайте і розсудіть нас. Ми з Грюнліхом якраз оце сперечалися… Ну скажіть: потрібна трирічній дитині нянька чи ні? Га?

Та пан Кессельмайєр ніби не чув її. Він сів, роззявив якомога ширше свого малесенького рота, наморщив носа, почухав вказівним пальцем стрижені баки з таким звуком, наче шкрябав по нервах, і, сяючи невимовною втіхою, оглянув поверх пенсне елегантно накритий стіл, срібну хлібницю і етикетку на пляшці з вином.

– Грюнліх каже, – вела далі Тоні, – що я його занапащаю!

Тепер пан Кессельмайєр глянув на неї, тоді перевів очі на Грюнліха й голосно зареготав.
– Ви його занапащаєте? Ви… Його?.. О господи! Отак і сказав? Боже милий! Оце втяв! Смішно! Хтозна-як смішно! – вигукнув він, після цього пішла ціла хвиля найрізноманітніших "ага".
Пан Грюнліх совався на стільці і явно нервував. Він то закладав довгий вказівний палець за комірець, то хапливо пригладжував свої золотаві баки.
– Отямтеся, Кессельмайєре! – мовив він. – Ви що, збожеволіли? Годі вам реготати! Хочете вина? Або сигару? І чого ви, власне, регочете?
– Чого я регочу?.. Авжеж, дайте мені чарочку вина і сигару також. Чого я регочу? Отже, ви вважаєте, що ваша дружина занапащає вас?
– Вона занадто любить розкоші, – сердито відповів пан Грюнліх.
Тоні й не думала цього заперечувати. Вона спокійно відхилилася на спинку стільця, згорнула руки на оксамитових бантах халата й заявила, зухвало випнувши верхню губу:
– Атож… така я вже є. Нічого не вдієш. Це в мене від матері. Всі Крегери споконвіку були схильні до розкотів.
Так само спокійно вона могла б заявити, що має легковажну, запальну, мстиву вдачу. Сильний родовий інстинкт майже позбавляв її уявлення про вільний вибір і самостійність, тому вона з фаталістичною байдужістю приймала й визнавала всі риси своєї вдачі, не пробуючи їх тверезо оцінити, а тим паче змінити. Цілком несвідомо вона вважала, що кожна її риса, байдуже якої вартості, була спадком, родинною традицією, отже, чимось почесним, принаймні гідним пошани.
Пан Грюнліх скінчив снідати, і дим двох сигар змішався з теплим духом від груби..
– Не гасне сигара, Кессельмайєре? – запитав господар. – Бо як гасне, то візьміть іншу. Я наллю вам іще чарку вина… То ви хочете зі мною поговорити? Щось дуже нагальне й важливе?.. Потім разом поїдемо до міста… Може, вам тут занадто тепло?.. В кімнаті для курців холодніше…
Але на всі ці люб'язності пан Кессельмайєр лише махав рукою, ніби хотів сказати: "Це вам, голубе, не поможе!"
Врешті всі підвелися з-за столу. Тоні залишилася в їдальні, щоб доглянути за служницею, яка прибирала посуд, а пан Грюнліх повів свого гостя через кабінет до кімнати для курців. Він пішов попереду, похнюпивши голову й задумливо мнучи пальцями кінчик баків.
Пан Кессельмайер, загрібаючи руками повітря, почимчикував за ним.
Минуло десять хвилин. Тоні вирішила піти до салону, щоб віничком з різнобарвного пір'я змести порох з блискучого горіхового віка маленького секретера та гнутих ніжок столу, і неквапом рушила з їдальні до кабінету. Ішла спокійно, з гідністю. Мадемуазель Будденброк, ставши мадам Грюнліх, не втратила ні крихти своєї колишньої самоповаги. Трималася вона дуже рівно, ледь притискала підборіддя до шиї і дивилася на все звисока. В одній руці вона держала гарненький лакований кошик з ключами, а другу засунула в кишеню темно-червоного халата і намагалася ступати так, щоб м'яка матерія на її тілі спадала додолу довгими, гарними згортками, проте наївний, безпосередній вираз її вуст зраджував, що все те величання було чимось безмежно дитинним, ніби невинною грою.
В кабінеті вона заходилась поливати вазони маленькою мідною поливальничкою. Тоні дуже любила свої пальми: воли надавали помешканню такого аристократичного вигляду. Вона обережно торкнулася молодого паростка на товстий круглій стеблині, ніжно погладила розкішні, хвилясті віяла, обтинаючи подекуди ножицями жовті кінчики… І рантом почала прислухатися. Розмова в кімнаті для курців уже кілька хвилин як перейшла

на підвищений тон, а тепер стала така голосна, що чути було кожне слово, навіть крізь щільно зачинені двері і важкі завіси.
– Та не кричіть так! Не гарячкуйте, бога ради! – вигукнув пан Грюнліх; його оксамитовий голос не витримав натуги і зірвався на писклявій ноті. – Візьміть собі ще сигару! – додав він розпачливо-лагідним тоном.
– Авжеж, з великим задоволенням, дуже дякую, – відповів банкір. На хвилю в кімнаті запала тиша – мабуть, пан Кессельмайер запалював сигару. Потім він знову озвався: – Коротко: ви хочете чи не хочете? Одне з двох!
– Продовжте, Кессельмайере!
– Ага? Ну ні… ні, голубе, нізащо, про це взагалі не може бути мови…
– Чому? Який вас гедзь укусив? Будьте розважні, ради всього святого! Ви ж так довго чекали…
– Більше не чекатиму жодного дня, голубе мій! Ну хай, скажімо, ще тиждень, але ні години більше! Чи тепер хтось може покластися на…
– Без прізвищ, Кессельмайере!
– Без прізвищ… добре. Чи ще хто може покластися на вашого шановного тес…
– Без уточнень! Боже святий, кажу вам, не дурійте!
– Добре, без уточнень! Чи ще хто може покластися на одну фірму, від якої залежить ваш кредит, голубе? Скільки вона втратила від банкрутства в Бремені? П'ятдесят тисяч? Сімдесят? Сто? Чи ще більше? Що вона потерпіла, страшенно потерпіла, знають уже навіть горобці на дахах. Відповідно змінилося і ставлення до вас. Учора… добре, без прізвищ! Учора певна фірма була надійна і, сама того не знаючи, захищала вас від усяких труднощів. Сьогодні спроможність її підупала, і Б. Грюнліх стає найненадійнішим із ненадійних. Видима річ! Невже не зрозуміло? Ви перші повинні були відчути Щв хитання. Як вас тепер зустрічають? Як на вас дивляться? Бок і Гаутстікер, мабуть, сама ввічливість і довір'я, га? А кредитний банк?
– Він мені продовжив термін.
– Ага! То ви ще й брешете! Я знаю, що вони ще вчора дали вам дулю! Дуже велику дулю! От бачите! Але нічого, не червонійте. Звичайно, вам вигідно запевнити мене, що інші кредитори спокійні за вас і нітрохи не тривожаться. Ні-і, голубе! Пишіть до консула. Я почекаю ще тиждень.
– Домовмося про сплату частинами, Кессельмайєре!
– Он чого захотіли! Частину боргу беруть, коли хочуть перевірити платоспроможність клієнта! А мені нащо така перевірка? Я чудово знаю, як стоїть справа з вашою платоспроможністю! Ага… Сплата частинами! Смішно! Хтозна як смішно!
– Не кричіть, Кессельмайєре! І годі вам так скажено реготати! Моє становище складне… Так, я визнаю, що воно складне, але в мене почато стільки справ… Усе може обернутися на краще. Слухайте, що я вам скажу: продовжте мені кредит, і я підпишу вам двадцять відсотків…
– Не вийде, не вийде… Смішно, хтозна-як смішно, голубе! Ні-і, на все є свій час. Ви запропонували мені вісім відсотків, і я вам продовжив. Ви дали мені дванадцять, тоді шістнадцять, і я щоразу продовжував. Тепер пропонуйте мені хоч сорок, я навіть не подумаю продовжити, голубе, навіть не подумаю! Відколи брати Вестфалі в Бремені сіли в калюжу, кожен намагається розплутатися з певною фірмою і забезпечити себе… Отже, я й кажу, що на все є свій час. Я тримав ваші векселі, поки становище Йоганна Будденброка ні в кого не викликало сумніву… А тим часом я ж міг дорахувати несплачені відсотки до капіталу і ще підвищити їх. Але цінні папери тримають лише доти, доки їхня вартість росте або принаймні солідно забезпечена… А як починає падати, їх продають… Одне слово, я вимагаю свого капіталу.

– Посоромтесь, Кессельмайере!
– Ага, посоромитись! Смішно, хтозна-як смішно! Чого ж ви, властиво, хочете? Так чи інак, а доведеться звернутись до тестя! Кредитний банк лютує, і взагалі репутація ваша далеко не бездоганна…
– Ні, Кессельмайєре, благаю вас, вислухайте мене спокійно!.. Буду з вами щирий і відверто визнаю, що становище моє складне. Адже ви і кредитний банк не єдині… Мені подано векселі до сплати… Всі ніби змовилися…
– Звичайно. За таких обставин… Всі хочуть одного…
– Ні, Кессельмайєре, послухайте мене! Будь ласка, візьміть ще одну сигару.
– Та я ще й цієї навіть до половини не докурив! Дайте мені спокій з своїми сигарами! Платіть гроші!
– Кессельмайєре, не штовхайте мене в прірву… Ви ж мій приятель, ви сиділи за моїм столом…
– А ви за моїм хіба не сиділи, голубе?
– Авжеж! Але не відмовте мені тепер у кредиті, Кессельмайєре!..
– У кредиті? Ви ще хочете кредиту? Чи ви здуріли? Нову позику?..
– Так, Кессельмайєре, благаю вас… Небагато, лише дрібничку! Якщо я сплачу деякі рахунки й векселі, то поверну собі добру славу, і всі знову терпляче ждатимуть… Підтримайте мене, і матимете з цього великий зиск! Я вже сказав вам, що розпочав багато справ… Усе обернеться на краще..! Ви ж знаєте, я людина діяльна і винахідлива…
– Ви, голубе, йолоп і блазень! Може, ви будете такі ласкаві й скажете мені, що ви тепер ще сподіваєтесь винайти? Може, якийсь банк, що захоче позичити вам хоча б гріш? Чи ще одного тестя?.. О ні!.. Ваша найкраща витівка вже позаду! Вдруге ви вже такого не осягнете! Але спритно втяли! Таки спритно, нічого не скажеш…
– Та тихіше, хай вас чорт візьме!
– Ви блазень! Діяльний і винахідливий… Авжеж, тільки з ваших винаходів завжди користався хтось інший! Ви не дуже перебірливі в засобах, а все ж ніколи не мали з цього зиску. Ви шахрували, кривою стежкою дійшли до капіталу тільки на те, щоб платити мені замість дванадцяти шістнадцять відсотків. Ви втоптали в багно свою честь і не заробили на цьому ані шеляга. Сумління у вас не більше, ніж у розбійника на великій дорозі, а проте ви невдаха, вайло, жалюгідний дурень! Бувають такі люди на світі. Смішно, хтозна-як смішно! Чого, власне, ви так боїтеся розповісти про все тестеві? Тому, що вам буде трохи незручно? Тому, що й тоді, чотири роки тому, у вас не все було гаразд? Ви були не вельми чисті, та? Боїтеся, що деякі речі…
– Добре, Кессельмайере, я напишу. Але як він відмовиться?.. Як він не захоче підтримати мене?
– Ага! Тоді ви будете банкрутом, дрібненьким, смішним банкрутом, голубе! Мене це зовсім не турбує, анітрошечки! Ті відсотки, що їх ви час від часу якось нашкрябували, вже майже покрили мої витрати… Та і на ваше майно я матиму найбільше право, шановний… І затямте собі, що я на цьому не програю. Я тут знаю кожну річ, шановний! Інвентарний список складений заздалегідь і лежить уже в кишені… Ага! І подбаю, щоб жодна срібна хлібниця і жоден халат не пішов десь-інде…
– Кессельмайере, ви сиділи за моїм столом…
– Дайте мені спокій зі своїм столом! Через тиждень я прийду по відповідь. А тепер я. Йду до міста, мені буде надзвичайно корисно пройтися. До побачення, голубе! До милого побачення…
І пан Кессельмайер, мабуть, підвівся. Так, він пішов. Ось уже він смішно дріботить, причовгуючи, коридором і, мабуть, загрібає руками…

Коли пан Грюнліх зайшов до кабінету, Тоні, все ще стоячи там із мідною поливальничкою в руках, глянула йому у вічі.
– Чого ти стоїш?.. Чого витріщилася?.. – запитав він, вищиривши зуби. Він безладно вимахував руками і розгойдувався всім тулубом. Його рожеве обличчя не здатне було бліднути. Воно взялося червоними плямами, як у хворого на скарлатину.

Розділ сьомий

Консул Йоганн Будденброк добрався до вілли о другій годині пополудні; в сірому дорожньому пальті він зайшов до Грюнліхового салону і з якоюсь болісною ніжністю обняв дочку. Він був блідий і помітно постарівся. Маленькі очі сиділи ще глибше, великий ніс різко випинався поміж запалими щоками, губи немов ще потоншали, а борода, що раніше двома кучерявими клинцями спускалася зі скронь до половини щік, тепер, напівзатулена стоячими комірцями і високо зав'язаною краваткою, росла по всьому підборіддю і була така сама сива, як і чуб на голові.
Консулові довелося пережити тяжкі, виснажливі дні. Томас почав кашляти кров'ю; пан ван дер Келлен повідомив листом про це лихо батька. Консул здав справи на свого надійного повірника і найкоротшою дорогою поспішив до Амстердама. Виявилося, що хвороба не загрожує синовому життю, проте лікарі дуже радили йому подихати теплим повітрям на півдні Франції, а оскільки так добре складалося, що принципалів син також вибирався туди на відпочинок, то обидва юнаки, тільки-но Томас трохи оклигав, вирушили разом до По.
Не встиг консул повернутися додому, як на нього звалився удар, що на короткий час захитав підвалини фірми) бременське банкрутство, через яке він зразу втратив вісімдесят тисяч марок… Як це сталося? А так, що його дисконтовані векселі, виставлені на "Бр. Вестфаль", через припинення ними виплат повернулися до фірми. Не те, щоб їх не було чим покрити: фірма негайно, не розгубившись і ні на хвилю не завагавшись, показала свою спроможність. Та все ж консулові довелося спізнати той раптовий холод, стриманість і недовіру, які звичайно викликає в банків, "приятелів" і закордонних фірм такий нещасний випадок, таке зменшення оборотного капіталу…
Ну, та він вистояв – усе зважив, залагодив, заспокоїв кредиторів, дав відсіч несподіваному лихові. І раптом у розпал боротьби, серед зливи депеш, листів, рахунків, на нього звалилася ще й ця біда: Грюнліх, Б. Грюнліх, чоловік його дочки, виявився неплатоспроможним і в довгому, плутаному, страшенно жалісному листі просив, благав, канючив позичити йому від ста до ста двадцяти тисяч марок! Консул коротко, обережно, загальними словами повідомив про це дружину, а панові Грюнліху холодно, нічого не обіцяючи, відповів, що хоче перебалакати з ним та згаданим у листі банкіром Кессельмайєром у нього вдома, і виїхав до Гамбурга.
Тоні прийняла його в салоні. Вона понад усе любила приймати гостей в оббитому брунатним шовком салоні, а тепер, хоч добре й не розуміла становища, все ж була сповнена врочистого відчуття, що йтиметься про щось дуже важливе, тому не робила винятку й для батька.
Тоні мала квітучий вигляд. Гарна, сповнена поваги, вона була одягнена в ясно-сіру, оздоблену на грудях і на манжетах мереживом сукню із збираними рукавами та круто вигнутим криноліном за останньою модою, з діамантовою брошкою біля шиї.
Добрий день, тату, нарешті я вас бачу] Як мама? Що там чути від Тома, в нього все гаразд? Прошу, роздягайтеся й сідайте, любий татку! Може, вмиєтесь і переодягнетесь з дороги? Я веліла приготувати для вас нагорі кімнату… Грюнліх також саме вдягається…

– Дай йому спокій, дитино моя, я почекаю його тут. Ти знаєш, що я приїхав на розмову з твоїм чоловіком… На дуже і дуже поважну розмову, люба моя Тоні. А пан Кессельмайєр уже тут?
– Авжеж, тату. Він сидить у кабінеті й гортає альбом…
– А де Еріка?
– Нагорі з Тінкою, в дитячій кімнаті. Вона здорова й почуває себе дуже добре. Тепер саме купає свою ляльку… звісно, без води… воскову ляльку… словом, лиш удає, що купає…
– Зрозуміло. – Консул передихнув і повів далі: – Мені здається, доню, що тобі мало що відомо про становище… про становище твого чоловіка?
Він сів в одне з крісел, що стояли круг великого столу, а Тоні примостилася біля його ніг на низенькому дзиглику з трьох складених навскіс одна на одну шовкових подушечок. Пальцями правої руки вона обережно перебирала діаманти на брощці.
– Авжеж, тату, – відповіла Тоні, – мушу вам признатися, що мені таки нічого не відомо. О боже, ви ж знаєте, яка я невігласка в таких справах. Нічого не тямлю! Недавно я дещо вчула, як Кессельмайєр розмовляв з Грюнліхом… Та потім мені здалося, що пан Кессельмайєр знову жартує… Він-бо завжди так смішно говорить. Раз чи два я вчула ваше ім'я…
– Моє ім'я? В якому зв'язку?
– Цього вже я не збагнула, тату!.. Грюнліх усі ці дні ходив насуплений… просто нестерпний, мушу сказати! До вчорашнього дня… А вчора зробився такий лагідний і все допитувався мене, чи я його люблю і чи замовлю за нього слово, коли йому доведеться щось у вас просити…
– Ох…
– Так, і ще сказав, що написав вам і що ви приїдете… Добре, що ви вже тут! Бо мені трохи лячно… Грюнліх приготував ломберний стіл… Розіклав на ньому цілу паку паперів і олівців… За тим столом ви маєте провадити нараду з ним і з Кессельмайєром…
– Послухай, доню моя, – озвався консул, гладячи її по голові. – Я хочу тебе про щось запитати, про щось важливе! Скажи мені… ти дуже любиш свого чоловіка?
– Звісно, тату, – відповіла Тоні з такою по-дитячому облудною міною, як бувало в давні часи, коли її питали: "Ти ж не будеш більше дражнити лялькарку, Тоні?"
Консул хвилинку помовчав, тоді знову запитав:
– Отже, ти його так любиш, що не могла б жити без нього… хоч би там що сталося, га? Навіть, як з божої волі його становище змінилося б і він не міг би тебе оточувати всіма цими речами? – Він повів рукою по кімнаті, обхопивши тим порухом усе: і меблі, й завіси, і позолоченого годинника, що стояв на позолоченому піддзеркальнику, і, врешті, сукню Тоні.
– Звісно, тату, – знову сказала Тоні заспокійливим тоном, до якого вона майже завжди вдавалася, коли з нею хтось розмовляв поважно.
Вона дивилася повз батька у вікно, де нечутно спадала додолу густа завіса з дрібного дощу. В очах її світилося те, що прозирає в очах дітей, коли читаєш їм казку і починаєш нетактовно пересипати її своїми власними сентенціями про мораль і обов'язок: суміш збентеження і нетерпіння, чемності й досади.
Консул, примруживши, якусь хвилину мовчки, задумливо стежив за нею. Чи він був задоволений з її відповіді? Вдома і дорогою сюди він усе вже твердо зважив…
Кожному зрозуміло, що першою і щирою думкою Йоганна Будденброка було по можливості взагалі не давати зятеві ніякої суми. Та пригадавши, з якою він, м'яко кажучи, наполегливістю сприяв цьому шлюбові, пригадавши, яким

поглядом дивилась на нього Тоні, його дитина, коли прощалася після весілля, як вона запитала: "Ви задоволені мною, тату?", консул не міг опертися досить тяжкому почуттю провини перед дочкою і сказав собі, що тут вирішувати має тільки вона і більше ніхто. Він добре знав, що Тоні вийшла за Грюнліха не з кохання, але вважав за можливе, що чотири роки спільного життя і народження дитини багато що змінили, що Тоні всім серцем прихилилася до чоловіка і з поглядів християнських, а так само и життєвих відкине навіть саму думку про розлучення. "В такому разі, – міркував консул, – я повинен зглянутись на його прохання і дати яку завгодно суму". Щоправда, християнський обов'язок і жіноча гідність веліли Тоні покірно йти й у нещасті за своїм чоловіком; часом би вона справді так вирішила, то консул не почував би за собою права ні за що позбавляти її всіх тих приємностей і життєвих вигод, до яких вона звикла змалку вдома… Тоді треба було б не допустити до катастрофи і будь-що підтримати Б. Грюнліха. Одне слово, все зваживши і обміркувавши, консул дійшов висновку, що найкраще було б забрати дочку з дитиною додому, а Грюнліха кинути напризволяще. Дай боже, звичайно, щоб до такого не дійшло! Про всяк випадок консул мав напоготові статтю закону, що дозволяє розлучення, коли чоловік не може прогодувати свою дружину й дітей. Але найперше він мусив довідатись, як до цього ставиться його дочка…
– Бачу, люба моя доню, що тебе надихають добрі й похвальні почуття, – сказав він, і далі ніжно гладячи її по голові, – А все ж мені здається, що ти дивишся на речі не так, як, на превеликий жаль, треба дивитися: а саме, як на реальні факти. Я питав тебе не про те, що б ти зробила в тому чи в іншому випадку, а про те, що ти зробиш тепер, цю хвилину. Я не знаю, наскільки тобі відоме становище, не знаю, чи ти хоч здогадуєшся про нього… Тому мені доводиться взяти на себе сумний обов'язок сказати тобі, що твій чоловік змушений припинити виплату, що він більше не провадить ніяких справ… Гадаю, ти мене зрозуміла?..
– Грюнліх банкрут? – тихо запитала Тоні, ледь підвівшись і схопивши консула за руку.
– Так, доню моя, – поважно сказав він. – Ти такого не підозрівала?
– Я не підозрівала нічого певного, – пробелькотіла Тоні. – Отже, Кессельмайєр не жартував?.. – повела вона далі, втупившись невидющим поглядом у брунатний килим навскіс від себе. – О боже! – раптом простогнала вона і знов опустилася на подушки.
Аж тепер перед нею постало все, що ховалося в слові "банкрут", усе те непевне, моторошне, перед чим вона відчувала ляк ще дитиною… Банкрут… Це щось жахливіше за смерть, це тривога, нещастя, руїна, ганьба, сором, розпач і вбогість…
– Грюнліх банкрут! – знову мовила Тоні. Вона була така приголомшена й пригнічена цим злощасним словом, що й не подумала про можливість чиєїсь допомоги, хоча б батькової.
Консул, звівши брови, стежив за нею маленькими, глибоко посадженими очима; у них крізь утому й смуток прозирало напружене очікування.
– Отже, я питаю тебе, люба моя доню, – лагідно сказав консул, – чи ти готова ділити з своїм чоловіком навіть злидні? – Він зразу ж похопився, що мимоволі вибрав слово "злидні", щоб налякати дочку, і квапливо додав:
– Він згодом може знову стати на ноги…
– Звичайно, тату, – відповіла Тоні, але не змогла втримати сліз.
Вона плакала, уткнувшись у батистову, оторочену мереживом хусточку з монограмою "А. Г.". Плакала так, як колись дитиною: не соромилася сліз і не маніжилась. Верхня її губа жалісно тремтіла і справляла невимовно зворушливе враження.

Батько й далі не зводив з неї допитливого погляду.
– Ти справді так гадаєш, доню? Він був такий самий безпорадний, як і Тоні.
– А хіба ж я можу інакше?.. – схлипувала вона. – Я ж повинна…
– Зовсім ні! – жваво сказав консул, але, свідомий своєї провини, зразу ж поправився:-Я б тебе не силував до такого, люба моя Тоні. Хіба лише як тебе в'яжуть з чоловіком такі почуття, що ти не можеш із ним розлучитися…
Тоні звела на нього заплакані очі, нічого не розуміючи.
– Як це, тату?..
Консул на мить збентежився, та врешті знайшов що відповісти:
– Люба моя доню, повір, що мені було б дуже боляче наражати тебе на всі ті образи й приниження, що їх неминуче потягне за собою нещастя, яке спіткало твого чоловіка: ліквідація його справи і продаж з торгу будинку… Я хочу на перший час уберегти тебе від цих неприємностей і поки що забрати разом з нашою маленькою Ерікою до себе. Думаю, ти погодишся зі мною?
Хвилину Тоні мовчала, втираючи сльози. Перше ніж прикласти хустинку до очей, вона довго дмухала на неї, щоб не почервоніли повіки. Тоді раптом рішуче, хоч і не підвищуючи голосу, запитала:
– Тату, Грюнліх винен? Лихо сталося через його легковажність і нечесність?
– Душе можливо! – відповів консул. – Себто… Ні, я не знаю, доню. Я ж казав тобі, що маю ще перебалакати з ним і з його банкіром.
Тоні, здавалося, не чула його відповіді. Вона сиділа на своїх трьох шовкових подушечках, спершись ліктем на коліно, а підборіддям на руку, і, низько похиливши голову, задумливо дивилася поперед себе.
– Ох, тату, – мовила вона тихо, майже не ворухнувши губами, – хіба не краще було б тоді…
Консул не бачив її обличчя, але воно мало такий самий вираз, як, бувало, літніми вечорами в Травемюнде, коли Тоні схилялася на підвіконня в своїй маленькій кімнатці… Лікоть її другої руки лежав на батькових колінах, а кисть мляво звисала додолу. І навіть у цій руці прозирало безмежно сумне й покірне самозречення, солодка туга спогадів, що вабили Тоні кудись далеко звідси.
– Краще?.. – перепитав консул Будденброк. – Краще, якби всього цього не сталося, доню моя?
В душі він був уже готовий почути, що краще було б їй зовсім не виходити заміж за Грюнліха; але вона, зітхнувши, тільки сказала:
– Ох, нічого, тату!
Вона, мабуть, була така заполонена своїми думками, що майже забула про страшне слово "банкрут". Консул мусив сам сказати те, що волів би тільки ствердити.
– Я, певне, вгадав твої думки, люба Тоні, – мовив він, – і, з свого боку, також відверто признаюсь тобі, що вважаю за помилковий той крок, який чотири роки тому видався мені таким розумним і корисним… Я каюся, щиро каюся. Але думаю, що не прогнівив бога. Я гадав, що виконую свій обов'язок, коли дбав, щоб ти мала таке життя, яке тобі личить за походженням… Та господь захотів інакше… Ти ж, Тоні, не думаєш, що твій батько легковажно занапастив твоє щастя? Грюнліх зайшов зі мною в ділові стосунки, мавши найкращі рекомендації. Син священика, щирий християнин і з світськими манерами… Потім я перепитував про нього в ділових колах і дістав якнайкращі відгуки. Перевіряв також його фінансове становище… Темна справа, дуже темна справа і потребує ще з'ясування. Але ти не маєш на мене жалю, правда ж?..

– Ні, тату! Як ви можете казати таке! Не беріть цього так близько до серця, бідний татусю… Ви зблідли, може, я вбігаю нагору і принесу вам шлункових крапель? – Тоні обняла його за шию і поцілувала в обидві щоки.
– Дякую, – мовив консул, – ну годі, пусти мене, дякую. Останні дні в мене були дуже важкі… Стільки неприємностей… Та що вдієш! Господь посилає людям випробування. Але хоч воно й так, я однаково почуваюсь перед тобою винним, доню моя. Тепер усе залежить від питання, на яке ти мені так і не дала вичерпної відповіді. Скажи відверто, Тоні… чи за роки подружнього життя ти покохала свого чоловіка?
Тоні знову заплакала і, обома руками притискаючи до очей батистову хусточку, промурмотіла крізь сльози:
– Ох, нащо ви питаєте, тату!.. Я його ніколи не кохала… Він завжди був мені осоружний… Хіба ви не знаєте?..
Важко було б сказати, що відбилося на обличчі в Йоганна Будденброка. Він глянув на Дочку злякано й сумно, а проте стулив губи так, що між щоками й куточками вуст пролягли дві глибокі зморшки, – так він завжди робив, коли залагоджував якусь вигідну справу і був задоволений з того. Він тихо сказав:
– Чотири роки…
Сльози в Тоні раптом висохли. З мокрою хусточкою в руці вона випросталась на своїх подушечках і гнівно мовила:
– Чотири роки… Авжеж! І за ці чотири роки він пробув зі мною лише кілька вечорів, і то читав газету!
– Бог послав вам дитину, – схвильовано сказав консул.
– Так, тату, і я дуже люблю Еріку, хоч Грюнліх запевняє, що я взагалі не люблю дітей. Я нізащо б з нею не розлучилася. Але Грюнліха… Ні!… Грюнліха ні! А тепер він ще й збанкрутував!.. О тату, якщо ви згодні взяти мене з Ерікою додому… я залюбки! Тепер ви все знаєте.
Консул знову стулив губи; він був дуже вдоволений. Ще, правда, лишилося сказати головне, але, після Тониної рішучої заяви, можна вже було не боятися.
– І все ж таки, – мовив він, – ти, мабуть, зовсім забула, доню моя, що лихові можна й зарадити… Я можу зарадити. Я вже сказав, що почуваю себе винним перед тобою, і в тому випадку… ну, в тому випадку, якщо ти на мене сподіваєшся… чекаєш… я втручусь, не допущу до банкрутства, так чи сяк посплачую борги твого чоловіка і втримаю його підприємство.
Консул напружено приглядався до Тоні, і вираз її обличчя вдовольнив його. На ньому проступило розчарування.
– А про яку, власне, суму йдеться? – запитала вона.
– Хіба в цім річ, доню моя… Йдеться про велику, дуже велику суму! – Консул Будденброк похитав головою, ніби сама думка про ту суму своїм тягарем хилила йому голову то в один бік, то в другий. – Але, звичайно, – повів він далі, – я не маю права приховувати від тебе, що наша фірма вже й так зазнала великих збитків і виплата цієї суми ослабила б її, так ослабила б, що їй було б важко… дуже важко знову стати на ноги. Я кажу це не на те, щоб…
Консул не докінчив. Тоні схопилася з місця, навіть відступила на кілька кроків і, все ще тримаючи мокру хусточку в руці, вигукнула:
– Годі! Не буде цього! Ніколи!
Вигляд у неї був майже героїчний. Слово "фірма" вирішило все. Мабуть, воно заважило навіть більше, ніж її відраза до Грюнліха.
– Ви цього не зробите, тату! – схвильовано повела вона далі. – Хочете самі збанкрутувати? Годі! Ніколи!

Ту мить тихо відчинилися двері з коридора, і на порозі з'явився пан Грюнліх.
Йоганн Будденброк рішуче підвівся і тим порухом ніби виніс зятеві присуд: кінець.

Розділ восьмий

Обличчя пана Грюнліха було все в червоних плямах, але вбрався він якнайстаранніше. На ньому був такий самий чорний, збористий, солідний сурдут і такі самі горохові штани, як тоді, коли він уперше завітав на Менгштрасе. Він спинився похнюплений і, спустивши очі додолу, кволо сказав своїм оксамитовим голосом:
– Тату!
Консул холодно вклонився і енергійним жестом поправив краватку.
– Дякую, що ви приїхали, – додав пан Грюнліх.
– Це мій обов'язок, голубе, – відповів консул, – тільки – боюся, що нічим більше я не стану вам у пригоді.
Зять швидко зиркнув на нього і ще дужче похнюпився.
– Я чув, – повів далі консул, – що ваш банкір, пан Кессельмайєр, уже чекає на нас… Де ми будемо розмовляти? Я до ваших послуг.
– Прошу ласкаво за мною, – промимрив пан Грюнліх.
Консул Будденброк поцілував дочку в чоло й сказав:
– Іди нагору до дитини, Антонів.
Потім він разом з паном Грюнліхом, який то йшов позад нього, то забігав наперед, щоб розсунути завіси, подався через їдальню до вітальні.
Коли пан Кессельмайєр, що дивився у вікно, повернувся, чорно-білий пух у нього на голові піднявся і знову легенько опав на тім'я.
– Банкір пан Кессельмайєр… Оптовий торговець консул Йоганн Будденброк, мій тесть… – скромно і статечно відрекомендував їх один одному пан Грюнліх.
Консулове обличчя було незворушне. Пан Кессельмайєр, звісивши руки і вперши свої жовті ікла у верхню губу, вклонився і сказав:
– До ваших послуг, пане консулі Дуже потішений, що маю приємність познайомитися з вами.
– Вибачте ласкаво, що я примусив вас чекати, Кессельмайере, – сказав пан Грюнліх. Він був сама ввічливість з обома гостями.
– Перейдемо до справи? – запитав консул і озирнувся навколо, немов шукаючи чогрсь.
Господар поспішив відповісти:
– Прошу, панове…
Поки вони переходили до кімнати для курців, пан Кессельмайєр жваво запитав:
– Добре вам їхалося, пане консул? Ага, дощ? Так, тепер погана пора, багно невилазне! От якби морозець, сніжок!.. Та де там! Дощ! Болото! Гидота, просто гидота… "Що за дивак", – подумав консул.
Посеред невеличкої кімнати, оббитої темними квітчастими шпалерами, стояв досить великий чотирикутний стіл, накритий зеленим сукном. Дощ надворі припустився ще дужче. Було так темно, що пан Грюнліх відразу засвітив три свічки, які стояли на столі в срібному свічнику. На зеленому сукні були розкладені ділові листи в синюватих конвертах з печатками різних фірм і замацані, подекуди навіть понаддирані папери з прізвищами й датами. Крім того, там лежав товстий гросбух і стояло металеве письмове приладдя: чорнильниця й пісочниця з купкою тонко заструганих гусячих пер та олівців.
Кожен порух у пана Грюнліха був виважений, тактовний, стриманий, як на похороні.

– Прошу вас, любий тату, сідайте в крісло, – шанобливо мовив він. – Пане Кессельмайєре, може, ви будете такі ласкаві сісти тут?..
Нарешті всі розмістилися. Банкір навпроти господаря, а консул у кріслі з ширшого боку столу. Спинка крісла майже впиралася в двері до коридора. Пан Кессельмайєр нахилився, відкопилив спідню губу, виплутав з клубка на жилетці одне своє пенсне й надів його, кумедно зморщивши носа і роззявивши рота. Потім з таким звуком, наче шкрябав по нервах, почухав свої стрижені баки, склав руки на колінах, кивнув у бік паперів і весело зауважив:
– Ага! Весь мотлох тут!
– Тепер дозвольте мені трохи докладніше ознайомитися з станом речей, – мовив консул і простягнув руку по гросбух.
Та раптом пан Грюнліх, ніби захищаючи книгу, простяг над нею свої довгі, помережані набряклими синіми жилами руки, що помітно тремтіли, і схвильовано вигукнув:
– Хвилинку! Одну хвилинку, тату! О, дозвольте мені спершу сказати вам кілька слів! Так, ви з усім ознайомитесь, ніщо не сховається від вашого ока… Та повірте мені: вам відкриється становище нещасної, але невинної людини! Перед вами бідолаха, що невтомно змагався з долею і все одно лишився переможений! В цьому розумінні…
– Побачимо, голубе, побачимо! – нетерпляче мовив консул, і пан Грюнліх прибрав руки, здаючись на ласку долі.
Спливали довгі хвилини тяжкої мовчанки. Троє чоловіків сиділи в тремтливому світлі свічок один біля одного, замкнуті в чотирьох темних стінах. Серед німої тиші чути було тільки шелестіння сторінок, які гортав консул. Та ще надворі шурхотів дощ.
Пан Кессельмайєр, заклавши великі пальці за вирізи жилетки, рештою тарабанив по плечах і з невимовною втіхою позирав то на одного, то на другого. Пан Грюнліх сидів рівно, не спираючись на спинку стільця поклавши руки на стіл; він понуро дивився поперед себе і тільки час від часу боязко скидав оком на свого тестя. Консул гортав гросбух, водив нігтем по стовпчиках цифр, порівнював дати і дрібно, нерозбірливо виписував олівцем на папірець якісь цифри. На його напруженому обличчі проступав переляк перед тим, що йому "відкрилося". Нарешті він поклав свою ліву руку на Грюнліхову і, приголомшений, сказав:
– Нещасна ви людина!
– Тату… – вимовив пан Грюнліх.
Дві великі сльози набігли йому на очі і по щоках скотилися в золотаві баки. Пан Кессельмайєр провів їх поглядом, сповненим величезної цікавості; він навіть трохи підвівся, витяг шию і, роззявивши рота, втупився в обличчя пана Грюнліха. Консул Будденброк був дуже схвильований. Власне горе злагіднило його серце, і він готовий був піддалися жалеві, проте швидко опанував свої почуття.
– Як це могло статися? – сказав він, сумно похитавши головою. – За якихось кілька років!
– Дурниці, – втрутився пан Кессельмайєр, що був у якнайкращому гуморі. – За чотири роки можна пречудово зійти ні на що. Коли згадати, як брати Вестфалі в Бремені ще зовсім недавно дерли носа…
Консул дивився на Кессельмайєра примруженими очима, але не бачив його і не чув. Він жодним словом не зрадив думки, що не давала йому спокою. "Чому, – недовірливо і водночас розгублено питав він сам себе, – чому все сталося саме в ці дні? Б. Грюнліх міг уже два або й три роки тому опинитися в такому становищі, як опинився тепер; це було видно з першого погляду в його папери. А тим часом він мав необмежений кредит, банки

давали йому капітал, солідні фірми – такі, як сенатор Бок чи консул Гаутстікер, – підтримували всі його заходи, а його векселі ходили нарівні з готовими грішми. То чому ж саме тепер, тепер, тепер – шеф фірми "Йоганн Будденброк" добре знав, що він розуміє під тим "тепер" – сталось це остаточне банкрутство, цей загальний, ніби наперед домовлений, вияв недовір'я, цей одностайний напад на Б. Грюнліха, без ніякої поблажливості, навіть без дотримання звичайнісіньких форм ввічливості?.."
Консул не був такий наївний, аби не розуміти, що після заручин Грюнліха з його дочкою добра слава фірми "Йоганн Будденброк" сприяла зятевим успіхам. Та невже Грюнліхів кредит так цілковито, так очевидно й винятково залежав, від його власного? Невже сам Грюнліх був ніщо? А відомості, які консул одержав про нього, а книги, які він особисто перевіряв?.. Та хай там хоч як воно було, а консул тепер ще дужче упевнився в своїй постанові: він навіть цальцем не кивне, щоб допомогти зятеві. Мабуть, він тоді помилився! Видно, Грюнліх зумів створити в людей таке враження, ніби він і Будденброк діють у згоді. Цю хибну думку, здається, страшенно розповсюджену, треба раз і назавжди викоренити!
Кессєльмайєр також неабияк здивується. Чи має цей блазень сумління? Зразу видно: він нахабно спекулював на тому, що Йоганн Будденброк не кине напризволяще чоловіка своєї дочки, і все давав позику давно вже зубожілому Грюнліхові, беручи з нього дедалі більші, грабіжницькі відсотки…
– Байдуже, – коротко сказав він. – Перейдемо до справи. Якщо я тут як комерсант маю сказати своє слово, то, на жаль, мушу визнати: це становище людини нещасної, але й дуже винної.
– Тату… – пробелькотів пан Грюнліх.
– Таке звертання мені не вельми до вподоби! – швидко і твердо мовив консул. – Отже, – повів далі він, на мить обернувшись до банкіра, – ваші претензії до пана Грюнліха обчислюються в шістдесят тисяч марок… Разом з несплаченими й дорахованим до капіталу відсотками – шістдесят вісім тисяч сімсот п'ятдесят п'ять марок і п'ятнадцять шилінгів, – задоволено відповів пан Кессельмайєр.
– Дуже добре. І ви ні за яких умов не схильні й надалі виявляти терпіння?
Пан Кессельмайєр просто зареготав. Він сміявся, роззявивши рота, уривано, анітрохи не глузливо, навіть добродушно, і дивився консулові у вічі, ніби сподівався, що той також засміється.
Маленькі, глибоко посаджені консулові очі потемнішали, повіки, а потім і щоки аж до самих щелеп почервоніли. Він запитав тільки задля форми, бо добре знав, що якби навіть цей кредитор і згодився почекати, становище однаково майже не змінилося б. Але банкірів сміх, його зухвальство образило й обурило консула понад усяку міру. Він одним порухом відсунув усі папери, що лежали перед ним, рвучко поклав олівця на стіл і сказав:
– Отже, заявляю вам, що я більше не маю наміру цікавитися цією справою.
– Ага! – вигукнув пан Кессельмайєр і замахав руками. – Оце-то слово! Мудро сказано. Пан консул просто владнає справу, та й годі! Без зайвої балаканини! За один мент!
Йоганн Будденброк навіть не глянув на нього.
– Не можу вам нічим допомогти, голубе, – спокійно звернувся він до пана Грюнліха. – Хай справи котяться своїм природним ходом… Я не в стані їх спинити. Опануйте себе, шукайте сили й розради в бога. На цьому я змушений вважати розмову закінченою.
Несподівано обличчя пана Кессельмайєра прибрало поважного виразу, що Дивним чином йому не личив: та за хвилю він уже підбадьорливо кивнув

панові Грюнліху. Той сидів непорушно, тільки заламував на столі свої довгі руки так, що аж пальці тріщали.
– Тату… пане консул!.. – тремтячим голосом озвався він. – Не може… не може бути, щоб ви хотіли мого знищення, моєї біди! Послухайте! Йдеться про суму в сто двадцять тисяч марок… Ви можете врятувати мене! Ви заможна людина! Вважайте цю суму за що хочете… за виділ, за спадок своєї дочки, за позику під відсотки… Я працюватиму…. Ви знаєте, я людина ділова й винахідлива…
– Я сказав своє останнє слово, – відповів консул.
– Коли ваша ласка, я б хотів поцікавитись… Ви справді не можете? – запитав пан Кессельмайєр, дивлячись на консула крізь пенсне і зморщивши носа. – Якщо дозволите дати вам пораду, пане консул… то це якраз була б найкраща нагода довести спроможність фірми "Йоганн Будденброк"…
– Ви добре зробили б, якби полишили мені самому дбати про добру славу моєї фірми. Щоб довести свою платоспроможність, мені нема потреби викидати гроші в першу-ліпшу калюжу…
– Ні, звичайно, ні! Ага, в калюжу… Смішно, страх як смішно! Та чи не здається вам, пане консул, що банкрутство вашого шановного зятя поставить і вас у невигідному світлі… Га? Кине на вас тінь…
– Я можу вам тільки ще раз порадити, щоб ви полишили мені самому дбати про свою добру славу в діловому світі, – сказав консул.
Пан Грюнліх безпорадно глянув на свого банкіра й почав знову:
– Тату… благаю вас, подумайте, що ви робите!.. Хіба ч йдеться тільки про мене? Ох, я… хай би я собі гинув! Але ж ваша дочка, моя дружина, яку я так кохаю і якої так тяжко домагався… і наша дитина, наша невинна дитина… на них також чекають злидні! Ні, тату, я цього не витримаю! Я накладу на себе руки! Відберу собі життя, повірте мені! І хай тоді господь простить вам ваш гріх!
Йоганн Будденброк зблід і сперся на спинку крісла. Серце йому калатало. Вдруге доводиться йому витримувати навалу почуттів цього чоловіка, начебто цілком щирих, знову, як тоді, коли консул повідомив його про зміст доччиного листа, присланого з Травемюнде, він почув цю моторошну погрозу, і знову консула пойняла властива його поколінню романтична повага до людських почувань, що завжди була в неладі з його тверезим, практичним купецьким розумом. Одначе цей напад тривав не більше, ніж секунду. "Сто двадцять тисяч", – подумки проказав він, тоді спокійно й твердо заявив:
– Антонія – моя дочка. Я зумію зробити так, щоб вона не страждала безневинно.
– Що ви хочете цим сказати?.. – сторопіло запитав пан Грюнліх.
– Ви про це довідаєтесь, – відповів консул. – А тепер мені більше нема чого додати.
З цими словами він підвівся, рішуче відсунув своє крісло й рушив до дверей.
Пан Грюнліх сидів занімілий, закляклий, приголомшений; губи в нього судомно сіпалися, проте не могли нічого вимовити. Зате панові Кеесельмайєрові рипуча, тверда консулова поведінка повернула добрий гумор. Атож, він ставав чимраз веселіший, уже понад усяку міру, зловісно веселий! Пенсне з нього спало, ніс задерся аж до очей, а малесенький рот, з якого стирчали два самітні зуби, здавалось, ось-ось роздереться. Короткі червоні руки заметляли в повітрі, пух на голові заворушився, перекривлене, геть змінене з надмірної втіхи обличчя з сивими стриженими баками почервоніло, мов буряк.

– Ага-а! – крикнув він, аж захлинаючись. – Оце-то смішно, страх як смішно! Але я б радив вам добре подумати, консуле Будденброк, перше ніж викинути на сміття такого пречудового, такого рідкісного зятя!.. Вдруге ви вже на цілому божому світі не знайдете такого діловитого й винахідливого! Ага! Ще чотири роки тому, коли нам наступали на горло… накинули зашморг на шию… ми негайно пустили на біржі поголоску про заручини з мадемуазель Будденброк, хоч тими заручинами ще й не пахло… Спритно! Ні-і, таки страх як спритно!..
– Кессельмайєре! – вереснув пан Грюнліх І судомно замахав руками, ніби відпихав від себе якусь примару; тоді кинувся в куток кімнати, сів на стілець, затулив обличчя долонями і зігнувся так низько, що кінчиками своїх баків торкнувся литок. Кілька разів він навіть підтягав догори коліна.
– Як ми цю штуку втнули? – повів далі пан Кессельмайєр. – Як нам пощастило підхопити донечку з вісімдесятьма тисячами марок посагу? Ого-го! Ми ще й не таке вміємо! Хто має хоч на гріш діловитості, то може всього доскочити! Треба тільки розікласти перед дорогим татусем гарні книги, чудові, чистісінькі книги, де все має найкращий вигляд… от тільки що воно не зовсім відповідає суворій дійсності… Бо в суворій дійсності три чверті посагу вже були призначені до сплати по векселях!
Консул, бліднй як смерть, стояв коло дверей і тримався за клямку. По спині в нього йшов мороз. Невже він опинився в цій невеличкій, освітленій миготливим світлом кімнаті сам на сам із шахраєм і оскаженілою з люті мавпою?
– Я гордую вашими словами, добродію, – мовив він непевним голосом. – Гордую вашим божевільним лихослів'ям, тим паче, що воно зачіпає і мене… мене, який зовсім не з легковажності штовхнув свою дочку в біду. Відомості про свого зятя я дістав з певних джерел. А на все інше була божа воля!
Консул обернувся, він не хотів нічого більше чути й відчинив двері. Але пан Кессельмайер гукнув йому навздогін:
– Ага! Відомості? А від кого? Від Бока? Від Гаутстікера? Від Петерсена? Від Масмана й Тіма? Та вони ж усі були зацікавлені! І ще й які зацікавлені! Вони всі були раді-радісінькі, що завдяки цьому шлюбові повернуть свої гроші…
Консул грюкнув за собою дверима.

Розділ дев'ятий

В їдальні поралася кухарка Дора, та, що була не зовсім чесна.
– Попроси мадам Грюнліх спуститися вниз, – звелів їй консул.
– Збирайся, дитино моя, – мовив він, коли з'явилася Тоні. Він зайшов із нею до салону. – Збирайся якнайшвидше і доглянь, щоб Еріка також була готова в дорогу… Ми їдемо до міста. Переночуємо в готелі, а завтра рушимо додому.
– Добре, тату, – сказала Тоні.
Обличчя в неї було червоне, розгублене і безпорадне. Вона без потреби, хапливо поправляла на собі сукню, не знаючи, з чого почати готування, все ще не здатна повірити в те, що сталось.
– Що мені брати з собою, тату? – схвильовано й несміливо запитала вона, – Все? Весь одяг? Одну чи дві валізи?… Грюнліх справді збанкрутував? О господи!.. Але мені можна забрати свої коштовності?.. Тату, служниць треба відпустити… а я не маю чим розрахуватися з ними… Грюнліх повинен був сьогодні або завтра дати мені грошей на господарство…

– Облиш, доню, все це владнається без тебе. Візьми тільки найнеобхідяіше… одну валізку… маленьку. Твої речі тобі потім пришлють. І мерщій, чуєш? Нам треба…
Ту мить завіси розсунулися, і до салону зайшов пан Грюнліх. Розпростерши руки й схиливши набік голову, з міною людини, що хоче сказати: "Ось я! Вбий мене, як хочеш!" – він швидкою ходою підступив до дружини й опустився навколішки біля самих її ніг. Весь його вигляд викликав співчуття. Золотаві баки були скуйовджені, сурдут зім'ятий, комір розстебнутий, краватка зсунулася вбік, а на лобі виступили крапельки поту.
– Антоніє! – вигукнув він. – Ось я біля твоїх ніг… Чи ти маєш у грудях серце, чутливе серце?.. То вислухай мене… Перед тобою людина, приречена на загибель, якщо… Так, я помру з горя", коли ти знехтуєш моє кохання! Я стою перед тобою навколішки… Чи в тебе стане відваги сказати: "Ти мені осоружний! Я покидаю тебе"?
Тоні заплакала. Це було те самісіньке, що тоді в кімнаті з краєвидами. Знову бачила вона спотворене з ляку обличчя й звернені на неї благальні очі. І знову вражено й схвильовано переконувалась, що той страх і те благання були щирі, невдавані.
– Устань, Грюнліху, – схлипуючи, мовила Тоні. – Прошу тебе, встань! – Вона спробувала підвести його за плечі. – Ти мені не осоружний! Як ти міг таке сказати!.. – 1, не знаючи, що їй робити далі, вона безпорадно обернулася до батька.
Консул схопив дочку за руку, вклонився зятеві і рушив з нею до дверей, що вели в коридор.
– Ти йдеш? – крикнув Грюнліх і схопився на ноги.
– Я вже сказав вам, – озвався консул, – що я не маю права ні за що прирікати свою дитину на бідування, а тепер додам іще, що й ви не маєте на це права. Ні, голубе, ви самі винні, що втратили мою дочку. І дякуйте господові, який зберіг її серце таким чистим і невинним, що вона розлучається з вами без відрази! Прощайте!
Але тепер уже пан Грюнліх остаточно втратив самовладання. Він міг би завести мову про тимчасове розлучення, про повернення й нове життя і, може, ще врятував би спадщину, та від його розважності, від його спритності й винахідливості нічого не лишилося. Він міг би схопити великий міцний бронзовий таріль, що стояв на піддзеркальнику, а він натомість схопив тонку, розмальовану квітками вазу і шпурнув нею об підлогу так, що вона розлетілася в друзки.
– Ха! Ну й добре! Чудово! – крикнув він. – Іди! Думаєш, я плакатиму за тобою, дурепо? О ні, помиляєтесь, шановна! Я одружився з тобою тільки задля грошей, а що їх виявилося дуже й дуже замало, то забирайся собі туди, звідки приїхала! Ти мені вже остогидла, чуєш, остогидла!..
Йоганн Будденброк мовчки вивів дочку з кімнати. Проте сам іще раз вернувся, підступив до пана Грюнліха, що, заклавши руки за спину, стояв коло вікна й тупо дивився на дощ, лагідно торкнув його за плече й тихо, напутливо сказав:
– Візьміть себе в руки! Моліться!
Розділ десятий
Коли мадам Грюнліх зі своєю малою дочкою вернулася у великий будинок на Менгштрасе, там надовго запанував пригнічений настрій. Усі ходили принишклі, неохоче говорили "про те" – за винятком головної особи тих подій: Тоні, навпаки, з великим запалом заводила про них мову і почувала себе тоді в своїй стихії.

Вони з Ерікою поселились на третьому поверсі, в покоях, де раніше, за життя старих Будденброків, мешкали її батьки. Тоні була трохи розчарована, що татові й fіа думку не спало взяти для неї окрему служницю, і на якихось півгодини задумалася, коли він лагідно пояснив, що їй тим часом личить жити якомога далі від світу, не бувати в товаристві, бо хоч чисто по-людському вона й не винна, що господь послав їй таке випробування, а все ж становище розлученої жінки найперше вимагає від неї великої скромності. Але Тоні мала чудовий хист швидко, радісно й натхненно пристосовуватись до нових обставин. Вона скоро вподобала роль невинної страдниці, одягалася в темні кольори, зачісувала гладенько, мов дівчина, свої гарні попелясті коси і винагороджувала себе за брак товариства тим, що невтомно виголошувала вдома свої погляди на подружжя, на пана Грюнліха і взагалі на життя та на людську долю, виголошувала надзвичайно врочисто, втішаючись поважністю і значущістю свого становища. Проте но завжди їй траплялась така нагода. Цані Елізабет, хоч і була переконана, що її чоловік повівся так, як належало і як велів йому батьківський обов'язок, щоразу, коли Тоні починала говорити, ледь підносила свою Тарну білу руку й казала:
– Assez, доню моя. Я не люблю слухати про це.
Дванадцятирічна Клара ще нічого не тямила в таких справах, а кузина Тільда була занадто дурна. Вона лише спромоглася протягло, здивовано вигукнути:
– Ох, Тоні, яке це все сумне!
Натомість молода жінка знайшла уважну слухачку в мамзель Юнгман, яка мала вже тридцять п'ять років і могла похвалитися тим, що посивіла на службі Будденброкам.
– Не бійся, серденько моє, – втішала вона Тоні, – ти ще молода і знову вийдеш заміж.
Крім того, вона віддано й щиро заопікувалася малою Ерікою, оповідала їй ті самі спогади й казки, які п'ятнадцять років тому слухали консулові діти: найбільше про дядька з Марієнвердера, що помер від гикавки, бо "надвередив собі серце".
Та найохочіше і найдовше розмовляла Тоні з своїм батьком після обіду або вранці за першим сніданком. Їхні стосунки якось раптово зробилися набагато теплішими, ніж були раніше. Досі його впливове становище в місті, його пильна, солідна, сувора і богочестива діяльність викликали в Тоні не стільки ніжність, як несміливу повагу: але від тієї розмови в її салоні він став їй по-людському ближчий, вона була горда й зворушена, що він її довірливо вшанував такою важливою розмовою про всі ті справи, що дав їй змогу самій вирішувати свою долю. І, хоч який був бездоганний, а майже принижено визнав, що почував себе перед нею винним. Самій Тоні таке, напевне, ніколи не спало б на думку, та оскільки батько сам сказав це, вони повірила, і через те її почуття до нього стало ще глибше й ніжніше. Що ж до консула, то він і далі усвідомлював свою провину і вважав, що повинен ще більшою любов'ю винагороджувати Тоні за її важку долю.
Йоганн Будденброк сам не вживав ніяких заходів проти свого облудного зятя. Хоч Тоні та її мати з деяких розмов довідалися, до яких нечесних засобів удався пан Грюнліх, щоб прибрати до рук вісімдесят тисяч марок, проте консул остерігався виносити це на люди, а тим паче віддавати справу до суду. Він був боляче вражений у своїй купецькій гідності і волів мовчки переживати сором, що дав себе так брутально пошити в дурні.
В кожному разі, як тільки відбулася ліквідація підприємства "Б. Грюнліх", що, між іншим, не одній гамбурзькій фірмі завдала чималих збитків, консул

почав рішуче клопотатися про розлучення… Свідомість, що вона виявилася головною особою справжнього судового процесу, сповнювала Тоні невимовним почуттям власної гідності.
– Батьку, – питала вона, бо в таких розмовах ніколи не називала консула "татом", – як посуваються наші справи? Ви певні, що все буде гаразд? Параграф цілком ясний; я його докладно вивчила! "Неспроможність чоловіка прогодувати свою родину…" Панове судді повинні врахувати це. Якби в мене був син, то він лишився б у Грюнліха…
А іншим разом казала:
– Я багато думала, батьку, про ті роки, що прожила в заміжжі. То он чому Грюнліх ні за що не погоджувався мешкати в місті, чого я так хотіла. Он чому він не любив, щоб я взагалі їздила до міста і ходила в гості! Там я куди швидше, ніж в Еймсбютелі, могла б довідатися про його становище! Ото пройда!
– Не нам його судити, доню моя, – відповідав консул.
А як уже була ухвалена постанова про розлучення, Тоні з поважною міною спитала:
– Ви вже записали це в родинний зошит, батьку? Ні? О, то, може, я сама запишу… Будь ласка, дайте мені ключа від секретера.
І під рядками, що їх вона чотири роки тому власноручно написала проти свого імені, старанно, гордо вивела: "Цей шлюб скасовано судом у лютому 1850 року".
Потім відклала перо і на хвилину задумалася.
– Батьку, – мовила вона, – я добре знаю, що ця подія лишила пляму в історії нашої родини. Атож, я вже багато про це думала. Ніби хтось ляпнув чорнилом на цей зошит, Та не хвилюйтеся, я вже подбаю, щоб цю пляму стерти! Я ще молода… І досить гарна… вам не здається? Хоч мадам Штут, побачивши мене, й сказала: "О господи, мадам Грюнліх, як ви постарілися!" Не можна ж цілий вік бути такою дурною, як я була чотири роки тому… Життя, звичайно, кожного чогось навчить… Одне слово, я вдруге вийду заміж. Ось побачите, нова вигідна партія ще все направить! Правда ж?
– Усе в божих руках, доню моя. Але тепер аж ніяк не годиться заводити про це мову.
На ту пору від Тоні дуже часто можна було почути вислів: "Як то буває в житті…" – на слові "житті" вона поважно й вимовно зводила вгору свої гарні очі, показуючи цим, що їй довелося глибоко заглянути в таємниці життя і людської долі.
У серпні того року товариство за столом у їдальні ще збільшилося, і Тоні дістала нову нагоду виговоритися – з По вернувся Томас. Тоні дуже любила й шанувала старшого брата, який ще тоді, дорогою з Травемюнде, визнав і зрозумів її горе: а крім того, в ньому вона бачила майбутнього голову фірми й цілої родини.
– Так, так, – мовив Томас, – ми обоє вже багато дечого пережили, Тоні… Тоді звів одну брову, пересунув цигарку в другий кутик уст і, мабуть, згадав маленьку квіткарку малайської вроди, що недавно вийшла заміж за сина своєї господині і тепер самостійно торгувала квітками на Рибальській.
Томас Будденброк, хоч і досі ще трохи блідий, був надзвичайно елегантний. Здавалося, ці останні роки цілком довершили його виховання. Вигляд у нього був майже військовий: кремезна постать, досить широкі плечі, чуб зачесаний понад вуха, вуса, за французькою модою, гостро накручені й витягнені щипцями в рівну смужку. Проте він був не вельми міцної конституції, про що свідчили синюваті, дуже помітні жилки на вузьких скронях, від яких чуб відступав глибокими дугами, і ще одна прикмета, з

якою надаремне боровся добрий доктор Грабов: його надто часто морозило. Окремі ж риси, такі як форма підборіддя, носа, а надто рук – навдивовижу будденброківських рук! – робили Томаса ще подібнішим до діда.
Він говорив по-французькому, вимовляючи декотрі звуки на іспанський лад, і вражав усіх своєю любов'ю до деяких сучасних письменників сатиричного й полемічного напрямку. В місті лише понурий маклер Гош поділяв його уподобання, а батько якнайсуворіше засуджував їх.
Та все ж консулові очі світилися щастям і гордістю за свого старшого сина. Відразу після Томасового приїзду він знову зворушено й радісно привітав його як співробітника в своїй конторі, де він і сам тепер почав працювати з куди більшою втіхою, а надто після смерті старої мадам Крегер наприкінці того ж таки року.
Втрату старої дами всі сприйняли спокійно. Вона дожила до глибокої старості й останнім часом була зовсім самітна. Вона відійшла в кращий світ, а Будденброки одержали купу грошей, кругленькі сто тисяч талярів, що дуже вчасно й відчутно зміцнили оборотний капітал фірми.
Іншим наслідком цієї смерті було те, що консулів зять Юстус, втомлений ненастанними торговими невдачами, як тільки дістав на руки решту своєї спадщини, ліквідував фірму й пішов на спочинок. Юстусові Крегерові, життєрадісному синові покійного a la mode-cavalier, не вельми поталанило в житті. Через свою галантність і веселу безтурботність він не зумів домогтися твердого, солідного й поважного становища в купецькому світі. Велику частину свого спадку він забрав наперед і прогайнував, а останнім часом тяжкого клопоту завдавав йому старший син Якоб.
Осівши в такому великому місті, як Гамбург, він, мабуть, злигався з поганим товариством і довгі роки коштував батькові так дорого, що той нарешті відмовився йому допомагати. Дружина консула, жалісліва, слабохарактерна жінка, й далі тайкома посилала гроші непутящому синові, тому між подружжям почалися прикрі непорозуміння. На довершення всього, майже в той самий час, як Б. Грюнліх припинив виплату, в Гамбурзі у "Дальбека й К°", де працював Якоб Крегер, сталося щось дуже неприємне: зловживання, нечесний вчинок… У місті про це не говорили й нічого не питали в Юстуса Крегера, але скоро пішла чутка, що Якоб знайшов собі місце комівояжера в Нью-Йорку і незабаром вирушає туди пароплавом. Перед від'їздом його раз бачили в місті – мабуть, він завітав, щоб, крім тих грошей, які батько прислав на дорогу, ще щось урвати й від матері; то був крикливо вдягнений молодик з нездоровим кольором обличчя.
Одне слово, дійшлося до того, що консул Юстує, немов у нього був тільки один спадкоємець, почав казати не "мої сини", а лише "мій син", маючи на думці Юргена. Цей останній, хоч і не заплямував себе ніякими негарними вчинками, але був дуже тугий на розум. Він насилу закінчив гімназію і тепер перебував в Ієні, де начебто без великої втіхи й без великих успіхів вивчав право.
Йоганн Будденброк дуже болісно переживав занепад у родині своєї дружини і з тим більшою тривогою приглядався до власних дітей. Він мав усі підстави цілком покладатися на діловиту й поважну натуру старшого сина; про Христіана ж містер Річардсон писав, що хоч хлопець виявив безперечний хист в опануванні англійської мови, проте не завжди виказує належну цікавість до торгових справ і надто полюбляє розваги світового міста, наприклад, театр. Сам Христіан у листах виливав свою палку схильність до мандрів і настійливо просив у батька дозволу вирушити "в світ", тобто в Південну Америку, скажімо, знайти собі якусь посаду в Чілі. Консул назвав Христіана "шукачем пригод" і звелів йому спершу лишитися на четвертий рік у містера Річардсона і вдосконалити свої комерційні знання. Потім батько

з сином обмінялися ще кількома листами про дальші плани, і влітку 1851 року Христіан Будденброк справді поплив до Вальпарайсо, де заздалегідь знайшов собі посаду. Він виїхав просто з Англії, навіть не побувавши на батьківщині.
Але консул звертав увагу не тільки на синів; він задоволено помічав, як рішуче й гідно боронила Тоні в місті своє становище уродженої Будденброк, хоч можна було сказати наперед, що їй як розлученій жінці не раз доведеться відчути зловтіху й упередження з боку інших родин.
– Тьху! – сказала вона якось, прийшовши з прогулянки червона з обурення, і шпурнула капелюшок на канапу в кімнаті з краєвидами. – Та Меллендорф, та уроджена Гагенштрем, та Землінгер, та Юльхен, те ледащо… Ви тільки подумайте, мамо, вона зі мною не вітається! Чуєте? Не вітається! Чекає, щоб я перша привіталася! Що ви на це скажете? Я на Брайтештрасе пройшла повз неї, високо підніcши голову, і дивилася їй просто в обличчя…
– Це вже занадто, Тоні. Авжеж, усе має свої межі. Чому б тобі першій не привітатися з мадам Меллендорф? Ви однолітки, і вона така сама заміжня жінка, як і ти була недавно…
– Нізащо, мамо! З тим сміттям!
– Assez, люба моя! Такі негарні слова…
– Ох, де вже тут до гарних слів!
Ненависть Тоді до тих "зайд" живилася не тільки острахом, що Гагенштреми ще, чого доброго, можуть подумати, ніби мають право дивитися на неї згорда, а й думкою про їхнє щастя і розквіт. Старий Гінріх помер на початку 1851 року, і чудово налагоджене експортне підприємство провадив тепер разом з паром Штрунком його Син Герман, той Герман з солодкою булочкою і ляпасом, а десь через рік після батькової смерті він одружився з дочкою консула Гунеуса, найзаможнішого купця в місті, який на торгівлі деревом так доробився, що залишив у спадок кожному з своїх трьох дітей по два мільйони. Германів брат Моріц, хоч і мав слабі груди, чудово закінчив університетський курс і став адвокатом у місті. Він мав славу людини розумної, хитрої, дотепної і навіть шанувальника мистецтва, тому швидко здобув собі клієнтів. Зовні він нічого не успадкував від Землінгерів, хіба що жовтий колір обличчя й гострі, щербаті зуби.
Навіть у власній родині Тоні мусила боронити свою гідність. Відколи дядько Готтгольд кинув торгівлю і цілими днями безтурботно походжав по своєму скромному помешканні, дрібно перебираючи короткими ногами в широких штанях, та тягав з бляшаної коробочки льодяники від кашлю, – він дуже любив солодощі, – то чим далі лагідніше й примирливіше ставився до свого щасливішого брата, що, зрештою, не заважало йому, батькові трьох незаміжніх дочок, тішитися в душі з невдалого одруження Тоні. Що ж до його дружини, в дівоцтві Штювінг, а надто дочок, трьох старих дівок двадцяти шести, двадцяти семи і двадцяти восьми років, то вони до нещастя своєї кузини й до її процесу виявляли надмірне, куди більше зацікавлення, ніж колись до її заручин і до самого весілля. Під час родинних днів, які після смерті старої мадам Крегер почали влаштовувати щочетверга на Менгштрасе, Тоні доводилось бути з кузинами дуже обережною.
– Боже, як тобі не пощастило, бідолашна! – казала Пфіфі, наймолодша з них, низенька товстуля; при кожному слові вона смішно стріпувалась, і в куточках рота в неї набігала слина. – То є вже постанова суду? І ти домоглася того, з чого починала?
– Ох, навпаки! – додавала Генрієта, така сама сухорлява й довготелеса, як її старша сестра. – Тоні тепер гірше, ніж було б, якби вона взагалі не одружувалась.

– Мушу сказати те саме, – підтримувала її Фрідеріка. – А як так, то куди краще зовсім не виходити заміж.
– О ні, люба Фрідеріко! – заперечувала Тоні, гордо закинувши голову й обмірковуючи дошкульну, влучну відповідь. – Ти дуже помиляєшся, запевняю тебе! Треба ж усе-таки пізнати життя, розумієш? Тепер я вже не така наївна й дурна, як колись була! А крім того, мені куди легше вийти заміж удруге, ніж декому вперше.
– Тек? – в один голос казали сестри.
Те їхнє "тек" з "е" замість "а" звучало ще уїдливіше й недовірливіше. Зате Зеземі Вайхброт була надто добра й тактовна, щоб бодай словом згадувати про цю подію. Тоні часом відвідувала свою колишню вихователькуу в її червоному будиночку на Мюленбрінк, 7, де ще й досі жило по кілька молодих дівчат, хоч пансіон почав потроху виходити з моди; інколи також шановну стару панну запрошували й на Менгштрасе скуштувати оленячої печені або начиненої гуски. Тоді вона спиналася навшпиньки і зворушено цмокала Тоні в чоло, виразно й лунко. Її неосвічена сестра, мадам Кетельсен, останнім часом почала дуже швидко глухнути і так до пуття й не второпала, що ж сталося, з Тоні. Вона все недоречніше вибухала наївним і в своїй дитинячій щирості майже жалісливим сміхом, тож Зеземі ненастанно доводилося стукати пальцем по столу й вигукувати: "Наллі!"
Минали роки. Враження, викликане в місті і в родині розлученням дочки консула Будденброка, чимраз дужче забувалося. Сама Тоні рідко згадувала про своє заміжжя, і то лише тоді, як помічала на обличчі своєї Еріки, що, здорова і бадьора, потроху підростала, якусь подібність до Бендикса Грюнліха. Але вона знов одягалася в ясні сукні, почала робити зачіску з кучерями над чолом і, як колись, ходити в гості до знайомих.
А все ж вона щиро тішилася, коли влітку випадала нагода на довший час покинути місто, – а консулове здоров'я, на жаль, вимагало тепер тривалішого лікування на курортах.
– Ви не знаєте, що то означає старітися! – скаржився він. – Досить мені капнути кавою на штани і змити пляму холодною водою, як відразу починається прикрий напад ревматизму. А колись я міг собі хіба таке дозволити!
Бувало також, що йому наморочилося в голой.
Вони їздили до Оберзальцбрунна, до Емса і Баден-Бадена, до Кісінгена, звідти навіть дозволяли собі, щоб побачити світу й трохи розважитись, невеличку мандрівку через Нюрнберг до Мюнхена, через Зальцбурзькі землі та Ішль до Відня, а додому верталися через Прагу, Дрезден і Берлін. І хоч мадам Грюнліх, якій останнім часом починав даватися взнаки нервозний катар шлунка, мусила в купальнях дотримуватися суворого режиму, все ж вона ті подорожі сприймала як дуже бажану зміну, бо ні від кого не приховувала, що вдома їй трохи нудно.
– О боже мій, бачите, як воно буває в житті, батьку! – казала вона, задумливо втупивши очі в стелю. – Звичайно, я багато чого спізнала на своєму віку… Але саме тому мені стає трохи сумно, що я мушу вічно сидіти вдома, як дурне дівчисько. Сподіваюся, ви ж не думаєте, тату, що мені у вас не подобається… То була б чорна невдячність, і мене гадалося б за неї просто відшмагати! Але ж ви знаєте, як буває в житті…
Та найдужче дратував її щораз помітніший релігійний дух, який запанував у просторому батьківському домі, бо консул чим дужче занепадав на здоров'ї, тим робився побожніший, та й дружина його, старіючись, теж починала знаходити втіху у вірі. В Будденброків віддавна був звичай молитися гуртом, перед тим як сідати до столу; тепер же від якогось часу стало законом, що двічі на день, вранці і ввечері, вся родина разом із слугами

збиралася в малій їдальні і слухала, як господар дому читав розділ з біблії. Крім того, до них з кожним роком частіше навідувалися різні проповідники й місіонери, бо цей шанований патриціанський дім на Менгштраее, – де, між іншим, чудово годували, – у світі лютеранського й реформатського духівництва, серед вітчизняних і закордонних місіонерів віддавна мав славу гостинного притулку, і до нього з усіх кінців Німеччини по дорозі заїздили нестрижені добродії в чорних сутанах, щоб пожити там який день, певні, що на них чекають побожні розмови, сита їжа і щедра лепта на святі потреби. Міські проповідники також почувалися в Будденброків як у себе вдома…
Том був надто розумний і тактовний, щоб дозволити собі бодай посмішку, але Тоні глузувала з святих отців у живі очі, навіть більше: вона ніби заповзялася при кожній нагаді виставляти їх на тлум.
Часом, коли на матір нападала мігрень, мадам Грюнліх перебирала на себе господарство в домі і визначала, що варити на обід. Одного дня, коли в них гостював заїжджий проповідник, що дивував усіх своїм апетитом, вона підступно звеліла приготувати суп із салом, традиційну страву їхнього міста – навар із сала й квашеної городини, куди вкидали потім цілий обід; шинку, картоплю, мариновані сливи, печені груші, цвітну капусту, горох, боби, буряк тощо, та ще й додавали овочевого соку; ніхто в світі не міг їсти того суну, якщо не був призвичаєний до нього змалку.
– Ну як? Подобається вам, пане пастор? – допитувалась Тоні. – Ні? О господи, хто б подумав? – І, скорчивши хитрющу міну, вона легенько провела кінчиком язика по верхній губі, як завжди, коли обмірковувала або робила вже якусь капость.
Товстун покірно відклав ложку і простодушно сказав:
– Я почекаю другої страви.
– Так, ще буде невеличкий десерт, – квапливо мовила пані Елізабет, бо після того супу годі було й думати про якусь "другу страву".
Розчарований пастор мусив задовольнитися кількома грінками та яблучним повидлом і встав з-за столу голодний. Тоні нишком хихотіла, а Том, звівши догори одну брову, насилу стримувався, щоб не засміятися.
Іншого разу Тоні розмовляла внизу з кухаркою Стіною про хатні справи, коли саме вернувся з міста пастор Матіас із Канштата, що вже кілька днів гостював у їхньому домі, і подзвонив біля дверей. Стіна, по-сільському перевальцем, пішла відчиняти, і пастор, що хотів пошанувати кухарку добрим словом і водночас випробувати її віру, ласкаво спитав:
– Чи плекаєш ти в серці своєму любов до всеблагого пана нашого?
Може, він думав чимось винагородити її, якщо вона виявить ревну відданість спасителеві.
Стіна вражено витріщила на нього очі й почервоніла.
– Атож, пане пастор, – непевно відповіла вона. – А про котрого ви пана кажете? Про старого чи про молодого?
Мадам Грюнліх не забула розповісти про це вголос за столом, і навіть мати зайшлася своїм уривчастим крегерівським сміхом.
Консул, звичайно, спохмурнів і сердито втупився в тарілку.
– Непорозуміння… – збентежено промурмотів пастор Матіас.
Розділ одинадцятий
Те, про що буде мова далі, сталося наприкінці літа тисяча вісімсот п'ятдесят п'ятого року після обіду в неділю. Будденброки сиділи в кімнаті з краєвидами і чекали на консула, який ще одягався внизу. Вони домовилися з Кістенмакерами піти разом на прогулянку до парку біля міської брами – всі, крім Клари й Клотільди, що недільними вечорами ходили до однієї приятельки плести шкарпетки для негренят. У парку вони мали намір випити

кави, а тоді, якщо Дозволить погода, ще, може, й покататися човном по річці.
– З татом здуріти можна! – сказала Тоні: вона полюбляла круте слівце. – Чи він може хоч раз колись вчасно зібратися? Сидить за своїм столом, і з місця його не зрушиш… То йому треба те скінчити, то інше… О господи, може, дійсно всі ті справи такі нагальні, я не хочу нічого казати… Хоч не вірю, що ми збанкрутуємо, як він покладе перо на чверть години раніше. А вже й так спізнившись хвилин на десять, він знов щось пригадує, кидається назад, перескакуючи по два східці, хоч знає, що від напруження в нього приливає кров і колотиться серце… І так щоразу, як ми йдемо в гості або вибираємось на прогулянку! Вічно йому ніколи! Невже не можна вчасно закінчити роботу і йти поволі? Що за легковажність! Бувши вами, я б, мамо, поговорила з ним як слід…
Тоні, в модній сукні з мінливого шовку, сиділа на канапі поряд з матір'ю. Пані Елізабет убрана була в довгу сукню з сірого пружкуватого шовку, оздоблену чорним мереживом. Атласні стрічки чепчика, пошитого з цупкого тюлю та мережив, були зав'язані бантом коло підборіддя і спадали на груди. Її гладенько зачесані коси не втратили свого рудуватого кольору. В руках, білих; з синюватими жилками, вона тримала торбинку. В кріслі коло неї примостився Том і, відкинувшись на спинку, курив цигарку, а коло вікна одна навпроти одної сиділи Клара і Тільда. Дивлячись на Клотільду, аж не вірилось, що можна переводити щодня стільки смачної, доброї їжі, і все надаремне. Вона ставала дедалі худіша, і чорна сукня, що взагалі не мала ніякої форми, нітрохи цього не приховувала. Обличчя в неї було довге, сіре й покірне, коси рівні, попелясті, а ніс великий, пористий, донизу потовщений…
– Ви вважаєте, що сьогодні не буде дощу? – запитала Клара.
Вона мала звичку ставити питання, не підвищуючи голосу і пильно, суворо дивлячись у вічі тому, до кого зверталася. Єдиною прикрасою на її брунатній сукенці був білий накрохмалений комірець і такі самі манжети. Вона сиділа рівно, склавши руки на колінах. Слуги нікого в цілому домі так не боялись, як її. Останнім часом вона замість батька читала вранці і ввечері біблію, бо в консула почала боліти від того голова.
– Ти береш свою палеринку, Тоні? – знову запитала Клара. – Вона в тебе змокне, як піде дощ. А шкода, палеринка нова, по-моєму, вам краще було б відкласти свою прогулянку…
– Ні, – заперечив Том. – Кістенмакери ж прийдуть. Нічого не буде… Надто швидко падає барометр!.. Зніметься вітер, лине дощ… але ненадовго. Тато ще не готовий, то й добре. Ми можемо спокійно перечекати негоду.
Пані Елізабет злякано підняла руку.
– Ти гадаєш, що надходить буря, Томе? Ох, ти ж бо знаєш, як я її боюся.
– Ні, – відповів Том. – Я вранці розмовляв на пристані з капітаном Клотом. Він, ніколи не помиляється. Буде раптова злива, навіть без великого вітру.
Другий тиждень вересня приніс запізнілу спеку. Віяв південно-східний вітер, і місто знемагало від спеки дужче, як у липні. Над дахами здіймалося дивне, темно-синє небо, над обрієм блякле, наче в пустелі; а після заходу сонця будинки та бруківка на вузеньких вулицях випромінювали задушливе тепло, мов груба. Але сьогодні вітер зненацька подув із заходу, і водночас почав швидко падати барометр. Більша частина неба була й досі блакитна, але його поволі затягали сизі хмари, купчасті, пухкі, мов подушки.
Том додав:

– Мені здається, що дощ і не завадив би. Ми хтозна-як потомилися б, якби довелось іти в таку задуху. Це якась неприродна спека. В По такої ніколи не було…
Тієї миті до кімнати зайшла Іда Юнгман, ведучи за руку малу Еріку. Дитина, одягнена в щойно випрасувану ситцеву сукенку, пахла крохмалем та милом і мала дуже кумедний вигляд. Рожевий колір обличчя і очі вона успадкувала від пана Грюнліха, але верхню губу мала Тонину.
Шановна Іда була вже геть сива, майже біла, хоч недавно переступила за сорок. Це це вже в неї була родинна риса: той дядько, що помер від гикавки, встиг посивіти в тридцять років. Зате її маленькі карі очі дивилися так само віддано, жваво й пильно. Іда вже двадцять років жила в Будденброків і пишалася тим, що стала незамінна в домі. Вона наглядала за кухнею і коморою, за білизною і порцеляною, робила важливіші закупки, читала книжечки маленькій Еріці, шила сукенки її лялькам, допомагала їй готувати уроки, а опівдні, прихопивши пакуночок бутербродів, забирала її зі школи і вела гуляти на Млиновий вал. Не було такої дами в місті, що не казала б пані Елізабет або її дочці: "Яку ж ви маєте золоту мамзель, голубко! Боже, це ж справжній скарб! Двадцять років у домі… І вона й у шістдесят, навіть старшою буде ще моторна! Ці худорляві люди… А які віддані очі! Я заздрю вам, люба моя!"
Проте Іда Юнгман і сама знала собі ціну, знала, хто вона, і коли на Млиновому валу якась звичайна нянька з дитиною сідала до неї на лавку й хотіла почати розмову, як рівна з рівною, мамзель Юнгман казала: "Еріко, серденько, тут дме", – і йшла звідти геть.
Тоні обняла доньку й поцілувала в рожеву щічку, а пані Елізабет, що занепокоєно стежила за дедалі темнішим небом, неуважно всміхаючись, простягла малій руку долонею вгору. Пальцями лівої руки вона нервово тарабанила по канапі, а світлі очі її весь час тривожно зверталися до вікна.
Еріку посадили коло бабусі, а Іда примостилася на краєчку крісла і взялася до плетива. Так вони мовчки сиділи кілька хвилин і чекали на консула. Повітря було задушливе. За вікнами зникла остання латка блакиті, і над містом нависло низьке, важке темно-сіре небо, що віщувало бурю. Барви кімнати, відтінки на краєвидах і шпалерах, жовтизна меблів і завіс потьмарилися, шовк на Тониній сукні перестав мінитися, а очі людей ніби згасли. І вітер, західний вітер, який щойно шумів у деревах коло Марийської церкви і гнав темними вулицями невеличкі вихори куряви, зненацька вщух. На хвилю запала мертва тиша.
І враз почалася та мить… Сталося щось нечуване, страшне. Задуха ніби подвоїлася, тиск атмосфери за якусь секунду так навально збільшився, що всім забило дух, серце здавило, мозок сповнився ляком… Надворі пролетіла ластівка, так низько над бруківкою, що аж черкнула її крильми. І той незбагненний тиск, ту напругу, ту чимраз важчу млість годі було б стерпіти, якби вони потривали ще бодай одну мить. Та коли гніт з неймовірною швидкістю досяг своєї найбільшої сили, настало відпруження, спад… малесенький спасенний злам, що відбувся без жодного звуку, а все ж, здавалося, його було б чути, якби тієї самої миті, навіть не попереджений шурхотом перших крапель, не линув такий дощ, що в ринвах запінилась вода, а на тротуарах забризкали цілі водограї.
Томас, навчений хворобою прислухатися до реакції своїх нервів, тієї дивної секунди нахилився, підняв руку до чола й викинув цигарку. Він обвів усіх очима: чи вони також відчули й помітили те саме? Йому здалося, ніби якесь подібне почуття промайнуло на материному обличчі, решта ж,

мабуть, нічого не завважили. Пані Елізабет глянула на густу завісу дощу, що цілком заслонила Марийську: церкву, й полегшено відітхнула:
– Слава тобі господи!
– Ну от, – озвався Том. – За дві хвилини стане прохолодніше. Тепер надворі капатиме з дерев, доведеться пити каву на веранді. Тільдо, відчини вікно.
Шум дощу ввірвався до кімнати. Надворі діялося щось незвичайне: все шурхотіло, хлюпало, дзюркотіло й пінилося. Знову знявся вітер, він весело нападав на густу запону, роздирав її, грався нею. Кожна хвилина приносила дедалі більшу прохолоду.
Раптом через ротонду промчала покоївка Ліна і так навально влетіла до кімнати, що Іда Юнгман поспішила присадити її докірливим вигуком:
– О господи, хіба ж так можна!
Невиразні блакитні очі Ліни були витріщені з ляку, якусь мить вона ворушила губами й нічого не могла сказати.
– Ох, пані, ходіть швидше… Боже мій, я так настрахалася…
– Ну от, – мовила Тоні, – знову щось розбила! І, напевне, якусь гарну порцеляну! Ну, мамо, ваші слуги…
Проте дівчина нажахано пробелькотіла:
– Ой ні, мадам Грюнліх… Якби так… А то з паном! Я хотіла принести йому черевики, а пан консул сидить у кріслі й не може слова сказати, тільки стогне, і бачу, що йому дуже зле, що пан консул геть пожовтів.
– По Грабова! – крикнув Томас дівчині і слідом за нею метнувся до дверей.
– О боже мій, боже! – заголосила пані Елізабет і, молитовно склавши руки, вибігла з кімнати.
– По Грабова… Каретою… Мерщій! – вигукнула й собі Тоні, ледве зводячи дух.
Усі кинулися вниз, через малу їдальню до спальні.
Але Йоганн Будденброк був уже мертвий.
ЧАСТИНА П'ЯТА
Розділ перший
– Добрий вечір, Юстусе, – мовила пані Елізабет. – Як там у тебе, все гаразд? Сідай.
Консул Крегер ніжно обняв її і потиснув руку старшій небозі, що також сиділа у великій їдальні. Йому тепер було десь років п'ятдесят п'ять, і останнім часом, крім невеличких вусів, він запустив ще й густі округлі баки, зовсім сиві. Велику рожеву лисину йому прикривало кілька старанно зачесаних ріденьких пасом волосся. На рукаві елегантного сурдута чорніла широка жалобна стрічка.
– Ти чула, Бетсі, останню новину? – запитав він. – Тобі, Тоні, вона буде особливо цікава. Одне слово, наша ділянка за міською брамою продана… Кому? Навіть не одному. покупцеві, а двом; дім завалять, землю поділять, перегородять парканом, а тоді праворуч збудує собі халабуду крамар Бентьєн, а ліворуч крамар Сервисен… Ну що ж, боже поможи!
– Який жах! – вигукнула пані Грюнліх, згорнувши руки на колінах і звівши очі до стелі. – Дідусева ділянка!; Ну, тепер вона пропала. Адже вся її краса якраз у тому й полягала, що вона була така простора… Може, занадто простора, але саме це надавало їй аристократизму. Великий садок збігає аж до річки… в глибині – будинок… каштанова алея… Отже, тепер її поділять, Бентьєн стоятиме в одних дверях з люлькою в зубах, а Сервисен у других. Що ж, дядьку Юстусе, я також скажу: боже поможи. Тепер уже, мабуть, ніде не знайдеться такого аристократа, щоб йому потрібна була ціла ділянка. Добре, що дідусь до цього не дожив…

В домі панував сумний, гнітючий настрій, і Тоні не зважувалась виповісти своє обурення вагомим, крутим словом. Розмова ця відбувалася в день оголошення заповіту, через два тижні після консулової смерті, о шостій годині вечора. Пані Будденброк запросила брата на Менгштрасе, щоб він разом з Томасом і паном Маркусом, їхнім повірником, ознайомився з останньою волею небіжчика й фінансовим станом фірми. Тоні заявила, що вона також візьме участь в обговоренні заповіту, – мовляв, це її обов'язок перед фірмою і родиною, – і подбала, щоб ця подія була вряджена якнайурочистіше. Вона засунула на вікнах завіси і засвітила всі свічки у великих позолочених канделябрах, дарма що на засланому сукном обідньому столі горіли вже дві парафінові лампи. Крім того, вона порозкладала на столі цілі купи чистого паперу і заструганих олівців, хоч ніхто не знав, навіщо все це потрібне.
Чорна сукня надавала їй дівочої гнучкості. І хоч Тоні, може, найтяжче за всіх переживала смерть консула, що останнім часом був їй так щиро, по-людському близький, хоч. вона ще й нині, згадавши його, двічі гірко плакала, а все ж на думку про цю невеличку родинну нараду, про поважну розмову, в якій вона сподівалася гідно взяти участь, її вродливе личко порожевішало, в очах з'явився жвавий блиск, а рухи сповнилися радості й значущості… Натомість пані Елізабет, виснажена переляком, горем, безліччю формальностей, пов'язаних з похороном, мала такий вигляд, наче після важкої хвороби. Її обличчя, обрамлене чорними стрічками від чепчика, здавалося ще блідішим, блакитні очі ніби згасли. Проте в гладенько зачесаних рудуватих косах і тепер не було жодної сивої волосинки. Чи їй і досі допомагав паризький настій, чи то вже була перука? Про це знала тільки мамзель Юнгман, але вона не зрадила б таємниці навіть рідним дочкам пані Елізабет.
Вони сиділи в кінці столу й чекали на Томаса і пана Маркуса, що мали прийти з контори. На ясно-блакитному тлі шпалер гордо біліли на своїх п'єдесталах понамальовувані скульптури богів.
– Справа ось у чому, любий Юстусе, – почала пані Елізабет. – Я тебе запросила сюди… Одне слово, йдеться про Клару, нашу найменшу. Дорогий небіжчик, царство йому небесне, заповів мені вибрати опікуна, якого їй треба ще три роки. Я знаю, ти не любиш, щоб тебе обтяжували зайвим клопотом. Ти маєш свої обов'язки перед дружиною, перед синами…
– Перед сином, Бетсі.
– Авжеж, Юстусе, але треба бути милосердними християнами. Сказано ж бо: "Як і ми прощаємо винуватцям нашим". Подумай про отця небесного.
Брат здивовано глянув на неї. Досі такі сентенції вія чув тільки з уст небіжчика консула…
– Словом, – повела вона далі, – цей милосердний обов'язок не справить тобі великих труднощів… Отож я хотіла попросити, щоб ти взяв на себе опікунство над Кларою.
– Звичайно, візьму, Бетсі, залюбки! А чого ж це її самої не видно? Вона гарна дівчинка, може, тільки занадто поважна…
Покликано Клару. Вона ввійшла повільно, бліда, одягнена в чорне. Рухи в неї були стримані, меланхолійні. Після батькової смерті вона майже весь час молилася в своїй кімнаті. Її темні очі застигли, наче вона скам'яніла з горя і страху перед богом.
Дядько Юстус, галантний, як завжди, підвівся їй назустріч і, подаючи руку, майже вклонився. Потім, як годилося в такому випадку, сказав кілька співчутливих слів, пані Елізабет поцілувала дівчинку в непорушні вуста, і вона вийшла з кімнати.

– Що там поробляє твій Юрген? – знову озвалася пані Елізабет. – Як він себе почуває у Вісмарі?
– Добре, – відповів Юстус Крегер і, стенувши плечима, сів. – Я думаю, що він знайшов своє місце в житті. Він непоганий хлопець, Бетсі, чесний, але… після того, як йому вже вдруге не пощастило з екзаменами, це була найкраща рада… Юриспруденція його не цікавила, а посада на пошті у Вісмарі не така вже й погана… Слухай, Бетсі, кажуть, що твій Христіан вертається?
– Так, Юстусе, вертається, дай йому боже щасливої дороги! Ох, це ж така далечина! Хоч я написала йому другого дня після Жанової смерті, але він ще не скоро отримає листа, а тоді йому треба буде майже два місяці плисти вітрильником. Проте він повинен вернутися, я так хочу цього, Юстусе! Правда, Том каже, що Жан ніколи не погодився б, щоб він кинув своє місце у Вальпарайсо і приїхав… Але ж сам поміркуй: уже майже вісім років, як я його не бачила! А тут ще й таке горе… Ні, я хочу, щоб вони в ці тяжкі дні були всі коло мене. Яка б мати не захотіла цього…
– Ну звичайно, – відповів консул Крегер, помітивши на очах у сестри сльози.
– Тепер уже й Томас погодився, – вела вона далі, – бо де ж Христіанові краще служитиметься, як не в фірмі свого покійного батька, в Томасовій фірмі? Він може лишитися" тут і працювати… Ох, я так боялася весь час, щоб йому не зашкодив тамтешній клімат…
До їдальні зайшов Томас Будденброк у супроводі пана Маркуса. Фрідріх-Вільгельм Маркус, довголітній повірник покійного консула, був високий на зріст чоловік, одягнений у брунатний сурдут із жалобною стрічкою на рукаві.
Говорив він тихо, нерішуче, трохи затинаючись, зайву мить зважуючи кожне слово, і весь час або довільно, обережно погладжував вказівним і середнім пальцями лівої руки свої темно-руді, кудлаті вуса, що нависли йому на рот, або міцно потирав долоні. Розмовляючи, пан Маркус так старанно відводив убік свої круглі карі очі, що складалося враження, ніби він дуже збентежений чи неуважний, а тим часом він пильно слухав кожне слово.
Томас Будденброк, що в такому молодому віці став уже головою великого торговельного дому, виразом обличчя і всією своєю поставою виказував неабияке почуття власної гідності, але був дуже блідий, а його руки – на одній поблискував масивний родинний перстень зі смарагдовою печаткою, – не поступалися своєю білістю манжетам, які виглядали з чорних рукавів; мерзлякувата білість тих рук свідчила, що вони завжди сухі й холодні. Ті руки, з виплеканими довгастими нігтями синюватого відтінку, в певні хвилини і в певних положеннях, прибраних нервово, але цілком несвідомо, справляли дивне враження якоїсь стриманої чутливості і майже боязкої скромності, – того, що досі було чуже широким, далеко не аристократичним, а проте дуже гарним будденброківським рукам і що не дуже їм личило…
Зайшовши, Том найперше відчинив навстіж двері до кімнати з краєвидами, щоб напустити тепла, – там у каміні за гратками з кутого заліза горів вогонь.
Потім він потиснув руку консулові Крегеру й сів до столу навпроти пана Маркуса; сідаючи, він звів брову і трохи здивовано глянув на сестру. Але Тоні так рішуче закинула голову й притиснула підборіддя до грудей, що він утримався від будь-яких зауважень.
– Отже, тебе рано ще називати паном консулом? – запитав Юстус Крегер. – Нідерланди марно сподівалися, що ти станеш їхнім представником, га, друже?

– Атож, дядьку Юстусе, мені здається, що так буде краще… Я, звичайно, міг би зразу взяти на себе обов'язки консула, та й багато інших, але, по-перше, я ще трохи замолодий, а по-друге, я вже розмовляв з дядьком Готгольдом: він дуже втішився і дав свою згоду.
– Дуже розважно, синку. І цілком gentlemalike[50]. З тебе добрий політик…
– Пане Маркусе, – почала пані Елізабет, – любий пане Маркусе! – І вона простягла повірникові через стіл руку, долонею вгору. Той повільно, вдячно потиснув її, задумливо дивлячись убік. – Я попросила вас піднятися сюди… Ви знаєте, про що йтиметься, і я певна, що не будете заперечувати. Мій покійний чоловік у своєму заповіті висловив бажання, щоб після його скону ви вкладали свою вірну, випробувану працю у фірму вже не як стороння особа, а як компаньйон…
– Авжеж, безумовно, пані Будденброк, – сказав пан Маркус. – Уклінно прошу повірити мені, що я вмію оцінити, яку велику честь мені виявлено, бо кошти, які я можу вкласти у підприємство, надто мізерні. Але я не бачу іншої ради перед богом і людьми, як з глибокою вдячністю прийняти пропозицію вашу і вашого сина.
– Так, Маркусе, я теж дякую вам від щирого серця, що ви ладні взяти на себе частину великої відповідальності, яка, мабуть, для мене самого була б занадто важка. – Томас промовив це швидко й наче між іншим, подаючи через стіл руку своєму компаньйонові, бо обидва вони вже давно дійшли згоди, і тепер це була проста формальність.
– Спілка як погана жінка… та сподіваюсь, що ви обидва спростуєте це немудре прислів'я! – сказав консул Крегер. – А тепер, друзі мої, погляньмо, що ми маємо. Мене цікавить тільки Кларин посаг, до решти я байдужий. Ти маєш копію заповіту, Бетсі? А в тебе, Томе, є приблизні обрахунки?
– Я знаю їх напам'ять, – мовив Томас; він відхилився на спинку крісла, спрямував погляд крізь відчинені двері до кімнати з краєвидами і, водячи олівцем по столі, почав називати цифри…
Виявилося, що консул залишив більший маєток, аніж хтось міг би сподіватися. Щоправда, посаг старшої дочки пропав, і втрати, яких фірма зазнала у зв'язку з бременським банкрутством п'ятдесят першого року, були для неї тяжким ударом. Знову ж таки, сорок восьмий рік і теперішній, п'ятдесят п'ятий, позначені заворушеннями і війнами, також принесли збитки. Але будденброківська пайка в крегерівському спадку, що дорівнював чотирьомстам тисячам марок, нараховувала цілих триста тисяч, бо Юстус багато своїх грошей забрав наперед, і хоч Йоганн Будденброк, за купецьким звичаєм, весь час нарікав на невдачі, але зрівняв свої втрати тим, що протягом п'ятнадцяти років мав десь по тридцять тисяч марок прибутку. Отже, майно" фірми, крім нерухомого, сягало приблизно сімсот п'ятдесят тисяч марок.
Навіть Томові, що добре знав стан фірми, батько ніколи не називав цієї суми, і коли мати сприйняла її спокійно і скромно, коли Тоні, нічого не розуміючи, позирала на всіх з чарівною гідністю, хоч і не могла прогнати з обличчя зляканої міни, німого питання: "Чи це багато? Дуже багато?", коли пан Маркус повільно й начебто неуважно потирав руки, а консул Крегер вочевидь нудився, самого його ця цифра сповнила нервовою гордістю, жадобою дії, що прозвучала майже як невдоволення.
– Ми давно вже повинні були досягти мільйона! – сказав він здавленим з хвилювання голосом, і руки в нього затремтіли. – Дідусь у найкращі свої часи мав уже під рукою дев'ятсот тисяч… А скільки відтоді затрачено зусиль, які ми мали успіхи і які подеколи добрі прибутки! Та ще й мамин посаг! І мамин спадок! Але те безнастанне роздрібнення… Господи,

звичайно, так воно й має бути… Перепрошую, що цієї хвилини я маю на оці лише користь фірми, а не користь родини… Оті посаги, ті відрахунки дядькові Готгольдові і до Франкфурта, ті сотні тисяч, що їх довелося вилучити з обороту… А тоді ж у шефа фірми був тільки один брат і одна сестра… Словом, нам вистачить роботи, пане Маркусе!
В очах його на мить спалахнула жадоба дії, перемоги, влади, бажання вибороти щастя. Йому здавалося, що на нього звернені погляди цілого світу: чи зможе він додати слави фірмі і їхньому давньому родові або хоча б не осоромити їх? На біржі на нього вже позирали старі, досвідчені купці, весело, скептично і трохи глузливо, немов питалися: "Чи впораєшся, синку?" – "Впораюся!" – думав Том.
Фрідріх-Вільгельм Маркус задумливо потирав руки, а Юстус Крегер сказав:
– Ну, ну, спокійно, Томе! Коли твій дід постачав товар прусській армії, часи були інакші.
Тепер почалося докладне обговорення важливіших і другорядних пунктів заповіту. В цій розмові вже брали участь усі, а консул Крегер навіть додав їй гумористичної нотки, називаючи Томаса не інакше, як "його вельможність князь-володар".
– Земля, де стоять комори, згідно традиції, лишається за короною, – казав він.
Взагалі ж заповіт мав на меті зберегти майно якомога нероздрібненим; пані Елізабет Будденброк була в принципі головною спадкоємицею і весь капітал залишався у фірмі.
Тут пан Маркус заявив, що як компаньйон він зміцнить його ще й своїми сто двадцятьма тисячами марок. Томасові поки що визначено п'ятдесят тисяч особистого капіталу і таку саму суму Христіанові, на той випадок, якщо б він захотів відокремитись. Юстус Крегер знову пожвавішав, коли був зачитаний пункт: "Визначення суми посагу моїй коханій Кларі, наймолодшій дочці, якщо вона виходитиме заміж, полишаю своїй любій дружині…"
– Скажімо, сто тисяч марок! – запропонував він і, відхилившись на спинку стільця, заклав ногу за ногу й обома руками підкрутив короткі сиві вуса. Він був сама щедрість. Проте, за традицією, визначено суму в вісімдесят тисяч марок. "На випадок другого заміжжя моєї коханої Антонії, старшої дочки, – стояло далі в заповіті, – оскільки їй уже виділено під час першого шлюбу вісімдесят тисяч марок, посаг не повинен перевищувати сімнадцять тисяч талярів…"
Пані Антонів схвильовано, але граціозно простягла руки вперед, заразом трохи підсунувши рукави, звела очі на стелю й вигукнула:
– Грюнліх, ага!
Ці слова прозвучали як бойовий клич, як голос сурми.
– Чи вам відомо, пане Маркусе, як усе вийшло з тим пролазою? – запитала вона. – Сидимо ми собі одного чудового надвечір'я в садку, перед альтанкою… ви ж знаєте, пане Маркусе, нашу альтанку? Гаразд! І хто там раптом з'являється? Якийсь тип із позолоченими баками! Ото пройдисвіт!..
– Де все так, – мовив Томас. – Але, може, ми потім поговоримо про пана Грюиліха?
– Добре, добре! Та з одним мусиш погодитись, Томе, ти ж бо в нас розумний: я переконалася, хоч недавно була ще зовсім наївна, що в житті не все робиться чесно й справедливо…
– Авжеж… – погодився Том.
І вони знову вернулися до заповіту: почали зачитувати, кому призначено родинну біблію, діамантові ґудзики покійного консула та інші речі… Юстус Крегер і пан Маркус залишились вечеряти.

Розділ другий

На початку 1856 року, після восьмирічної відсутності, Христіан Будденброк повернувся до рідного міста. Він приїхав із Гамбурга поштовою каретою, вбраний у жовтий картатий костюм, в якому безперечно було щось тропічне, привіз із собою носа меч-риби, велику цукрову тростину і з напівзбентеженим, напівповажним виглядом прийняв материні обійми.
Такий самий вигляд був у нього й другого дня, коли перед обідом уся родина вирушила на кладовище коло міської брами, щоб покласти вінок на консулову могилу. Вони стояли один біля одного на засніженій стежці перед великою плитою, де імена тих, хто під нею спочивав, кільцем оточували вирізьблений на камені родинний герб, перед рівним мармуровим хрестом, поставленим край невеличкого гаю, по-зимовому голого, – всі, крім Клотільди, що поїхала в "Непривітне" доглядати хворого батька.
Тоні поклала вінок на те місце, де свіжими золотими літерами було викарбуване ім'я її батька, і, не зважаючи на сніг, стала навколішки біля могили й почала тихо молитися; її чорний серпанок майорів на вітрі, а широка сукня мальовничими згортками спадала довкола ніг. Бог його святий знає, скільки в її позі було горя й побожності, а скільки кокетства гарної жінки. Томас не мав настрою міркувати про це. Зате Христіан позирав на сестру із змішаним виразом іронії і занепокоєння, ніби хотів запитати: "Невже ти викрутишся? Невже тобі, не соромно буде, як ти підведешся? Неприємне становище!"
Тоні перехопила його погляд, коли підводилася, але нітрохи не збентежилась. Вона закинула голову, поправила серпанок та сукню і, сповнена гідності, впевнено рушила до виходу, що дало Христіалові видиму полегкість.
Якщо покійний консул з своєю мрійливою любов'ю до бога й спасителя був перший у роду, що пізнав і плекав у собі такі небуденні, неміщанські, витончені почуття, то його сини, мабуть, були перші з Будденброків, що соромилися і навіть боялися відвертого й наївного вияву цих почуттів. Томас, напевне, болючіше й тяжче сприйняв смерть свого батька, ніж, скажімо, його дід прадідів скін. І все-таки він не опускався навколішки біля могили, не заходився плачем, як дитина, похилившись головою на стіл, що часто траплялося з його сестрою Тоні, і він не знав, де датися, коли мадам Грюнліх, пускаючи сльозу, між печенею і десертом починала гучними словами вихваляти вдачу покійного батька. Такий гвалтовний вибух почуттів він зустрічав поважною, тактовною мовчанкою і тільки стримано кивав головою… А якраз тоді, коли ніхто не згадував і не думав про небіжчика, Томасові очі поволі наповнювалися слізьми, хоч вираз обличчя в нього не мінявся.
Інакше поводився Христіан. Коли сестра починала наївно, по-дитячому звіряти свої жалі, він не міг спокійно всидіти: то нахилявся над тарілкою, то відвертався, ніби хотів десь сховатися, то перебивав її тихим страдницьким: "Боже мій… Тоні!", – і його довгий ніс збирався в безліч зморщок.
Так, він ставав неспокійний і ніяковів, коли заходила мова про небіжчика, ніби уникав і боявся не тільки неделікатного вияву глибоких, священних почуттів, а й самих тих почуттів.
Ніхто не бачив, щоб він пролив бодай одну сльозу за батьком. І цього це можна було пояснити самою тільки довгою розлукою. Та найдивовижніше було те, що він, хоч як не любив таких розмов, часто відводив убік сестру Тоні й примушував її докладно розказувати про всі події того страшного дня, коли помер батько: мадам Грюнліх була найкращою оповідачкою.
– То він був жовтий? – уп'яте допитувався Христіан. – Що саме крикнула служниця, як прибігла до вас?.. Отже, він був зовсім жовтий?.. І вже

нічого не міг вимовити, поки й помер? А що казала служниця? Що йому лише стало сили видавити з себе: "У-а… уа"?
Христіан замовкав, надовго замовкав, тільки швидко й напружено водив маленькими, глибоко посадженими очима по кімнаті.
– Жахливо, – раптом казав він, підводячись, і видно було, що в нього аж мурашки пробігають по тілі.
Він починав ходити з кутка в куток, в очах його світився неспокій і задума, а Тоні дивувалася, що її брат, який з незбагненної причини ніби соромився, коли вона вголос оплакувала батька, в моторошному забутті міг гучно наслідували батьків передсмертний стогін, про який на превелику силу допитався в служниці Ліни.
Христіан за ці роки аж ніяк не став кращий на вроду. Він був сухорлявий і блідий. Шкіра туго напиналася на його черепі, між кістлявими щоками стирчав великий, горбуватий, гострий ніс, чуб на голові вже помітно порідщав. Шию він мав тонку й задовгу, а ноги худі й криві… Мабуть, найдужче на нього вплинуло перебування в Лондоні, а оскільки у Вальпарайсо він також спілкувався переважно з англійцями, то у всьому його зовнішньому вигляді був якийсь англійський дух, що навіть йому личив. Той дух відчувався у зручному крої та в міцному крамі його костюма, в солідній елегантності його широконосих черевиків і в тому, як понуро нависали над устами його густі рудуваті вуса. Навіть у руках, з бляклою, пористою шкірою, як у людей, що довго жили в гарячому кліматі, з круглими, коротко обрізаними чистими нігтями, було щось незбагненно англійське.
– Скажи-но мені, – запитав він зненацька Тоні, – чи ти знаєш таке відчуття… Його важко описати… ну, як ковтнеш твердий шматок, а тоді болить уся спина, згори аж донизу? – Його ніс знову весь зібрався в зморшки.
– Знаю, – відповіла Тоні, – це часто буває. Тоді треба ковтнути води…
– Так? – перепитав він невдоволено. – Ні, мабуть, ми маємо на увазі не те саме. – І по обличчю йому перебігла тінь неспокою і тривоги…
Христіан перший у домі почав дозволяти собі вільний настрій і забувати про жалобу. Він не розучився наслідувати покійного Марцелюса Штенгеля і часом перекривляв його цілими годинами. Якось він за столом спитав про, міський театр – чи є в ньому добра трупа, що саме там ставлять…
– Не знаю, – відповів Том з перебільшеною байдужістю, щоб приховати своє роздратування. – Мене тепер таке не цікавить.
Проте Христіан не звернув ніякої уваги на його тон і заходився розповідати про театр:
– Не можу вам навіть сказати, як я люблю театр! Уже саме це слово робить мене просто щасливим… Не знаю, чи комусь із вас відоме, таке почуття? Я міг би годинами сидіти й дивитися на спущену завісу… І так би тішився, як, бувало, в дитинстві, коли ми заходили до цієї кімнати по різдвяні подарунки… А чого варта вже та хвилина, коли в оркестрі починають настроювати інструменти! Я б навіть задля самого цього ходив до театру. Та найдужче мені подобаються любовні сцени… Декотрі коханки вміють так гарно тримати голову коханця обома руками… Взагалі, актори… У Лондоні, та й у Вальпарайсо, я часто бував в їхньому товаристві. Спершу я навіть пишався, що можу так по-простому розмовляти з ними. В театрі я стежу за кожним їхнім порухом… Це дуже цікаво! Людина каже своє останнє слово, спокійно обертається і повільно, впевнено йде зі сцени, нітрохи не бентежачись, хоч знає, що весь театр дивиться їй услід… Як вони так можуть! Раніше мені страх як хотілося попасти за лаштунки, а тепер я там, можна сказати, почуваюся наче вдома. Уявіть собі, якось в опереті – це

було в Лондоні – підняли завісу, коли я ще стояв на сцені… Я розмовляв з міс Вотерклоз… з такою собі панною Вотерклоз… прегарною дівчиною! Одне слово, раптом переді мною відслонилася зала… Господи, не знаю, як я вже й зійшов з тієї сцени!
З усіх, хто сидів коло столу, тільки мадам Грюнліх засміялася; але Христіан водив очима по кімнаті і провадив далі. Він розповідав про англійських співачок з кав'ярень, про одну даму, що виступала в напудреній перуці і, стукаючи довгою палицею в підлогу, співала пісеньку "That's Maria!".
– Марія – це, бачите, найостанніша з усіх… Скажімо, вчинила якась жінка найбільший гріх: that's Maria! Марія – найгірша серед найгірших, розумієте… Втілення розпусти…
На цьому слові обличчя його гидливо скривилося, він підняв праву руку, судомно скорчивши пальці.
– Assez, Христіане! – мовила мати. – Нас це нітрохи не цікавить.
Але Христіан відсутнім поглядом дивився кудись повз неї. Він, мабуть, і без материної догани перестав би розповідати, бо хоч його маленькі, глибоко посаджені очі й далі ненастанно блукали по кімнаті, сам він, здавалося, впав у глибоку, тривожну задуму про Марію і про втілення розпусти.
Раптом він сказав:
– Дивно… часом я не можу ковтати! Нема чого сміятися, це страшна річ. Мені спадає на думку, що я не ковтну, і тоді я справді не ковтну. Шматок уже пройшов, але тут усе – шия, м'язи – просто відмовляються служити… Не скоряються моїй волі, розумієте? Річ у тім, що я навіть боюся як слід захотіти.
Тоні обурено вигукнула:
– Христіане, що за дурниці! О господи! Боїшся захотіти ковтнути?.. Не виставляй себе на сміх! Ну хіба можна таке верзти?
Томас мовчав, але мати сказала:
– Це все нерви, Христіане. Тобі треба було давно вернутися додому; в тому кліматі ти міг зовсім занапастити себе.
По обіді Христіан сів до невеличкої фісгармонії, що стояла в їдальні, й почав наслідувати музиканта-віртуоза. Він удавав, що відкидає назад чуба, потирав руки й позирав спідлоба по кімнаті, тоді незгучно, не торкаючись педалей, бо він зовсім не вмів грати і взагалі був немузикальний, як більшість Будденброків, низько схилившись над клавіатурою, брався до басів, виконував божевільні пасажі, відхилявся назад, захоплено зводив очі вгору і обома руками міцно, переможно вдаряв по клавішах… Навіть Клара не витримала й засміялася. Гра його була чудовою ілюзією, сповнена запалу, шарлатанства й надзвичайного комізму, що мав характер ексцентричного англо-американського бурлеску і ні на мить не викликав відрази, оскільки сам виконавець почував себе в своїй стихії.
– Я завжди ретельно відвідував концерти, – сказав Христіан, – бо дуже люблю дивитися, як люди ставляться до своїх інструментів!.. Авжеж, справді чудово бути артистом!
І він знову почав "грати". Тоді раптом перестав і зробився на диво поважний, так несподівано, що здавалося, ніби з лиця йому спала маска; він підвівся, пригладив рукою свій рідкий чуб, пересів на інше місце і там уже й лишився, мовчазний, похмурий, з неспокійним поглядом і з такою міною, ніби дослухався до якогось неприємного шурхоту.
– Часом Христіан здається мені трохи дивним, – сказала одного вечора мадам Грюнліх Томасові, коли вони були самі. – Як він говорить? Вдається

в такі химерні подробиці, що… як його сказати… Ну, бачить речі не з того боку, що всі, правда ж?
– Так, – погодився Том, – я дуже добре розумію, що ти маєш на думці, Тоні. Христіан не має внутрішньої делікатності… це дуже важко віддати словами. Йому бракує того, що можна б назвати рівновагою, душевною рівновагою. З одного боку, він не здатен спокійно стерпіти нетактовну наївність інших людей… Він ще не доріс до цього, не вміє згладити її, зразу втрачає самовладання. А з другого боку, він часто втрачає самовладання в зовсім інший спосіб: стає прикро балакучий, вивертає перед нами свою душу. Інколи його просто неприємно слухати. Наче хворий у гарячці… Так само не знає стриму, ні на кого не зважає… А все через те, що він забагато уваги приділяє своїй особі, занадто прислухається до своїх переживань. Часом на нього нападає справжня манія витягати на люди, вибовкувати найпотаємніші з тих почуттів… такі, про які розумна людина й не згадує, навіть знати про них не хоче, з тієї простої причини, що про них незручно говорити. В цій його щирості дуже багато безсоромності, Тоні! Бачиш, хтось інший теж міг би признатися, що любить театр, але сказав би це не таким тоном, побіжно, одне слово – скромніше. А Христіан наголошує на цьому, ніби питає: "Правда ж, моя любов до сцени – щось виняткове?" І так добирає слова, ніби має виповісти щось особливо вишукане, потаємне й оригінальне.
– Одне тобі скажу, – повів далі Томас, помовчавши і викинувши недокурок крізь залізні гратки в камін. – Я сам не раз думав про це боязке, марнославне, хтиве длубання у власній душі, бо також мав колись до нього схильність. Але я помітив, що воно розслаблює людину, робить її ледачою, невитриманою… А витримка і рівновага для мене найважливіше. На світі є і будуть люди, що мають право цікавитися самі собою, пильно приглядатися до своїх почувань, – наприклад, поети, які вміють гарно і впевнено відтворити свій внутрішній світ і тим самим збагатити почуття інших людей. Але ми, люба моя, тільки звичайні купці, і наше самоспоглядання нічого не варте. Ми щонайбільше спроможемось заявити, що настроювання інструментів в оркестрі справляє нам дивовижну приємність або що ми часом боїмося захотіти проковтнути шматок їжі… Ох, чи не краще, в біса, нам закасати рукави й сісти до роботи, щоб чогось домогтися в житті, як домагалися наші батьки й діди…
– Авжеж, Томе, я цілком згодна з тобою. Як подумаю, що ті Гагенштреми чимраз вище гнуть кирпу… Ото вже сміття, прости господи! Мама не хоче чути цього слова, але воно їм найдужче личить. Мабуть, вони думають, що, крім них, у місті немає вже порядних родин! Бачили таке? Сміх, та й годі!
Розділ третій
Коли Христіан повернувся додому, шеф фірми "Йоганн Будденброк" зміряв його довгим, прискіпливим поглядом; перші дні він непомітно, між іншим, стежив за братом, а тоді – хоч на його спокійному, незворушному обличчі не можна було вичитати жодного присуду, – певне, вдовольнив свою цікавість і дійшов остаточного висновку. В родинному колі він розмовляв з ним байдужим тоном про байдужі речі і сміявся разом з усіма, коли Христіан давав свої "вистави".
Десь через тиждень він сказав йому:
– Отже, будемо працювати разом, Христіане?.. Наскільки я знаю, ти згоден виконати мамине бажання, правда ж? Ну от, як тобі відомо, Маркус став моїм компаньйоном на пайку, що відповідає внесеному капіталові. Я думаю, що ти, як мій брат, міг би посісти його колишнє місце, стати повірником фірми… принаймні офіційно. Що ж до конкретної праці, то я не знаю, наскільки ти опанував комерцію. Мені здається, що досі ти не вельми

переобтяжував себе роботою, га? В кожному разі, англійська кореспонденція тобі найбільше пасуватиме. Одне тільки попрошу тебе, мій любий. Як шефів брат, ти, звичайно, маєш перевагу над рештою службовців… Але, мабуть, не треба тобі казати, правда ж, що ти їм більше сподобаєшся, коли будеш ставитись до них як рівний до рівних і ретельно виконуватимеш свої обов'язки, аніж коли б користався своєю перевагою і уникав праці. Отже, в належні години треба сидіти в конторі і дотримуватись dehors[51], добре?
Потім Томас запропонував платню, на яку Христіан погодився не роздумуючи і не торгуючись; збентежений, неуважний вираз його обличчя свідчив, що він байдужий до своїх заробітків, тільки хоче якнайшвидше скінчити розмову.
Другого дня Томас відрекомендував його в конторі. Так почалася Христіанова діяльність на славу старовинної фірми.
Справи фірми після консулової смерті йшли далі так само солідно і без перебоїв. Та скоро стало помітно, що відколи Томас Будденброк узяв кермо влади в свої руки, на підприємстві запанував свіжий дух сміливості і винахідливості. Часом фірма йшла на деякий ризик, часом розумно і впевнено використовувала кредит, який за попереднього "режиму" був тільки абстрактним поняттям, теорією, предметом розкоші… Добродії на біржі кивали один. одному:
– Будденброк хоче хвацько загрібати гроші.
Але раді були, що Томасові доводилось тягти за собою, наче олов'яну кулю на нозі, поштивого Фрідріха-Вільгельма Маркуса. Вплив пана Маркуса відігравав роль гальма в роботі підприємства. Він двома пальцями старанно пригладжував свої вуса, з педантичною акуратністю розкладав своє письмове приладдя, пересував склянку з водою, що завжди стояла в нього на столі, і з відсутнім виразом обличчя починав з усіх боків вивчати чергову справу до того ж він мав звичку п'ять-шість разів на день виводити надвір і підставляти голову під холодний струмінь води – зганяти з себе втому.
– Вони доповнюють один одного, – казав шеф одної великої фірми іншому, – наприклад, консул Гунеус консулові Кістенмакеру.
Серед моряків, робітників з комор і дрібних міщанських родин кружляла ця сама думка, бо ціле місто цікавилося, чи пощастить молодому Будденброкові "напхати капшук". Пан Штут із Дзвоноливарної також казав своїй дружині, тій, що бувала у найвищих колах:
– Вони чудово доповнюють один одного, щоб ти знала!
Проте "верховодою" у фірмі, безсумнівно, був молодший компаньйон. Це видно було вже з того, як він ладнав із службовцями, капітанами суден, купцями, завідувачами комор, візниками й вантажниками. Він умів природно, невимушено розмовляти з ними їхньою мовою і водночас зберігати потрібну відстань… Та коли пан Маркус звертався до якогось моторного робітника: "Укмітили, що я хочу?" – в його вустах це звучало так кумедно, що Томас, який сидів за столом напроти, починав сміятися, а за ним і вся контора.
Томас Будденброк, сповнений палкого бажання зберегти і збільшити славу фірми, яка відповідала її давній назві, любив сам брати участь у щоденній боротьбі за успіх, добре знаючи, що не одну вигідну справу він уладнав завдяки своїм упевненим, елегантним манерам, своєму чарові й тактові.
– Купець не повинен бути бюрократом! – казав він Стефанові Кістенмакеру з фірми "Кістенмакер і сини", своєму колишньому шкільному товаришеві і вірному шанувальникові, який дослухався до кожного Томасового слова, щоб потім видати його за свою власну думку. – Індивідуальність багато важить у нашій справі, я певен цього! І не вірю, що, сидячи в конторі, можна домогтися великого успіху… Принаймні мене такий успіх мало тішив би. Успіх не вирахуєш біля столу… Я завжди відчуваю потребу особисто

втручатися в перебіг подій поглядом, словом, жестом, безпосередньо впливати на них своєю волею, хистом чи щастям, як ти любиш це називати. Та, на жаль, особисте втручання купця в усі справи поволі виходить з моди… Час іде вперед, але все найкраще, мені здається, він губить за собою… Засоби сполучення стають щораз досконаліші, про курс на біржі дізнаються дедалі швидше… Зменшується ризик, а з ним і прибуток… Ні, колись було інакше. Мій дід, наприклад, старий добродій у напудреній перуці і в коротких штанях, їздив четвериком аж у південну Німеччину, постачаючи всім необхідним прусську армію. Він чарував кого тільки можна було, вкладав у справу весь свій хист і спритність і заробляв страшенно великі гроші, Кістенмакере! Ох, я починаю боятися, що життя купця ставатиме дедалі банальніше…
Так він часом нарікав, і тому найдужче любив цілком випадково, скажімо, йдучи з родиною на прогулянку, заглянути дорогою до млина, забалакати з мірошником, що пишався таким гостем, і легко, en passant[52], під час добродушної розмови, підписати з ним вигідний контракт… Його компаньйон на таке був не здатний.
Щодо Христіана, то спершу він ніби з великим запалом і задоволенням узявся до праці: здавалося навіть, що саме в ній він знайшов спокій і щастя. Багато днів підряд він їв з таким апетитом, так весело попахкував коротенькою люлькою і так бадьоро розправляв плечі в своєму англійському піджаку, що це було найкращим свідченням, як добре він почувається. Вранці він майже одночасно з Томасом спускався вниз, до контори, і сідав поряд з паном Маркусом, навскоси від брата, у канцелярські крісло: як і обидва шефи, він мав привілей сидіти в кріслі. Найперше він переглядав "Вісті", задоволено докурюючи свою вранішню цигарку. Тоді витягав з нижньої шухляди старий коньяк, наливав собі чарочку, потягався, щоб розворушитися, казав: "Ну!" і водячи язиком по зубах, у доброму гуморі брався до праці. Його англійські листи були на диво гарно складені і мали великий успіх, бо він як розмовляв по-англійському, так і писав: легко, вільно, невимушено, не добираючи слів.
За своєю звичкою, в родинному колі він оповідав про свій душевний стан.
– Бути купцем дуже приємно! – казав він. – Щасливий фах: солідний, спокійний, безпретензійний… Я просто народжений для нього… Крім того, я ж належу до Будденброків, розумієте… Одне слово, я почуваю себе так добре, як ніколи. Вранці прийдеш бадьорий до контори, переглянеш газету, покуриш собі, подумаєш про се про те, згадаєш, як тобі гарно живеться, вип'єш чарочку коньяку, трохи попрацюєш. А там уже й обід: попоїси разом з родиною, відпочинеш і знову йдеш на роботу… Пишеш собі листи, тобі дають гарний, гладенький, білий фірмовий папір, добре перо, лінійку, ніж для паперу, печатку – все найвищого гатунку, добротне… І ти починаєш орудувати цими речами – старанно, по порядку, а там, диви, й. кінець роботі. Завтра ж знову буде день. А як ідеш на вечерю, то всього тебе пронизує вдоволення… кожна частина тіла вдоволена… руки вдоволені…
– О господи, Христіане, що ти верзеш! – обурилася Тоні. – Руки вдоволені?..
– Звичайно! Ти такого не знаєш? Я маю на думці… – І він намагався будь-що описати своє почуття, пояснити його: – Скажімо, ти стискаєш кулак, розумієш? Він не дуже сильний, бо втомлений після роботи… Але долоня спітніла… не дратує тебе… Їй добре, приємно… Це почуття задоволення собою… Можна сидіти без діла й не нудитися…
Усі мовчали. Потім Томас мовив байдужим тоном, щоб приховати невдоволення:.

– Мені здається, люди не на те працюють, щоб… – Але замовк, не повторив Христіанових слів, тільки додав: – Принаймні я маю іншу мету.
Та Христіан не слухав брата; очі його блукали по кімнаті, він задумався, тоді почав розповідати про якусь бійку у Вальпарайсо, що скінчилася вбивством, – він бачив її на власні очі.
– … І тоді той тип вихопив ножа…
Такі оповідання, – а Христіан знав їх безліч, – щиро тішили мадам Грюнліх, жахали матір, Клару й Клотільду, мамзель Юнгман і Еріка слухали їх, роззявивши рота, але в Томаса вони завжди викликали нехіть. Він зустрічав їх холодними, глузливими зауваженнями і відверто показував свою думку, що Христіан перебільшує і хизується, – хоч напевне не мав рації, Христіан просто вмів захоплено й мальовниче оповідати. Може, Томасові прикро було, що його менший брат більше подорожував і більше бачив за нього? Чи йому неприємне було милування неладом і екзотичним гвалтом, що відчувалося в тих розповідях, де люди різалися й стрілялись?.. Певне одне: Христіан нітрохи не переймався братовим ставленням до його історій; він надто захоплювався своєю розповіддю, аби ще й стежити, подобається вона комусь чи ні, а закінчивши, він озирався по кімнаті з задумливим, відсутнім виглядом.
Взагалі, якщо з часом стосунки між братами склалися не дуже добре, то вина була не Христіанова; він ніколи на виявляв, та й не відчував до брата якоїсь неприязні, і навіть гадки не мав засуджувати його чи просто оцінювати. Він мовчки, без ніяких сумнівів, як звичайну річ визнав, що брат переважає його солідністю, здібностями, працьовитістю і авторитетом. Але саме ця безмежна, байдужа, покірна підлеглість і сердила Томаса, бо Христіан за кожної нагоди так легко піддавався йому, що складалося враження, ніби він узагалі мав ні за що моральну перевагу, працьовитість, авторитет і солідність.
Він наче зовсім не помічав, що шеф фірми, хоч нічого не каже, ставиться до нього дедалі неприхильніше, зрештою, маючи на це підстави, бо, на жаль, купецький запал у Христіана швидко пішов на спад, уже після першого, а надто після другого тижня. Найперше це виявилося в тому, що приготування до праці, яке досі скидалося на штучно й вишукано подовжене смакування наступною діяльністю – себто перегляд газети, куріння й чарка коньяку, – почало забирати щораз більше часу, аж поки розтяглося до самого обіду. Потім якось само так вийшло, що Христіан скинув із себе тягар обов'язкового сидіння в конторі: вранці, з неодмінною цигаркою в роті, дедалі пізніше спускався вниз і брався до газети, вдень вирушав обідати до клубу і вертався звідти дуже пізно, часом аж увечері, або й зовсім не з'являвся…
Той клуб, до якого належали переважно неодружені купці, винаймав на першому поверсі одного ресторану кілька зручних приміщень, де відвідувачі обідали й невимушено, хоч і не завжди невинно, розважалися: до їхніх послуг там була рулетка. Членами клубу були також декотрі легковажні батьки родин, як, наприклад, консул Крегер і, звичайно, Петер Дельман. Начальник поліції Кремер був там "головний біля помпи", як казав про нього доктор Гізеке, Андреас Гізеке, син брандмайора і Христіанів шкільний товариш, що мав у місті адвокатську контору; молодий Будденброк знову заприятелював з ним, хоч той і мав славу запеклого suitier. Христіана, або, як його переважно звали, Кришана, давнього знайомого чи навіть приятеля більшості членів клубу, – майже всі вони були учні покійного Марцелюеа Штенгеля, – зустріли тут з розкритими обіймами. Правда, ні купці, ні вчені мужі не були високої думки про Христіанові здібності, але цінували його хист розважати товариство. І справді, тут

він давав найкращі свої "вистави", розказував найкращі історії, перекривляв музикантів-віртуозів, наслідував англійських та заокеанських артистів і оперних співаків, із найневиннішим виглядом, незрівнянно розповідав про любовні оказії в різних кінцях світу – бо ж годі сумніватися, що Христіан Будденброк був найсправжнісінький suitier, – і про свої власні пригоди: на кораблях, у поїздах, у Сан-Паулі, у Уайтчепелі, в пралісі… Розповідав невтомно, цікаво, цілком опановуючи увагу слухачів, трохи жалібним, протяглим голосом, нехитро й смішно, як англійський гуморист. Скажімо, розказував про те, як із Вальпарайсо до Сан-Франціско послали в коробці собаку, та ще й паршивого, Бозна, в чому полягав сенс того анекдота, але в Христіанових устах він видавався незвичайно смішним. І коли всі навколо аж корчилися з реготу, сам Христіан, худий, носатий, з тонкою, надто довгою шиєю і з рудуватим, помітно вже поріділим чубом, сидів, схрестивши довгі, криві ноги, і з обличчя в нього не сходив тривожний, на диво поважний вираз, а маленькі, круглі, глибоко посаджені очі задумливо блукали по залі… Часом навіть здавалося, що сміються не з його історій, а з нього самого… Та Христіан про це не думав.
Вдома він найдужче любив розповідати про свою контору у Вальпарайсо, про тамтешню нестерпну спеку та про одного молодого лондонця на ім'я Джонні Сандерсторм, гульвісу, незвичайного хлопця, якого "я ніколи не бачив за роботою, щоб мені з цього місця не зійти" і який усе ж таки був дуже добрим купцем.
– Боже милий! – казав Христіан. – У таку спеку! От заходить до контори шеф… а ми, всі восьмеро, лежимо, як сонні мухи, й куримо цигарки, щоб хоч відлякувати москітів. Боже милий! "Ну, – каже шеф, – щось ви наче не працюєте, панове, га?" – "No, sir! – відповідає Джонні Сандерсторм. – Як бачите, сер!" І ми всі пускаємо йому дим просто в обличчя. Боже милий!
– Чого ти вічно кажеш "боже милий"? – роздратовано запитав якось Томас.
Але насправді його сердило не це. Він відчував, що Христіан розповідав цю історію з такою радістю лише тому, що вона давала йому нагоду висловити свій глум і зневагу до праці.
Тоді мати обережно перевела розмову на інше. "На світі є багато негарного, – думала пані Будденброк, з дому Крегерів. – Трапляється, що брати ненавидять і зневажають один одного. Страшно, але таке бував. Тільки про це не кажуть. Таке приховують. Не треба, щоб про це хтось знав".
Розділ четвертий
У травні, однієї фатальної ночі, в дядька Готтгольда, консула Готтгольда Будденброка, якому саме минув шостий десяток, почалися серцеві спазми, і він помер у тяжких муках на руках у своєї дружини, в дівоцтві Штювінг. Син бідолашної мадам Жозефіни, якому, порівняно з пізніше народженими і щасливішими нащадками мадам Антуанети, не повелося в житті, давно вже змирився з своєю долею і останніми роками, а надто після того, як небіж відступив йому звання нідерландського консула, тихомирно смоктав свої льодяники з бляшаної коробочки і не мав ні на кого злості. Якщо хто й пам'ятав про давню родинну ворожнечу, що з плином часу обернулася в якесь невиразне почуття неприязні, то це дами з його родини: не стільки добродушна й обмежена дружина, як дочки, три старі дівки, що без лютого вогника в очах не могли дивитися ні на пані Елізабет, ні на Антонію, ні на Томаса…
Щочетверга, в традиційні "родинні дні", о четвертій годині всі Будденброки збирались у великому будинку на Менгштрасе, щоб разом пообідати й пробути вечір, часом сюди з'являлися ще консул Крегер з

дружиною або Зеземі Вайхброт із своєю невченою сестрою, – і тоді вже дами Будденброк із Брайтештрасе з неприхованою радістю спрямовували розмову на невдале Тонине заміжжя, щоб підбити мадам Грюнліх на якусь гучну фразу і зловтішно перезирнутися… Або ще висловлювали загальні зауваження про те, яке то негідне марнославство – фарбувати коси, чи співчутливо допитувалися про Якоба Крегера, небожа пані Елізабет. Бідолашній Клотільді, терплячій і щиросердій, єдиній, хто справді ще почував їхню перевагу над собою, вони допікали жартами, далеко не такими невинними, як Тонині чи Томасові, що їх убога, вічно голодна кузина завжди зустрічала здивованим, протяглим, добродушним вигуком. Вони глузували з Клариної суворості й святенництва і швидко помітили, що Том з Христіаном не дуже ладнають і що, дякувати богу, з цим останнім можна взагалі не рахуватися, бо він просто дивак і нікчема. Що ж до самого Томаса, в якого вони не могли знайти жодного слабкого місця і який ставився до них з поблажливою байдужістю, мовляв: "Я вас розумію і жалію", – то вони трактували його з трохи ущипливою пошаною. Зате вже про малу Еріку, рожеву й випещену, неодмінно казали, що вона дуже кепсько росте. А Пфіфі, хитаючись усім тілом, – у куточках рота в неї, як завжди, збиралася слина, – додавала, що дитина страх яка схожа на негідника Грюнліха.
Тепер вони, плачучи, разом з матір'ю стояли коло батькової смертної постелі, і хоч їм здавалося, що навіть у цьому їхньому горі винні родичі з Менгштрасе, все ж таки послали туди когось.
Серед ночі задзеленчав дзвоник у передпокої, а що Христіан повернувся додому пізно й почував себе не дуже добре, Томас сам рушив у дорогу по весняному дощі.
Він якраз ще встиг побачити останні корчі старого дядька, а потім, молитовно склавши руки, довго стояв у кімнаті небіжчика й дивився на коротеньку постать, що вимальовувалась під покривалом, на мертве обличчя з невиразними рисами й сивими баками. "Вам не дуже добре жилося, дядьку Готгольде, – думав він. – Ви надто пізно навчились поступатися, зважати на обставини… А без цього не можна… Коли б я був такий, як ви, то теж давно вже одружився б з крамничкою… Треба дотримуватись dehors! І чи ви взагалі хотіли чогось іншого, ніж мали? Хоч ви були вперті і, мабуть, вважали свою впертість за якийсь ідеалізм, а проте ваш дух був надто безкрилий, вам бракувало уяви, того ідеалізму, що дає силу з тихим захватом, глибшим, радіснішим, п'янкішим, аніж потаємне кохання, виношувати, плекати, боронити якесь абстрактне поняття – давнє ім'я, родинний герб абощо, дбати про його міць і славу. Вам бракувало чуття поезії, хоч ви мали досить відваги всупереч батьковій волі покохати й одружитися. Вам бракувало також шанолюбства, дядьку Готгольде. Звичайно, наше давнє ім'я – це тільки міщанське ім'я, і, дбаючи про нього, ми піклуємось про успішну торгівлю зерном, про те, щоб у маленькому куточку великого світу наша власна особа користалася любов'ю, пошаною і владою… Ви собі думали: "Одружуся з панною Штювінг, яку я кохаю, і мені байдуже до всяких практичних міркувань, бо вони дріб'язкові н міщанські". О, ми також бувалі, досить освічені люди і розуміємо, що межі, покладені нашому шанолюбству, – вузькі й мізерні, як глянути на них збоку. Але все на землі відносне, дядьку Готгольде. Хіба ви не знали, що й у маленькому містечку можна бути великою людиною? Що можна стати Цезарем у невеличкому торговельному місті над Балтійським морем? Щоправда, треба мати трохи уяви, трохи ідеалізму, а їх вам бракувало, хоч би що ви про себе думали".
І Томас Будденброк відвернувся. Він підійшов до вікна і, заклавши руки за спину, почав дивитися на тьмяно освітлений, закутаний завісою дощу готичний фасад ратуші. На його розумному обличчі заграла усмішка.

Певна річ, що посада й звання нідерландського королівського консула, на які Томас мав право відразу після смерті свого батька, тепер, на превелику гордість Тоні Грюнліх, перейшли до нього, і опукла таблиця з левами, гербом і короною знову з'явилася на чільній стіні будденброківського будинку під написом: "Dominus providebit".
Невдовзі після залагодження всіх цих формальностей, у червні того ж таки року, молодий консул вирушив у подорож – вірніше, поїхав у справах – до Амстердама, сам ще не знаючи, на який час.

Розділ п'ятий

Смерть близької людини завжди звертав наші думки до високого, неземного, тому ніхто не дивувався, що після чоловікового скону з уст пані Будденброк можна було почути найпобожніші вислови, раніше їй зовсім не властиві.
Та незабаром виявилося, що це не тимчасовий стан, і скоро все місто знало, що пані Елізабет, яка останніми роками, особливо відколи почала старітися, дедалі більше співчувала релігійним уподобанням свого чоловіка, тепер, щоб ушанувати пам'ять небіжчика, цілком перейняла його благочестивий напрям думок.
Вона прагнула вкоренити у своєму великому домі дорогий небіжчикові дух християнської покори і поважності, що зовсім не заперечував веселощів. Ранкові й вечірні молитви тривали тепер іще довше. Родина збиралася у великій їдальні, а слуги – в ротонді, пані Будденброк або Клара читали з грубої родинної біблії, надрукованої величезними літерами, якийсь розділ, потім пані Будденброк сідала до фісгармонії, і всі співали з молитовника кілька хоралів. Часто біблію замінювано збіркою проповідей або душоспасенних повчань – котроюсь із тих книг у чорних палітурках і з золотими берегами, під назвою "Скарбничка", "Псалтир", "Патерик", "Співи поранні"; і "Мандрівець божий", яких тепер надто багато розвелося в домі пані Будденброк: усі вони були сповнені солодкої, аж нудної хвали найкоханішому Ісусові.
Христіан рідко з'являвся на ті молитовні збори. Томас при нагоді обережно, напівжартома також висловився проти них, та його зауваження зустріло делікатну, але гідну відсіч. Щодо мадам Грюнліх, то, на жаль, вона часом велася не зовсім коректно. Якось уранці – в Будденброків тоді саме гостював заїжджий проповідник – усім довелося проспівати на врочистий, благочестивий, зворушливий мотив такі слова:

Я справжнє падло, стерво я,
Я верх гріха земного –
Так жерла гріх душа моя,
Немов метал волога.
Єдиний боже в вишині,
Прощення кістку кинь мені,
Візьми мене до себе,
На чисте твоє небо! –

після чого пані Грюнліх із серцем шпурнула молитовник і вийшла з їдальні.
А втім, до себе самої пані Будденброк ставила ще більші вимоги, ніж до своїх дітей. Наприклад, вона заснувала недільну школу. У неділю вранці до будинку на Менгштрасе одна за одною дзвонили дівчатка, що вчилися в народній школі: Стіна Фос із Підвальної, Міка Штут із Дзвоноливарної, Фіка Снут з-над Трави, чи з Малої Грепельгрубе, чи з Енгельсвіша, всі з біленькими, як льон, кісками, змоченими водою, щоб краще трималися. Вони йшли просторим передпокоєм до світлої кімнати з вікнами в садок, що раніше правила за контору, але давно вже стояла порожня. Тепер там були поставлені лавки, і пані Будденброк, з роду Крегерів, у сукні з важкого

чорного атласу, з білим шляхетним обличчям і в ще білішому мереживному чепчику, сідала до столика, на якому стояла склянка підсолодженої води, і годину вчила дівчаток катехізису.
А ще вона влаштовувала Єрусалимські вечорниці, і їх, крім Клари й Клотільди, хоч-не-хоч доводилося відвідувати й Тоні. Раз на тиждень у великій їдальні навколо розсуненого обіднього столу при запалених лампах і свічках розсідалося десь із двадцять дам такого віку, що їм не вадило б уже подбати про гарне місце в раю. Вони пили чай або пунш, їли смачні бутерброди й пудинг, читали вголос псалми та набожні трактати і плели вовняні речі, які наприкінці року розпродували на ярмарку, а виторг пересилали до Єрусалима на місіонерські потреби.
Цей побожний гурток складався переважно з дам того самого кола, що й пані Елізабет: до нього належали пані Ланггальс, пані Меллендорф і пані Кістенмакер; інші старі дами, що більше думали про світські речі і менше про божі, як, наприклад, мадам Кеппен, глузували з своєї приятельки Бетсі. Членами гуртка були також дружини міських проповідників, удова консула Будденброка, в дівоцтві Штювінг, і Зеземі Вайхброт з своєю невченою сестрою. А оскільки перед лицем господа нашого Ісуса нема ні рангів, ні різниці в становищі, то на Єрусалимські вечорниці приходили й особи вбогіші і химерніші, як, наприклад, одна маленька, зморщена істота, уславлена своєю побожністю і взірцями плетива, що жила при шпиталі Святого духа, якась Гіммельсбюргер, остання в роду; "Останця Гіммельсбюргер", – сумно відрекомендовувалась вона й засовувала гачок під чепчик, щоб почухати голову.
Але куди примітніші були двоє інших членів гуртка, дві чудні старі дівки-близнючки, схожі на папуг, з маленькими головами і висохлими личками, що рука в руку ходили по місту в брилях, як у пастухів вісімнадцятого сторіччя, та в старих вилинялих сукнях і чинили добро. Прізвище їхнє було Гергардт, і вони запевняли, що ведуть своє коліно просто від Пауля Гергардта[53]. Подейкували, що сестри були далеко не бідні, але жили вони як старці і все роздавали убогим…
– Любі мої! – казала пані Будденброк, що часом трохи соромилася їх. – Звичайно, бог дивиться в серце, але вбрання ваше надто вже благеньке… Треба стежити за собою…
Та вони тільки цілували в чоло свою елегантну приятельку, що так і не змогла побороти в собі світської дами, з поблажливою, лагідною, жалісливою зверхністю, яку в злидаря викликає багатій, що шукає дороги в царство небесне. Вони були далеко не дурні: на їхніх потворних обличчях світилися жваві, ледь імлисті карі очі, що дивились на світ навдивовижу лагідно й мудро, а серця їхні були сповнені чудесних, таємничих знань… Їм було відомо, що в останню нашу годину всі, кого ми любили і хто вже відійшов до бога, з блаженним співом з'являться, щоб провести нас у царство небесне. Слово "господь" вони вимовляли впевнено й безпосередньо, як перші християни, що з уст самого спасителя чули: "Ще трохи, і ви мене побачите". Вони мали найхимерніші теорії щодо внутрішніх просвітлень, передчуттів, передачі й навіювання думок. Скажімо, одна з них, Лея, була зовсім глуха, а майже завжди знала, про що мовилось.
Тому що Лея Гергардт була глуха, на Єрусалимських вечорницях читати здебільшого доручали їй; крім того, дами вважали, що вона читає гарно і надзвичайно виразно. Вона діставала з своєї торбинки старезну книжку смішної, непропорційної форми – вузьку й довгу, з вигравійованим на міді зображенням свого предка, чоловіка з неприродно роздутими щоками, – брала її в обидві руки і, щоб і самій трохи чути, починала читати страшним голосом, що гув, ніби вітер у димарі:

Мене поглинуть хоче сатана…
"Аякже! – думала Тоні Грюнліх. – Який сатана захотів би тебе поглинути!" Але нічого не казала, тільки їла пудинг разом з усіма і міркувала, чи колись і вона буде така бридка, як панни Гергардт.
Тоні не почувала себе щасливою. Вона нудилась і злостилася на пасторів та місіонерів, що після консулової смерті почали, мабуть, ще дужче вчащати до їхнього дому і, на її думку, здобули там надто велику владу й надто дорого коштували. Останнє більше стосувалося Томаса, проте він мовчав; Тоні ж часом щось бурчала про людей, що об'їдають удовиць і провадять довгі молитви.
Вона палко ненавиділа тих добродіїв у чорних сутанах. Як дозріла жінка, що пізнала життя, не якесь там дурне дівчисько, вона не вважала за можливе вірити в їхню непогрішну святість.
– Мамо! – казала вона. – Негарно обмовляти ближніх, я знаю! Але мушу сказати одне: їй-богу, я дивуюся, як вас життя ще не навчило, що не всі, хто ходить у сутані і на кожному кроці згадує господа, насправді такі вже бездоганні!
Не з'ясовано, як ставився Томас до цих істин, що їх так обурено проголошувала його сестра. Християн же про це взагалі не мав ніякої думки: він обмежувався тим, що, наморщивши носа, приглядався до гостей, а потім передражнював їх у клубі чи вдома.
Та нема сумніву, що Тоні дужче, ніж будь-кому, допікали ті богомільні відвідувачі. Якось увечері дійшло навіть до такого: один місіонер, на ім'я Джонатан, що побував і в Сірії, і в Аравії, чоловік з великими, докірливими очима й жалібно обвислими щоками, приступив до неї і меланхолійно-суворим голосом зажадав, щоб вона розв'язала питання, чи її накручені кучері можна погодити із справжньою християнською покорою. Ох, він не знав, яка Тоні Грюнліх дотепна й гостра на язик! Якусь мить вона мовчала, і видно було, як напружено працює її думка. А тоді відповіла:
– Чи не могла б я вас попросити, шановний пане пастор, щоб ви дбали про свої власні кучері?
І, зашелестівши сукнею, вийшла з кімнати, ледь звівши плечі, закинувши назад голову і все одно намагаючись притиснути підборіддя до грудей. Треба сказати, що пастор Джонатан мав дуже мало волосся, вірніше, був лисий як коліно.
Іншого разу їй випало пережити ще більший тріумф. Пастор Трішке, Плаксивий Трішке з Берліна, – своє прізвисько він дістав тому, що кожної неділі під час проповіді в певному місці починав плакати, – отже, той Плаксивий Трішке, який відзначався блідим обличчям, червоними очима та конячими щелепами і вже з тиждень гостював у Будденброків, то змагаючись з бідолашною Клотільдою, хто більше з'їсть, то ревно молячись, при тій нагоді закохався в Тоні, і закохався не в її безсмертну душу – о ні! – а в її верхню губу, пишні коси, гарні очі і квітучу постать! І той слуга божий, що мав у Берліні дружину й купу дітей, не посоромився послати через служника Антона до спальні мадам Грюнліх на третьому поверсі листа, вдало складеного з біблійних цитат, упереміш з улесливо-ніжними словами. Тоні знайшла того листа, як лягала спати, перебігла його очима й рішучим кроком спустилася сходами на півповерх, до материної спальні. Там, при свічці, нітрохи не соромлячись, вона вголос прочитала матері послання душпастиря, після чого Плаксивому Трішке довелося покинути Менгштрасе.
– Усі вони такі! – заявила мадам Грюнліх. – Геть усі! О боже, колись я була дурним, наївним дівчиськом, мамо, але життя навчило мене не довіряти людям. Більшість із них пройдисвіти… Так, на жаль, це правда. Грюнліх!..

Це слово прозвучало, як голос сурми, як бойовий поклик; трохи піднявши плечі і звернувши погляд до неба, Тоні войовниче кинула його в простір.

Розділ шостий

Зіверт Тібуртіус був низенький миршавий чоловічок із великою головою і ріденькими, але довгими русявими баками, які він часом, задля зручності, закидав на плечі. Його кругла голова була вся вкрита м'якими, дрібними кучериками. Вуха він мав великі, відстовбурчені, з дуже загнутими всередину краями, а зверху гострі, мов у лиса. Ніс був схожий на невеличкий, плаский гудзик, вилиці випнуті, а сірі очі мали одну особливість: звичайно вони були примружені і трохи дурнувато кліпали, але часом дивовижно витріщалися, ставали Дедалі більші й більші, викочувалися, мало не вискакували з ямок…

Такий був пастор Тібуртіус, родом; з Риги. Кілька років він служив у Середній Німеччині, а тепер, повертаючись на батьківщину, де йому трапилась парафія, зупинився в їхньому місті. Мавши рекомендацію знайомого священика, що колись уже скуштував на Менгштрасе супу з телячої голови і шинки з цибулиною підливою, він зробив візит пані Будденброк, дістав запрошення погостювати в неї тих. кілька днів, поки він буде в місті, і розташувався в просторій кімнаті для гостей на другому поверсі зразу біля коридора.

Але пробув він довше, ніж сподівався. Минуло вже вісім днів, а він ще й досі не встиг оглянути багато. речей, гідних уваги: "Танцю мертвих" і дзигарів з апостолами на Маріїнській церкві, ратуші, Дому корабельників чи сонця з рухомими очима в соборі. Минуло десять днів, і він знову завів мову про від'їзд, але на перше ж слово господині, що запропонувала йому погостювати ще трохи, вія залюбки лишився.

Він був приємніший за Джонатана й Плаксивого Трішке, зовсім не цікавився кучерями пані Антонії і не писків їй листів. Зате куди більше уваги приділяв Кларі, її меншій і статечній сестрі. В її присутності, коли вона говорила, виходила чи приходила, очі його, бувало, рантом дивовижно витріщалися, ставали дедалі більші, мало не вискакували з ямок… Майже цілий день він намагався бути біля Клари, провадив з нею духовні й світські бесіди або читав їй; вимова у нього була смішна, уривчаста, як на його балтійській батьківщині, голос раз по раз переходив у вереск. Першого ж дня він заявив:

– На милість божу, пані Елізабет! Що за чудесна дитина ваша дочка Клара! Яким скарбом благословив вас господь!

– Це правда, – відповіла пані Будденброк.

Але Тібуртіус так часто про ще казав, що вона почала приглядатись до нього пильніше, потроху випитувати про його походження, становище й надії на майбутнє. Виявилося, що він походить з купецької родини, не має ні братів, ані сестер, мати його померла, а старий батько живе в Ризі на відсотки а чималого капіталу, який потім перейде до нього, Тібуртіуса; але й тепер служба дає йому достатнє забезпечення.

Кларі Будденброк ішов тепер дев'ятнадцятий рік. Висока, струнка, з темними, гладенько зачесаними на" проділ косами, з суворим і разом з тим мрійливим поглядом карих очей, з ледь горбуватим носом і, може, надто міцно стуленими вустами, вона була гарна своєрідною, неприступною вродою. Вдома Клара найбільше приятелювала з своєю вбогою, так само побожною кузиною Клотільдою. Батько Клотільдин недавно помер, і вона тепер носилася з думкою десь "влаштуватися": їй лишився в спадок якийсь гріш та дещо з меблів, і вона сподівалася знайти собі місце в якомусь пансіоні… Звичайно, Кларі чужа була потульна, терпляча покора завжди голодної Тільди. Навпаки, з слугами, навіть з братами, сестрою і матір'ю, вона

говорила досить владним тоном, а її голос – альт, здатний хіба що знижуватися на рішучих інтонаціях, але ніколи не підвищуватись на запитальних, – часто звучав як наказ, твердо, нетерпляче й зарозуміло, особливо тоді, як у Клари боліла голова.
До того як консулова смерть огорнула родину жалобою, Клара з холодною гідністю брала участь у вечорах, які відбувалися в їхньому домі та в інших значних сім'ях міста. Мати приглядалася до неї й мусила визнати, що хоч Клара хазяйновита й матиме добрий посаг, її важко буде видати заміж. Пані Будденброк не могла собі уявити поряд з цією суворою, побожною дівчиною жодного із скептичних, охочих до вина й веселих купецьких синів їхнього кола, – хіба що якогось пастора. А оскільки ця думка була їй деякою втіхою, вона, з свого боку, стримано, але прихильно зустріла ніжні упадання Зіверта Тібуртіуса.
І справді, все складалося якнайкраще. Одного теплого, безхмарного липневого дня родина Будденброків – пані Елізабет, Антонія, Христіан, Клара, Тільда, Еріка Грюнліх з мамзель Юнгман, а з ними й пастор Тібуртіус, – вибралися на прогулянку далеко за міську браму, щоб десь у сільському заїзді за дерев'яними столиками на свіжому повітрі попоїсти суниць, кислого молока чи гречаної каші; після підвечірку вони вирішили пройтися по великому садку, що спадав аж до річки, в затінку яблунь, груш і слив, поміж кущами порічок, агрусу і грядками спаржі та картоплі.
Зіверт Тібуртіус і Клара Будденброк трохи відстали від інших. Він, набагато нижчий за дівчину, з баками, закинутими на плечі, зняв з великої голови чорного крислатого бриля, витріщив очі і, час від часу втираючи хусточкою піт з чола, почав з нею довгу, лагідну розмову, під час якої вони на хвильку спинилися і Клара поважним, спокійним голосом сказала "так".
Потім, коли вони вернулися додому, коли за вікнами вже панувала задушлива тиша недільного вечора і пані Елізабет, розімліла, трохи стомлена, сиділа сама в кімнаті з краєвидами, пастор Тібуртіус підсів до неї і в сяйві призахідного сонця почав також з нею довгу лагідну розмову, наприкінці якої пані Елізабет сказала:
– Годі, любий пане пастор… Ваше бажання цілком збігається з моїм материнським. І можу вас запевнити, що ви, з свого боку, зробили непоганий вибір. Хто б подумав, що господь так поблагословить вашу появу і гостину в нашому домі!.. Сьогодні я вам ще не скажу свого останнього слова. Мені треба спершу написати своєму синові, консулові, що тепер, як ви знаєте, перебуває за кордоном. Ви завтра з божою допомогою вирушайте в Ригу, влаштовуйтесь на посаді, а ми, либонь, поїдемо на якийсь тиждень до моря… Скоро ви одержите від мене звістку, і дай нам боже щасливої зустрічі.
Розділ сьомий
"Амстердам, 20 липня 1856 року.
Готель "Гет Гаасьє".
Люба мамо!
Одержав вашого багатого на новини листа й поспішаю щиро подякувати вам за увагу, вияв якої бачу в тому, що в цій справі ви просите мого дозволу; певна річ, я не тільки даю такий дозвіл, але й долучаю свої побажання радості і щастя, цілком переконаний, що ви й Клара зробили добрий вибір. Гарне прізвище Тібуртіус мені знайоме, і я майже певен, що тато мав із його батьком ділові стосунки. В кожному разі, Клара попаде в приємне їй оточення, а становище дружини священика найдужче відповідає її нахилам. Отже, Тібуртіус поїхав до Риги і відвідає знову свою наречену в серпні? Ну, то в нас на Менгштрасе буде тоді справді весело – веселіше, ніж ви

собі уявляєте, бо ж вам ще не відомо, чому для мене заручини мадемуазель Клари стали такою чудесною несподіванкою і який вийшов дивовижний збіг. Атож, найдобріша моя матусю, якщо я посилаю з Амстеля до берегів Балтійського моря свою урочисту згоду на влаштування Клариного земного щастя, то тільки з однією умовою: що з зворотною поштою отримаю від вас таку саму згоду на такий самий крок. Я віддав би три гульдени, щоб поглянути на ваше обличчя, а надто на обличчя нашої доброї Тоні, коли ви читатимете ці рядки… Але перейду до справи.

Мій маленький, чистенький готель з чудовим краєвидом на канал розташований у центрі міста, неподалік від біржі, і справи, задля яких я приїхав сюди (ішлося про налагодження нових, дуже важливих торговельних зв'язків, а ви знаєте, що я волію робити це особисто), з першого ж дня пішли так, як мені хотілося. Мене тут добре знають ще з часів мого навчання, а тому, хоч багато родин виїхало на море, я відразу дістав купу запрошень. Я побував на родинних вечорах у Генкдомів і Меленів, а вже на третій день мусив убиратися в парадний костюм і йти на обід до свого колишнього принципала пана ван дер Келлена, влаштований, мабуть, на мою честь, хоч сезон уже минув. До столу я вів… спробуйте вгадати кого? Панну Ариольдсен, Герду Арнольдсен, давню Тонину товаришку з пансіону. Її батько, великий купець і, може, ще більший скрипаль, та заміжня сестра з чоловіком також були присутні на обіді.

Я дуже добре пам'ятаю, що Герда – дозвольте мені відтепер називати її тільки на ім'я – ще зовсім молодою дівчиною, коли вона вчилася в мадемуазель Вайхброт на Мюленбрінку, справила на мене велике, незабутнє враження. І ось я побачив її знову: дорослу, розвинену, ще вродливішу і багатшу духовно. Але я можу надто захопитися, тому дозвольте мені не описувати тієї, яку скоро побачите на власні очі.

Легко собі уявити, що в нас знайшлося багато тем для розмови за столом; але вже після першої страви ми перестали згадувати давні історії і вдалися до поважніших, цікавіших речей. У музиці я не міг зрівнятися з нею, бо, на жаль, ми, Будденброки, мало на ній розуміємось, зате в нідерландському малярстві почував себе вільніше, а в літературі ми швидко знайшли спільну мову.

Час летів, як на крилах. Після обіду я попросив, щоб мене відрекомендували старому Арнольдсенові, що прийняв мене чемно й привітно. Потім, коли всі перейшли до вітальні, він виконав кілька музичних речей, а після нього виступила Герда. Вигляд у неї був чудовий, і хоч я нічого не тямлю в грі на скрипці, проте знаю, що інструмент (справжній страдіваріус) у її руках просто співав: у багатьох слухачів сльози виступили на очах.

Другого дня я пішов у гості до Арнольдсенів, на вулицю Б'ютенкант. Спершу мене прийняла літня компаньйонка, з якою мені довелося розмовляти по-французькому, та потім вийшла Герда, і ми пробалакали, як і попереднього дня, добру годину, тільки що цього разу почувалися ще невимушеніше, намагалися краще зрозуміти й пізнати одне одного. Знову ми згадували про вас, мамо, про Тоні, про наше чудове місто і про мою працю в ньому…

Уже того дня я твердо вирішив: вона або жодна, тепер або ніколи! Я ще раз випадково зустрівся з нею на гулянці, яку влаштував у себе в саду мій приятель ван Свіндрен, і потім дістав запрошення на музичний вечір до Арнольдсенів, де задля спроби натякнув Герді про освідчення; її відповідь мене підбадьорила… І оце п'ять днів тому я вранці пішов до пана Арнольдсена просити руки його дочки. Він прийняв мене в своєму кабінеті. "Любий консуле, – сказав він, – я з великою радістю назвав би вас своїм зятем, хоч як важко було б мені, старому вдівцеві, розлучитися з дочкою.

Але як вона сама? Досі вона твердо трималася думки, що ніколи не вийде заміж. Чи є у вас якась надія?" І він був страшенно вражений, коли я заявив, що панна Герда, властиво, дала мені право надіятись.
Він лишив їй кілька днів на роздуми і, здається мені, з великого егоїзму навіть відраджував їй одружуватись. Але дарма, вона вибрала мене, і вчора ввечері ми заручилися.
Ні, люба мамо, я не прошу у вас письмового благословення на цей шлюб, бо післязавтра вже виїжджаю звідси; але Арнольдсени – батько, Герда і її заміжня сестра обіцяють у серпні навідати нас, і тоді ви зразу переконаєтесь, що я вибрав собі дружину до пари. Бо вас, сподіваюсь, не збентежить, що Герда молодша за мене тільки на три роки? Ви ж, мабуть, ніколи й не думали, що я приведу в дім якесь дівчисько. з кола Меллендорф – Ланггальс – Кістенмакер – Гагенштрем.
А щодо "вибору"… Ох, я вже навіть побоююсь, що Стефан Кістенмакер, і Герман Гагенштрем, і Петер Дельман, і дядько Юстус, і ціле місто будуть лукаво позирати на мене, коли довідаються про мій вибір, бо мій майбутній тесть – мільйонер… Боже мій, що тут казати? В кожному з нас є стільки половинчастого, яке можна тлумачити і так, і сяк. Я захоплений Гердою Арнольдсен, але не маю ніякого бажання порпатися в своїй душі і з'ясовувати, чи сприяв цьому захопленню великий посаг, про який мені досить цинічно шепнули на вухо, ще тільки відрекомендовуючи Герді, а як сприяв, то наскільки. Я її кохаю, але моє щастя і мої гордощі стають ще більші від того, що, назвавши її своєю дружиною, я водночас здобуваю для нашої фірми чималий капітал.
Буду кінчати, люба мамо, свого листа, бо він і так уже вийшов надто довгий, коли зважити, що через кілька днів ми з вами зможемо в живі очі поговорити про моє щастя.
Бажаю вам приємно і з користю провести час над морем і прошу передати від мене всім нашим щире вітання.
Ваш відданий і слухняний син
Т."

Розділ восьмий

І справді, те літо в будденброківському будинку було веселе й багате на святкові події.
Наприкінці липня Томас повернувся на Менгштрасе і, як решта чоловіків, що їх тримали в місті справи, кілька разів навідував родину над морем. Зате Христіан уже влаштував собі суцільні канікули під тим приводом, що в нього якось чудно боліла ліва нога, а доктор Грабов нічого не міг з нею вдіяти. Тому Христіан ще дужче тривожився і тільки й думав про ту йогу.
– Це не біль… Не можна сказати, що це біль, – намагався пояснити він і гладив ногу, наморщивши носа й водячи навколо очима. – Це мука, ненастанна, тиха, тупа мука в усій нозі… І в лівому боці, там, де серце… Щось дивне… дуже дивне… Як по-твоєму, що це таке, Томе?
– Як тобі сказати… – відповів Том, – Ти тепер відпочиваєш, купаєшся…
І Христіан вирушав на море розповідати пляжному товариству свої історії, – там тоді регіт котився луною, – або йшов у курзал грати в рулетку з Петером Дельманом, дядьком Юстусом, доктором Гізеке й кількома гамбурзькими suitiers.
А консул Будденброк з Тоні, як завжди, коли вони бували в Травемюнде, відвідували старих Шварцкопфів з Першої лінії…
– Добрий день, мадам Грюнліх, – радісно вітав Тоні старий лоцман. – Не забули ще, як гостювали в нас? Скільки років спливло… А гарні були часи, хай мене грець поб'є, коли брешу… Їй-бо, гарні! А наш Мортен давно вже лікарює в Бреслау, має, шельма, непогану практику…

Пані Шварцкопф метушилася по хаті, готуючи каву, і вони підвечіркували на зеленій веранді, як колись… Тільки що всі були на десять років старші, та Мортен і мала Мета, одружена з гафкрузьким старостою, були далеко, та лоцман, білий як молоко і майже глухий, був уже на пенсії і в його дружини з-під чепчика також видніли сиві коси, та мадам Грюнліх не була вже дурним дівчиськом, а знала життя, що їй, зрештою, не заважало щедро накладати собі на тарілку стільникового меду, бо ж це, казала вона, "чистий, натуральний продукт, принаймні відомо, що ти ковтаєш!"
На початку серпня Будденброки, як і більшість купецьких родин, повернулися до міста, і тоді настала врочиста хвилина: майже одночасно на Менгштрасе приїхали гості – пастор Тібуртіус з Росії і Арнольдсени з Амстердама.
Було на що подивитися, коли Томас уперше ввів свою наречену в кімнату з краєвидами, до матері, і пані Елізабет, схиливши набік голову, рушила їй назустріч з розкритими обіймами. Двадцятисемирічна Герда, висока й стрункa, ступала по ясному килимі з невимушеною, гордовитою грацією. Важкі темно-руді коси, карі, близько посаджені очі з синюватими тінями під ними, широкі зуби, що блищали в усмішці, рівний великий ніс і напрочуд благородний обрис губ надавали їй особливої, дивної, знадливої і таємничої вроди. Обличчя її було матово-біле і трохи пихате, але вона все ж таки схилила його, коли пані Елізабет схвильовано й ніжно взяла її обома руками за голову й поцілувала в білосніжне, бездоганне чоло.
– Вітаю тебе в нашому домі і в нашій родині, люба моя, прекрасна, благословенна доню, – мовила вона. – Ти зробиш його щасливим… Хіба я не бачу, що він уже щасливий тобою! – І вона правою рукою притягла до себе Томаса, щоб поцілувати і його.
Ніколи ще, принаймні від дідівських часів, не було так людно й весело в цьому великому домі, що завжди радо приймав гостей. Тільки пастор Тібуртіус зі скромності вибрав собі кімнату у флігелі, поряд з більярдною; решта всі: пан Арнольдсен, жвавий, дотепний добродій, років під шістдесят, з гострою сивою борідкою й вишуканими, натхненними рухами, його старша дочка, хвороблива на вигляд дама, і зять, елегантний гуляка, якого Христіан водив по місту й до клубу, і, нарешті, Герда, розташувалися в численних; кімнатах на першому й на другому поверхах, у покоях, прилеглих до ротонди…
Антонія Грюнліх була рада, що, крім Зіверта Тібуртіуса, тепер у їхньому будинку не було нікого з духовних осіб. Навіть більше ніж рада! Заручини улюбленого брата з її давньою приятелькою Гердою, його чудовий вибір, який додавав родинному імені й фірмі нового блиску, триста тисяч марок посагу – була вже така чутка, думка про те, що скаже місто, знайомі, а надто Гагенштреми, – все це викликало в неї ненастанний захват. Вона щонайменше тричі на годину палко обнімала свою майбутню невістку.
– Ох, Гердо! – вигукувала вона. – Я тебе люблю, чуєш, я завжди тебе любила! Я знаю, ти не зносиш мене, ти мене завжди ненавиділа, але…
– Бог з тобою, Тоні! – відмагалася панна Арнольдсен. – Чого б це я мала тебе ненавидіти? Хіба ти мені вчинила якусь кривду?
Проте з якихось невідомих причин, мабуть, просто з надмірної радості і потреби говорити, Тоні вперто наполягала на своєму. Герда завжди її ненавиділа, а вона – тут на очі їй набігали сльози, – постійно відплачувала за ту ненависть любов'ю. Або відкликала Томаса вбік і шептала йому:
– Ти добре зробив, Томе, о господи, як ти добре зробив! Шкода, що батько до цього не дожив… Так шкода, що аж плач бере! Авжеж, цим шлюбом ти

багато що згладиш, Томе, і чи не в першу чергу халепу з однією особою – того прізвища мені навіть вимовляти не хочеться…
Після чого їй спало на думку затягти Герду до порожньої кімнати і з страхітливою докладністю оповісти їй історію свого подружнього життя з Бендиксом Грюнліхом. А ще вона цілими годинами балакала з нею про давні пансіонські часи, про їхні тодішні вечірні розмови, про Армгард фон Шіллінг із Мекленбурга та Єву Еверс із Мюнхена… Зівертом Тібуртіусом та його заручинами з Кларою вона майже зовсім не цікавилась, але їм це було байдуже. Вони здебільшого сиділи собі, тримаючись за руки, й тихо, поважно гомоніли про своє чудове майбутнє.
Оскільки рік жалоби в Будденброків ще не минув, обоє заручин відсвяткували тільки в родинному колі; а проте Герда Арнольдсен швидко стала славнозвісна в місті: на біржі, в клубі, в міському театрі, у вітальнях тільки й розмови було, що про неї…
– Класна! – казали suitiers і ляскали язиком, – це було новомодне гамбурзьке слівце на означення чогось особливо вишуканого, чи то йшлося про марку вина, сигару, про обід чи про ділову репутацію купця.
Але серед солідних, порядних, шанованих городян багато хто хитав головою:
– Чудно… ці туалети, коси, постава… це обличчя… навіть дуже чудно…
Купець Серенсен висловився найрішучіше:
– У ній є щось таке… – І він скривився, наче йому хтось запропонував на біржі невигідну справу.
Але від консула Будденброка цього й слід було сподіватися… Він завжди був такий… Трохи претензійний… Одне слово, не схожий на всіх, і на своїх предків також. Кожен, наприклад, знав, особливо сукняр Бентьєн, що Томас Будденброк не тільки все своє вбрання, якого він мав безліч, і то дуже гарного й модного, – пальта, сурдути, капелюхи, жилети, штани й краватки, – а навіть білизну виписує з Гамбурга. Знали також, що він кожного дня або й двічі на день міняє сорочку, напахує хусточку й вуса, витягнені й підкручені а 1а Наполеон III. І все це він робить не на те, щоб краще показати свою фірму, – торговий дім "Йоганн Будденброк" цього не потребує, – а тільки з любові до всього такого – як би це сказати, хай йому чорт!.. – до всього витонченого й аристократичного… А ще ті цитати з Гейне та інших поетів, які він часто вплітає в звичайну розмову, навіть коли йдеться про торговельні чи міські справи… А тепер ще ця жінка… Ні, в самому консулові Будденброкові теж "є щось таке" – хоч, звичайно, ці слова проказувано з повагою, бо, як не є, родина шанована, фірма солідна і її шеф – розумна, привітна людина, він любить своє місто і напевне ще не раз прислужиться його розквітові… Та й шлюб скажено вигідний, кажуть, цілих сто тисяч талярів… І все ж таки… Серед дам також не одна вважала Герду Арнольдсен просто "кривлякою", – а треба сказати, що це було дуже суворе звинувачення.
Зате маклер Гош від першого ж разу, як побачив на вулиці наречену Томаса Будденброка, став її шаленим прихильником.
– Га! – вигукував він у клубі чи в Домі корабельників, піднімаючи кухоль з пуншем, і на його обличчі запеклого інтригана з'являлася сатанинська гримаса. – Що за жінка, панове! Гера і Афродіта, Брунгільда й Мелузіна в одній особі!.. Га, все ж таки життя прекрасне! – несподівано додавав він.
Але жоден з міщан, що з кухлями сиділи навколо нього на важких різьблених лавах старовинного Дому корабельників під навислими моделями вітрильників і великими Картонними рибинами, не розумів, якою подією в скромному житті маклера Гонга, що тужив за незвичайністю, була поява Герди Арнольдсен.
Не зобов'язане, як ми вже казали, влаштовувати бучні вечори, маленьке товариство на Менгштрасе мало тим більше часу на близьке знайомство.

Зіверт Тібуртіус, но випускаючи Клариної руки, розповідав про своїх батьків, про свою молодість і про плани на майбутнє; Арнольдсени розказували про свій рід, що жив у Дрездені, – тільки одна його паросты оселилася в Нідерландах. А потім мадам Грюнліх зажадала ключа від секретера в кімнаті з краєвидами, врочисто принесла теку з родинними паперами, в які Томас уже встиг поставити найновіші, дати, і з гідністю ознаймила всім історію Будденброків від кравця з Ростока, що вже "дуже добре мався", навіть прочитала давній поздоровний вірш:

Люба ваша мені згода:
Ви я; – як ті боги колись,
Мов Венери мила врода
І Вулканів хист зійшлись, –

лукаво позираючи на Томаса й Герду і водячи кінчиком язика по верхній губі; з поваги до історії вона не пропустила й того місця, де в родинний життєпис вторглася одна особа, чийого прізвища їй навіть вимовляти не хотілося…

А вже в четвер прийшли о четвертій годині звичайні гості: Юстус Крегер з своєю слабохарактерною дружиною, з якою він жив у великій незгоді через те, що вона й до Америки. посилала гроші невдатному, позбавленому спадщини Якобові, – вона просто ощадила на хатніх витратах і їла з чоловіком майже саму тільки гречану кашу; консул Юстус нічого не міг з нею вдіяти. З'явилися дами Будденброк із Брайтештрасе, які з любові до святої правди мусили визнати, що Еріка Грюнліх знов не підросла і стала ще дужче схожа на свого батька, шахрая Грюнліха, а Томова наречена має досить дивну зачіску… Прийшла й Зеземі Вайхброт, зіп'ялася навшпиньки, цмокнула Герду в чоло і зворушено сказала:

– Дай тобі боже щестя, люба дитено!

За столом пан Арнольдсен виголошував дотепні, натхненні тости на честь обох молодих пар, а потім, коли всі пили каву, грав на скрипці, мов циган: шалено, палко і майстерно… Герда також вийняла свого страдіваріуса, з яким ніколи не розлучалася, і в пасажі пана Арнольдовна влилася її ніжна кантилена; вони грали чудесні дуети в кімнаті з краєвидами, біля фісгармонії, на тому самому місці, де колись консулів дід виводив на флейті простенькі сумовиті пісеньки.

– Пишно! – вигукнула Тоні, майже лежачи в кріслі. – О господи, як пишної – вона звела очі догори і статечно, поволі, ніби щось дуже важливе, почала виповідати їм свої щирі, бурхливі почуття. – Бачите, як воно буває в житті… Не кожному випадає такий хист! Мені, скажімо, господь не дав його, хоч я не одну ніч благала в нього такої ласки… Я дурепа, нічого не знаю і не вмію… Атож, Гердо, дозволь мені сказати це… Я старша за тебе і пізнала життя… Ти повинна щодня навколішки дякувати творцеві, що він подарував тобі такий талан!

– Талант! – засміялася Герда, показуючи гарні, білі, великі зуби.

Пізніше всі зібралися разом, щоб обміркувати плани на найближче майбутнє і попоїсти желе з вина. Вирішено, що в кінці серпня або на початку вересня Зіверт Тібуртіус і Арнольдсени поїдуть додому. А зразу після різдва відбудеться Кларин шлюб – у ротонді, врочисто, як годиться. Весілля в Амстердамі, на яке мала намір приїхати також мати, "коли бог поможе дочекатися", відкладено на початок нового року: треба відпочити між цими двома подіями. Томас пробував заперечувати, але дарма.

– Прошу тебе, – мовила пані Елізабет і поклала руку синові на плече. – Зіверт мав prevenir![54]

Пастор та його наречена відмовились від шлюбної подорожі. Герда й Томас одностайно вибрали мандрівку по Північній Італії, а звідти до Флоренції і

сподівались пробути там зо два місяці. Тим часом Антонія разом з шпалерником Якобом з Рибальської мала обладнати для них гарний будиночок на Брайтештрасе, який консул купив уже в одного неодруженого купця, що виїхав до Гамбурга. О, Тоні так його прибере, що всі будуть задоволені!
– Матимете аристократичне помешкання! – заявила вона і ніхто в цьому не сумнівався.
А носатий Христіан ходив на тоненьких кривих ногах по кімнаті, де дві пари наречених трималися за руки і де тільки й мови було що про весілля, посаг і шлюбну подорож, дослухався до свого болю, дивної муки в лівій нозі, і тривожно, задумливо оглядав усіх маленькими, круглими, глибоко посадженими очима. Врешті він голосом Марцелюса Штенгеля звернувся до своєї вбогої кузини, що з старечою міною тихо сиділа серед щасливих родичів, худа й голодна навіть після обіду:
– Ну, Тільдо, тепер і ми справимо весілля… себто кожне окремо!

Розділ дев'ятий

Десь через сім місяців після цього консул Будденброк та його дружина повернулися з Італії. На Брайтештрасе лежав ще березневий сніг. О п'ятій годині пополудні бричка зупинилася перед скромним, пофарбованим олійною фарбою фасадом їхнього нового будинку. Кілька перехожих і дітей спинилися поглянути, як вони висідатимуть з брички. Пані Антонія Грюнліх, пишаючись тим, що вона зробила в домі, стояла на порозі, а за нею, так само готові прийняти господарів, чекали, дві служниці в білих чепчиках, кофтинах з короткими рукавами і в грубих смугастих спідницях: Тоні заздалегідь напитала їх для своєї невістки.
Жвава й розпалена від роботи, сяючи з радості, Тоні збігла пологими східцями вниз, схопила в обійми Герду й Томаса, що, одягнені в хутра, тим часом вибралися з заваленої валізами брички, і потягла їх до передпокою.
– Ось і ви! Нарешті з'явилися, щасливці! Ото вже наїздилися по світах! "Ви бачили той дім, в колонах мармурових…" Гердо, ти стала ще краща, дай я тебе поцілую… Ні, в губи… отак! Добридень, Томе, старий волоцюго, тобі також належиться поцілунок. Маркус казав, що справи за цей час ішли якнайкраще. Мама чекає вас на Менгштрасе, але найперше влаштуйтесь тут як слід… Хочете чаю? Чи, може, скупаєтесь? Усе готове. Вам не доведеться нарікати. Якоб не шкодував сили, та й я робила, що могла…
Вони зайшли в передпокій. Поки служниці з візником заносили пакунки, Тоні пояснювала:
– Кімнати на першому поверсі поки що навряд чи будуть вам потрібні… Поки що, – наголосила вона і провела кінчиком язика по верхній губі. – Ось ця дуже гарна, – вона відчинила двері праворуч, зразу біля входу. – За вікнами плющ… Прості дерев'яні меблі… Дубові… Далі, по той бік коридора, є ще одна кімната, більша. Тут, праворуч, – кухня й комора. Та ходімо нагору, ох, я хочу вам усе показати!
І вона повела їх нагору зручними сходами, застеленими широким темно-червоним килимом. З площадки скляні двері вели у вузенький коридор. Тут була їдальня з важким круглим столом посередині, на якому кипів самовар; попід стінами, оббитими темно-червоною тканиною, схожою на адамашок, стояли різьблені стільці горіхового дерева з плетеними рогозяними сидіннями і масивний буфет; далі затишна вітальня, оббита сірим сукном, самою тільки завісою відділена від вузького салону з критим балконом, умебльованого кріслами в зеленому смугастому репсі, а за нею велика зала на троє вікон, що займала четвертину цілого поверху. Звідти вони перейшли до спальні.
Вона була праворуч від коридора; в ній стояли величезні ліжка з червоного дерева, а на вікнах висіли квітчасті завіси. Тоні підійшла до маленьких,

прорізаних у стіні дверей, натиснула на клямку й показала гвинтові сходи, що вели в підвал до ванної та до кімнати для служниць.
– Тут гарно. Тут я й залишуся, – мовила Герда і, полегшено відітхнувши, опустилася на крісло коло ліжка.
Консул схилився до неї і поцілував її в чоло.
– Стомилася? Воно й правда, я теж хотів би переодягтися й помитися.
– А я піду погляну на чай і чекатиму на вас у їдальні, – мовила пані Грюнліх і вийшла.
Чай уже парував у чашках мейсенської порцеляни, коли зайшов Томас.
– Ось і я, – сказав він. – Герда хоче ще відпочити з півгодини. В неї болить голова. Потім підемо на Менгштрасе… Отже, ви всі живі й здорові, люба Тоні? Мама, Еріка, Христіан?.. Але найперше, – він зробив один із своїх найчарівніших жестів, – щира тобі дяка від мене й Герди за твою працю, люба! Як ти гарно все влаштувала! Нам уже ні про що не треба турбуватися, хіба що купити Герді кілька пальм на балкон та знайти кілька путящих картин до мого кабінету… Але розповідай тепер про себе! Як тобі живеться, що ти за цей час робила?
Він присунув стільця для сестри ближче до себе і, розмовляючи з нею, почав пити чай з бісквітом.
– Ох, Томе, – відповіла Тоні, – що я мала робити? Моє життя вже скінчилося…
– Казна-що говориш, Тоні! Тобі ще жити та й жити… Але ти, мабуть, дуже нудишся, га?
– Ще б пак, Томе, страх як нуджуся. Часом завити хочеться з нудьги. Мені було дуже радісно впорядковувати цей дім, і ти не уявляєш собі, яка я щаслива, що ви нарешті приїхали… Але ти ж знаєш, що вдома я почуваю себе не дуже добре; хай мене бог скарає, якщо це гріх. Мені вже тридцятий рік, але ще не стільки, щоб шукати радості в дружбі з останньою Гіммельсбюргер, чи з дамами Гергардт, чи з котримось із материних святенників, що об'їдають доми вдів… Я їм не вірю, Томе, то вовки в овечій шкурі… Гадюче кодло… Всі ми слабкі, грішні люди, – і як вони пробують, жаліти мене, що я, бідолашна, звернула з правдивої стежки, я сміюся з них. Я завжди дотримувалась думки, що всі люди рівні і що не треба ніяких посередників між нами й богом. Ти знаєш і мої політичні переконання. Я хочу, щоб громадянин перебував…
– Отже, ти почуваєш себе трохи самітною? – запитав Томас, щоб навернути її до теми. – Але ж у тебе є Еріка!
– Так, Томе, і вона мені дуже дорога, хоч одна особа й запевняла, що я не люблю дітей… Та розумієш… Я буду з тобою відверта, я людина чесна й кажу все, що маю на серці, бо не зношу викрутасів…
– Це дуже мило з твого боку, Тоні.
– Одне слово, вся біда в тому, що ця дитина надто вже нагадує мені Грюнліха… Та й наші кузини з Брайтештрасе кажуть, що вона викапаний батько… А до того ж, коли я дивлюся на неї, то мимоволі думаю собі: "Ти вже стара, маєш велику дочку, твоє життя вже минулося. Кілька років і тобі випало таких, як у людей, але тепер ти можеш дожити до сімдесяти чи вісімдесяти літ, – однаково ти сидітимеш тут і слухатимеш, як читає Лея Гергардт". І такий мене жаль візьме, Томе, що аж клубок підкотиться до горла. Бо серце в мене ще таке молоде, розумієш, я прагну ще раз пірнути в життя… І нарешті: я не тільки вдома, але й у місті почуваю себе не дуже добре… Не думай, що я сліпа, я вже не така дурна, як була колись, і все бачу. Я розлучена жінка, і, звичайно, мені дають це відчути на кожному кроці. Ти собі не уявляєш, Томе, як мене завжди пригнічує думка, що я так заплямувала наше ім'я, хоч і не з власної вини. Ти можеш робити, що

хочеш, розбагатіти, стати першою людиною в місті, а все одно люди скажуть: "Так… але сестра в нього розлучена". Юльхен Меллендорф, у дівоцтві Гагенштрем, не вітається зі мною… Ну хай, вона просто дурепа! Але кожне так… А проте я не втрачаю надії, Томе, що все ще можна виправити! Я ще молода… І непогана, правда ж? Мама вже не може мені дати багато, але все ж таки це непогані гроші. Що, якби я знову вийшла заміж? Щиро казати, Томе, це моя найзаповітніша мрія! Тоді все було б гаразд, я б змила пляму… О господи, якби я знайшла собі пару, гідну нашого імені, і наново влаштувала життя! Як ти гадаєш, це зовсім неможливо?
– Що ти, звичайно, можливо! Я ніколи не переставав сподіватися, що так воно й буде. Але мені здається, що найперше тобі треба трохи освіжитися, побачити світу… одне слово, якоїсь зміни…
– Саме так! – палко вигукнула Тоні. – Ось послухай, що я тобі розкажу.
Томас задоволено відкинувся на спинку крісла. Він курив уже другу цигарку. Надворі починало смеркати.
– Ну от, як вас не було, я мало не взяла собі місця компаньйонки в Ліверпулі! Ти був би обурений?.. Але все-таки вважав би, що це не дуже похвальний вчинок?.. Авжеж, мабуть, таки не годилося б… Але я так хотіла поїхати звідси… Одне слово, все розладналося. Я послала тій місіс свою фотографію, і їй довелось відмовитися від моїх послуг, бо я надто гарна, а вдома в неї дорослий син. Так і написала: "Ви занадто гарні". Ха, ніколи я ще так не реготала!
Обоє весело засміялися.
– Тепер я надумала собі щось інше, – вела далі Тоні. – Я дістала запрошення від Єви Еверс відвідати її в Мюнхені… Власне, тепер вона зветься. Єва Нідерпаур, її чоловік директор броварні. Словом, вона кличе мене в гості, і я маю намір найближчим часом скористатися її запрошенням. Звичайно, Еріку я не можу взяти з собою. Я б віддала її до пансіону Зеземі. Там про неї добре піклувалися б. Чи в тебе є якісь заперечення?
– Аніякісіньких! У кожному разі, тобі необхідно пожити в новому середовищі.
– Так, це правда! – вдячно погодилась Тоні. – А в тебе як справи, Томе? Яка я егоїстка, весь час торочу тільки про себе! Ну, розповідай тепер ти. О господи, який ти, мабуть, щасливий!
– Так, Тоні, – впевнено сказав Томас і на хвилю замовк. Тоді випустив дим над столом і повів далі:– Насамперед я дуже радий, що одружився і заклав власну родину. Ти знаєш мою натуру: старого парубка з мене б не вийшло. Парубкування має присмак ізольованості й гультяйства, а я трохи шанолюбний, як тобі відомо. Вважаю, що моя кар'єра ще не скінчилася ані в діловому світі, ані, сказати б жартома, в політиці… А справжнє довір'я здобуваєш у людей аж тоді, коли стаєш головою і батьком родини. А це вже висіло на волоску, Тоні… Я надто перебірливий. Довго мені здавалося, що я собі не знайду пари. Але як тільки побачив Герду, все вирішилось. Я відразу збагнув: ось вона, єдина, та, що створена для мене… Хоч я знаю, що багато хто в місті не схвалює мого вибору. Герда дивовижна жінка, таких небагато на землі. Звичайно, вона зовсім не така, як ти, Тоні. Ти простіша, природніша… Моя шановна сестричка – особа темпераментніша, – пояснив він, раптом перейшовши на легковажний тон. – Зрештою, Герда також не позбавлена темпераменту, що доводить її гра на скрипці; але часом вона може бути надто холодна… Одне слово, до неї не можна підходити із звичайною міркою. Вона артистична натура, своєрідна, загадкова, чудесна істота.
– Так, так, – погодилась Тоні.

Вона поважно й пильно слухала братову мову. Лампу вони забули засвітити, і до кімнати закрався вечір.
Зненацька відчинилися двері з коридора, і перед ними, огорнена мороком, постала висока постать у домашній сукні з білосніжного піке. Важкі темно-руді коси обрамлювали її біле обличчя, а в куточках близько посаджених карих очей залягали синюваті тіні.
То була Герда, мати майбутніх Будденброків.

ЧАСТИНА ШОСТА

Розділ перший

Томас Будденброк майже завжди снідав сам у своїй гарно вмебльованій їдальні, бо його дружина дуже пізно виходила зі спальні: вранці вона часто мучилась мігренню і відчувала кволість у всьому тілі. Потім консул відразу йшов на Менгштрасе, де, як і раніше, була контора фірми, їв другий сніданок на півповерсі разом з матір'ю, Христіаном та Ідою Юнгман і зустрічався з Гердою аж о четвертій годині, за обідом.
Внизу буяло ділове життя, але верхні поверхи великого будинку на Менгштрасе стояли тепер тихі й порожні. Малу Еріку віддано до пансіону мадемуазель Вайхброт, бідолашна Клотільда найняла собі кімнату з дешевим столом у вдови гімназійного вчителя Крауземінц, забравши туди й свої успадковані меблі, навіть служник Антон покинув будинок і прислуговував молодому подружжю, де він був потрібніший; і коли Христіан загаювався в клубі, тоді о четвертій годині біля круглого столу, що давно вже не розсувався на жодну дошку і губився серед цього великого храму їжі, сиділи тільки сама пані Елізабет і мамзель Юнгман.
Зі смертю консула Йоганна Будденброка на Менгштрасе завмерло світське життя, і, крім своїх родичів щочетверга, пані Елізабет не мала інших гостей, – хіба часом навідувався хтось із духовних осіб. Зате її син з невісткою відбули вже свій перший проханий обід – з такою силою гостей, що столи були накриті не тільки у Їдальні, а ще й у вітальні, з найнятими куховаркою і служниками, з Кістенмакеровими винами, обід, що почався о п'ятій годині, а ще й об одинадцятій у будинку пахло стравами і дзвеніли келихи, обід, на якому були всі Ланггальси, Гагенштреми, Гунеуси, Кістенмакери, Евердіки й Меллендорфи, купці і вчені мужі, подружжя й suitiers, – обід, який скінчився вістом, а для кількох аматорів – музикою і про який ще тиждень схвально гомоніли на біржі. Бо й справді виявилося, що молода пані Будденброк уміє показати себе і свій дім… Того вечора консул, лишившися з нею на самоті серед позсуваних з своїх місць меблів, в освітлених майже догорілими свічками кімнатах, насичених густим, солодким, важким запахом вишуканих страв, парфумів, вина, кави, сигар і квітів, якими були прикрашені туалети й столове начиння дам, потиснув їй руку й сказав:
– Чудово, Гердо! Ми з тобою не осоромились. Такі речі дуже важливі… Я не маю ніякого бажання влаштовувати бали і дивитися, як вистрибує тутешня молодь; та й місця в нас на таке нема. Але треба, щоб солідним людям у нас подобалось. Щоправда, такий обід коштує трохи дорожче… проте виправдує себе.
– Ти маєш слушність, – відповіла вона, поправляючи мереживо, крізь яке просвічували білі, як мармур, груди. – Я також безумовно волію прохані обіди. Вони дуже заспокоюють нерви… Після обіду я трохи грала і почувала себе якось дивно… А тепер моя голова наче мертва, якби навіть у цю кімнату вдарила блискавка, я б і то не здригнулася.
Коли пів на дванадцяту консул сів з матір'ю до столу снідати, вона прочитала йому такого листа: "Мюнхен, 2 квітня 1857 року.
Марийський майдан, 5.

Люба мамо!
Пробачте мені, бо це ганьба, що я вже тут вісім днів, а й досі вам не написала; в мене багато вражень від того, що я тут бачу, – та про це пізніше. Тепер я нарешті спитаю, як вам усім, любі мої, живеться: вам, мамо, Томові й Герді, Еріці, Христіанові, Тільді й Іді, – це найважливіше.
Ох, чого я тільки не набачилась за цих кілька днів! Пінакотеку, і гліптотеку, і двірську броварню, і двірський театр, і церкви, і всяку всячину. Про це розповім, коли вернуся, а то сили не стане все описати. Ми вже їздили в долину Ізара, а на завтра плануємо прогулянку до Вюрмського озера. І так щодня; Єва ставиться до мене дуже добре, і пан Нідерпаур, директор броварні, приємна людина. Ми живемо на дуже гарному майдані в центрі міста, з криницею посередині, як і в нас на ринку; від нашого дому зовсім близько до ратуші. Такої будівлі я ще зроду не бачила! Вся згори донизу розмальована святими Георгіями, що вбивають драконів, і давніми баварськими князями у військовому об ладунку і з гербами. Уявляєте собі?
Так, Мюнхен страшенно мені сподобався. Кажуть, що тутешнє повітря зміцнює нерви; і з шлунком моїм тепер усе гаразд. Я п'ю багато пива, і з великою приємністю, тим паче, що тутешня вода не дуже добра, але до їжі ніяк не звикну. Тут їдять надто мало городини й забагато борошняних страв, наприклад, підлив, якщо, прости господи, те вариво можна назвати підливою. Тут навіть уявлення не мають про добру телячу полядвицю, бо різники рубають м'ясо як трапиться. І дуже мені бракує риби. Або ще таке: з ранку до вечора їдять салат з огірків та картоплі й запивають пивом! Здуріти можна! У мене в животі бурчить від такої мішанини.
Взагалі, до багатьох речей треба звикати, коли попадеш у чужий край, самі розумієте. Зовсім інші, незвичні гроші, важко порозумітися з простими людьми і з слугами, бо Для них я розмовляю надто швидко, а вони для мене казна по-якому – а до всього ще й католицтво; ви знаєте, як я його ненавиджу, чути про нього не можу…"
У цьому місці консул, що сидів на канапі, тримаючи в руці бутерброд з тертим зеленим сиром, голосно засміявся.
– Так, Томе, ти смієшся… – мовила мати й постукала середнім пальцем по столу. – А мені якраз дуже подобається, що вона твердо тримається віри батьків і зневажає всі ті католицькі витребеньки. Я знаю, Томе, що ти у Франції і в Італії перейнявся певною симпатією до папської церкви, але в тебе це не релігійність, а щось інше, і я розумію, що саме. Та хоч ми повинні ставитись толерантно до чужої віри, все ж таки бавитись такими речами – величезний гріх, і я молитиму бога, щоб він з роками зміцнив у вірі тебе й твою Герду, бо я знаю, що вона також не вельми ревна євангелічна. Ти вже пробач матері це зауваження. "Над криницею, – читала вона далі, – яку мені видно з вікна, стоїть статуя пречистої діви Марії. Часто до криниці приносять вінки. То дуже гарне видовище, коли прості люди з трояндовими вінками в руках стають там навколішки й моляться, але ж сказано в святому письмі: "Помолися в храмині". На вулиці тут часто можна зустріти ченців, дуже поважних на вигляд. Та уявіть собі, мамо: вчора на Театінерштрасе повз мене проїздив у кареті якийсь високий духовник, може, навіть архієпіскоп, літній уже чоловік, – і ось цей добродій стрельнув у мене очима, немов тобі гвардійський лейтенант! Ви знаєте, мамо, що я не дуже високої думки про ваших приятелів, місіонерів і пасторів, але Плаксивий Трішке, напевне, ніщо порівняно з тим церковником-suitier…"
– Тьху, – не витримала засмучена пані Елізабет.

– Пізнаю нашу Топі! – зауважив консул.
– Що ти хочеш цим сказати, Томе?
– Я певен, що вона сама його трошки підохотила на це… щоб випробувати!.. Я ж бо знаю Тоні! В кожному разі, те "стріляння очима" її неабияк розвеселило… чого, мабуть, і хотів старий добродій.
Пані Елізабет вирішила краще промовчати і знову взялася до листа:
"Позавчора Нідерпуари влаштували прохану вечерю, що вдалася на славу, хоч я не завжди могла стежити за розмовою, та й тон її часом здавався мені досить equivoque[55]. Серед гостей був навіть один співак з двірської опери, – він співав після вечері, – і один молодий маляр, що попросив у мене дозволу намалювати мій портрет, але я не погодилась, бо вважала це за непристойне. Найбільше я бавила час з паном Перманедером – чи хто б міг подумати, що на світі бувають такі прізвища? Він торговець хмелем, приємний, веселий чоловік, уже немолодий, але но одружений. Я сиділа з ним поряд за столом і потім трималася біля нього, бо він єдиний з усього товариства виявився протестантом: хоч він корінний мюнхенець, проте родина його походить з Нюрнберга. Він запевнив мене, що дуже добре знає нашу фірму, і уяви собі, Томе, як мене втішив його сповнений поваги тон, коли він казав це! Він дуже докладно розпитував про всіх нас, скільки в мене братів і сестер тощо. Питав також про Еріку і навіть про Грюнліха. Він часом навідується до Нідерпаурів, а завтра, мабуть, поїде разом з нами на Вюрмське озеро.
Ну, а тепер adieu, мамо, більше не можу писати. Коли бог поможе дочекатися, як ви любите казати, я пробуду тут ще тижнів зо три або й місяць, а тоді вже усно розповім вам про Мюнхен, бо в листі не знаю, з чого й почати. Але можу сказати, що він мені дуже подобається, тільки треба навчити куховарку готувати як слід підливи. Скажу вам одне: я, звичайно, стара жінка, моє життя минулося, і мені вже нема чого сподіватися на цьому світі, але якби, наприклад, колись Еріка, як бог поможе дочекатися, захотіла вийти сюди заміж, то я б не заперечувала…"
В цьому місці консул знову перестав їсти і, відкинувшись на спинку канапи, зареготав:
– Вона неперевершена, мамо! Коли вже починає лицемірити, то ніхто з нею не зрівняється! Мені найдужче подобається в ній, що вона зовсім не вміє прикидатися, хоч ти її вбий…
– Авжеж, Томе, – мовила пані Елізабет, – вона добра дитина і заслуговує найбільшого щастя.
Потім дочитала листа до кінця…
Розділ другий
Наприкінці квітня пані Грюнліх повернулася до батьківського дому, і хоч знову ясна година в її житті минулася і почалося давнє животіння, хоч їй доводилось, як і перше, молитися вранці разом з усіма і слухати читання Леї Гергардт на Єрусалимських вечорницях, вона була вочевидь весела, сповнена радісної надії.
Уже її брат, консул, який зустрів Тоні на вокзалі – вона вернулася через Бюхен, – в'їжджаючи в місто Рольштінською брамою, не втримався і сказав їй комплімент: мовляв, після Клотільди, вона й далі найвродливіша в їхній родині, на що Тоні відповіла:
– О господи, Томе, я тебе просто ненавиджу! Отак глузувати з старої жінки…
Та все-таки він мав слушність: мадам Грюнліх на диво збереглася; глянувши на її густі попелясті коси, від проділу зачесані в буклі над маленькими вухами й сколені ззаду широким черепаховим гребінцем, на її сіро-блакитні очі, і досі чисті й невинні, на гарну верхню губку, тонкий овал обличчя й

ніжний колір шкіри, ніхто б не дав їй більше двадцяти трьох років. У вухах вона носила довгі, дуже елегантні золоті сережки, що формою нагадували ще бабусині. Вільний верх сукні з тонкого темного шовку, з атласними вилогами й мереживними вставками, надавав її грудям чарівної зваби…
Як ми вже казали, Тоні була в найкращому гуморі, і в четвер, коли на обід приходили консул Будденброк з дружиною, дами Будденброк із Брайтештрасе, консул Крегер з дружиною, Клотільда та Зеземі Вайхброт з Ерікою, вона дуже образно оповідала про Мюнхен, про пиво і про локшину, про маляра, що хотів намалювати її портрет, і про двірські карети, що справили на неї величезне враження. Часом вона мимохідь згадувала й про пана Перманедера, а коли Пфіфі Будденброк знаходила нагоду зауважити, що хоч така подорож, звичайно, й приємна, вона, здається, не дала ніяких практичних наслідків, дані Грюнліх з невимовною гідністю пускала її слова повз вуха, тільки закидала назад голову, все-таки намагаючись притиснути підборіддя до грудей…
Між іншим, останнім часом вона взяла собі за звичай, як тільки внизу дзеленчав дзвоник, вибігати на сходи й дивитися, хто прийшов. Що б це могло означати? Мабуть, на це питання зуміла б відповісти тільки Іда Юнгман, вихователька і давня повірниця Тоні, що час від часу казала їй приблизно таке:
– Тоні, серденько, ось побачиш, він приїде! Дурний би він був, якби не приїхав…
Усі в родині були вдячні Тоні за її веселість, бо в домі панував такий настрій, що його конче треба було якось покращити: в основному через те, що стосунки між шефом фірми та його меншим братом з плином часу не поліпшились, а, на біду, ще погіршилися. Їхня мати стурбовано стежила за розвитком подій і з усієї сили намагалася хоч якось запобігти родинним чварам… На її прохання сумлінніше ставитись до своїх конторських обов'язків Христіан відповідав неуважною мовчанкою, а братову догану вислухував поважно й покірно, з неспокійним, задумливим, присоромленим виглядом, після чого кілька днів трохи ретельніше працював над англійською кореспонденцією. Але старшого брата дедалі дужче опанувала гнівна зневага до меншого, яка аж ніяк не минала від того, що кожен її вияв Христіан зустрічав сумирно, не боронячись і тільки задумливо водив довкола очима.
Через свою напружену працю й нервовий стан Томас не міг співчутливо чи бодай спокійно вислуховувати докладні Христіанові описи різноманітних ознак його хвороби, в розмовах з матір'ю і сестрою він сердито називав їх "ідіотськими наслідками огидного длубання у власній душі".
Муку, тупу муку в Христіановій лівій нозі пощастило вилікувати, зате він знову під час їжі часто не міг ковтати, а віднедавна почалися ще й напади задухи, як при астмі; Христіан кілька тижнів уважав їх за сухоти і, наморщивши носа, намагався якнайдокладніше пояснити своїм родичам, в чому полягає ця хвороба і які її ознаки; Спитали поради в доктора Грабова. Той визнав, що серце й легені в Христіана працюють досить добре, напади задухи бувають через млявість деяких м'язів, і, щоб легше було дихати, велів, по-перше, користуватися віялом, а по-друге, дав йому зелений порошок, який треба було запалювати і втягувати в себе з нього дим. Віялом Христіан обмахувався навіть у конторі і на братове зауваження відповів, що у Вальпорайсо кожен службовець має віяло, уже хоча б через спеку. "Джонні Сандерсторм, наприклад… боже милий!" Та. одного дня, коли Христіан з поважною міною довго й неспокійно совався в кріслі, а потім дістав з кишені порошок і наповнив кімнату таким смердючим їдким димом,

що майже всі закашлялись, а пан Маркус аж пополотнів, дійшло до відвертої сварки, до скандалу, до страшної сутички, яка призвела б до негайного розриву, якби мати ще раз не втрутилась і розважними, лагідними словами не закликала їх до згоди…
Але це ще було не все. Консула дратувало і Христіанове життя поза домом, здебільшого в товаристві адвоката доктора Гізеке, його шкільного товариша. Він сам не був ні святенником, ні занудою, і добре пам'ятав свої власні гріхи молодості. Знав він також, що його рідне місто – портове й купецьке місто, вулицями якого, постукуючи паличками, із сповненими гідності мінами гуляли шановні городяни, – аж ніяк не було оселею високої моральності. За цілоденне висиджування в конторі тут винагороджували себе не тільки міцним вином і ситими наїдками… Але все це було сховане за густою заслоною облудної пристойності, і якщо консул Будденброк вважав за основне життєве правило дотримуватись dehors, то це тільки свідчило, що тут він цілком засвоїв світогляд своїх співгородян. Адвокат Гізеке належав до "вчених", які зручно пристосовувалися до способу життя "купців", і водночас до завзятих suitiers, що, зрештою, кожен бачив по ньому. Проте, як і решта заможних життєлюбів, він умів дотримуватись зовнішньої пристойності, уникав неприємностей і зберігав своє політичне і професійне ім'я в бездоганній чистоті. Щойно стало відомо про його заручини з панною Гунеус. Цим шлюбом він забезпечував собі місце в найкращому товаристві і здобував багатий посаг. Гізеке виявляв підкреслену цікавість до міських справ, і йшла чутка, що він націляється на місце в ратуші, а згодом, може, й на бургомістерське крісло старого доктора Евердіка.
А його приятель Христіан Будденброк, – той самий, що колись рішуче підійшов до мадемуазель Майєр де ля Гранж і, заявивши: "О, як ви чудово грали, панно!", підніс їй букет квітів, – той Христіан через свою вдачу й довгі мандри зробився suitier куди наївнішого, безтурботнішого взірця і в сердечних справах, як і в усіх інших, не був схильний приборкувати свої почуття, берегти таємницю і дбати про своє добре ім'я. Наприклад, про його стосунки з однією статисткою літнього театру пліткувало ціле місто, а пані Штут з Дзвоноливарної, та сама, що бувала в найвищих колах, оповідала кожній дамі, яка лише хотіла її слухати, що Кришана знову бачили серед білого дня на вулиці з тією з "Тіволі".
Та й це ще було півбіди… Городяни були надто простодушні й скептичні, щоб поважно обурюватись і моралізувати. Христіана Будденброка, як, скажімо, й консула Петера Дельмана, який довів своє підприємство до такої руїни, що вже міг махнути на нього рукою, всі любили за вміння веселити людей: у чоловічому товаристві вони були просто незамінні. Проте до них ніхто не ставився серйозно і не звертався у важливих справах; характерно, що в цілому місті – в клубі, на біржі, в гавані – їх називали тільки на ім'я: Кришан і Петер, а неприятелям, наприклад, Гагенштремам, вільно було сміятися не лише з Кришанових оповідань і жартів, а й з самого нього. Але Христіан про це не думав або, за своїм звичаєм, після хвилинних, дивно-тривожних міркувань, переставав думати. Та його брат, консул, знав це, як знав і те, що Христіан відкриває перед ворогами їхньої родини ще одне дошкульне місце, а їх уже й так було забагато. Евердікам вони доводились дуже далекими родичами, а після смерті бургомістра ця спорідненість взагалі втратила б усяку вагу. Крегери більше не грали ніякої ролі в місті, відійшли від громадського життя й мали велику мороку з сином… Покійний дядько Готгольд своїм одруженням лишив по собі неприємний спогад… Конеулова сестра була розлучена, хоч, правда, була надія, що вона знову вийде заміж. А брат став загальним посміховиськом, з

його блазнювання реготали на дозвіллі ділові люди, – одні добродушно, інші глузливо. До того ж він робив борги, а наприкінці кварталу, коли вже був без грошей, без сорому казка, дозволяв, щоб за нього платив Гізеке, а це вже була явна ганьба для фірми…
Гнівна зневага, яку Томас відчував до свого брата і яку той сприймав з задумливою байдужістю, виявлялася у ледь помітних дрібницях, як це буває тільки серед родичів, що недолюблюють один одного. Коли, наприклад, заходила мова про історію Будденброків, Христіан міг раптом запалитися, що йому зовсім не личило, і починав з любов'ю й захватом говорити про рідне місто і своїх предків. І Томас не витримував: якимось уїдливим зауваженням негайно припиняв розмову. Він так зневажав свого брата, що не міг дозволити йому любити те, що любив він сам. Нехай би вже краще Христіан говорив про такі речі голосом Марцелюса Штенгеля. Або прочитає, бувало, Томас книжку, якусь історичну працю, що справить на нього велике враження, і похвалить її щирими словами… Христіан, несамостійна натура, сам навіть не глянув би на неї, але тепер, вразливий і податливий на чужий вплив, береться й собі її читати і, підготовлений братовим відгуком, також вважає книжку чудовою і намагається якнайдокладніше оповісти, які саме почуття вона в нього викликала… Після цього книжка втрачає для Томаса свою вартість. Він говорить про неї холодно й байдуже, вдає, ніби не прочитав, а тільки проглянув її. Хай Христіан сам захоплюється нею…

Розділ третій

Консул Будденброк повернувся на Менгштрасе з "Гармонії" – читальні для чоловіків, де він просидів годину після другого сніданку. Він зайшов через заднє подвір'я, поминув сад, вузьким брукованим переходом між замшілими мурами, що з'єднував заднє подвір'я з переднім, завернув до переходу, відчинив двері до кухні й спитав, чи брат уже вдома, а довідавшись, що того ще немає, звелів повідомити, як він прийде. Потім перетнув контору, де службовці за столиками, загледівши його, ще нижче посхилялися над рахунками, зайшов до свого кабінету, поклав капелюха й паличку, одягнув робочого піджака і сів на своє місце коло вікна, навпроти пана Маркуса. Між його світлими бровами залягали дві глибокі зморшки. Жовтий мундштук майже докуреної вже російської цигарки швидко мандрував з одного куточка рота до другого. Томас так рвучко присунув до себе папір і перо, що пан Маркус обережно погладив двома пальцями вуса і зміряв свого компаньйона довгим, допитливим поглядом, а молоді конторники здивовано перезирнулися. Шеф був сердитий.
Півгодини чутно було тільки рипіння пер і обережне покашлювання пана Маркуса. Нарешті консул, глянувши у вікно поверх зеленої шибки, побачив, що повертається Христіан. З цигаркою в роті і в капелюсі набакир, він ішов з клубу, де з'їв другий сніданок і зіграв партію в карти. Він вимахував жовтим ціпком, привезеним "звідти", з головкою чорного дерева у формі погруддя черниці, і був явно при доброму здоров'ї і в найкращому гуморі. Мугикаючи котрусь із своїх songs[56], він зайшов до контори, сказав: "Доброго ранку, панове!" – хоч був уже сонячний весняний день, і попростував до свого місця "трішки попрацювати". Але консул підвівся, рушив до дверей і, не дивлячись на брата, сказав:
– Слухай… можна тебе на двоє слів?
Христіан подався за ним. Вони швидко поминули перехід, Томас заклав руки за спину, і Христіан несамохіть зробив те саме, повернувши до брата великого носа, що здавався ще гострішим, горбуватішим і кістлявішим проти запалих щік і рудуватих, обвислих на англійський манір вусів. Коли вони йшли подвір'ям, Томас сказав:

– Доведеться тобі прогулятися зі мною по садку, голубе мій.
– Гаразд, – відповів Христіан.
І знову запала довга мовчанка. Вони пішли бічною стежкою, повз чільну стіну "порталу" в стилі рококо, обминувши садок, де вже з'явилися перші пуп'янки. Нарешті консул швидко хапнув повітря і голосно сказав:
– Я щойно мав велику прикрість через твою поведінку.
– Мою?..
– Атож. У "Гармонії" мені розповіли про одне зауваження, яке ти вчора ввечері зробив у клубі, таке недоречне, таке понад усяку міру нетактовне, що мені просто бракує слів… Наслідків не довелося довго чекати. Тебе швидко присадили… Може, зробиш таку ласку і пригадаєш його?
– Ага, тепер я знаю, про що йдеться. Хто тобі розповів?
– Байдуже хто. Дельман. І, звичайно, так голосно, щоб ті, хто ще не знав цієї історії, також могли розважитись…
– Авжеж, Томе, мушу тобі сказати… Мені було соромно за Гагенштрема!
– Соромно за… Ну, це вже занадто!.. Слухай-но! – консул схилив набік голову, простяг руки долонями вгору і обурено потряс ними. – В товаристві, що складається так само з купців, як і вчених, ти заявляєш на цілу залу: "Властиво, як добре подумати, кожен купець – шахрай…" Ти, сам купець, приналежний до фірми, яка над усе ставить абсолютну чесність, бездоганну порядність…
– Боже милий, Томасе, я ж пожартував!.. Хоч, властиво… – додав Христіан, зморщивши носа і схиливши трохи навскіс голову. У такій поставі він пройшов кілька кроків.
– Пожартував! Пожартував! – вигукнув консул. – Тішу себе надією, що я також розуміюся на жартах, але ж ти бачив, як поставились до твого жарту! "Що стосується мене, то я дуже високо ставлю свій фах", – відповів тобі Герман Гагенштрем… І ти сів маком, як ледар, що не шанує власного фаху…
– От бач, Томе, ну що ти на це скажеш! Всі миттю скисли, запевняю тебе, веселого настрою наче й не було. Всі сміялися, видно, признавали мені слушність, і раптом той Гагенштрем заявляє, поважно, як на похороні: "Що стосується мене…" Дурень! їй-богу, мені було соромно за нього. Я ще вчора в постелі довго розмірковував про цю історію, і в мене було таке дивне почуття… Не знаю, чи воно тобі знайоме…
– Не ляпай язиком, прошу тебе, не ляпай язиком! – урвав його консул. Він аж тіпався з обурення. – Я визнаю… визнаю, що те зауваження, може, й не відповідало загальному настроєві і навіть відгонило несмаком. Але ж треба дивитися, кому ти збираєшся виголошувати свої сентенції, коли вже тобі забаглося цього, а не наражати себе на таку ганьбу! Гагенштрем скористався нагодою і образив нас… так, не тільки тебе, а нас, бо ти ж розумієш, що означали його слова? "Мабуть, ви таких думок набралися в конторі свого брата, пане Будденброку?" – ось що вони означали, холопе!
– Ну… вже аж так… – промурмотів Христіан, і на обличчі в нього з'явився збентежений, неспокійний вираз.
– Врешті, ти відповідаєш не тільки за себе, – вів далі консул, – та все одно мені було б байдуже, якби ти себе самого виставляв на глум… а ти тільки те й робиш, що виставляєш себе на глум! – крикнув він. Консул був блідий, на скронях, де зачесаний на проділ чуб відступав двома дугами, просвічували сині жилки. Одну брову він звів угору, і навіть у його витягнених шнурочком довгих вусах вчувалася лють. Руками він вимахував так, наче кидав слова під ноги Христіанові, на посипану жорствою стежку.
– Виставляєш себе на глум своїми любовними походеньками, своїм блазнюванням, своїми хворобами й ліками на них…

– Ох, Томасе, – мовив Христіан, сумно похитавши головою, і незграбно підніс угору вказівного пальця, – Тут ти мене ніколи не зможеш до кінця зрозуміти… Бачиш, річ у тім… Треба, так би мовити, щоб сумління було чисте… Не знаю, чи тобі відоме таке почуття… Наприклад, Грабов приписав мені масть на горлові м'язи… Ну от, якщо я її не вживаю, забуваю про неї, то почуваю себе розгубленим, безпорадним, невпевненим, мені робиться тривожно, і я не можу ковтати. А як змащу горло, то ніби виконаю свій обов'язок, і все стає на місце; тоді в мене чисте сумління, я спокійний, задоволений і ковтаю легко. Я думаю, це залежить не від масті… Але річ у тім, зрозумій мене добре, що одне уявлення можна побороти тільки іншим уявленням, протилежним… Не знаю, чи тобі відоме…
– О господи! – простогнав консул і схопився руками ль голову. – Роби собі що хочеш! Достосовуйся до своїх уявлень! Тільки не кажи мені про це! Не ляпай язиком! Не набридай людям своїми огидними химерами! Бо ти своєю непристойною балаканиною виставляєш себе на глум з ранку до вечора! І кажу тобі ще раз, востаннє: мені байдужісінько, яку ти славу робиш собі самому, проте забороняю тобі – чуєш? – забороняю компрометувати фірму так, як ти скомпрометував її вчора!
На це Христіан нічого не сказав, тільки повільно провів рукою по своєму поріділому вже рудуватому чубові; на обличчі його малювався неспокійний, тривожний вираз, а очі ненастанно й неуважно блукали навколо. Він, напевне, думав про те, що тільки-но сказав брат. Запала мовчанка. Томас у тихому розпачі йшов далі стежкою.
– По-твоєму, всі купці – шахраї, – знову почав він. – Гаразд! Тобі вже набрид твій фах? Ти жалкуєш, що вибрав його? Ти колись домагався в батька дозволу…
– Так, Томе, – задумливо признався Христіан, – я справді краще вчився б! В університеті, мабуть, почуваєш себе дуже приємно… Ходиш на лекції, як маєш бажання, цілком добровільно, сідаєш і слухаєш, як у театрі…
– Як у театрі… Ох, тобі б найкраще бути за блазня в кафешантані… Я не жартую! Я щиро переконаний, що це твоє справжнє покликання! – запевнив консул.
Христіан не заперечував йому; він задумливо водив навколо очима.
– І ти насмілюєшся робити таке зауваження! Ти ж не уявляєш собі… авжеж, навіть не уявляєш собі, що таке праця! Ти лише ходиш по театрах та по гулях, блазнюєш, щоб мати з цього якісь почуття, враження і переживання, а потім мізкувати над ними, обсмоктувати їх і ненастанно, безсоромно про них теревенити…
– Так, Томе, – мовив Христіан майже сумно і знову провів рукою по голові.
– Це правда, ти дуже добре сказав, У цьому між нами й різниця, розумієш. Ти також любиш ходити до театру, також мав раніше, між нами кажучи, свої фіглі-міглі, залюбки читав романи, вірші й таке інше… Тільки ти завжди вмів це поєднувати з ретельною працею, з поважним ставленням до життя… А мені, бачиш, цього бракує. Мене ця мізерія заполонює всього до останку, і на щось справжнє мене вже не стає… Не знаю, чи ти мене розумієш…
– То ти й сам визнаєш це! – вигукнув Томас і, спинившись, схрестив руки на грудях. – Ти покірно погоджуєшся з цим, а проте все лишається, як було! Ти що: людина чи тварина, Христіане? Повинна ж бути в тебе якась гордість, господи боже мій! Як можна провадити життя, що його ти навіть не зважуєшся виправдати! Але ти саме такий і є! В цьому вся твоя натура. Тобі аби тільки вшпилитись у якусь дурницю, зрозуміти й описати її… Ні, мені вже терпець урвався, Христіане!. – Консул швидко відступив крок назад і рішуче махнув рукою, наче щось перекреслив. – Урвався, кажу тобі! Ти рахуєшся на посаді повірника, а до контори й носа не показуєш… Та це

ще півбіди! Іди, гайнуй своє життя, як гайнував досі! Але ти на кожному кроці компрометуєш нас! Нас усіх! Ти наріст, болячка на тілі нашої родини! Ти як чума в цьому місті, і якби цей будинок був мій, я б негайно вигнав тебе за двері! – закричав Том і, широким, сердитим жестом обвівши сад і подвір'я, показав на дім… Він уже не міг опанувати себе: давно стримувана лють вирвалась назовні.
– Що на тебе напало, Томасе! – мовив Христіан. Він був щиро обурений, але виявлялося це досить дивно. Він став у позу, притаманну кривоногим: зігнувшись, наче знак питання, ледь випнувши голову, живіт і коліна; його круглі, глибоко посаджені очі витріщились, а повіки почали червоніти, як у батька, коли той сердився; потім почервоніли й щоки. – Як ти зі мною розмовляєш? Що я тобі зробив? Я сам піду, не треба мене виганяти… Пхе! – додав він з глибоким докором і коротко, рвучко махнув рукою, ніби вловив муху.
Хоч як дивно, але Томас не тільки не розпалився ще дужче, а мовчки опустив голову і повільно рушив далі стежкою. Здавалось, він був задоволений, просто-таки зрадів, що нарешті розсердив брата, спонукав його на рішучішу відповідь, на протест.
– Повір межі, – спокійно вже мовив він і знову заклав руки за спину, – що ця розмова була мені дуже неприємна, Христіане, та колись вона мала відбутися. Такі сцени в родині –страшна річ, але все-таки нам треба було поговорити… Тепер ми можемо обміркувати ці справи цілком спокійно. Отже, тобі, я бачу, не подобається теперішнє твоє становище, га?
– Так, Томе, ти вгадав. Бачиш, спершу я був дуже вдоволений… І, звичайно, тут мені краще, ніж у якійсь чужій фірмі. Але мені, мабуть, бракує самостійності… Я завжди заздрив тобі, коли дивився, як ти сидиш і працюєш. Властиво, для тебе це не робота; ти працюєш не тому, що хтось тебе силує, а як господар, як шеф. Ти примушуєш інших працювати на себе, а сам тільки робиш обрахунки, керуєш… Ти вільна людина. Це щось зовсім інше…
– Добре, Христіане. Чому ж ти не сказав цього раніше? Ти можеш хоч сьогодні стати самостійним чи принаймні самостійнішим. Ти знаєш, що батько тобі, так само як і мені, тим часом виділив п'ятдесят тисяч марок із майбутньої спадщини, і я, певна річ, ладен кожної хвилини відрахувати тобі ці гроші, якщо ти захочеш їх десь розважно й солідно вкласти. У Гамбурзі чи десь-інде є чимало надійних, але невеликих фірм, яким не завадив би приплив капіталу, і ти міг би вступити в котрусь із них компаньйоном… Поміркуймо про це кожен окремо, а при нагоді скажемо матері. Тепер мені треба сідати до праці, а тебе я попросив би за ці дні докінчити ще англійську кореспонденцію… Що ти скажеш, наприклад, про фірму "Г.-Х.-Ф. Бурместер і компанія" в Гамбурзі? – запитав він уже в переході. – Імпортна і експортна контора… Я знаю її шефа і певен, що він ухопиться за таку пропозицію…
Розмова ця відбулася наприкінці травня тисяча вісімсот п'ятдесят сьомого року, а на початку червня Христіан уже виїхав через Бюхен до Гамбурга… То була велика втрата для клубу, міського театру, "Тіволі" і всіх аматорів веселих розваг. Місцеві suitiers у повному складі, серед них доктор Гізеке й Петер Дельман, прийшли на вокзал попрощатися з Христіаном, принесли йому квіти, навіть сигари і реготали, аж за боки бралися, – мабуть, згадували ті історії, що він їм розповідав. Наостанці адвокат Гізеке під схвальні вигуки товариства приколов Христіанові на пальто великий котильйоновий орден з позолоченого паперу. Той орден Кришанові Будденброкові за видатні заслуги дали мешканки одного будинку неподалік

від гавані, гостинної оселі, де вечорами перед входом висів червоний ліхтар і де завжди панувала веселість…

Розділ четвертий

Унизу задзеленчав дзвоник, і пані Грюнліх за своєю новою звичкою вибігла на сходи й перехилилася через біле лаковане поруччя поглянути, хто прийшов. Та не встигли відчинитися двері, як вона різким порухом подалася вперед, тоді відскочила, однією рукою притулила хусточку до рота, другою підібрала спідниці і, навіть не випроставшись, поспішила нагору… На сходах до третього поверху вона зустріла мамзель Юнгман і ледь чутно шепнула їй кілька слів, на що Іда з радісного переляку відповіла по-польському, щось ніби "Муй боже кохани!"

Пані Будденброк якраз сиділа в кімнаті з краєвидами і двома великими дерев'яними спицями плела чи то шаль, чи скатерку. Була одинадцята година ранку.

Раптом у ротонді з'явилася служниця, постукала в скляні двері і, підійшовши перевальцем до господині, подала їй візитну картку. Пані Елізабет узяла її, поправила окуляри, якими послуговувалась, коли сідала до плетива, прочитала картку, тоді звела очі на рум'яне обличчя служниці, ще раз прочитала і глянула на дівчину. Нарешті сказала приязно, але твердо:

– Що ти мені принесла, голубко? Що це означає, га?

На картці стояло: "Кс. Ноппе і компанія", але "Кс. Ноппе", а так само й "і" було товсто закреслене синім олівцем, лишилася тільки "компанія".

– Там, пані, прийшов якийсь чоловік, – мовила служниця, – тільки не вміє по-німецькому і якийсь дуже кумедний…

– Проси його сюди, – сказала пані Елізабет, збагнувши, що з нею хоче побачитись саме та "компанія".

Дівчина вийшла. Незабаром скляні двері знову відчинилися і впустили якусь приземкувату постать, що спинилася в темній глибині кімнати й щось протягло вимовила, начебто:

– Маю честь…

– Добрий день, – сказала пані Елізабет. – Може, підійдете ближче?

Вона легенько сперлася рукою на подушечку й трохи підвелася, бо ще не знала, чи їй годиться вставати…

– Дозволю собі… – мовив гість тим самим лагідно-співучим, протяглим голосом і, чемно схилившись, ступив два кроки, тоді знову спинився, шукаючи очима чи то стільця, чи місця, де б можна було покласти капелюха і палицю з закрученою роговою ручкою завдовжки з добрих півтора ліктя, бо все те він захопив з собою до кімнати.

То був чоловік років сорока, огрядний, з короткими руками й ногами, в розстебнутому сурдуті з грубого брунатного сукна, в світлій квітчастій Жилетці, туго напнутій на животі, на якій красувався золотий ланцюжок від годинника, прикрашений справжнім букетом, цілою колекцією брелоків в рогу, кістки, срібла та коралів, і в надто коротких штанях невиразного сіро-зеленого кольору, пошитих, мабуть, з незвичайно цупкої тканини, бо їхні холоші колесом без єдиної зморшки спадали на короткі широкі черевики. Кругла голова з приплющеним носом, ріденькими русявими вусами, що тороками нависали над ротом, і таким самим рідким, скуйовдженим чубом була схожа на тюленячу. Зате борідка в ямці під спідньою губою, на противагу вусам, відстовбурчувалась, як щітка. Неймовірно товсті, гладкі щоки так розрослися вгору, що від очей лишилися тільки дві вузенькі блакитні щілинки, в куточках яких збиралися зморшки. Все це надавало його набряклому обличчю дивного виразу: злісного і водночас безпорадного, зворушливо-простодушного. Від невеличкого підборіддя у вузьку білу

краватку прямовисно спадала воласта шия, яку навіть важко було уявити в стоячому комірці. Нижня частина обличчя, щоки, ніс, шия і потилиця зливалися в суцільну, безформну подушку… Шкіра на тому роздутому м'ясиві була так туго натягнена, що біля вух і обабіч носа взялася червоними плямами. В одній руці, коротенькій, гладкій і білій, гість тримав палицю, а в другій – зеленого тірольського капелюха, прикрашеного пучком шерсті із сарни.
Пані Елізабет зняла окуляри; не знаючи, чи їй годиться сісти, чи встати, вона все ще спиралася на подушечку.
– Чим можу служити? – мовила вона ввічливо, але твердо.
Тоді незнайомий рішуче поклав капелюха й палицю на віко фісгармонії, вдоволено потер звільнені руки, щиро глянув на пані Елізабет світлими, заплилими очицями й сказав:
– Вибачте, ласкава пані, за картку: не було під рукою іншої. Мене звуть Перманедер, Алоїз Перманедер із Мюнхена. Може, чули вже моє прізвище від своєї шановної доні…
Все це він сказав кострубатою говіркою, голосно, з простацькими інтонаціями, ковтаючи окремі звуки, і довірливо підморгнув їй своїми очима-щілинками, що, певне, означало: "От ми й порозумілися…"
Тепер пані Елізабет зовсім підвелася, схилила набік голову і, простягнувши руки, рушила йому назустріч.
– Пан Перманедер! То це ви? Звичайно, моя дочка розповідала про вас. Я знаю, як багато ви зробили, щоб їй було приємно й цікаво гостювати в Мюнхені… Отже, доля закинула вас до нашого міста?
– Ошелешив вас, га? – мовив пан Перманедер; він сів у крісло, на яке йому елегантним рухом показала господиня, і почав задоволено потирати обома руками свої коротенькі стегна…
– Пробачте, що ви сказали? – перепитала пані Елізабет.
– Ошелешив вас, бачу! – відповів пан Перманедер і перестав терти коліна.
– Дуже мило, – сказала пані Елізабет, нічого не зрозумівши, але вдала задоволену і відкинулась на спинку канапи, склавши на колінах руки.
Проте гість помітив її розгубленість; він подався вперед і, бозна-чому описавши коло, насилу вимовив:
– Кажу, що я вас… теє-то як його… здивував, шановна пані!
– Авжеж, любий пане Перманедере, це правда! – радісно потвердила пані Елізабет.
Настала пауза. Щоб її чимось заповнити, пан Перманедер протягло зітхнув:
– Ото хрест тяжкий!
– Гм… що ви сказали? – запитала господиня й трохи відвела вбік очі.
– Хрест тяжкий, кажу! – на весь голос, майже сердито проказав пан Перманедер.
– Дуже мило, – примирливо мовила пані Елізабет.
Таким чином ця тема теж була вичерпана.
– Дозвольте поцікавитись, – озвалася пані Елізабет, – що вас примусило вибратися в таку далеку дорогу, шановний добродію? З Мюнхена сюди не близький світ…
– Один справуночок! – відповів пан Перманедер і помахав коротенькою рукою. – Невеличкий справуночок з броварнею у Валькмюле, шановна пані!
– Ах, правда, ви ж торгуєте хмелем, любий пане Перманедере! "Ноппе і компанія", еге ж? Повірте мені, я не раз чула від свого сина консула дуже гарні відгуки про вашу фірму, – ввічливо мовила вона.
Проте пан Перманедер почав скромно відмагатися:

– Воно то так, але це все пусте. Головне, що мені страх хотілося навідати вас, шановна пані, й знову побачити пані Грюнліх! А як уже закортить, то ніяка дорога не страшна!
– Дякую вам! – щиро мовила пані Елізабет і ще раз простягла йому руку, вже долонею догори – Але треба сказати дочці, якого ми маємо гостя! – додала вона, підвелася й підійшла до вишитої сонетки, що висіла біля скляних дверей.
– Боже святий, яка мені буде радість! – вигукнув пан Перманедер і повернувся разом з кріслом до дверей.
– Попроси сюди пані Грюнліх, голубко, – наказала пані Елізабет служниці. Вона сіла назад на канапу, і панові Перманедеру довелося знову обертатися разом з кріслом.
– Яка мені буде радість… – ще раз неуважно проказав він, оглядаючи шпалери, велику чорнильницю з севрської порцеляни на секретері й гарні меблі. Тоді кілька разів підряд промовив: – Ото хрест тяжкий! – і заходився терти коліна й без видимої причини тяжко зітхати. І так майже весь час, поки з'явилася пані Грюнліх.
Вона явно причепурилася: одягла світлий корсет, поправила коси. Лице в неї було свіжіше й краще ніж будь-коли. В куточку рота лукаво показувався кінчик язика…
Тільки-но вона зайшла, як пан Перманедер зірвався на ноги і навдивовижу моторно кинувся їй назустріч. Усе в ньому ожило. Він схопив її за руки, потис їх і вигукнув:
– А ось і пані Грюнліх! Слава тобі господи! Вітаю вас! Ну, як вам тут велося, га? Що ви тим часом поробляли в цьому північному краї? Господи Ісусе, мені аж памороки забило з радості! Не забули ще міста Мюнхена і наших гір? Ото ми погуляли з вами, еге ж? Матері його ковінька! А тепер знову побачились! Хто б сподівався…
Тоні також привітала пана Перманедера дуже жваво, присунула стільця до його крісла і разом з ним почала згадувати про перебування в Мюнхені…
Тепер розмова пливла легко, пані Елізабет, прислухаючись до неї, поблажливо й підбадьорливо кивала панові Перманедеру, подумки перекладала на літературну мову той чи інший його вислів, і коли їй це вдавалось, задоволено відхилялася на спинку канапи.
Панові Перманедеру довелося ще раз, тепер уже пані Антонії, пояснити, чого він приїхав, але "справуночкові" з броварнею він вочевидь надавав так мало ваги, що скидалося на те, ніби йому в місті зовсім нема чого робити. Натомість він з великою цікавістю розпитував про другу дочку й про синів пані Елізабет і голосно жалкував, що нема Клари й Христіана, бо "завше мав охоту зазватися з цілою родиною…".
На питання, скільки він пробуде в місті, пан Перманедер відповів дуже невиразно. Та ось пані Елізабет сказала:
– Мій син от-от має надійти на сніданок; може, зробите нам таку приємність, пане Перманедере, і пригоститесь чим бог послав?..
Не встигла вона докінчити, як пан Перманедер прийняв запрошення так радо, немов тільки й чекав на нього.
Прийшов консул. Не заставши нікого в малій їдальні, він так, як був, – у робочому піджаку, трохи стомлений і заморочений, – швидко подався нагору, щоб поквапити матір… Та побачивши незнайомого гостя в сукняному сурдуті, всього обчегіленого брелоками, і тірольського капелюха на фісгармонії, консул насторожився, а коли йому назвали прізвище, яке він не раз уже чув з уст пані Антонії, він швидко глянув на сестру і привітав пана Перманедера так ласкаво, як тільки міг… Він навіть не встиг сісти. Всі відразу перейшли на півповерх, де мамзель Юнгман накрила стіл, на якому

вже кипів самовар – справжній самовар, подарунок пастора Тібуртіуса та його дружини.
– О, тут є чим призволитися! – мовив пан Перманедер, опускаючись на стілець і оглядаючи стіл, заставлений холодними закусками… Розмовляючи, він час від часу з найпростодушнішою міною величав себе в першій особі множини.
– Це, щоправда, не мюнхенське пиво, пане Перманедере, але все-таки щось краще, ніж наше тутешнє вариво, – і консул налив йому темного, шумкого напою, що його сам звичайно пив на другий сніданок.
– Красно дякую, пане господарю! – відповів пан Перманедер з повним ротом, не помічаючи нажаханого погляду мамзель Юнгман. Живіт не давав йому близько присунутись до столу, і він сидів, широко розставивши ноги, звісивши коротку, гладку руку додолу. Але портер він пив так неохоче, що господиня звеліла принести пляшку червоного вина, після чого гість помітно повеселішав і знову почав розмову з пані Грюнліх. Схиливши набік круглу голову з тюленячими вусами, радісно поблискуючи щілинками очей, він з лютим і водночас задоволеним виразом слухав балаканину Тоні. Вона елегантно чистила йому шпроти – сам він не міг з ними впоратись, бо до такої їжі не звик, – і не могла втриматися, щоб не виповісти деяких своїх життєвих спостережень…
– Господи, як шкода, пане Перманедере, що все гарне й радісне в житті так швидко минає! – мовила вона, маючи на увазі своє перебування в Мюнхені, і, відклавши на мить ножа й виделку, глибокодумно звела очі на стелю. Часом вона смішно й невдало пробувала розмовляти баварською говіркою… Поки вони снідали, в двері хтось постукав: то учень з контори приніс телеграму. Консул прочитав її, повільно пропускаючи крізь пальці довгі кінчики вусів, і, хоч видно було, що він напружено обмірковує зміст депеші, найбезтурботнішим тоном зацитав:
– А як вам торгується, пане Перманедере?
– Гаразд, можеш іти, – відразу по цьому сказав він учневі, і той зник.
– Ох, пане господарю! – відповів пан Перманедер, незграбно обертаючи до консула товсту негнучку шию і звішуючи тепер другу руку. – Нема про що говорити, чиста тобі мука! Бачте, Мюнхен, – він вимовляв назву свого рідного міста так, що її насилу можна було втямити, – Мюнхен місто не ділове, там кожен хоче, аби добрий шмат та в затишку з'їсти… І за сніданком у нас депеш ніхто не читатиме, дідька лисого. А ви тут, на півночі, на інший копил роблені, бий його сила божа!.. Ото хрест тяжкий! Мій компаньйон, Ноппе, водно рветься в Нюрнберг, – там, каже, й біржа є, і люд беручкий… Але я з Мюнхена ні ногою… нема дурних! Ото хрест тяжкий! Звісно, конкуренція "в нас вовча… та й експорт курам на сміх… Навіть у Росії скоро почнуть свій хміль розводити… – Та раптом він навдивовижу швидко зиркнув на консула й сказав: – А взагалі нарікати не доводиться, пане господарю! Справуємось непогано! Чималий гріш виганяємо на акціонерній броварні, знаєте, де Нідерпаур директором. То було таке зачухане товариство, а ми йому дали позику, готові гроші… за чотири відсотки під заставну – хай собі розбудовуються… Ну, а тепер це підприємство хоч куди, та й ми маємо обіг, і річний прибуток… Щось призбирується! – докінчив пан Перманедер, подякував консулові за сигару й цигарку, запропоновані на вибір, але не взяв нічого, натомість, запитавши дозволу, вийняв з кишені люльку з довгим роговим цибухом і, оточений хмарою диму, завів із консулом ділову розмову, що швидко звернула на політику. Вони поговорили про стосунки Баварії з Пруссією, про короля Макса та імператора Наполеона… Пан Перманедер час від часу прикрашав свою

мову нікому не зрозумілими зворотами, а паузи без видимого зв'язку заповнював вигуками, як, наприклад: "От тобі й маєш!" або "Ото морока!". Мамзель Юнгман з великого дива навіть забула жувати і мовчки дивилася на гостя блискучими карими очима, за своєю звичкою тримаючи сторч ножа й виделку і ледь поводячи ними. Таких елів ці кімнати ніколи ще не чули, такий дим їх ніколи ще не огортав, не бачили вони й таких добродушно-безцеремонних манер… Пані Елізабет, стурбовано запитавши про переслідування, яких, мабуть, зазнає невеличка євангелістеька громада серед суцільних папістів, замовкла і тільки приязно дослухалася до розмови, нічого не розуміючи, а Тоні начебто ставала чимраз задумливіша і неспокійніша. Зате консул веселився від щирого серця, навіть попросив у матері дозволу послати ще по одну пляшку червоного вина і палко запрошував пана Перманедера до себе на Брайтештрасе – мовляв, його дружина буде хтозна-яка рада…

Аж через добрих три години після свого приходу торговець хмелем почав збиратися: витрусив люльку, допив чарку, щось іще сказав про "тяжкий хрест" і нарешті встав.

– Маю честь, шановна пані… Зоставайтеся з богом, шані Грюнліх… Зоставайтеся з богом, пане Будденброку…

На таку мову Іда Юнгман почервоніла і аж зіщулилась.

– Добрий день, панно…

До всього, він ще й каже "добрий день" прощаючись!

Господиня перезирнулася з сином: пан Перманедер заявив, що має намір удатися до скромного заїзду над Травою, де він зупинився.

– Мюнхенська приятелька моєї дочки та її чоловік далеко, – мовила стара дама? знову підступивши до пана Перманедера, – і нам, мабуть, не скоро випаде нагода віддячити їм за гостинність. Але якби ви, любий добродію, захотіли зробити нам приємність і пожити в нас, поки будете в місті… Ми були б дуже раді…

Вона простягла йому руку, і ти ба: пан Перманедер не вагаючись прийняв її запрошення, – так само швидко й радо, як погодився лишитись на сніданок. Він поцілував обох дам у руку, до чого він явно не звик, приніс із кімнати з краєвидами свого капелюха й палицю, ще раз пообіцяв негайно прислати сюди свою валізу і, залагодивши справи, не пізніше Четвертої бути й самому тут. Консул провів його сходами вниз. Та в дверях пан Перманедер ще раз обернувся і заявив, захоплено хитаючи головою:

– Не загнівайтесь, пане господарю, але ваша сестра, їй-бо, козир-жінка! Ну, лишайтеся з богом…

І, все ще хитаючи головою, вийшов на вулицю.

Консул відчув нездоланне бажання вернутися нагору й побачити, що поробляють дами. Іда Юнгман уже поспішала з білизною готувати гостеві кімнату.

Мати й далі сиділа коло столу, втупивши ясні очі в якусь цятку на стелі, й легенько тарабанила пальцями по скатертині. Тоні, схрестивши руки на грудях, сиділа й дивилася просто поперед себе; обличчя в неї було сповнене гідності, майже суворе. В кімнаті панувала тиша.

– Ну? – запитав Томас, зупинившись на порозі й діставши цигарку з цигарниці із зображенням тройки. Плечі в нього здригалися зі сміху.

– Приємний чоловік, – простодушно сказала мати.

– Цілком згодний!

Консул зробив швидкий, жартівливо-галантний жест у бік Тоні, немов покірно просив її висловити й свою думку. Але вона мовчала й суворо дивилась поперед себе.

– Тільки аби він, Томе, так не лаявся, – трохи стурбовано мовила мати. – Якщо я добре зрозуміла, то він зовсім не до речі згадував бога й святий хрест…
– О, це нічого, мамо, він не мав на думці нічого поганого…
– А ще… чи не забагато в нього nonchalance[57] в поведінці, як тобі здається, Томе?
– Ну боже мій, на півдні всі такі! – сказав консул, повільно випустив дим, усміхнувся матері і крадькома позирнув на Тоні.
Мати не помітила того погляду.
– Ви прийдете з Гердою сьогодні обідати, га, Томе? Зробіть мені таку ласку.
– Залюбки, мамо, з великим задоволенням! Щиро казати, я сподіваюся великої втіхи від цієї гостини. А ви ні? Все ж таки якась зміна після ваших духовних осіб…
– Кожен цікавий по-своєму, Томе.
– Звичайно! Ну, я йду… A propos! – мовив він, уже взявшись за клямку, – Ти справила на нього величезне враження, Тоні! Ні, я не жартую! Знаєш, як він назвав тебе, коли я з ним прощався внизу? "Козир-жінка!" – це його власні слова…
Аж тепер пані Грюнліх обернулася і голосно сказала:
– Ну добре, Томе, і нащо ти це розповідаєш?.. Хоч він, мабуть, не просив тебе мовчати, все ж таки я не певна, чи випадає передавати мені його слова. Проте іншого певна, і скажу тобі, чого саме: в житті важить не те, як людина складає і висловлює свою думку, а те, що в неї на серці, і коли ти глузуєш із мови пана Перманедера… коли він сам здається тобі трохи кумедним…
– Та що ти, Тоні! Я й на думці такого не мав! Дарма ти так хвилюєшся…
– Assez! – мовила мати, скинувши на сина суворим і водночас благальним поглядом, що мав означати: "Пожалій її!"
– Ну, не сердься, Тоні! – сказав Том. – Я не хотів тебе образити. А тепер я вже справді йду і негайно пошлю когось із робітників по його валізу… До побачення!
Розділ п'ятий
Пан Перманедер перебрався на Менгштрасе. Другого дня він обідав у Томаса Будденброка та його дружини, а третього, в четвер, познайомився з подружжям Крегерів, з дамами Будденброк із Брайтештрасе, яким він видався "страшенно кумедним" (вони казали "комедним"), із Зеземі Вайхброт, що поставилась до нього досить суворо, а також із бідолашною Клотільдою та малою Ерікою, якій він дав "гостинчик" – пакуночок цукерків…
Він був у найкращому гуморі, а як часом і тяжко зітхав, то, мабуть, просто з великої втіхи – більше ті зітхання нічого не означали. І хоч його люлька, його чудернацька мова, його звичка цілими годинами просиджувати після обіду коло столу, прибравши якнайзручнішу позу, курячи, попиваючи вино і балакаючи на всякі теми, внесли в тихе життя старого будинку зовсім новий, чужий йому тон, хоч уся його істота суперечила стилеві цих покоїв, а все ж він не порушив узвичаєного тут ладу. Він не пропускав жодної ранкової та вечірньої молитви, раз попросив дозволу послухати навчання в недільній школі пані Елізабет і навіть заглянув на хвильку до великої їдальні під час Єрусалимських вечорниць, щоб познайомитися з дамами, але як Лея Гергардт почала читати, збентежено втік.
Його особа швидко стала відома в місті, і у великих домах зацікавлено говорили про баварського гостя Будденброків; але що він не мав ніяких справ ні на біржі, ні в якихось фірмах, а крім того, сезон скінчився і

більшість родин уже збиралися виїжджати над море, консул не поспішався вводити пана Перманедера в товариство. Зате сам він приділяв своєму гостеві дуже багато уваги. Хоч консул мав безліч різних обов'язків, і ділових, і громадських, він знаходив час поводити пана Перманедера по місту, показати йому всі середньовічні пам'ятки – церкви, брами, криниці, ринок, ратушу, Дім корабельників. Він розважав його, як тільки міг, ба навіть познайомив на біржі з своїми найближчими приятелями… А коли мати при нагоді подякувала йому за таку самовідданість, він сухо зауважив:
– Та чого тільки не доводиться робити, мамо…
На це пані Елізабет не відповіла, навіть не всміхнулася, лише відвела вбік свої ясні очі й запитала про щось зовсім інше…
Сама вона ставилась до пана Перманедера з однаковою, щирою приязню, що навряд чи можна було сказати про її дочку. Торговець хмелем побував уже на двох "четвергах", – бо хоч він третього чи четвертого дня після свого приїзду і згадав мимохідь, що залагодив свою справу з тутешньою броварнею, відтоді минуло вже півтора тижня, – і на кожному з тих вечорів, як тільки пан Перманедер починав щось казати чи вимахувати руками, пані Грюнліх швидко, злякано кидала оком на своїх родичів: на дядька Юстуса, на кузин або на Томаса, червоніла, на довгий час замовкала чи навіть виходила з кімнати…
Зелені завіси у спальні пані Грюнліх на третьому поверсі легенько ворушилися від теплого подиху ясної червневої ночі; обоє вікон були відчинені. На нічному столику коло ліжка з запоною, в склянці, налитій до половини водою, а зверху оливою, горіло кілька гнотиків, рівним тьмяним світлом осяваючи велику кімнату з простими кріслами, покритими сірим лляним полотном. Пані Грюнліх лежала в постелі. Її гарненька голівка тонула в м'якій подушці з широкою мереживною прошвою, а руки були складеш поверх, стьобаної ковдри. Проте очі, надто задумані, щоб склепитися в сні, стежили за невтомними помахами крилець якогось метелика, що нечутно кружляв навколо освітленої склянки… Над ліжком, поміж двох давніх гравюр з краєвидами середньовічного міста, висів у рамках напис: "Покладайся на бога…" Та хіба це може бути втіхою, як отак лежиш опівночі з розплющеними очима і нема з ким порадитись, треба самій вирішувати, самій зважуватись на остаточне "так" чи "ні", від якого залежатиме все її подальше життя, її доля…
Було дуже тихо. Тільки цокав годинник на стіні і час від часу в сусідній кімнаті, відділеній від Тоні самими лише завісами, покашлювала мамзель Юнгман. Там ще ясно світилося. Вірна пруссачка сиділа і церувала малій Еріці панчохи. Дівчинка спала, глибоко й рівно дихаючи, – в пансіоні Зеземі Вайхброт були канікули, і вона жила на Менгштрасе.
Пані Грюнліх зітхнула, трохи підвелася й підперла голову рукою.
– Ідо! – приглушеним голосом покликала вона. – Ти ще й досі сидиш і церуєш?
– Авжеж, Тоні, серденько моє, – почулось у відповідь. – Сни, голубко, тобі завтра рано вставати, не виспишся.
– Та гаразд, Ідо… То ти збудиш мене о шостій?
– Добре буде й о пів на сьому, серденько. Карету замовлено на восьму. Засинай знову, щоб була свіжа й гарна…
– Ох, та я ще зовсім не спала!
– Ой-ой-ой, Тоні, це вже зовсім кепсько! Хочеш бути втомленою і сонною у Швартау? Ковтни сім раз води, повернись на правий бік і рахуй до тисячі…
– Ох, Ідо, прошу тебе, ходи на хвильку сюди! Я не можу заснути, в мене від думок уже голова лускає… Ось поглянь, у мене, мабуть, гарячка… Та й живіт знову… А може, це від недокрів'я? Жили на скронях набрякли й так

пульсують, що аж боляче… Але це ще нічого не означає, такі повні жили можуть бути й при недокрів'ї…
Загуркотів стілець, і між завісами з'явилася міцна, кістлява постать Іди Юнгман у простій, немодній, брунатній сукні.
– Ой-ой-ой, невже гарячка, Тоні? Дай-но я помацаю, серденько… Зараз ми зробимо компресик…
Сягнистим, майже чоловічим кроком вона підійшла до шафки, дістала хусточку, вмочила в миску з водою, вернулася до ліжка, приклала її Тоні до чола і ще й кілька разів пригладила обома руками.
– Дякую, Ідо, зразу полегшало… Ох, посидь трохи коло мене, моя люба, старенька Ідо. Ось тут, на ліжку. Розумієш, мені з думки не сходить завтрашній день… Що його робити? Вже аж голова крутиться…
Іда сіла на край ліжка, знову взяла в руки голку й натягнену на дерев'яний грибок панчоху, схилила сиву, гладенько зачесану толову і, пильнуючи невтомними блискучими очима стібків, мовила:
– Думаєш, завтра він освідчиться?
– Напевне, Ідо! Можна не сумніватися. Такої нагоди він не пропустить. Як було з Кларою? Теж на такій прогулянці… Я могла б цього уникнути, не лишатися сама, не підпускати його до себе… Але тоді вже всьому кінець! Він сказав, що післязавтра від'їздить, та й не можна йому довше лишатися, якщо завтра нічого не вийде… Завтра неодмінно має все вирішитися… Але що мені відповісти, Ідо, якщо він освідчиться? Ти ще не виходила заміж, а тому, властиво, й не знаєш життя, але ти чесна, розумна жінка, і тобі вже сорок два роки. Що б ти порадила? Мені так треба чиєїсь поради…
Їда Юнгман опустила панчоху на коліна.
– Так, Тоні, я вже не раз про це міркувала. І вважаю, що тут нема чого багато радити, серденько моє. Він не може поїхати собі геть, не побалакавши з тобою і з мамою, а коли ти цього не хочеш, то треба було його раніше відіслати…
– Правду кажеш, Ідо; але я не могла, бо, врешті, це має статися! Тільки я все думаю: "Я можу відмовитися, ще не пізно!" І ось лежу й мучуся…
– Він тобі подобається, Тоні? Скажи щиро!
– Так, Ідо. Була б брехня, якби я відмагалася. Він не гарний, але в житті не врода важлива, зате добрішої за нього людини треба ще пошукати. Він не здатний ні на яку підлість, повір мені. А як згадаю Грюнліха… О господи, той завжди казав, що він діяльний і винахідливий, а насправді за цими словами ховалося звичайне шахрайство… А Перманедер не такий. Він для цього, я б сказала, надто неповороткий, надто добродушно ставиться до життя… Хоч, з іншого боку, це також вада, бо він напевне ніколи не стане мільйонером. Він навіть ладен, по-моєму, жити абияк, ваги-переваги, як вони там кажуть… Бо там вони всі такі, оце я й хотіла сказати, Ідо, це основне. У Мюнхені, де він був серед своїх людей, які так само розмовляють і те саме роблять, я його просто покохала, таким він здавався мені милим, таким щиросердим і добрим. І я відразу помітила, що й він до мене не байдужий, – може, ще й тому, що він вважає мене за багату, боюся, що за багатшу, ніж я є насправді, бо, як ти знаєш, мама не може дати мені великого посагу… Але я переконана, що це його не зупинить. Він за великими грошима й не женеться… Одне слово… Що я хотіла сказати, Ідо?
– То було в Мюнхені, Тоні. А тут?
– А тут, Ідо… Ти вже здогадалася, що я хотіла сказали. Тут, де його вирвано з природного оточення, де люди зовсім інакші… так би мовити, суворіші, шанолюбніші, поважніші… тут мені часто буває соромно за нього, так, щиро признаюся тобі, Ідо, бо я завжди кажу те, що думаю… Я червонію за нього, хоч, може, це й погано з мого боку! Наприклад, він уже не раз

казав у розмові "мені" замість "у мене". Там у них так кажуть, Ідо, навіть найосвіченіші люди, якщо вони в доброму гуморі, і нікого це не вражає, нікому не шкодить, ніхто з цього не дивується. А тут мама відвертає очі, Том зводить догори брови, дядько Юстус здригається і насилу стримується, щоб не пирхнути, як звичайно Крегери, а Пфіфі Будденброк перезирається зі своєю матір'ю або з Фрідерікою чи Генріетою, і тоді мені стає так соромно, що я ладна втекти з кімнати, і мені важко навіть уявити собі, що я могла б вийти за нього заміж…
– Ну, це пусте, Тоні! Адже ти житимеш із ним у Мюнхені.
– Це правда, Ідо. Але ж будуть заручини, і їх святкуватимуть… Подумай, як мені доведеться соромитись перед родичами, перед Кістенмакерами і Меллендорфами і взагалі перед усіма гістьми, через те, що в ньому зовні так мало аристократизму… Ох, Грюнліх мав куди кращі манери, хоч душа в нього була чорна, як начебто любив колись казати пан Штенгель… Ідо, в мене голова йде обертом, будь ласка, поміняй компрес…
Тоні взяла в Іди холодну хусточку і з полегкістю відіткнула.
– Врешті, це має статися, – знову почала вона, – бо йдеться про основне: що я знову вийду заміж, а не гибітиму тут у становищі розлученої жінки… Ох, Ідо, я все думаю про минуле, про ті дні, коли вперше з'явився Грюнліх, і про сцени, які він мені влаштовував… скандальні сцени, Ідо! А потім Травемюнде, Шварцкопфи… – спроквола мовила вона, і очі її на хвилю мрійливо спинилися на зацерованій Ерічиній панчосі. – Далі заручини, Еймсбютель і наш дім – він був аристократичний, Ідо. Як згадаю свої халати… Таких я в Перманедера не матиму. Розумієш, життя вчить людину скромності. І доктор Класен, і дитина, і банкір Кессельмайєр… а потім кінець… Ти собі не уявляєш, який то був жах! А коли наберешся такого страшного досвіду… Але Перманедер ні в які брудні афери не вплутається, цього я від нього найменше сподіваюся, і з ділового боку ми на нього можемо цілком покластися, бо мені справді здається, що він з Ноппе непогано заробляє на нідерпаурівській броварні. А коли я стану його дружиною, Ідо, то вже зумію розворушити в ньому шанолюбство, ось побачиш! Допильную, щоб він як слід працював, домагався успіхів, додавав слави мені і всім нам, адже це його обов'язок, якщо він бере собі жінку з родини Будденброків!
Тоні заклала руки за голову і втупила очі в стелю.
– Так, ось уже цілих десять років минуло відтоді, як я дала своє слово Грюнліхові!.. Десять років! І тепер усе починається спочатку, мені треба знову казати комусь "так". Знаєш, Ідо, життя страшенно складна річ!.. Але різниця в тому, що тоді з цього робили велику подію, мене силували, мучили, а тепер усі принишкли і вважають, що я неодмінно дам слово. Бо розумієш, Ідо, в моїх заручинах з Алоїзом – я вже називаю його Алоїзом, бо, врешті, це повинне статися, – немає нічого врочистого й радісного, і йдеться зовсім не про моє щастя. Просто своїм другим заміжжям я спокійно й тверезо маю загладити перше, бо це мій обов'язок перед нашою родиною. Так вважає мама, і так вважає Том…
– Що ти, серденько моє! Коли ти не хочеш за нього, коли він не дасть тобі щастя…
– Ідо, я знаю життя, і вже тепер не така дурна, як була раніше, і очі також маю. Мама… що ж, вона, може, й не силувала б мене, бо все непевне в житті вона обминає своїм "assez". Але Том… той хоче цього. Я його наскрізь бачу! Знаєш, що він думає? А ось що: "За будь-кого! Якщо тільки він не останній негідник. Бо йдеться вже не про блискучу партію, а про те, щоб другим заміжжям хоч сяк-так виправити тодішню помилку". Отак він думає. І будь певна: як тільки Перманедер приїхав до нас, Том нишком

зібрав про нього всі відомості, а що вони виявилися більш-менш задовільні, то це для нього справа вирішена… Том політик і знає, чого хоче. Хто витурив Христіана?.. Може, це занадто круте слово, Ідо, але так воно сталося. А чому? Тому, що Христіан ганьбив фірму й родину, і в Томових очах, Ідо, я роблю те саме, не словами і вчинками, а вже самим тим, що я розлучена жінка. Він хоче покласти цьому край і має слушність. Їй-богу, я не менше люблю його через це і сподіваюся, що він мені відплачує тим самим. Урешті, я всі ці роки тільки й мріяла знову почати життя, бо в матері мені нудно, – прости мені, господи, коли це гріх! Але мені ще тільки минув тридцятий, і я почуваю себе молодою. Люди не всі однакові, Ідо: ти в тридцять років уже посивіла, у вас це родинне, і твій дядько Праль, той, що помер від гикавки…
Тієї ночі вона ще висловила багато життєвих спостережень, кілька разів проказала: "Врешті, це має статися", – потім заснула і глибоко, солодко проспала п'ять годин.

Розділ шостий

Над містом висів туман, але пан Лонге, каретник з Йоганшсштрасе, на восьму годину сам приїхав на Менгштрасе великою критою каретою без бічних стінок і заявив:
– За годину вигляне сонечко.
На тому всі й заспокоїлись.
Пані Елізабет, Антонія, пан Перманедер, Еріка та Іда Юнгман поснідали разом і тепер, готові в дорогу, одне за одним збиралися внизу у переході, де мали зачекати на Герду й Томаса. Пані Грюнліх у кремовій сукні й атласній краватці, зав'язаній під самим підборіддям, хоч спала вона й не цілу ніч, виглядала чудово. Всі її сумніви й вагання, мабуть, уляглися, бо коли вона розмовляла з гостем, повільно застібаючи гудзики на тоненьких рукавичках, на обличчі в неї був написаний спокій, упевненість, майже врочистість… До неї повернувся настрій, добре відомий з колишніх часів. Почуття власної значущості, важливості вибору, перед яким вона опинилася, свідомість, що знову настав день, який зобов'язує її до великого чину в історії своєї родини, переповнювали її душу і змушували серце схвильовано налататися в грудях. Цієї ночі їй снилося те місце в родинних паперах, де вона думала написати про свої другі заручини, про подію, що мала стерти чорну пляму в тих аркушах, і Тоні нетерпляче й радісно чекала, коли з'явиться Том, щоб велично кивнути йому головою…
Нарешті прийшов консул з дружиною, трохи спізнившись, бо молода пані Будденброк не звикла так рано закінчувати свій туалет. Він був бадьорий і свіжий, у ясно-брунатному костюмі в дрібну кратку, з-під широких вилог якого видніли краї світлої жилетки. Очі його всміхнулися, коли він побачив незрівнянно поважне, сповнене гідності Тонине обличчя. Зате Герда, чия загадкова, трохи хвороблива врода дивно контрастувала із здорового красою зовиці, зовсім не мала святкового настрою. Мабуть, вона не виспалась. Густий фіалковий колір її сукні дуже своєрідно гармоніював з рудавим відтінком буйних кіс і ще дужче підкреслював матову білість шкіри; синюваті тіні в куточках близько посаджених карих очей здавалися сьогодні ще глибшими й темнішими… Вона холодно підставила свекрусі чоло для поцілунку, з ледь іронічним виразом подала руку панові Перманедеру, а коли пані Грюнліх, побачивши її, ляснула в долоні й голосно вигукнула: "О господи, Гердо, яка ти сьогодні гарна!" – відповіла їй тільки байдужою усмішкою.
Вона почувала глибоку відразу до таких заходів, як сьогоднішній, а надто влітку, та ще й у неділю. Гердині покої здебільшого були заслонені, сповнені присмерку, вона рідко виходила на вулицю, боялася сонця,

святково одягнених міщан, запаху кави, пива й тютюну і понад усе в світі ненавиділа спеку й гармидер.
– Серце моє, – між іншим сказала вона Томасові, коли вирішено поїхати у Швартау й поснідати в ресторані "Під велетенським кущем", щоб мюнхенський гість познайомився трохи ще й з околицями їхнього старовинного міста, – ти ж бо знаєш, що господь створив мене для спокою і буднів… Такі люди, як я, не пристосовані до руху й перемін. Думаю, ви пробачите мені…
Вона б не вийшла за Тома заміж, якби не була впевнена, що в таких випадках він її зрозуміє і підтримає.
– Боже мій, звичайно, ти маєш слушність, Гердо. Здебільшого люди просто самі себе дурять, коли вважають, що на таких прогулянках можна розважитись… Але ж їдеш на них, бо не хочеш здаватися іншим та й собі самому диваком. Таке марнославство кожному властиве, правда ж? А то ще можуть подумати, що ти самітний і нещасний, і тоді тебе менше поважатимуть. Крім того, ще одне, люба Гердо… Всі ми маємо підставу упадати коло пана Перманедера. Я не сумніваюся, що ти розумієш становище. Є певна надія, і було б шкода, дуже шкода, якби вона не справдилась…
– Я тільки не розумію, серце моє, наскільки моя присутність… а втім, байдуже. Коли ти цього бажаєш, я поїду. Якось переживемо цю неприємність.
– Я буду тобі щиро вдячний…
Товариство вийшло надвір. Сонце й справді вже пробивалося крізь ранковий туман; святково гомоніли дзвони на Марийській церкві, повітря сповнював пташиний щебет. Візник скинув капелюха, і пані Елізабет з патріархальною доброзичливістю, що часом трохи бентежила Томаса, найщирішим тоном сказала йому:
– Доброго ранку, голубе! Ну, сідаймо, любі мої! Тепер годилося б слухати ранкову молитву, та сьогодні ми воздамо хвалу господові в наших серцях на вільному повітрі, правда, пане Перманедере?
– Щира правда, пані Будденброк.
І вони одне по одному почали підійматися двома бляшаними східцями й протискатися вузенькими дверцями на задку до великої, на десять місць, карети і вмощуватися на м'яких сидіннях, оббитих – безперечно на честь пана Перманедера – білою матерією в синю смужку. Потім хряснули дверці, пан Лонге ляснув язиком, почав вигукувати різні свої "но!" та "вйо!", дужі гніді рушили з місця, і карета покотилася вниз по Менгштрасе, вздовж Трави, повз Гольштінську браму, а далі звернула праворуч на гостинець, що вів у Швартау…
Лани, луки, гаї, садиби… Вони шукали в чимраз вищому, рідшому, блакитнішому тумані жайворонків, що без угаву видзвонювали свої пісні. Томас, з цигаркою в роті, пильно оглядався навкруги, коли вони поминали лан, засіяний озиминою, і пояснював панові Перманедеру, якого можна чекати врожаю. Торговця хмелем опанувало молодече завзяття. Зсунувши набакир зеленого тірольського капелюха, він пробував балансувати своєю палицею з величезною роговою ручкою, поставивши її на широку білу долоню або й на спідню губу, – ця штука, хоч вона йому жодного разу не вдавалася, викликала гучний захват у малої Еріки. Кілька разів він заявляв:
– Звісно, це не Цугшпітце[58], але трохи таки доведеться дряпатися вгору! Та й сонечко припікає. Гарну маємо забаву, бий його сила божа, правда ж, пані Грюнліх?
Тоді з великим запалом почав розповідати про мандри в гори з рюкзаком і альпштоком, за що пані Елізабет не раз винагороджувала його враженим: "Ото диво!" – а потім, ні сіло ні впало, почав щиро жалкували, що нема Христіана, бо чув, що той дуже веселий чоловік.

– Як коли, – мовив консул. – Але при такій нагоді, як нині, він справді незамінний. Сьогодні ми з вами попоїмо раків, пане Перманедере! – весело вигукнув він. – Раків і балтійських крабів! Ви вже куштували їх кілька разів у моєї матері, але в мого приятеля Дікмана, господаря ресторану "Під велетенським кущем", вони завжди найкращого ґатунку. А горіхові тістечка, наші славетні горіхові тістечка! Чи слава про них іще не докотилася до берегів Ізара? Ну, та ви самі побачите.
Двічі або й тричі пані Грюнліх просила спинити карету, щоб нарвати придорожніх маків і волошок, і щоразу пан Перманедер палко запевняв, що хоче їй помогти, але все-таки не зважувався вилізти з карети, бо трохи боявся вузьких дверцят і ненадійних східців.
Еріка зустрічала радісним криком кожну ворону, а Іда Юнгман, що навіть за найкращої погоди одягалася в довгий, широкий дощовик і брала з собою парасольку, вторувала їй гучним реготом, трохи схожим на коняче іржання, бо як справжня вихователька вона не тільки підтримувала дитячий настрій, а й сприймала все як дитина. Ґерда, що не знала Іди з давніх-давен, як Будденброки, щоразу позирала на неї холодно й здивовано…
Почалося герцогство Ольденбурзьке. На обрії з'явилися букові ліси. Карета проторохтіла містечком, поминула ринковий майдан з криницею, знову виїхала в поле, перетнула міст через річку Ау і врешті спинилася перед двоповерховим рестораном "Під велетенським кущем". Він був розташований скраю рівної, подекуди поросłої травою площини з піщаними доріжками й грядочками, як у селі. За площиною амфітеатром здіймався ліс. Тераси того амфітеатру були з'єднані між собою дуже простими сходами з оголеного коріння дерев і кам'яних брил; на кожній такій терасі між деревами розставлені були пофарбовані в білий колір столики, лавки й стільці. Будденброки були аж ніяк не перші відвідувачі. Кілька дебелих дівчат і навіть один кельнер у засмальцьованому фраці швидко сновигали подвір'ям, розносячи холодні перекуски, лимонад, молоко й пиво нагору до столиків, коло яких – щоправда, досить далеко одна від одної – вже розташувалося кілька родив з дітьми.
Пан Дікман, господар ресторану, в жовтій шапочці, без піджака, сам підійшов до карети, щоб помогти гостям висісти; після того, як Лонге від'їхав убік, щоб розпрягти коней, пані Елізабет сказала:
– Ми спершу трохи пройдемося, голубе, а за годину чи за півтори хотіли б поснідати. Прошу вас, хай нам накриють нагорі… але не надто високо: може, десь на другій терасі…
– І вже постарайтеся, Дікмане, – додав консул. – Гість у нас дуже перебірливий…
Пан Перманедер запротестував:
– Та де! Пивце й кавалок сиру…
Пан Дікман нічого не зрозумів і почав швидко перераховувати:
– Все, що маємо, пане консул… Раки, краби, різні ковбаси, різний сир, різна копченина – вугор, лосось, осетр…
– Чудово, Дікмане, приготуйте, що самі знаєте. А крім того, ще шість склянок молока й кухоль пива – вгадав я, пане Перманедере, га?..
– Одне пиво, шість склянок молока… якого вам – солодкого, квасного чи, може, вершків або маслянки?..
– Три склянки солодкого і три маслянки. Отже, за годину.
І вони рушили до лісу.
– Найперше ми підемо до джерела, пане Перманедере, – мовив Томас. – Це витік Ау, себто річечки Ау, на якій лежить Швартау, а в сиве середньовіччя лежало й наше місто, аж поки згоріло – воно, бачите, було тоді дерев'яне, – і його збудували вже на Траві. Між іншим, з назвою цієї

річечки в мене пов'язані болісні спогади. Ми хлопцями полюбляли такий жарт: щипали один одного за руку й питали: "Як зветься річка біля Швартау?" На що, хоч-не-хоч, вигукували її назву, бо дуже боліло… О! – перебив він раптом сам собі за десять кроків від узлісся. – Нас випередили. Меллендорфи й Гагенштреми.
І справді, на третій терасі лісового амфітеатру біля зсунених столиків сиділи найголовніші члени цих двох родин, що так вигідно об'єдналися, і, жваво розмовляючи, снідали. Головував сенатор Меллендорф, блідий дідок з ріденькими сивими баками, хворий на діабет. Його дружина, з дому Ланггальс, сива розпатлана дама, приклала до очей лорнетку на довгому держаку. Поряд з нею; сидів її син Август, білявий, пещений молодик. Його дружина Юльхен, з роду Гагешнтремів, маленька, жвава, з великими, чорними, блискучими очима і майже такими самими завбільшки діамантами у вухах, сиділа між своїми братами, Германом і Моріцом. Консул Герман Гагенштрем останнім часом почав швидко товстішати, бо жив у великих розкошах, – казали, що він свій день починав паштетом з гусячої печінки. Він носив коротку, широку, рудаву бороду, а його навдивовижу плаский ніс – такий самий, як у матері, – нависав над верхньою губою. Доктор Моріц, жовтий, із запалими грудьми, щирив у жвавій розмові свої гострі, рідкі зуби. Обидва брати були з жінками, бо адвокат також був уже_давно одружений з якоюсь панною Путфаркен з Гамбурга, дамою з жовтими косами й надто вже незворушним, явно англізованим, але надзвичайно красивим й правильним обличчям, – доктор Гагенштрем, визнаний естет, ніколи не дозволив би собі одружитися з негарною дівчиною. Крім них, за столом сиділо ще двоє дітей: дочка Германа Гагенштрем а й маленький син Моріда Гагенштрема, обоє вбрані в біле і вже відтепер майже що заручені, бо не годилося розпорошувати маєток Гунеусів-Гагенштремів. Усі їли яєчню з шинкою.
Обидві компанії привіталися аж тоді, як Вудденброкя підійшли вже досить близько. Пані Будденброк трохи неуважно й наче здивовано кивнула головою, Томас зняв капелюха й ворухнув губами, ніби сказав щось ввічливе й холодне, а Герда вклонилася байдуже, тільки задля годиться. Зате пан Перманедер, розпалений ходою вгору, простодушно помахав своїм зеленим капелюхом і радісно вигукнув на весь голос: "Моє шануваннячко, панство!" – після чого пані Меллендорф негайно схопила лорнетку… Тоні ж ледь підняла плечі, закинула голову, водночас намагаючись притиснути підборіддя до грудей, і привіталася ніби з недосяжної висоти, але встигла добре роздивитися крислатий, елегантний капелюшок Юльхен Меллендорф… Тієї миті вона твердо й остаточно вирішила, що їй робити…
– Дякувати богу, Томе, що ми снідатимем аж за годину! Розумієш, я б не хотіла, щоб та Юльхен дивилася мені в рот… Ти помітив, як вона віталася? Майже не ворухнулась. До того ж, як на мою скромну думку, її капелюшок – суцільний несмак…
– Ну, капелюшок як капелюшок… А щодо привітання, то ти була нітрохи не ввічливіша за неї, люба моя. – Крім того, не сердься, бо матимеш зморшки.
– Хіба я серджуся, Томе? Зовсім ні! Коли ті люди гадають, що вони "головні біля помпи", то мене просто сміх бере. Яка різниця між тією Юльхен і мною, хотіла б я знати? Що вона вийшла заміж не за шахрая, а за бовдура, як сказала б Іда? І якби вона колись опинилася в моєму становищі, то ще видно було б, чи зуміла б вона знайти собі іншого…
– А звідки відомо, що ти знайдеш іншого?
– Бовдура, Томасе?
– Куди краще бовдура, ніж шахрая.
– Не конче ні того, ні того. Але годі про це.

– А й справді. Ми й так лишилися позаду. Он як завзято береться вгору пан Перманедер…
Затінена лісова стежка йшла тепер по рівному, і невдовзі вони досягли джерела – гарної романтичної місцини з дерев'яним містком над невеликою ущелиною з пооранимі негодою кручами й навислими деревами з голим корінням. Срібним складаним келишком, який принесла з собою пані Елізабет, вони пили воду з маленької, викладеної камінням кринички зразу під джерелом – крижану залізисту воду. На пана Перманедера напала така галантність, що він погоджувався взяти воду тільки з рук пані Грюнліх. Він був їй вдячний понад усяку міру, водно приказував: "Так гарно, що вмерти можна!" – і намагався нікого не лишити поза увагою, з усіма побалакати: з пані Елізабет і з Томасом, з Гердою і з Тоні, з малою Ерікою… Навіть Герда, знервовано-заніміла, пригнічена дедалі більшою спекою, тепер почала оживати, і коли всі, спустившись навпростець до ресторану, посідали навколо заставленого наїдками столу на другій терасі, вона перша дуже ввічливо висловила свій жаль, що пан Перманедер скоро від'їздить, – саме тепер, коли вони вже трохи познайомились, що видно хоча б з того, наскільки рідше почали виникати між ними непорозуміння чи й просто нерозуміння, спричинені його діалектом… Вона може навіть потвердити, що її товаришка й зовиця Тоні двічі або й тричі віртуозно вимовила: "Матері його ковінька!".
Пан Перманедер не завдав собі клопоту зробити якісь уточнення до слова "від'їзд", а насамперед узявся до ласощів, під якими аж стіл угинався і які по той бік Дунаю йому не часто доводилось куштувати.
Вони повагом споживали делікатеси пана Діймана, причому мала Еріка чи не найдужче тішилась серветками з шовкового паперу, що здавались їй незрівнянно кращими за великі лляні серветки в них удома; вона з дозволу кельнера навіть узяла їх кілька в кишеню на пам'ять. Попоївши, вони ще довго сиділи біля столу й розмовляли. Пан Перманедер попивав пиво і одну за одною курив чорні сигари, а консул – цигарки; найцікавіше те, що ніхто не думав про від'їзд пана Перманедера, і взагалі навіть мови не було про майбутнє. Навпаки, всі ділилися спогадами, обмірковували політичні події останнього часу, і пан Перманедер, нареготавшися з анекдотів сорок восьмого року, що їх пані Елізабет розповідала із слів свого небіжчика чоловіка, почав розказувати про революцію в Мюнхені та про Долу Монтез, яка страшенно зацікавила пані Грюнліх. Поволі минав час, і десь аж о першій пополудні, коли розпашіла Еріка в супроводі Іди вернулася з прогулянки цілим оберемком стокроток, жерухи та всякої трави і нагадала про горіхове печиво, яке ще треба було купити в містечку, товариство рушило стежкою вниз. Але спочатку пані Елізабет – сьогодні вони були її гістьми – оплатила чималий рахунок дзвінкою золотою монетою.
Дійшовши до ресторану, вони наказали за годину подати карету, бо хотіли ще трохи відпочити вдома перед обідом, а тоді поволі, тому що сонце немилосердно пекло на курній дорозі, подалися в напрямку низеньких будиночків містечка.
Зразу за мостом через річку Ау товариство несамохіть поділилося і в такому порядку йшло цілу дорогу: попереду мамзель Юнгман – вона мала таку сягнисту ходу, що могла товаришити Еріці, яка невтомно ганялася за метеликами, – потім пані Елізабет, Томас і Герда, а наостанці й навіть трохи віддалік пані Грюнліх із паном Перманедером. Спереду було гамірно, бо дівчинка сміялася з радощів, а Іда вторувала їй своїм басистим, добродушним іржанням. Посередині всі троє мовчали: Герда знову була похмура й пригнічена курявою, а стара пані Будденброк і її син думали про

своє. Ззаду також було тихо… Але то тільки здавалося, бо насправді Тоні півголосом провадила з своїм баварським гостем щиру розмову…
І про що ж вони говорили? Про пана Грюнліха…
Паті Перманедер слушно зауважив, що Еріка "ловка дитина", хоч майже зовсім не схожа на маму, на що Тоні відповіла:
– Вона викапаний батько, і треба визнати, що це їй не на шкоду, бо зовні Грюнліх був джентльмен, що правда, те не гріх! Наприклад, він мав дуже оригінальні золотаві баки, таких я ні в кого більше не бачила…
Потім, хоч Тоні ще в Нідерпаурів у Мюнхені досить докладно розповіла йому історію свого одруження, пан Перманедер знову зацікавився всім тим і, співчутливо й несміливо позираючи на неї, почав випитувати всі подробиці банкрутства…
Він був погана людина, пане Перманедере, інакше батько не забрав би мене від нього, повірте мені. Не всі люди на світі мають добре серце, цього мене, бачите, життя навчило, хоч я ще й молода як на жінку, що вже десять років живе вдовою чи майже вдовою. Він був поганий, а Кессельмаєр, його банкір, ще гірший за нього, пришелепуватий і в'їдливий, як цуценя. Але це зовсім не означає, що себе я вважаю за ангела і не відчувала ніякої вини… не зрозумійте мене зле! Грюнліх нехтував мене і коли навіть лишався вдома, то втуплювався в газету; він дурив мене, примушував безвиїзно сидіти в Еймсбютелі, бо в місті я могла б довідатися, в якому багні він застряг… Але я всього тільки слабка жінка, маю свої вади і напевне не завжди поводилась так, як годилося б. Наприклад, своєю легковажністю, марнотратством і новими халатами давала чоловікові підставу журитися й нарікати… Одне тільки можу сказати в своє виправдання: коли я виходила заміж, то була ще зовсім дитина, дурне, недосвідчене дівчисько. Чи повірите: я, наприклад, аж перед самими заручинами довідалася, що вже чотири роки як знову введені федеральні закони, про університети й пресу! До речі, чудові закони!.. Ох, справді сумно, пане Перманедере, що людина живе тільки раз, що не можна почати життя наново. Ми тоді багато що зробили б інакше, мудріше….
Тоні замовкла, напружено вдивляючись у стежку перед собою; вона досить спритно дала йому ниточку – адже тепер сама напрохувалась відповідь, що хоч життя й не можна почати наново, та всё ж таки можна вдруге, щасливіше вийти заміж. Проте пан Перманедер не скористався нагодою, обмежився тільки тим, що почав останніми словами лаяти пана Грюнліха, аж його кругла борідка наїжачилась…
– Ото дурило мерзенне! Хай би він тільки попався мені до рук, пес брехливий, я б йому показав, де раки зимують…
– Пхе, пане Перманедере! Прошу вас, перестаньте! Ми повинні вибачати й забувати… "Мені карати", – каже господь… Спитайтеся лишень моєї матері. Боронь боже мене від такого гріха… Я не знаю, де тепер Грюнліх і як йому повелося в житті, але бажаю йому добра, хоч він, може, його й не заслужив…
Вони дійшли до будиночка пекаря, спинилися, майже не помітивши того, й несвідомо, невидющим поглядом стежили, як Еріка, Іда, пані Елізабет, Томас і Герда, нагинаючись, заходили в сміховинно низенькі двері крамнички: такі вони були захоплені розмовою, хоч досі говорили тільки про незначуще й непотрібне.
Біля них, за тином, тяглася довга вузька грядка з ріденькою резедою, і пані Грюнліх, схиливши розпашілу голову, почала ревно длубати кінцем парасольки чорну пухку землю. Пан Перманедер – зелений тірольський капелюх насунувся йому аж на чоло – стояв коло самої Тоні й допомагав їй своїм ціпком перекопувати грядку. Він теж похилив голову, але його

маленькі, блакитні, заплилі салом очі, що раптом стали блискучі і навіть трохи почервоніли, дивилися знизу на Тоні віддано, пригнічено й напружено водночас, і ті самі почуття виявляли його торочкуваті вуса.
– І тепер ви, мабуть, як вогню боїтесь заміжжя, – мовив він, – і ніколи не захочете спробувати ще раз, еге ж, пані Грюнліх?.. "Як невдало, – подумала Тоні, – адже я мушу потвердити це?.."
– Авжеж, любий пане Перманедере, – відповіла вона, – признаюсь вам щиро, що тепер мені важко було б сказати комусь "так", бо життя навчило мене, який це страшенно важливий крок… Хіба якби я була твердо впевнена, що то справді порядний, благородний і добрий чоловік…
Тут пан Перманедер дозволив собі запитати, чи вона вважає його таким чоловіком, на що Тоні відповіла:
– Так, пане Перманедере, вас я вважаю таким.
Після цього вони ще стиха перемовились кількома словами – це були їхні заручини, – і пан Перманедер дістав дозвіл поговорити вдома з пані Елізабет і з Томасом…
Коли всі вийшли з крамнички з великими пакунками горіхового печива, консул скромно відвів очі, бо обоє заручених були дуже збентежені; пан Перманедер навіть не пробував приховувати цього, а Тоні маскувалася міною майже королівської гідності.
Всі поспішили до карети, бо небо облягли хмари і вже почали падати перші краплі дощу.
Як і гадала Тоні, її брат невдовзі після появи пана Перманедера зібрав докладні відомості про його майновий стан і з'ясував, що "Кс. Ноппе і компанія" – не дуже велика, але цілком солідна фірма, яка має непоганий зиск на ойерації х, спільних з акціонерною броварнею, де директором пан Нідерпаур, і що пайки пана Перманедера разом з Тониними сімнадцятьма тисячами талярів вистачить на заможне, хоч і без зайвих розкошів життя. Про це повідомлено пані Елізабет, і в докладній розмові, що відбулася того ж таки вечора у кімнаті з краєвидами між нею, паном Перманедером, Томасом і Тоні, швидко й легко розв'язано всі питання, навіть про малу Еріку, яка на Тонине бажання і за згодою розчуленого нареченого також мала переїхати з ними до Мюнхена.
Через два дні торговець хмелем поїхав, – "а то Ноппе лаятиметься", – але вже в липні пані Грюнліх знову зустрілася з ним у його рідному місті, куди завітала разом з Томасом і Гердою дорогою на курорт Кройт: вони мали пробути там чотири або й п'ять тижнів, тим часом як пані Елізабет з Ерікою та Ідою Юнгман лишилися на Балтійському морі.
Обидві пари скористалися в Мюнхені нагодою оглянути будинок на Кауфінгерштрасе, – отже, зовсім близько від Нідерпаурів, – який пан Перманедер збирався купити, щоб потім більшу частину його здавати пожильцям. То був чудний старовинний будинок з вузькими сходами без площадок і поворотів, наче біблійна драбина до неба; на другому поверсі треба було йти коридором назад, щоб дістатися до тих кімнат, які мали вікна на вулицю…
В середині серпня Тоні повернулася додому, щоб наступні тижні цілком віддатися турботам про свій посаг. Щоправда, багато чого залишилося від першого заміжжя, але дещо треба було й докупити; одного Дня з Гамбурга, де Тоні замовила чимало речей, прибув навіть халат – на жаль, оздоблений уже не оксамитовими, а тільки сукняними бантами.
– Пізно восени пан Перманедер знову з'явився на Мейгштрасе: з шлюбом вирішили довго не зволікати…
Весілля відбулося так, як Тоні й сподівалася і навіть хотіла: без зайвої пишноти.

– Не будемо влаштовувати бучного бенкету, – сказав консул, – ти знову одружена, а це майже те саме, що ти й не переставала бути заміжньою жінкою.
Запрошень розіслано дуже мало, проте мадам Грюнліх подбала, щоб Юльхен Меллендорф, із роду Гагенштремів, отримала його. Від весільної подорожі молоді відмовились, оскільки пан Перманедер не зносив "такої гонитви", а Тоні, що недавно повернулася з курорту, навіть дорога до Мюнхена видавалася надто далекою. Шлюб цього разу відбувався не в ротонді, а в Марійській церкві, у присутності самих тільки найближчих родичів. Тоні високо тримала голову, прикрашену вже не миртами, а цвітом пома- ранців, і пастор Келінг, хоч і не таким гучним голосом, як колись, але ще досить крутими словами закликав молодих до поміркованості.
З Гамбурга приїхав Христіан, дуже елегантно вбраний і трохи змарнілий, але веселий на вигляд, розповів, що його справи з Бурместером ідуть "класно", заявив, що вони з Клотільдою, мабуть, одружаться "вже аж на тому світі –себто кожне окремо!" – і спізнився до церкви, бо загаявся в клубі. Дядько Юстус був дуже розчулений; вірний своїй широкій натурі, він подарував молодим масивний, пречудової роботи срібний таріль… Вдома він і його дружина майже голодували, бо слабохарактерна мати з грошей на господарство сплачувала борги давно вигнаного й позбавленого спадщини сина Якоба, що, за чутками, перебував тепер у Парижі.
Дами Будденброк із Брайтештрасе сказали:
– Ну, сподіваємося, що цього разу шлюб не розпадеться.
І найнеприємніше було те, що всі засумнівалися, чи й справді вони цього сподіваються… Зате Зеземі Вайхброт зіп'ялась навшпиньки, лунко цмокнула в чоло свою вихованку, тепер пані Перманедер, і промовила, якнайласкавіше розтягуючи голосні:
– Дай тобі боже щестя, люба дитено!
Розділ сьомий
З самого ранку, з восьмої години – на той час він уже вставав з ліжка, спускався крученими сходами до підвалу, купався там і знову одягався в халат, – консул Будденброк починав клопотатися громадськими справами. Бо саме тоді у ванній кімнаті з'являвся Венцель, перукар і член громадської ради. Він мав розумне обличчя і червоні руки, в яких тримав кухлик гарячої води, взятої на кухні, та ще голярське причандалля. Консул, відкинувши назад голову, вмощувався у великому кріслі, і, поки пан Венцель збивав піну, між ними майже завжди зав'язувалась розмова, що починалася з питань про то, як спалося та яка погода, і скоро перекидалась на події в широкому світі, потім на міські справи і звичайно закінчувалася ще вужчими темами з ділового та родинного життя… Все це дуже затягало процедуру гоління, бо щоразу, як консул озивався, панові Венцелю доводилось відводити бритву від обличчя.
– Як спалося, пане консул?
– Дякую, Венцелю, добре. Яка сьогодні погода?
– Мороз і невеличка сніговиця, пане консул. Перед церквою святого Якоба хлопці знову зробили ковзанку метрів десять завдовжки, я мало не гримнув на ній, коли повертався від бургомістра. Хай їм чорт!
– Ви вже проглядали газети?
– Так, "Вісті" й "Гамбурзькі новини". Тільки й мови, що про бомби Орсіні… Жах! Дорогою до опери!.. Ну й. народ там у них…
– Ну, я думаю, що все це дурниці. Народ до цього непричетний, а наслідок буде один: удвічі збільшиться засилля поліції, тиск на пресу і таке інше. Він теж гав не ловить… Так, життя в нього неспокійне, що там казати! Він весь час мусить робити якісь кроки, щоб утриматись при владі. Та однаково

я його поважаю. З такими традиціями принаймні не можна бути бовдуром, як сказала б мамзель Юнгман. А ця історія з хлібними касами і зниженням цін на хліб мені просто-таки подобається. Безсумнівно, він чимало робить для народу…
– Авжеж, пан Кістенмакер казав те саме.
– Стефан? Ми вчора з ним розмовляли про це.
– А що стосується Фрідріха-Вільгельма Прусського, то його справи кепські, пане консул. Вже навіть кажуть, що принц таки буде регентом…
– О, це дуже цікаво. Він уже й тепер показав себе лібералом, цей Вільгельм, і, напевне, не має тієї таємної огиди до конституції, що його брат… Врешті, він, бідолашний, тією огидою сам себе карає. А що нового у Копенгагені?
– Нічогісінько, пане консул. Не хочуть. Хоч скільки б Союзна палата роз'яснювала, що спільна конституція для Гольштинії і Лауенбурга не чинна… вони там, на півночі, не бажають її скасовувати, і годі…
– Авжеж, нечувана річ, Венцелю. Вони ж спонукають Союзну палату до дій, і якби вона була трохи меткіша… Ота вже мені Данія! Я добре пам'ятаю, як мене змалку дратував псалом, що починався словами: "Тобі, Всевишній, дань! І я складу свою молитву щиру…" – бо мені завжди вчувалася "Данія" і я не міг збагнути, нащо вона Всевишньому… Обережно, Венцелю, ви мене вріжете, як будете сміятися… Або, знову ж таки, наш проект прямого залізничного сполучення з Гамбургом! Скільки вже на нього витрачено дипломатичних зусиль, і скільки їх ще треба буде, поки вони там, у Копенгагені, дадуть концесію…
– Так, пане консул, і найбезглуздіше те, що проти цього виступає залізнична компанія "Альтона-Кіль", а вірніше – вся Гольштінія. Бургомістр Евердік давно казав, що таке буде. Вони страшенно бояться посилення Кіля…
– Звичайно, Венцелю. Таке сполучення між Балтійським і Північним морями… Ось побачите, "Альтона-Кіль" буде й далі чинити перепони. Ще, бува, прокладуть задля конкуренції лінію Східна Гольштінія – Ноймюнстер – Нойштадт, авжеж, можуть зробити й таке. Але ми не повинні дати їм залякати нас, та й пряме сполучення з Гамбургом нам просто необхідне…
– Ви дуже дбаєте про цю справу, пане консул.
– Ну так… наскільки стає мені снаги і наскільки сягає мій невеличкий вплив… Мене цікавить наша залізнична політика, це наша традиція, мій батько вже п'ятдесят першого року був членом правління Бюхенської залізниці. Мабуть, того й мене в тридцять два роки вибрано в правління, бо сам я ще не маю якихось особливих заслуг…
– О, пане консул, після тієї вашої промови в громадській раді…
– Так, тоді я, мабуть, справив деяке враження, в кожному разі, показав свою добру волю. Я можу бути тільки вдячний, що мій батько, дід і прадід вторували мені шлях і велика частка того довір'я й пошани, яку вони здобули в місті, просто перейшла на мене. Якби не це, то хіба в мене було б таке широке поле діяльності?.. Наприклад, чого тільки не зробив мій батько після сорок восьмого року й на початку цього десятиріччя, щоб удосконалити нашу пошту! Згадайте-но, Венцелю, як він закликав у громадській раді об'єднати пошту з компанією "Гамбурзькі диліжанси" або як п'ятдесятого року напосідав на сенат, тоді ще ганебно неповороткий, з чимраз новими проектами приєднання до німецько-австрійської поштової спілки… І якщо ми тепер маємо низький збір на листи і право слати бандеролі, якщо маємо марки, поштові скриньки і телеграфне сполучення з Берліном і Травемюнде, то не в останню чергу завдячуємо це моєму батькові, бо якби він та ще декілька чоловік не підштурхували сенат, то

ми, мабуть, вічно відставали б від Данської і турн-таксійської пошти. Ну, і коли я тепер кашу свою думку про ці справи, то мене слухають…
– Бог свідок, пане консул, що ви мовите щиру правду. А щодо гамбурзької залізниці, то десь не раніше як три дні тому доктор Евердік казав мені: "Коли вже дійде до того, що ми матимемо змогу купити в Гамбурзі придатне місце на будову станції, пошлемо туди консула Будденброка, бо в таких переговорах з нього буде більше пуття, ніж з деякого юриста…" Це достеменно його слова.
– Що ж, це мене дуже тішить, Венцелю. Намиліть-но ще раз підборіддя, тут треба трохи поправити. Словом, нам треба працювати не покладаючи рук! Я не маю нічого проти Евердіка, але він уже людина літня, і якби я був бургомістром, то, здається мені, все пішло б куди швидше. Ви собі не уявляєте, який я задоволений, що в нас почалася робота над газовим освітленням і що нарешті ми позбудемося тих остогидлих гасових ліхтарів на ланцюгах; щиро казати, я також не мало доклав рук до цієї справи… Ох, скільки ще всього треба зробити! Бо часи міняються, Венцелю, і ставлять перед нами дуже багато нових проблем. Як згадаю роки свого дитинства… Ну, та ви краще за мене знаєте, який тоді все в нас мало вигляд. Вулиці без тротуарів, між бруківкою трава по кісточки, будинки з прибудовами, ганками, на причілку біля кожного лавки… Наші середньовічні споруди, спотворені тими прибудовами, помалу руйнувалися, бо хоч окремі городяни мали добрі гроші і ніхто не голодував, але держава була бідна, як церковна миша, і все йшло ваги-переваги, як каже мій зять Перманедер. Про якусь відбудову нічого було й думати. То були щасливі, задоволені життям покоління. Пам'ятаєте Жана-Жака Гофштеде, щирого приятеля мого діда? Він тільки те й робив, що походжав по місту й перекладав з французької непристойні віршики… Але вічно так не могло тривати, відтоді багато що змінилося, і не одне ще зміниться… В нас тепер не тридцять сім тисяч мешканців, а понад п'ятдесят, як вам відомо, а тому й обличчя міста міняється. З'явилися нові будинки, передмістя розширились, ми маємо добрі вулиці, можемо реставрувати пам'ятки нашої великої старовини. Та все це, зрештою, тільки зовнішнє. Найважливіше, любий мій Венцелю, ще чекає на нас, і тут я знову вертаюся до ceterum censeo[59] мого небіжчика батька – до митної спілки. Ми мусихмо приєднатися до митної спілки, Венцелю, про це вже не доводиться сперечатись, і ви всі повинні підтримати мене, коли я боротимуся за неї… Повірте мені, як купець я на таких справах розуміюся краще за наших дипломатів, і страх, що ми втратимо волю і самостійність, у цьому випадку просто смішний. Нам би відкрилося чимало німецьких земель, Мекленбург, Шлезвіг-Гольштінія, а це було б тим бажаніше, що наші торговельні зв'язки з північчю вже не такі міцні, як колись… Годі, беріть рушник, Венцелю, – закінчував консул.
Після того вони ще перемовлялися кількома словами про теперішню ціну на жито, що впала до п'ятдесяти п'яти талярів і, на жаль, мабуть, падатиме й далі, або про якусь родинну подію в місті, тоді пан Венцель виходив з підвалу надвір і вихлюпував просто на вулицю піну з блискучої мильнички, а консул брався крученими сходами нагору до спальні, цілував у чоло Герду, що тим часом уже прокидалася, й починав одягатись.
Ті короткі ранкові бесіди з метким перукарем були вступом до незвичайно жвавих, діяльних днів, геть заповнених роздумами, розмовами, торговими справами, діловою кореспонденцією, рахунками та біганиною… Завдяки своїм подорожам, знанням і зацікавленням Томас Будденброк не був такий по-міщанському обмежений, як більшість людей із його оточення, і напевне дужче за інших відчував вузькість і дріб'язковість стосунків, що там панували. Але й за межами міста, на його просторій батьківщині, після

піднесення громадського життя, викликаного революцією, настала пора млявості, застою і реакції, надто порожня, щоб живити допитливий розум, та все ж Томасові вистачило розуму узяти собі за життєве правило відомий вислів, що всяка людська діяльність має тільки символічне значення, і всю свою снагу, хист, запал та жадобу дії піддати служінню маленькій громаді, де його ім'я належало до найперших, а також служінню цьому імені і фірмі, оку він успадкував… Вистачило розуму, щоб водночас іронізувати над своїм прагненням досягти величі і могутності и цьому невеличкому світі і сприймати це прагнення поважно.
Тільки-но закінчивши сніданок, що його Антон подавав до їдальні, консул одягався й вирушав у контору на Менгштрасе. Там він затримувався не більше як на годину: писав два-три невідкладні листи або складав телеграми, давав ту чи іншу вказівку – наче величезне махове колесо, пускав у рух механізм підприємства, а тоді доручав нагляд за його роботою пильному окові пана Маркуса.
Він ходив на різні збори й засідання і виголошував там промови, не одну годину проводив під готичними аркадами біржі на Ринковому майдані, навідувався в гавань і в комори, давав накази капітанам своїх кораблів… І так аж до самого вечора, тільки уривав коротку часину на сніданок з матір'ю та на обід з дружиною, після якого дозволяв собі півгодини посидіти на канапі, курячи сигару й переглядаючи газету. Робота наздоганяла роботу – чи то йшлося про справи його власної фірми, чи про мито, страхування, міське будівництво, залізницю, пошту, опіку над убогими. Він намагався сягнути і в чужі йому галузі знань, що, як правило, належали "вченим", і в деяких, особлива у фінансах, за короткий час виявив блискучі здібності…
Світське життя він також остерігався нехтувати. Щоправда, тут властива консулові пунктуальність зраджувала його; звичайно він заходив до вітальні останньої секунди, коли дружина вже була вбрана, а карета добрих півгодини чекала внизу, казав: "Вибач, Гердо, справи…" – і похапцем убирався у фрак. Але вже на місці, на обіді, бенкеті чи на балу, він умів виказувати жваве зацікавлення всім, що діялось навколо, і бути галантним causeur[60]. Його і Гердин дім ні в чому не поступався іншим заможним домам, його наїдки й вина всі вважали "класними", сам він мав славу гостинного, уважного, дбайливого господаря, а листи його славилися своєю дотепністю. Проте вільні вечори він проводив з Гердою, курив, слухав її гру на скрипці або читав із нею книжки – німецькі, французькі чи російські повісті, на її вибір…
Так він працював і домагався успіхів, бо пошана до нього в місті дедалі зростала, і хоч капітал фірми зменшився через виділ Христіана і друге заміжжя Тоні, справи останніми роками йшли чудово. Та все ж були речі, що паралізували консулову відвагу, сковували лет його духа, журили його. Найперше турбувало його становище Христіана в Гамбурзі. Христіанів компаньйон, пан Бурместер, навесні 1858 року нагло помер від удару, і спадкоємці забрали з фірми небіжчиків капітал. Консул наполегливо відраджував братові провадити її далі власними засобами, бо добре знав, як важко утримати широко розбудоване підприємство з капіталом, що раптом дуже зменшився. Та Христіан, охоплений бажанням зберегти свою самостійність, узяв на себе актив і пасив фірми "Г.-Х.-Ф. Бурместер і компанія"… Тепер лишалось тільки чекати неприємностей.
Далі, консулові не сходила з думки сестра Клара в Ризі… Що господь не благословив дітьми її шлюбу з пастором Тібуртіусом, надто журитися не доводилось, бо Клара Будденброк ніколи не бажала дітей і материнство безперечно не було її покликанням. Гірше, що в неї, як видно з її та

чоловікових листів, було надто кепське здоров'я. Ще дівчиною в неї часто боліла голова, а тепер ці болі нападали її регулярно і нестерпно мучили. Це дуже непокоїло консула. А третя біда полягала в тому, що й тут, у його власному домі, не було певної надії на продовження роду. Герда ставилась до цього питання із зверхньою байдужістю, що скидалася майже на гидливу відмову. Томас мовчав про своє горе. Але його мати взяла справу в свої руки і одного разу відвела вбік доктора Грабова:
– Між нами, докторе, треба щось робити, га? Гірське повітря в Кройті чи морське в Глюксбурзі або в Травемюнде тут, видно, мало поможе. Що ви скажете?..
І Грабов, оскільки його милий рецепт – "сувора дієта: шматок голуба, скибка французької булки" – в цьому випадку навряд чи дуже подіяв би, порадив Пірмонт і Шлангенбад…
Такі були три основні турботи консула. А Тоні? Сердешна Тоні!
Розділ восьмий
Вона писала: "І коли я кажу "фрикадельки", вона мене нс розуміє, бо тут це зветься "балабушки", а коли я чую "карфіоль", то навряд чи хто в світі здогадався б, що це цвітна капуста, а коли я кажу "печеня", то вона доти кричить: "Я-ак?", поки я не скажу "смаженя", – так її тут називають, а "я-ак?" означає "пробачте, що ви сказали?" І це вже друга, першу таку, на ім'я Каті, я прогнала, тому що вона була дуже нечемна чи принаймні так мені здавалося, – тепер я бачу, що могла й помилитися, бо тут до пуття не второпаєш? чи з тобою говорять привітно чи, навпаки, нечемно. А втім, ця теперішня, яку звуть Бабета (треба вимовляти Бабет) дуже гарна на вроду і вже зовсім південного типу, як багато хто в Мюнхені, з чорними косами й карими очима, а зуби має такі, що можна позаздрити. Вона слухняна і під моїм наглядом готує деякі наші страви. Наприклад, учора в нас був щавель з родзинками, проте я мала з того самі неприємності, бо Перманедер так розгнівався на мене за цю страву (хоч і повибирав з неї виделкою родзинки), що до самого вечора не розмовляв зі мною, тільки бурчав; мушу сказати, мамо, що в житті не завжди буває легко".
Але не тільки "балабушки" й щавель отруювали їй життя… Ще під час медового місяця її спіткав удар – щось непередбачене, несподіване, незбагненне, подія, що зразу погасила всю її радість і лишилась у душі пекучою раною. Сталося ось що.
Через кілька тижнів після того, як подружжя Перманедерів поселилось у Мюнхені, консул Будденброк зумів вивільнити п'ятдесят одну тисячу марок, згідно духівниці призначених на посаг Тоні, і ця сума, перерахована на гульдени, була повністю вручена панові Перманедерові. Пін її вклав надійно і з непоганим зиском, а тоді без сорому казка заявив своїй дружині:
– Тонерль, – так він називав Тоні. – Тонерль, з мене Доволі. Більше нам і не треба. Я вже досить намордувався в житті і тепер хочу мати святий спокій, бий його сила божа. Перший і третій поверхи ми здаватимем, та ще й нам залишиться гарне помешкання. Їстимемо свинячі ніжки, а пхатися у великі пани нам з тобою нічого… Вечорами я ходитиму до пивниці. Я на гроші не ласий і збирати їх у капшук не наміряюся, хочу пожити собі на втіху.
Від завтрашнього дня я кінчаю всі справи і переходжу на ренту!
– Перманедере! – вигукнула Тоні, вперше тим особливим, горловим голосом, яким звичайно вимовляла Грюнліхове ім'я.
– Ет, дай мені спокій! – тільки й відповів він.
І спалахнула сварка – гостра, нестримна, з тих ранніх сварок, що назавжди підважують родинне щастя… Перманедер переміг. Її запеклий опір розбився

об його прагнення "пожити собі на втіху". Скінчилося тим, що пан Перманедер забрав гроші, вкладені в торгівлю хмелем, так що тепер уже пан Ноппе міг викреслити синім олівцем з візитної картки "компанію"… Відтоді, як і більшість його приятелів, що з ними (він вечорами грав у карти в пивниці й випивав свої щоденні три літри пива, Тонин чоловік обмежив свою діяльність тим, що час від часу підвищував квартирну платню винаймачам і скромно, мирно обрізував купони.
Матір про це повідомлено коротко й просто, але в листах, які пані Перманедер писала з цього приводу братові, можна було відчути весь її біль… Сердешна Тоні! Дійсність набагато перевершила її найгірші побоювання. Вона й раніше знала, що пан Перманедер не посідає ні крихти тієї "діловитості", яку більше ніж треба виявляв її перший чоловік, але не сподівалася, що він аж так осоромить її сподівання, про які вона розповіла мамзель Юнгмаи уночі перед своїми заручинами, що він так ганебно знехтує обов'язки, які наклало на нього одруження з уродженою Будденброк…
Довелося скоритись, і родичі вдома бачили з її листів, яка вона розчарована. Вона жила досить одноманітно з чоловіком і з Ерікою, що ходила до школи, дбала про господарство, приятелювала з пожильцями, що наймали перший і третій поверхи, бувала в Нідерпаурів на Марийському майдані й час від часу повідомляла про відвідини двірського театру, куди вона вибиралася з своєю приятелькою Свою, бо пан Перманедер таких речей не любив і, як виявилося, проживши понад сорок років у своєму любому Мюнхені, жодного разу не оглянув пінакотеки.
Час минав… Але Тоні вже не могла втішатись новим життям, відколи пан Перманедер, тільки-но одержавши її посаг, пішов на спочинок. Не було ніякої надії. Ніколи не зможе вона повідомити родину про якийсь успіх, про піднесення. Так, як жилося Тоні тепер, – безжурно, але скромно і аж ніяк не "аристократично", – так їй незмінно ж йтиметься довіку; Це гнітило її. І з листів Тоні добре було видно, що саме цей досить сумний настрій заіржав їй призвичаїтись до обставин у Південній Німеччині. З дрібницями ще можна було миритися. Вона навчилася порозумітись зі служницями й постачальниками, називати фрикадельки балабушками й не годувати свого чоловіка фруктовим супом після того, як він назвав цю страву "телячим пійлом". Але найгірше, що вона почувалася чужою на своїй новій батьківщині, бо усвідомлення того, що тут її походження з родини Будденброків не має ніякісінької ваги, було для неї постійним, нескінченним приниженням. І коли вона розповідала в листі, що якийсь муляр, тримаючи в одній руці кухля, а в другій редьку за хвостика, звернувся до неї на вулиці з словами! "Чи не скажете, котра година, сусідко?", то в її жартівливому тоні вчувалось неабияке обурення, і можна було не сумніватися, що Тоні закинула голову і не вшанувала того нечему ні відповіддю, ані навіть поглядом… Зрештою, не тільки ця безцеремонність і байдужість до суспільних градацій прикро вражала Тоні. Хоч вона й не стикалася глибше з мюнхенським життям та звичаями, а проте її оточувало мюнхенське повітря, повітря великого міста, повного митців і міщан, що не хотіли знати ніякої праці; це повітря трохи деморалізувало людину, а настрій Тоні часто заважав їй вдихати його з належним гумором.
Час минав… Аж ось начебто їй усміхнулося щастя, і то таке щастя, про яке надаремне мріяли на Брайтештрасе і Менгштрасе, – невдовзі після новорічних свят 1859 року надія Тоні на те, що вона знову стане матір'ю, обернулась на впевненість.
Радощі тепер аж бризкали з її листів. Давно вже вони не були такі бадьорі, дитинні і водночас поважні. Мати, яка на старість утратила хіть

до мандрів і виїздила хіба що на літній відпочинок, та й то здебільшого до Балтійського моря, жалкувала, що в цей час не зможе бути з дочкою, але запевняла Тоні в листах, що господь не кине її напризволяще; зате Том і Герда пообіцяли прибути на хрестини, і Тоні виношувала плани "аристократичного" прийняття… Сердешна Тоні! Те прийняття вийшло безмежно сумним, а хрестин, що ввижалися їй прегарним родинним святом з квітами, солодощами й шоколадом, не було взагалі, бо дитина – дівчинка – з'явилася на світ тільки на те, щоб через короткйх чверть години, протягом яких лікар надаремне силкувався підтримати життя в малому кволому організмі, знову піти з нього…
Коли консул Будденброк та його дружина приїхали до Мюнхена, сама Тоні також була в небезпечному стані. Пологи виявились куди важчими, ніж першого разу, і її шлунок, що вже й раніше мав часом напади нервової слабості, кілька днів не приймав майже ніякої їжі. Та врешті їй полегшало, і Будденброки, виїжджаючи, були спокійні хоч за її здоров'я, бо вони й так мали чим турбуватися; дуже впадало в око, особливо пильному консулові, що навіть спільне горе не змогло по-справжньому зблизити Тоні та її чоловіка.
Не тому, що в пана Перманедера було лихе серце… Він був щиро засмучений і ревно плакав над мертвою дитиною. Сльози текли з його заплилих очей, котилися по ситих щоках та торочкуватих вусах, і він гірко зітхав:
– Ото хрест тяжкий! Ото хрест! О господи!
Але, на думку Тоні, любов до "святого спокою" надто швидко перемогла в ньому журбу, а вечори в двірській пивниці й зовсім її розвіяли, і він далі "ваги-переваги" верстав своє життя з тим добродушним, млявим, трохи буркотливим і тупуватим фаталізмом, що виливався в його улюбленому "Ото хрест тяжкий!".
А в листах Тоні відтепер запанувала безнадія і навіть ремство… "Ох мамо, – писала вона, – якого тільки лиха не випало на мою долю! Спершу Грюнліх і банкрутство, тоді перехід Перманедера на ренту, а тепер ще й мертва дитина. Чим я заслужила стільки горя?"
Консул, читаючи вдома ці скарги, не міг утриматись і тихенько всміхався, бо хоч якого болю сповнені були ті рядки, він відчував у них майже смішні гордощі і знав, що Тоні Будденброк, чи вона буде мадам Грюнліх, а чи мадам Перманедер, однаково залишиться дитиною і що всі свої дуже дорослі клопоти вона переживає спочатку майже недовірливо, наче несправжні, потім з дитячою поважністю і значущістю, а основне з дитячою відпорністю.
Вона не розуміла, чим заслужила такі муки, бо хоч і глузувала з материної надмірної побожності, сама була так глибоко перейнята нею, що палко вірила у вищу справедливість і в винагороду на землі… Сердешна Тоні! Смерть другої дитини була не найбільшим і не останнім ударом, який їй судилося зазнати…
Коли тисяча вісімсот п'ятдесят дев'ятий рік добігав кінця, сталося щось жахливе…
Розділ дев'ятий
Це було наприкінці листопада, холодного осіннього дня. Здавалося, що з сірого неба ось-ось прорветься сніг, хоч крізь хвилі туману часом і прозирало сонце. В такі дні в портових містах дме гострий північно-східний вітер, злісно завиваючи навколо могутніх церковних шпилів, і нема нічого легшого, як схопити запалення легень.
Коли опівдні консул Томас Будденброк зайшов до малої їдальні, то застав матір біля столу – вона сиділа в окулярах, схилившись над якимось аркушем паперу.

– Томе, – мовила вона, глянувши на нього, і обома руками відсунула аркуш убік, ніби вагалася, чи показувати його синові. – Не лякайся… Якась прикрість… Я не розумію… З Берліна… Мабуть, щось сталося…
– Дайте! – коротко попросив він і зблід.
На скронях його набрякли жилки, так міцно він зціпив зуби. Потім він рішуче простяг руку, ніби хотів сказати: "Мерщій давайте! Нащо зволікати, як там щось неприємне!"
Він стоячи прочитав папірця, звівши русяву брову і повільно пропускаючи крізь пальці довгі вуса. То була телеграма, і в ній стояло: "Не лякайтеся. Терміново приїжджаю з Ерікою. Всьому кінець. Ваша нещасна Антонія".
– Терміново… терміново… – роздратовано проказав Том і, похитавши головою, глянув на матір. – Що означає це її "терміново"?..
– Вона просто так висловилась, Томе, та й годі. Мабуть, хотіла сказати "негайно" абощо…
– І з Берліна? Що вона робить у Берліні? Як вона туди попала?
– Не знаю, Томе, і нічого ще не розумію, телеграма прийшла хвилин десять тому. Але щось, певне, сталося, і доведеться зачекати, поки з'ясується, що саме. Як бог поможе, все буде гаразд. Сідай їсти, сину.
Том сів і машинально налив собі портеру у високу масивну чарку.
– "Всьому кінець", – знову проказав він. – Та ще й "Антонія". Як дитина… І він мовчки почав снідати.
За хвилину пані Елізабет насмілилась зауважити:
– Може, щось із Перманедером, Томе?
Він здвигнув плечима, не підводячи очей.
А коли виходив, уже тримаючи руку на клямці, сказав:
– Так, мамо, доведеться чекати її приїзду. А що вона все-таки, мабуть, не захоче ввалитися до вас серед ночі, то будемо сподіватися її завтра вдень. Сповістіть мене.
Пані Елізабет ждала Тоні з години на годину. Вона майже не спала вночі, подзвонила Іді Юнгман, що тепер перебралася до крайньої кімнатки на півповерсі, попросила її принести підсолодженої води і навіть довго сиділа в ліжку з шитвом. Ранок теж минув у тривожному очікуванні. За другим сніданком консул пояснив їй, що Тоні може приїхати сьогодні тільки через Бюхен, поїздом, який прибуває о третій тридцять пополудні. На ту пору пані Елізабет сиділа біля вікна в кімнаті з краєвидами й намагалася читати книжку, на чорній шкіряній палітурці якої була витиснена золотом пальмова гілка. © http://kompas.co.ua
День був такий самий, як учора: холод, туман, вітер; за блискучими кованими гратками потріскували дрова. Стара дама здригалася й виглядала у вікно щоразу, коли знадвору долинав гуркіт коліс. І ось о четвертій годині, коли вона вже перестала дослухатись і майже забула про доччин приїзд, унизу почувся гомін… Вона швидко обернулася до вікна й витерла мереживною хусточкою запітнілу шибку: справді коло брами стояла бричка і хтось уже піднімався сходами!
Пані Елізабет схопилася за бильця крісла й хотіла підвестися, але передумала і опустилася на своє місце, тільки повернула голову назустріч дочці майже з холодним виразом. Тоні швидко, мало не підбігом увійшла до кімнати; Еріка Грюнліх, тримаючись за руку Іди Юнгман, лишилася в дверях. Пані Перманедер була в облямованій хутром накидці й довгастому фетровому капелюшку з серпанком. Вона дуже зблідла і змарніла, очі в неї почервоніли, а верхня губа тремтіла, як у дитинстві, коли вона плакала. Вона підняла руки, тоді опустила їх, стала навколішки біля матері і, жалібно схлипуючи, сховала обличчя в її сукні. Складалося таке враження,

ніби вона тікала щодуху з самого Мюнхена і тепер лежала, досягнувши мети тієї втечі, виснажена, але врятована. Мати хвилинку помовчала.
– Тоні! – врешті мовила вона з лагідним докором і обережно витягла велику шпильку, якою був пришпилений до зачіски капелюшок пані Перманедер. Поклавши капелюшок на підвіконня, вона почала обома руками ніжно й заспокійливо гладити буйні, попелясті доччині коси…
– Що таке, доню моя?.. Що сталося?
Але їй довелося набратися терпіння, бо ще минула не одна хвилина, поки вона дістала на своє питання відповідь.
– Мамо, – видушила з себе пані Перманедер, – мамо! – І більше нічого не сказала.
Пані Елізабет глянула на двері і, пригорнувши однією рукою дочку, другу простягла до онуки, що збентежено стояла там, тримаючи в роті вказівного пальця:
– Ходи до мене, дитино, ходи й привітайся. Ти виросла і наче здорова, дякувати богу, Скільки це вже тобі років, Еріко?
– Тринадцять, бабусю…
– Ти диви, вже панна!..
І, поцілувавши дівчинку поверх Тониної голови, додала:
– Тепер іди з їдою нагору, серце моє, скоро будемо їсти. А нам з мамою треба побалакати.
Вони лишилися самі.
– Ну, доню, може, перестанеш плакати? Коли бог посилає нам випробування, треба терпіти його не ремствуючи. "Візьми свій хрест і неси його", – сказано в святому письмі. Чи спершу піднімешся нагору, трохи відпочинеш, умиєшся, а тоді прийдеш до мене? Наша Іда приготувала твою кімнату… Дякую, що дала телеграму. Хоч вона добряче пас налякала…
Пані Елізабет замовкла, бо із згорток її сукні долинув тремтячий приглушений голос:
– Він підла людина… підла…
Далі за це круте слово пані Перманедер не пішла. Здавалось, воно цілком опанувало її свідомість. Тоні ще глибше сховала обличчя в коліна матері і навіть стиснула в кулак руку, опущену додолу.
– Це ти про свого чоловіка, доню моя? – запитала мати, помовчавши. – Я знаю, мені не годилося б так думати, але я не знаходжу більше ніякого пояснення твоїм словам, Тоні. Перманедер чимось тебе скривдив? Ти маєш на нього жаль?
– Бабет!.. – простогнала пані Перманедер. – Бабет!..
– Бабета? – перепитала мати. Тоді випросталась і спрямувала погляд своїх ясних очей у вікно. Вона все зрозуміла.
Запала тиша, яку порушувало тільки дедалі рідше схлипування Тоні.
– Тоні, – почала мати за хвилю, – тепер я бачу, що з тобою сталося лихо… І ти маєш чого жалітися… Але нащо виявляти свої жалі так бурхливо? Невже треба було їхати до Мюнхена сюди разом з Ерікою, щоб люди, не такі розважливі, як ми з тобою, могли подумати, що ти взагалі не хочеш вертатися до свого чоловіка?..
– А я й не вернуся до нього!.. Ні за що!.. – вигукнула пані Перманедер, рвучко підвела голову і, нестямно глянувши заплаканими очима матері в очі, так само рвучко припала до її сукні.
Пані Елізабет пустила той вигук повз вуха.
– Ну, та оскільки ти вже однаково тут, – мовила вона, підвищивши голос і повільно похитавши головою, – то, може, так воно й краще. Бо тепер ти зможеш полегшити своє серце, розкажеш мені все, а тоді спробуємо обережно, з любов'ю і ласкою помогти твоєму горю.

– Ні за що! – ще раз сказала Тоні. – Ні за що!
Та потім почала розповідати, і хоч не кожне слово було зрозуміле, бо Тоні говорила в материну вовняну сукню, та ще й перебивала свою бурхливу розповідь вигуками найглибшого обурення, проте мати з'ясувала, що сталося. А сталося ось що.
Уночі з двадцять четвертого на двадцять п'яте цього місяця мадам Перманедер, яку цілий день мучила нервова слабість у шлунку, заснула дуже пізно. Збудило її з неглибокого сну якесь шамотіння на сходах, невиразний, загадковий гомін. Вона прислухалась: рипіли східці, крізь чудне мурмотіння й сопіння пробивався хрипкий сміх і приглушені слова, ніби хтось боронився. Що то був за шурхіт, сумніватися не доводилось. Ще навіть гаразд не розчувши його спросоння, пані Перманедер уже збагнула, що він означає. Кров відлинула в неї від обличчя і гарячою хвилею залляла серце, яке то завмирало, то важко гупало. Довгу моторошну хвилину вона лежала, мов приглушена, не маючи сили поворухнутися. Та оскільки безсоромне шамотіння не стихало, вона тремтячими руками засвітила свічку, з розпукою, люттю й відразою встала з ліжка, розчахнула двері і в капцях, із свічкою в руці, поспішила коридором до сходів, що вели просто на перший поверх. І там, на верхніх східцях, побачила навіч картину, яку малювала їй нажахана уява ще в спальні, коли вона дослухалася до підозрілого шурхоту. То було недозволене, непристойне змагання: куховарка Бабета борюкалася з паном Перманедером. Дівчина, тримаючи в руці в'язку ключів і свічку, – мабуть, ще десь поралася в домі, хоч була вже пізня година, – щосили випручувалась від господаря. Пан Перманедер, у капелюсі, що зсунувся йому аж на потилицю, тримав куховарку в обіймах і водно силкувався притулити свої тюленячі вуса до її обличчя; подеколи йому навіть щастило домогтися свого… Коли з'явилась Антонія, у Бабети вихопилося щось ніби: "Сусе, Маріє, Йосифе!", пан Перманедер і собі вигукнув: "Сусе, Маріє, Йосифе!" й відпустив її. Дівчина миттю кудись шаснула, наче її й не було, а пан Перманедер, звісивши руки, голову й вуса, похнюпився перед дружиною і замурмотів щось геть недоладне:
– Ото гонитва, бий його сила божа!
Коли він зважився нарешті підвести очі, Тоні вже не було перед ним. Він знайшов її в спальні: вона сиділа в постелі, відкинувшись на подушки, і, гірко ридаючи, проказувала одне слово: "Ганьба!" Пан Перманедер безсило сперся в одвірок, тоді рвучко повів плечем, наче хотів підбадьорливо штовхнути її в бік, і сказав:
– Та годі, Тонерль! Ну чого ти! Бачиш, яка притичина… Францель Рамзауер святкував нині свої іменини, от ми й хильнули зайвого…
Але міцний дух винного перегару, що наповнив кімнату, довів її до нестями. Вона перестала плакати, кволість і млявість як рукою зняло, запальна вдача взяла гору, і, забувши з розпачу про всякі межі, вона виказала йому у вічі, який він нікчемний і огидний і як глибоко, всім своїм єством вона його зневажав… Пан Перманедер також не мовчав. Голова в нього була гаряча, бо він випив на честь свого приятеля Рамзауера не тільки добру сулію пива, а й немало шампанського; він відповів їй, відповів дуже гостро, спалахнула сварка куди жахливіша, ніж тоді, коли пан Перманедер ішов на спочинок. Пані Перманедер похапцем зібрала свої речі, щоб перейти до вітальні… І, на довершення всього, він кинув їй навздогінці слово, своє слово, таке, що вона його ніколи не зважиться повторити, язик її не повернеться, таке слово… таке…
Ось, властиво, основний зміст сповіді, яку пані Перманедер вилила в материну сукню. Але "слова", слова, що тієї страшної ночі вжахнуло її до глибини душі, вона не сказала, не змогла б його вимовити, о господи,

нізащо не змогла б, запевняла вона, хоч мати й не силувала її до цього, лише поволі, задумливо, майже непомітно похитувала головою, дивлячись на гарні попелясті Тонині коси.
– Так, – сказала вона, – сумні речі довелося мені вислухати, Тоні. І я все дуже добре розумію, бідна моя доню, бо я не тільки твоя мама, а й жінка, як і ти… Бачу тепер, що тобі було чого побиватися, що твій чоловік у хвилину слабості геть забув, чим він тобі зобов'язаний…
– У хвилину слабості? – крикнула Тоні, схопилася, відступила на два кроки й гарячково витерла очі. – У хвилину слабості, мамо?!. Він завжди забував, чим зобов'язаний мені й нашій родині… що там казати, він ніколи й не усвідомлював цього! Чоловік, що з посагом дружини любесенько йде собі на спочинок! Чоловік без шанолюбства, без прагнень, без мети! Чоловік, у якого в жилах замість крові тече густе солодове пиво… атож, я в цьому переконана! І який до всього ще й пускається в такі підлі походеньки, як оце з Бабет! А коли йому вказують на його нікчемність, відповідає таким словом… таким словом…
Тоні знову спіткнулася на тому слові, на слові, якого не могла вимовити. Та зненацька вона підступила на крок ближче і сказала на диво спокійно, сповненим щирого зацікавлення голосом:
– Який гарнесенький! Звідки він у вас, мамо?
І показала підборіддям на сплетений з рогозу кошичок, оздоблений атласними стрічками, де від якогось часу папі Елізабет тримала своє шитво.
– Я собі купила його, – відповіла стара дама. – На шитво.
– Цілком аристократичний! – похвалила Тоні і, схиливши набік голову, заходилась оглядати його докладніше.
Мати теж дивилася на кошик, але, заглиблена в свої думки, не бачила його.
– Ну, люба моя Тоні, – нарешті сказала вона й ще раз простягла до дочки руки, – що там уже було, те було, але ти тут, і я тебе рада бачити, дитино моя. А коли ти заспокоїшся, тоді все обміркуємо… Житимеш у своїй кімнаті, розташовуйся, як тобі краще… Ідо! – гукнула вона голосніше до їдальні. – Скажіть, серце моє, хай накриють на стіл для мадам Перманедер і Еріки!
Розділ десятий
Після обіду Тоні відразу подалася до своєї спальні, бо за столом мати підтвердила її здогад: Томас знає, що вона приїхала… А Тоні начебто не дуже прагнула зустрічатися з ним.
О шостій годині надвечір з'явився консул. Він негайно подався до кімнати з краєвидами і мав з матір'ю довгу розмову.
– Ну як? – спитав він. – Як вона тримається?
– Ох Томасе, боюся, що не помириться… Вона страх яка роздратована… Та ще й те слово… Якби я хоч знала, що він їй сказав…
– Я піду до неї.
– Іди, Томе. Але стукай легенько, не злякай її і стримуйся. В неї розшарпані нерви. Вона майже нічого не їла… Шлунок, знаєш… Розмовляй із нею спокійно.
Швидко, як завжди, перескакуючи з поспіху через два східці і задумливо підкручуючи вуса, консул піднявся на третій поверх. Та коли вже він стукав, обличчя йому проясніло, бо він твердо вирішив якнайдовше, доки лиш буде можна, ставитися до Тониної пригоди гумористично.
Почувши страдницьке "Прошу!", консул відчинив двері й побачив пані Перманедер цілком одягнену, на ліжку з відсуненою запоною, – вона лежала, підмостивши під плечі подушку, а поряд на нічному столику стояла пляшечка з шлунковими краплями. Тоні ледь повернулась, підперла рукою голову й

ображено всміхнулась йому назустріч. Консул низенько вклонився й церемонно розвів руки:
– Ласкава пані!.. Чим ми завдячуємо честі бачити в себе мешканку столиці?..
– Поцілуй мене, Томе. – Вона підвелася, підставляючи йому щоку, й знову лягла, – Добрий день, любий мій! Ти, бачу, зовсім не змінився, відколи заїздив до нас у Мюнхен!
– Ну, про це навряд чи ти можеш скласти уявлення в кімнаті, де спущені завіси, люба моя. І вже принаймні тобі не годилося б вихоплювати в мене з-під носа комплімент, який, певна річ, був призначений тобі…
Він, не випускаючи Тониної руки, присунув собі стільця й сів.
– Як я вже не раз казав, ти й Клотільда…
– Пхе, Томе!.. А як поживає Тільда?
– Звичайно, добре! Мадам Крауземінц дбає, щоб вона не голодувала. Що, зрештою, не заважає Тільді в четвер наїдатися в нас на цілий тиждень наперед…
Топі засміялась так щиро, як давно вже не сміялась, та потім зітхнула й запитала:
– А як торговельні справи?
– Та… якось даємо раду. Нема чого нарікати.
– О, дякували богу, що хоч тут усе йде так, як мав бути! Ох, мені тепер не до веселої балачки…
– Шкода. Гумор треба зберігати quand meme[61].
– Ні, вороття немає, Томе. Ти все знаєш?
– Ти все знаєш! – проказав за нею консул, випустив її руку і рвучко відсунув свого стільця трохи назад. – Господи боже, як це звучить! "Усе!" Чого тільки не вкладено у це все"! "Вкладу своє кохання, свої жалі вкладу", еге ж? Ні, Тоні, послухай-но…
Вона мовчки зміряла брата здивованим, ображеним поглядом.
– Авжеж, такої міни я й сподівався, – мовив консул, – бо без неї тебе б тут не було. Та оскільки ти ставишся до цієї справи надто трагічно, дозволь мені поставитись до неї надто легковажно, щоб ми одне одного доповнили…
– Надто трагічно, Томе? Надто трагічно?..
– Атож! Боже мій, не влаштовуймо трагікомедій! Висловлюймося трохи скромніше, без цих: "вороття немає", "ваша нещасна Антонія"! Зрозумій мене, Тоні, як слід, ти ж добре знаєш, що мене першого щиро тішить твій приїзд. Я вже давно хотів, щоб ти колись відвідала нас сама, без чоловіка, і ми знову могли посидіти собі en famille[62]. Але такий приїзд і з такого приводу – це вже, пробач мені, серденько, просто дурість!.. Так! Дай мені закінчити! Перманедер справді повівся вкрай погано, і будь певна, що я дам йому це відчути…
– Як він повівся, Томасе, – перебила вона, підводячись і притискаючи руку до грудей, – я йому вже дала відчути, і не тільки відчути, запевняю тебе. Дальше спілкування з тією людиною, як на моє почуття такту, я вважаю зайвим!
Сказавши це, Тоні знову відкинулась на подушку і втупила в стелю суворий, нерухомий погляд.
Консул схилився, наче під вагою її слів, і, всміхаючись, дивився на свої коліна.
– Ну, то я не писатиму йому гострого листа, хай буде так. Врешті, це твоя справа, і цілком вистачить, коли ти сама йому добре нагрієш чуба, як дружина ти навіть повинна це зробити. Хоч, як добре подумати, то є чимало обставин, що пом'якшують його вину. Приятель справляв іменини, твій

чоловік повернувся додому веселий, може, занадто веселий, і дозволив собі невеличку зайвину, так би мовити, розігнався скочити в гречку…
– Томасе, – мовила Тоні, – я тебе не розумію. Не розумію твого тону! Ти!.. Людина з твоїми засадами… А втім, ти ж його не бачив! Не бачив, як він, п'яний, хапав її… Який мав вигляд…
– Досить кумедний, наскільки я собі уявляю. Але якраз про це і йдеться, Тоні; ти сприймаєш цю подію без належного гумору, і в цьому винен твій шлунок. Ти застукала свого чоловіка на гарячому, в трохи кумедному становищі… Але навіщо так страшенно обурюватись? Все це швидше мало б тебе насмішити і, чисто по-людському, ще дужче зблизити вас… Одне я тобі скажу: звичайно, ти не могла просто посміятися з цього й змовчати – боронь боже! Ти виїхала; це була демонстрація, може, надто гвалтовна, надто сувора кара, – я собі уявляю, який він тепер пригнічений, – але все ж таки справедлива. Я тільки прошу тебе поставитись до цієї справи не так бурхливо, бути трохи політиком… Ми ж розмовляємо віч-на-віч. Повинен тобі сказати, що в подружньому житті не байдуже, на чиєму боці моральна перевага… Зрозумій мене, Тоні! Твій чоловік зробив дурницю, тут сумніватись не доводиться. Він скомпрометував себе, поставив у смішне становище… Смішне саме тому, що його вчинок досить невинний, його не можна сприймати інакше… Одне слово, честь твого чоловіка вже не бездоганна, ти тепер маєш на своєму боці певну перевагу, і якщо зумієш розумно скористатися нею, то щастя твоє в родині забезпечене. І коли ти… скажімо, тижнів за два – атож, ти повинна щонайменше два тижні пробути з нами! – коли за два тижні ти повернешся до Мюнхена, то побачиш…
– Я не повернуся до Мюнхена, Томасе.
– Прошу, що ти сказала? – перепитав консул.
Обличчя його витяглося, він нахилився вперед і приклав руку до вуха.
Тоні лежала горілиць і так глибоко вдавила голову в подушку, що її підборіддя стриміло вгору якось на диво суворо.
– Ніколи, – мовила вона, потім протягло, голосно зітхнула і почала кашляти, довго і вперто – той сухий кашель ставав уже в неї нервовою звичкою і, мабуть, був пов'язаний з хворобою шлунка.
Запала тиша.
– Тоні, – раптом сказав консул, підводячись і міцно хапаючись за спинку стільця в стилі ампір, – ти не вчиниш мені скандалу!..
Тоні скоса позирнула на брата й побачила, що він зблід, а на скронях у нього проступили жилки. Лежати далі було неможливо. Тоні також утратила спокій і, щоб не показати, як вона його боїться, почала сердито кричати. Обличчя її пашіло, брови насупилися. Вона схопилася, спустила з ліжка ноги і, стріпуючи головою і вимахуючи руками, вигукнула:
– Скандалу, Томасе?!. Ти наказуєш не робити скандалу, коли мене зганьблено, просто плюнуто мені в обличчя?! І не соромно тобі, братові?.. Так, хай я тебе запитаю! Обережність і такт добрі речі, що там казати, але в житті, Томе, є межа, – а я знаю життя не гірше за тебе, – де страх перед скандалом зветься вже боягузтвом, авжеж, боягузтвом! І дивно мені, що це має тобі казати така дурепа, як я… Так, я дурепа і добре розумію, що Перма– нєдер ніколи мене не любив, бо я стара й погана, а Бабет напевне вродливіша. Але це не звільняло його від обов'язку шанувати моє походження, моє виховання і мої почуття! Ти, Томе, не бачив, як він нехтував цей обов'язок, а хто цього не бачив, той нічогісінько не знає, бо не можна змалювати, який він тоді був огидний… І ти не чув того слова, яке він мені, твоїй сестрі, гукнув навздогінці, коли я зібрала свої речі й пішла до вітальні, щоб там лягти на канапі… Так, мені довелося почути з його вуст слово… таке слово, таке… Коротше кажучи, Томасе, якраз це

слово, щоб ти знав, спонукало, змусило мене цілу ніч пакувати речі, а вранці будити Еріку і їхати сюди, бо лишатися з чоловіком, від якого доводиться вислухувати такі слова, я не могла. І ще раз кажу, до такого чоловіка я ніколи не повернуся… Бо якби вернулася, то стала б пропащою жінкою, що сама себе не поважає і не має вже ніяких моральних підвалин у житті!
– Може, ти будеш така ласкава сказати мені те проклятуще слово?
– Ні за що, Томасе! Ніколи вуста мої не вимовлять його! Я знаю свій обов'язок перед тобою і перед собою в цьому домі…
– Тоді нам з тобою нема про що говорити!
– Можливо: я й не хочу більше про це говорити…
– Що ж ти наміряєшся робити? Розлучитися?
– Так, Томе. Я твердо вирішила розлучитися. Я повинна зробити це задля себе, задля своєї дитини і задля всіх нас.
– Але ж це безглуздо, – спокійно сказав він, обернувся на підборі й пішов від неї, ніби вважав, що взагалі розмові кінець. – На розлучення треба мати згоду обох, люба моя; а сподіватися, що Перманедер послужливо піде тобі назустріч, просто смішно…
– О, це вже моя справа, – мовила Тоні, анітрохи не збентежившись. – Ти думаєш, що він опиратиметься, і то через сімнадцять тисяч талярів? Але ж Грюнліх також не хотів, а його примусили, на це є спосіб. Я піду до доктора Гізеке; він Христіанів приятель і допоможе мені… Звичайно, тоді було трохи інакше, я здогадуюся, що ти хочеш сказати. Так, тоді йшлося про "неспроможність чоловіка утримувати свою родину"! Бачиш, як добре я розуміюся на цих речах, а ти, їй-богу, так говориш зі мною, ніби я вперше в житті розлучаюся!.. Та байдуже, Томе. Покладімо, що з розлученням справді нічого в мене не вийде, – ти маєш слушність, може й так статися. Але це нічого не змінить. Не змінить моєї постанови. Тоді нехай тримає собі ті нещасні гроші, в житті є вищі за них речі! Але мене він ніколи більше не побачить.
Після цього Тоні відкашлялася. Вона встала з ліжка, сіла в крісло, сперлася ліктем на бильце і так затисла підборіддя в кулаці, що чотири зігнені пальці вп'ялися в спідню губу. Сидячи трохи боком до брата, вона втупилася збудженими, почервонілими очима у вікно.
Консул походжав по кімнаті, зітхав, хитав головою і стискав плечима. Врешті, схрестивши руки, спинився перед нею.
– Ти просто дитина, Тоні, – мовив він розпачливо й благально. – Кожне твоє слово – чиста дитинячість! Чи ти б не зробила мені таку ласку, не могла б хоч на хвилину глянути на речі по-дорослому?! Невже ти сама не помічаєш, що поводишся так, ніби пережила хтозна-яке горе, ніби твій чоловік тяжко тебе ошукав, зганьбив на ввесь світ? Але ж зрозумій, що нічого не сталося! Що про той дурний випадок у вас на сходах не знає жодна жива душа! Що ти не принизиш ні своєї, ні нашої гідності, якщо спокійнісінько чи хіба з глузливою міною повернешся до Перманедера… І навпаки, що завдаси шкоди нашій гідності, коли цього не зробиш, бо тоді ти з дурниці вчиниш бозна-яку подію і цим викличеш скандал…
Тоні рвучко відняла руку від підборіддя й глянула братові у вічі:
– Тепер ти помовч, Томасе! Тепер моя черга! А ти слухай! Як, то в житті лише те ганьба й скандал, що виходить на люди, що в кожного на язиці? Ох ні! Прихована ганьба, що нишком гризе душу, підточує в людині самоповагу, куди гірша! Хіба ми, Будденброки, належимо до тих, що їм аби тільки людям показати, начебто в них усе "класно", як ви тут кажете, а в своїх чотирьох стінах вони ладні душитися від приниження? Я дивуюся тобі, Томе! Згадай батька, уяви, як би він повівся в цьому випадку, поглянь на все

його очима! Ні, насамперед треба бути чесним і відвертим…, Ти ось можеш кожного дня хоч і цілому світові показати свої книги й мовити: "Нате, дивіться!" І ми всі повинні бути такі морально чисті. Я знаю, якою мене створив господь; і нітрохи не боюся! Нехай Юльхен Меллендорф проходить повз мене не вітаючись! Нехай Пфіфі Будденброк, сидячи тут у четвер, тіпається із зловтіхи й каже: "Ото біда, знову те саме, вже вдруге! Але звичайно ж обидва рази винні чоловіки", Я безмірно вища за все це, Томе! Я знаю, що зробила так, як, на мою думку, треба було зробити. Але з ляку перед Юльхен Меллендорф і Пфіфі Будденброк зносити зневагу, вислухувати від неука лайку броварняною говіркою… З ляку перед ними лишатися з чоловіком… лишатися в місті, де я мусила б звикати до таких слів і до таких сцен, як ця на сходах, де мені довелося б забути, хто я, забути про своє походження й виховання, аби тільки людям здавалося, що я щаслива і вдоволена, – оце я зву ганьбою, оце зву скандалом, щоб ти знав!..
Тоні замовкла, знову стиснула рукою підборіддя і схвильовано обернулася до вікна. Консул, ледь відставивши одну ногу і тримаючи руки в кишенях, стояв перед сестрою, задумливо дивився на неї невидющим поглядом і повільно похитував головою.
– Тоні, – сказав він нарешті, – ти не обдуриш мене. Я вже й раніше знав це, але твої останні слова зрадили тебе. Йдеться не про чоловіка. А про місто. І не про ту дурну пригоду на сходах. А про все взагалі. Ти не можеш там звикнути, признайся щиро.
– О, ти вгадав, Томе! – вигукнула Тоні.
Вона схопилася з крісла й простягла руку, мало не торкнувшись його обличчя. Щоки її паленіли. Не міняючи войовничої постави, однією рукою тримаючись за крісло, а другою жваво розмахуючи, вона виголосила цілу промову – палку, зворушливу промову, що виливалася нестримним потоком. Консул дивився на неї, глибоко вражений. Вона ледве встигала схопити повітря, так швидко набігали, рвалися з уст нові слова. Атож, вона знайшла потрібні слова, виповіла все, що наболіло в неї на душі за ці роки, сповнені щоденної відрази; трохи плутано, недоладно, але виповіла. То було виверження, розпачливий вибух щирості… В її мові прорвалося щось таке, чому годі було опиратися, щось первобутнє, з чим уже не сперечаються…
– Ти вгадав, Томасе! Скажи й ще раз, мені однаково! Запам'ятай собі, що я вже не така дурна, як була, і знаю, чого можна сподіватися від життя. Я вже не жахаюся, коли бачу, що не всі такі чистенькі, як здається! Я пізнала таких людей, як Плаксивий Трішке, була одружена з Грюнліхом і надивилася на тутешніх suitiers. Я не сільська простачка, щоб ти знав, і сама пригода з Бабет, повір мені, не примусила б мене втекти" з дому! Але річ у тім, Томасе, що чаша переповнилась… А для цього не треба було багато, бо вона й так була повна… давно вже була повна… давно! Краплини вистачило, щоб полилося через вінця! А тут така пригода, свідомість, що навіть у цьому я не можу покластися на Перманедера! Вона довершила все! Далі терпіти не можна було! Я миттю вирішила виїхати з Мюнхена, таке рішення давно, ой як давно визрівало в мені, Томе! Бо я не можу жити там, на півдні, присягаюся господом богом і всіма святими, не можу! Ти не знаєш, Томасе, яка я була нещасна, бо коли ти приїздив до нас, я не давала знаку, звичайно, ні, я тактовна жінка, не набридаю людям своїми жалями, не люблю виплескувати все, що в мене лежить на серці, я завжди була потайної вдачі. Але я страждала, Томе, все єство моє страждало, так би мовити, кожна клітинка мого тіла Мов рослина, хай уже я вдамся до такого порівняння, мов квітка, пересаджена в чужий грунт… Хоч ти, мабуть, це порівняння вважаєш недоречним, бо я погана жінка… але чужішого грунту

для мене годі було й придумати! Краще б уже я жила в Туреччині! Ох, ми, півничани, ніколи не повинні виїздити з свого краго! Нам треба жити над своєю затокою і чесно їсти свій хліб. Ви часто глузували з моїх симпатій до аристократії… Так, за ці роки я не раз згадувала слова, що їх мені колись давно сказав один розумний чоловік. "Ви симпатизуєте аристократії, – мовив він, – і сказати вам чому? А тому, що ви самі аристократка! Ваш батько – великої руки людина, а ви все одно що принцеса. Вас відділяє прірва від таких, як я, від тих, що не належать до вашого кола панівних родин…" Авжеж, Томе, ми почуваємо себе аристократами, почуваємо свою окремішність і ні за що не повинні жити серед людей, які нас не знають і не вміють цінувати, бо нічого, крім приниження, там не знайдемо, та ще й нам припишуть смішну пиху. Так, мені всі приписували смішну пиху. В очі не казали нічого, але я відчувала це кожної хвилини і ще дужче страждала. Ха! В країні, де їдять торт ножем, де принци розмовляють каліченою мовою І де чоловіка, що подасть жінці віяло, як та його впустить, вважають закоханим, – о, в такій країні легко здобути славу пихатої, Томе! Кажеш, звикнути? Ні, серед людей без почуття власної гідності, без моралі й шанолюбства, без шляхетності й суворих настанов, серед брутальних, нечемних, нехлюйних людей, ледачих і водночас легковажних, товстошкірих і поверхових, – серед таких людей я не могла звикнути і ніколи не зможу, це така ж правда, як те, що я твоя сестра! Єва Еверс звикла, добре! Але ж Еверс – це ще не Будденброк, а крім того, вона має чоловіка хоч на щось та здатного. А якого я мала? Подумай, Томасе, згадай усе з самого початку! Звідси, з цього дому, де все чогось варте, де люди працюють і мають якусь мету, я попала до Перманедера, що з моїм посагом пішов на спочинок… Що ж, він щиро робив те, що справді відповідало його натурі, але це єдина втіха. А далі що? Далі мала народитися дитина. Як я раділа! Вона б замінила мені все! І що сталося? Дитина померла. Її немає. Це, звичайно, не Перманедерова вина, крий боже! Він робив усе, що міг, і навіть два чи три дні не ходив до пивниці, далебі! Але одне додавалось до одного, Томасе. Можеш собі уявити, що від цього я не стала щасливіша. Але я витримала й не нарікала, хоч люди не розуміли мене й звали пихатою. Я нудила світом, сама, як палець, і вмовляла себе: "Ти дала йому слово на ціле життя. Хоч він неотесаний, ледачий і не виправдав твоїх сподівань, але він чесний і має чисте серце". А потім мені довелося пережити ще й ту огидну історію, побачити його й з такого боку. Тоді вже я довідалась, як він мене розумів і як танув, ще краще, ніж інші, куди там! Гукав мені навздогінці слово, яким жоден із твоїх вантажників не назве навіть собаку! І я переконалася, що вже ніщо мене там не тримає, що була б ганьба лишатися там далі. А тут, як я їхала з вокзалу по Гольштенштрасе, назустріч трапився вантажник Нільсен, – він скинув свого циліндра, низенько вклонився, і я відповіла йому зовсім не пихато, а так, як батько вітався з людьми: отак, рукою. Тепер я тут. І хоч би ти запріг два десятки коней, до Мюнхена мене вже не відвезеш, Томе. Завтра я піду до Гізеке!..

Таку промову виголосила Тоні. Потім, знеможена, знову опустилася в крісло, стиснула рукою підборіддя і втупилась у вікно.

Консул стояв перед нею переляканий, схвильований, майже приголомшений, і мовчав. Тоді зітхнув, звів руки й знову безсило опустив.

– Так, тут нічого не вдієш! – тихо мовив він, повільно обернувся на підборі й рушив до дверей.

Тоні дивилася йому вслід із тим самим виразом, яким його зустріла: болісним і ображеним.

– Томе, – озвалася вона, – ти сердишся на мене?

Він тримався однією рукою за округлу клямку, а другою втомлено відмахнувся:
– Ох, ні. Анітрохи.
Тоні простягла до нього руку й схилила голову на плече.
– Ходи сюди, Томе… Твоїй сестрі не дуже повелося в житті. Все на неї валиться… І нема тепер, мабуть, нікого, хто б за неї заступився…
Консул вернувся й узяв її за руку: не дивлячись на неї, якось збоку, мляво і байдуже.
Раптом верхня губа Тоні затремтіла.
– Тепер тобі доведеться самому працювати, – сказала вона. – З Христіана, здається, не буде пуття, а мені тепер кінець… Я вже своє віджила, нічого більше не втну… Так, вам доведеться вже взяти мене нахлібницею, нікому не потрібну ланку. Я все сподівалася, що хоч трохи тобі до1 поможу, Томе. Тепер ти мусиш сам дбати, щоб ми, Будденброки, утримали своє місце… Хай тобі бог помагає.
Дві сльозини, великі, чисті, дитячі сльозини покотилися по її щоках, де вже починали позначатися зморшки.
Розділ одинадцятий
Тоні не сиділа склавши руки. Сподіваючись, що вона заспокоїться, вгомониться, передумає, консул тим часом вимагав від неї тільки одного: щоб вона поводилась тихо і не виходила з дому, а також нікуди не пускала Еріку. Все могло ще скінчитися добре. Насамперед ні про що не повинне було знати місто. Родинний четвер відмінено.
Але наступного ж дня після приїзду пані Перманедер на Менгштрасе з'явився адвокат, доктор Гізеке, якого вона запросила туди листом. Тоні зустріла його сама в середній кімнаті на другому поверсі, поряд з коридором, де було напалено і де вона, невідомо навіщо, поставила на великому столі чорнильницю й старанно порозкладала пера, олівці та цілі стоси великих аркушів білого паперу, принесеного з контори. Обоє вони посідали в крісла.
– Пане доктор! – озвалася Тоні, схрестивши руки, закинувши голову і звівши очі на стелю. – Ви знаєте життя і з власного досвіду і завдяки своєму фахові – я буду говорити з вами відверто!
І вона звірила йому все, що сталося з Бабет, а потім у спальні. Вислухавши її, доктор Гізеке заявив, що, на жаль, ні прикрий випадок на сходах, ані лайка на її адресу, яку вона відмовляється повторити, не дають достатньої підстави для розлучення.
– Гаразд, – сказала вона. – Дякую вам.
Тоді попросила перерахувати всі передбачені законом підстави для розлучення і уважно, з великим зацікавленням вислухала цілу лекцію про юридичне обгрунтування права на посаг, "після чого велично й приязно попрощалася з доктором Гізеке.
Потім Тоні спустилася вниз і примусила консула піти з нею до його кабінету.
– Томасе, – сказала вона, – прошу тебе негайно написати тому чоловікові… мені не дуже хочеться називати його прізвище. Щодо моїх грошей, то я вже якнайдокладніше все з'ясувала. Нехай він пояснить свою поведінку. Так чи інакше, а мене він більше не побачить. Якщо він згоден на законне розлучення, то добре: тоді зажадаємо від нього звіту і повернення мого dos[63]. Якщо ж він відмовиться, то також не варто втрачати надії, бо скажу тобі ось що, Томе: хоч юридично Перманедер вважається власником мого dos, – звичайно, з цим треба погодитись! – але фактично і я, хвалити бога, маю на нього деяке право…

Консул ходив по кабінету, заклавши руки за спину, і сердито здвигав плечима, бо слово "dos" Тоні вимовляла з неймовірно гордим виразом.
Він не має часу. В нього роботи по самі вуха. Нехай вона, мовляв, трохи потерпить і ще не раз і не два все обміркує й зважить! Найперше, мабуть, таки завтра, йому доведеться поїхати до Гамбурга на зустріч з Христіаном, на неприємну розмову з ним. Христіан попросив листом підтримки, допомоги; і матері довелося взяти гроші з його майбутнього спадку. Його справи були в жалюгідному стані, і хоч він постійно відчував фінансову скруту, а все ж по-королівському розважався в ресторанах, у цирку та в театрах і взагалі, як видно з виявлених тепер боргів, що їх він зміг наробити завдяки добрій славі свого імені, жив набагато розкішніше, ніж дозволяли його достатки. На Менгштрасе, в клубі і в цілому місті знали, хто найдужче до цього спричинився: така собі Аліна Пуфогель, самітна дама, мати двох гарненьких дітей. Серед гамбурзького купецтва не тільки Христіан Будденброк підтримував з нею близькі стосунки, що, як і всім, дорогенько йому коштували…
Одне слово, консул мав доволі неприємностей і без Тониної метушні з розлученням, а їхати до Гамбурга треба було негайно. До того ж він сподівався, щр Перманедер найближчим часом сам нагадає про себе…
Консул поїхав, а повернувся похмурий і сердитий. Та оскільки з Мюнхена й досі не прийшло жодної звістки, він вирішив, що мусить зробити перший крок. Він написав листа, холодного, ділового і трохи зверхнього: безперечно, Антонія в спільному житті з Перманедером зазнала тяжкого розчарування… Навіть якщо не вдаватися в подробиці, то треба визнати, що вона не знайшла сподіваного щастя в цьому шлюбі… Кожній тверезій людині видасться справедливим її бажання розірвати ці стосунки… На жаль, вона вирішила не вертатися до Мюнхена і твердо стоїть на своєму… Далі йшло питання, як ставиться до цієї справи Перманедер.
Напружене чекання… І ось надійшла відповідь.
Відповідь, якої ніхто не сподівався – ні доктор Гізеке, ні пані Елізабет, ні Томас, ні навіть сама Антонія. Перманедер просто погодився на розлучення.
Він, мовляв, щиро жалкує, що так сталося, але шанує бажання Антонії, бо сам бачить, що вони "не спарувалися". Якщо їй було з ним погано, нехай спробує забути й вибачити йому… А що він, мабуть, ніколи більше не побачить ні її, ні Еріки, то бажає їм обом усього найкращого… Алоїз Перманедер.
Далі йшла Дописка, в якій він погоджувався негайно вернути посаг. Він, мовляв, і з тими грошима, що сам має, не бідуватиме. Нема чого довго тягти, ніяких справ ліквідовувати йому не треба, з будинком він зробить, що сам знає, а належну суму зразу ж може переслати…
Тоні була майже присоромлена, і вперше їй захотілося похвалити пана Перманедера за те, що він байдужий до грошей.
Тепер знову прийшла черга діяти докторові Гізеке. Він зв'язався з Тониним чоловіком, щоб домовитись про офіційну причину розлучення. Спинилися на "взаємній, непереборній відразі", і почався процес – другий процес Тоні з приводу розлучення, і за його просуванням вона стежила дуже пильно, із знанням справи і з величезним запалом. Вона говорила про нього скрізь і всюди, аж консул не раз сердився. Вперше вона не могла поділяти братових турбот. Вона була заполонена такими словами, як "наслідки", "прибутки", "надходження", "складові частини посагу", "дотичні статті", і велично сипала ними на кожному кроці, закинувши голову й ледь звівши плечі. З усіх пояснень доктора Гізеке на неї найбільше враження справив параграф про "скарб, який може бути знайдений на землі, одержаній у посаг, і який

на випадок розлучення як складова частина посагу має бути повернений",
Про той неіснуючий скарб Тоні розповіла всім: Іді Юнгман, дядькові Юстусові, нещасній Клотільді, дамам Будденброк із Брайтештрасе, які, до речі, дізнавшись про Тонину халепу, згорнули руки на колінах і перезирнулися, занімілі з подиву, що доля їм послала ще й таку радість, Терезі Вайхброт, у якої знову вчилася Еріка Грюнліх, ба навіть сердешній мадам Кетельсен, що з багатьох причин анічогісінько не втямила…
Нарешті настав день, коли суд виніс ухвалу про розлучення. І Тоні виконала останню формальність: попросила в Томаса родинні папери і власноручно записала в них цю подію… Тепер лишалося звикати до нового становища.
І вона мужньо звикала: з непохитною гідністю пропускала повз вуха найдошкульніші колючки дам Будденброк, з невимовно холодним виразом не добачала Гагенштремів і Меллендорфів, коли здибалася з ними на вулиці, і зовсім відмовилася від товариського життя, що, зрештою, вже давно перенеслося з батьківського дому в дім її брата. Вона мала родину: матір, Томаса, Герду, мала Іду Юнгман, Зеземі Вайхброт, що по-материнському піклувалася про неї, мала Еріку; про її аристократичне виховання Тоні дуже дбала і, мабуть, пов'язувала з нею свої останні, потаємні надії… Так вона жила, і так минав час.
Згодом, не відомо як, дехто з. родини взнав те "слово", злощасне слово, що тієї ночі вихопилося в пана Перманедера. І що ж він сказав? "Іди до біса, паскудо!"
Так скінчилося друге заміжжя Тоні Будденброк.
ЧАСТИНА СЬОМА
Розділ перший
Хрестини!.. Хрестини на Брайтештрасе!
Здійснилося все те, про що мріяла, що бачила в уяві своїй мадам ІІерманедер, коли ходила вагітна. В їдальні коло столу обережно й нечутно, щоб не заважати врочистій церемонії, яка відбувається поряд у залі, служниця доливає збитих вершків до гарячого шоколаду, в чашки у вигляді мушлів, з позолоченими вушками, що одна коло одної стоять на великій таці… Тим часом служник Антон крає (височенний торт у формі башти, а мамзель Юнгман, відстовбурчивши мізинці на обох руках, накладав цукерок і живих квітів на срібні тарелі, а тоді, схиливши набік голову, оглядає їх допитливим оком…
Ще трохи, і всі ці чудові наїдки будуть запропоновані гостям, коли ті перейдуть із зали до вітальні й до салону. Хоч би всім вистачило – адже сьогодні тут зібралися й далекі родичі. Правда, надто далеких немає, бо через Евердіка вони поріднилися з Кістенмакерами, а через цих останніх з Меллендорфами і так далі. Неможливо провести межу… Та Евердіки є, навіть в особі голови родини, доктора Каспара Евердіка, теперішнього бургомістра, якому вже минуло вісімдесят років.
Він приїхав каретою і, спираючись на паличку й на руку Томаса Будденброка, піднявся сходами нагору. Його присутність додав святові ще більшої урочистості… А сьогодні свято безперечно має бути врочисте, як ніколи!
Бо там, у залі, перед заквітчаним столиком, що править за олтар, промовляє молодий пастор у чорній мантії і білосніжному, накрохмаленому, великому, як млинове коло, жабо, а висока, кремезна, вгодована жінка, вбрана в пишну сукню червоних і золотих кольорів, тримає на своїх пухких руках потонулу в мереживах та атласних стрічках маленьку істоту…
Спадкоємця! Продовжувача роду! Будденброка! Чи ви розумієте, що це означає?

Чи розумієте тиху радість, з якою цю звістку, перше, пошепки сказане слово надії принесено з консулової господи на Менгштрасе? Розумієте німий захват, з яким пані Пермапедер, почувши звістку, кинулась обнімати матір, брата і – вже обережніше – невістку? І ось настала весна, весна шістдесят першого року, він уже існує і приймає таїнство святого хреста – той, на кого віддавна покладалося стільки надій, про кого стільки говорилося, через кого стільки намучився доктор Грабов… Ось він, довгожданий, вимріяний, виблаганий у господа бога, такий непоказний на вигляд. Маленькі рученята перебирають золоті шнурки на корсетці годувальниці, голівка в блакитному мереживному чепчику лежить на подушці трохи боком, байдуже відвернена від пастора, і очі з якимось старечим виразом дивляться на залу й на родину. В цих очах із дуже довгими верхніми віями блакить батькових зіниць і карість материних дали ясний, золотаво-брунатний колір, що міниться залежно від освітлення, а в їхніх куточках обабіч носа залягають глибокі синюваті тіні. Вони передчасно надають чотиритижневому, ще добре й не сформованому личку якогось характерного виразу і аж ніяк не прикрашають його. Але, бог дасть, це не ознака чогось поганого, адже в матері теж є тіні, а вона цілком здорова… Та хай там що, а дитина жива, і то хлопчик, того в домі така радість.
Він живий, а могло бути й інакше. Консул ніколи не забуде, як місяць тому добрий доктор Грабов, відійшовши нарешті від матері й дитини, потиснув йому руку й сказав:
– Дякуйте богу, любий друже, бо ще трохи, і…
Консул не зважився запитати, що тоді було б. Він з жахом відганяє від себе думку, що це довгождане малесеньке створіння, яке прийшло на світ навдивовижу тихо, могла спіткати та сама доля, що й другу Тонину донечку… Але він знає, що місяць тому мати й дитина пережили страшну годину, і, щасливий, сповнений ніжності, схиляється до Герди, яка сидить перед ним у кріслі поряд із свекрухою, схрестивши на оксамитовій подушечці ноги, взуті п лаковані черевички.
Яка вона ще бліда! І якої дивної, незвичайної краси додає їй та блідість, густі каштанові коси і загадковий погляд, не без іронії спрямований над пастора. Це пан Андреас Прінгсгайм, pastor marianus[64], що після наглої смерті старого Келінга, незважаючи на свій молодий вік, перейняв обов'язки головного пастора. Руки його молитовно складені під самим підборіддям, задертим догори. В нього русяве кучеряве волосся і кістляве, гладенько виголене обличчя, на якому проступає то фанатична суворість, то лагідне просвітлення; через це-міміка його здається трохи театральною. Прінгсгайм походить із Франконії, де він кілька років був душпастирем невеличкої лютеранської громади серед суцільних католиків. Від намагання говорити чисто й патетично вимова його набуває дуже своєрідного забарвлення: голосні звучать глухо й протягло або з раптовим наголосом, а "р" прикро деренчить на зубах.
То тихим, тремтливим, то знову гучним голосом він складає хвалу господові, і вся родина слухає його: пані ІІерманедер, що під величною поважністю ховає свій захват і гордість, Еріка Грюнліх, вже майже п'ятнадцятирічна міцна дівчина з зашпиленою на голові косою і рожевим, як у її батька, обличчям, Христіан, що приїхав сьогодні вранці з Гамбурга і тепер водить навколо глибоко посадженими очима, пастор Тібуртіус та його дружина, що не побоялися довгої дороги з Риги й також прибули на урочистість: Зіверт Тібуртіус закинув на плечі кінчики довгих, тоненьких баків, і його маленькі сірі очі час від часу несподівано розширюються, стають дедалі більші, мало це вилазять з ямок… Клара дивиться поважно, суворо, майже понуро і часом торкається рукою до чола: в неї все болить

голова… До речі, вони привезли Будденброкам чудовий подарунок: величезного, набитого бурого ведмедя, що стоїть на задніх лапах з роззявленою пащею; пасторів родич застрелив його десь у глибині Росії. Тепер ведмедя поставили внизу перед сходами – він тримає в лапах тацю на візитні карточки.
До Крегерів приїхав у гості син Юрген, поштовий урядовець з Ростока, скромно одягнений, тихий чоловік. Де перебував Якоб, не знав ніхто, крім матері, з роду Евердіків, м'якосердої жінки, яка потайці продає столове срібло, щоб послати грошей позбавленому спадку синові… Дами Будденброк теж тут: вони щиро раді з щасливої родинної події, але це не заважає Пфіфі відзначити, що дитина кволенька на вигляд; її матері, а також Генрієті й Фрідеріці доводиться, на жаль, погодитися з нею. Зате бідна Клотільда, сива, худа, терпляча й голодна, зворушена словами пастора Прінгсгайма та сподіванкою на торт і шоколад… Із чужих присутні пан Фрідріх-Вільгельм Маркус і Зеземі Вайхброт.
Пастор звертається до кумів, нагадує про їхні обов'язки. Один із них – Юстус Крегер… Консул Будденброк спершу хотів якось обминути його.
– Не призводьмо старого до безглуздого марнотратства! Йому й так кепсько. Щодня сварки з дружиною через сина, останнє майно тане, з горя він уже перестав навіть дбати про свій вигляд! А ви ж знаєте, що як ми візьмемо його в куми, він подарує дитині цілий сервіз із кутого золота й слухати нічого не захоче!
Та коли дядько Юстус довідався, що в куми планують Стефана Кістенмакера, консулового приятеля, він так образився, що довелось таки брати його. Та й золотий келих, якого він подарував хрещеникові, на радість Томаса Будденброка, виявився не вельми важкий.
А хто другий кум? Хто цей білий, як голуб, поважний старий добродій у високо зав'язаній краватці і в чорному сурдуті м'якого сукна, з задньої кишені якого виглядає кінчик червоної хусточки? Він сидить у найзручнішому кріслі, схилившись на ціпок. Це бургомістр доктор Евердік. Яка подія! Перемога! Багато хто не розуміє, як це могло статися. Господи боже, така далека рідня! Будденброки притягли, мабуть, старого за чуба… І. справді, консул разом з мадам Перманедер вдалися до хитрощів, до невеличкої інтриги. Власне, першої радісної хвилини, коли з'ясувалося, що матері й дитині вже не загрожує ніяка небезпека, це ще був просто жарт.
– Хлопчик, Тоні! Тепер можна кликати в куми хоч і самого бургомістра! – вигукнув консул.
Але Тоні вхопилася за цю ідею і поставилась до неї дуже поважно. Потім і сам консул добре її обміркував і вирішив спробувати. Почали вони з дядька Юстуса; той послав свою жінку до її братової, дружини торговця деревом Евердіка, якій, у свою чергу, довелося трохи "підготувати" старого свекра. Справу довершив шанобливий візит Томаса Будденброка до голови міста…
Та ось годувальниця знімає чепчика з голови дитини, пастор обережно виливає дві чи три краплі із срібної, позолоченої всередині мисочки на ріденький чубчик малого Будденброка й повільно, з притиском вимовляє імена, якими його охрещено: Юстус, Йоганн, Каспар. Потім проказує коротку молитву, і родичі підходять поцілувати в чоло тиху, байдужу істоту і побажати їй щастя… Тереза Вайхброт підступає остання, і годувальниці доводиться трохи нахилити до неї немовля; зате Зеземі обдаровує його аж двома дункими поцілунками, і між першим та другим проказує:
– Люба моя дитено!
Через три хвилини гостей уже частують солодощами в салоні й у вітальні. Пастор Прінгсгайм, у довгому церковному уборі, з-під якого виглядають

широкі, начищені до блиску черевики, і в жабо, також тут; він спиває холодні вершки з гарячого шоколаду і з прояснілим обличчям провадить веселу, жваву розмову, що, за контрастом з його проповіддю, справляє на всіх величезне враження. Кожен його порух ніби каже: "Дивіться, я можу забути про свій сан і стати звичайним веселим мирянином!" Прінгсгайм чоловік спритний і вміє кожному сподобатись: із старою пані Елізабет він трохи масноязикий, з пані Перманедер – ласкавий, лукаво-жартівливий, а з Томасом і Гердою – світський балакун. Мало не кожне слово в нього підсилене округлим жестом… Час від часу він отямлюється, згортає на колінах руки, закидає голову, нахмурює брови й прибирає суворого виразу. А як сміється, то хапливо, з присвистом, затягує крізь зуби повітря. Раптом з коридора долинає гомін, сміх слуг, і в дверях з'являється незвичайний вітальник – Гроблебен. Гроблебен, у якого на кінчику кістлявого носа вічно, за всякої пори року, висить довгаста крапля і ніколи не падає. Це робітник з консулових комор. Він має в господаря ще й підробіток – рано-вранці приходить на Брайтештрасе, збирає виставлене за дверима взуття і чистить його в переході внизу. Та на родинні свята Гроблебен з'являється ошатно вбраний, з квітками, крапля гойдається в нього під носом, і він плаксивим, масним голосом виголошує промову, після чого дістає винагороду. Але приходить він не тому!
На ньому чорний сурдут – з консулового плеча, – чоботи, намащені дьогтем, і синій вовняний шарф, обмотаний круг шиї. В руці, худій, червоній руці, він тримає великий букет бляклих, уже трохи переквітлих троянд, що помалу осипаються на килим. Він блимає маленькими запаленими очима і, мабуть, нічого не бачить… Він спиняється в дверях, тримаючи перед собою троянди, і відразу починає промову. Пані Елізабет після кожного слова підбадьорливо киває йому і часом помагає якою реплікою, консул дивиться на нього, звівши біляву брову, а дехто, наприклад, пані Перманедер, затуляє хусточкою рота.
– Я бідний чоловік, шановне панство, але маю чутливе серце, і коли в домі господаря мого консула Будденброка радість і щастя, то я й собі радію всією душею, бо завше бачив від нього саму тільки ласку. Отож я й прийшов від щирого серця привітати пана консула, і ласкаву пані, і всю достойну родину, і хай дитина росте здорова, бо ви заслужили того перед богом і людьми, таких хазяїв, як консул Будденброк, не багато знайдеться, він має добре серце, і господь за все йому віддасть…
– Добре, Гроблебене! Гарно сказано! Щиро вам дякую! Але нащо було купувати троянди?
Проте Гроблебен ще не скінчив, він натужує свій плаксивий голос і пересилює консула:
– … господь за все йому віддасть, кажу, йому і його достойній родині, як прийдуть ті часи, що ми станемо перед його святим престолом, бо колись ми всі підемо в могилу, і бідні, й багаті, така його свята воля і присуд, тільки одного покладуть у гарну лаковану труну з дорогого дерева, а іншого – в старий короб. Але всі ми порохом будемо… геть усі…
– Отакої, Гроблебене! В нас хрестини, а ви про смерть!..
– А це вам квіточки від мене, – докінчує Гроблебен.
– Дякую, Гроблебене! Ого, який букет! Нащо було так витрачатися! А такої промови я вже давно не чув!.. Нате, пригостіться собі на здоров'ячко! – Консул кладе Гроблебенові руку на плече і дає йому таляр.
– А це від мене, голубе! – мовить пані Елізабет. – Чи любите ви господа нашого Христа?
– Цілою душею, пані, щира правда!..

Гроблебен одержує таляр від неї, а тоді ще й третій, від мадам Пєрманедер, після чого, кланяючись, відступає до дверей і в задумі забирає назад свої троянди, ті, що не встигли. осипатись на килим…
Та ось підводиться бургомістр, консул веде його до карети, і це стає ніби знаком для інших гостей, – адже Герда Будденброк ще не цілком здорова. В покоях западає тиша. Пані Елізабет, Тоні з Ерікою та мамзель Юнгман прощаються останні.
– Ага, Ідо, – каже консул, – я собі подумав… та й мама погодилась… Ви всіх нас вигляділи, і як малий Йоганн трохи підросте… Тепер у нього є ще годувальниця, але потім треба буде вихователькі… Чи не перейшли б ви тоді до нас?
– Перейду, пане консул, коли ваша дружина згодна…
– Герда схвалює цей план, отже, всё домовлено.
Вже від дверей пані Перманедер ще раз вертається, обнімає брата, цілує в обидві щоки й каже:
– Це чудовий день, Томе! Я вже багато років не була така щаслива, як нині. Ми, Будденброки, дякувати богу, ще не занепали на силі! Глибоко помиляється той, хто думає інакше! Тепер, коли на світі є малий Йоганн, – як добре, що ми його назвали Йоганном! – тепер, здається мені, для нас настануть нові часи!
Розділ другий
Того ж таки вечора, о пів на десяту, Христіан Будденброк, власник фірми "Г.-Х.-Ф. Бурместер і компанія", тримаючи в руці свого модного сірого капелюха й жовтий ціпок з погруддям черниці замість головки, зайшов до вітальні свого брата, де той разом з Гердою щось читав.
– Добрий вечір, – привітався Христіан. – Слухай, Томасе, мені треба негайно поговорити з тобою… Вибач, Гердо… Дуже нагальна справа, Томасе.
Вони спустилися вниз, до темної їдальні. Консул засвітив одну з газових ламп на стіні й пильно глянув на брата. Він не сподівався нічого доброго від тієї розмови. Вдень він не мав нагоди поговорити з Христіаном, тільки встиг привітатися, але на хрестинах пильно стежив за ним і помітив, що той незвично поважний і чимось стривожений, під час проповіді пастора Прінгсгайма навіть чомусь вийшов з зали й довго не вертався… Томас не написав братові жодного рядка відтоді, як у Гамбурзі передав йому на сплату боргів десять тисяч марок у рахунок майбутнього спадку. "Живи так і далі, – сказав він тоді, – то скоро розтринькаєш усе, що маєш. Сподіваюся, що відтепер стежки паші не часто схрещуватимуться. Останні роки ти надто зловживав моєю прихильністю…" Що його тепер пригнало? Мабуть, щось справді незвичайне…
– Ну? – запитав консул.
– Я більше не можу, – заявив Христіан, опускаючись боком на один із стільців з високими спинками, що стояли круг столу, і затискаючи худими коліньми капелюх і ціпок.
– Дозволь запитати, чого саме ти не можеш і що привело тебе до мене? – поцікавився консул, не сідаючи.
– Я більше не можу, – знову сказав Христіан.
Він з якоюсь моторошною тривогою крутив головою і водив навколо маленькими, круглими, глибоко посадженими очима. Він мав тепер тридцять три роки, але здавався куди старшим. Його рудуватий чуб так порідшав, що голова була майже гола. Над запалими щоками випиналися гострі вилиці, а між ними страхітливим гаком стирчав величезний кістлявий ніс…
– Аби тільки це, – мовив вія і провів рукою вздовж лівого боку, не торкаючись тіла, – Це не біль, а мука, знаєш, ненастанна, нестерпна мука. Доктор Дрегемюллер у Гамбурзі сказав, що з цього боку в мене всі нерви

коротші! Ти тільки подумай – геть усі нерви, в цілому боці! Дуже дивне відчуття… Часом мені здається, що тут починає судомити, ось-ось відбере половину тіла і вже не відпустить… Ні, ти собі не уявляєш цього… Нема такого вечора, щоб я спокійно заснув. Схоплююся, бо раптом серце перестає битися і мене опановує жах… І таке буває не раз, а десять разів, перш ніж я засну. Не знаю, чи тобі знайоме це відчуття… Я спробую докладно описати його… Це ніби…
– Не треба, – холодно урвав його консул. – Думаю, ти прийшов не того, щоб розповісти мені про свій біль?
– Ні, Томасе, аби тільки це! Є ще й інше – моя контора! Я більше не можу.
– Знову заплутався? – Консул не спалахнув, не підняв голосу. Він спитав спокійно, дивлячись на брата стомленими, холодними очима.
– Не в тім річ, Томасе. Якщо казати правду… тепер уже однаково… то я, власне, ніколи й не виплутувався, навіть із тими десятьма тисячами… та ти й сам знаєш… Вони тільки не дали мені зразу піти на дно… Тут така справа… Невдовзі після того я знов мав збитки, на каві… І в зв'язку з антверпенським банкрутством… Що було, те було. Відтоді я, власне, нічого вже не робив, опустив руки. А жити ж якось треба… І ось тепер векселі й інші борги… П'ять тисяч талярів… Ох, ти не знаєш, у якому я становищі! І до всього ще й ця мука…
– Ага, опустив руки! – люто крикнув консул. Тієї хвилини він таки не стримався. – Кинув усе напризволяще, а сам притьмом розважатися! Думаєш, я не знаю, як ти жив? Як тинявся по театрах, цирках та клубах, волочився з непутящими жінками…
– Ти маєш на думці Аліну… Бачиш, Томасе, в таких речах ти мало тямиш, а моя біда, певне, в тому, що я тямлю забагато. Але ти правду кажеш, ця історія мені дорого коштувала і ще недешево коштуватиме, бо я хочу тобі сказати… ми ж брати, свої… Її третя дитина, дівчинка, вже півріча… від мене.
– Йолоп.
– Не кажи так, Томасе. Навіть коли ти гніваєшся, то повинен бути справедливий до неї і до… Чому б дитині не бути від мене? Що ж до Аліни, то ти просто не маєш права називати її непутящою. Їй аж ніяк не байдуже, з ким жити. Задля мене вона порвала з консулом Гольмом, що має грошей куди більше, ніж я, – ось як вона до мене ставиться… Ні, ти навіть не уявляєш собі, Томасе, яка то чудова жінка! Така здорова… така здорова!.. – ще раз сказав Христіан і підніс до обличчя руку з загнутими пальцями, як тоді, коли він розповідав про "That's Maria" і розпусту мешканців Лондона. – Аби ти тільки глянув на її зуби, коли вона сміється! Я таких зубів ніде більше не бачив, ні у Вальпарайсо, ні в Лондоні… Ніколи не забуду того вечора, як ми познайомилися з нею… в ресторані Уліха… Вона тоді була з консулом Гольмом, але я дещо розповів їй, трохи позалицявся… А як потім вона стала моєю… Ох, Томасе, це зовсім не те почуття, що опановує тебе після якоїсь вигідної операції! Але ти не любиш слухати про таке, я знов бачу по тобі. Зрештою, тепер цьому вже однаково кінець. Я попрощався з нею, хоч через дитину й не зможу порвати остаточно… Я, бачиш, хочу розрахуватися в Гамбурзі з усіма, кому винен, а тоді закрити свою торгівлю. Я більше не можу. З матір'ю вже розмовляв, і вона обіцяла дати мені наперед ще п'ять тисяч, щоб я міг виплутатись. Ти, звичайно, не заперечуватимеш, бо ж краще, коли просто скажуть, що Христіан Будденброк ліквідує свою контору і виїздить за кордон, аніж що він збанкрутував, сам знаєш. А я хочу податися знову до Лондона, Томасе, і там знайти собі якусь службу. Я Чимраз більше переконуюсь, що самостійність зовсім не для мене. Така відповідальність… Коли людина на службі, вона хоч спокійно

вертається ввечері додому… І в Лондоні мені було добре… Ти маєш щось проти?
Під час цієї розмови консул стояв спиною до брата, засунувши руки в кишені, і виводив ногою на підлозі якісь фігури.
– Гаразд, їдь до Лондона, – тільки й сказав він.
І, навіть не обернувшись до Христіана, лишив його в їдальні й повернувся нагору.
Проте Христіан пішов за ним, підступив до Герди, що сиділа з книжкою, і подав їй руку.
– На добраніч, Гердо. Так, скоро я вирушаю до Лондона. Цікаво, як доля кидає людиною. Знову непевність, бо знаєш, у такому великому місті, де на кожному кроці на тебе чигає пригода, може що завгодно статися. Дивно… Тобі знайоме таке почуття? Воно гніздиться десь тут, у ділянці шлунка… Дуже дивно…
Розділ третій
Джемс Меллендорф, найстаріший сенатор від купців, помер страшною, трагікомічною смертю. Хворий на діабет дідуган настільки втратив інстинкт самозбереження, що останніми роками цілком піддався жадобі до тістечок і тортів. Доктор Грабов, що був домашнім лікарем і в Меллендорфів, опирався цьому з усією енергією, на яку тільки був здатний, а стурбована родина лагідно, проте настійливо почала відбирати в старого все солодке. І що ж тоді зробив сенатор? Остаточно здитинівши, найняв собі на якійсь убогій вуличці – на Малій Грепельгрубе, під Муром чи на Енгельсвіші – кімнатку, комірчину, лігво, куди він закрадався, щоб потайці попоїсти торта… Там його й знайшли мертвого, з не дожованим тістечком у роті, в поплямленому сурдуті, біля злиденного столу, на якому лежали недоїдені ласощі. Апоплексичний удар урятував сенатора від повільного виснаження.
Родина покійного намагалась якомога зберегти в таємниці огидні подробиці його смерті, але чутка про них швидко поширилася по місту, і вони стали основною темою розмов на біржі, в клубі, в "Гармонії", в конторах, у громадській раді, на бенкетах, проханих обідах і вечірках, бо старий помер у лютому – лютому шістдесят другого року, – якраз посеред сезону. Навіть приятельки Елізабет Будденброк на Єрусалимських вечорницях, як Лея Гергардт робила перепочинок, ділилися враженнями про смерть сенатора Меллендорфа, навіть маленькі учениці недільної школи перешіптувалися про неї, коли шанобливо переходили великий будденброківський передпокій, а пан Штут з Дзвоноливарної докладно обговорив її з дружиною, що бувала в найвищих колах.
Проте цікавість людська не могла довго живитися тим, що минуло. Одночасно зі звісткою про смерть старого сенатора виникло животрепетне питання: хто його заступить? А коли тіло небіжчика прийняла земля, це питання вже взяло гору над усіма.
Скільки хвилювань, скільки закулісної метушні! Чужинець, що приїздить до міста оглянути пам'ятки середньовіччя й мальовничі околиці, нічого того не помічає, але яка бурхлива діяльність, яке збудження сховане від його ока! Чесні, розважні, не заражені скепсисом думки стикаються, вергаючи громи своїх переконань, приглядаються одна до одної і повільно, дуже повільно доходять порозуміння. Киплять пристрасті. Тихо підкопуються зарозумілість і марнославство. Оживають поховані надії і, не встигнувши розквітнути, в'януть. Старий купець Курд з Пекарської, що за кожних виборів одержує три або чотири голоси, знову, тремтячи, сидітиме вдома н чекатиме на вістку з ратуші, але й цього разу його не виберуть; він і далі з чесним, самовдоволеним виразом на обличчі постукуватиме паличкою

по бруківці і зійде в могилу, маючи в серці кривду, що так і не став сенатором…
Коли в четвер на родинному обіді зайшла мова про смерть Джемса Меллендорфа, пані Перманедер, висловивши належний у такому випадку жаль, почала кінчиком язика водити по верхній губі й хитро поглядати на брата, що змусило дам Будденброк з невимовно глузливим виглядом перезирнутися, а тоді, ніби на команду, стулити уста й примружити очі. Консул швидким, поглядом відповів на хитрий сестрин усміх і змінив тему розмови. Він знав, що в місті вже висловлювали думку, яку так захоплено плекала в душі Тоні…
Прізвища зринали й відпадали. Натомість називали когось іншого й докладно обговорювали всі його можливості. Геннінг Курц з Пекарської був занадто старий. Врешті, місту потрібні були свіжі сили. Консул Гупеус, торговець деревом, чиї мільйони не легко було переважити, за конституцією не міг попасти до сенату, бо там уже сидів його брат. У списку лишилися консул Едуард Кістенмакер, торговець вином, і консул Герман Гагенштрем. Але поряд з ними від самого початку чути було ще одне прізвище: Томас Будденброк. І чим ближче був день виборів, тим ясніше ставало, що разом з Германом Гагенштремом він має найбільше шансів.
У Германа Гагенштрема, безперечно, були свої прибічники і прихильники. Його запал у громадських справах, неймовірно швидкий розквіт і розширення фірми "Штрунк і Гагенштрем", розкішний спосіб життя, його дім і паштет з гусячої печінки, який там подавали на сніданок, не могли не справити враження. Цей високий, трохи затовстий чоловік з короткою рудавою бородою і приплющеним носом, чийого діда ніхто не знав, навіть сам' онук, і чий батько через своє вигідне, але сумнівне одруження був майже вилучений з товариства, та все ж, породичавшися з Гунеусами і Меллендорфами, став нарівні з п'ятьма чи шістьма найзаможнішими родинами, – цей чоловік безсумнівно був видатною і шанованою постаттю в місті. Новим, а отже й принадним в особі Германа Гагенштрема, тим, що вирізняло його і, на думку багатьох городян, висувало на провідне становище, був властивий йому лібералізм і толерантність. Він легко, з розмахом заробляв і тратив гроші, не те що тутешні купці, звиклі до впертої, терплячої праці й до суворого дотримання успадкованих принципів, Цей чоловік, вільніш від обтяжливих пут традицій та пошани до предків, був самостійний у своїх вчинках і цурався всього старомодного. Він і мешкав не в котромусь із старовинних, безглуздо просторих патриціанських будинків, де навколо велетенського переходу тягнуться полаковані в білий колір галереї. Його дім на Піщаній – південному продовженні Брайтештрасе, – з простим, пофарбованим олійною фарбою фасадом, з практично розташованими приміщеннями й дорогим, елегантним і зручним умеблюванням, був новий і не мав у собі нічого манірного. До того ж недавно консул Гагенштрем, влаштовуючи бенкет, запросив у той свій дім співачку, що гастролювала в міському театрі: після вечері вона виступила перед його гістьми, серед яких був також його брат, доктор права, естет і шанувальник мистецтва, і дістала за те щедру винагороду. Певна річ, Герман Гагенштрем не домагався б у громадській раді збільшення коштів на відновлення і збереження середньовічних пам'яток. Зате всі знали, що він перший, таки справді найперший у місті завів удома і в своїй конторі газове освітлення. Якщо консул Гагенштрем і керувався в житті якоюсь традицією, то тільки тією, що перейняв від батька, старого Гінріха Гагенштрема – передовим, вільним від будь-яких упереджень світоглядом, Саме це й викликало захват у городян.

Почесне становище Томаса Будденброка грунтувалось на іншому, В консуловій особі шанували не тільки його самого, а й не забутих іще його батька, діда й прадіда; крім своїх власних ділових та громадських успіхів, він мав за плечима столітню славу купецького роду. Найбільше ж, мабуть, важило те, що він умів легко, невимушено, з незвичайним смаком показати ту славу й скористатися нею і що навіть серед учених городян він вирізнявся далеко не пересічним рівнем загальної освіти, яка скрізь, де він її виявляв, викликала подив і пошану…
На родинних четвергах у Будденброків у присутності консула про майбутні вибори згадували тільки мимохідь, майже байдужим тоном, і то пані Елізабет скромно відводила вбік блакитні очі. А все-таки пані Перманедер не могла втриматися, щоб часом не похизуватись дивовижним знанням конституції: окремі її параграфи, а саме ті, що стосувалися виборів до сенату, вона вивчила так досконало, як колись закон про розлучення. Потім вона заводила мову про виборчі курії, про склад виборців, про бюлетні, зважувала всі можливі випадки, ані разу не затнувшись проказувала урочисту присягу, яку повинні скласти виборці, розповідала про "відкрите обговорення" занесених до списку кандидатів, що має відбутися згідно конституції в кожній виборчій курії, і висловлювала палке бажання взяти участь у "відкритому обговоренні" особи Германа Гагешптрема. За хвилю вона нахилилася над столом і почала рахувати кісточки зі сливового узвару на тарілочці в брата: "Буде – не буде, буде – не буде"… І кінчиком ножа швидко перекинула з сусідньої тарілки кісточку, якої бракувало до рахунку. А після обіду вопа таки не витримала й потягла консула за рукав до вікна:
– О господи, Томе, якщо ти станеш… якщо наш герб повісять у збройній кімнаті в ратуші… я вмру з радощів! Упаду мертва, ось побачиш!
– Ну, Тоні, серденько, будь витриманіша й поважніша, дуже тебе прошу! Тобі ж ніколи не бракувало гідності. Хіба я перед кимось запобігаю, як Геннінг Курц? Ми й без сенаторства чогось варті… А ти, чи так, чи інак, а зостанешся жива.
Тим часом агітація, наради, боротьба думок провадились далі. Консул Петер Дельман, suitier, власник фірми, від якої вже лишилася тільки назва, і батько двадцятисемирічної дочки, спадщину якої він проїв, також брав участь у передвиборчій кампанії; спершу на обіді в Томаса Будденброка, а потім на обіді в Германа Гагенштрема гучним, розкотистим; голосом величав господаря "паном сенатором". Зате Зігізмунд Гош, старий маклер Гош, ходив по місту, мов розлючений лев, і відверто погрожував, що задушить кожного, хто не захоче голосувати за консула Будденброка.
– Консул Будденброк, панове!.. О! Що то за людина! Я стояв пліч-о-пліч з його батьком сорок восьмого року, коли той одним словом погамував лють збунтованого простолюду… Якби на світі була справедливість, то вже його батько, вже батьків батько стали б сенаторами…
Властиво ж, серце панові Гошу запалив не так сам консул, як його дружина, з роду Арнольдсенів. Не те, щоб маклер коли-небудь перемовився з нею бодай словом. Він не належав до кола багатих купців, не обідав з ними й не ходив до них у гості. Але, як уже згадувано, не встигла Герда Будденброк з'явитися в місті, як погляд понурого маклера, спраглий усього незвичайного, миттю спостеріг її. Непомильне чуття зразу підказало йому, що ця жінка покликана надати якогось змісту його порожньому життю, і він душею й тілом віддався їй у рабство, хоч Герда Будденброк навряд чи знала його ім'я. Відтоді він, мов тигр навколо приборкувача, подумки кружляв навколо цієї нервової, йде надзвичайно стриманої дами, якій його навіть ніхто не відрекомендував, – і все це з зловісною міною і підступно-

покірною поставою, з такою самою, як на вулиці, на превеликий її подив, скидав перед нею свого єзуїтського капелюха… Буденний світ не давав йому змоги зробити задля цієї дами нечуваний злочин, за який би він прийняв кару з сатанинською байдужістю, закутаний у свій плащ, згорблений, понурий і незворушний! Нудні звичаї не дозволяли з допомогою вбивств, злочинів і кривавих інтриг посадити що жінку на королівський троп. І йому не залишалося нічого іншого, як голосувати в ратуші за її чоловіка, якого він шалено поважав, та ще, може, колись присвятити їй свій переклад повної збірки п'єс Лопе де Веги.

Розділ четвертий

"Кожне звільнене місце в сенаті має бути заступлене протягом місяця", – каже конституція. Минуло три тижні від смерті Джемса Меллендорфа, і ось настав день виборів. Був кінець лютого, надворі стояла відлига.

О першій годині на Брайтештрасе, перед ратушею з фасадом, викладеним візерунчастими кахлями, із шпичастими баштами й башточками, Що пнулися в сірувате небо, з критим порталом на колонах і готичними аркадами, з яких відкривався краєвид на ринковий майдан з криницею, зібрався натовп. Люди терпляче стоять на брудному мокрому снігу, що геть розлазиться під ногами, оглядаються на сусідів, тоді знову витягають шиї і втуплюють очі в ратушу. Бо там, за порталом, у залі засідань, де півколом розставлено чотирнадцять крісел, виборча рада, що складається з сенаторів і членів громадської ради, очікує пропозицій виборчих курій…

Справа затяглася. Видно, дебати в куріях ніяк не скінчаться, й досі триває запекла боротьба і виборчій раді не названо якогось одного кандидата, а то бургомістр негайно проголосив би його вибраним… Дивно! Ніхто не знає, де і як беруться чутки, але вони просякають за портал на вулицю і ширяться далі. Може, Каснерсен, старший із двох кур'єрів ратуші, що сам себе зве не інакше як "державним урядовцем", стоячи на сходах і відвернувши очі, непомітно, крізь зціплені зуби, самими куточками вуст передає їх надвір? Ось уже стало відомо, що виборча рада нарешті одержала пропозиції і що кожна з трьох курій висуває іншого кандидата: Гагенштрема, Будденброка, Кістенмакера! Дай боже, щоб хоч таємне голосування з бюлетнями дало котромусь необхідну більшість! Той, хто не має теплих калош, починає притупувати, бо мерзнуть ноги.

Тут зібралися ж чекають люди з усіх суспільних верств. Стоять моряки з голими татуйованими шиями, засунувши руки в широкі й глибокі кишені штанів; вантажники в блузах і коротких штанях із чорного налощеного полотна, з на диво простодушними обличчями; візники з батогами в руках, які позлазили з навантажених мішками возів, щоб довідатися про наслідки виборів; служниці з хустками на шиї, у фартухах поверх грубих смугастих спідниць, у біленьких чепчиках і з великими кошиками в голих руках; перекупки в солом'яних капорах, які торгували рибою і зеленню, навіть кілька гарненьких городниць у голландських ковпаках, коротких спідницях і в яскраво вишитих корсетах, з пройм яких спадають довгі, збористі білі рукави… Тут і сусідні крамарі, що без шапок повиходили з своїх крамниць і діляться враженнями, і гарно вбрані молодики – сини заможних купців, що в конторах своїх батьків та їхніх приятелів відбувають три- або чотирирічну практику, і школярі з ранцями чи в'язочками книжок…

Позад двох робітників з колючими моряцькими бородами, що завзято жують тютюн, стоїть якась дама і схвильовано крутить головою, щоб побачити ратушу з-за їхніх широких плечей. На ній довга, облямована рудим хутром вечірня накидка, яку вона притримує зсередини руками, а обличчя геть затулене густим, брунатним серпанком. Ноги в калошах безпорадно тупають по розталому снігу…

– Їй-бо, твого пана Курца знову не виберуть, – каже один робітник.
– Бачу й без тебе, думаєш, лише ти такий мудрий. Вони тепер усі голосують за Гагенштрема, Кістенмакера й Будденброка.
– Авжеж, от тільки хтозна, чия візьме.
– А по-твоєму, чия?
– По-моєму? Гадаю, що виберуть Гагенштрема.
– Ото сказав! Нащо б таке, в дідька, плескати язиком!
Він випльовує тютюн собі під ноги, бо в такому натовпі ніяк чвиркнути поперед себе, підсмикує руками штани під пасок і веде далі:
– Гагенштрем ненажера, так роз'ївся, що дихати носом не може… Ні, якщо вже господаря мого, пана Курца, знов провалять, то я волію Будденброка. Приємний чолов'яга.
– Велике діло, зате Гагенштрем багатший.
– То й що? Річ не в багатстві.
– А Будденброк надто вже виджендженурений – і манжети, і шовкова краватка, і закручені вуса… Ти бачив, як він ходить? Підскакує, мов горобець.
– Тьху, дурний! Ніби когось за ходу вибирають.
– А чи то не його сестра втекла вже від двох чоловіків?
Дама в накидці вся холоне…
– Та щось таке було. Але ми про те не знаємо, та й консул за сестру не відповідає. "А що, хіба ні? – думає дама в серпанку і стискає руки під накидкою. – Хіба ні? 0, дякувати богу!"
– До того ж, – додає прихильник Будденброка, – у нього сам бургомістр Евердік тримав сина до хреста, це, скажу я тобі, щось та важить… "Ще б пак! – думає дама. – Авжеж, богу дякувати, це справило враження!.."
Вона здригається: нова чутка пробігає натовпом і досягає її вух. Загальні вибори не дали наслідків. Едуард Кістенмакер, що одержав найменше голосів, відпав. А боротьба між Гагенштремом і Будденброком триває далі, Якийсь городянин поважно пояснює, що коли голоси діляться нарівно, треба вибрати п'ять "найстарших", які вже мають вирішити справу більшістю голосів.."
Раптом перед самим порталом хтось вигукує!
– Вибрано Гайне Зеегазе!
А той Зеегазе – непросипущий п'яниця, що розвозить хліб на ручному візку. Всі регочуть і спинаються навшпиньки, щоб побачити жартуна. Даму в серпанку теж нападає нервовий сміх, плечі її здригаються. Та за хвилину вона стріпується. "Тепер не до жартів!" – швидко опановує себе й знову жадібно дивиться з-за плечей двох робітників на ратушу, І враз руки їй опускаються, накидка розхристується на грудях, і вона завмирає, згорблена, знесилена, знищена. "Гагенштрем!" – невідомо звідки взялася звістка. Вона ніби постала з землі чи впала з неба і пробігла по всьому натовпі. Ніхто вже не сперечається. Сталося. Гагенштрем! Дамі в серпанку треба було й сподіватися цього. Так завжди буває в житті. Можна йти додому. Вона відчуває, як до горла підступають сльози…
Але так триває не довше, ніж секунду. Зненацька натовп подається назад, ніби від якогось поштовху, передні налягають на задніх, і водночас біля порталу з'являється щось багряне… То червоні камзоли обох кур'єрів, Касперсена й Улефельда, що в парадному вбранні, в трикутних капелюхах, білих рейтузах, у чоботях із жовтими викотами і з шпагами з'являються пліч-о-пліч і йдуть крізь натовп, який розступається перед ними.
Вони ступають, мов сама доля: поважні, мовчазні, величні, з опущеними очима, не озираючись ні праворуч, ні ліворуч… З невблаганною рішучістю вони простують у той бік, який їм визначили наслідки виборів. І йдуть не в напрямку Піщаної, а звертають праворуч, по Брайтештрасе!

Дама в серпанку не вірить своїм очам. Та всі навколо неї бачать те саме. Натовп рушає в той бік, що й кур'єри. Чути голоси:
– Ні, ні, Будденброк! Не Гагенштрем!..
А з порталу, жваво розмовляючи, виходять якісь панове, завертають за ріг і швидко йдуть на Брайтештрасе, щоб першими встигнути з привітаннями. Тоді дама підбирає накидку й пускається бігти. Вона біжить так, як, власне, дамі бігати не годиться. Серпанок зсувається й відслоняє розпашіле обличчя; та їй тепер байдуже. І хоч одна з її обшитих хутром калош весь час застряє в мокрому снігу й страшенно заважає йти, дама випереджає всіх. Вона перша досягає будинку на розі Пекарської, дзвонить, мов на гвалт, гукає служниці, яка відчиняє їй двері: "Ідуть, Катрін, ідуть!", вибігає сходами нагору, вривається до вітальні, де брат, і справді блідий, відкладає газету і зводить руку, ніби хоче захиститися від неї… Вона обіймає його й каже:
– Ідуть, Томе! Тебе вибрано, а Герман Гагенштрем провалився!
Це було в п'ятницю. А вже другого дня сенатор Будденброк стояв у ратуші перед кріслом небіжчика Джемса Меллендорфа в присутності батьків міста та представників громадської ради і складав таку присягу:
– Присягаюсь сумлінно виконувати свої обов'язки, скільки стане моєї сили дбати про добробут держави, твердо дотримуватись конституції, чесно порядкувати громадським майном і на службі, а також під час будь-яких виборів, не зважати ні на власну користь, ані на родинні чи дружні почуття. Присягаюсь пильнувати державних законів і ставитись справедливо до кожного, чи він буде багатий, чи вбогий. Присягаюсь не розголошувати того, чого не слід розголошувати, а особливо тримати в таємниці те, що мені буде таємно довірене. І хай поможе мені господь!
Розділ п'ятий
Наші бажання та вчинки випливають з певних потреб наших нервів, які важко визначити словами. Те, що в Томаса Будденброка вважали за "франтуватість" – його увага до свого зовнішнього вигляду, нахил до розкоші в туалетах, – насправді було чимось зовсім інакшим. Спочатку – тільки прагненням ділової людини завжди почувати себе акуратною і бездоганною з ніг до голови, оскільки це почуття додавало впевненості. Але з роками вимоги, які він ставив сам до себе і які люди з його оточення ставили до його здібностей і сили, зростали. Він був переобтяжений повинностями, власними й громадськими. На засіданні ради, коли ділили обов'язки між сенаторами, йому випало керувати відділом податків. Але він клопотався ще й залізницею, митом та іншими державними справами, і на незчисленних засіданнях різних правлінь та контрольних комісій, де він після виборів неодмінно головував, йому доводилось мобілізовувати всю свою обережність, люб'язність і гнучкість, щоб не зачепити гонору куди старших за себе людей, на вигляд нібито коритися їхньому багаторічному досвідові, а все ж тримати владу в своїх руках. І як не дивно, а водночас зростала і його "франтуватість", тобто потреба відсвіжуватися, фізично оновлюватися, кілька разів на день міняти вбрання, щоб почувати себе відпочилим і бадьорим. Це означало, що хоч Томас Будденброк мав усього лише тридцять сім років, він почав занепадати на силі й швидко виснажуватись…
Коли добрий доктор Грабов радив Томасові більше відпочивати, той відповідав:
– О ні, любий докторе, про це ще мені рано думати!
Цим він хотів сказати, що повинен ще дуже багато всього зробити, поки відчує – може, в далекому майбутньому, – що досяг мети й здобув собі право на відпочинок. Насправді ж він не дуже вірив, що такий час настане. Його щось штовхало вперед і не давало спокою. Навіть коли він нібито

відпочивав – скажімо, після обіду, з газетою в руках, поволі, але якось завзято підкручуючи гострі кінчики вусів, – на його блідих скронях проступали жилки, а в голові роїлися тисячі планів. І він так само поважно розмірковував над якимось торговельним маневром чи публічним виступом, як і над своїм наміром поповнити нарешті запас білизни, аби хоч тут на якийсь час мати почуття, що все доконано і впорядковано.
Такі закупки й обнови давали йому хвилинне вдоволення, заспокоювали душу, і він не остерігався зайвих витрат, бо останніми роками торгівля йшла так успішно, як хіба за часів його діда. Фірма здобула собі славу не тільки в місті, а й далеко за його межами, і пошана до неї серед купецтва дедалі зростала. Кожен, хто заздрісно, а хто з дружньою прихильністю, складав ціну його працьовитості й спритності, тим часом як сам він надаремне прагнув спокійної, впорядкованої діяльності, бо з розпачем усвідомлював, як відстає дійсність від задумів, породжуваних його творчою уявою.
Ось чому, коли влітку того ж таки шістдесят третього року сенатор Будденброк надумав збудувати собі новий великий дім, то була аж ніяк не зарозумілість. Щаслива людина з місця не рушає. Томаса Будденброка спонукав до цього внутрішній неспокій. Городяни сміливо могли приписати цей задум його "франтуватості", бо находив він з того самого джерела. Новий дім, докорінна зміна зовнішніх умов, пакування, переїзд, розташування на новому місці, без усього старого, зайвого, того, що осіло за минулі роки, – ця перспектива давала сенаторові почуття чистоти, оновлення, свіжості, цнотливості, снаги… А йому, певне, дуже потрібне було таке почуття, бо він палко вхопився за свою ідею і навіть уже. наглядів собі місце.
То була досить велика ділянка землі в нижньому кінці Рибальської. Продавався старий, посірілий, занедбаний будинок; господарка і єдина мешканка його, стара панна, остання паросць забутої родини, недавно померла. На тому місці сенатор хотів збудувати свій дім і, йдучи в гавань, пильно придивлявся до нього. Сусідство його вдовольняло? добротні міщанські будинки з шпичастими дахами. Найскромиіший з них був той, що стояв навпроти, вузенький, з квітковою крамничкою внизу.
Томас Будденброк ревно взявся здійснювати свій задум. Він прикинув, скільки треба коштів, і хоч виходила чимала сума, вирішив, що може її виділити, не зашкодивши фірмі. А проте аж зблід, подумавши, що все це, мабуть, даремний клопіт, і не міг не признатися собі, що теперішній дім досить просторий для нього, дружини, дитини й слуг. Але підсвідома потреба виявилася сильнішою, і, бажаючи, щоб хтось збоку підтримав і виправдав його наміри, він найперше поділився ними з сестрою.
– То як ти на це дивишся, Тоні? Наші кручені сходи до ванної кімнати, звичайно, дуже милі, але, властиво, це де дім, а коробочка. Таке все непоказне, еге ж? І тепер, коли ти справді зробила мене сенатором… Одне слово, не знаю, чи можу я собі дозволити…
О господи, чого тільки в очах мадам Перманедер він не міг собі дозволити! Серце її сповнилось захвату й гордощів. Склавши руки на грудях, піднявши плечі й закинувши голову, вона почала ходити по кімнаті.
– Ти правду кажеш, Томе! О господи, святу правду! Які тут можуть бути заперечення! Та ще й коли в чоловіка дружина – з роду Арнольдсенів, з сотнею тисяч талярів посагу… Я так пишаюся, що ти мені першій звірився! Дякую тобі, Томе… Але як уже будувати, то аристократичний дім, скажу я тобі!..
– Авжеж, я теж так думаю! І грошей не пошкодую. Проект треба замовити Фойгтові. Я вже немов бачу, як ми з тобою будемо його вивчати, і наперед радію. Фойгт має добрий смак…

Далі Томас дістав підтримку в Герди. Їй дуже сподобався його намір. Правда, перебиратися було не дуже приємно, зате вона тішилася, що матиме велику музичну залу з доброю акустикою. А щодо пані Елізабет, то вона відразу ладна була визнати синів намір логічним наслідком його попередніх успіхів, за які вона не переставала дякувати в молитвах богові. Відколи народився спадкоємець і консула вибрали в сенат, її материнські гордощі виявлялися ще відвертіше; вона так вимовляла: "Мій син, сенатор", що дам Будденброк із Брайтештрасе поймала злість.
Старі дівки й справді не мали чим себе винагородити за прикре видовисько зовнішнього процвітання Томаса Будденброка. Глузувати в четвер з убогої Клотільдя – не велика радість. Що ж до Христіана, який за допомогою містера Річардсона, колишнього свого принципала, знайшов у Лондоні службу і недавно зателеграфував звідти про своє божевільне бажання одружитися з панною Пуфогель, – на що, звичайно, мати відповіла якнайсуворішою доганою, – щодо Христіана, то він просто опустився до рівня Якоба Крегера, і про нього вже не було чого говорити. Отож їм лишалося розважати душу невеличкими вадами пані Елізабет і пані Перманедер – наприклад, заводити мову про зачіски, і тоді пані Елізабет могла з найневиннішою міною сказати, що вона воліє зачісувати "свої" коси гладенько, хоч кожна людина, наділена глуздом від бога, а надто дами Будденброк, добре знала, що незмінне рудувате волосся під чепчиком старої дами, зачесане на проділ, давно вже було не "її" косами. Ще цікавіше було підбивати кузину Тоні на розмову про тих осіб, що зіграли негарну роль у її житті. Плаксивий Трішке! Грюнліх! Перманедер! Гагенштреми!.. Ці найменння, коли Тоні була сердита, злітали з її вуст, мов короткий бойовий клич сурми, і приємно лоскотали слух дочок дядька Готгольда.
Крім того, вони не приховували одна від одної – та й перед іншими не зобов'язані були мовчати, – що малий Йоганн страшенно повільно вчиться ходити й говорити… І справді, треба визнати, що Ганно – таке пестливе ім'я вигадала для сйна Герда Будденброк, – уже вміючи досить добре називати всіх членів родини, ніяк не міг чітко вимовити найменння Фрідеріки, Генрієти й Пфіфі. І з ходою в нього справи були кепські: в рік і три місяці він ще не ступив сам жодного кроку, і дами Будденброк, безнадійно похитуючи головами, почали вже казати, що дитина ніколи не навчиться ходити й на все життя лишиться німою.
Потім їм довелося визнати своє сумне пророцтво за помилку; але ніде було правди діти, Ганно таки трохи відставав у розвитку. З перших же днів йому довелося тяжко боротись за своє життя, і родина постійно перебувала в тривозі за нього. На світ він прийшов тихою, кволою дитиною, а відразу після хрестин триденний пронос з блювотою заледве не спинив назавжди маленьке серце, яке доктор Грабов насилу примусив битися після появи хлопчика на світ. Ганно вижив, і добрий доктор порадив особливе харчування й пильний догляд за дитиною, щоб минути небезпечну пору, коли в неї почнуть прорізуватися зуби. Та все ж, як тільки крізь ясна пробився перший біленький зубок, малого почало судомити. Потім корчі верталися кілька разів, у ще тяжчій і страшнішій формі. Знову дійшло до того, що старий лікар мовчки стискав батькам руки… Дитина лежала цілком виснажена, застиглий погляд оточених тінями очей, спрямований кудись убік, свідчив про те, що хвороба зачепила мозок. Здавалося, що, може, й краще було б, якби настав кінець.
Проте Ганно переборов недугу, очі почали розрізняти навколишній світ, і хоч перебуті злигодні затримали його розвиток, хоч він надто повільно вчився ходити й говорити, все ж таки безпосередня небезпека йому вже не загрожувала.

Ганно був тендітний і досить високий як на свій вік.
Русяве, ледь хвилясте, дуже м'яке волосся після хвороби почало надзвичайно швидко рости і скоро спадало вже аж на плечі, що тонули в згортках широкої, схожої на фартушок дитячої сукенки. У хлопцеві виразно проступала родинна схожість. З самого початку видно було, що руки в нього будденброківські: широкі, трохи закороткі, але дуже гарні; ніс достеменно такий, як у батька й прадіда, хоч ніздрі начебто мали стати ще витонченіші. Зате в нижній частині обличчя, довгастій і вузькій, не було нічого ні будденброківського, ні крегерівського, її хлопець успадкував від материного роду, а надто вуста, що вже тепер стискалися якось болісно й тривожно… Згодом ті вуста дедалі дужче личили до виразу його дивовижних, золотаво-брунатних очей, обведених синюватими тінями…
Так почав своє життя малий Ганно: батько дивився на сина із стриманою ніжністю, мати дбайливим оком стежила, щоб він був доглянутий і вбраний, тітка Антонія обожнювала його, а бабуся Елізабет і дядько Юстус обдаровували олов'яними солдатиками та дзигами. І коли на вулиці з'являвся його гарненький візочок, люди дивилися на нащадка Будденброків з цікавістю й надією. Поки що його гляділа нянька, шановна мадам Дехо, але вже вирішено, що в новому будинку її заступить Іда Юнгмаи, а пані Елізабет пошукає собі іншу помічницю…
Сенатор Будденброк здійснив свої плани. Він без жодних труднощів придбав ділянку на Рибальській, а будинок на Брайтештрасе, за продаж якого відразу ж з понурою міною взявся маклер Гош, купив Стефан Кістенмакер: родина в нього росла, а він з братом заробляв на червоному вині добрі гроші. Будівництво доручили панові Фойгтові, і невдовзі по четвергах, у родинному колі, вже можна було, розгорнувши докладне креслення, помилуватися чудовим майбутнім домом; каріатидами з пісковика, що підтримували закритий балкон, пласким дахом, про який Клотільда протягло й радісно зауважила, що там можна буде пити каву після обіду… Навіть з нижніми приміщеннями на Менгштрасе, які мали спорожніти, бо сенатор вирішив перенести на Рибальську й свою контору, теж усе владналося швидко і якнайкраще: їх винайняло міське товариство страхування майна від пожежі.
Настала осінь, старий сірий будинок обернувся в купу уламків, а як минула зима, над його просторими льохами почав здійматися новий дім Томаса Будденброка. В місті не було цікавішої теми: "Оце-то будинок! Класний! Найкращий на всю околицю! Ліпшого, мабуть, і в Гамбурзі немає! Але ж і коштує, либонь, добру купу грошей. Старий консул напевне не пішов би на таке марнотратство…"
Сусіди в будинках із шпичастими дахами стояли біля вікон, дивилися, як на риштуванні працюють робітники, раділи, що будівля росте, як з води, і вгадували, коли відбудеться освячення нового дому.
Нарешті той день настав, і відсвятковано його за всіма звичаями. Нагорі, на пласкому даху, старший муляр виголосив промову, а скінчивши, кинув через плече пляшку шампанського; водночас між піднятими прапорами загойдався на вітрі важкий вінок з троянд і гілля, перев'язаний барвистими стрічками. Потім у сусідній корчмі для всіх робітників накрито святковий стіл: пиво, бутерброди, сигари. Сенатор Будденброк з дружиною і маленьким сином, якого несла на руках мадам Дехо, пройшов поміж столами в низькому приміщенні і подякував робітникам, що пили за його здоров'я. Надворі Ганно знову посадили у візочок, і Томас з Гердою перейшли на другий бік вулиці, щоб ще раз глянути на червоний фасад з білими каріатидами. Там, перед маленькою квітковою крамничкою з вузькими дверима І скромною вітриною, де на зеленій скляній підставці видніло кілька

горщиків з лілеями, стояв Іверсен, господар крамнички, білявий велетень у вовняній куртці, і його дружина, набагато тендітніша, з смаглявим, південного типу обличчям. Вона тримала однією рукою чотири- чи п'ятирічного хлопчика, другою гойдала візочок, де спало немовля, і, видно, була знову при надії.
Іверсен низько й незграбно вклонився, а його дружина, не перестаючи гойдати візочок, спокійно й пильно роздивлялася чорними довгастими очима на Герду, що наближалася до неї під руку з чоловіком.
Томас спинився й показав паличкою на вінок угорі.
– Гарно ви його сплели, Іверсене!
– То не я, пане сенатор. То робота моєї жінки.
– Ага! – тільки й мовив сенатор, ледь закинув голову і глянув на пані Іверсен ясним, відвертим, приязним поглядом. Тоді, ні слова більше не сказавши, попрощався ввічливим помахом руки,

Розділ шостий

Якось у неділю, на початку липня, – сенатор Будденброк уже з місяць жив у новому будинку, – пані Перманедер підвечір навідалась до брата. Вона поминула холодний мурований вестибюль з барельєфами за мотивами Торвальдсена[65], звідки праворуч вели двері до контори, подзвонила в двері ліворуч, які можна було відчинити з кухні, натиснувши на гумову кульку, і в просторому передпокої, де коло сходів стояв ведмідь, Тібуртіусів подарунок, довідалась від служника Антона, що сенатор ще працює.
– Чудово, – мовила Тоні. – Дякую, Антоне, я піду до нього.
Але вона спершу поминула двері до контори й пройшла трохи далі праворуч, туди, де вгору здіймалася грандіозна сходова клітка. На другому поверсі її оточувало лите чавунне поруччя, а на третьому вона переходила в простору галерею з білими колонами, що виблискували позолоченими капітелями; з моторошної висоти скляної стелі звисала величезна позолочена люстра.
– Аристократично! – вдоволено мовила пані Перманедер, дивлячись на цю осяйну розкіш, яка для неї була просто втіленням сили, блиску й тріумфу Будденброків. Та враз похопилася, що прийшла сюди з сумною справою, і поволі рушила до входу в контору.
Томас був там сам, сидів на своєму місці біля вікна й писав листа. Він скинув очі, звів брову і простяг сестрі руку.
– Добрий вечір, Тоні, що скажеш доброго?
– Ох, доброго мало, Томе!.. Знаєш, твоя сходова клітка просто чудова}.. А ти сидиш тут потемки й пишеш?
– Так… дуже нагальний лист. То, кажеш, доброго мало? Ну, так чи інак, вийдімо в садок, там приємніше. Ходімо.
Коли вони йшли передпокоєм, з другого поверху долинуло тремтливе скрипкове адажіо.
– Послухай! – мовила пані ІІерманедер і на хвильку спішилася. – Герда грає. Божественно! О господи, ця жінка справжня фея! А як там Ганно, Томе?
– Десь, мабуть, вечеряє з Ідою. Погано, що він і досі не навчився як слід ходити…
– Дарма, Томе, він ще своє надолужить! Ну як, задоволені ви Ідою?
– О, хіба нею можна бути незадоволеним…
Вони пройшли передпокій, поминули кухню і, відчинивши засклені двері, двома східцями спустилися у гарний, запашний квітник.
– Ну, то що? – запитав сенатор.

Було тепло й тихо. Рівно порозмірювані грядки сповнювали вечірнє повітря пахощами, а з фонтана, обсадженого високими синюватими півниками, у темне небо, де вже мерехтіли перші зірки, з лагідним плескотом здіймався струмінь води. В глибині садка невеличкі сходи з двома низенькими обелісками по боках вели на посипаний жорствою майданчик, де побудована була відкрита дерев'яна альтанка. В ній за опущеною тоненькою завісою стояло кілька садових стільців. Ліворуч ділянку відмежовувала мурована огорожа, а праворуч до саду прилягала бічна стіна сусіднього будинку, вся взята в дерев'яні грати, які з часом мав повити плющ. Обабіч східців і навколо майданчика з альтанкою росло кілька кущів порічок і агрусу. На весь садок було тільки одне велике дерево – сучкуватий волоський горіх, що ріс ліворуч коло огорожі.
– Річ у тому, – нерішуче почала пані Перманедер, коли вони поволі рушили посипаним жорствою майданчиком, – що Тібуртіус пише…
– Клара?! – вигукнув Томас. – Прощу, кажи швидше, не тягни!
– Так, Томе, вона злягла, їй дуже погано. Лікар боїться, що це туберкульоз… туберкульоз мозку… Аж вимовити страшно. Ось лист до мене від її чоловіка. А цей додаток – Тібуртіус каже, що в ньому написане те саме, – ми повинні віддати мамі, як трохи її підготуємо. А ось іще один додаток, також адресований мамі, його вже написала олівцем сама Клара, бачиш, як нерозбірливо. Тібуртіус каже, що ці рядки вона назвала останніми в своєму житті. Бо найгірше, що вона зовсім не бореться за життя. Вона завжди хотіла на небо… – схлипнула пані Перманедер і витерла сльози.
Сенатор, низько похиливши голову й заклавши руки за спину, мовчки йшов поряд з нею.
– Ти мовчиш, Томе… Та й правда, що можна сказати? І все це саме тепер, коли й Христіан лежить хворий у Гамбурзі…
Так воно й було. Хрнстіанова "мука" в лівому боці останнім часом так загострилася, обернулася на такий дошкульний біль, що він геть забув про всі свої менші прикрощі. Він не знайшов іншої ради, як написати матері, що хоче вернутися додому, під її догляд, кинув свою службу в Лондоні і вирушив у дорогу. Та, заледве добувшись до Гамбурга, зліг. Лікар знайшов у Христіана ревматизм суглобів і, вважаючи, що в такому стані далі їхати не можна, просто з готелю відправив його до лікарні. Тепер він лежав там і диктував своєму доглядачеві вкрай смутні листи…
– Атож, – тихо мовив сенатор, – видно, одна біда тягне за собою другу.
Тоні торкнулась рукою до його плеча.
– Але ти не повинен занепадати духом, Томе! Ти не маєш на це права! Тобі треба бути в Доброму настрої…
– Так, добрий настрій мені далебі здався б!
– Що з тобою, Томе?.. Скажи мені, якщо це не таємниця, чого ти позавчора, в четвер, був такий мовчазний цілий вечір?
– Ох… Справи, голубко. Я не дуже вигідно продав чималу партію жита… А як точніше сказати – велику партію і дуже невигідно…
– Ну, це буває, Томе! Сьогодні ти втратиш, а завтра знову заробиш. Щоб через це псувати собі настрій…
– Не так, Тоні, – він похитав головою. – В мене не тому поганий настрій, що я втратив на житі. Навпаки. Мене спіткала невдача через мій поганий настрій.
– То що ж з тобою сталося? – вражено й злякано запитала вона. – Здавалося б… ти повинен бути веселий, Томе! Клара жива… як бог поможе, все буде гаразд! І взагалі… Ось ми гуляємо в твоєму садку, і навкруги все так

пахне. Он твій дім, не дім, а казка. Герман Гагенштрем живе в хижі порівняно з тобою! І все це ти сам створив…
– Так, дім, мабуть, аж надто гарний, Тоні. Себто, я хочу сказати – занадто новий. Я ще не зовсім звик до нього. Може, того в мене й поганий настрій – останнім часом він так мене гнітить, що не дає працювати. Надто я всім цим тішився. Але радість від передчуття чогось гарного, як завжди, була найбільшою радістю. Бо все гарне приходить пізно, так пізно, що ти вже не можеш по-справжньому ним тішитись…
– Не можеш тішитись, Томе? Ти? Такий молодий?
– Чи людина молода, чи стара, залежить від того, як вона себе почуває. А коли те гарне, вимріяне, коштує великих зусиль і приходить запізно, на нього вже насідає стільки всяких прикрих дрібниць, життєвого бруду, яких ніяка уява не могла передбачити, що воно тебе тільки дратує… дратує…
– Хай буде й так… Але ти ж сам сказав, Томе: чи людина молода, чи стара, залежить від того, як вона себе почував, га?
– Авжеж, Тоні. І це може минутися… себто, поганий настрій. Звичайно, може минутися. Але останнім часом я почуваю себе старшим за свої роки. Я маю ділові труднощі, а тут ще вчора на засіданні правління Бюхенської залізниці консул Гагенштрем звів нанівець весь мій виступ, розтрощив мене, мало не виставив на загальне посміховисько… Мені здається, що раніше такого не могло статися. Здається, ніби щось починає вислизати в мене з рук і я вже не вмію те неозначене "щось" тримати так міцно, як колись… Що таке успіх? Таємнича, нез'ясовна сила, обережність, чуйність, свідомість, що ти впливаєш на хід життя вже самим тільки фактом свого існування… Віра в те, що життя саме дбає про твою користь… Щастя й успіх сидять у нас самих. І ми повинні тримати їх міцно, твердо. Бо тільки-но тут, усередині, щось почне послаблюватись, відчужуватися, втомлюватись, як відразу все навколо нас цим користається, опирається нам, повстає, виходить з-під впливу… Одне чіпляється за друге, поразка йде за поразкою, – і тобі кінець. Останніми днями я часто згадував одне турецьке прислів'я: "Коли дім готовий, приходить смерть". Ну, не обов'язково-таки смерть, але – занепад, виснаження, початок кінця… Пам'ятаєш, Тоні, – мовив він ще тихіше і взяв сестру під руку, – пам'ятаєш, коли ми хрестили Ганно, ти сказала: "Тепер, здається мені, для нас настануть нові часи!" Я ще й досі ніби чую ті слова. І я тоді подумав, що ти й справді вгадала, бо якраз надійшли вибори в сенат, і мені пощастило, а тут, ніби з-під землі, виріс цей будинок. Але сенаторство й будинок – тільки зовнішні ознаки успіху, а я – з життя, з історії – знаю те, про що ти ніколи навіть не думала. Знаю, що часто зовнішні, видимі, відчутні ознаки й символи щастя і розквіту з'являються аж тоді, коли насправді все вже пішло на спад. А зовнішнім ознакам цього занепаду ще потрібен якийсь час, поки вони стануть видимі. Як он з тією зіркою: ми не знаємо, може, вона вже пригасає або й зовсім згасла, коли до нас доходить її найяскравіше світло…
Томас замовк, і на якусь хвилину запанувала тиша. Її порушував тільки хлюпіт фонтана і шелест вітру в гіллі горіха. Потім пані Перманедер зітхнула – так жалібно, ніби схлипнула:
– Як ти сумно говориш, Томе! Ніколи я ще не чула від тебе таких сумних слів! Але добре, що ти виговорився, тепер тобі буде легше викинути ці думки з голови.
– Так, Тоні, я мушу їх викинути. Чи вдасться, чи ні, але спробую. А тепер дай мені обидва додатки до листа, Кларин і пасторів. Тобі ж краще, коли я все візьму на себе і завтра вранці сам побалакаю з матір'ю. Бідна мама! Та коли це туберкульоз, то нема ради.

Розділ сьомий
– І ви навіть не питаєтесь мене! Робите все за моєю спиною!
– Я вчинила так, як повинна була вчинити!
– Ви вчинили не подумавши, вкрай нерозважно!
– Розважність не найбільша цнота на цьому світі!
– О, не треба гучних фраз!.. Ідеться про звичайну справедливість, якою ви обурливо знехтували!
– Мушу тобі сказати, сину, що, розмовляючи зі мною таким тоном, ти нехтуєш пошаною, якої я маю право сподіватися від тебе!
– А я вам відповім, люба мамо, що ніколи ще не забував про пошану до вас, але мої синівські почуття відступають на задній план, коли справа стосується фірми й родини, яку я очолюю як батьків наступник!..
– Я б воліла, щоб ти краще замовк, Томасе!
– О ні, не замовкну, поки ви не визнаєте, що ваш вчинок був безглуздий і недоречний понад усяку міру!
– Я порядкую своїм майном, як мені подобається!
– Треба робити не як вам подобається, а як вимагає справедливість і розважність!
– Я ніколи не сподівалася, що ти здатен так образити мене!
– А я ніколи не сподівався, що ви мені завдасте такого нещадного удару!
– Томе!.. Чуєш, Томе!.. – пролунав переляканий голос пані Перманедер.
Вона сиділа, заломивши руки, коло вікна в кімнаті з краєвидами, її брат ходив з кутка в куток, до краю обурений, а мати, розгнівана й ображена, сиділа на канапі, спираючись однією рукою на подушечку, а другою після кожного різкого слова вдаряючи по столу. Усі троє носили жалобу по Кларі, Що вже пішла на той світ, і всі троє були бліді й схвильовані…
Що ж там коїлося? Щось незбагненне, моторошне, таке, що навіть їм самим здавалося потворним і неймовірним! Сварка, жорстока сутичка матері з сином!
Було це в серпні, гарячого надвечір'я. Через десять днів після того, як сенатор, обережно підготувавши матір, віддав їй листи Зіверта й Клари Тібуртіусів, йому випало тяжке завдання повідомити старій дамі про доччину смерть. Потім він поїхав у Ригу на похорон і повернувся разом із своїм зятем Тібуртіусом, що провів, кілька днів у родині покійної дружини, а також відвідав Христіана в Гамбурзькій лікарні… І ось тепер, коли пастор уже два дні як був у себе вдома, пані Елізабет боязко, нерішуче сказала про це синові…
– Сто двадцять сім тисяч п'ятсот марок! – вигукнув він і потряс руками перед очима. – Якби йшлося про посаг, то хай би вже лишив собі тих вісімдесят тисяч, хоч у них і не було дитини! Але спадок! Віддати йому Кларин спадок! І ви навіть не спиталися мене! Робите все за моєю спиною!..
– На бога, Томасе, будь же справедливий! Чи ж я могла інакше? Могла, га?!. Вона, перед тим як попрощатися з усім земним і відійти в царство небесне, вона пише мені зі смертної постелі… олівцем… тремтячою рукою… "Мамо, – пише, – тут ми вже ніколи не побачимось. Я відчуваю, що це мої останні рядки… Свідомість моя скоро згасне, і я хочу встигнути попросити вас за свого чоловіка… Господь не поблагословив нас дітьми. Але те, що стало б моїм, якби мені судилося пережити вас, залиште, коли настане ваш час піти за мною, моєму чоловікові, хай він скористається ним, поки живий! Мамо, це моє останнє бажання… бажання дочки перед смертю… Ви мені не відмовите…" Ні, Томасе, я їй не відмовила, не могла відмовити! Я послала їй телеграму, і вона спочила в мирі…
Пані Елізабет заридала.

– І мені не кажуть ні слова! Від мене все приховують! Все роблять за моєю спиною! – правив своє сенатор.
– Так, я мовчала, Томасе, бо відчувала, що мушу виконати останнє, передсмертне прохання своєї дитини, знала, що ти спробуєш стати мені на заваді!
– Авжеж! Їй-богу, я б не дозволив такого!
– І ти не мав би на це права, бо троє моїх дітей згодні зі мною!
– О, мені здається, що моя думка переважила б думку двох дам і одного схибнутого дурня…
– Ти так зневажливо говориш про брата й сестер і так жорстоко ставишся до мене!
– Клара була побожна, але не практична жінка, мамо! А Тоні – дитина… Та й, зрештою, вона до цього дня теж нічого не знала, а то була б проговорилася! Правда ж, Тоні? А Христіан… Так, він запевнив собі Христіанову згоду, той Тібуртіус… І хто б сподівався від нього такої спритності! Невже ви й досі не збагнули, хто він такий, цей хитрий пастор? Негідник! Пройдисвіт!
– Зяті всі шахраї, – глухо мовила пані Перманедер.
– Так, пройдисвіт! Гляньте, що він робить! Їде до Гамбурга, сідає коло Христіанового ліпша й починає вмовляти його. "Добре, – каже Христіан. – Добре, Тібуртіусе! Боже вам поможи! Чи ви собі уявляєте, яку муку я терплю ось тут, у лівому боці?.." О, дурість і підлота змовились дроти мене! – І сенатор, не тямлячи себе з гніву, прихилився до кованих грат каміна й сплетеними пальцями стиснув чоло.
Цей вибух обурення не відповідав обставинам, які його викликали. Ні, не сто двадцять сім тисяч п'ятсот марок довели сенатора до стану, в якому ще ніхто ніколи його не бачив! Швидше його можна було пояснити тим, що розпаленій уяві Томаса Будденброка випадок із Клариною спадщиною видався ще однією ланкою в низці невдач і принижень, які останніми місяцями звалилися на нього в торгівлі і в громадській діяльності… Ніщо вже йому не вдавалося! Все йшло всупереч його волі! А тепер ще й у батьківському домі найважливіші справи вирішують "за його спиною"! Щоб якийсь ризький пастор пошив його в дурні! Він би зумів сплутати тому пройдисвітові карти, але йому не випало нагоди спробувати свою силу! Все відбулося без нього! Йому здавалося, що раніше таке не могло, не посміло б статися! Ця подія наново похитнула його віру в своє щастя, у свою силу і в своє майбутнє… І тепер, у цій сцені з матір'ю і сестрою, виявилась його внутрішня слабкість, його розпач.
Пані Перманедер підвелася й обняла брата.
– Томе, – мовила вона, – заспокойся ж бо! Отямся! Невже становище таке страшне? Ти себе доведеш до хвороби! Може, Тібуртіус довго не проживе… А після його смерті спадок повернеться до нас! Та й можна все змінити, коли ти хочеш! Правда ж, можна, мамо?
Мати у відповідь тільки схлипнула.
– Ні… Ох, ні! – мовив сенатор, опановуючи себе, і безнадійно махнув рукою. – Що вже сталося, те сталося. Невже ви гадаєте, що я почну бігати до адвокатів і судитися з матір'ю, щоб родинний скандал винести на люди? Хай буде, що буде… – додав він і втомлено рушив до засклених дверей, проте на порозі ще раз спинився. – Але не думайте, що справи в нас такі блискучі, – глухо сказав він. – Тоні втратила вісімдесят тисяч марок… Христіан, крім того, що прогайнував свій виділ, п'ятдесят тисяч, витратив уже близько тридцяти тисяч із майбутньої спадщини… та й ще витрачатиме, бо нічого не заробляє, а платить за лікування в Ейнгаузені… А тепер не тільки Кларин посаг пропав, а й уся її спадкова пайка хтозна на який час

вилучена з капіталу… А торгівля йде кепсько, гірше нікуди, якраз відтоді, як я витратив понад сто тисяч на свій будинок… Ні, непереливки тій родині, де є причини до таких сварок, як оце в нас відбулася. Повірте мені… повірте: якби батько був живий, якби він сидів отут між нами, то склав би руки й здався б на божу ласку.

Розділ восьмий

Війна, бойові кличі, військові постої, метушня! Прусські офіцери походжають по навощеному паркеті нижніх приміщень у новому домі сенатора Будденброка, цілують руку господині, а Христіан, що вернувся з Ейнгаузена, водить їх до клубу. Тим часом на Менгштрасе мамзель Зеверін, Рікхен Зеверін, нова "панна" мадам Елізабет, разом зі служницею стягають до "порталу", старої садової альтанки, матраци, бо там повно солдатів. Скрізь колотнеча, нелад, напруження. Одні військові частини вирушають у дорогу, натомість вступають інші, заповнюють місто, їдять, сплять, глушать городян барабанним боєм, лементом сурм та гучною командою і знову йдуть геть, Місто вітає принців королівської крові, безперестанку марширує військо. Потім знову тиша й очікування.

Пізньої осені та взимку військо повертається з перемогою і знову розташовується в місті, тоді вирушає додому під радісні вигуки городян. Нарешті вони можуть відітхнути з полегкістю. Мир. Короткий мир шістдесят п'ятого року, що, ніби в зародку, таїть у собі стільки подій.

А між двома війнами маленький Йоганн у сукенці зі складками, схожій на фартушок, з м'якими кучерями, що спадають йому на плечі, спокійно й безтурботно бавиться собі в садку біля фонтана або на "балконі", відгородженому для нього низькою балюстрадою від галереї на третьому поверсі, в ігри, такі цікаві в чотири з половиною роки… Ігри, глибокого сенсу й дару яких уже не годна збагнути жодна доросла людина і для яких не треба нічого, крім трьох камінців чи палички, хіба ще з настромленою на неї квіткою ротиків замість шолома. Треба тільки чистої, буйної, палкої й невинної, ще не прибитої страхом і тривогою уяви тієї щасливої пори, коли життя ще не важиться на нашу волю, а свідомість обов'язку й почуття види не сміють покласти на пас свою тяжку руку, коли ми можемо дивитися, слухати, сміятися, дивуватися й мріяти, і світ ще не вимагає від нас за це служити йому… Коли ті, кого ми хотіли б любити, не мучать ще нас нетерплячим очікуванням перших доказів, що ми служимо світові ревно й віддано." Ох, ще недовго, і все це впаде на нас тяжким тягарем, почне гвалтувати нас, муштрувати, ламати, обмежувати й калічити…

Поки Ганно грався, відбувалися важливі події. Спалахнула війна, перемога захиталася на терезах долі і визначилась. Рідне місто Ганно Будденброка, що мудро підтримувало пруссаків, не без задоволення дивилося на багатий Франкфурт, який заплатив за віру в Австрію незалежністю.

Але в зв'язку з банкрутством однієї великої франкфуртської фірми в липні, відразу після замирення, торговельний дім "Йоганн Будденброк" втратив за одну мить круглу суму – двадцять тисяч талярів.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

Розділ перший

Коли пан Гуго Вайншенк, віднедавна призначений директором Міського товариства страхування від пожежі, в застебнутому сурдуті, з чорними, вузенькими вусами, що додавали йому чоловічої зваби й суворості, з трохи відвислою спідньою губою, впевнено, перевальцем переходив від одного конторського приміщення на Менгштрасе до іншого, тримаючи перед собою кулаки й ледь похитуючи ліктями, він справляв враження ділової, заможної і поважної людини.

А Еріка Грюнліх, якій уже минуло двадцять років, була кремезна, квітуча дівчина, рум'яна й гарна з надміру здоров'я і сили. Якщо вона випадково спускалася вниз або стояла вгорі на площадці, коли пан Вайншенк з'являвся в переході, – а таке траплялося частенько, – директор підіймав циліндра над коротким чорним чубом, що на скронях почав уже сивіти, трохи згинався в стані й вітав дівчину враженим, захопленим поглядом метких, ледь зухвалих карих очей… Тоді Еріка тікала, вмощувалася десь на підвіконні й цілу годину плакала, розгублена і збентежена.
Панна Грюнліх виросла під суворим наглядом Терези Вайхброт, і думки її далеко не сягали. Вона плакала над циліндром пана Вайншенка, над його манерою, побачивши її, підіймати й знову опускати брови, над його майже королівською поставою і дужими кулаками. Зате її мати, пані Перманедер, бачила далі.
Її давно вже турбувало майбутнє дочки, бо порівняно з іншими дівчатами на виданні Еріка була в невигідному становищі. Пані Перманедер не тільки не бувала в товаристві, а й ворогувала з ним. Думка, що в великому світі. нею погорджують через її подвійне розлучення, стала для неї мало не нав'язливою ідеєю. Вона добачала зневагу і зненависть там, де, очевидно, була тільки байдужість. Наприклад, ліберальний і лояльний консул Герман Гагенштрем, якого багатство до того ж зробило веселим і добродушним, мабуть, привітався б з нею на вулиці, коли б його не зупиняв її ворожий погляд: закинувши голову, пані Перманедер вперто дивилася кудись повз його обличчя, те "начинене паштетом з гусячої печінки, обличчя, ненависне їй, мов чума", як вона любила казати. Отак і вийшло, що Еріка теж не бувала в колах, серед яких обертався її дядько сенатор, не їздила на бали і майже не мала нагоди знайомитися з чоловіками.
А проте пані Антонії найдужче хотілося, особливо відколи сама вона, за її словами, "своє віджила", щоб дочка сповнила надії, які для неї, матері, не збулися, щоб вона вигідно й щасливо вийшла заміж, зробивши своїм одруженням честь родині і примусивши всіх забути гірку материну долю. Найперше ж вола прагнула довести старшому братові, останнім часом такому зневіреному, що від їхньої родини щастя ще не відцуралося, що до занепаду їй ще далеко… Її другий посаг, сімнадцять тисяч талярів, які так галантно повернув пан Перманедер, був відкладений для Еріки. І тільки-но пані Антонія пильним і досвідченим оком спостерегла, що між дочкою і директором налагоджується ледь відчутний зв'язок, як уже почала благати господа, щоб пан Вайншенк завітав до них у гості.
Він так і зробив – піднявся на другий поверх, де його прийняли три дами: мати, дочка й онука, поговорив хвилин з десять і пообіцяв зайти ще колись після обіду на каву.
Він дотримав свого слова, і знайомство нарешті відбулося. Директор походив із Сілезії, де ще жив його старий батько; проте родина, видно, не багато для нього важила, пан Вайншенк швидше був self-made man[66]. Тримався він, як завжди-такі люди, з почуттям власної гідності, але не природженим, а набутим, не дуже впевненим, ледь перебільшеним і недовірливим. Манери його були далеко не бездоганні, а мова просто-таки незграбна. Крім того, його сурдут, пошитий трохи по-провінційному, місцями лиснів, манжети з великими гагатовими запонками були не зовсім чисті, а на середньому пальці лівої руки ніготь чимось покалічився і геть почорнів… Не вельми привабливий вигляд! А все ж таки Гуго Вайншенк був людина гідна пошани – працьовита, енергійна, з дванадцятьма тисячами марок річного прибутку, а в очах Еріки Грюнліх – навіть вродливий чоловік.

Пані Перманедер швидко оцінила становище. І відверто виклала свої думки матері й сенаторові. Ясно, що інтереси обох сторін збігаються і вдало доповнюють одні одних. Директор Вайншенк, як і Еріка, не має ніяких зв'язків у товаристві. Вони просто-таки створені одне для одного, призначені одне одному від бога. Коли директор, який скоро переступить на п'ятий десяток і вже почав сивіти, хоче зажити своєю домівкою, що відповідала б його посаді й можливостям, то одруження з Ерікою Грюнліх введе його до однієї з найперших родин у місті, сприятиме успіхові на службі і зміцнить його становище. Що ж до Еріки, то пані Перманедер може сказати, що дочка принаймні не зазнає її долі. Адже Гуго Вайншенк нітрохи не схожий на пана Перманедера, а від Грюнліха відрізняється хоча б уже тим, що має солідну посаду з твердою платнею і надії на майбутнє.
Одне слово, з обох боків виявлено добру волю, директор Вайншенк почав дедалі частіше навідуватися в гості і в січні – січні 1867 року, – взяв на себе сміливість по-чоловічому коротко, без зайвих церемоній попросити руки Еріки Грюнліх.
Відтепер він уже належав до сім'ї, почав приходити в четвер, на обіди, і родичі нареченої приймали його тепло й привітно. Безсумнівно, він зразу відчув себе серед них не на своєму місці і, щоб приховати це почуття, поводився ще зухваліше, проте пані Елізабет, дядько Юстус, сенатор Будденброк – про дам Будденброк із Брайтештрасе цього, правда, не можна було сказати – виявляли тактовну поблажливість до бравого службовця, звиклого до тяжкої праці, але не бувалого в товаристві.
А поблажливість там була ох яка потрібна! Бо не раз доводилось якимось доречним словом заповнювати тишу, що западала за родинним столом, коли директор занадто грайливо цікавився щоками й плечима Еріки, або серед розмови питав, чи помаранчевий мармелад (він казав: "мармалат") – борошняна страва, або приписував "Ромео і Джульєтту" Шіллерові… Все це він виповідав бадьоро і впевнено, відкинувшись на спинку стільця й весело потираючи руки.
Найкраще у Вайишенка виходила розмова з сенатором, який так спритно скеровував її на політичні й ділові питання, що уникав катастрофи. Ніяк не налагоджувались у нього стосунки з Гердою Будденброк. Ця незвичайна жінка так приголомшувала його, що він не знаходив, про що поговорити з нею бодай хоч дві хвилини. Знаючи, що вона грає на скрипці, – ця обставина справила на нього величезне враження, – він обмежився тим, що при кожній зустрічі жартівливо питав одне й те саме: "Як поживає ваша скрипка?" Але за третім разом Герда взагалі перестала йому відповідати.
Христіан, зморщивши носа, приглядався до нового родича, а другого дня докладно відтворював його манери й мову. Менший син покійного консула Йоганна Будденброка вилікувався в Ейнгаузені від ревматизму суглобів, але тіло в нього й далі дерев'яніло, "мука" в лівому боці, там, де "всі нерви були коротші", не миналася, та й інші недуги – неспромога дихати й ковтати, перебої серця, схильність до паралічу чи, вірніше, страх перед ним – так само. Зовні він теж здавався куди старшим за свій вік. Хоч йому не було ще й сорока років, голова в нього геть полисіла, тільки на скронях ще метлялось кілька тоненьких рудуватих волосин, а маленькі круглі очі, що тривожно й понуро бігали навколо, запалися ще глибше. Зате великий ніс між худими щоками здавався ще кістлявішим і гачкуватішим, ніж досі, і ще дужче нависав над тоненькими рудими вусами… Штани з цупкої, елегантної англійської матерії теліпалися на його тонких кривих ногах.
Повернувшись до матері, Христіан оселився в колишній своїй кімнаті на другому поверсі, що виходила в коридор, проте більше сидів у клубі, ніж на Менгштрасе, бо вдома почував себе не дуже затишно. В пані Елізабет

тепер замість Іди Юнгман наглядала за слугами і провадила господарство Рікхен Зеверін, присадкувата двадцятисемирічна сільська дівчина з круглими рум'яними щоками і товстими губами. Маючи здоровий селянський глузд, вона швидко зметикувала, що на цього ледачого балакуна, часом кумедного, а часом просто жалюгідного, від якого сам сенатор, особа дуже поважна, відвертає очі, глузливо звівши брову, можна не зважати, – і відверто нехтувати його.
– Ет, пане Будденброку, – казала вона, – мені з вами ніколи панькатися! Христіан, зморщивши носа, поглядав на неї, ніби хотів сказати: "Як тобі не соромно!" – і відходив геть, натужно згинаючи ноги.
– Ти гадаєш, що в мене в кімнаті завжди є свічка? – жалівся він Тоні. – Де там! Здебільшого мені доводиться роздягатися з сірником… – Або заявляв, оскільки мати не могла вже давати йому багато грошей на дрібні видатки: – Погані часи… Колись було зовсім інакше! Ти тільки подумай: тепер мені часто доводиться позичати п'ять шилінгів на зубний порошок!
– Христіане! – вигукнула пані Перманедер. – Це ж ганьба! З сірником! П'ять шилінгів! Хоч не кажи нікому про це!
Вона була обурена, приголомшена, ображена в найсвятіших своїх почуттях, але від цього нічого не мінялося…
П'ять шилінгів на порошок Христіан позичав у свого давнього приятеля Андреаса Гізеке, доктора обох прав. Йому пощастило з цією дружбою, він пишався нею, бо адвоката Гізеке, цього suitier, що вмів зберегти свою гідність, минулої зими, після того, як старий Каспар Евердік тихо помер і його замінив доктор Ланггальс, вибрано до сенату. Одначе це не відбилося на його способі життя. Відомо було, що, крім просторого будинку в центрі міста, де він мешкав, відколи одружився з панною Гунеус, йому належала також невеличка, заросла зеленню, гарно опоряджена вілла в передмісті святої Гертруди і що там жила самотою одна молода, незвичайно вродлива дама невідомого походження. На дверях тієї затишної вілли красувався виведений позолоченими літерами напис: "Квізізана", і всі городяни знали її під такою назвою. Христіан Будденброк як найкращий приятель сенатора Гізеке дістав право ходити до "Квізізани" і там домігся успіху в такий самий спосіб, як у Гамбурзі в Аліни Пуфогель або за подібних обставин у Лондоні, Вальпарайсо та інших містах світу. Він "дещо розповів", "трохи позалицявся" і відтоді почав навідуватися до зеленого будиночка так само часто, як і сенатор Гізеке. Не знати, чи з відома останнього і за його згодою; зате напевне знати, що там він задарма мав ті самі розваги, за які сенаторові Гізеке доводилося добре платити грошима своєї дружини.
Невдовзі після заручин з Ерікою Грюнліх директор Гуго Вайншенк запропонував своєму майбутньому родичеві місце в страховій конторі, і справді Христіан два тижні прослужив справі забезпечення від пожежі. Та, на жаль, виявилося, що від того посилилась не тільки "мука" в лівому боці, а й інші його незрозумілі недуги. До того ж директор був дуже запальним начальником і з приводу якоїсь помилки не посоромився назвати дядька своєї нареченої "роззявою"… І Христіанові довелося знову залишити посаду.
Зате мадам Перманедер була щаслива. Її чудовий настрій виявлявся навіть у таких зауваженнях, як: "На цьому світі не завжди буває саме погане!" Вона просто наново розквітла цими тижнями. І справді, радісна метушня, різні плани на майбутнє, турботи про опорядження домівки і гарячкове шиття посагу так яскраво нагадували їй пору перед її власним одруженням, що не могли не відмолодити її і не сповнити безмежною надією. У виразі її обличчя, в її рухах знову проглянула мила задерикуватість дівочих років. І не тільки це: своїми нестримними веселощами вона так по-блюзнірському

розвіяла побожний настрій чергових Єрусалимських вечорниць, що глуха Лея Гергардт опустила на коліна книгу свого предка і, нічого не розуміючи, почала озиратися по залі великими, недовірливими очима…
Еріка й далі мала жити з матір'ю. За згодою директора, ба навіть на його бажання, вирішено, що пані Антонія, – принаймні поки що, – мешкатиме з молодими, щоб допомагати недосвідченій Еріці провадити господарство… І саме це сповнювало її чудовим почуттям, ніби ніколи й не було Бендикса Грюнліха, ніколи не існував Алоїз Перманедер, ніби з її життя зникли без сліду всі невдачі, розчарування й прикрощі, і тепер, з новою надією, вона мала розпочати все наново. Хоч вона звеліла Еріці дякувати господові, що він з'єднав її з тим, кого вона любить, тим часом як їй, матері, в ім'я обов'язку довелося вирвати з серця своє перше і єдине кохання, хоч Ерічине, а не своє ім'я тремтячою з радості рукою записала вона поряд з директоровим у родинних паперах, – але насправді вона сама, Тоні Будденброк, була нареченого! Це ж бо вона досвідченою рукою ще раз обмацувала завіси й килими, ще раз обходила крамниці з меблями й білизною, ще раз мала найняти й "аристократично" опорядити помешкання! Це вона мала покинути просторий, побожний батьківський дім, не бути вже тільки розлученою жінкою; їй ще раз випадала нагода піднести голову, почати нове життя, звернути на себе загальну увагу і прислужитися родинній славі… І – чи це не сон? На світ божий знову з'явилися халати! Два халати, для неї й для Еріки, з м'якого плетеного краму, з широкими шлейфами й оксамитовими бантами, густо натиканими від шиї аж до подолу! Але час минав, приготування до весілля кінчалися. Молоді побували з візитом у дуже небагатьох домах, бо директор, солідний чоловік, трудяка, не звиклий до товариського життя, намірявся в майбутньому свій вільний час проводити в родині… На урочистому обіді на честь заручених, влаштованому у великій залі на Рибальській, були присутні тільки Томас, Герда, самі молоді, дами Будденброк та найближчі сенаторові приятелі, і всіх знову вразило, що директор раз по раз поплескував Еріку по декольтованій шиї…
Надходив день весілля.
Вінчання відбулося в ротонді, як і тоді, коли миртами заквітчували пані Грюнліх. Пані Штут з Дзвоноливарної, та сама, що бувала в найвищих колах, допомагала вкладати згортки на білій атласній сукні молодої і прикрашати її миртами; сенатор Будденброк був перший дружко. а Христіанів приятель, сенатор Гізеке, – другий; двох колишніх Ерічиних товаришок з пансіону взяли дружками. Директор Гуго Вайншенк був бравий, ставний і дорогою до імпровізованого олтаря тільки раз наступив Еріці на шлейф. Пастор Прінгсгайм, склавши руки нижче підборіддя, читав молитви, як завжди, блаженно й урочисто. Все відбулось, як годиться. Коли молоді помінялись обручками і серед тиші пролунало подвійне "так", трохи глухувато, грубим і тонким голосами, пані Перманедер, глибоко зворушена минулим, теперішнім і прийдешнім, вибухнула плачем, тим самим по-дитячому щирим, відвертим плачем, а дами Будденброк – Пфіфі задля урочистого дня навіть почепила на пенсне золотий ланцюжок, – як завжди за таких обставин, кисло пересміхнулися… Зате мадемуазель Вайхброт, Тереза Вайхброт, що останніми роками стала ще менша, як була, Зеземі Вайхброт з портретом матері в довгастій брощі на тоненькій шиї, сказала аж надто твердим голосом, щоб приховати глибоке хвилювання: "Дай тобі боже щестя, люба дитено!"
Потім в оточенні білих постатей богів, що незмінно споглядали з голубих шпалер, відбувся урочистий, розкішний бенкет, наприкінці якого молоді зникли – вирушили у весільну подорож по кількох великих містах… Це було в середині квітня, а за наступних два тижні пані Перманедер з допомогою

шпалерника Якоба доконала одне з своїх чудес: "аристократично" опорядила просторий другий поверх, найнятий у будинку на Пекарській. Щедро оздоблене квітками помешкання чекало на молодих.
І ось почалось третє заміжжя Тоні Будденброк.
Так, це було влучне визначення; сам сенатор одного четверга, коли Вайншенків не було, назвав так їхній шлюб, і пані Перманедер сприйняла його слова вдоволено. І справді, хоч увесь хатній клопіт упав на неї, вона відчувала радість і гордощі, і коли одного дня випадково зустріла на вулиці Юльхен Меллендорф, у дівоцтві Гагенштрем, то глянула їй в обличчя так переможно й вимогливо, що тій лишилося тільки привітатися першій… Радість і гордість надавали її обличчю й постаті суворої урочистості, коли вона водила по кімнатах родичів, що приходили оглянути новий дім. Поряд з нею сама Еріка Вайншенк здавалася також мало не однією з захоплених гостей.
Тягнучи за собою шлейф халата, піднявши плечі й закинувши голову, тримаючи на руці кошичок з ключами, оздоблений атласними бантами, – вона страх як любила атласні банти, – пані Антонія показувала гостям меблі, завіси, прозору порцеляну, блискуче срібло, великі олійні картини, що їх придбав директор, самі натюрморти з різними наїдками та ще голі жінки – такий був у Гуго Вайншенка смак. І кожен порух її ніби казав: "Дивіться, я ще раз домоглася цього в житті. Тут майже так аристократично, як у Грюнліха, і вже куди аристократичніше, ніж у Перманедера!"
Прийшла пані Елізабет у смугастій чорно-сірій шовковій сукні, поширюючи круг себе ледь чутний запах пачулів, спокійно оглянула помешкання ясними очима і хоч не висловила вголос особливого захвату, з усього було видно, що вона задоволена. Завітав сенатор з дружиною й сином, пожартував разом з Гердою з Тониної пихи і насилу оборонив малого Ганно, якого тітка з великої любові напихала тістечками з родзинками й портвейном… З'явилися дами. Будденброк і одноголосно заявили, що такі скромні дівчата, як вони, не захотіли б жити в цій розкоші… Прийшла бідолашна Клотільда, сива, терпляча й худа, дала з себе пожартувати, випила чотири чашки кави, потім протягло й ласкаво все похвалила… Часом, коли в клубі нікого не було, навідувався також Христіан, наливав собі чарку бенедиктину й казав, що наміряється стати агентом фірми шампанського й коньяку – по-перше, він на цьому розуміється, а по-друге, робота легка й приємна, будеш сам собі господар, запишеш кілька адрес у нотатнику – і, диви, вже заробиш тридцять талярів; тоді позичав у папі Перманедер сорок шилінгів на букет примадонні з міського театру, бозна в якому зв'язку починав оповідати про "That's Maria" та лондонську "розпусту", перескакував на історію з паршивим собакою, що доїхав у коробці з Вальпарайсо до Сан-Франціско. І як був у настрої, то розказував усе це так яскраво, жваво і смішно, що міг би розвеселити повну залу глядачів.
Запалившись, він уживав різних мов: говорив англійською й іспанською, а також нижньонімецькою та гамбурзькою говірками, зображав чілійську різанину або злодіїв з Уайтчепела, тоді сягав до свого запасу куплетів і починав талановито співати чи проказувати з незрівнянною мімікою і виразними рухами:
Раз, щоб знайти розраду,
Я міряв Еспланаду.
Аж зирк: поперед мене
Дівчатко – моя нене! –
Так ходять у Парижі:
Спідничка її в брижі,
Зверх кіс – таріль такенна…

Я їй – Моя дитино,
Дозвольте, я хвилину
Побуду з вами, взявши білу руку? –
Крутнулась, як та злюка,
Заблимала й сказала:
– З'їж, хлопче, облизня за кусень сала!
А тільки-но докінчивши куплета, брався розповідати про цирк Ренца і відтворював цілий виступ одного англійського клоуна так, що справді складалося враження, ніби ти сидиш перед манежем: спершу звичний гамір за завісою, тоді вигук – "Відчиніть мені двері!", суперечка з шталмейстером, і нарешті сам клоун, який тягучим, плаксивим голосом, мішаючи англійські й німецькі слова, вимучує купу історій. Про чоловіка, що сонний проковтнув мишу і звернувся до ветеринара, а той порадив йому проковтнути ще й кота… Історію про "мою бабусю, моторну жіночку", в якій та бабуся, моторна жіночка, поспішаючи на вокзал, зазнає безліч пригод, аж поки поїзд відходить перед самим її носом… Нараз Христіан уривав розповідь переможним вигуком: "Музику, пане капельмейстер!" – і, ніби прокинувшись зі сну, сам дивувався, що не чути музики…
Зненацька серед тієї вистави він замовкав, обличчя його мінялося, рухи сповільнювались. Маленькі круглі очі починали неспокійно, понуро бігати навколо, він гладив рукою лівий бік і ніби прислухався до свого тіла, в якому діялися дивні речі… Він випивав ще одну чарку лікеру, на якусь хвилю трохи оживав, пробував ще щось розповісти, замовкав на півслові і в досить пригніченому настрої ішов геть.
Пані Перманедер, що на ту пору дуже любила посміятися і щиро тішилася з братових розповідей, весело проводжала його до сходів.
– До побачення, пане агент! – гукала вона. – Трубадуре-бабодуре! Старий цапе! Приходь! – І, регочучи на весь голос, верталася до кімнати.
Але Христіан Будденброк не ображався: замисливши, він не чув її слів. "Ну, – міркував він собі, – тепер не вадило б заглянути до "Квізізани". І, зсунувши капелюха набакир, спираючись на ціпок з погруддям черниці, він повільно, трохи тягнучи неслухняні ноги, спускався сходами вниз.
Розділ другий
Була весна шістдесят восьмого року. Одного вечора, десь о десятій годині, пані Перманедер з'явилася на другому поверсі будинку на Рибальській. Сенатор Будденброк сидів сам у вітальні з меблями, оббитими репсом оливкового кольору. Ледь схилившись над круглим столом, над яким звисав великий плафон газової лампи, у пенсне в золотій оправі, без якого останнім часом йому вже важко було обходитись, він читав "Берлінську біржову газету", тримаючи між середнім і вказівним пальцями лівої руки запалену цигарку. Зачувши сестрину ходу в їдальні, сенатор зняв пенсне й почав напружено вдивлятися в темряву, аж поки Тоні з-за портьєри з'явилася на світло.
– А, це ти. Добрий вечір. Уже повернулася з Пепенраде? Як там поживають твої приятелі?
– Добрий вечір, Томе! Дякую, Армгард здорова… А ти тут зовсім сам?
– Так, я дуже тобі радий. Сьогодні я вечеряю на самоті, як папа римський, бо панну Юнгман можна не рахувати – вона щохвилі бігає поглянути на Ганно… А Герда в казино. Там сьогодні грає на скрипці Тамайо. Її туди забрав Христіан…
– Ото диво, як сказала б мама. Я помітила, Томе, що останнім часом Герда дуже заприятелювала з Христіаном.
– Я також. Відколи він приїхав, сюди назовсім, Герда вподобала його. Уважно слухає, як він описує свої хвороби… Ну що ж, це її розважає… А

нещодавно вона сказала мені: "Він не міщанин, Томасе! Ти також не міщанин, але в нього міщанства ще менше, ніж у тебе!.."
Ти не міщанин, Томе? А хто ж ти – селянин? Отакої! Та я не знаю, чи хто ще на світі так любить своє місто, як ти!..
– Ну так, але ти не зовсім мене зрозуміла!.. Роздягайся, голубко. В тебе чудовий вигляд. Помогло сільське повітря?
– Ще й як помогло! – Пані Перманедер скинула мантилью й капор з шовковими бантами бузкового кольору і велично опустилася в крісло біля столу. – Шлунок, сон – усе налагодилось, і за такий короткий час! Те свіже молоко, ковбаси, шинки… Просто наливаєшся здоров'ям, як худоба й збіжжя. А мед, Томе! Я завжди вважала його за найкращу поживу. Чистий натуральний продукт! Принаймні відомо, що ти ковтаєш! Я вдячна Армгард, що вона згадала про нашу давню пансіонську дружбу й запросила мене до себе. І пай фон Майбом також був дуже ласкавий… Вони так просили мене лишитися ще на кілька тижнів, але ти сам знаєш: Еріці без мене важко, а надто тепер, відколи народилася Елізабет…
– A propos, як там дитина?
– Дякую, Томе, росте, хвалити бога, на свої чотири місяці велика вже дівчинка, хоч Фрідеріка, Генрієта й Пфіфі вважали, що вона довго не проживе…
– А Вайншенк? Як він почуває себе в ролі батька? Я ж бачу його тільки по четвергах…
– О, він однаковий! Розумієш, Вайншенк порядний, працьовитий чоловік і в деякому відношенні навіть зразковий сім'янин – він не зносить ресторанів, з контори йде просто додому і весь свій вільний час проводить з нами. Але є в нього одна вада, Томе, – ми з тобою тільки вдвох, і я можу говорити відверто, – він вимагає, щоб Еріка весь час була весела, весь час розмовляла й жартувала, бо, мовляв, коли чоловік приходить додому втомлений і роздратований, то дружина повинна розважати, звеселяти й підбадьорювати його, каже, що жінки на те й існують…
– Йолоп! – промурмотів сенатор.
– Що?.. Найгірше, Томе, що Еріка більше схильна до меланхолії, мабуть, у мене вдалася. Вона інколи буває тиха, мовчазна й задумлива, тоді він кричить на неї і, щиро казати, не дуже добирає слова. Надто часто впадає в око, що він походить з простацької родини і, на жаль, не дістав доброго виховання. А за кілька днів до мого від'їзду навіть таке сталося, признаюся тобі відверто: він розбив об підлогу покришку від супової миски через те, що суп був пересолений…
– Дуже гарно!
– Ні, навпаки! Але не будемо його судити за це. Господи боже, всі ми не без гріха, а він такий діловитий, статечний, роботящий чоловік… нічого не скажеш… Ні, Томе, під грубою лушпиною та здорове зерно, то це ще не найгірше. Там, звідки я повернулася, становище, скажу тобі, куди гірше. Коли ми залишалися самі, в Армгард очі не висихали…
– Що ти кажеш!.. Пан фон Майбом?..
– Авжеж, Томе, і про це я й хотіла поговорити. Ми. собі сидимо з тобою й балакаємо, а насправді я прийшла в дуже важливій справі.
– Так? То що ж там з паном Майбомом?
– Ральф фон Майбом дуже мила людина, Томасе, тільки легковажна, картяр. Грає в Ростоку, грає в Варнемюнде, і боргів у нього, як піску в морі. Коли гостюєш у Пепенраде, то просто важко цьому повірити! Аристократичний дім, навколо все буяє, молока, ковбас і шинок ніколи не бракує. Серед таких статків нелегко збагнути, що там насправді робиться… Одне слово, вони у великій скруті, Томе! Мені в цьому призналася, хлипаючи, Армгард.

– Шкода їх.
– Ще й як шкода! Але річ у тім, що, як з'ясувалося, вони запросили мене до себе не зовсім безкорисливо.
– Себто?
– Зараз я скажу тобі, Томе. Панові фон Майбому потрібні гроші, негайно потрібна чимала сума, а що він звив про нашу давню дружбу з його дружиною і про те, що я твоя сестра, то, попавши в таку скруту, вдався до неї, а вона, в свою чергу, вдалася до мене… Розумієш?
Сенатор торкнувся пальцями правої руки до скроні й ледь скривився.
– Начебто розумію, – відповів він. – Якщо я не помиляюся, твоя дуже важлива справа зводиться до завитку на пепенрадський врожай, так? Тоді ви, ти й твої приятелі, звернулися, здається мені, не туди, куди треба. По-перше, я ще ніколи не мав ділових стосунків з паном Майбомом і це був би досить дивний спосіб зав'язати їх. По-друге, ми, себто прадід, дід, батько і я, часом Давали хліборобам такий завдаток, але тільки тоді, коли їхня особа чи їхнє становище були нам якоюсь гарантією… Щодо особи й становища пана фон Майбома, як ти їх сама хвилини дві тому описала, то про таку гарантію, на жаль, не може бути й мови…
– Ти помиляєшся, Томе. Я тобі не перебивала, але ти помиляєшся. Йдеться не про завдаток. Майбомові треба тридцять п'ять тисяч марок…
– Ого!
– Тридцять п'ять тисяч, і сплатити він їх повинен протягом двох тижнів. Йому цих грошей треба до зарізу, отже, слухай: він мусить продати свій хліб уже тепер, на пні.
– На пні? Ох, бідолаха! – Сенатор, граючись на столі своїм пенсне, похитав головою. – Але в наших краях, здається мені, це досить незвичайний випадок. Я чув, що таке буває в Гессені, де багато хліборобів попало в лабети євреїв… Хто зна, до якого шкуродера вскочить у пастку пап фон Майбом…
– Євреї? Шкуродери? – вражено перепитала пані Перманедер. – Та йдеться ж про тебе, Томе, про тебе.
Томас Будденброк відкинув від себе пенсне так, що воно посунулось по газеті, і рвучко, всім тілом обернувся до сестри.
– Про мене? – нечутно, самими губами, перепитав він. А тоді вже голосно додав: – Іди спати, Тоні! Ти перевтомилася.
– Чула, Томе, так нам казала Іда Юнгман, коли ми, бувало, ввечері дуже розгуляємось. Але запевняю тебе, що я ніколи ще не була така свідома своїх слів, як тепер, прийшовши до тебе мало не серед ночі з пропозицією Армгард, а властиво, з пропозицією Ральфа фон Майбома…
– Ну, то цю пропозицію я вважаю за доказ твоєї наївності та великої скрути пана Майбома.
– Скрути? Наївності? Я тебе не розумію, Томасе. Про що ти кажеш? Тобі трапляється нагода зробити добре діло і водночас залагодити найкращу в житті торговельну операцію…
– Ох, що ти за дурниці плетеш, Тоні! – вигукнув сенатор і нетерпляче відкинувся на спинку крісла. – Вибач, але від твоєї наївності сказитись можна! Невже ти не розумієш, що радиш мені вкрай негідну, брудну махінацію? Ти гадаєш, що я погоджусь ловити рибу в каламутній воді? Брутально визискувати когось? Скористаюся його бідою і пограбую серед білого дня? Змушу продати врожай запівдарма, щоб потім лихварювати на ньому?
– Ага, он ти як дивишся на цю справу, – вражено й задумливо мовила пані Перманедер. Тоді жваво додала: – Але ж не обов'язково, зовсім не обов'язково так її сприймати, Томе! Змусиш його? Таж він сам приходить до

тебе! Йому треба грошей, і він хоче домовитись по-товариському, тихенько, нічого не виносячи на люди. Тому він і згадав про нас, тому я й дістала запрошення.
– Одне слово, в нього хибне уявлення про мене й про нашу фірму. У нас є свої традиції. За всі сто років існування фірми ми ніколи не бралися до таких справ, і я не маю наміру перший їх починати.
– Звичайно, ти маєш свої традиції, Томе, гідні найбільшої пошани! Звичайно, батько на таке не пішов би, ніхто цього не каже… Але хоч яка я дурна, а знаю, що ти зовсім інша людина і що, відколи ти перебрав на себе торгівлю, у фірмі повіяло іншим духом. І ти зробив чимало такого, на що батько ніколи не зважився б. Бо ж ти молодий і заповзятливий. Та я все боюся, що останнім часом через якихось там кілька невдач ти занепав духом… І якщо ти тепер працюєш не так успішно, як раніше, то лише тому, що з надмірної обережності й сумлінності пропускаєш нагоду добре заробити…
– Ох, прошу тебе, люба, не дратуй мене, – гостро мовив сенатор і засовався в кріслі. – Поговорімо краще про щось інше!
– Так, ти роздратований, Томасе, я добре бачу. Ти з самого початку був роздратований, саме тому я не відступалася від свого, хотіла довести тобі, що ти дарма сердишся. Бо я бачу тільки одну причину твого роздратування: тобі й самому не дуже хочеться відкидати мою пропозицію. Хоч яка я дурна, а знаю із свого та й чужого досвіду, що в житті нас дратує й сердить те, чому ми не здатні твердо опертися і чому нам дуже кортить піддатися.
– Мудре спостереження, – мовив сенатор, перекусив кінчик цигарки й замовк.
– Мудре? Та де там. Найпростіша життєва наука. Але хай буде по-твоєму, Томе. Я не силуватиму тебе. Хіба я можу переконати тебе в такій справі? Ні, що я там знаю… Я ж тільки дурна нанка… Шкода… Ну, та вже однаково. Мене це дуже зацікавило. З одного боку, я вболівала за Майбомів, а з другого – раділа за тебе. Я міркувала так: Толі від якогось часу трохи пригнічений. Раніше він жалівся, а тепер уже мовчить. Він кілька разів зазнав збитків, часи настали тяжкі. І все це саме тепер, коли моє становище з божою допомогою покращало і я почуваюся щасливою. І тоді я подумала собі: це ж якраз для нього нагода добре заробити. Він може за одним заходом і покрити свої збитки, і показати людям, що від фірми "Йоганн Будденброк" щастя ще не зовсім відвернулося. І якби ти погодився, я б дуже пишалася, що була в цій справі за посередницю, бо ти ж знаєш, як я завжди мріяла прислужитися чимось славі нашого імені… Ну, годі… Ні, то й ні. Мене тільки злить думка, що Майбомові однаково доведеться продавати врожай на пні, Томе, і як він приїде в місто, то, звичайно, знайде покупця… знайде. І ним виявиться Герман Гагенштрем, той негідник…
– О так, навряд чи він пропустив би таку нагоду, – гірко признався сенатор.
Пані Перманедер тричі підряд вигукнула:
– А бачиш, а бачиш, а бачиш!
Рантом Томас Будденброк похитав головою і сердито засміявся.
– Все де дурне… Ми так поважно і з таким запалом – принаймні ти – розмовляємо про щось зовсім непевне й нереальне! Не пригадую навіть, щоб я запитав тебе, про що ж, власне, йдеться, що пан фон Майбом продає… Я ж зовсім не знаю Пепенраде…
– О звичайно, тобі довелося б туди поїхати! – жваво сказала Тоні. – Звідси до Ростока палицею докинути, а там теж два кроки! Що він продає? Пепенраде – великий маєток. Я певна, що він дає більше як тисячу мішків

пшениці… Але докладно не знаю. Як там у них із житом, вівсом, ячменем – мішків по п'ятсот? Чи, може, більше або менше? Не знаю. Бачила тільки, що врожай чудовий. Але якихось цифр не можу тобі назвати, нічого в цьому не тямлю. Звичайно, тобі довелося б самому поїхати…
Запала тиша.
– Ну годі, більше про це ні слова, – коротко й рішуче заявив сенатор, взяв пенсне, засунув його в кишеню жилетки, застебнув сурдут, підвівся й почав ходити по кімнаті впевненим, швидким, сягнистим кроком, що не допускав навіть думки про якесь вагання.
Потім спинився біля сестри, ледь нахилившись до неї і, постукуючи зігнутим вказівним пальцем по столу, сказав?
– Ось я розповім тобі одну історію, люба Тоні, щоб ти побачила, як я ставлюся до таких речей. Я знаю твоє faible[67] до аристократії взагалі, а до мекленбурзької зокрема, тому не гнівайся, коли почуєш, як я провчив одного такого добродія… Тобі відомо, що чимало їх не вельми поважають купців, хоч ми їм так само потрібні, як і вони нам. У ділових стосунках вони виявляють свою перевагу – до певної міри, може, й виправдану – виробника над посередником, одне слово, дивляться на купця майже так, як на того єврея, що скуповує по хатах старий одяг і ти наперед знаєш, що він тебе ошукує. Я можу похвалитися, що ніколи не справляв на тих добродіїв враження здирника, морально нижчого за них. А крім того, серед аристократів траплялися куди запекліші гендлярі, ніж я. Але одного довелося трохи укоськати, щоб надалі так не брикався… Це був господар Грос-Погендорфа, з яким я потім не раз мав ділові стосунки. Ти про нього напевне чула: такий собі граф Штреліц, людина крайніх феодальних поглядів, з прямокутним моноклем в оці, – я завжди дивувався, як він не поріжеться, – в лакованих чоботях з відкотами і нагайкою з золотим руків'ям. Він мав звичку дивитися на мене з недосяжної висоти, ледь розтуливши рота й примруживши очі… Перша моя зустріч з ним була дуже промовиста. Попередивши листом про свій приїзд, я прибув до нього. Служник доповів про мене, і я зайшов до кабінету. Граф сидів за столом. На мій уклін він ледь підвівся в кріслі, дописав листа, повернувся в мій бік і, дивлячись повз мене, почав розмову про зерно на продаж. Я стою, спершись на столик біля канапи, схрестивши руки й ноги, і тихо сміюся собі з графа. Так ми розмовляємо хвилин з п'ять. Ще за п'ять хвилин я сідаю на столик і вимахую ногою. А за чверть години граф, милостиво повівши рукою, ніби між іншим каже: "До речі, може, ви сядете?" – "Себто як? – питаюся. – Немає потреби. Я вже давно сиджу".
– Отак і сказав? Просто так і сказав? – захоплено вигукнула пані Перманедер… Вона" миттю забула про свою попередню розмову з братом і вся була під враженням почутого анекдота. – "Я вже давно сиджу!" Чудово!..
– Ну так, і будь певна, що відтоді граф геть змінив своє ставлення до мене: подавав руку, коли я приходив, підсовував мені стільця… Кінець кінцем ми, можна сказати, заприятелювали… Навіщо я тобі це розповів? Та щоб запитати: чи мав би я сумління, право, внутрішню впевненість провчити в такий от спосіб, пана фон Майбома, якби він, домовляючись зі мною про ціну на своє зерно, забув запропонувати мені стільця?..
Пані Перманедер мовчала.
– Ну гаразд, – нарешті мовила вона й підвелася. – Ти маєш слушність, Томе, і я вже сказала, що не хочу тебе силувати. Ти сам знаєш, до чого братися, а від чого відмовлятися, і на цьому станемо. Повір тільки мені, що я прийшла до тебе з добрим наміром… Ну, годі! На добраніч, Томе!.. Або ні, стривай. Я ще забіжу поцілувати твого Ганно й привітатися з нашою милою Ідою… А повертаючись, ще раз зазирну до тебе…

І пані Перманедер вийшла з кімнати.

Розділ третій

Вона піднялася на третій поверх і повз "балкон", широкою галереєю з білим, позолоченим поруччям, зайшла до передпокою, звідки одні двері, відчинені, вели в коридор, а другі, ліворуч, – до сенаторової прибиральні. Пані Антонія обережно натиснула клямку дверей у кінці коридора і вступила до великої кімнати з рясними квітчастими завісами на вікнах.

Стіни кімнати видавалися занадто голими. Крім дуже великої гравюри в чорній рамі над Ідиним ліжком, що зображала Джакомо Мейєрбера в оточенні персонажів з його опер, та кількох англійських кольорових літографій з білявими дітьми в червоних сукенках, пришпилених до ясних шпалер, на них не було нічого. Їда Юнгман сиділа посеред кімнати перед великим розсувним столом і церувала панчішки Ганно. Відданій пруссачці перейшло вже за п'ятдесят, і хоч вона рано почала сивіти, коси в неї і досі не побіліли, тільки стали якісь попелясті, рівна постать лишилась кремезною і дужою, а карі очі були такі самі ясні й жваві, як і двадцять років тому.

– Добрий вечір, Ідо, голубонько, – привіталася пані Перманедер тихо, але радісно, бо братова розповідь вернула їй чудовий настрій. – Як тобі живеться, старе луб'я?

– Е, Тоні, невже таки луб'я, серденько? Так пізно завітала до нас?

– Еге ж, я була в брата… у невідкладній справі. Шкода тільки, що нічого не вийшло… А він спить? – запитала Тоні, кивнувши головою на ліжечко з зеленою завіскою під стіною ліворуч, присунене узголів'ям до високих дверей, що вели до спальні сенатора Будденброка та його дружини.

– Тс-с-с, – прошепотіла Іда, – не збуди його.

Папі Перманедер навшпиньки підійшла до ліжечка, обережно відсунула завіску і, нахилившись, задивилася на личко свого небожа.

Малий Йоганн Будденброк лежав на спині, але голову в темно-русявих кучерях повернув набік, обличчям до кімнати, і тихо сопів у подушку. Одна його ручка лежала на грудях, а друга була простягнена на ватяній ковдрі; зігнуті пальчики ледь видніли з довгих широких рукавів нічної сорочки і час Від часу легенько сіпалися. Трохи розтулені губи також ворушилися, наче пробували щось вимовити. Подеколи обличчям знизу догори перебігала болісна судома: спершу починало тремтіти підборіддя, далі той рух захоплював чутливі ніздрі і завмирав у м'язах вузенького чола… Довгі вії не могли затулити синюватих тіней у куточках очей..

– Йому щось сниться, – зворушено мовила пані Перманедер.

Тоді знову нахилилася, обережно поцілувала дитину в теплу від сну щічку, дбайливо засунула завіску й вернулася до столика, де Іда в жовтому світлі лампи натягла на грибок нову панчоху, оглянула дірку й почала вже зашивати її.

– Ти все церуєш, Ідо. Дивно, я тебе інакше й не уявляю, як не за цією роботою!

– Еге ж, Тоні, еге… Відколи він пішов до школи, на ньому все як горить.

– Справді? Таж він така тиха, тендітна дитина…

– Тиха, а от бачиш…

– Він любить ходити до школи?

– Ой ні, Тоні! Хотів би й далі вчитися в мене. Та й я хотіла б, бо вчителі не знають його змалку, як я знаю, і не вміють до нього підійти… Йому буває важко стежити за уроком, він швидко стомлюється…

– Сердешний! Йому вже перепадало лінійкою від учителів?

– Та де! Муй боже кохани… Чого б вони були такі жорстокі до нього! Досить хлопчикові глянути їм у вічі…

– А що він робив, як його вперше відвели до школи? Плакав?
– Звичайно, плакав. Він швидко плаче… Не голосно, тільки схлипує… Вчепився за сурдут пана сенатора і все просив його не йти додому…
– То його брат відводив?.. Так, це важка хвилина, Ідо, повір мені. Я пам'ятаю свій перший день, ніби це було вчора. Я ревла… далебі, ревла, мов корова! Як мені було тяжко! І чого? Того, що вдома гарно жилося, як і Ганно. Діти з аристократичних домів усі плакали, я це відразу помітила, а решті хоч би що, вони дивилися на нас і щирили зуби… Господи, що з ним, Ідо?..
Її рука, піднята вгору, завмерла в повітрі. Вона злякано обернулась до ліжечка, бо звідти почувся крик, тривожний крик, у якому бриніла дедалі більша мука й жах. Ось він пролунав ще раз, а тоді майже поспіль утретє, вчетверте, вп'яте. "Ой-ой-ой!" – сповнений ляку, обурення і відчаю протест проти якоїсь почвари, що привиділась малому Ганно вві сні… За мить він підвівся на ліжку й замурмотів щось незрозуміле, вдивляючись широко розплющеними золотаво-карими очима в якийсь інший світ і не помічаючи того, що його оточував…
– Нічого, – мовила Їда. – Це pavor[68]. Ох, часом буває куди гірше! – Вона спокійно відсунула роботу, важким, сягнистим кроком підійшла до Ганно і, лагідно втішаючи його, вклала назад у ліжко і вкрила ковдрою.
– Ага, pavor… – проказала пані Перманедер. – Він прокинувся?
Ні, Ганно не прокинувся, хоч його очі й далі були втуплені в щось невидиме, а губи не переставали ворушитися.
– Що? Ну… ну… Не балакаймо вже, спімо… Що ти кажеш? – запитала Іда. Пані Перманедер теж підійшла до ліжечка, дослухаючись до тривожного мурмотіння дитини.
– Я вийду… в свій… садочок… – казав Ганно, ледь повертаючи язиком, – тюльпани поливати…
– Він читає віршика, – пояснила Іда Юнгман, хитаючи головою. – Ну… ну, досить, спи вже, дитино моя!
– Аж там… горбатий карлик… Їх хоче всі зірвати, – докінчив Ганно і зітхнув.
Раптом вираз обличчя в нього змінився, очі трохи примружились, і він, соваючи по подушці головою, проказав тихим, скорботним голосом:
Місяць на небі сяє,
Дитя в колисці ридає,
Годинник на вежі дванадцяту б'є,
Господь всім стражденним втіху дає.
Після цих слів він схлипнув, з-під він виступили сльози, поволі покотилися по щоках… І збудили його. Він обняв Іду, озирнувся довкола заплаканими очима, вдоволено промурмотів щось про "тітку Тоні", вмостився зручніше і спокійно заснув.
– Дивно! – сказала пані Перманедер, коли Іда знову сіла до столика. – Що то були за віршики, Ідо?
– У нього є така читанка, – відповіла панна Юнгман. – Зветься "Хлопчиків чарівний ріг". Чудні віршики… Цими днями йому треба було вивчити їх напам'ять, і він усе балакав про той з горбатим карликом. Ти не знаєш його? Моторошний вірш. Той горбатий скрізь товчеться, розбиває горщика, з'їдає кисіль, краде дрова, ламає прядку… з усіх глузує… І врешті ще й просить, щоб за нього молилися! На хлопчину це справило таке враження, що він думав про карлика цілими днями. І знаєш, що він казав мені? Кілька разів казав: "Правда ж, Ідо, він робить так не через те, що лихий, не зі злості?.. Просто йому сумно. І як він зробить щось погане, то стає ще сумніший… А коли за нього помолитися, йому вже не треба буде так робити".

Ще й сьогодні ввечері, коли мама, збираючись на концерт, прийшла побажати йому на добраніч, він спитав, чи не помолитись йому за горбатого карлика…
– І помолився?
– Вголос ні, а про себе, мабуть, помолився… А ось про другий віршик, "Няньчин годинник", він зовсім нічого не говорив, тільки плакав над ним. Він ледь що, то й плаче, а тоді довго не може заспокоїтись.
– А що в тому віршику таке сумне?
– Хіба я знаю… Він ніколи не міг перейти далі як за початок, за те місце, над яким навіть оце ввi сні схлипував… І над візником, що о третій ранку встає з своєї солом'яної постелі, також плакав…
Пані Перманедер зворушено засміялася, та зразу ж споважніла.
– Але я скажу тобі, Ідо: це недобре, їй-богу, недобре, що відтак близько бере все до серця. Візник устає о третій годині… Господи боже, на те він і візник! Дитина – я вже на цьому розуміюся, будь певна, – дуже до всього доглядається, надто все жаліє. Повір мені, це не може не підточувати її здоров'я. Треба колись серйозно поговорити з Грабовим… Та лихо в тому, – вела вона далі, схрестивши руки, схиливши набік голову і невдоволено постукуючи по підлозі носком, – що Грабов старіється, а ще… хоч яка він щиросерда, чесна, справді чудова людина, та що стосується його лікарських талантів, то я їх, Ідо, не вельми ціную, хай простить мені господь, коли я помиляюся! Ось хоча б приклад з Ганно. Дитина неспокійна, схоплюється ввi сні, бачить страшні привиддя… Грабов знає про це. І що ж він робить? Каже нам, як це зветься латиною: pavor nocturnus… Дуже нам від того полегшало, господи боже мій! Ні, він гарний чоловік, добрий приятель нашого дому, що завгодно, але не світило науки. Видатна людина має інші прикмети, і вже замолоду видно: в неї за душею щось є. Грабов пережив сорок восьмий рік і був тоді молодий. Але, думаєш, його хвилювала свобода, справедливість, боротьба з становими привілеями і сваволею? Він учений, проте я переконана, що тодішні нечувані закони Німецького союзу про університети й пресу нітрохи його не обурювали. Він ніколи ні разу не розпалився, ніколи не зробив нічого недозволеного… Завжди те саме довгобразе, лагідне обличчя, завжди він приписує голуба і французьку булку, а в найважчих випадках – ложку настою з проскурняка… На добраніч, Ідо… Ох ні, мені здається, що на світі є зовсім інші лікарі!.. Шкода, що я не дочекалась Герди… Так, дякую, в коридорі ще світиться. На добраніч…
Коли пані Перманедер, проходячи повз двері до їдальні, відчинила їх, щоб гукнути й братові до вітальні "На добраніч", вона побачила, що обидві кімнати освітлені, і Томас ходить туди й сюди, заклавши руки за спину.

Розділ четвертий

Зоставшись сам, сенатор знову сів до столу, витяг пенсне і хотів далі читати газету. Але вже хвилини за дві підвів очі і, не міняючи постави, втупив їх між портьєри в темряву салону.
Як невпізнанно мінялось його обличчя, коли він залишався сам! М'язи рота й щік, завжди дисципліновані, звичні до послуху його твердій волі, відчужувалися й обм'якали; вираз чуйності, обережності, люб'язності й енергії, віддавна вже не природний, а роблений, спадав, ніби маска, поступаючись місцем болісній втомі; очі, затуманені, невидющі, втуплюючись в одне місце, червоніли й починали сльозитися. І, не маючи відваги ошукувати ще й себе самого, він з усіх думок, які тяжко, безладно й тривожно облягали йому голову, спромігався вхопитись тільки за одну, найсумнішу: що Томас Будденброк у сорок два роки пропаща людина.
Він глибоко зітхнув, поволі провів рукою по лобі й очах, машинально закурив нову цигарку, хоч знав, що це йому шкодить, і крізь дим далі дивився в темряву… Який контраст між страдницькою млявістю його рис і

елегантністю, майже військовою ошатністю напаханих і витягнених щипцями вусів, старанно виголених щік і підборіддя, дбайливо зачесаного на ледь полисілу маківку волосся, яке біля вузьких скронь, де воно відступало двома довгастими дугами, вже не кучерявилося, як колись, а було підстрижене дуже коротко, щоб не надто проглядала сивина…
Томас Будденброк сам відчував той контраст і добре знав, що в місті кожному впадала в око суперечність між його жвавими, пружними рухами і бляклим, блідим обличчям.
Не те, щоб він став у громаді не такою важливою і незамінною особою, як раніше. Приятелі всім розказували, а заздрісники не заперечували, що бургомістр доктор Ланггальс ще категоричніше повторив слова свого попередника Евердіка: "Сенатор Будденброк – права рука бургомістра". Але що фірма "Йоганн Будденброк" була вже зовсім не та, знало, мабуть, ціле місто, навіть пан Штут із Дзвоноливарної розповідав про це своїй дружині за тарілкою юшки з салом… І це для Томаса Будденброка була найбільша мука.
А проте сам він найдужче був винен, що склалася така думка. Він був багата людина, і жодна його втрата, навіть найтяжча, шістдесят шостого року, не могла поставити під загрозу існування фірми. Та хоч він, певна річ, і далі належним чином підтримував честь свого дому й на обідах у нього подавали стільки страв, скільки й сподівалися гості, а все ж переконання, що його покинуло щастя, яке грунтувалося швидше на внутрішній певності, ніж на видимих ознаках, довело його до стану такої підозрілої нерішучості, що він, як ніколи досі, боявся випустити з рук гроші й почав ощадити майже на дрібницях у приватному житті. Він сотні разів проклинав свій новий дім, що так дорого обійшовся і, здавалося йому, крім лиха, нічого не дав. Літні подорожі скасовано, і маленький садочок коло дому замінив їм тепер морське узбережжя й гори. Обіди й вечері, які сенатор споживав разом з дружиною та малим Ганно, на його неодноразовий суворий наказ стали такі скромні, що в просторій їдальні з налощеним паркетом, з високою, пишною ліпною стелею і розкішними дубовими меблями здавалися просто сміховинними. Десерт віддавна вже дозволений був тільки в неділю… Зовні сенатор не змінився, був такий самий елегантний, як і перше; однак довголітній служник Антон розповідав на кухні, що господар міняє тепер сорочки раз на два дні, бо тонке полотно надто зношується від прання… Він знав не тільки це. Знав також, що його скоро звільнять. Герда протестувала. Трьом служницям важко давати лад у такому великому домі. Та ніщо не допомогло: Антона, який стільки років незмінно сидів на передку карети, коли Томас Будденброк їхав у сенат, звільнено з відповідною винагородою за довгу службу.
Ці заходи відповідали невтішному темпові торгівлі. Нічого не лишилося від нового, свіжого духу, яким колись Томас Будденброк оживив підприємство, – а його компаньйон, пан Фрідріх-Вільгельм Маркус, що й так йе міг би дуже впливати на справи фірми, бо вклав у неї небагато грошей, до того ж був від природи позбавлений будь-якої ініціативи.
З роками його педантичність ще збільшилась і обернулася в справжнє дивацтво. Йому треба було чверть години, щоб відрізати кінчик сигари: він підкручував вуса, відкашлювався, задумливо водив по боках очима і врешті ховав відрізаний кінчик у гаманець. Вечорами, коли кожен куток контори був ясно освітлений газовими лампами, він ніколи не забував поставити собі на столик ще й стеаринову свічку. Щопівгодини він підводився і йшов під кран відсвіжити собі голову. Одного ранку під його столом хтось забув порожній мішок з-під зерна: пан Маркус вирішив, що то кіт, почав лаятись і, на посміх усього персоналу, виганяти його з кімнати… Ні, не така він

був людина, щоб всупереч теперішній млявості свого компаньйона сприяти розквітові фірми. І сенатора часто, як оце тепер, коли він стомленим поглядом вдивлявся в темряву салону, поймав сором і розпачлива нетерплячість від думки про дріб'язкові обороти, жалюгідні операції, до яких останнім часом принижувалась фірма "Йоганн Будденброк".
Але, може, це й краще? Приходить час і на біду, міркував він. Чи не мудріше принишкнути, поки вона минеться, не ворушитися, перечікувати і спокійно набиратися сили? І треба ж було Тоні саме тепер звернутися до нього з цією пропозицією, дочасно порушити його стан мудрої покори, сповнити душу сумнівами й тривогою! Чи вже настала пора й це був знак божий? Може, він має стрепенутися, встати й здобутись на відважний вчинок? Він відкинув ту пропозицію, вклавши в свій голос усю рішучість, на яку лише був здатний, але чи дійсно, з цією справою скінчено, відколи Тоні перестала про неї говорити? Мабуть, ні, бо він сидів і думав… "Тільки тоді пропозиція нас обурює, коли ми відчуваємо, що не здатні їй опертися…" Та й хитрюща ж з біса в нього сестричка!
І що ж він їй заперечив? Наскільки йому пам'яталося, він говорив дуже добре й переконливо. "Брудна махінація… Ловитва риби в каламутній воді… Брутальний визиск… Грабунок серед білого дня… Лихварювання…"
Чудово! От тільки чи варто було кидатись такими гучними словами з цього приводу? Консул Герман Гагенштрем не вдавався б до таких слів – та він їх і не знає. То хто ж такий Томас Будденброк: ділок, людина дії чи нерішучий педант?
Ось питання, яке йому треба розв'язати! Питання, що завжди хвилювало його, відколи він себе пам'ятає. Життя суворе, а ділове життя, нещадне й позбавлене сантиментів, – тільки відбиток загальної життєвої течії. То чи пристосований він, Томас Будденброк, до цього суворого практичного життя, як були пристосовані його батько й дід? Досить часто, і вже віддавна, він мав причину сумніватися в цьому. Досить часто, від молодих років, йому доводилось пристосовувати до нього свої почування, вчитись суворості, вчитись терпіти чужу суворість, сприймати її як щось зрозуміле… Невже він так ніколи й не опанує до кінця цієї науки?
Сенатор згадав, яке враження справила на нього катастрофа шістдесят шостого року, викликав у пам'яті ті невимовно болісні почуття, що були охопили його. Він тоді втратив велику суму грошей… Ох, та не це було найтяжче витримати! Ні, йому вперше довелося відчути повною мірою, відчути на власній шкурі брутальну жорстокість ділового життя, де все – доброта, лагідність, зичливість – поступається місцем первісному, голому, владному інстинктові самозбереження і де біда, що когось спостигне, викликає навіть у друзів, найкращих друзів, не співчуття, а недовіру, холодну, зневажливу недовіру. Але хіба він не знав цього раніше? Хіба йому годилось дивуватися з цього? Як він потім, у кращу пору, вже міцніше стоячи на ногах, соромився тих безсонних ночей, сповнених обурення й відрази, того ненастанного болю, якого завдавала йому потворна, цинічна жорстокість життя!
Яка то була дурість! Якими смішними завжди були його почуття! Як вони взагалі могли в ньому зродитися? І знову те саме питання: чи він людина практична, чи м'якосердий мрійник?
Ох, він уже тисячі разів ставив перед собою це питання і. в хвилини бадьорості, впевненості в собі відповідав на нього одне, а в хвилини знемоги – інше. Але він був надто розумний і чесний, щоб нарешті не дійти висновку, що в ньому поєдналося і те й те.
Ціле життя він показував людям, що він людина дії; але якщо він і справді до певної міри така людина, то чи не є це, як казав Гете, – Томас

Будденброк любив цитувати цей вислів, – свідома розумова потуга? Колись він міг похвалитися успіхами… та чи не були вони тільки наслідком запалу, раптового поривання, яке він завдячував рефлексії? І коли він тепер поборений, коли його сила – дай боже, щоб не назавжди! – начебто вичерпалась, – то чи не є це неминучий наслідок його непевного стану, неприродної, виснажливої суперечності в його душі?.. Чи його батько, дід, прадід купили б пепенрадський урожай на пні? Байдуже!.. Байдуже!.. Але що вони були практичні люди, цілісніші, дужчі, безпосередніші й природніші за нього, сумніватись не доводилося.

Томас відчував великий неспокій, потребу руху, простору, світла. Він відсунув стільця, зайшов до салону й позасвічував усі лампи в люстрі, що висіла над столом. Тоді постояв, поволі, але нервово підкручуючи довгого вуса і дивлячись невидющим поглядом на пишний покій, обставлений світлими гнутими меблями, що разом з вітальнею займав усю передню частину будинку. Великий рояль, на якому лежала Гердина скрипка у футлярі, полиця, повна нот, різьблений пюпітр і барельєфи над дверима, що зображали амурів із скрипками, надавали йому вигляду концертної зали. Ерікер був увесь заставлений пальмами.

Хвилини дві чи три сенатор Будденброк стояв нерухомо. Врешті отямився, знову вернувсь до вітальні, звідти зайшов у їдальню і тут теж засвітив світло, відчинив буфет, випив склянку води, щоб. заспокоїти серце чи взагалі щось зробити, тоді, заклавши руки за спину, швидко подався в глиб будинку. Кімната для курців була обставлена темними меблями й оббита панелями. Сенатор машинально відчинив шафку з цигарками, але відразу ж зачинив знову і підняв віко маленької дубової скриньки з картами, записниками та іншим гральним приладдям, що стояла на ломберному столику. Набравши жменю кістяних фішок, він поволі висипав їх назад, пропускаючи крізь пальці. Фішки лунко заторохтіли. Він зачинив віко й пішов далі.

До кімнати для курців прилягав маленький кабінет з віконцем, заскленим різнобарвним склом. У ньому лише стояло кілька легеньких столиків, засунутих один під один, а зверху – скринька з лікерами. Звідси були двері до просторої зали з паркетною підлогою і чотирма високими вікнами в садок, заслоненими темно-червоними завісами, яка також тяглася на всю ширину будинку. В залі стояло кілька масивних канап того самого кольору, що й завіси, а попід стінами статечно вишикувалися стільці з високими спинками. В каміні за гратками мерехтіло штучне вугілля – стяжки червоно-золотавого лискучого паперу. На мармуровій плиті перед дзеркалом красувалися дві величезні китайські вази…

Тепер ціла анфілада кімнат була освітлена газовими лампами, наче після бенкету, коли щойно поїхав останній гість. Сенатор перейшов усю залу, спинився коло вікна навпроти кабінету і задивився на квітник.

Високо в небі з-за баранцюватих хмар визирав серп місяця, а внизу під навислим гіллям горіха хлюпотів серед тиші фонтан. Томас перевів погляд на павільйон у кінці квітника, глянув на невеличку блискучу терасу з двома обелісками, на рівні, посипані жорствою стежки й на обкопані, порозмірювані грядки та моріжки… Але ця вишукана, нічим не порушена симетрія не тільки не заспокоїла його, а навпаки, вразила й роздратувала. Він узявся рукою за дужку вікна, притулився до неї лобом і знову віддався болісним думкам.

Що з ним діється? Сенатор згадав своє зауваження, кинуте щойно сестрі: тільки-но воно злетіло з уст, як він уже розсердився на себе, ніби сказав щось зайве. Він розповідав про графа Штреліца, про земельну аристократію, і з цієї нагоди чітко й виразно висловив думку про соціальну перевагу виробника над посередником. Чи слушна ця думка? О господи, та хіба не

однаково, чи вона слушна, чи ні! Але чи личило йому висловлювати цю думку, зважувати її, навіть просто напасти на неї? Чи можна собі уявити, щоб його батько, дід або хтось із знайомих купців сушив собі голову такою думкою і з кимось ділився нею? Людина, що твердо, без сумнівів тримається свого фаху, цінує тільки його, інших не знає і знати не хоче…
Рантом сенатор відчув, як кров ударила йому в голову. Він згадав інший випадок, давніший, і весь почервонів. Він побачив себе з братом Христіаном у садку на Менгштрасе: між ними зайшла сварка, одна з тих прикрих сутичок, що лишають у душі такий глибокий слід… Христіан з властивою йому безтактністю дозволив собі перед тим прилюдно висловити одне ганебне зауваження, і Томас, розгніваний і роздратований, вичитував йому за це. "Властиво, як добре подумати, – сказав тоді Христіан, – кожен купець – шахрай…" І що ж? Хіба ці дурні, негідні слова в своїй суті дуже різняться від того, що він сам тільки-но заявив сестрі? Тоді він обурювався, люто заперечував Христіанові… Але як сказала та хитрюща Тоні? "Нас дратун й сердить…"
– Ні! – мовив раптом сенатор на весь голос, рвучко звів голову, відпустив дужку, мало не відскочив від вікна, й додав так само голосно: – Годі з цим!
Тоді кашлянув, щоб розвіяти неприємне почуття, яке справив на нього власний самітний голос, і почав швидко ходити по кімнатах, опустивши голову й заклавши руки за спину.
– Годі з цим! – ще раз сказав він. – Треба поставити крапку! Я байдикую, грузну в болоті, стаю дурніший за Христіана!
О, як же добре, що він не сліпий у своїй біді, знав, що з ним діється! А коли так, то він може все виправити! Силоміць виправити! Треба глянути… глянути… Що то була за пропозиція? Урожай?.. Пепенрадський урожай на пні?
– Я піду на це! – палко прошепотів він і навіть посварився пальцем. – Піду!
Це ж те, що зветься щасливим випадком! Нагода подвоїти – ну, може, не зовсім подвоїти – капітал десь у сорок тисяч марок! Так, це перст божий, знак, що пора піднестися духом! Це буде початок, перший крок, а що він пов'язаний з ризиком, то це тільки ще один доказ проти різних моральних забобонів. Вдасться йому цей захід – і він знову стане на ноги, знову до нього повернеться відвага, внутрішня сила, вміння тримати щастя в кулаці… Ні, добродіям Штрункові й Гагенштремові ця здобич, на жаль, не дістанеться! Є в місті фірма, що завдяки особистим стосункам має над ними перевагу… І справді, в цьому випадку вирішальну роль зіграли особисті стосунки. Це ж бо не звичайна операція, яку можна залагодити формально, з холодним серцем. Оскільки посередницею вибрано Тоні, справа набула майже приватного характеру, вона вимагає неабиякого такту й делікатності. Ох ні, від Германа Гагенштрема такої делікатності годі сподіватися! Він, Томас, як купець сьогодні скористається кон'юнктурою, а потім, коли бог поможе, продаючи зерно, також зуміє нею скористатися! З другого боку, він робить послугу землевласникові, що попав у скруту, а оскільки Тоні приятелює з пані фон Майбом, цю послугу повинен зробити тільки він, більше ніхто. Отже, треба написати Майбому… написати сьогодні ж таки, і не на бланку фірми, а на папері для приватного листування, де надруковано тільки його прізвище: "Сенатор Будденброк"… Написати дуже обережно, запитати, чи бажано, щоб він навідався до них найближчими днями. Бо все ж таки справа дражлива. Трохи слизький грунт, по ньому треба ступати з певною грацією… Тим більше вона для нього!
Хода його стала ще швидша, віддих поглибшав. На мить він сів, тоді схопився й знову забігав по всіх кімнатах. Він ще раз усе зважив, подумав

про пана Маркуса, про Германа Гагенштрема, Христіана й Тоні, уявив собі золоті пепенрадські лани, що хвилюються на вітрі, помріяв, як після цієї операції оживе фірма, сердито відкинув усі вагання, махнув рукою і сказав:
– Куплю!
Пані Перманедер відчинила двері до їдальні й гукнула?
– На добраніч!
Він відповів їй, наче крізь сон.
Зайшла Герда, попрощавшись перед під'їздом з Христіаном; її дивні, близько посаджені карі очі загадково мерехтіли, як завжди після музики. Сенатор машинально спинився коло неї, машинально спитав про іспанського віртуоза й про те, як відбувся концерт, сказав, що зараз також піде спати.
Проте не ліг спати, а знову почав кружляти по кімнатах. Він думав про мішки пшениці, жита, вівса та ячменю, що за якийсь час мали наповнити його комори "Лев", "Кит", "Дуб" і "Липу", розмірковував, яку ціну – о, пристойну ціну, не ганебно низьку! – він запропонує, а опівночі тихенько спустився до контори і при свічці пана Маркуса одним духом написав листа панові фон Майбому в Пепенраде, і коли з гарячою, стомленою головою перечитав написане, йому здалося, що кращого й тактовнішого листа він ще зроду не складав.
Це діялося вночі проти двадцять сьомого травня. Другого дня він веселим жартівливим тоном заявив сестрі, що обміркував справу з усіх боків і не може так просто відмовити панові фон Майбому й віддати його в руки першого-ліпшого лихваря. Тридцятого травня він вирушив до Ростока, а звідти найнятою каретою до маєтку.
Наступними днями сенатор був у найкращому гуморі. Хода в нього знову стала легка й пружна, обличчя злагідніло. Він дражнив Клотільду, щиро сміявся з Христіана, жартував з Тоні, в неділю цілу годину грався на "балконі" з Ганно, допомагав йому підіймати на коловоротах мішечки зерна до комори з червоної цегли і наслідував глухі, протяглі вигуки вантажників… А третього липня на засіданні громадської ради під час обговорення найнуднішого в світі питання – про якийсь податок – виголосив таку розумну й дотепну промову, що геть усі з ним погодились, а його опонента Германа Гагенштрема висміяли.
Розділ п'ятий
Чи просто з неуважності, а чи навмисне, але сенатор мало не пропустив одну дату, що тільки завдяки пані Перманедер, яка щиро й віддано пильнувала родинних паперів, стала відома всім: у документах сьоме липня 1768 року було зазначене як день заснування фірми, отже, наближалося її сторіччя.
Томас наче аж скривився, коли Тоні схвильованим голосом заявила йому про це. Піднесення його тривало недовго. Скоро він знову став мовчазний, може, навіть мовчазніший, ніж перше. Посеред робочого дня він раптом залишав контору і, охоплений тривогою, виходив у садок. Час від часу він спинявся, немов об щось перепинившись, зітхав і затуляв рукою очі. Він нічого не казав, нікому не Звірявся… Та й кому було звірятися? Пан Маркус – то було незвичайне видовище – вперше в житті спалахнув, коли компаньйон навпростець розповів йому про купівлю пепенрадського врожаю, і заявив, що відмовляється від участі в цій операції і від будь-якої відповідальності за неї. Щоправда, перед пані Перманедер Томас зрадив себе, одного четверга зустрівши її ввечері на вулиці: коли сестра, прощаючись, щось натякнула про врожай, він рвучко стиснув її за руку й хапливо, майже пошепки сказав:

– Ох, Тоні, аби він краще був уже проданий!
Тоді враз повернувся й пішов геть. Пані Перманедер дивилася йому вслід, стривожена й спантеличена. Той раптовий потиск був ніби вибух розпуки, а в тих словах проглянув довго приховуваний страх… Та коли Тоні за першої ж нагоди спробувала знову завести про це мову, Томас сховався за ще впертішу мовчанку, соромлячись за свою хвилинну слабкість, сердячись, що не має відваги взяти на себе всю відповідальність…
Тепер, коли Тоні нагадала про річницю, він незграбно, невдоволено відповів:
– Ох, Тоні, краще б ми просто забули про неї!
– Забули, Томе? Де таке чувано! Про це й мови не може бути! Невже ти гадаєш, що зміг би приховати цю дату? Що місто не надасть річниці ніякого значення?
– Я не кажу, що міг би приховати дату, а тільки, що волів би замовчати її. Минуле тоді добре святкувати, коли радієш теперішньому і майбутньому… Приємно згадувати своїх предків, коли почуваєш себе їхнім однодумцем і продовжувачем їхньої справи… Якби ця річниця припала на сприятливіші часи… Одне слово, я не маю ніякого бажання влаштовувати свято.
– Не кажи цього, Томе. Ти сам так не думаєш і добре знаєш, що була б ганьба, страшна ганьба, якби ніхто не помітив і не відзначив сторічного ювілею фірми "Йоганн Будденброк"! Ти просто тепер трохи знервований, і я навіть знаю, через що… Хоч, властиво, на це нема ніякої причини… Та коли настане той день, ти будеш радісно зворушений, як і ми всі…
Тоні мала слушність: не можна було замовчати цього дня. Невдовзі у "Вістях" з'явилася замітка, що в зв'язку з недалеким ювілеєм подавала докладну історію давнього й шанованого торгового дому – а втім, поштиве купецтво не забуло б про цей день і без замітки. В родині про наступне свято перший завів мову Юстус Крегер на обіді в четвер, а пані Перманедер, як тільки служниця прибрала після десерту, урочисто поклала на стіл славнозвісну теку з родинними паперами, щоб перед святом щё раз докладно обговорити події з життя засновника фірми Йоганна Будденброка, прапрадіда малого Ганно. Вона читала з святобливою повагою, як він мав вітрянку і як справжню віспу, як упав з горища до сушарні і як шаленів у гарячці. І не заспокоїлась на цьому, а вернулась до шістнадцятого сторіччя, до найдавнішого з відомих Будденброків, того, що був радником у Грабау, і до кравця з Ростока, що "дуже добре мався" – ці слова були підкреслені, – і наплодив силу-силенну дітей, живих і мертвих…
– Яка була чудова людина! – вигукнула Тоні і заходилася зачитувати давні-прадавні, жовті, подерті листи й вірші, написані з нагоди родинних свят.
Вранці сьомого липня перший, звичайно, привітав сенатора пан Венцель.
– Так, пане сенатор, сто років!. – казав він, поки його червоні руки вправно гострили бритву об пасок. – А я вже десь половину цього часу голю членів вашої шановної родини. І, певна річ, людина багато чого дізнається, коли щоранку перша трапляється на очі шефові фірми і провадить з ним розмову… Покійний пан консул також був найговіркіший з самого ранку і не раз навіть питав мене: Шу, як по-вашому, Венцелю, що мені робити з житом? Продавати, чи ви гадаєте, що ціна ще підскочить?.."
– Так, Венцелю, я теж не можу собі уявити життя в нашому місті без вас. Я вже вам не раз казав, що ваш фах справді має чимало переваг. Коли ви вранці обійдете клієнтів, то стаєте мудріші за всіх, бо у вас перед очима побували шефи майже всіх великих фірм, ви знаєте, хто в якому гуморі, і кожен з них може вам позаздрити… це дуже цікаво.
– Таки правда, пане сенатор. А щодо вашого гумору, то дозволю собі зауважити… Пан сенатор нині начебто знову трохи блідий, га?

– Невже? В мене болить голова і, з усього видно, не швидко перестане. Бо здається, що сьогодні мені не буде коли вгору глянути.
– Мені теж так здається, пане сенатор. Велике свято передбачається, дуже велике. Ви тільки гляньте у вікно, пане сенатор. Скільки прапорів! А в гавані проти Рибальської пришвартовані "Вулленвевер" і "Фрідеріка Евердік" під усіма вимпелами…
– Ну, то швидше кінчаймо, Венцелю, не треба гаяти часу.
Сенатор сьогодні був не в конторському піджаку, а до світлих штанів відразу одяг чорний відкритий сурдут, з-під якого виглядав білий пікейний жилет. Гостей треба було сподіватися з самого ранку. Сенатор востаннє глянув у дзеркало на туалетному столику, ще раз дав Венцелеві провести гарячими щипцями по довгих кінчиках вусів і, зітхнувши, рушив до дверей. Починався скажений день… Хоч би він швидше минув! Чи вдасться йому бодай на хвилину лишитися самому, бодай на хвилину відпружити м'язи обличчя? Гості будуть сунути цілий день, і йому доведеться тактовно, з гідністю приймати сотню людей і для кожного підшукати відповідні слова, обережно й точно зважені: шанобливі, поважні, приязні, іронічні, жартівливі, поблажливі, сердечні… А з вечора аж до ночі – обід у чоловічому товаристві в Ратушній пивниці…
Сенатор сказав неправду, голова в нього не боліла. Він був тільки стомлений, знервований, швидко дратувався, І на нього знов налягла якась гнітюча туга… Навіщо він збрехав? Невже його поганому настроєві завжди має йти в парі ще й нечисте сумління? Навіщо? Навіщо?.. Але тепер нема часу думати про це.
Коли він зайшов до їдальні, до нього швидко підступила Герда. Вона також приготувалася приймати гостей. На ній була гладенька спідниця з шотландської матерії, біла блузка й тоненька шовкова накидка темно-червоного кольору, в тон її важких кіс. Вона всміхалася, блискаючи великими рівними зубами, ще білішими за її вродливе обличчя, і навіть її очі, близько посаджені загадкові карі очі, підведені тінями, сьогодні теж усміхалися.
– Я вже давно на ногах, з чого ти можеш зробити висновок, як палко я тебе вітаю.
– Отакої! Невже на тебе справили враження сто років?
– Величезне! А можливо, це просто святковий настрій… Який день! Ось хоча б це, – вона показала на стіл, накритий до сніданку і оздоблений квітками з садка. – Робота панни Юнгман… Але якщо ти думаєш, що можеш уже пити чай, то помиляєшся. В салоні на тебе чекає вся родина, і то з святковим подарунком, до якого я також трохи причетна… Слухай, Томасе, це, звичайно, тільки початок візитів, а їх буде більше, ніж треба. Перші я ще якось витримаю, але десь опівдні кину все, попереджаю тебе. Бо хоч барометр трохи знизився, небо й далі прикро блакитне. Правда, воно дуже гармоніює з прапорами… бо ж ціле місто в прапорах… але спека буде страшна. А тепер ходімо. Сніданок почекає. Треба було раніше встати. Доведеться перше хвилювання пережити на голодний шлунок…
У салоні на нього чекали мати, Христіан, Клотільда, Іда Юнгман, пані Перманедер і Ганно. Останні двоє не без натуги тримали в руках родинний подарунок – велику картину в рамі… Пані Елізабет, глибоко зворушена, обняла свого старшого сина.
– Любий синку, це чудова хвилина… чудова хвилина… – двічі проказала вона.
– Ми повинні день і ніч серцем дякувати господові за всю його ласку…
Вона заплакала.
В її обіймах сенатор розчулився. Всередині в нього наче щось розтало й відпустило його. Губи йому затремтіли. Його пойняло легкодухе бажання

припасти до материних грудей, заплющити очі і в ледь чутному запахові парфумів, що линув від м'якого шовку її сукні, забути про все на світі, нічого більше не бачити, нічого не казати… Вія поцілував матір, випростався й подав руку братові, що потиснув її з якоюсь чи то неуважною, чи збентеженою міною, як завжди в урочистих випадках. Клотільда протягло й тепло сказала кілька вітальних слів. Що ж до панни Юнгман, то вона лише глибоко вклонилася, перебираючи рукою срібний ланцюжок від годинника, що висів на її пласких грудях…
– Ходи сюди, Томе, – мовила тремтячим голосом пані Перманедер. – Нам з Ганно вже сили не стає, скоро впустимо.
Оскільки з кволого Ганно їй була не велика допомога, вона тримала картину майже сама і в своїй ревній натузі справляла враження фанатичної мучениці. Очі в неї були вологі, щоки палали, а кінчиком язика вона чи то розпачливо, чи то лукаво водила по верхній губі…
– Так, тепер іду до вас, – мовив сенатор. – Що це таке? Ану поставмо її, щоб було видно.
Він прихилив картину до стіни біля рояля і зупинився коло неї, оточений родиною.
У важкій, різьбленій рамі з горіхового дерева красувалися під склом портрети чотирьох власників фірми "Йоганн Будденброк", і під кожним золотими літерами написані були імена й відповідні дати. Портрет Йоганна Будденброка, засновника фірми, змальовано з давньої олійної картини; то був високий, поважний добродій з міцно стуленими вустами й суворим, рішучим поглядом над пишним жабо. Поряд з ним усміхалося широке, веселе обличчя Йоганна Будденброка, приятеля Жана-Жака Гофштеде. Консул Йоганн Будденброк з вольовим підборіддям, що впиралося у високі стоячі комірці, з широким зморщеним ротом і великим гачкуватим носом дивився на глядачів натхненним, фанатичним поглядом. Четвертий був сам Томас Будденброк, трохи молодшого віку, ніж тепер… Між портретами повився стилізований золотий колос, а внизу, теж золотом, виписані були дві важливі дати: 1768–1868. Вінчала все приповість, виведена високими готичними літерами, які наслідували письмо того, хто заповів її нащадкам: "Сину мій, пильнуй удень своїх справ, та не роби таких, що не давали б тобі вночі спокійно спати".
Сенатор, заклавши руки за спину, довго дивився на портрети.
– О так, – раптом мовив він не без іронії, – нема краще, як спокійний сон! – Тоді, звертаючись до родини, поважно, хоч, може, трохи хапливо, додав: – Щиро дякую вам, любі мої! Дуже гарний і мудрий подарунок!.. Як ви вважаєте, де ми його повісимо? В моєму кабінеті?
– Авжеж, Томе, в кабінеті над твоїм столом! – відповіла пані Перманедер і обняла брата; потім потягла його до еркера й показала надвір.
Під чистою просинню літнього неба на всіх будинках майоріли двоколірні прапори: вздовж усієї Рибальської, від Брайтештрасе аж до гавані, де, піднявши всі вимпели на честь господаря, стояли "Вулленвевер" і "Фрідеріка Евердік".
– І так усюди! – мовила пані Перманедер, і голос її затремтів. – Я вже виходила, Томасе, в місто. Навіть Гагенштреми вивісили прапор! Га, а що ж їм було робити? Я б їм вікна повибивала…
Сенатор засміявся, і Тоні потягла його назад до столу.
– Тут телеграми, Томе… звичайно, тільки перші, особисті, від родичів. Телеграми від клієнтів надходять до контори…
Вони розпечатали кілька телеграм: з Гамбурга, з Франкфурта, від пана Арнольдовна та його родини з Амстердама, від Юргена! Крегера з Вісмара… Раптом пані Перманедер спаленіла.

– Він по-своєму все-таки добра людина, – мовила вона й передала братові щойно розпечатану телеграму. На ній стояв підпис: Перманедер.
– Але час не жде, – мовив сенатор, клацнувши покришкою годинника. – Я хочу чаю. Може, й ви вип'єте задля товариства? Бо потім у домі стане, як на ярмарку…
Іда Юнгман дала Герді якийсь знак, і та затримала сенатора:
– Хвилинку, Томасе… Ти знаєш, що Ганно йде зараз на урок… А він хотів би прочитати тобі вірша… Ходи, Ганно. Уяви собі, що тут нікого немає. Не хвилюйся!
Малому Йоганнові доводилося навіть на канікулах, – бо в липні були літні канікули, – брати приватні уроки з арифметики, щоб не відставати з цього предмета від свого класу. Десь у передмісті святої Гертруди в душній кімнаті, де не вельми приємно пахло, на нього чекав учитель з рудою бородою і брудними нігтями, щоб втовкмачувати йому в голову злощасну таблицю множення. Але спершу Ганно мусив продекламувати татові вірша, якого він разом з Ідою старанно вивчив на своєму "балконі"…
Він стояв, спершись на рояль, у копенгагенському матроському костюмчику з широким полотняним коміром та білою вставкою і в краватці, зав'язаній товстим моряцьким вузлом, схрестивши тонкі ноги й трохи відвернувшись, у позі, сповненій несміливої і несвідомої грації. Два чи три тижні тому йому обрізали довге волосся, бо в школі з нього глузували не тільки учні, а навіть учителі. Проте голова Ганно однаково вся була в густих м'яких кучерях, що спадали аж на скроні й на тендітне чоло. Повіки в нього були опущені, довгі темні вії нависали над синюватими тінями під очима, а стиснені вуста ледь кривилися.
Він добре знав, що станеться. Він заплаче і не зможе докінчити вірша, від якого в нього стискається серце не менше, ніж у неділю в Маріїнській церкві, коли органіст пан Пфюль грає якось особливо урочисто й проникливо… Заплаче, як завжди, коли від нього вимагають, щоб він показав своє вміння, коли його екзаменують чи перевіряють його здібності й самовладання, що так любить робити тато. Краще б мама була не нагадувала йому про хвилювання! Вона хотіла підбадьорити його, а вийшло ще гірше. Він це відчуває. Тепер усі стоять і дивляться на нього. Бояться, що він заплаче… То хіба ж можна не заплакати? Ганно підняв вії, намагаючись зустрітися очима з Ідою, що перебирала на грудях ланцюжок від годинника й журно, на свій манір, кивала йому головою. Його пойняло нездоланне бажання притулитися до неї, віддатись під її опіку, нічого не чути, крім її низького голосу, що заспокійливо казав би йому: "Годі тобі, Ганно, дитино моя, не будеш ти читати ніяких віршів…"
– Ну, ми слухаємо, синку, – коротко мовив сенатор.
Він сів у крісло біля столу й чекав. І навіть не всміхнувся, був ще неприступніший, ніж завжди за таких обставин. Поважний і суворий, він, звівши одну брову, міряв постать малого Йоганна пильним, ба навіть холодним поглядом.
Ганно випростався, погладив рукою поліроване дерево рояля, несміливо обвів поглядом присутніх і, трохи підбадьорений ласкою, що світилася в очах бабусі й тітки Тоні, проказав тихим, глухуватим голосом:
– Уланд, "Недільна пісня пастуха".
– Е, голубе, це не те! – вигукнув сенатор. – Не годиться спиратися на рояль і згортати руки на животі… Стій вільно! І говори вільно! Це основне. Стань он там між завісами! Тепер підведи голову… а руки спокійно опусти…

Ганно став на порозі їдальні й опустив руки. Він слухняно підвів голову, але вії опустив так низько, що очей не було видно. Мабуть, вони вже були повні сліз.
– "Сьогодні божий день…" – проказав він зовсім тихо, а тому ще суворіше пролунав батьків голос, що перебив йому:
– Починати треба з поклону, синку! І голосніше. Ану, ще раз! "Недільна пісня пастуха"…
То було жорстоко, і сенатор добре знав, що відбирає в дитини останню крихту сили й витримки. Але треба, щоб хлопець умів постояти за себе! Не давав збити себе з пантелику! Був мужній і непохитний…
– "Недільна пісня пастуха", – знову сказав він невблаганно й вимогливо… Але Ганно вже знесилів. Він звісив голову на груди, а білою, в блакитних жилках ручкою, що виглядала з темно-синього, вузького внизу рукава матроски з вишитим якорем, судомно вчепився в завісу.
– "Я сам-один в широкім полі", – спромігся ще проказати він і остаточно здався. Його опанував настрій вірша. Від безмежного жалю до самого себе голос йому урвався, і з-під він нестримно ринули сльози. Він раптом затужив за тими ночами, коли був трохи хворий, мав застуджене горло, невеличку гарячку й лежав у ліжку, а Іда приходила, давала йому напитися й лагідно клала свіжий компрес на чоло… Ганно похилив голову набік, поклав її на руку, що вчепилася у завісу, й захлипав.
– Ну, з такого читання мало радості! – суворо, роздратовано сказав сенатор і підвівся. – Чого ти плачеш? Треба плакати над тим, що навіть такого дня, як цей, ти не можеш здобутись, на силі, щоб потішити мене. Ти що, дівчинка? Що з тебе вийде, як ти й далі будеш такий плаксивий? Чи ти думаєш завжди заливатися слізьми, коли тобі доведеться виступати перед людьми?.. "Ніколи, – розпачливо думав Ганно, – ніколи я не виступатиму перед людьми!"
– Поміркуй до обіду про те, що я тобі сказав, – докінчив сенатор і рушив до їдальні, а тим часом Іда Юнгман, ставши на коліна біля свого вихованця, витирала йому очі й лагідно докоряла.
Сенатор почав швидко снідати, а мати, Тоні, Клотільда й Христіан пішли додому. Сьогодні вони разом з Крегерами, Вайпшенками і дамами Будденброк мали ще обідати тут, у Герди, а сам сенатор, хотів він того чи ні, мусив бути присутній у Ратушній пивниці, але сподівався, що не засидиться там до ночі і застане ще їх у себе вдома.
Він випив гарячого чаю з блюдця біля оздобленого вінками столу, похапцем з'їв яйце і вже на сходах кілька разів затягнувся цигаркою. Гроблебен, у вовняному шарфі на шиї, дарма що було літо, з черевиком, насуненим на ліву руку, і з щіткою в правій руці, з довгастою краплею під носом, рушив передпокоєм назустріч господареві й стрів його там, де починалися парадні сходи й де стояв на задніх лапах ведмідь, тримаючи тацю на візитні карточки.
– Еге ж, пане сенатор, сто літ!.. І один бідний, а інший багатий…
– Добре, Гроблебене, дуже добре! – І сенатор тицьнув старому монету в руку зі щіткою.
Він поминув приймальню і зайшов до контори. Назустріч йому підвівся касир, худий чоловік з відданими очима, і у вишуканих словах привітав його від імені всього персоналу. Сенатор коротко подякував і сів на своє місце біля вікна. Та тільки-но він почав проглядати приготовані газети й розпечатувати пошту, як у двері постукали і з'явилися вітальники.
Це була делегація від робітників з комор – шість чоловік. Вони зайшли до контори, широко розставляючи ноги, ступаючи важко, як ведмеді, з надмірної пошани витягти обличчя і мнучи в руках шапки. Їхній проводар

виплюнув на підлогу буру тютюнову жуйку, підсмикнув штани і вкрай розчулено сказав щось про "сто літ" і "ще багато разів по сто літ"… Сенатор пообіцяв їм чималу добавку до платні за цей тиждень і відпустив. З'явилися податкові службовці, щоб від імені управління привітати свого шефа. Йдучи назад, вони зустрілися в дверях з купкою матросів, яких під командою двох штурманів прислали "Вулленвевер" і "Фрідеріка Евердік", двоє суден, що саме стояли в гавані. Прибула також делегація від вантажників – у чорних куртках, штанях під коліно і в циліндрах. Заглядали й окремі городяни. Кравець Штут із Дзвоноливарної з'явився в чорному сурдуті поверх вовняної сорочки. Зайшов привітати дехто з сусідів, наприклад, квітникар Іверсен. Старий листоноша з білою бородою, сережками у вухах і каправими очима, дивак, якого сенатор, коли бував у доброму гуморі, вітав на вулиці й звав "паном старшим поштмейстером", вигукнув ще з порога:
– Я не тому прийшов, пане сенатор, не тому. Я добре знаю, люди скрізь гомонять, що тут кожному щось перепадає… Але я не тому!..
А проте взяв гроші, подякував і пішов… І так без кінця.
О пів на одинадцяту з'явилася служниця й сказала, що пані Будденброк приймає в салоні перших гостей.
Томас Будденброк залишив контору й поспішив парадними сходами нагору. Там, перед дверима до салону, він на мить спинився коло дзеркала, поправив краватку і вдихнув запах одеколону з своєї хусточки. Він був блідий, і, хоч весь спітнів, руки й ноги в нього заклякли. Відвідувачі в конторі вже майже виснажили його… Він зітхнув
1 зайшов до залитої сонячним світлом кімнати, де його привітали консул Гунеус, торговець деревом і п'ятиразовий мільйонер, його дружина, дочка та її чоловік, сенатор доктор Гізеке. Всі вони приїхали з Травемюнде, перервавши, як і багато інших значних родин міста, свій липневий курс морських купелей тільки задля того, щоб ушанувати ювілей фірми "Будденброк".
Не просиділи вони й трьох хвилин у світлих, гнутих кріслах, як прийшов консул Евердік, син покійного бургомістра, з дружиною з роду Кістенмакерів; а коли консул Гунеус уже попрощався, то зустрів свого брата, що мав на один мільйон менше, зате був сенатором.
Відтепер гості прибували без упину. Великі білі двері, оздоблені барельєфом з амурами, майже не зачинялися, і з салону весь час було видно яскраво освітлені сонячним промінням, що пробивалося крізь скляну стелю, парадні сходи, якими то підіймалися, то спускалися люди. Оскільки салон був великий і вони спинялися групами порозмовляти, то тих, що входили, стало більше, ніж тих, що виходили, і скоро служницю звільнили від обов'язку відчиняти й зачиняти двері, а лишили їх розчиненими навстіж, і гості заповнили також коридор.
Гомін дзвінких жіночих і глухіших чоловічих голосів, потиски рук, поклони, жарти й голосний веселий сміх котяться вгору між колонами й відлунюють під скляною стелею сходової клітки. Сенатор Будденброк, стоячи вгорі на сходах або коло входу в еркер, приймає вітання – то чисто формальні, стримані, то щирі й веселі. Ось усі шанобливо зустрічають бургомістра Ланггальса, показного низенького добродія з виголеним підборіддям, що тоне в пишній білій краватці, з короткими сивими баками і стомленим поглядом дипломата. Зразу ж за ним заходить торговець вином консул Едуард Кістенмакер та його дружина з Меллендорфів, а також його брат і компаньйон Стефан, приятель і палкий шанувальник сенатора Будденброка, з дружиною, дочкою великого землевласника; вона аж пашить здоров'ям. Вдова сенатора Меллендорфа королює в салоні. Вона велично

розсілася посеред канапи, а її син, консул Август Меллендорф, та невістка Юльхен з роду Гагенштремів, щойно зайшли, склали свої поздоровлення і вітаються з гостями. Консул Герман Гагенштрем наліг опасистим тілом на поруччя і, важко дихаючи в руду бороду плескатим, навислим над верхньою губою носом, розмовляє з сенатором доктором Кремером, начальником поліції; на обличчі в Кремера, облямованому темно-рудими сивуватими баками, грає лагідна, хитрувата усмішка. Доктор Моріц Гагенштрем, поряд з яким стоїть його вродлива дружина з гамбурзької родини Путфаркенів, щирить гострі щербаті зуби. Ось видно, як старий доктор Грабов тисне обома руками правицю сенатора Будденброка, а за мить поступається місцем будівничому Фойгтові. Сходами, з розкритими обіймами і ясним обличчям, підіймається пастор Прінгсгайм; сьогодні він у цивільному вбранні, і тільки сурдут, довший ніж заведено, натякає на його духовний сан. Фрідріх-Вільгельм Маркус теж тут. Ті гості, що представляють сенат, громадську раду, торговельну палату чи якісь корпорації, з'явились у фраках…

Пів на дванадцяту. Спека дужчає. Господиня дому чверть години тому залишила гостей…

Раптом знизу, з вестибюля, долинає такий тупіт і човгання, ніби туди відразу ввалив цілий натовп, і водночас на весь будинок розлягається гучний, басовитий голос… Усі поспішають з салону, з їдальні, з кімнати для курців, тиснуться до поруччя й зазирають униз. А там уже лаштуються музики, чоловік п'ятнадцять-двадцять, з інструментами в руках, під орудою добродія в рудій перуці, з сивою моряцькою бородою і жовтими штучними зубами, які тепер, коли він отак кричить, видно всім… Що ж там діється? То консул Петер Дельман привів оркестр міського театру! Ось він уже переможно ступає на сходи, видихуючи жмутом програм!

І на лункій сходовій клітці з неможливою акустикою, від якої зливаються окремі звуки, акорди поглинають один одного і стають безглуздими, а над усім домінує гучне хрюкання фагота – в нього дме товстий музикант з розпачливим виразом на обличчі, – оркестр виконує серенаду на честь ювілею фірми "Йоганн Будденброк". Вона починається хоралом "Воздаймо славу богу", потім іде парафраз із Оффенбахової "Прекрасної Єлени", а далі – попурі з народних пісень… Чимала програма.

Яка ж гарна думка спала Дельманові! Усі вихваляють його, і ніхто не збирається йти, поки не скінчиться концерт. Гості сидять у салоні, стоять у коридорі, слухають музику, балакають…

Томас Будденброк стоїть із Стефаном Кістенмакером, сенатором Гізеке та будівничим Фойгтом біля дверей до кімнати для курців, неподалік від сходів на третій поверх. Стоїть, прихилившись до стіни, часом докидає слово до загальної розмови, але здебільшого мовчки дивиться понад поруччя в порожнечу. Спека стала ще важча, ще гнітючіша, але, може, скоро піде дощ, бо по скляній стелі перебігають тіні – видно, на небі з'явилися хмари. Атож, тіні набігають так швидко, що мінливе, миготливе освітлення сходової клітки ріже очі. Блиск позолоченого ліплення, мідної люстри й музичних інструментів то пригасає, то за мить знову спалахує… Тільки раз тінь затрималася трохи довше, і в скляну стелю через чималі проміжки щось п'ять, шість чи сім разів стукнуло – напевне, кілька градин. Потім сонячне світло знову залляло дім згори донизу.

Буває такий стан депресії, коли все, що звичайно сердить ндс або викликає здорову реакцію невдоволення, раптом налягає нам на душу тугою, глухою, мовчазною журбою… Так журили Томаса і поведінка малого Йоганна, і почуття, які будило в його серці свято, а ще дужче журило те, що багатьох почуттів, хоч як йому хотілося, він уже викликати в собі не міг. Не раз

він пробував підбадьоритись, глянути на все іншими, веселішими очима, вмовити себе, що це чудовий день, який неодмінно має надати йому піднесеного, радісного настрою. Та хоч гук інструментів, гомін голосів і вигляд безлічі гостей збуджували його нерви і разом із згадками про минуле, про батька, часом трохи розчулювали, та все ж переважало інше почуття: йому було смішно й прикро від цієї незугарної, спотвореної акустикою музики, від цих людей, захоплених банальними балачками про курс на біржі і прохані обіди… І ця суміш розчулення й відрази просто вкидала його в тупий розпач…

О чверть на першу, коли програма оркестру вже закінчувалася, сталась одна подія, що аж ніяк не порушила свята і навіть нікому не впала в око, проте змусила господаря на кілька хвилин залишити гостей, оскільки мала діловий характер. А саме: коли музика на хвилину затихла перед наступним номером, на парадних сходах з'явився страшенно збентежений такою кількістю людей наймолодший учень з контори, низенький, горбатий хлопець. Червоний як рак, ще дужче втягнувши голову в плечі, ніж звичайно, він намагався прибрати невимушеної пози і неприродно вимахував довгою тонкою рукою. В другій руці він тримав згорненого папірця. То була телеграма.

Підіймаючись сходами, хлопець несміливо шукав очима господаря, а помітивши його нагорі, почав пробиратись туди крізь натовп, хапливо перепрошуючись.

Бентежився він дарма, бо ніхто не звертав на нього уваги. Гості розступалися, не припиняючи розмови й не дивлячись на нього, і навряд чи хто й помітив, як він, уклонившись, віддав телеграму сенаторові і як той відразу ж відійшов від Кістенмакера, Гізеке й Фойгта, щоб прочитати її. Навіть сьогодні, коли приходили майже самі тільки вітальні телеграми, Томас Будденброк не зраджував своїх правил: у робочий час кожну депешу мали негайно вручати йому, хоч би де він тоді був.

На третьому поверсі коридор завертав убік, до чорного ходу, де були ще одні двері до зали. Навпроти сходів зяяв колодязь ліфта, яким з кухні підіймали їжу, а поряд під стіною стояв великий стіл, де служниця звичайно чистила столове срібло. Тут сенатор спинився і, обернувшись спиною до горбатого учня, розпечатав телеграму.

Раптом він так витріщив очі, що кожен, хто б його побачив тієї миті, нажахано відсахнувся б; він так швидко й судомно хапнув повітря, що в горлі йому пересохло. Він закашлявся.

Йому стало сили сказати: "Можеш іти", але гомін у коридорі заглушив його слова.

– Можеш іти, – ще раз мовив він, та на другому слові голос його зірвався, і він докінчив пошепки.

Оскільки сенатор не рухався, не обертався, не давав ніякого знаку, горбатий учень якусь хвилину нерішуче переступав з ноги на ногу. Тоді ще раз чудернацько вклонився і рушив униз чорним ходом.

Сенатор Будденброк і далі стояв біля столу. Руки його з розгорненою телеграмою безсило звисали донизу, він швидко й натужно дихав ледь розтуленим ротом, груди важко підіймалися й опускались, а голова безперестанку трусилася, як при паралічі.

– Невеликий град… Невеликий град… – бездумно проказував він.

Та врешті віддих його став глибший, спокійніший, груди почали здійматися повільніше, очі затягло каламутною поволокою втоми, майже цілковитої знемоги, і, важко киваючи головою, сенатор рушив з місця.

Він відчинив двері до зали й зайшов туди. Звісивши голову, поволі ступаючи блискучою, як дзеркало, підлогою, він перетнув величезну кімнату й опустився на канапу в кутку біля вікна. Тут було тихо й прохолодно. З

садка долинало хлюпання фонтана, в шибку билася муха, а з сіней чути було тільки глухий гомін.
Консул знесилено поклав голову на валик канапи й заплющив очі.
– Може, так воно й краще… так воно й краще… – промурмотів він півголосом, тоді глибоко відітхнув і ще раз сказав, уже заспокоєно й полегшено: – Авжеж, так воно й краще!
Хвилин із п'ять він лежав розслаблений, утихомирений. Потім випростався, склав телеграму, сховав до нагрудної кишені сурдута і встав, наміряючись іти до гостей.
Але тієї ж миті застогнав з огиди й опустився назад на канапу. Музика… Знову музика, ідіотський галас, що мав означати галоп; литаври й тарелі завдавали ритм, якщо не дотримувались інші інструменти, то надто поспішаючи, то спізнюючись. То була настирлива, нестерпна в своїй наївній безпосередності какофонія: тріск, гуркіт, дзенькіт, пронизуваний нестямним свистом флейти-пікколо…
Розділ шостий
– О Бах! Себастьян Бах, шановна пані! – вигукував Едмунд Пфюль, органіст Марийської церкви, міряючи салон сягнистим кроком.
Герда сиділа біля рояля, підперши рукою голову, і всміхалася, а Ганно слухав, примостившись у кріслі і обхопивши руками коліно.
– Звичайно, ви маєте слушність… Це завдяки йому гармонія перемогла контрапункт… Так, це він створив сучасну гармонію! Але як? Сказати вам як? Далі розвинувши контрапунктний стиль, – ви знаєте це не гірше за мене! То в чому ж полягає животворний принцип цього розвитку? В гармонії? О ні! Де там! Тільки в контрапункті, шановна пані! В контрапункті!.. До чого, питаю вас, довели б необмежені експерименти в гармонії? Я застерігаю… доки мій язик слухається мене, застерігаю від довільних експериментів у гармонії!
Під час таких розмов він дуже запалювався і навіть не пробував стримати себе, бо почувався в цьому салоні як дома. Щосереди після обіду на порозі з'являлася його висока, незграбна, ледь згорблена постать у кавового кольору сурдуті з полами майже до колін. Чекаючи на свою партнерку, він любовно відчиняв бехштейнівський рояль, розкладав на різьбленому пюпітрі ноти для скрипки і легенько, вправно брав кілька акордів, розчулено схиляючи голову то в один, то в другий бік.
Через дивовижну чуприну – цілу копицю рудих із сивиною кучерів, дрібних і цупких, – голова його здавалася незвичайно великою і важкою, хоч рівно трималася на довгій шиї з дуже великим бор лаком, що виступав з низького коміра. Нестрижені розкошлані вуса, такого ж кольору, як і чуб, випиналися дужче за невеликий, товстий ніс… Під круглими, карими блискучими очима, що під час гри, здавалося, проникали крізь навколишні речі й спинялися на чомусь сутньому поза ними, понабрякали мішки… Обличчя його було буденне, принаймні не мало ознак яскравого й сильного інтелекту. Повіки майже завжди були трохи опущені, а виголене підборіддя часто мляво й безвільно відвисало, надаючи устам сумирного, замкнутого в собі, тупого й непритомного виразу, як буває в людини, що солодко спить… А втім, цій зовнішній м'якості дивно суперечила його сувора й сповнена гідності вдача. Як органіст Едмунд Пфюль користувався великою повагою серед своїх земляків, а слава про його глибокі знання з теорії контрапункта вийшла за межі рідного міста. Він видав книжечку про церковну музику, і в двох чи трьох консерваторіях її рекомендовано як додатковий посібник, а його фуги і обробки хоралів можна було почути всюди, де звучав орган на славу божу. Ці композиції, а також фантазії, що їх він вигравав у неділю в Маріїнській церкві, були бездоганні,

недосяжного рівня, сповнені величі й непохитної морально-логічної урочистості "суворого стилю". Природі їхній чужа була земна краса, і те, що вони виражали, нітрохи не зачіпало почуттів простого смертного. В них промовляла, переможно торувала техніка, піднесена до релігійного аскетизму, до самоцілі, до абсолютної святості вищого знання. Едмунд Пфюль не дуже дбав про те, щоб його музика справляла приємність, і не любив розводитись про красу мелодій. І все ж, як не дивно, він не був сухарем, зашкарублим диваком.
– Палестріна! – вигукував він з категоричною грізною міною.
Та відразу по тому, зігравши на роялі кілька старовинних п'єс, він геть мінявся: обличчя його ставало лагідне, натхненне й замріяне, а погляд спочивав десь у священній далині, немов бачив, як там творилося все сутнє… То був погляд музиканта, який здається порожнім і невиразним тому, що він спрямований у царство логіки, глибшої, чистішої, досконалішої і абсолютнішої, ніж наші мовні поняття й думки.
Руки в нього були великі, м'які, наче безкості, вкриті ластовинням, і голос також був м'який і глухий, ніби йому шматок застряг у горлі. Коли Герда Будденброк, розсунувши завіси, з'являлася в кімнаті, він вітав її:
– Ваш покірний слуга, ласкава пані!
І поки він, ледь підвівшись у кріслі й схиливши голову, шанобливо стискав простягнену руку, його ліва рука вже впевнено й чітко брала квінти, а Герда відразу діставала свого страдіваріуса і швидко, вправно настроювала його.
– Зіграємо концерт соль-мінор Баха, пане Пфюлю. Мені здається, що минулого разу адажіо виходило ще не дуже добре…
І органіст починав грати. Та тільки-но встигали прозвучати перші акорди, як двері з коридора поволі, обережно відчинялися і малий Ганно тихенько скрадався килимом до котрогось крісла. Він умощувався там, обіймав руками коліно й мовчки, уважно дослухався до музики й до кожного слова.
– Ну що, Ганно, прийшов послухати музику? – питала в перерві Герда, дивлячись на нього близько посадженими очима, що від гри волого блищали…
Тоді хлопчик підводився і, мовчки вклонившись, подавав руку панові Пфюлю, який ніжно й ласкаво гладив його по русявому чубі, що м'якими, гарними кучерями спадав на чоло й на скроні.
– Слухай, слухай, синку! – лагідно, з притиском казав органіст, і Ганно, не без остраху поглядаючи на його великий борлак, що рухався в лад словам, швидко й тихо вертався на своє місце, ніби вже не міг дочекатися дальшої гри і дальшої розмови.
Вони грали уривок з Гайдна, кілька сторінок з Моцарта, сонату Бетховена. Та потім, поїш Герда, тримаючи під пахвою скрипку, шукала інші ноти, ставалося щось незвичайне: пан Пфюль, Едмунд Пфюль, органіст з Маріїнської церкви, награваючи якусь імпровізацію, помалу переходив до музики зовсім іншого, дуже дивного стилю, і в його спрямованому в далечінь погляді світилася якась сором'язлива втіха… Під його пальцями творилося, наливалося й розквітало життя, повнилось співом, і з тих звуків, спершу тихенько, то зринаючи, то знову зникаючи, а далі щораз дужче й виразніше виростала майстерно контрапунктована, по-старовинному. велична, химерно помпезна мелодія маршу… Вона підносилася вище, переплiталася, переходила в інший ритм… І нарешті лунало прикінцеве фортіссімо скрипки. Увертюра до "Майстерзінгерів".
Герда Будденброк була палка аматорка новітньої музики. Але у пана Пфюля її захоплення викликало такий шалений, обурений опір, що Герда спершу засумнівалась, чи зможе коли прихилити його на свій бік.

Того дня, як вона вперше поклала перед ним уривки з "Трістана й Ізольди" і попросила зіграти їх, він після двадцяти п'яти тактів схопився з місця і з такою міною, наче торкнувся чогось вкрай гидкого, забігав по кімнаті між вікном і роялем.
– Я цього не гратиму, шановна пані! Я ваш покірний слуга, та цього не гратиму! Це не музика!.. Повірте мені… Тішу себе надією, що трохи знаюсь на музиці! Але це хаос! Демагогія, блюзнірство, божевілля! Блискавки серед чаду з. парфумів! Це кінець усякої моралі в мистецтві! Я цього не гратиму!
З цими словами він знову кинувся до рояля і, ковтаючи слину й покашлюючи, від чого борлак його заходив то вгору, то вниз, програв ще двадцять п'ять тактів. Тоді зачинив рояль і вигукнув:
– Тьху, прости господи, це вже занадто. Вибачте мені, шановна пані, за відвертість… Ви мене винагороджуєте, віддавна платите за мої послуги… а я людина незаможна. Але я відмовлюся від служби, зречуся її, коли ви будете мене силувати до такого злочину!.. А дитина! Он там, на стільці, сидить дитина! Тихенько зайшла сюди послухати музику! Ви хочете навіки отруїти її душу?
Але хоч як він шалено опирався, Герда призвичаювала його до нової музики, переконувала і поволі, крок за кроком перетягла на свій бік.
– Пане Пфюлю, – казала вона, – будьте справедливі й обміркуйте все спокійно. Вас збиває з пантелику незвичайний спосіб застосування гармонії… Порівняно з цією музикою Бетховен здається вам чистим, зрозумілим і природним. Але згадайте, як Бетховен обурював своїх сучасників, вихованих на давніх взірцях… Господи боже, навіть Бахові дорікали за брак мелодійності і ясності… Ви говорите про мораль… А що таке, по-вашому, мораль у мистецтві? Коли не помиляюся, вона – протилежність будь-якому гедонізмові. Але ж якраз тут її не бракує. Так само, як у Баха. Тільки тут вона більша, свідоміша, глибша, ніж у Баха. Повірте мені, пане Пфюлю, ця музика не така чужа вашій душі, як ви собі уявляєте.
– Штукарство і софістика… перепрошую вас, – мурмотів Пфюль.
Але Герда мала слушність: властиво, та музика не була йому така чужа, як він спершу думав. Щоправда, з "Трістаном" він цілком ніколи не змирився, хоч на прохання Герди врешті дуже вдало переклав для скрипки й рояля "Смерть Ізольди". Першими здобули його похвальне слово деякі партії з "Майстерзінгерів", і відтоді в ньому нестримно почала рости любов до цього мистецтва. Вона його майже лякала, і він невдоволено відмагався від неї. Проте партнерці вже не доводилось силувати його, щоб він, спершу віддавши належне давнім майстрам, ускладнював свої пасажі і з тим самим виразом засоромленої, майже злісної втіхи переходив до яскравого плетива Вагнерових лейтмотивів. Після гри їхні суперечки про співвідношення цієї манери з "суворим стилем" ставали вже не такі запальні, і нарешті одного дня пан Пфюль заявив, що хоч ця тема особисто його не цікавить, а все ж він зобов'язаний додати до своєї книжки про церковну музику розділ "Про застосування старовинної тональності в церковній і народній музиці Ріхарда Вагнера".
Ганно сидів тихо-тихо, обнявши руками коліно і, за своєю звичкою, торкаючись язиком одного з кутніх зубів, від чого рот його трохи кривився? Пильно, мов зачарований, дивився він на матір і на пана Пфюля, дослухався до їхньої гри, до їхніх розмов. І так вийшло, що з перших кроків життя музика стала для нього чимось надзвичайно важливим, значущим, сповненим глибокого змісту. З того, що вони говорили, хлопець заледве розумів яке слово, а те, що вони грали, здебільшого було

неприступне його дитячому сприйманню. І якщо він усе ж таки годинами сидів нерухомо на одному місці й не нудився, то приводили його туди віра, любов і святоблива пошана.
Проте аж у сім років він спробував сам відтворити на роялі певні сполучення звуків, що особливо його вразили. Мати усміхалася, дивлячись на ту спробу, поправляла акорди, дібрані з німим захватом, пояснювала, чому саме цей звук потрібен, щоб з одного акорда перейти на інший. І його слух потверджував те, що вона казала.
Герда Будденброк якийсь час приглядалася до сина, потім вирішила, що він повинен учитися грати на роялі.
– По-моєму, скрипка не його інструмент, – сказала вона панові Пфюлю, – і я навіть рада цьому, бо гра на скрипці має свої вади. Не кажу вже про залежність скрипаля від акомпанемента, хоч за певних обставин вона досить обтяжлива. Не знаю, що б я робила, якби не ви… Крім того, перед скрипалем завжди стоїть небезпека, що він у погоні за віртуозною технікою втратить душу… Я таке не раз бачила. І щиро вам признаюся: мені здається, що для скрипаля музика починається тільки на високому рівні майстерності. Напружене зосередження на верхньому голосі, на його фразуванні й звукописі, коли поліфонія доходить до свідомості тільки як щось туманне й загальне, в дитини не дуже обдарованої легко може заглушити почуття і сприймання гармонії, а потім уже цього не виправиш… Я люблю скрипку і дечого на ній домоглася, та все-таки вище ціную рояль… Я хочу тільки сказати, що грунтовне знання рояля як засобу узагальнення різноманітнішого й багатшого звукового матеріалу, неперевершеного засобу музичного відтворення, означає для мене інтимніший, ясніший і глибший зв'язок з музикою… Отже, прошу вас, пане Пфюлю, будьте такі ласкаві, візьміть на себе ще й Ганно. Я знаю, тут у місті є ще дві чи три особи, – здається, жінки, – що дають уроки, але то вчительки музики, та й тільки… Ви мене розумієте… Не йдеться про те, щоб натренувати дитину на якомусь інструменті, куди важливіше навчити її трохи розуміти музику, правда?.. На вас я цілком покладаюся. Ви ставитесь до цього інакше. І побачите, що будете з нього вдоволені. Він має будденброківські руки. А всі Будденброки можуть брати нони й децими… Тільки що ніколи не надавали цьому ваги, – сміючись докінчила вона, і пан Пфюль відразу погодився вчити Ганно.
Відтепер він приходив ще й у понеділок після обіду і давав уроки малому Йоганнові. Герда в цей нас сиділа в сусідній кімнаті. Навчання те відбувалося трохи незвичайно, бо пан Пфюль відчував, що мовчазний запал дитини зобов'язує його до чогось більшого, ніж проста наука гри на роялі. Як тільки Ганно здолав перші елементарні правила гри, пан Пфюль у легкій і приступній формі почав знайомити його з основами теорії і вчення про гармонію. І Ганно розумів їх: все це тільки підтверджувало йому те, що він, власне, віддавна вже знав.
Наскільки можна було, пан Пфюль брав до уваги палке завзяття дитини. Він любовно й дбайливо намагався полегшити тягар, яким матерія зв'язує ноги уяві і нестримному хистові. Вивчаючи гами, він не дуже суворо вимагав спритності пальців, бо бачив у тих вправах іншу мету, яку швидко й осяг: дати хлопцеві якомога ясніше, ширше й переконливіше уявлення про всі тональності, глибоке й різнобічне знання їхньої спорідненості і зв'язків, яке незабаром допомогло б йому швидко розпізнавати можливі комбінації і витворило б інтуїтивне відчуття влади над клавіатурою – першу спонуку до фантазування й імпровізації… Учитель із зворушливою делікатністю підтримував духовні запити свого малого, але розпещеного доброю музикою учня, його потяг до поважного стилю. Він не пригашував його схильності до

всього глибокого й урочистого розучуванням банальних пісеньок, а навпаки – давав грати хорали і не пропускав жодної нагоди пояснити йому закономірність переходу одного акорда в інший.
Герда сиділа в сусідній кімнаті з вишиванням або з книжкою і стежила, як посувається наука.
– Ви перевершили всі мої сподівання, – сказала вона якось панові Пфюлю. – Але чи не задалеко ви заходите? Чи не забігаєте вперед? Ваш метод, здається мені, наскрізь творчий… Часом хлопець і справді вже пробує фантазувати. Та коли він не вартий вашого методу, коли він для нього не досить здібний, то зовсім нічого не навчиться…
– Він вартий його, – сказав пан Пфюль і кивнув головою. – Я інколи стежу за його очима… В них багато чого сховано, хоч уста його завжди стулені. Згодом, коли життя, можливо, ще дужче стулить йому вуста, хай має можливість висловитись…
Герда глянула на нього – незграбного музиканта з рудою кучмою волосся, з мішками під очима, з настовбурченими вусами й великим борлаком, – тоді подала йому руку й сказала:
– Дякую вам, пане Пфюлю. У вас добрі наміри, і ми собі навіть не уявляймо, що ви для нього робите…
А вдячність Ганно цьому вчителеві, довіра до кожної його настанови не знала меж. Якщо в школі, незважаючи на всі додаткові уроки, він тупо, без жодної надії щось збагнути сидів над задачами з арифметики, то коло рояля схоплював усе, що йому казав пан Пфюль, схоплював і засвоював так, ніби воно давно йому було відоме. Едмупд IIфюль, органіст у брунатному сурдуті, здавався йому великим ангелом, який кожного понеділка після обіду брав його в обійми, щоб від буденної дріб'язковості повести в дзвінке царство лагідних, солодких, заспокійливих звуків…
Часом навчання відбувалося вдома у пана Пфюля, в просторому старому гостроверхому будинку з багатьма прохолодними коридорами й закутками, де органіст меншав самотою, тільки зі старою ключницею. А часом у неділю малий Будденброк діставав дозвіл під час відправи в Мариїнській церкві сидіти нагорі біля органа, а це було зовсім не те, що слухати його внизу на лавці разом з усіма. Вони сиділи вище за парафіян, вище за пастора Прінгсгайма на амвоні, сиділи серед гудіння могутнього потоку звуків, який вони разом звільняли з пут і підпорювали своїй владі, бо вчитель дозволяв часом Ганно, сповненому запалу, щастя й гордощів, помагати йому коло регістрів. Та коли вже після хорала затихав фінал, коли пан Пфюль поволі здіймав пальці з клавішів і давав ще тільки тихо й урочисто відзвучати основному й басовому тонам, коли потім, після навмисної паузи, що створювала побожний настрій, з-під дашка амвона озивався добре поставлений голос пастора Прінгсгайма, то не раз бувало, що пан Пфюль кепкував з проповіді і вже просто сміявся з стилізованої франконської вимови пастора, з його протяглих приглушених або різко наголошуваних голосних, з його зітхань і швидкої зміни виразу обличчя – то понурого, то прояснілого. Тоді сміявся й Ганно, тихо й весело, бо, не перезирнувшись, не перемовившись жодним словом, вони обидва доходили того самого висновку: що та проповідь – просто безглузда балаканина, а справжньою відправою була музика, яку пастор і його парафіяни вважали за додаток, потрібний, щоб піднести побожний настрій.
Так, усі ті сенатори, консули, городяни та їхні родини, які сиділи внизу, не вельми розумілися на мистецтві пана Пфюля, і це його завжди журило, тому він і радий був бачити коло себе свого маленького учня – принаймні мав кому стиха сказати, що тільки-но зіграв надзвичайно важку річ. Він удавався до найдивовижніших технічних експериментів: створив "зворотну

імітацію", мелодію, що однаково звучала від початку до кінця і від кінця до початку, а потім на цій основі скомпонував цілу фугу, яку можна було грати навпаки. Виконавши її, він з сумним виразом обличчя згорнув руки на колінах і безнадійно похитав головою:
– Ніхто навіть не помітив…
І поки пастор Прінгсгайм казав проповідь, пошепки пояснив хлопцеві:
– Це зворотна імітація, Йоганне. Ти ще не знаєш, що воно таке… Це наслідування якоїсь теми з кінця до початку, від останньої ноти до першої… Досить складна штука, згодом ти зрозумієш, що означає наслідування в "суворому стилі"… Я тебе ніколи не силуватиму до зворотних імітацій, не буду мучити… Без цього можна й обійтися. Але не вір тим, хто зве їх штукарством, що не має музичної вартості. Ти зустрінеш зворотні імітації у великих композиторів усіх часів. Тільки байдужа посередність пихато відкидає такі вправи. А митцеві личить скромність, запам'ятай це, Йоганне.
15 квітня 1869 року, на свій день народження, коли йому минуло вісім років, Ганно разом з матір'ю зіграв у родинному колі невеличку фантазію, простий мотив, який він сам вигадав, уподобав і, як зумів, опрацював. Звичайно, пан Пфюль, якому хлопець довірив свою таємницю, не одне розкритикував у його творі.
– Що це за театральний фінал, Йоганне? Він же зовсім не відповідає всьому творові! Початок цілком пристойний, але чому ти раптом переходиш із сі-мажор у кварт-сексту четвертого ступеня з пониженою терцією, хотів би я знати? Це штукарство. Та ще й це тремоло… Його вже ти десь підхопив… Але де? Ага, знаю. Ти надто уважно слухав, коли я грав твоїй мамі певні речі… Зміни кінець, синку, і вийде непогана річ.
Проте Ганно саме цьому мінорному акордові і фіналові надавав найбільшого значення, і його матір це так зворушило й розвеселило, що все лишилося без зміни. Мати взяла скрипку, зіграла верхній голос і, поки Ганно просто повторював фразу, проваріювала до кінця дискант у пасажах в одну тридцять другу. Все прозвучало чудово, і Ганно аж поцілував матір з радощів; а 15 квітня вони виконали його композицію перед родичами.
На день народження Ганно до сенатора на четверту годину прийшли обідати мати, пані Парманедер, Христіан, Клотільда, консул Крегер з дружиною, подружжя Вайншенків, а також дами Будденброк із Брайтештрасе та панна Вайхброт; тепер вони сиділи в салоні, слухали гру й дивилися на виконавців – на іменинника в матроському костюмчику за роялем і на Герду, своєрідну й елегантну, як завжди, що спершу виконала на струні соль розкішну кантилену, а тоді з досконалою майстерністю віртуоза сипнула цілою зливою іскристих, дзвінких каденцій. Срібний дротик на її смичку полискував у світлі газового полум'я.
Ганно, блідий з хвилювання, за столом майже нічого не їв, а тепер так глибоко поринув у свій твір, який, на жаль, за дві хвилини мав скінчитися, такий був ним заполонений, що забув про все навколо. Та коротенька мелодійна композиція мала швидше гармонійний, ніж ритмічний характер; дуже дивне враження справляв контраст між примітивними, по-дитячому наївними музичними засобами і поважністю, запалом, майже витонченістю, з якими малий музикант виливав їх у звуках і подавав слухачам. Ледь схиливши набік голову і всім тілом подавшись уперед, Ганно наголошував кожний перехідний тон; він сидів на самому краєчку стільця і намагався з допомогою педалі і модулювання звуків надати особливої ваги кожному новому акордові. І справді, коли малий Ганно й досягав якогось ефекту, хоч би навіть помітного тільки для нього самого, то цей ефект був швидше чуттєвий, ніж відчутний. Якийсь чисто гармонійний засіб завдяки

значущому, сповільненому акцентуванню набував таємничого, виняткового значення. Якийсь акорд, вступ, новий гармонійний хід, що йому Ганно, звівши брови й гойднувшись тілом так, наче хотів полетіти, надавав несподіваного, приглушеного звучання, вражав слухачів у саме серце…
І ось нарешті фінал, улюблений фінал Ганно, що своїм наївним піднесенням завершував цілий твір. Тихо, чисто, мов дзвоник, серед іскристих скрипкових пасажів тремолює піаніссімо акорд мі-мінор… Він наростає, ширшає, поволі-поволі набирає сили. У форте Ганно вдається до дисонансіюго до-дієз, що вертається до основної тональності, і, поки скрипка тремтливо й дзвінко оточує те до-дієз хвилею звуків, хлопець з усієї сили доводить дисонанс до фортіссімо. Він ще зволікає з остаточним розв'язанням, притримує його для себе й для слухачів, Що воно обіцяє, це розв'язання, це чарівне, рятівне занурення в сі-мажор? Незрівнянне щастя, безмежну втіху. Спочинок! Блаженство! – Раювання! Ще не кінець… ще ні! Ще мить зволікання, затримки, напруження, хай навіть нестерпного, – тим солодше буде заспокоєння… Останнє, найостанніше розкошування, нестримна, шалена туга, жага, що повінню заливає душу… Ще раз неймовірним зусиллям, судомно напружити волю і трохи затримати осягнення мети і заспокоєння, бо він знав: щастя триває тільки мить… Ганно поволі випростався, очі його розширилися, стиснуті вуста затремтіли, він здригнувся, хапливо втягнув носом повітря… І не міг більше стримати блаженства. Воно ринуло на нього, і опиратися йому було вже несила. М'язи його розпружились, голова втомлено опала на плече, очі заплющились, а на устах з'явився сумний, майже болісний усміх невимовної насолоди, коли він, модулюючи і натискаючи на педалі, переніс своє тремоло, обсотане, оповите шепотом, хлюпотом, дзюрчанням скрипкових пасажів, на сі-мажор, долучивши до нього басовий супровід, швидко довів його до фортіссімо і враз урвав коротким, приглушеним сплеском звуків…
Звичайно, гра Ганно не могла захопити слухачів так, як його самого. Наприклад, пані Перманедер з усього того надміру музичних засобів анічогісінько не збагнула. Та вона бачила усмішку хлопчика, плавний порух його тіла, бачила, в якому екстазі похилилась на плече його люба голівка… І ця картина глибоко зворушила її вразливе серце.
– Як він грає! Як ця дитина грає! – майже крізь сльози вигукнула вона й кинулась до хлопця з обіймами. – Гердо, Томе, це майбутній Моцарт, Мейєрбер, майбутній… – не маючи напохваті третього ім'я такої ж величини, вона обмежилася тим, що обсипала поцілунками племінника, який сидів геть виснажений, втупивши поперед себе невидющий погляд і склавши на колінах руки.
– Ну годі, Тоні, годі, – тихо сказав сенатор. – Прошу тебе, не задурюй дитині голови такими думками…
Розділ сьомий
В душі Томас Будденброк був невдоволений нахилами й розвитком малого Йоганна.
Колись, хоч здивовані філістери й похитували головами, він привів у свій дім Герду Арнольдсен, бо почував себе досить сильним і вільним, щоб, без шкоди для своєї купецької діловитості, виявити трохи не такий, як в інших, смак. Але невже ця дитина, цей довгожданий спадкоємець родини, що зовні, фізично, має стільки прикмет батьківського роду, душею цілковито вдався в матір?
Він сподівався, що хлопець колись щасливішою і впевненішою рукою продовжить справу його життя, – то невже ж він з натури буде чужий середовищу, серед якого муситиме жити й працювати, і навіть своєму батькові?

Досі Гердина гра на скрипці була для Томаса чарівним доповненням до її незвичайних очей, які він любив, до буйних каштанових кіс і всієї її небуденної постаті; але тепер, коли він побачив, як пристрасть до музики, чужа й не зрозуміла йому самому, так рано, з перших же років життя, цілком опанувала його сина, вона почала ввижатися йому ворожою еилою, що стала між ним і хлопцем, з якого він сподівався зробити справжнього Будденброка, дужого чоловіка з практичним розумом і здоровим прагненням до влади й успіху. А в такому стані, як він перебував останнім часом, підозріливому й роздратованому, йому здавалося, що та ворожа сила хоче зробити його чужим у власному домі.
Він не здатен був зрозуміти й відчути ту музику, якій віддавалася його дружина разом з своїм приятелем, органістом, а Герда, категорична й нетерпляча у всьому, що стосувалося мистецтва, ще й утруднювала йому шлях до музики, і то просто-таки жорстоким способом.
Томас ніколи не думав, що природа музики така чужа його родині, як тепер виявилось. Його дід любив часом пограти на флейті, а сам він з задоволенням слухав гарні мелодії, сповнені легкої грації, мрійливого смутку чи веселої бадьорості. Та він твердо знав: досить йому згадати добрим словом такий твір, як Герда стисне плечима і, поблажливо всміхнувшись, скаже:
– Ну що ти, любий! Ця річ не має ніякої музичної вартості…
Томас ненавидів ту "музичну вартість" – вислів, з яким у нього пов'язувалось тільки уявлення про холодну пиху.
Коли розмова відбувалась при Ганно, йому кортіло відверто повстати. Не раз бувало, що в таких обставинах він більше не міг стриматись і вигукував:
– Ох, серце моє, мені здається, що вічно козиряти тією "музичною вартістю", мало кому зрозумілою, – не дуже добрий тон!
А вона йому відповідала:
– Затям собі раз назавжди, Томасе, що в музиці як мистецтві ти нітрохи не знаєшся. Хоч який ти розумний, а ніколи не збагнеш, що вона щось більше, ніж приємна для вуха післяобідня розвага. В музиці ти не здатен відчути банальності… а це й є мірило розуміння мистецтва. Наскільки тобі чужа музика, ти можеш переконатися хоч би з того, що твій музичний смак не відповідає іншим твоїм потребам і поглядам. Що тебе тішить у музиці? Дух дешевого оптимізму. Якби ним була просякнута книжка, ти сердито або глузливо відкинув би її. Швидке здійснення кожного, ледь відчутого бажання… Негайне, послужливе заспокоєння найменшого хотіння… Хіба в житті буває так, як у гарпій мелодії?.. Це немудрий ідеалізм…
Томас розумів її, розумів, що вона казала. Але не міг іти слідом за її почуттям, не міг збагнути, чому мелодії, що підбадьорюють або зворушують його, – просто ніщо, а музичні твори, які здаються йому сухими й заплутаними, мають найвищу музичну вартість. Він стояв перед храмом, від якого Герда проганяла його зневажливим помахом руки… І йому боляче було дивитися, як вона з сином зникає в середині того храму.
Томас не показував, як його журило, що він і його малий син стають дедалі чужіші один одному; домагатися ж прихильності в дитини він не міг – навіть думка про це жахала його; Удень, обтяжений справами, він мало бачив хлопця, але за обідом намагався, розмовляти з ним приязним, невимушеним тоном, у якому ледь відчувалася підбадьорлива суворість.
– Ну як, друже? – казав він, поплескавши Ганно по потилиці і сідаючи поряд з ним до столу навпроти дружини. – Що чувати? Що ми сьогодні робили? Вчили уроки? 1 грали на роялі? Добре! Тільки не треба надто

захоплюватись, а то не буде бажання ні до чого іншого, і можемо залишитись на другий рік!
Жоден м'яз на обличчі не зраджував напруження й тривоги, з якою він чекав, як Ганно поставиться до його вітання, як відповість на нього; ніщо не виявляло, як боляче стискалося батькове серце, коли син, підвівши на нього несміливий погляд золотаво-карих, затінених очей, навіть не подивившись йому в обличчя, знову мовчки схилявся над тарілкою.
Смішно було б так близько брати до серця безпорадність дитини. В перервах між стравами, коли міняли тарілки, сенатор вважав за свій обов'язок трохи поговорити з хлопцем, проекзаменувати його, навернути думками до практичних знань: "Скільки мешканців у місті? Які вулиці ведуть від річки до верхньої частини міста? Як називаються комори, що належать фірмі? Відповідати швидко й чітко!.." Але Ганно мовчав. Не з упертості, не тому, щоб зробити батькові боляче. Але мешканці, вулиці, навіть комори, що за звичайних обставин були йому безмежно байдужі, ставши предметом екзамену, сповнювали його розпачливою відразою. Хлопець міг бути веселий, міг навіть балакати з батьком, та тільки-но розмова починала скидатися на екзамен, він сумнішав і ставав зовсім безпорадний. Очі йому туманіли, уста кривилися з відчаю, а в голові лишався тільки великий болючий жаль на батька: нащо він своєю необережністю – бо знає ж, що такі спроби добром не скінчаться, – зіпсував собі і всім обід? Він дивився в свою тарілку очима, повними сліз. Іда підштовхувала його, шептала йому назви вулиць, комор. Ох, навіщо? Дарма, зовсім дарма! Вона його не розуміла. Він-бо знав ті назви, принаймні більшість їх, добре знав, і йому не важко було б хоч трохи потішити тата, якби ж то змога. Якби йому не заважало щось непереборно сумне… Суворе батькове слово, стук виделкою по колодочці ножа лякали хлопця. Він зиркав на матір, на Іду, пробував щось відповісти, але на першому ж складі захлинався плачем. Нічого в нього не виходило!
– Досить! – сердито кричав батько. – Мовчи! Я більше не хочу слухати! Можеш не відповідати! Сиди ціле життя німим плаксієм!
І обід кінчався в гнітючій мовчанці.
Але за цю мрійливу кволість, цей плач, цілковитий брак бадьорості й енергії сенатор хапався, коли виступав проти палкого захоплення Ганно музикою.
Здоров'я Ганно завжди мав кволе. Особливо ж багато болю і страждань завдали йому зуби. Ще як прорізувалися молочні зуби, він мав таку гарячку й корчі, що мало не помер, а потім ясна в нього часто запалювалися й наривали. Коли такий нарив дозрівав, мамзель Юнгман проколювала його шпилькою. Тепер, як почали випадати молочні зуби, страждання його ще збільшились. Часто біль був такий, що в хлопця не ставало сили терпіти його. Він цілими ночами не спав, плакав і тихо стогнав у невеличкій гарячці, викликаній самим тільки болем. Його зуби, зовні такі самі гарні й білі, як у матері, були надзвичайно крихкі, вразливі і росли нерівно, натикаючись один на одного. Щоб усунути всі ці вади, малому Ганно довелося рано познайомитися в своєму житті з страшною людиною – паном Брехтом, зубним лікарем Брехтом з Млинарської…
Уже саме прізвище цього чоловіка жахливо нагадувало тріск щелепи, з якої витягають, викручують, виламують коріння зуба, – серце Ганно стискалося з ляку, коли він сидів, зіщулившись, навпроти вірної Іди Юнгман у приймальні пана Брехта, вдихав гострий дух ліків і гортав ілюстровані журнали, поки в дверях кабінету з'являвся лікар із своїм ввічливим, але таким страшним "прошу"…

Та було в тій приймальні щось дивно звабливе: великий строкатий папуга з лихими очицями, що сидів у кутку в мідній клітці і невідомо чому звався Йозефусом. Голосом лютої старої баби він кричав: "Сідайте!.. Хвилиночку!.." І хоч за таких обставин ці слова звучали як злий глум, Ганно Будденброк ставився до нього з любов'ю, змішаною зі страхом. Папуга!.. Великий, строкатий птах, що звався Йозефусом і вмів говорити! Чи, бува, не втік він з зачарованого лісу, з казки Гріммів, яку читала вголос Іда Юнгман?.. Лікареве "прошу" Йозефус також повторював, та ще й дуже настійливо, тому хоч як дивно, а хворий сміявся, коли входив до кабінету й сідав у велике, жахливе крісло коло вікна, біля якого стояла бормашина.
Що ж до особи пана Брехта, то він був дуже схожий на Йозефуса: його кістлявий ніс нависав над чорними з сивиною вусами таким же гачком, як і дзьоб папуги. Але найгірше, найстрашніше було те, що він, нервовий з натури, сам мучився від того болю, якого, через свій фах, мусив завдавати іншим.
– Доведеться вирвати, добродійко, – казав він Іді Юнгман і бліднув.
І коли Ганно, обливаючись холодним потом, витріщивши з жаху очі, нездатний опертися або втекти, в душевному стані, що нічим не відрізнявся від стану смертника, бачив, як пан Брехт з щипцями, схованими в рукав, наближається до нього, то, звичайно, помічав, що на лисому лобі лікаря блищать крапельки поту, а рот його також скривлений зі страху… А коли огидна процедура кінчалася, коли Ганно, блідий, тремтячий, з заплаканими очима і спотвореним обличчям, випльовував. кров у синеньку мисочку побіч себе, пан Брехт теж сідав на хвильку витерти лоба і випити ковток води… Малого Йоганна запевняли, що цей чоловік робить йому багато добра, рятуючи від ще гірших страждань; та коли хлопець порівнював біль, якого завдавав йому пан Брехт, з конкретними, відчутними наслідками його лікування, біль настільки переважав, що ті візити на Млинарську довелося зарахувати до найгірших з усіх даремних мук. Дбаючи про зуби мудрості, що колись мали з'явитися, вирішили вирвати чотири кутні зуби, які тільки-но виросли, білі, гарні, ще цілком здорові, а щоб дитина не перенапружувалась, операцію розтягнено на чотири тижні. Що то були за тижні! Продовжені набезрік тортури, коли хлопець не встигав ще оклигати від перебутих мук, як уже тремтів перед тими, що його знову чекали. І як лікар витяг останнього зуба, Ганно цілий тиждень пролежав хворий просто з самого виснаження.
Це лихо з зубами впливало не тільки на його душевний стан, а й на функції деяких органів. Через те, що він не міг добре пережовувати їжу, в нього без кінця порушувалося травлення, доходило навіть до гастритної гарячки, а шлункові недуги в свою чергу викликали млість і перебої серця: пульс його то надто прискорювався, то майже зовсім завмирав. До того ж його й далі змагала, навіть ще дужче, ніж перше, та дивна хвороба, яку доктор Грабов називав "pavor nocturnus". Майже не минало ночі, щоб малий Ганно раз або й двічі не схоплювався, ламаючи руки і благаючи допомоги чи милосердя, наче був огорнений полум'ям, наче його душили, наче з ним відбувалося щось невимовно страшне… Вранці він нічого не пам'ятав. Доктор Грабов пробував напувати його на ніч соком з чорниць, але це нітрохи не допомогло.
Хвороби Ганно, біль, який йому доводилося терпіти, не могли не розвинути в ньому суворого почуття ранньої досвідченості, яку звуть мудрістю не по роках; і хоч вона ніколи не впадала в око, стримувана властивим йому добрим смаком, а все ж часом виявлялася у формі якоїсь сумної вищості над тими, хто його оточував…

– Як тобі живеться, Ганно? – питав його хтось із родичів: бабуся чи дами Будденброк із Брайтештрасе.
У відповідь хлопчик лиш гірко кривив уста і здвигав плечима під синім матроським коміром.
– Ти любиш ходити до школи?
– Ні, – спокійно й щиро відповідав Ганно; знаючи з досвіду про речі куди поважніші, він вважав, що в таких дрібницях брехати не варто.
– Ні? Отакої! Але ж треба вчитися – писати, рахувати, читати…
– І так далі, – докінчував Ганно.
Ні, він не любив ходити до старої школи, колишньої монастирської, з галереями і готичним склепінням у класних кімнатах. Пропуски через хворобу й цілковита неуважність на уроках – бо думками Ганно блукав біля гармонійних звукосполучень чи якихось нерозгаданих музичних див композиції, почутої від матері й пана Пфюля, – не сприяли його успіхам у школі; а молодші вчителі й семінаристи, ідо навчали його перші роки, викликали в нього, крім страху перед карою, ще й потаємну зневагу: надто він відчував їхню суспільну нижчість, духовну вбогість і тілесну неохайність. Пан Тітге, учитель арифметики, маленький дідусь у заяложеному чорному сурдуті, що працював тут ще за часів небіжчика Марцелюса Штенгеля, – він був страшенно зизоокий і намагався приховати свою ваду за окулярами, круглими й грубими, як ілюмінатори на кораблі, – нагадував малому Ганно, який старанний і здібний до арифметики був його батько… На пана Тітге часто нападав кашель, і він випльовував мокротиння просто на підлогу біля кафедри.
До своїх малих товаришів Ганно був загалом байдужий; його стосунки з ними мали чисто поверховий характер. Тільки з одним він міцно заприятелював з перших же днів у школі. То був хлопчик аристократичного походження, хоч на вигляд дуже занедбаний, – якийсь граф Мельн, на ім'я Кай.
Він був такий на зріст, як Ганно, тільки носив не донську матроску, а благенький костюмчик неозначеного кольору, на якому подекуди бракувало гудзика, а ззаду на штанях красувалась велика латка. Його руки, що стирчали з надто коротких рукавів, були завжди сірі від пороху й землі, але дуже гарної форми, з довгими пальцями й довгими вузькими нігтями. Тим рукам цілком відповідала голова, хоч розчухрана й не зовсім вимита, але обдарована від природи всіма прикметами чистої, аристократичної крові. Русявий чуб був зачесаний назад від білого, як алебастр, чола, під яким блищали блакитні очі, вдумливі і гострі водночас. Вилиці на обличчі в нього трохи випиналися, а в формі носа, з невеличким горбиком і тонкими ніздрями, так само, як і в обрисі рота, з ледь задертою верхньою губою, вже тепер було щось дуже характерне.
Ганно Будденброк ще перед тим, як пішов до школи, разів зо два чи зо три бачив мимохідь малого графа, коли вони з Ідою вирушали на прогулянку за північну браму. Там, далеко за містом, поблизу першого села, стояв хутірець – невеличка вбога садиба, що навіть не мала назви. За огорожею видно було купу гною, табун курей, собачу буду і злиденний, схожий на селянську хату, будинок, із спадистим червоним дахом. Оце й був маєток Каєвого батька, графа Ебергарда Мельна.
Дивака відлюдько, він розводив там курей та собак, вирощував городину і майже ніде не бував, відокремившись на своєму хутірці від цілого світу. То був високий на зріст чоловік, лисий, з довжелезною, ніби в казкового велетня бородою. Він завжди ходив у чоботях з відкотами, в зеленій бобриковій куртці і з нагайкою в руці, хоч не мав жодного коня. Під кущуватою бровою в нього поблискував монокль. Крім нього та його сина, в усій країні не було більше жодного графа Мельна. Окремі парості колись

багатого, могутнього й гордого роду занепали, вимерли й пішли в безвість; жива лишилася ще тільки тітка малого Кая, з якою його батько навіть не листувався. Вона публікувала під якимось химерним псевдонімом романи в журналах для родинного читання. Щодо графа Ебергарда, то в місті ще пам'ятали, як він, оселившись за брамою і бажаючи застерегти себе від мандрівних торговців та жебраків, повісив на низьких дверях будинку табличку з написом: "Тут мешкає граф Мельн у цілковитій самотині, нічого не купує і не має чого дарувати". Коли табличка виконала своє завдання і йому вже ніхто не набридав, він зняв її.
Отут і ріс Кай без материнського догляду – бо графиня померла, народивши його, а хатню роботу в графа порала якась "стара жінка, – ріс дико, мов тварина, серед курей і собак, і тут побачив його Ганно Будденброк; здалеку, дуже несміливо дивився він, як Кай стрибав серёд грядок капусти, мов кролик, борюкався з цуценятами і своїми вистрибами лякав курей.
Знову зустрілися вони в класі, і спершу Ганно так само боязко поглядав на здичавілого малого графа. Але недовго. Непомильне чуття допомогло йому побачити крізь непоказну оболонку біле чоло, маленькі уста, довгасті блакитні очі, що дивилися на світ з якимось гнівним. відчуженням, і він пройнявся глибокою симпатією до цього хлопця, єдиного з усіх товаришів. Проте Ганно був надто стриманий і несміливий, щоб першому зав'язати приязні стосунки, і якби не безоглядна ініціатива малого Кая, хлопці, мабуть, залишилися б чужі один одному. Спершу бурхливий Каїв натиск навіть злякав малого Йоганна. Цей занедбаний хлопець з таким запалом і з такою наступальною мужністю домагався прихильності тихого, елегантно одягненого Ганно, що не було сили йому опертися. Щоправда, в навчанні Кай не міг нічим допомогти своєму товаришеві, бо його непогамовно волелюбна вдача так само не приймала таблиці множення, як і мрійливо-неуважна натура малого Будденброка; зате він дарував йому все, що мав: скляні кульки, дерев'яні дзиги, ба навіть погнутого олов'яного пістолета – найбільший свій скарб… На перервах, тримаючи Ганно за руку, він розповідав йому про свій дім, про цуценят і курей, а після уроків, хоч Іда Юнгман з пакуночком бутербродів уже чекала на свого вихованця під дверима школи, щоб іти з ним на прогулянку, намагався провести його якомога далі. При тій нагоді він дізнався, що малого Будденброка вдома звуть Ганно, і відразу ж присвоїв собі право називати його не інакше, як цим пестливим ім'ям.
Одного разу він захотів, щоб Ганно, замість гуляти на Млиновому валу, пішов з ним на хутір його батька подивитись на морських свинок, які щойно народилися, і врешті Іда Юнгман піддалася проханню хлопців. Отож вони помандрували у графові володіння, оглянули купу гною, город, собак, курей і морських свинок, а тоді зайшли й до будинку, де на першому поверсі в низькій, довгій кімнаті граф Ебергард, взірець упертого самітника, читав біля грубого селянського столу і неприязно запитав, чого їм треба…
Після цього Іда Юнгман ні за що не погоджувалась піти туди ще раз: вона рішуче заявила, що коли вже хлопці хочуть бути разом, то хай краще Кай приходить до Ганно. Так малий граф уперше із щирим захопленням, але без будь-якого страху, переступив поріг розкішного житла свого приятеля. Відтоді він почав приходити дедалі частіше, і хіба що іноді взимку через глибокий сніг не зважувався ще раз здолати довгу дорогу, щоб побути кілька годин з Ганно Будденброком.
Вони сиділи в просторій дитячій кімнаті на третьому поверсі і разом готували уроки. Серед задач бували такі довгі, що доводилося списувати грифельну дошку з обох боків додаванням, відніманням, множенням і діленням, щоб одержати врешті нуль; коли ж виходило щось інше, то десь

трапилась помилка, яку треба було шукати та й шукати, поки не виловиш лиху бестію і не знищиш; добре ще, як вона десь на кінці, а то мусиш переписувати майже все. Потім вони бралися до німецької граматики, вчили ступені порівняння і рівно, стовпчиком записували придумані приклади, як-от: "Ріг прозорий. Скло прозоріше. Повітря найпрозоріше". І, нарешті, діставали зошити з диктантами й аналізували речення, де легко можна було помилитися й написати глуху приголосну замість дзвінкої. А коли все кінчали, то складали книжки й зошити, вмощувалися на підвіконні, й Іда починала їм читати казки…

Вона, добра душа, читала їм про кота-воркота, про чоловіка, що ніяк не міг навчитися страху, про Поплигайка, Рапунцель і жаб'ячого короля – читала терпляче, низьким голосом, приплющивши очі, бо вже знала ті казки майже напам'ять і тільки машинально перегортала сторінки послиненим вказівним пальцем.

Те читання мало дивні наслідки: у малого Кая прокинулась потреба, наслідуючи книжку, й самому щось розповідати, і це було дуже до речі, бо скоро вони вже знали геть усі друковані казки, та й Іді часом треба було давати перепочинок. Спершу Каєві історії були прості й короткі, але згодом почали ускладнюватися, ставали дедалі сміливіші. Цікавості їм додавало й те, що вони були не зовсім вигадані, а виходили з дійсності, тільки показували її в незвичайному, таємничому світлі… Найдужче Ганно любив слухати розповідь про лихого, але могутнього чарівника, що полонив прекрасного, розумного принца на ім'я Йозефус, обернувши його в строкатого птаха, і своїми підступними витівками мучив усіх людей. Але вже виростав десь далеко вибранець, що на чолі непереможної армії собак, курей та морських свинок безстрашно вирушить на чарівника й ударом меча визволить принца, весь світ, а надто Ганно Будденброка. Тоді принц, звільнений від чарів, повернеться до свого королівства і зробить Ганно з Каєм своїми найближчими помічниками…

Сенатор Будденброк, мимохідь зазираючи в дитячу кімнату, бачив хлопців разом і не заперечував проти їхньої дружби, бо не важко було помітити, що вона обом їм дає користь. Ганно впливав яа свого приятеля заспокійливо, приборкував і пом'якшував його буйну натуру. Кай ніжно любив Ганно, захоплювався його білими руками і, щоб зробити йому приємність, підставляв свої руки панні Юнгман, яка вишаровувала їх щіткою та. милом. А якщо Ганно в свою чергу переймав від малого графа трохи жвавості й непогамованості, то сенатор був тільки радий цьому, бо розумів, що сама жіноча опіка, під якою виростав Ганно, не вельми сприяла розвиткові в ньому чисто чоловічих рис характеру.

Вірність і відданість доброї Іди Юнгман, що вже понад тридцять років служила Будденброкам, не можна було оплатити ніякими грішми. Попереднє покоління вона вигляділа й виростила, не шкодуючи своєї сили, але Ганно вже просто не спускала з рук, оточувала ніжністю і турботою, обожнювала і в своїй наївній, проте непохитній вірі в його абсолютно виняткове, привілейоване становище в світі не раз доходила до абсурду. Коли йшлося про його потреби, вона виявляла дивне, часто навіть прикре зухвальство. Наприклад, купуючи щось у кондитерській, вона ніколи не забувала безцеремонно сягнути до котроїсь із ваз на прилавку і безкоштовно взяти гостинця для Ганно: це ж тільки честь для власника крамниці! А перед цікавою вітриною відразу починала своєю західнопрусською говіркою лагідно, але настійливо просити, щоб люди дали місце її вихованцеві. Атож, Ганно вона вважала такою винятковою істотою, що жодна дитина не гідна була наблизитись до нього. Тільки у випадку з Каєм взаємна приязнь хлопців виявилася дужча за її недовіру; а ще трохи підкупив її графський

титул. Та якщо на Млиновому валу, коли вона сиділа з Ганно на лавці, до них підсідали інші діти з своїми виховательками, панна Юнгман майже відразу підводилась і, звертаючи на пізню пору чи протяг, ішла геть. Пояснення, яке вона давала тоді Ганно, мало викликати в ньому уявлення, що всі його ровесники заражені золотухою і "гнояками", – тільки він ні, Звичайно, від таких пояснень хлопець не ставав довірливіший і товариськіший – а якраз цього йому бракувало.
Сенатор Будденброк не знав про такі подробиці, але бачив, що син і внаслідок своїх природних нахилів, і через зовнішні впливи розвивається далеко не в тому напрямку, в якому вія бажав би. Якби він міг узяти виховання Ганно в свої руки, щодня, щогодини впливати на його душу! Але на це йому бракувало часу, і він тільки гірко переконувався, що всі його принагідні спроби ганебно сходять нанівець і його стосунки з сином стають ще холодніші й відчуженіші. Перед очима в нього стояв образ, на взірець якого він прагнув виховати сина, – образ прадіда Ганно з часів сенаторового дитинства, людини розумної, веселої, простої, жартівливої і дужої… Чи можливо, щоб Ганно став таким? Ні, мабуть, неможливо! Але чому?.. Якби хоч витравити з нього пристрасть до музики, – це вона відвертає хлопця від практичного життя, шкодить його здоров'ю і поглинає його духовні сили! Чи його мрійливість не межує інколи з причинністю?
Одного дня, за сорок п'ять хвилин перед обідом, який подавали о четвертій годині, Ганно спустився сам на другий поверх. Він трохи пограв на роялі, тоді знічев'я зайшов до вітальні. Прилігши на канапі й машинально торсаючи матроський вузол на грудях, він перебіг очима по кімнаті й побачив на гарненькому письмовому столику своєї матері розкриту шкіряну теку з родинними паперами. Ганно сперся ліктем на спинку канапи, поклав голову на руку й хвилину приглядався звіддалік до теки. Мабуть, тато після сніданку щось записував туди і не докінчив, лишив усе, щоб дописати згодом. Одні папери були сховані в теку, інші – розкладені на столі й притиснені металевою лінійкою, щоб не розлетілися, а грубий зошит з золотими берегами й різної якості аркушами лежав розгорнений.
Ганно спроквола зсунувся з канапи й підійшов до столу. Зошит був розгорнений на тому місці, де рукою кількох його предків, а в кінці батьковою був виписаний весь родовід Будденброків, з дужками, рубриками й відповідними датами. Ставши коліном на стілець і підперши долонею кучеряву, біляву голову, Ганно якось збоку роздивлявся на рукопис з ледь критичною й трохи презирливою міною цілком байдужої, сторонньої людини. Другою рукою він крутив мамине перо з чорного дерева й золота. Погляд його блукав по всіх цих чоловічих і жіночих іменах, виведених одне під одним або поряд, здебільшого старомодним, вибагливий письмом з довгими закарлючками, збляклим або, навпаки, прикро чорним чорнилом, на якому поналипали зернинки золотого піску… На самому кінці він прочитав виведене дрібним, квапливим батьковим письмом під іменами батька й матері своє власне ім'я: "Юстус-Йоганн-Каспар, нар. 15 квітня 1861 р.". Це його трохи розважило.
Він ледь випростався, недбалим рухом узяв лінійку, приклав її під своїм ім'ям, ще раз перебіг очима по тому генеалогічному плетиві, потім спокійно, старанно, ні про що не думаючи, майже несвідомо провів золотим пером через увесь аркуш дві гарні рівні лінії, верхню трохи грубшу за спідню, так, як проводив на кожній сторінці свого зошита, з арифметики… Схиливши набік голову, він ще раз глянув, чи добре вийшло, і поклав перо…
Після обіду сенатор закликав його до себе і грізно запитав, насупивши брови:
– Що це таке? Звідки воно взялося? Це твоя робота?

На мить Ганно навіть задумався – його чи не його? – тоді несміливо, злякано відповів:
– Так.
– Що це означає? Як тобі спало таке на думку? Та? Що це за витівка? – закричав сенатор і вдарив хлопця по щоці згорненим зошитом.
Малий Ганно відсахнувся і, затуляючи рукою щоку, пробелькотів:
– Я думав… думав, що далі вже нічого не буде…

Розділ восьмий

Віднедавна, коли родина Будденброків обідала по четвергах в оточенні спокійних, усміхнених богів на шпалерах, з'явилася нова, дуже поважна тема розмови, яка викликала на обличчях дам Будденброк із Брайтештрасе вираз холодної стриманості, а в міміці й рухах пані Перманедер незвичайне хвилювання. Вона відкидала голову, простягала вперед руки або підносила їх угору й говорила палко, гнівно, із щирим, глибоким обуренням. Від конкретного випадку, про який була мова, вона переходила до узагальнень, згадувала про поганих людей і, сухо, нервово покашлюючи, – наслідок її шлункової недуги, – горловим голосом, як завжди, коли була сердита, кидала слова, мов короткий бойовий клич сурми: "Плаксивий Трішке!", "Грюнліх!", "Перманедер!" Але найдивовижніший був новий клич, недавно доданий, який вона викрикувала з невимовною зневагою і ненавистю: "Прокурор!"
Та коли до зали, – спізнившись, як завжди, бо він був завалений роботою, – входив Гуго Вайншенк із зухвало віддутою спідньою губою під тоненькими вусами і, балансуючи кулаками й на диво моторно погойдуючи стегнами, простував до свого місця, розмова уривалась і западала прикра, важка мовчанка, аж поки сенатор рятував усіх, невимушеним тоном, ніби йшлося про звичайну річ, питаючи директора, як у нього йдуть справи. І Гуго Вайншенк відповідав, що справи йдуть добре, просто чудово, краще й бути не може, а тоді легко й бадьоро звертав мову на інше. Він був набагато жвавіший, ніж досі, з якоюсь неприродною невинністю водив навколо очима, кілька разів підряд, не діставши, правда, відповіді, запитував Герду Будденброк, як поживає її скрипка. Взагалі він говорив багато й жваво, шкода тільки, що в своїй простодушності не дуже добирав слова і з надміру веселощів часом розказував не вельми доречні історії. Наприклад, розповідав анекдот про одну няньку, яку все обдувало, і дитині з того була тільки шкода. Вайншенк з великим гумором, як йому здавалося, наслідував вигуки домашнього лікаря: "Хто тут насмердів? Хотів би я знати, хто тут так насмердів?" – і не помічав чи помічав надто пізно, що його дружина сидить червона як рак, пані Елізабет, Томас і Герда ніби скам'яніли, дами Будденброк значуще переглядаються, навіть Рікхен Зеверін у кінці столу вдає ображену і хіба що старий консул Крегер стиха пирхає. Що ж сталося з директором Вайншенком, з цим поважним, діяльним, здорової натури. чоловіком, далеким від товариського життя, простацьким на вигляд, але щиро відданим своїй роботі? Цей чолов'яга начебто робив – і то не раз! – те, що робити не годилося б… Так, його оскаржують, притягають до судової відповідальності за операції не тільки сумнівні, а просто нечесні, навіть злочинні. Ведеться слідство, і чим воно закінчиться, бог його святий знає. В чому ж звинувачують Вайншенка? В багатьох місцевостях сталися пожежі, великі пожежі; страховому товариству, зв'язаному з погорільцями контрактами, вони дорого коштували б" І директор Вайншенк, швидко одержуючи через своїх агентів звістку про нещастя, буцімто пускався на свідоме ошуканство: перестраховував згорілі маєтки в інших товариствах і таким чином перекладав на них збитки. Тепер справу передано прокуророві, докторові права Моріцові Гагенштрему…

– Томасе, – сказала якось пані Елізабет синові, коли вони були на самоті, – я нічого не розумію… Прошу тебе, поясни, в чім там річ!
І сенатор відповів:
– Що вам сказати, люба мамо… На жаль, не можу вас запевнити, що там усе гаразд. Але щоб Вайншенк був аж такий винний, як дехто хоче показати, мені теж не віриться. В теперішньому діловому житті є один спосіб, що зветься "usance"[69]… Розумієте, такий собі маневр… не зовсім бездоганний, не цілком законний, сторонній людині він може навіть видатись нечесним, а проте за якоюсь мовчазною згодою він прийнятий у діловому світі. Провести межу між "usance" і чимось ще гіршим не так легко… І взагалі… Коли Вайнщенк і переступив що межу, то, очевидно, не далі за багатьох своїх колег, що вийшли сухенькі з води. І все ж таки… я не маю ніякої надії, що процес скінчиться добре. Може, у великому місті його й виправдали б, але тут, де все зводиться до групових інтересів і особистих мотивів… Йому треба було зважити це, вибираючи захисника. В нашому місті немає жодного видатного, справді розумного адвоката, талановитого промовця, досвідченого в таких сумнівних справах, здатного говорити гарно й переконливо. Зате наші юристи тримаються разом, вони зв'язані спільними зацікавленнями, обідами, часом навіть споріднені і тому зважають один на одного. На мою думку, Вайншенкові краще було б вибрати собі котрогось із тутешніх адвокатів. А що він зробив? Вважав за необхідне – саме так, вважав за необхідне, а це врешті наводить на думку, що сумління в нього, мабуть, не вельми чисте, – виписати захисника з Берліна, доктора Бреславського, справжнього пройдисвіта, спритного на язик крутія, що вміє повернути закони куди хочеш. Кажуть, що він урятував від в'язниці не одного збанкрутованого шахрая. За дуже добрий гонорар він, звичайно, поведе справу Вайншенка так само хитро… Але чи буде з того якась користь? Я наперед бачу, як наші хоробрі правники руками й ногами опиратимуться успіхові чужинця і як прихильно слухатимуть судді обвинувальну промову доктора Гагенштрема… А свідки? Не думаю, щоб співробітники Вайншенка дуже його боронили. Те, що ми, прихильні до нього люди, – та й сам він, здається, теж, – називаємо простацькими манерами, не здобуло йому багато приятелів. Одне слово, мамо, я не сподіваюся нічого доброго. Горе буде Еріці, якщо станеться лихо, але найдужче шкода мені Тоні. Бачите, вона правду каже, що Гагенштрем радо взявся за цю справу. Вона всіх нас стосується, і, якщо погано скінчиться, – на всіх нас упаде пляма. Адже Вайншенк, хай там що, належить до нашої родини й сидить за нашим столом. Сам я вже якось це перебуду. Я знаю, як мені поводитися, В очах міста я мушу лишитися збоку від цієї справи, навіть не піду на суд, хоч як мені цікаво було б послухати Бреславського. І, щоб ніхто не міг закинути, ніби я натискаю на когось, взагалі ні в що не втручаюся. Але Тоні? Мені страшно навіть подумати, чим би для неї був присуд. Ви послухайте, скільки страху вчувається в її гучних протестах проти наклепу й заздрісних інтриг… Страху, що після всіх злигоднів, які випали на її долю, вона втратить і те єдине, що в неї лишилося: почесне родинне становище своєї дочки. Ось побачите, вона буде тим завзятіше захищати невинність Вайншенка, чим більше сумніватиметься в ній… Але хто зна, може, його й виправдають зовсім виправдають… Нам лишається тільки чекати, мамо, і бути тактовним до нього, до Тоні й до Еріки. Проте я не сподіваюся нічого доброго…
За таких обставин надійшли того року різдвяні свята. Малий Ганно схвильовано стежив за наближенням тієї чудової пори по відривному календарю, який йому спорядила Іда: на останньому аркушику в ньому була намальована ялинка.

Все більше з'являлося призвісток свят… Від першого дня посту в бабусиній їдальні висіло на стіні яскраве, на весь зріст, зображення Діда Мороза. Одного ранку Ганно побачив, що його ковдра, килимок перед ліжком і одяг посипані блискітками. А через кілька днів, коли тато після обіду лежав на канапі у вітальні з газетою в руках, а Ганно читав у Героковому "Пальмовому листі" вірш про Андорську чарівницю, служниця доповіла, як щороку, а все одно несподівано, про якогось "старого", що "питається за тутешнього хлопчика". Його запросили до вітальні, того старого, і ось він зайшов, човгаючи ногами, в довгій шубі, одягненій навиворіт і посипаній блискітками та сніжинками, в хутряній шапці, з підведеним сажею обличчям і довжелезною білою бородою, що, як і неприродно грубі брови, була посипала блискучим порошком. Він, як і щороку, низьким басом пояснив, що в цьому мішку на лівому плечі – позолочені горіхи та яблука для чемних дітей, які вміють молитися богу, а цей дубець на правому плечі – для поганих дітей… То був Дід Мороз. Звичайно, може, й не зовсім справжній, може, то тільки перукар Венцель у виверненому татовому хутрі, – але якщо вже Дід Мороз існує, то це він і є. І Ганно, щиро вражений, цього року теж проказав "Отче наш", тільки раз чи два нервово, майже несвідомо схлипнувши, після чого йому дозволено сягнути рукою в мішок для чемних дітей, якого потім старий взагалі забув узяти з собою…

Почалися зимові канікули, і та хвилина, коли тато читав оцінки, які неодмінно виставляли перед різдвяними святами, минула досить щасливо… Зала вже була таємниче зачинена, вже з'явилися на столі марципани й медяники… І надворі також було вже різдво. Випав сніг, ударив мороз, і в чистому колючому повітрі линули вулицями бадьорі чи сумні мелодії чорновусих італійських катеринщиків в оксамитових куртках, що прибули сюди на свята. В крамницях засяяли святково прибрані вітрини. Навколо високої готичної криниці на ринку розташувалися строкаті ятки святкового ярмарку. І разом із запахом виставлених на продаж ялинок люди на кожному кроці вдихали дух свята.

Тоді нарешті настав вечір двадцять третього грудня з вечерею в залі на Рибальській, вечерею в найвужчому колі, що була тільки початком, прологом, прелюдією, бо свят-ве- чір пані Елізабет неодмінно влаштовувала в себе, і то для всієї родини. Тож надвечір двадцять четвертого в кімнаті з краєвидами зібралися всі ті, що приходили сюди в четвер, та ще Юрген Крегер із Вісмара, а також Тереза Вайхброт з мадам Кетельсен.

Стара дама приймала гостей у важкій шовковій сукні в сіру й чорну смужку, з рум'яними щоками й почервонілими очима, огорнена ніжним запахом пачулів, і коли вона їх мовчки обіймала, на руках у неї тихо подзенькували золоті браслети. Того вечора вона була особливо мовчазна й аж тремтіла з хвилювання.

– О боже, та в вас гарячка, мамо! – вигукнув сенатор, зайшовши разом з Гердою і Ганно. – Не треба хвилюватися, все буде дуже добре.

Але вона, цілуючи всіх трьох, тільки прошепотіла:

– На славу господа нашого Ісуса Христа… Та й мого любого Жана, небіжчика…

І справді, пані Елізабет суворо дотримувалася порядку святкування, заведеного ще покійним консулом, і почуття відповідальності за те, щоб вечір минув урочисто, в глибокій, поважній радості, ганяло її по всьому будинку: до ротонди, де вже зібрався хор хлопчиків з Марийської церкви, до їдальні, де Рікхен Зеверін докінчувала вбирати ялинку й розкладала на столі подарунки, до коридора, де несміливо тупцяли кілька старих жебраків, які щороку приходили до них у цей день і тепер також мали отримати різдвяні подарунки, то знову до кімнати з краєвидами, де вона мовчки, докірливим поглядом уривала кожне зайве слово й недоречний гомін.

Панувала така тиша, що чути було, як десь далеко на засніженій вулиці ніжно й чисто, мов годинник з музичним механізмом, бринить катеринка. Хоч у кімнаті зібралося близько двадцяти осіб, там було тихіше, ніж у церкві, і настрій – як сенатор обережно шепнув на вухо дядькові Юстусові, – трохи скидався на похоронний.
Зрештою, можна було й не боятися, що цей настрій порушить якась молодеча вихватка. Одного погляду було досить, щоб переконатися: майже всі, хто тут зібрався, були в такому віці, коли зовнішні прояви почуттів давно вже набрали узвичаєних форм. Сенатор Томас Будденброк, бліде обличчя якого зраджувало, що його бадьорий, енергійний, навіть насмішкуватий вираз – удаваний; Герда, його дружина, яка непорушно сиділа в кріслі, звівши. вгору гарне, біле обличчя і втупивши в блискучі кришталики люстри погляд близько посаджених, підведених синюватими тінями очей, що дивно мерехтіли; його сестра, пані Перманедер; Юрген Крегер, його кузен, тихий, скромно одягнений поштовий службовець; його кузини Фрідеріка, Генрієта і Пфіфі, з яких перші дві стали ще худіші й довготелесіші, а остання ще менша й опецькуватіша, всі три з спільним виразом обличчя, завжди тим самим: колючою, злісною посмішкою, спрямованою проти всього світу, ніби вони ненастанно питали з єхидною недовірою: "Справді? Щось ми сумніваємось…"; і, нарешті, бідолашна, попелясто-сіра Клотільда, думки якої, мабуть, були спрямовані на вечерю, – всі вони переступили за сорок років, господині ж, її братові Юстусові, його дружині і Терезі Вайхброт давно вже йшов сьомий десяток, а старій пані Будденброк, у дівоцтві Штювінг, та глухій, мов пень, мадам Кетельсен – навіть восьмий.
У розквіті молодості була, властиво, тільки Еріка Вайкшенк; та коли її блакитні очі – Грюнліхові очі, – спинялись на чоловікові, директорові, чия стрижена, сива на скронях голова з вузенькими вусами, врослими в куточки вуст, вирізнялася біля канапи на тлі ідилічного краєвиду шпалер, то можна було помітити, як її повні груди здіймалися від німого, але важкого зітхання… Певне, в її голові роїлися тривожні, плутані думки про сумнівні операції, бухгалтерію, свідків, прокурора, захисника й суддю; а втім, у цій кімнаті не було нікого, кому б не наверталися такі самі думки, аж ніяк не святкові. Підсудне становище зятя пані Перманедер, свідомість, що серед членів родини є людина, яку звинувачують у злочині проти закону, громадських звичаїв і ділової честі, яку, може, чекав ганьба і в'язниця, надавало цьому родинному святу якогось незвичного, моторошного відтінку. Свят-вечір у родині Будденброків, і серед них підсудний! Пані Перманедер сиділа в кріслі ще величніше, ніж завжди, посмішка дам Будденброк із Брайтештрасе була ще на крихту єхидніша…
А діти, нечисленна молода паросль? Чи й вони відчували легенький страх перед цими новими, небувалими обставинами? Щодо маленької Елізабет, то сказати щось певне про її душевний стан було неможливо. В сукенці, так щедро оздобленій атласними бантами, що зразу видно було смак пані Перманедер, дитина сиділа на руках у бонни, затиснувши великі пальці в кулачки, тихенько плямкала й дивилася просто поперед себе ледь витрішкуватими очима. Коли вона час від часу покректувала, бонна починала її стиха колихати. Ганно ж мовчки примостився на дзиглику в ногах у матері і, так само, як і вона, дивився вгору на кришталики люстри…
А Христіан? Де ж він? Аж тепер помітили, що Христіан ще не прийшов. Пані Елізабет захвилювалася, ще нервовіше провела рукою від куточка уст до зачіски, ніби відкидала назад пасмо волосся… Вона щось квапливо шепнула мамзель Зеверін, і та подалася через ротонду, повз хлопчиків з хору, потім коридором, поминаючи жебраків, що чекали на подарунки, і постукала в двері пана Будденброка.

Відразу по тому з'явився Христіан. Він зайшов цілком спокійно, ледь шкандибаючи на худих кривих ногах – наслідок його ревматизму суглобів – і потираючи рукою лисого лоба.
– А хай йому грець, діти мої! – вигукнув він. – Я мало не забув!
– Ти мало не… – почала мати й застигла…
– Атож, мало не забув, що нині свят-вечір… Я сидів собі й читав одну книжку, про мандрівку по Південній Америці… О господи, мені доводилось по-всякому зустрічати різдво… – додав він і вже хотів розповісти про один свят-вечір, який він провів у Лондоні в кафешантані п'ятої руки, коли раптом до його свідомості дійшла побожна тиша, що панувала в кімнаті, і, зморщивши носа, він навшпиньки пішов на своє місце. "Радуйся, дочко сіонська!" – заспівали хлопчики з хору, і хоч вони тільки-но так голосно пустували, що сенаторові довелось хвилину постояти в дверях, щоб їх утихомирити, заспівали чудово. Чисті, дзвінкі голоси, яким вторували трохи нижчі, линули вгору, несучи радісну хвалу господові, і поривали за собою всі серця – посмішки дам Будденброк ставали добріші, старі заглядали в свої душі і згадували прожите, а ті, що були в розквіті сил, на мить забували про свої турботи.
Ганно відпустив коліно, яке досі обіймав. Він зблід, розтулив рота і, несвідомо перебираючи торочки свого дзиглика, водив язиком по кутньому зубі. Вигляд у нього був такий, ніби він змерз. Час від часу він відчував потребу глибоко зітхнути, бо тепер, коли повітря бриніло чистим, як дзвоник, співом хору, серце його майже болісно стискалося від щастя. Свят-вечір… Крізь шпари високих, полакованих у білий колір бокових дверей, тим часом щільно зачинених, пробивався запах ялинки і своєю солодкою терпкістю будив уявлення про диво там, у залі, диво, якого щороку чекаєш наново, і серце тобі колотиться в передчутті його незбагненної, неземної пишноти… Що там приготовано для нього, Ганно? Звичайно, те, чого він бажав, бо так завжди бувало, хіба що він хотів чогось неможливого, і йому це казали наперед. Театр! Він напевне зразу його побачить, підбіжить до нього! Вимріяний ляльковий театр, який на картці побажань, поданій бабусі, вписано найпершим і товсто підкреслено, – адже, побачивши "Фіделіо", він майже ні про що більше не думав.
Атож, недавно у винагороду за чергові відвідини пана Брехта Ганно вперше в житті повели до театру, до міського театру, де він сидів у ложі першого ярусу поряд з матір'ю і, затамувавши віддих, слухав музику "Фіделіо" й стежив за тим, що відбувалось на сцені. Відтоді йому снилися тільки оперні сцени, його так захопив театр, що він майже не міг спати. І з невимовною заздрістю дивився він при зустрічі на людей, що, як і його дядько Христіан, мали славу театралів. На консула Дельмана, маклера Гоша… Мати змогу майже щовечора бувати в театрі – чи хто годен витримати таке щастя? Якби йому хоч раз на тиждень глянути перед початком вистави на залу, послухати, як настроюють інструменти, подивитись на спущену завісу! Бо ж він любив у театрі все: запах газу, крісла, музикантів, завісу… Чи його ляльковий театр буде великий? Великий і широкий? Яка в ньому завіса? Треба якомога швидше зробити в ній дірочку, бо в міському театрі на завісі також було вічко… Чи бабуся або мамзель Зеверін – бо де вже бабусі самій з усім упоратись – дістали декорації для "Фіделіо"? Він завтра з самого ранку десь зачиниться і дасть виставу… І йому вже вчувалось, як його ляльки співають, бо театр у нього якнайтісніше був пов'язаний з музикою… "Радуйся, Єрусалиме!" – закінчили хлопчики, і їхні голоси, що досі кожен виводив своє, як у фузі, в останньому такті радісно й спокійно злилися докупи. Відлунав дзвінкий акорд, і в ротонді та кімнаті з краєвидами залягла глибока тиша. Під її враженням усі мимоволі

похилили голови, тільки директор Вайншенк зухвало й невимушено водив очима навколо та пані Перманедер не витримала і сухо кашлянула. Та ось пані Елізабет поволі рушила до столу й сіла посеред своєї родини на канапу, що тепер стояла не окремо, як колись, а біля столу. Вона поправила лампу й присунула до себе грубезну біблію з золотими берегами, уже збляклими від часу. Тоді начепила на ніс окуляри, відщепнула шкіряні клямри, якими закривалася ця велика книга, розгорнула її на закладеному місці, так що всім стало видно цупкі пожовклі аркуші з незвичайно великими літерами, ковтнула підсолодженої води й почала читати розділ про різдво.
Вона читала відомі всім слова, поволі, просто, але промовисто. Її голос лунав серед побожної тиші чисто, зворушено й радісно… "І на землі мир, у людях добра воля!" – закінчила вона. Тільки-но пані Елізабет замовкла, як з ротонди озвався хор у три голоси: "Тиха ніч, свята ніч", і вся родина в кімнаті з краєвидами приєдналася до нього. Але співали вони досить обережно, бо більшість їх не мали слуху, і подеколи з хору несподівано вирізнявся зовсім не той тон… Але це не зменшувало враження від коляски. Пані Перманедер співала тремтячими губами, бо найдужче й найболючіше колядка зворушує тих, у кого лишилось позаду багато життєвих бур і хто тепер, в урочисту хвилину душевного миру й злагоди вертається до них думкою… Мадам Кетельсен тихо й гірко плакала, хоч майже не чула співу. Потім пані Елізабет підвелася, взяла за руки свого онука Йоганна та правнучку Елізабет і рушила до дверей. За нею подалися старші члени родини, тоді молодші, а в ротонді до них приєдналися всі слуги і жебраки. Вони йшли, співаючи "О ялинко!", і дядько Христіан попереду смішив дітей, закидаючи ноги високо, мов дерев'яна лялька, і співаючи замість "О ялинко!" – "О малинко!". І так, мружачись від яскравого світла, радісно усміхаючись, вони вступили крізь високі бокові двері просто в царство небесне.
Уся зала, сповнена запаху підпалених ялинових гілок, залита світлом, сяяла й блищала, а блакить шпалер з білими статуями богів робила цю простору кімнату ще яснішою. В глибині її, між вікнами, запнутими темно-червоними завісами, стояла величезна ялинка, здіймаючись майже до стелі, вся в срібних блискітках і білих лілеях, з осяйним ангелом на вершку і вертепом коло підніжжя. Свічки на ній серед цього моря світла мерехтіли, мов далекі зорі. Бо на довгому, застеленому білою скатертю столі з подарунками, що сягав від вікон майже до дверей, також стояв ряд невеличких ялинок, обвішаних конфетті і втиканих запаленими свічечками. Крім того, світилися газові ріжки на стінах і грубі свічки в позолочених канделябрах у всіх чотирьох кутках зали. Коло дверей стояли менші столики, теж накриті білими скатертинами і прикрашені ялинками з яскравими свічечками. Там були розкладені подарунки для слуг і для вбогих.
Засліплені тією зливою світла, майже не впізнаючи добре знайомої їм зали, всі, співаючи, обійшли її навколо, продефілювали перед вертепом, де восковий Ісус-дитя немов благословляв їх піднятою рукою, нарешті замовкли і, тим часом побачивши свої подарунки, спинилися кожне коло призначеного йому місця.
Ганно був ніби вві сні. Щойно зайшовши, він гарячково забігав очима по залі й помітив театр… театр, який серед інших речей на столі здавався таким великим і широким, що перевершив усі його сподіванки. Але місце Ганно змінилося, було вже не там, де торік, а навпроти, і він, геть спантеличений, навіть засумнівався, чи той чудесний театр справді призначений йому. До того ж на підлозі біля театру стояло щось велике й

незрозуміле, чого не було в картці побажань, ніби якась шафка… Невже й це для нього?
– Ходи сюди, дитино моя, і поглянь, – сказала бабуся й відчинила віко. – Я знаю, що ти любиш грати хорали… Пан Пфюль навчить тебе, як з нею обходитись… Тут треба весь час натискати… коли легенько, а коли дужче… І не відривати рук, тільки отак peu a peu[70] перебирати пальцями…
То була фісгармонія, маленька, прегарна фісгармонія, полакована в брунатний колір, з металевими ручками обабіч, барвистими педалями і гарненьким вертким стільчиком. Ганно взяв акорд… Озвався ніжний голос органів, і всі відірвали очі від своїх подарунків… Ганно обняв бабусю, вона лагідно пригорнула його до себе, та зразу ж відпустила – треба було приймати подяку й від інших.
Ганно вернувся до театру. Фісгармонія – диво з див, але поки що він не мав часу її випробовувати. То був надмір щастя, коли ти невдячний до окремих подарунків, тільки похапцем торкаєшся їх, щоб найперше оглянути цілість… О, тут є й суфлерська будка! Будка у вигляді мушлі, а за нею велично підноситься вгору широка червоно-золота завіса. На сцені встановлено декорації останньої дії "Фіделіо". Бідолашні в'язні підносять руки. Дон Пісарро з величезними буфами на рукавах стоїть у загрозливій позі. З глибини сцени, весь у чорному оксамиті, швидким кроком наближається міністр, щоб скасувати вирок. Усе, як у міському театрі, навіть ще краще! Ганно вчувся радісний хор фіналу, і він сів до фісгармонії, щоб заграти уривочок, який він запам'ятав… Але відразу ж підвівся і простягнув руку по книжку, вимріяну книжку грецької міфології, в червоній палітурці з золотим зображенням Афіни Паллади. Потім покуштував цукерок, марципанів і медяників із своєї тарілки, задивився на менші подарунки – письмове приладдя, зошити – і на мить забув про все інше, захопившись пером з малесенькою скляною кулькою, крізь яку, коли наблизити її до ока, видно було розлогий швейцарський краєвид…
Мамзель Зеверін з покоївкою почали розносити чай і тістечка. Вмочаючи тістечко в чай, Ганно знайшов нарешті час, щоб роззирнутися по залі. Одні гості стояли коло столу, інші ходили по кімнаті, перемовлялися, сміялися, показували свої подарунки й захоплювалися чужими. Там були речі з найрозмаїтішого матеріалу – з порцеляни, нікелю, срібла, із золота й дерева, з шовку й вовни. Великі медяники, симетрично викладені мигдалем і цукатами, лежали на столі довгою низкою впереміж з марципановими булками, такими свіжими, що вони аж волого полискували всередині. Подарунки, які виготовила пані Перманедер, – торбинка для голок і ниток, серветка під вазони, подушечка під ноги, – були оздоблені великими атласними бантами. Час від часу хтось підходив до малого Ганно, клав руку на його матроський комір і оглядав його подарунки з тим глузливо-перебільшеним захопленням, яке звичайно виявляють дорослі, дивлячись на дитячі скарби. Тільки дядькові Христіанові чужа була зарозумілість дорослих, і коли він, з діамантовим перснем на пальці, подарунком від матері, підійшов до Ганно, то зрадів ляльковому театрові не менше за небожа.
– Слухай, та це ж прецікава річ! – вигукнув він, підіймаючи й спускаючи завісу, і навіть відступивши крок назад, щоб краще оглянути лаштунки. Хвилину він стояв мовчки, і очі його неспокійно бігали від якихось тривожних думок. Раптом він запитав: – Ти просив театр? Справді просив театр? А чому? Як ти до цього додумався? Ти вже був у театрі?.. Бачив "Фіделю"? Атож, вони його гарно ставлять… А тепер хочеш і собі спробувати, га? Спробувати сам поставити оперу?.. Так вона тобі сподобалась?.. Послухай, голубе, моєї поради, не забивай собі голови такими речами… Театром тощо… Це все нічого не варте, повір своєму

дядькові. Я теж надто захоплювався цим, тому з мене нічого путнього й не вийшло. Тільки й того, що наробив багато дурниць, щоб ти знав…
Усе це він говорив поважно, переконливо, і Ганно зацікавлено дивився на нього. Та потім він замовк, його кістляве обличчя з запалими щоками проясніло, він раптом посунув одну фігурку на авансцену і заспівав хрипким, тремтячим голосом:
– "Що за страшний, нелюдський злочин!"
Тоді присунув стільчика від фісгармонії до театру, сів і почав співати оперу, наслідуючи то рухи капельмейстера, то міміку дійових осіб. За плечима в нього зібралися родичі; вони сміялися, хитали головами, розважалися з нього. Ганно дивився на дядька із щирим захватом. Та за кілька хвилин Христіан цілком несподівано урвав свою виставу. По обличчі його пробігла тривожна тінь, він провів рукою по лисому лобі, тоді по лівому боці, зморщив носа і з стурбованою міною обернувся до публіки.
– Ну от, знову почалося, – сказав він. – Як тільки я дозволю собі якийсь жарт, відразу настає кара. Це, знаєте, навіть не біль, а мука… дивна мука, бо тут у мене всі нерви коротші. Аж страшно – всі до одного коротші…
Проте родичі ставилися до його скарг так само легковажно, як і до жартів, і майже не слухали їх. Вони байдуже розійшлись по залі, і Христіан лишився сам. Якийсь час він мовчки сидів перед театром. І задумливо дивився на нього, швидко кліпаючи очима, потім підвівся й погладив Ганно по голові.
– Ну що ж, голубе, грайся театром, – сказав він. – Але не забагато… І не забувай за грою про роботу, чуєш? Я наробив чимало помилок… А тепер я піду до клубу… Я на хвилинку загляну до клубу! – гукнув він дорослим. – Вони там теж справляють свят-вечір. До побачення! – І, важко згинаючи свої криві ноги, подався через ротонду.
Усі сьогодні пообідали раніше, ніж звичайно, тому залюбки взялися до чаю з печивом. Та не встигли вони допити його, як з'явилися великі кришталеві вази з жовтою зернистою масою. То був мигдалевий крем – надзвичайно смачна суміш з яєць, товченого мигдалю і трояндової води; та навіть одна зайва ложка його згубно відбивалась потім на шлунку. А проте всі віддавали йому належне, хоч пані Елізабет і просила "лишити дірочку" на вечерю. Що ж до Клотільди, то вона просто робила чудеса. Мовчазна і вдячна, вона уминала мигдалевий крем, мов гречану кашу. Після крему, щоб гості освіжилися, подали желе з вина у скляночках, яке треба було їсти з англійським кексом. Поступово всі перекочували з своїми тарілками до кімнати з краєвидами й зібрались там коло столу.
Ганно лишився в залі сам, бо малу Елізабет Вайншенк забрали додому, а йому цього року вперше дозволено вечеряти на Менгштрасе разом з дорослими. Служниці й убогі пішли з своїми дарунками, а Іда Юнгман розговорилася в ротонді з Рікхен Зеверін, хоч у звичайні дні вона як вихователька трималась від ключниці на належній відстані. Свічки на великій ялинці догоріли й погасли, вертеп поринув у темряву; але на маленьких ялинках на столі ще подекуди горіли свічечки. Час від часу полум'я досягало гіллячки, вона, потріскуючи, займалася, і запах ставав ще відчутніший. Від найменшого протягу сухозлотиця на ялинці ворушилася, і в залі бринів тоненький металевий дзенькіт. Знову стало так тихо, що з далеких вулиць у морозяному вечірньому повітрі долинали приглушені звуки катеринки.
Ганно впивався різдвяними запахами й звуками. Підперши голову рукою, він читав свої міфи, машинально – а ще тому, що це також належало до святкового ритуалу, – їв цукерки, марципани, мигдалевий крем, кекс, і

боязка туга, наслідок переповненого шлунка, разом з чудесним збудженням свят-вечора давала йому почуття якогось болісного щастя. Він читав про битви, які довелося витримати Зевсові, щоб здобути верховну владу, і подеколи хвильку дослухався до розмови у кімнаті з краєвидами, де обговорювали майбутнє тітки Клотільди.
Того вечора Клотільда безперечно була найщасливіша з усіх. Вітання й жарти сипалися на неї з усіх боків, і вона приймала їх з усмішкою, що осявала її сіре обличчя. Голос її зривався з радісного зворушення. Її прийнято в дім для вбогих дівчат при монастирі святого Йоганна. Сенатор тихенько домовився про це в раді монастиря, хоч деякі панове й натякали позаочі на сімейщину. Тепер у кімнаті з краєвидами говорили про той достойний заклад, утворений на зразок аристократичних благодійних домів при жіночих монастирях у Мекленбурзі, Доббертіні та Рібніці, де на старість доживали вбогі дівчата з заслужених місцевих родин. Бідолашній Клотільді призначено невеличку, зате певну пенсію, що з роками зростатиме, а на старість, коли вона перейде до привілейованої групи, їй забезпечене затишне, чисте помешкання в самому монастирі…
Малий Йоганн трохи посидів з дорослими, та скоро знову повернувся до зали, що вже не яскріла світлом і не приголомшувала, як спершу, своєю пишнотою, але набула зовсім іншої зваби. Як дивно й приємно ходити по ній тепер – ніби ходиш по напівтемній сцені після вистави й часом заглядаєш за лаштунки: роздивляєшся зблизька лілеї з золотими вусиками на великій ялинці, береш у руки фігурки людей і худоби з вертепу, знаходиш свічку, що крізь дірочку, вирізану в формі зірки, освітлює Віфліємські ясла, і, нарешті, піднімаєш скатертину, що звисає до самої підлоги, й бачиш цілі купи картонних коробок і обгорткового паперу, накидані під стіл.
Та й розмова у кімнаті з краєвидами ставала дедалі нецікавіша. З невблаганною неминучістю вона поволі звернулася до дуже неприємної теми, яку досі, задля свят-вечора, не зачіпали, хоч вона ні на мить не сходила їм з думки, – до процесу директора Вайншенка. Гуго Вайншенк сам заговорив про нього з якоюсь нестримною жвавістю в рухах і міміці. Він розповідав про подробиці опиту свідків, перерваного з нагоди свят, палко ганив упередженість голови суду доктора Філандера і зверхньо, глузливо критикував прокурора доктора Гагенштрема, який дозволив собі розмовляти іронічним тоном з ним і з тими, хто свідчив на його користь. Зрештою, Бреславський дуже дотепно відкинув чимало звинувачень і твердо запевнив його, що тим часом не може бути й мови про засудження. Сенатор задля ввічливості час від часу ставив якесь питання, а пані Перманедер, що сиділа на канапі, високо піднявши плечі, подеколи мурмотіла страшні прокльони Моріцові Гагенштрему. Всі інші мовчали. Так затято мовчали, що й директор потроху втратив свій запал, і якщо для малого Ганно в залі час летів швидко, мов у раю, то в кімнаті з краєвидами панувала важка, гнітюча, тривожна тиша, яка не розвіялась і о пів на дев'яту, коли Христіан вернувся з клубу, де відзначали свят-вечір неодружені купці й suitiers.
У роті в нього стирчав згаслий недокурок сигари, запалі щоки порожевіли. Він перейшов залу і, вступаючи до кімнати з краєвидами, сказав:
– Ох, діти мої, як же в нас гарно в залі! Треба було б нам, Вайншенку, привести сьогодні сюди Бреславського; такого він напевне ще ніколи не бачив.
Мати скоса кинула на нього суворий, докірливий погляд. У відповідь його обличчя прибрало наївно-здивованого виразу.
О дев'ятій годині всі сіли до столу.

Як і щороку на свят-вечір, стіл накрито в ротонді. Пані Елізабет зворушено проказала традиційну молитву:
Ісусе, господа, прийди до нас у гості,
Благослови все те, що дав нам з високості, –
і, так само за традицією, доточила коротеньку напутливу промову, в якій в основному закликала не забувати про тих, хто проведе цей свят-вечір не в такому достатку, як родина Будденброків… Після тієї промови всі з чистим сумлінням узялися до щедрої вечері, що почалася коропами з маслом і витриманим рейнським вином.
Сенатор заховав до гаманця кілька риб'ячих лусочок, щоб цілий рік у ньому не переводилися гроші, але Христіан сумно зауважив, що це не допомагає, а консул Крегер відмовився від цього заходу, заявивши, що йому вже не треба боятися хитання курсу, бо, маючи півтора шилінга, він давно себе забезпечив від усякого лиха. Старий добродій сідав якомога далі від своєї дружини, з якою роками майже не розмовляв, бо вона не перестала нишком посилати гроші позбавленому спадку синові Якобу, що волочився безрідним авантурником десь у Лондоні, Парижі чи Америці – де саме, тільки вона знала напевне. І сердито насупився, коли за другою стравою зайшла мова про відсутніх членів родини і м'якосерда мати тихенько витерла очі. Згадали франкфуртських і гамбурзьких родичів, без гіркоти подумали про Тібуртіуса в Ризі, а сенатор мовчки цокнувся з сестрою Тоні за здоров'я Грюнліха й Перманедера, що в певному розумінні також належали до родини… Індик, начинений каштанами, родзинками та яблуками, всім сподобався. Порівнявши його з індиками попередніх років, дійшли висновку, що такого великого давно вже не було. До нього подано смажену картоплю, два різні салати й два компоти; салатниці, що пішли по колу, виявилися такі повні, ніби то був не гарнір, а єдина страва, якою всі мали наїстися. Запивали індика старим червоним вином фірми "Меллендорф".
Малий Йоганн сидів між своїми батьками й насилу доїдав шматок білих індичих грудей з начинкою. Він уже не міг змагатися з тіткою Тільдою, був стомлений і почував себе не дуже добре, але пишався, що сидить за столом разом з дорослими, що на його гарно складеній серветці також лежить смачна, посипана маком молочна булочка, а перед тарілкою також стоять три келихи, бо досі він завжди пив із золотої чарочки, яку подарував йому хрещений батько, дядько Крегер… Та потім, коли дядько Юстус почав розливати в найменші келихи жовте, мов олива, грецьке вино і служниця внесла морозиво – червоне, біле й брунатне, – у нього знову з'явився апетит. Хоч від морозива в нього майже нестерпно боліли зуби, він з'їв червоне, половину білого і, врешті, покуштував ще й шоколадного, заїдаючи його хрумкими вафлями. Потім пригубив солодкого вина і почав слухати дядька Христіана, що заходився щось оповідати.
Христіан описував свят-вечір у клубі, що начебто минув дуже весело.
– Боже милий! – сказав він таким тоном, яким звичайно говорив про Джонні Сандерсторма. – Хлопці жлуктили шведський пунш, як воду!
– Пхе, – мовила мати й опустила очі.
Та Христіан не звернув на те уваги. Очі його вже блукали по кімнаті, а думки й спогади так швидко перебігали в голові, що на худому обличчі, здавалось, мигтіли їхні тіні.
– Чи хто з вас знає, – запитав він, – як людина почуває себе, коли вип'є забагато шведського пуншу? Я маю на увазі не сп'яніння, а те, що буває другого дня, наслідки… чудні й огидні… так, чудні й огидні водночас.
– Достатня підстава, щоб їх докладно змальовувати, – зауважив сенатор.
– Assez, Христіане, вони нас нітрохи не цікавлять, – сказала мати.

Та Христіан пустив її слова повз вуха. В такі хвилини до нього не доходили ніякі заперечення. Він трохи помовчав, ніби якась думка дозрівала в ньому, тоді раптом прорвалася назовні.
– Ходиш і весь час почуваєшся кепсько, – сказав він і, зморщивши носа, обернувся до брата. – Болить голова, живіт… Ну так, це буває і за інших обставин. Але тут ти почуваєш себе брудним, – Христіан, гидливо скривившись, потер руки. – Почуваєш, що все тіло твоє брудне й немите. Миєш руки, але дарма, вони вогкі й нечисті, а нігті наче аж масні… Купаєшся, та однаково тіло твоє здається липким і нечистим. Це тебе сердить, дратує, ти сам собі відразний… Тобі, Томасе, відоме таке почуття, га?
– Так, відоме, – сказав сенатор і відмахнувся від нього.
Але в Христіанові з роками розвинулась дивовижна нетактовність, він не міг додуматись, що ця розповідь дуже неприємна для всіх, хто сидів за столом, що вона в цьому оточенні й цього вечора недоречна, а й далі змальовував прикрий стан людини, яка вп'ється шведським пуншем, аж поки йому самому здалося, що все вже сказано, і він помалу замовк.
Перед тим як подали сир і масло, пані Елізабет ще раз звернулася з коротенькою промовою до своєї родини. Якщо, мовляв, і не все впродовж років складалося так, як вони, короткозорі й нерозважні, хотіли, то однаково видимих ознак господньої ласки до них є досить, щоб сповнити їхні серця вдячністю. Саме таке чергування щастя й тяжких випробувань показує, що господь не відвернув своєї руки від родини, керував і керує її долею. Наміри ж його, глибокі й мудрі, нікому з смертних не дано пізнати.
– А тепер, – повела вона далі, – з надією в серці вип'ємо за добробут родини, за її майбутнє, те майбутнє, що прийде, коли старші і найстарші з тих, хто тут сидить, давно вже спочиватимуть у сирій землі… Вип'ємо за дітей, для яких, властиво, і влаштовано це свято…
І оскільки донечки директора Вайншенка вже не було в кімнаті, малому Йоганнові самому довелося обійти весь стіл, починаючи від бабусі і кінчаючи мамзель Зеверін, і, поки дорослі цокалися між собою, цокнутися з кожним із них. Коли він підійшов до батька, той, підносячи свою чарку до синової, лагідно взяв його за підборіддя, щоб заглянути дитині у вічі… Але не зустрів його погляду, бо довгі золотаві вії Ганно опустилися низько-низенько, аж до легеньких синюватих тіней під очима.
Зате Тереза Вайхброт обома руками взяла хлопчика за голову, лунко цмокнула його в обидві щоки і сказала так щиро й значуще, що господь не міг не почути її:
– Дай тобі, боже, щестя, люба дитино!
Черев годину Ганно лежав уже в ліжку; він спав тепер у першій по коридору кімнаті на третьому поверсі, ліворуч від сенаторової прибиральні. Він лежав на спині, бо його шлунок іще далеко не змирився з усім тим, що йому довелось прийняти в себе за вечір, і схвильованим поглядом стежив за Ідою, що зайшла до кімнати, уже в нічній кофті, зі склянкою в руці. Він швидко випив воду з содою, скривився і знову ліг.
– Мабуть, я тепер виблюю, Ідо.
– Та ні, серденько. Лежи тільки тихо на спині… Але бачиш, що вийшло. А хто тобі давав знак більше не їсти, га? І хто не хотів слухати?..
– Та, може, все ще минеться… Коли принесуть мої подарунки, Ідо?
– Завтра вранці, дитино моя.
– Хай поставлять тут, щоб я їх відразу побачив!
– Добре, серденько, але спершу треба виспатися.
Вона поцілувала Ганно, загасила світло і вийшла.

Ганно лишився сам. Він тихо лежав, заспокоївшись під цілющою дією соди, і перед його заплющеними очима знову зринула осяйна зала. Він побачив театр, фісгармонію, книжку міфів і звідкись звіддалік ніби почув хлопчачий хор: "Радуйся, Єрусалиме!" Все миготіло, в голові шуміло від невеликої гарячки, серце, здавлене й налякане переповненим шлунком, билося поволі, важко й нерівномірно. І та гарячка, збудження, тиснення в грудях, втома і щастя довго не давали йому заснути.
Завтра відбудеться третя вечеря – у Терези Вайхброт, і Ганно тішився нею наперед, ніби якоюсь смішною виставою. Торік Тереза Вайхброт остаточно закрила свій пансіон, і тепер на другому поверсі маленького будиночка на Мюленбрік, 7, мешкала мадам Кетельсен, а сама Зеземі розташувалась на першому. Хвороби, що завжди облягали її жалюгідне, спотворене тіло, з роками ще збільшилися, і Зеземі Вайхброт з християнською покорою чекала, що невдовзі перейде в кращий світ. Тому вона вже віддавна кожне різдво вважала для себе останнім і намагалася надати святові, яке відбувалося в її напалених до неможливого кімнатках, стільки блиску, на скільки ставало в неї снаги. Багато подарунків вона не мала за що купувати, отож щороку роздаровувала частину свого скромного май: на і клала під ялинку все, без чого могла обійтися: порцелянові фігурки, прес-пап'є, подушечки для голок, скляні вази і залишки своєї бібліотеки – старі книжки незвичайного формату і з незвичайними палітурками: "Інтимний щоденник спостерігача власного "я", "Алеманські поезії" Гебеля, "Приповісті" Крумахера… Ганно дістав уже від неї "Pensees de Blaise Pascal"[71], таку маленьку книжечку, що без збільшувального скла її не можна було читати.
Бішоф на тих вечерях лився рікою, а медяники з імбиром Зеземі Вайхброт були навдивовижу смачні. Але ніколи – мабуть, через те; що панна Вайхброт щороку вкладала стільки тремтливої самовідданості в святкування свого останнього різдва, – ніколи це свято не миналося без якоїсь несподіванки, лиха, маленької катастрофи, що доводила гостей до сміху і ще збільшувала мовчазний запал господині. Перекидався дзбан з пуншем, і все навколо заливала червона солодка пахуча рідина… Або прибрана ялинка падала з дерев'яної підставки саме тоді, як гості врочисто заходили до кімнати з подарунками… Засинаючи, Ганно згадав торішній нещасливий випадок. Він стався на початку вечора. Тереза Вайхброт, читаючи з біблії розділ про різдво, з таким притиском вимовляла кожне слово, що всі голосні в ньому помінялися місцями, потім відступила до дверей, щоб виголосити звідти коротку промову. Вона стояла на порозі, горбата, малесенька, притуливши висохлі старечі руки до дитячих грудей, зелені стрічки її чепчика спадали на криві плечі, а над головою в неї, поверх дверей, світився напис, прикрашений ялиновими гілочками: "Слава господу в небесах!" І Зеземі заговорила про божу ласку, згадала, що це її останнє різдво, а наостанці – словами апостола – закликала всіх радіти і затремтіла всім своїм кволим тілом, так захопили її саму ті слова.
– Радуйтеся! – вигукнула вона, схиливши голову набік і жваво труснувши нею. – Ще раз кажу вам, радуйтеся!
І саме тієї миті напис над нею зайнявся, затріщав, залопотів, і мадемуазель Вайхброт, злякано зойкнувши, несподівано моторним вистрибом урятувалася від іскор, що посипались на неї згори…
Ганно згадав собі вистриб старої панни і, наново переживаючи ту картину, довго хихотів у подушку.

Розділ дев'ятий

Пані Перманедер, дуже поспішаючи, йшла по Брайтештрасе. Вся вона якось зів'яла, і тільки в поставі плечей та голови ледь відчувалася велична гідність, з якою вона завжди з'являлась на вулиці. Пригнічена,

зацькована, вона похапцем зібрала бодай крихту тієї гідності, як розгромлений король збирає коло себе рештки своїх загонів, щоб разом з ними кинутись навтіки…
Вигляд у неї був кепський, ох, кепський! Її верхня губа, ледь віддута й піднята догори, що колись так прикрашала її обличчя, тепер тремтіла, очі нажахано витріщились і, нервово кліпаючи, ніби забігали поперед неї… Коси, не зачесані як слід, вибивалися з-під каптурця на плащі, а обличчя так пожовтіло, як бувало під час шлункової недуги.
Так, останнім часом з шлунком у неї було погано: вся родина по четвергах мала нагоду бачити, як їй погіршало. Хоч усі намагалися обминати підводну скелю, а все ж розмова неминуче наверталася на процес Гуго Вайншенка – пані Перманедер сама неухильно зачіпала цю тему. А тоді, до краю збуджена, вимагала відповіді від бога й від цілого світу: як може прокурор Моріц Гагешнтрем спокійно спати вночі? Вона не розуміє цього й ніколи не зможе зрозуміти… І з кожним словом росла її роздратованість.
– Дякую, я не їстиму, – казала вона і все відсувала від себе.
Звівши плечі й відкинувши голову, вона самотою здіймалась на вершину свого обурення: хай усі їдять, а вона тільки питиме пиво, холодне баварське пиво, до якого звикла під час свого заміжжя в Мюнхені. Вона заливала ним порожній шлунок, який уже й так нервово судомило, і він жорстоко мстився. Наприкінці обіду їй доводилося вставати з-за столу, спускатися вниз – у садок чи на подвір'я – і там, спершись на Іду Юнгман або на Рікхен Зеверін, витримувати страшні напади нудоти. Шлунок викидав геть усе, що в ньому було, а тоді ще довго болісно корчився, хоч уже не мав чого викидати. Вона стояла й давилася, насилу перемагаючи біль…
Був вітряний, дощовий січневий день, десь третя година після обіду. Дійшовши до рогу Рибальської, пані Перманедер звернула на неї і поспішила вниз стрімким схилом, до братового будинку. Квапливо постукавши, вона зайшла з вестибюля до контори, повела очима над столами і, побачивши сенатора на його звичайному місці біля вікна, так благально кивнула головою, що Томас Будденброк негайно відклав перо і підійшов до неї.
– Що таке? – запитав він, звівши брову.
– На хвилиночку, Томасе… Невідкладна справа… Не можна гаятися…
Він відчинив оббиті двері до свого кабінету, знову зачинив їх, коли вони обоє зайшли туди, і запитально глянув на сестру.
– Томе, – озвалася вона тремтячим голосом і заломила руки, сховані в муфті, – доведеться тобі дати… на якийсь час дати… прощу тебе, треба внести заклад… У нас немає… Звідки нам узяти тепер двадцять п'ять тисяч марок? Ти їх дістанеш назад цілі… ох, може, навіть занадто швидко… Розумієш… дійшло до того, що… одне слово, незабаром буде суд, і Гагенштрем вимагає негайного арешту або закладу в двадцять п'ять тисяч марок. Вайншенк дає тобі слово честі, що нікуди не втече…
– Он воно вже до чого дійшло, – мовив сенатор і похитав головою.
– Не дійшло, а вони довели, ті шахраї, негідники!.. – І, схлипуючи з безсилої люті, пані Перманедер опустилася в оббите клейонкою крісло. – І на цьому вони не заспокояться, Томе, доведуть усе до кінця…
Сенатор сів за письмовий стіл з червоного дерева, поклав ногу на ногу й підпер голову рукою.
– Тоні, – мовив він, – скажи мені щиро, ти ще віриш у його невинність?
Вона кілька разів схлипнула, тоді відповіла тихо, розпачливо:
– Ох ні, Томе… Як я могла б вірити в це? Я, що пережила стільки лиха в своєму житті? Я й з самого початку не дуже вірила, хоч щиро намагалася. Бачиш, у такому житті важко, дуже важко повірити в чиюсь невинність… Ох ні, мене вже віддавна мучили сумніви, чи справді в нього чисте сумління,

та й сама Еріка… перестала вірити йому… вона призналася мені з плачем… перестала вірити йому через його поведінку вдома. Ми, звичайно, мовчали… Він робився дедалі брутальніший… І до того ж усе суворіше вимагав, щоб Еріка була весела й розважала його. І бив посуд, коли вона, бувало, спохмурніє. Ти не знаєш, як нам було, коли він зачинявся й цілими вечорами просиджував над своїми паперами… Постукаєш до нього, а він схоплюється й кричить: "Хто там? Що там таке?"
Вони помовчали.
– Але хай навіть він винен! Хай навіть він переступив закон, – почала пані Перманедер уже твердішим голосом. – Але ж він працював не задля власної кишені, а для страхового товариства. А крім того… господи боже мій, є ж обставини, з якими люди повинні рахуватися, Томе! Одруживши з Ерікою, він ввійшов до нашої родини… Не можна ж людину, що належить до такої родини, запроторити у в'язницю, боже милостивий!..
Томас здвигнув плечима.
– Ти здвигаєш плечима, Томе… Отже, ти ладен стерпіти все, допустити, щоб те сміття довело свою чорну справу до кінця? Треба щось зробити! Його не повинні засудити… Ти ж права рука бургомістра… Боже мій, невже сенат не може його відразу помилувати?.. Я тобі скажу… перед тим як прийти до тебе, я хотіла кинутись до Кремера і благати його, щоб він втрутився в цю справу, вжив якихось заходів… Він же начальник поліції…
– Що за дурні вигадки, серце моє!
– Дурні вигадки, Томе?.. А Еріка? А дитина? – сказала вона й благально підняла до нього муфту, в якій були сховані її руки. Тоді замовкла й опустила руки; рот її розтягнувся, підборіддя зморщилося й затремтіло, з-під опущених він викотилися дві сльози, і вона тихо додала: – А я?..
– О Тоні, courage! – сказав сенатор, вражений і зворушений її безпорадністю. Він присунувся ближче і заспокійливо погладив її по волоссю. – Ще не все втрачено. Він же ще не засуджений. Може, все скінчиться добре. Поки що треба внести заклад. Я, звичайно, не відмовляюся. А крім того, Бреславський такий спритний…
Вона, плачучи, похитала головою.
– Ні, Томе, добре не скінчиться, я цьому не вірю. Вони засудять його й посадять, а тоді для Еріки, для дитини й для мене настануть важкі часи. Її посагу вже немає, пішов на опорядження дому, на меблі, на картини… Коли ж усе продати, то вернеться заледве четвертина… А платню ми завжди витрачали… Вайншенк нічого не відкладав. Ми знову переберемося до матері, якщо вона дозволить, і чекатимем, поки його випустять… А тоді буде, мабуть, ще гірше, бо куди ми дінемося?.. Доведеться сидіти на камінні, – сказала вона, схлипуючи.
– На камінні?
– Атож, є такий вислів… образний… Ох ні, я не вірю в добрий кінець. Надто багато вже на мене звалилося всякого лиха… Не знаю, чим я так завинила… Але я вже не маю ніякої надії. Тепер Еріку спіткав те, що колись спіткало мене з Грюнліхом і Перманедером… І ти матимеш нагоду сам побачити, зблизька побачити, як то буває, коли приходить біда і ні за що ні про що звалюється на людину! Ну що мені робити, га? Чуєш, Томе, що мені робити? – запитала вона і жалібно підняла на нього великі заплакані очі. – Хоч що б я надумала зробити, все кінчається крахом, сходить нанівець… А я хочу тільки добра, бог мені свідок!.. Я завжди так щиро прагнула чогось домогтися в житті, хоч якоїсь шани… А тепер і це завалилося. Останнє… Отакий кінець…
Прихилившись до сенаторової руки, якою він лагідно обіймав її, Тоні плакала над своїм змарнованим життям, над останньою розбитою надією.

Через тиждень директора Гуго Вайншенка засудили на три з половиною роки ув'язнення і відразу взяли під варту.
Зала суду під час процесу була повна-повнісінька. Адвокат доктор Бреславський з Берліна промовляв як бог. Маклер Гош потім тижнями шипів і захлинався з захвату, згадуючи ту іронію, той пафос, те вміння зворушити людей, а Христіан Будденброк, що також побував на процесі, ставав у клубі за стіл, клав перед собою купу газет замість справи і майстерно копіював адвоката. Крім того, він заявив удома, що юриспруденція – найкращий фах і що то був би фах якраз для нього… Навіть сам прокурор, доктор Гагенштрем, відомий естет, у приватних розмовах признавався, що виступ Бреславського дав йому справжню насолоду. Проте хист славнозвісного адвоката не завадив місцевим юристам, поплескавши його по плечу, добродушно заявити, що їх він не обдурить…
Коли розпродали речі після арешту директора Гуго Вайншенка, в місті почали забувати про нього. Лише дами Будденброк із Брайтештрасе призналися в четвер за родинним обідом, що з першого ж погляду на цього чоловіка, особливо на його очі, зрозуміли, що з ним не все гаразд, що в його вдачі немало вад і що добра з нього не буде. Тільки з тактовності, як тепер виявилось, зайвої, вони тоді промовчали про свої сумні спостереження.
ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА
Розділ перший
Вийшовши слідом за старим доктором Грабовим і молодим доктором Ланггальсом, нащадком відомої родини, що десь уже з рік мав практику в місті, з материної спальні до їдальні, сенатор Будденброк зачинив за собою двері.
– Я попрошу вас ще на хвилинку затриматись, панове, – сказав він і повів їх сходами вгору, а там через коридор і ротонду до кімнати з краєвидами, де вже було напалено, бо надворі віяв вологий, холодний осінній вітер. – Ви розумієте моє хвилювання… Сідайте. Заспокойте мене, коли можете!
– Та ну вас, любий сенаторе! – відповів доктор Грабов. Він уже зручно вмостився в кріслі, устромивши підборіддя в пишну краватку і притиснувши обома руками криси капелюха до живота, тим часом як доктор Ланггальс, кремезний брюнет із гострою борідкою, настовбурченим чубом, гарними очима й пихатим виразом обличчя, поставив циліндр біля себе на килим і мовчки роздивлявся на свої незвичайно маленькі руки, зарослі чорним волоссям. – Поки що немає ніякісіньких підстав дуже тривожитися. Смію запевнити вас, що пацієнтка з таким відносно стійким організмом, як наша шановна пані Елізабет… За багато років я вже добре взнав цю стійкість, просто дивовижну, як на її вік…
– Ото ж бо й воно, як на її вік, – стривожено мовив сенатор, поволі покручуючи кінчик довгого вуса.
– Звичайно, я не кажу, що ваша люба матуся завтра ж таки зможе вийти на прогулянку, – вів далі доктор Грабов лагідним голосом. – На вас вона теж не справила такого враження, пане сенатор. Годі заперечити, що за добу катар дуже загострився. І не вельми мені сподобалось, що вчора ввечері її морозило, а сьогодні в боці почало поколювати й почастішав віддих. Та й гарячка є… о, невеличка, але все-таки є. Одне слово, любий сенаторе, треба погодитися з прикрим фактом, що трохи зачеплена легеня…
– Отже, запалення легень? – запитав сенатор, переводячи погляд з одного лікаря на другого.
– Так, пневмонія, – потвердив доктор Ланггальс, поважно й коректно вклонившись.

– Авжеж, легке запалення правої легені, – мовив домашній лікар, – яке треба буде не гаючись старанно локалізувати…
– То є таки чого боятися? – Сенатор, затамувавши подих, пильно дивився йому в обличчя.
– Боятися? О! Насамперед нам треба, як я вже сказав, подбати про те, щоб припинити розвиток хвороби, зменшити кашель і збити гарячку… Ну, тут хінін своє зробить… І ще одне, любий сенаторе… Не лякайтесь окремих симптомів, добре? Часом би трохи збільшилась задуха або вночі почалося марення чи, може, вранці й мокротиння… таке, знаєте, червонувато-буре, з кров'ю… Все це цілком логічні, при цій хворобі нормальні явища. Попередьте також нашу милу шановну мадам Перманедер, що так віддано доглядає хвору… A propos, як її здоров'я? Я зовсім забув запитати, як у неї останнім часом із шлунком…
– Як завжди. Не чув, щоб була якась зміна. Але турбота про ЇЇ здоров'я тепер, звичайно, трохи відступає на задній план…
– Авжеж, авжеж. Між іншим, мені ось що спало на думку. Вашій сестрі потрібен спокій, надто вночі, а мамзель Зеверін сама не впорається… Що, якби взяти доглядачку, любий сенаторе? Адже в нас є чудові католицькі сестри-жалібниці, за яких ви завжди так заступаєтесь… Ігуменя рада буде чимось вам прислужитися.
– Отже, ви вважаєте, що потрібна доглядачка?
– Я лише пропоную. Це так зручно… Тим сестрам ціни немає. Вони досвідчені, розважні, а це так добре виливає на хворих… Особливо при хворобах, що пов'язані, як я вже сказав, з багатьма прикрими симптомами… Отже, ще раз нагадую: головне не хвилюватися, добре, любий сенаторе? А там побачимо… побачимо… Ввечері ми ще заглянемо й побалакаємо…
– Обов'язково, – сказав доктор Ланггальс, узяв циліндра й підвівся разом із своїм старшим колегою.
Проте сенатор лишився сидіти, він ще не скінчив, хотів ще раз спробувати лікарів…
– Ще одне питання, панове, – сказав він. – Мій брат Христіан – людина нервова, невитримана… Як ви радите, повідомляти його про материну хворобу чи ні? Може, написати йому, щоб швидше вертався?..
– Вашого брата немає в місті?
– Ні, поїхав до Гамбурга. Ненадовго. В справах, наскільки мені відомо…
Доктор Грабов кинув оком на свого колегу, тоді засміявся і струснув сенаторові руку.
– То нехай влаштовує свої справи! Навіщо його дарма лякати? Часом би зайшла така зміна, що його присутність була б бажана – скажімо, щоб заспокоїти хвору, підбадьорити її… Ну, то ми встигнемо… завжди встигнемо…
Пройшовши через ротонду й коридор, вони ще постояли кілька хвилин на сходах. Тепер уже розмова йшла про інше: про політику, про зрушення й перевороти, викликані щойно закінченою війною…
– Ну, тепер настануть кращі часи, правда, пане сенатор? Грошей у країні багато… І скрізь бадьорий настрій…
Сенатор де з чим погоджувався, а де з чим ні. Він підтвердив, що після оголошення війни дуже збільшився довіз зерна з Росії, і згадав, яких величезних розмірів досяг тоді імпорт вівса на потреби армії. Але прибутки розподілялись дуже нерівномірно…
Лікарі пішли, і сенатор Будденброк подався назад до кімнати хворої. Дорогою він зважував те, що йому сказав Грабов. Старий багато чого недомовлював… Відчувалось, як він боявся сказати щось певне. Цілком ясні були тільки два слова: "запалення легень", і йому не стало легше від того, що доктор Ланггальс переклав їх на мову науки. Запалення легень у

материному віці… Вже те, що приходили два лікарі, якось непокоїло. Доктор Грабов влаштував це зовсім просто і якось непомітно. Він, мовляв, так чи інак скоро думає йти на відпочинок, а оскільки молодий Ланггальс має перебрати на себе його практику, то він, Грабов, залюбки вже тепер вводить його в дім до деяких пацієнтів…
Коли сенатор зайшов до напівтемної спальні, обличчя в нього було бадьоре, а хода енергійна. Він так звик ховати свій клопіт і втому під маскою спокійної впевненості, що, відчинивши двері, прибрав цей вираз майже несвідомо, невеличким зусиллям волі.
Пані Перманедер сиділа коло ліжка і тримала матір за руку. Завіса на ліжку була відкинута. Пані Елізабет, спираючись на подушки, повернула голову до сина і пильно глянула йому в обличчя своїми блакитними очима. В погляді її, напруженому, проникливому, світилася витримка й спокій, а що він був спрямований на сенатора трохи навскіс, то здавайся майже підступним. На обличчі її не було й знаку виснаження чи кволості – воно тільки трохи зблідло, і крізь ту блідість на щоках проступали червоні плями від гарячки. Стара дама дуже уважно стежила за своєю хворобою, ще уважніше, ніж її діти, бо ж, зрештою, це була найперше її біда. Вона не довіряла хворобі і зовсім не мала наміру опускати руки й здаватися без боротьби.
– Що вони сказали, Томасе? – запитала вона таким жвавим, рішучим голосом, що відразу тяжко закашлялась.
Стуливши губи, пані Елізабет спробувала стриматись, проте кашель і далі рвався назовні. Вона мимоволі схопилася рукою за правий бік.
– Вони сказали, – відповів сенатор, перечекавши, поки мати перестане кашляти, і погладив її по руці, – вони сказали, що за кілька день наша люба матуся знову стане на ноги. Але поки що вам треба лежати – тільки тому, що цей клятий кашель трохи зачепив легеню… Це, звичайно, ще не запалення, – мовив він, помітивши, що погляд її став ще проникливіший, – хоч, врешті, й то була б не така вже страшна біда, буває куди гірше. Словом, обидва лікарі кажуть, що одна легеня трохи подразнена, і, може, воно й справді так… Де мамзель Зеверін?
– В аптеці, – відповіла пані Перманедер.
– Бачите, вона знову в аптеці, а в тебе, Тоні, такий вигляд, ніби ти ось-ось заснеш. Ні, так далі тривати не може. Навіть якщо це хвороба на кілька днів, треба взяти доглядачку. Як вам здається? Я зараз же пошлю до ігумені католицького монастиря спитати, чи є в неї вільна сестра…
– Томасе, – озвалася мати вже обачніше, щоб знову не закашлятися, – повір мені, що ти своїм постійним протегуванням католицьким сестрам і байдужістю до протестантських сестер викликаєш невдоволення. Для одних ти зробив чимало доброго, а для других нічого. Мушу тобі сказати, що недавно пастор Прінгсгайм просто жалівся на тебе…
– Хай жаліється, нічого йому не поможе. Я переконаний, що католицькі сестри вірніші, відданіші й жертовніші за протестантських. Ті протестантки – не справжні сестри-жалібниці. Вони тільки й дивляться, щоб при першій же нагоді вийти заміж… Словом, вони земні, егоїстичні, простацькі… А католицькі щиріші, далебі вони стоять ближче до неба. І саме тому, що вони мені багато чим зобов'язані, я волію їх. Як сестра Леандра стала нам у пригоді; коли в Ганно з такою мукою прорізувались зуби! Аби тільки вона була вільна…
І сестра Леандра прийшла. Тихенько поклала торбинку, скинула накидку й сірий каптур, якого носила поверх білого, і, лагідна, приязна, приступила до роботи, легенько побризкуючи чотками, що висіли в неї на поясі. Вона день і ніч доглядала розпещену, не завжди терплячу хвору, а дочекавшись

другої сестри, мовчки, майже соромлячись за таку свою людську слабість, ішла трохи поспати, щоб потім знову вернутися до своїх обов'язків.
Бо хвора потребувала постійного догляду. Чим гірше їй ставало, тим більше всі думки й зацікавлення її зосереджувались на хворобі, за якою вона стежила з ляком і відвертою, наївною ненавистю. Колишня світська дама, з спокійною, природною, невичерпною любов'ю до розкішного життя і взагалі до життя, вона останні роки віддавалась молитвам і благодійництву… Чому? Може, не стільки з пошани до свого покійного чоловіка, як з несвідомого бажання змирити бога з своєю нездоланною життєвою снагою і випросити в нього легку смерть, хоч як вона чіплялась за життя? Проте вона не могла легко померти. Болісні переживання, що випали на долю пані Елізабет, не зігнули її постаті й не потьмарили очей. Вона любила добру їжу й вишукане, багате вбрання, не помічала чи принаймні згладжувала все те неприємне, що часом діялось навколо неї, і вдоволено користалася тією пошаною, яку скрізь виявляли до її старшого сина. Ця хвороба, це запалення легень вдерлося в її здорове, не зігнуте роками тіло без жодної духовної підготовки, яка б полегшила процес руйнування, без тієї підривної роботи страждання, що поступово, в болях віддаляє нас від життя чи бодай від умов, у яких воно нас застало, і будить солодку тугу за кінцем, за іншими умовами, за спочинком… Ні, стара дама добре відчувала, що, незважаючи на свій християнський спосіб життя останніх років, вона, властиво, не підготовлена до смерті, і невиразна думка, що це її остання хвороба, якій судилося в останній день, в страхітливому поспіху, фізичною мукою зламати її опір, довести до покори, – ця думка сповнювала її жахом.
Хвора часто молилася, але ще частіше, коли була при пам'яті, досліджувала свій стан: мацала пульс, міряла температуру, боролася з кашлем… Та пульс у неї був слабкий, температура, якщо трохи й спадала, то потім підіймалася ще вище, і її то морозило, то налило вогнем, аж вона починала марити, кашель, болючий, з кривавим мокротинням, збільшувався, а задуха сповнювала її ляком. Усе це мало одну причину: запалення охопило вже не частину, а цілу праву легеню, і коли симптоми не обмалювали, то й з лівого боку почався процес, який доктор Ланггальс, дивлячись на свої нігті, назвав "гепатизацією" і про який доктор Грабов волів не розводитись… Гарячка ненастанно виснажувала організм. Почав відмовляти шлунок. Сила покидала хвору – неухильно, поволі і вперто.
Пані Елізабет стежила за розвитком хвороби, ревно споживала, коли тільки могла, тривну їжу, яку для неї готували, уважніше за доглядачок дотримувалась годин, коли треба було приймати ліки, і така була всім тим заклопотана, що розмовляла майже з самими лише лікарями, принаймні тільки в розмові з ними виявляла щире зацікавлення. Гостей, яких спочатку пускали до неї, учасниць Єрусалимських вечорниць – старих дам з її кола та дружин священиків, – хвора приймала апатично або з якоюсь неуважною сердечністю і швидко з ними прощалася. Родичів прикро вражало, що стара дама виявляла до них таку байдужість, ніби аж зневагу, в якій вчувалася скарга: "Ви ж мені не можете допомогти". Навіть малого Ганно, якого впустили до бабусі, коли їй трохи полегшало, вона тільки погладила по щоці й відвернулася. Вона ніби хотіла сказати: "Діти, ви всі дуже милі, але… я, мабуть, помру!"
Зате обох лікарів вона зустрічала привітно, з щирою зацікавленістю і жваво обговорювала з ними перебіг недуги…
Якось з'явилися дами Гергардт, нащадки Пауля Гергардта, – в своїх накидках, у пласких, як тарілки, капелюшках, з торбинками, в яких вони розносили харчі вбогим. Їх просто не можна було не допустити до їхньої приятельки. Гостей залишили на самоті з хворою, і сам бог тільки знає,

про що вони розмовляли, сидячи біля її ліжка. Та коли вони виходили, їхні очі й обличчя були ще ясніші, лагідніші й непроникніші, ніж досі, а в кімнаті лежала стара дама з такими ж очима й таким самим виразом обличчя, лежала тихо, зовсім спокійно, спокійніше, ніж будь-коли, дихаючи повільно й; нечутно, і на очах втрачала силу. Пані Перманедер, що буркнула вслід дамам Гергардт якесь круте слово, відразу послала по лікарів, і тільки-но вони з'явилися в дверях, як хвора невпізнанно змінилася. Вона ожила, пожвавішала, мало не підвелася в ліжку. Поява цих двох добродіїв, учених медиків, миттю вернула її до земних справ. Вона простягла їм назустріч руки й почала:
– Вітаю вас, панове! Мушу вам сказати, що сьогодні протягом дня…
Однак лікарі давно вже не мали сумніву, що запалення перекинулось і на другу легеню.
– Так, любий мій сенаторе, – визнав доктор Грабов і взяв Томаса Будденброка за руки. – Ми не змогли припинити процесу, тепер він став двостороннім, а це річ небезпечна, ви й самі знаєте, не буду вас дурити… І, мабуть, усе-таки не однаково, чи пацієнтці двадцять років, чи сімдесят, тож якби ви сьогодні знову спитали мене, чи не написати вам своєму братові Христіанові, чи не сповістити його коротенькою телеграмою, я б вам не відраджував, не поспішав би стримувати вас… Між іншим, як він поживає? З нього жартун, нівроку; він завжди мені дуже подобався… Тільки, ради бога, любий сенаторе, не робіть з моїх слів надто сумних висновків! Безпосередньої небезпеки поки що немає… Я дурний, що взагалі вжив це слово! Але за таких обставин треба завжди брати до уваги найнепередбаченіші випадки… Як пацієнткою ми вашою шановною матір'ю задоволені. Вона чесно нам допомагає, не підводить нас… Ні, це не просто компліменти, пацієнтка з неї незрівнянна! Тож не втрачаймо надії, любий мій сенаторе, не втрачаймо надії! Будемо сподіватися на краще!
Але приходить час, коли надії родичів стають штучні, нещирі. Хворий якось міняється, в його поведінці з'являється щось чуже, досі не знане. З уст його злітають якісь дивні слова, на які ми не вміємо відповісти. Вони ніби відрізують йому зворотний шлях до життя, зобов'язують його померти. І навіть коли то найдорожча нам людина, ми після того не здатні вже хотіти, щоб вона підвелася й ходила. Бо якби вона підвелася, то сіяла б круг себе жах, наче встала з могили…
Почали з'являтися жахливі ознаки кінця, хоч організм, підтримуваний сильною волею, ще працював. Відтоді, як катар поклав пані Елізабет у ліжко, минув не один тиждень, від лежання на тілі в неї з'явилися рани, що не гоїлись і з дня на день більшали. Хвора вже не могла спати: одне, що не давав біль, кашель і задуха, а друге, що вона сама не хотіла, боялась заснути. На кілька хвилин вона втрачала свідомість у гарячці, але й коли була притомна, то вголос розмовляла з людьми, що давно вже померли. Якось смерком вона раптом сказала голосно, трохи злякано, але щиро:
– Так, любий Жане, я йду!
Слова ці прозвучали так природно й безпосередньо, що потім усім здавалося, ніби й вони чули голос покійного консула, який покликав хвору. Приїхав Христіан – з Гамбурга, де він, мовляв, залагоджував якісь справи, – посидів у кімнаті хворої, дуже швидко вийшов звідти, потер лоба і, водячи навкруги очима, сказав:
– Як страшно… Страшно… Я більше не можу.
З'явився також пастор Прінгсгайм, зміряв сестру Леандру холодним поглядом і переливчастим голосом почав молитися коло ліжка хворої.

А потім настало коротке полегшення, проблиск життя. Спала гарячка, стих біль, хвора ніби подужчала, сказала кілька лагідних слів, сповнених надії, які викликали сльози радості на очах у дітей.
– Ми її. врятуємо, ось побачите, врятуємо, незважаючи ні на що! – сказав Томас Будденброк. – Вона ще святкуватиме з нами різдво, і ми не дамо їй так хвилюватися, як вона завжди хвилюється…
Та вже другої ночі, тільки-но Герда і її чоловік лягли спати, пані Перманедер покликала їх на Менгштрасе. Хвора боролася зі смертю. Вітер підхоплював холодний дощ і періщив ним у шибки.
Коли сенатор з дружиною зайшли до кімнати, освітленої свічками, що горіли в двох свічниках на столі, там уже були обидва лікарі. Христіана також покликали з його кімнати, і він сидів збоку, спиною до ліжка, низько схилившись і підперши голову обома руками. Чекали на брата хворої, консула Юстуса Крегера, по якого вже теж послали.
Пані Перманедер і Еріка Вайншенк, тихо схлипуючи, стояли в ногах ліжка. Сестрі Леандрі й мамзель Зеверін не було вже чого робити, і вони сумно дивилися на обличчя хворої.
Вона лежала горілиць. Під голову їй підкладено було кілька подушок. Руки її, гарні, помережані блакитними жилками руки, тепер уже такі худі й виснажені, швидко, безперервно, аж тремтячи з поспіху, гладили ковдру. Голова в білому чепчику ненастанно, з моторошною ритмічністю хиталася з боку в бік. Губи ЇЇ ніби втягло всередину, рот розтулявся й знову стулявся з кожною болісною спробою хапнути повітря, а запалі очі блукали навколо, благаючи допомоги, і час від часу з страшною заздрістю спинялися на комусь із присутніх, що були здорові, вільно дихали, жили, а їй не могли вже нічим допомогти, хіба що скласти останню данину любові – дивитися на її муку. А ніч поволі спливала, не приносячи ніякої зміни.
– Скільки це може тривати? – тихо запитав Томас Будденброк і потяг старого доктора Грабова в другий кінець кімнати, поки доктор Ланггальс робив хворій якийсь укол.
Пані Перманедер, затуляючи хусточкою рота, теж пішла за ними.
– Невідомо, любий сенаторе, – відповів доктор Грабов. – Кінець може настати й за п'ять хвилин, а може відтягтися на кілька годин… Не можу нічого сказати. Маємо так звану водяну пухлину… набряк…
– Я знаю, – сказала пані Перманедер у хусточку, і по щоках у неї потекли сльози. – При запаленні легень таке часто буває… У пухирцях легень збирається рідина, і коли стан погіршується, хворий не може більше дихати… Так, я знаю…
Сенатор згорнув руки, позирнув у бік ліжка й прошепотів:
– Як вона, сердешна, мучиться!
– Ні! – відповів доктор Грабов так само тихо й так авторитетно, що на його довгобразому, лагідному обличчі з'явилися рішучі зморшки. – Це тільки так здається, повірте мені, любий друже, тільки здається! її свідомість дуже затьмарена… Те, що ви бачите, здебільшого рефлекторні рухи, повірте мені…
– Дай боже, – сказав Томас.
Але й дитина по очах хворої впізнала б, що вона при нам'яті і все відчуває…
Вони знову посідали… Консул Крегер також прийшов уже і, спершись на головку палиці, з почервонілими очима, сидів коло сестриного ліжка. Хвора почала ще дужче метатися. Моторошний неспокій, невимовний страх і горе, почуття фатальної самоти і безмежної безпорадності, здавалось, цілком оволоділи цим приреченим на смерть тілом. Її очі, жалібні, сповнені скарги, благання й розпачу очі, під час ненастанного Судомного

похитування голови то заплющувались, ніби навіки, то витріщалися так, що жилки на білках наливалися кров'ю. А свідомість ніяк не покидала її! Зразу після третьої Христіан підвівся.
– Я більше не можу, – заявив він і, спираючись на меблі, пошкутильгав до дверей.
Еріка Вайншенк і мамзель Зеверін, мабуть, заколисані монотонним стогоном, поснули на стільцях і аж порожевішали вві сні.
О четвертій годині стало ще гірше. Хвору трохи підвели й витерли їй з чола піт. Вона вже ледве дихала і була охоплена ще більшим страхом.
– Заснути!.. – простогнала вона. – Якогось порошку!
Та лікарі й не думали присипляти її.
Раптом вона знову, як уже раз було, почала відповідати на питання, що їх ніхто не чув:
– Так, Жане, вже недовго!.. – А відразу по тому – Так, люба Кларо, йду!..
І боротьба відновилася. Але чи й далі це була боротьба зі смертю? Ні, тепер хвора змагалася з життям за смерть.
– Я хочу… – хрипіла вона. – Я вже не можу… Заснути!.. Панове, змилосердитеся! Дайте заснути!..
Від цього "змилосердьтеся" пані Перманедер голосно заридала, а Томас стиха застогнав, обхопивши голову руками. Та лікарі знали свій обов'язок: за всяких обставин і якомога довше підтримати для родичів це життя, а наркотичні засоби негайно вкоротили б його без ніякого опору. Лікарі не на те існують, щоб наближати смерть, а щоб за будь-яку ціну зберігати життя. За це промовляли релігійні й моральні засади, про які вони вдосталь наслухалися в університетах, – навіть якщо цієї хвилини й не думали про них… Тому вони всіма засобами підтримували серце і, кілька разів викликаючи нудоту, на якийсь час полегшували хворій страждання.
О п'ятій годині страшне змагання досягло межі. Пані Елізабет, судомно випроставшись, витріщивши очі, скидала руки, ніби шукала якоїсь опори або рук своїх ближніх, простягнених їй на допомогу, і весь час відповідала на поклики, що, здавалось, линули до неї з усіх боків, щораз численніші й настійливіші, чутні тільки їй. Можна було подумати, що десь тут, у кімнаті, є не тільки її покійний чоловік і дочка, а й батьки, свекри та багато інших померлих родичів. Вона називала такі імена, що присутні не зразу здогадувалися, кого з небіжчиків вона кличе.
– Так! – гукала вона і оберталася то в той, то в інший бік. – Я вже йду!.. Зараз.;. Негайно!.. Так… Не можу… Якогось порошку, панове!..
О пів на шосту вона на хвилину втихомирилась. Тоді зненацька її постаріле, спотворене мукою обличчя затремтіло, на ньому майнув несподіваний вираз боязкої радості – глибокої, моторошної ніжності. Вона рвучко розвела руки і з такою навальною, раптовою швидкістю, що всі збагнули: між тим, що їй учулося, та її відповіддю не минуло й миті, – вигукнула голосно, з безоглядним послухом, з безмежно боязкою та любовною покорою і відданістю:
– Ось я!..
І померла.
Усі були приголомшені. Хто то був? Хто її покликав, що вона відразу пішла?
Хтось розсунув завіси й погасив свічки. Доктор Грабов з лагідним виразом обличчя стулив мертвій очі.
По кімнаті розлилося блякле світло осіннього ранку. Всі тремтіли, наче на морозі. Сестра Леандра запнула хусткою дзеркало на туалетному столику.

Розділ другий

Крізь відчинені двері видно було, як у кімнаті померлої молилася пані Перманедер. Вона була там сама. Розпустивши по підлозі згортки жалобної сукні, вона стояла навколішки недалеко від ліжка і, сперши на стілець сплетені руки й схиливши голову, мурмотіла молитву… Вона добре чула, що брат і невістка зайшли до сусідньої кімнати і несамохіть спинилися, чекаючи кінця молитви, але не дуже поспішала. Нарешті вона сухо кашлянула, поволі; врочисто підібрала сукню і, нітрохи не збентеживши, велично рушила їм назустріч.
– Томасе, – сказала вона досить твердим голосом. – Та Зеверін… Мені здається, що мама пригріла в себе на грудях гадюку.
– Що там таке?
– Я страх яка люта на неї. Через таку особу хоч у кого може урватися терпець… Яке вона має право так вульгарно порушувати нашу жалобу?
– То що ж сталося?
– По-перше, вона обурливо жадібна. Іде до шафи, хапає мамині шовкові сукні, бере на оберемок і гайда! "Рікхен, – кажу я, – ви куди?" – "Мені їх обіцяла покійна пані!" – "Люба Зеверін!" – знов кажу я і стримано пояснюю їй, що вона надто поквапилась. І, думаєш, щось помогло? Де там! Вона бере не тільки одяг, а ще й паку білизни і йде собі. Ну що ти скажеш? Не могла ж я з нею битися!.. І не тільки вона… Служниці також не кращі. Кошиками виносять з дому одяг і білизну… Слуги у мене на очах ділять речі, бо ж Зеверін має ключі від шаф. "Панно Зеверін, – кажу я, – віддайте ключі". І що вона відповідає? Без сорому казка заявляє, що не мені їй наказувати, бо вона не в мене служить, я її не наймала, і поки вона тут, ключі будуть у неї.
– Ключі від столового срібла в тебе? Гаразд. А з одягом що буде, те й буде. Цього не минути, коли розпадається господарство, де й так останнім часом не було доброго нагляду. Я не хочу тепер зчиняти галасу. Білизна стара й зношена… А втім, погляньмо, що там ще лишилося. Списки в тебе є? На столі? Добре. Зараз побачимо.
І вони зайшли до спальні, щоб хвилинку постояти коло ліжка покійної. Пані Антонія зняла білу хустку з її обличчя. Пані Елізабет була вже в шовковій сукні, в якій сьогодні після обіду її мали винести до зали; минуло двадцять вісім годин, відколи вона спустила дух. Рот і щоки її без штучних щелеп по-старечому запалися, а підборіддя загострилось і випнулося. Всі троє, вдивляючись у невблаганно, навіки стулені повіки, болісно намагалися впізнати в цьому обличчі материні риси. Зате під чепчиком, який стара дама звичайно носила в неділю, видніли, як і за життя, рудуваті, гладенько зачесані коси, що з них дами Будденброк із Брайтештрасе так часто глузували… По ковдрі були розсипані квіти.
– Уже прибули чудесні вінки, – тихо мовила пані Перманедер. – Від усіх родин… Ну просто з цілого світу! Я звеліла скласти їх усі в коридорі, ви потім неодмінно гляньте на них, обоє. Атласні стрічки отаканні завширшки…
– А як зала? – запитав сенатор.
– Скоро буде готова, Томе. Вже майже готова. Шпалерник Якоб не полінувався. І… – вона схлипнула, – і труну вже привезли. Та роздягайтеся ж, любі мої, – вела вона далі, знову обережно закриваючи лице небіжки. – Тут холодно, але в їдальні трохи протоплено… Дай я тобі поможу, Гердо, з такою розкішною накидкою треба поводитись обережно… Можна поцілувати тебе? Ти ж знаєш, я тебе люблю, хоч ти мене завжди ненавиділа… Ні, не бійся, я зніму капелюшка легенько, не зіпсую тобі зачіски… Які ж у тебе чудові коси! Такі були й у нашої матері замолоду. Вона не мала такої вроди, як ти, але свого часу – я вже тоді прийшла на світ – була таки

гарна. А тепер… Правду каже ваш Гроблебен: "Усі ми порохом будемо…" Хоч і проста людина, а бач… Ось, Томе, списки цінніших речей.
Вони перейшли до сусідньої кімнати, посідали за круглий стіл, і сенатор узяв у руки папери з переліком тих речей, що мали бути розділені між найближчими спадкоємцями. Пані Перманедер не зводила схвильованого, напруженого погляду з братового обличчя. Було одне важке, неминуче питання, навколо якого боязко снувалися всі її думки і яке найближчим часом мало постати перед ними…
– Думаю, – почав сенатор, – що ми будемо дотримуватися звичаю: дарунки повертаються тим, хто їх дарував. Отже…
Дружина перебила його:
– Вибач, Томасе, але мені здається… чого ж немає Христіана?
– О господи! – вигукнула пані Перманедер. – Ми й забули про нього!
– Справді, – сказав сенатор, відкладаючи папери. – Хіба його не покликали?
Пані Перманедер підійшла до дзвінка. Але тієї ж миті двері відчинилися, і Христіан сам зайшов до кімнати. Зайшов швидко, хряснув за собою дверима і спинився, нахмуривши брови. Його маленькі, круглі, глибоко посаджені очі забігали навколо, ні на кого не дивлячись, рот під відстовбурченими рудими вусами неспокійно розтулявся й знову стулявся… Видно було, що Христіан сердитий і роздратований.
– Я почув, що ви тут, – коротко сказав він. – Коли мова буде про спадщину, то мене також годилося повідомити.
– Ми якраз хотіли послати по тебе, – байдуже відповів сенатор. – Сідай.
Очі його прикипіли до білих запонок, якими була застебнута Христіанова сорочка. Сам він мав на собі бездоганне жалобне вбрання, а його біла, як сніг, сорочка, що виглядала з-під чорного сурдута, була пов'язана під коміром широкою чорною стрічкою і застебнута на грудях чорними запонками замість золотих, які він звичайно носив. Христіан перехопив його погляд; присунувши стільця й сівши, він помацався рукою за груди і сказав:
– Я знаю, що в мене білі запонки. Я ще не встиг собі купити чорні чи, вірніше, не захотів. Останніми роками я часто позичав п'ять шилінгів на зубний порошок і мусив присвічувати собі сірниками, коли роздягався… Не знаю, чи тут тільки моя вина. Зрештою, чорні запонки не головне в житті. Я не люблю формальностей. І ніколи не надавав їм значення.
Горда, що пильно дивилась на нього, поки він говорив, тихо засміялася.
– Ну, на цьому останньому твердженні ти навряд чи довго наполягатимеш, любий мій, – зауважив сенатор.
– Так? Мабуть, ти краще знаєш, Томасе. Я лише кажу, що до таких речей цілком байдужий. Я набачився світу, жив серед різних людей і серед різних звичаїв, а тому… Зрештою, я доросла людина, – раптом заявив він голосно, – мені сорок три роки, я сам собі господар і нікому не дозволю втручатися в мої справи.
– Бачу, голубе, ти щось маєш на серці, – здивовано сказав сенатор. – Щодо запонок, то, коли мені пам'ять остаточно не зрадила, я ще й словом про них не згадав. Добирай собі жалобне вбрання на свій смак, тільки не думай, що твоя дешева неповага до звичаїв справляє на мене враження.
– А я й не збираюсь справляти на тебе враження…
– Томе!.. Христіане!.. – втрутилась пані Перманедер. – Нащо цей роздратований тон… сьогодні… І тут, де поряд… Бери списки, Томе. Отже, подарунки вертаються тому, хто їх дарував. Цілком справедливо!
І Томас заходився ділити. Він почав з більших речей, записуючи собі те, що могло знадобитися йому вдома: канделябри з їдальні, велику різьблену скриню, що стояла в переході. Пані Перманедер стежила за розподілом з

величезною цікавістю, і тільки-но виникав хоч найменший сумнів, кому призначити якусь річ, вона незрівнянним тоном заявляла:
– Ну, то я можу взяти це…
І вигляд у неї був такий, ніби цілий світ мав дякувати їй за що жертовність. Так вона дістала для себе, своєї дочки та онуки більшу частину вмеблювання.
Христіан також отримав дещо з меблів, годинник у стилі ампір, навіть фісгармонію, і був начебто задоволений. Та коли дійшлося до поділу столового срібла, білизни й різних сервізів, він почав, на подив усіх, виявляти великий запал, майже жадібність.
– А я? А я? – водно питав він, – Прошу вас, не забувайте, що я теж є на світі…
– Хто ж про тебе забуває? Я вже тобі… ось дивися, я вже тобі записав цілий чайний сервіз зі срібною тацею. Адже святковий позолочений сервіз може придатися тільки нам і…
– А той буденний, із цибуляним орнаментом, можу взяти я, – заявила пані Перманедер.
– А я? – крикнув Христіан, до краю обурений: у нього часом бували такі напади. Щоки йому тоді затягало ще глибше, і обличчя якось дивно мінялося. – Я також хочу дістати якийсь посуд! Скільки мені припадав ложок і виделок? Бачу, що майже ніскільки!..
– Але ж, любий мій, що ти з ними робитимеш? Тобі ж вони ні до чого! Не розумію… Адже краще, щоб вони лишилися в родині…
– Та хоча б на згадку про матір! – уперто вів своєї Христіан.
– Голубе, – сказав сенатор уже нетерпляче, – мені тепер не до жартів… Та як послухати тебе, то виходить, що ти хочеш поставити в себе на комоді супову миску на пам'ять про матір! Не думай, що ми хочемо тебе скривдити. Коли ти отримаєш менше посуду, то, звичайно, найближчим часом матимеш заміну в грошах. Так само й з білизною…
– Не треба мені грошей, я хочу білизни й посуду.
– Та навіщо ж вони тобі, на милість божу?
І Христіан відповів таке, що Герда Будденброк швидко обернулася і з загадковим виразом в очах поглянула на нього, сенатор рвучко зняв з носа пенсне і вражено втупився йому в обличчя, а пані Перманедер аж руки згорнула. Він сказав:
– Ну, одне слово, я думаю рано чи пізно одружитися.
Сказав тихо, скоромовкою, і так махнув рукою, ніби кинув щось братові через стіл, тоді відхилився на спинку стільця з похмурим, ображеним і водночас дивно неуважним виразом обличчя; очі його безперестанку бігали по кімнаті.
Запала довга мовчанка. Перший її порушив сенатор:
– Треба визнати, Христіане, що ти трохи припізнився з своїми планами… коли, звичайно, це плани реальні і здійснимі, а не такі, як ти вже раз, не подумавши; виклав був покійній матері…
– Мої наміри лишилися незмінні, – сказав Христіан і далі ні на кого не дивлячись, з тим самим виразом обличчя.
– Не може цього бути. Ти дочекався материної смерті, щоб…
– Авжеж, я не хотів хвилювати матір. Хоч тобі, мабуть, здається, Томасе, що ти один на цілому світі маєш патент на такт і делікатність…
– Не знаю, що тобі дає право так казати. Зате твоя делікатність мене просто захоплює. Другого дня після материної смерті ти заявляєш, що надалі не думаєш коритися її волі…
– Бо про це зайшла мова. А крім того, головне, що мій вчинок уже не може завдати прикрості матері. Ані сьогодні, ані через рік… О господи! Томасе,

адже мати не взагалі мала слушність, а тільки з свого погляду, і я на це зважав, поки вона була жива. Вона була стара жінка, жінка з іншої доби, з іншими поглядами…
– Ну, то я скажу тобі, що в цьому питанні її погляди цілком збігалися з моїми.
– А до твоїх поглядів мені байдуже.
– Тобі не буде байдуже, голубе.
Христіан глянув на нього.
– Ні! – крикнув він. – Байдуже! Коли я кажу тобі, значить, байдуже!.. Я сам знаю, що мені робити. Я доросла людина…
– Ну, доросла людина ти хіба на вигляд! І зовсім не знаєш, що тобі робити…
– Ні, знаю! По-перше, я роблю, як чесна людина… Ти ж не хочеш подумати, про що йдеться, Томасе. Тут сидить Тоні й Герда… ми не можемо вдаватися в подробиці! Але я вже казав тобі, що маю зобов'язання! Остання дитина, маленька Гізела…
– Я не знаю ніякої Гізели і не хочу знати! Я певен, що тебе ошукують. Та хоч би й що, а до такої особи, як та, яку ти маєш на думці, в тебе не може бути ніяких інших зобов'язань, крім передбачених законом, і їх ти можеш виконувати, як виконував досі…
– Особи, Томасе? Особи? Ти маєш про неї хибну думку. Аліна…
– Цить! – гримнув сенатор Будденброк.
Брати дивилися через стіл один одному в обличчя. Томас зблід і тремтів з люті, а Христіан витріщив маленькі, круглі, глибоко посаджені очі з раптово почервонілими повіками і з обурення так розтулив рота, що його худі щоки зовсім запалися. Під очима в нього виступили червоні плями… Герда досить глузливо переводила погляд з одного на другого, а Тоні заламувала руки і вмовляла їх:
– Томасе!.. Христіане!.. Схаменіться!.. Мати ж лежить поряд!..
– Ти настільки втратив сором, – вів далі сенатор, – що зважуєшся… ні, ти ніколи й не мав ніякого сорому! В цьому місці, за таких обставин ти вимовляєш те ім'я! Твоя нетактовність ненормальна, просто якась хвороблива!..
– Не розумію, чого мені не можна називати ім'я Аліни! – Христіан був такий розлючений, що Герда стежила за ним з дедалі більшим зацікавленням.
– Я ні від кого не ховаюся з ним, Томасе. Я наміряюся одружитися з нею, бо хочу мати домівку, лад і спокій. І я забороняю, чуєш, що я кажу, забороняю тобі втручатися в мої справи! Я вільна людина і сам собі господар…
– Ти дурень і більше ніхто! Той день, коли розпечатають духівницю, покаже тобі, наскільки ти сам собі господар! Слава богу, вжито заходів, щоб ти не розтринькав весь материн спадок, як уже розтринькав тридцять тисяч марок. Я порядкуватиму рештками твого капіталу, і на руки ти діставатимеш тільки місячне утримання, даю тобі слово…
– Що ж, тобі краще знати, хто підказав матері таку думку. Я тільки дивуюся, чого мати не доручила цієї справи якійсь ближчій до мене людині, що ставилась би до мене справді по-братньому, а не так, як ти…
Христіан остаточно втратив самовладання, почав говорити те, чого досі ніколи не зважувався виповісти вголос. Схилившись над столом, він без упину тарабанив по ньому зігнутим вказівним пальцем. Вуса його настовбурчились, очі почервоніли, і він пильно, знизу вгору, дивився на брата, що сидів рівний, блідий і теж міряв його примруженими очима.
– Ти ставишся до мене холодно, недоброзичливо й зневажливо – іншого почуття немає в твоєму серці, – вів далі Христіан, і голос у нього був

глухий і рипучий водночас, – Скільки я пам'ятаю, від тебе віяло таким холодом, що я завжди мерз у твоїй присутності… Атож, може, це й незвичайний вислів, але я саме так почуваю себе… Ти відштовхуєш мене, відштовхуєш кожним своїм поглядом. А втім, ти майже ніколи й не дивишся на мене. І що тобі дає право на це? Ти також людина і маєш свої вади! У батьків ти завжди був улюбленцем, та коли ти й справді їм ближчий, ніж я, то повинен був перейняти від них хоч трохи їхнього християнського світогляду. І якщо тобі зовсім чужі братні почуття, то бодай крихту християнської любові ти мав би виявити до мене. Але ти такий черствий, що навіть ніколи не провідав мене… жодного разу не провідав, коли я лежав у лікарні в Гамбурзі, з ревматизмом суглобів…
– У мене були важливіші справи, ніж твоя хвороба. Крім того, моє власне здоров'я…
– О ні, Томасе, в тебе здоров'я чудове! Ти б не сидів тут з таким виглядом, якби не був здоровий, як дуб, порівняно зі мною…
– Я, може, хворіший за тебе.
– Ти? Ну, це вже занадто! Тоні, Гердо! Він каже, що хворіший за мене! Чули таке? Може, це ти лежав у Гамбурзі смертельно хворий на ревматизм суглобів?! Може, ти від найменшої зміни в організмі відчуваєш невимовний біль у всьому тілі? Може, це в тебе з лівого боку всі нерви коротші?! Авторитети визнали, що в мене саме така недуга! Може, з тобою трапляється, що ти смерком заходиш до своєї кімнати і бачиш на канапі якогось чоловіка, що киває до тебе, коли насправді там нікого немає?!
– Христіане! – вжахнулася пані Перманедер. – Що ти плетеш!.. Боже, про що ви, властиво, сперечаєтесь? Ніби це якась честь бути хворішому! Якби так, то ми з Гердою, на жаль, теж мали б що сказати!.. І мати лежить поряд!..
– Як ти не розумієш, – гнівно крикнув Томас Будденброк, – що вся ця мерзота – наслідок і виплід твого ледарства, твого длубання в собі! Працюй! Перестань викохувати свої хвороби і базікати про них! Якщо ти збожеволієш – а таке може статися, запевняю тебе, – я не те що не заплачу, а навіть не скривлюся, бо це буде твоя вина, тільки твоя…
– Авжеж, ти не скривишся, навіть як я помру.
– Ти не помрієш, – зневажливо сказав сенатор.
– Я не помру? Ну добре ж! Ми ще побачимо, хто з нас швидше піде на той світ!.. Працюй! А коли я не можу, господи боже мій! Не можу довго робити одне й те саме, стаю хворий від цього. Ти міг працювати, і тепер можеш, ну то й радій, а інших не суди, бо це не твоя заслуга… Бог одним дає силу, а іншим ні… Але в тебе вже така вдача, Томасе, – вів далі Христіан, так само кривлячись, ще нижче схиливши голову й дедалі дужче тарабанячи пальцями по столу. – Ти самовпевнений… Ох, стривай, я не те хотів сказати, не цим тобі дорікаю… Та я не знаю, з чого почати. І те, що я зможу сказати, буде лише тисячною… ні, мільйонною частиною того, що я ношу в серці проти тебе! Ти здобув собі місце в житті, почесне становище, і тепер з вершини своєї величі холодно, свідомо відштовхуєш усе, що хоч на хвилину могло б тебе збентежити й захитати твою рівновагу, бо рівновага для тебе найважливіша. Але, їй-богу, Томасе, є речі куди важливіші за неї! Ти егоїст, ось ти хто! Ще нічого, коли ти лаєшся, кричиш, вергаєш громи. Найгірша твоя мовчанка, найгірше, коли на чиєсь слово ти раптом замикаєшся в собі, ухиляєшся від будь-якої відповідальності, шляхетний і бездоганний, і тоді іншому залишається тільки соромитись своєї незугарності… Ти не знаєш ні співчуття, ні любові, ні покори… Ох! – раптом крикнув він, підняв руки над головою і махнув ними, ніби відштовхував від себе весь світ. – Як мені набридла ця

тактовність, і делікатність, і рівновага, і ця велична гідність! Смертельно набридла!..
В цьому останньому вигуку було стільки щирості, обурення й відрази, він виходив з таких глибин серця, що просто приголомшив Томаса. Він аж зіщулився й на хвилину мовчки, втомлено опустив очі.
– Я став таким, як є, – врешті озвався він схвильованим голосом, – бо не хотів стати таким, як ти. Коли я несамохіть тебе уникав, то лише тому, що мушу остерігатися тебе, бо ти, вся твоя істота, небезпечні для мене, кажу тобі правду. – Сенатор на мить замовк, тоді озвався уже впевненіше: – А втім, ми відійшли від теми. Ти виголосив цілу промову про мою вдачу… Трохи плутану промову, та, може, в ній є зерно правди. Але тепер ідеться не про мене, а про тебе. Ти плекаєш думку про одруження, а я хотів би переконати тебе, що саме з таким одруженням нічого в тебе не вийде. По-перше, відсотки, які я зможу тобі виплачувати, не вельми високі…
– Аліна дещо заощадила.
Сенатор ковтнув слину і насилу опанував себе.
– Гм… заощадила. Отже, ти думаєш материнський спадок злити з заощадженням тієї дами?..
– Так, я прагну мати домівку, мати близьку людину, яка співчувала б мені, коли я хворий. До того ж ми дуже пасуємо одне одному. Обоє трохи збилися з шляху праведного…
– То ти маєш намір прийняти її дітей, тобто… узаконити?
– Авжеж.
– Щоб твоє майно після смерті перейшло тим людям?
Коли сенатор сказав це, пані Перманедер поклала йому руку на плече і благально прошепотіла:
– Томасе… Мати лежить поряд!..
– Так, – відповів Христіан, – а як же інакше.
– Ну, то ти цього не зробиш! – крикнув сенатор і схопився з місця.
Христіан також підвівся, відступив за стілець, узявся за нього рукою, притиснув підборіддя до грудей і втупився в брата зляканим і водночас обуреним поглядом.
– Ти цього не зробиш! – ще раз сказав Томас Будденброк, майже не тямлячи себе з люті; він зблід, тіло його тремтіло й тіпалося, наче на морозі. – Доки я житиму, такого не буде, присягаюсь тобі!.. Бережися!.. Вже й так стільки грошей розвіяно через невдачі, дурість і підлість. Бракувало, щоб ще й ти викинув тій бабі та її байстрюкам четвертину материного спадку!.. Та ще й після того, як четвертину видурив Тібуртіус!.. Ти вже встиг завдати родині досить ганьби, щоб ще й породичати нас із куртизанкою і дати її дітям наше прізвище. Я забороняю тобі, чуєш? Забороняю! – крикнув він таким голосом, що аж стіни задрижали, а пані Перманедер, плачучи, забилася в куток канапи. – І не раджу тобі йти проти цієї заборони! Досі я просто зневажав, не помічав тебе… Та коли ти дійдеш до крайнощів, примусиш мене вдатись до інших засобів, то побачимо, хто виграє! Кажу тобі, бережися! Я більше не буду ні на що зважати! Оголошу тебе не сповна розуму, замкну в божевільню, знищу! Знищу! Розумієш?!
– А я тобі кажу… – почав Христіан.
І зчинилася сварка, бурхлива, жалюгідна, безглузда сварка, що мала єдину мету: образити один одного, до крові поранити словами. Христіан знову повернувся до братової вдачі, почав витягати з давнього минулого окремі рисочки, прикрі випадки, які мали свідчити про Томасів егоїзм і які Христіан не забув, а носив у собі, скраплюючи їх гіркотою. А сенатор відповідав йому перебільшеною зневагою, перебільшеними погрозами, за якими через десять хвилин сам жалкував. Герда, підперши голову рукою,

дивилася на них затуманеними очима, з якимось незрозумілим виразом обличчя, а пані Перманедер час від часу розпачливо вигукувала:
– Мати ж лежить поряд… Мати лежить поряд…
Христіан, що вже й під час останніх реплік ходив по кімнаті, врешті залишив поле бою.
– Ну, гаразд! Ми ще побачимо! – крикнув він. Вуса його скуйовдились, очі почервоніли, сурдут розстебнувся. Тримаючи хусточку в опущеній руці, розпалений і роздратований, він вийшов з кімнати, хряснувши дверима. Серед раптової тиші сенатор ще трохи постояв, дивлячись на двері, де зник брат, нарешті мовчки сів, рвучко присунув до себе напери і сухо, не вдаючись у зайві балачки, докінчив розподіл. Потім відкинувся на спинку крісла і, поволі пропускаючи крізь пальці кінчики вусів, поринув у задуму.
Серце в пані Перманедер калатало зі страху. Того питання, величезної ваги питання, далі вже не можна відкладати. Вона мусить поставити його, а Томас мусить їй відповісти… Ох, але ж чи зможе вів тепер, у такому настрої, знайти в своєму серці стільки пошани й делікатності?
– А ще, Томе… – почала вона, спершу глянувши на свої коліна, тоді надаремне спробувавши щось вичитати з його обличчя. – Меблі… Ти, звичайно, вже все обдумав… Речі, що належать нам, тобто Еріці, малій і мені… лишаються тут… з нами… одне слово… як з будинком? – запитала вона, заламуючи руки під столом.
Сенатор відповів не зразу. Хвилину він пропускав крізь цальці кінчики вусів, сумно міркуючи про щось. Тоді; зітхнув і випростався.
– Як з будинком? – перепитав він. – Будинок, звісно, належить нам усім: тобі, Христіанові й мені… І, хоч це й смішно, пасторові Тібуртіусу як частка Клариної спадщини. Сам я не можу нічого вирішити, потрібен ваш дозвіл. Але й так зрозуміло, що його треба якнайшвидше продати, – закінчив він і здвигнув плечима. І все ж по обличчі його майнула якась тінь, ніби він сам вжахнувся своїх слів.
Голова пані Перманедер звісилась на груди, руки перестали стискати одна одну і безсило опали.
– Наш дозвіл, – помовчавши, проказала вона сумно, навіть гірко. – Боже милий, ти ж добре знаєш, Томе, що зробиш так, як вважатимеш за потрібне, і що наш дозвіл не забариться!.. Але якщо нам можна сказати своє слово… можна тебе попросити… – додала вона майже нечутно, і її верхня губа затремтіла. – Будинок! Мамин будинок! Будинок наших батьків! Де ми були такі щасливі! І тепер продати його!..
Сенатор знову здвигнув плечима:
– Повір мені, серденько, все, що ти мені можеш сказати, так само журить мене, як і тебе… Але це не вагомі докази, а сантименти. Це треба зробити, нічого не вдієш. Така величезна ділянка… Нащо вона тепер нам? Уже віддавна, відколи помер батько, флігель руйнується. У більярдній оселилася зграя котів, і туди страшно ступити ногою: підлога ось-ось проломиться… Якби я не мав будинку на Рибальській! Але ж він є, і куди його дінеш? Може, краще його продати? Сама зваж… кому? І я втратив би добру половину тих грошей, що вгатив у нього! Ох, Тоні, будівель у нас доволі, навіть забагато! Комори і два невеликі будинки! А їхня вартість нітрохи не відповідає вартості оборотного капіталу! Ні, його треба продати, тільки продати!..
Та пані Перманедер не слухала брата. Згорбившись, заглибившись у свої думки, вона дивилася в порожнечу повними сліз очима і мурмотіла:
– Наш дім! Пам'ятаю, як його ще освячували… Ми були тоді зовсім малі. Зібралася вся родина! І дядько Гофштеде прочитав вірша… Він є в теці… Я

знаю його напам'ять… "Венери мила врода…" Кімната з краєвидами! Велика їдальня! І щоб чужі люди…
– Авжеж, Тоні, так, мабуть, думали колись і ті, кому довелося покидати будинок, як дідусь купив його. Вони прогайнували гроші й мусили вибратися звідси, і тепер їх немає, вимерли. Всьому свій час. Радіймо і дякуймо богові, що ми ще не дійшли до такого, як тоді Ратенкампи і прощаємося з будинком за сприятливіших обставин, ніж вони…
Мову йому перебив плач, жалібне, протягле схлипування. Пані Перманедер була така заполонена своїм горем, що вже й не думала витирати сліз, які текли в неї по щоках. Вона сиділа, похиливши голову, зіщулившись. Тепла крапля впала їй на руки, що безсило лежали на колінах, а вона й не помітила того.
– Томе, – озвалася вона, і їй вдалося надати своєму голосові, який зривався від сліз, тихої, зворушливої рішучості. – Ти не знаєш, як мені тяжко цієї хвилини, не знаєш. Твоїй сестрі не пощастило в житті, доля ніколи не була до неї ласкава. Якого тільки лиха не звалилось на мою голову… Не знаю, чим я так завинила. Але я все терпіла, не впадаючи в розпуку, Томе, – і пригоду з Грюнліхом, і з Перманедером, і з Вайншенком. Бо щоразу, коли господь наново розбивав моє життя, я все-таки не почувалася цілком пропащою. Було в мене місце, так би мовити, безпечна пристань, куди я могла сховатися, втекти від життєвої колотнечі… Навіть тепер, як усе вже скінчилося, як Вайншенка забрали до в'язниці… "Мамо, – запитала я, – можна до вас перебратися?" – "Так, діти, перебирайтесь…" Коли ми були малі, Томе, і гралися у війну, у нас завжди була відмежована місцинка, "острівець", куди ми втікали, як опинялися в скруті, і де нас ніхто не смів зачепити, де ми могли спокійно передихнути. Мамин дім, оцей дім був таким "острівцем" у моєму житті… І тепер… І тепер… продати його…
Тоні відкинулася назад, сховала обличчя в хусточку і гірко заплакала. Томас узяв її за руки.
– Я знаю, люба Тоні, все це знаю! Але ж будьмо розважні. Наша мама померла… Ми її не повернемо. Що ж нам робити далі? Безглуздо тримати цей будинок мертвим капіталом… Хто-хто, а я це добре знаю. Може, винаймати його?.. Тобі важко навіть подумати, що тут поселяться чужі люди, а дивитися на це було б ще важче. То чи не краще тобі найняти для себе й для Еріки невеличкий гарний будиночок або поверх, скажімо, десь коло міської брами… Чи ти воліла б мешкати тут разом з пожильцями?.. Та й родина в тебе ще є – Герда і я, і Будденброки з Брайтештрасе, і Крегери, і, нарешті, мадемуазель Вайхброт… Про Клотільду я не кажу, бо не знаю, чи їй тепер приємне наше товариство; відколи вона стала монастирською дамою, то дуже запишалася…
Пані Перманедер зітхнула, вже майже крізь сміх, обернулась і ще дужче притиснула хусточку до очей, насупившись, мов дитина, яку в горі хочуть потішити жартом. Та враз рішуче відняла хусточку від обличчя, випросталась, як завжди, коли треба було показати характер і почуття власної гідності, і відкинула голову, намагаючись одночасно притиснути підборіддя до грудей.
– Так, Томе, – сказала вона і, кліпаючи заплаканими очима, з поважним, рішучим виразом відвела погляд до вікна. – Я теж хочу бути розважною… Я вже розважна. Вибач мені… І ти, Гердо… що я плакала. Буває таке… Слабість найшла. Але тільки зовнішня, повірте мені. Ви ж самі добре знаєте, що я не така вже нікчемна жінка, мене життя загартувало… Так, Томе, про мертвий капітал я все зрозуміла, на це в мене стало розуму. І можу тільки ще раз сказати: роби так, як вважаєш за потрібне. Тобі доводиться думати і діяти за нас, бо ми з Гердою жінки, а Христіан… та господь з ним!.. Ми

не можемо сперечатися з тобою, бо хоч би що сказали, то будуть не докази, а сантименти. Певна річ! А кому ти хотів би його продати, Томе? І як ти вважаєш, скоро знайдеться покупець?
– Ото ж бо й воно, серденько, що я не знаю… А втім… Сьогодні вранці я перемовився кількома словами з Гошем, старим маклером Гошем; здається мені, що він не відмовиться взятись до цієї справи…
– Це було б добре, дуже добре. Зігізмунд Гош, звичайно, має свої хиби… Кажуть, що він перекладає з іспанської… забула, як той письменник зветься… Дивна забаганка, нічого не скажеш, Томе. Але він кришталево чесна людина і приятелював ще з нашим батьком. І має добре серце, це всім відомо. Він зрозуміє, що тут ідеться не про звичайний продаж, не про будь-який будинок… А скільки ти думаєш заправити, Томе? Мабуть, щонайменше сто тисяч марок, га?..
– Щонайменше сто тисяч марок, Томе! – ще раз сказала вона в дверях, коли брат з дружиною уже спускалися сходами вниз. Потім, лишившись сама, стала посеред кімнати, безсило опустивши складені руки і безпорадно озираючись навколо широко розплющеними очима. Голова її в чорному мереживному чепчику під вагою тяжких думок усе нижче й нижче схилялася на плече.
Розділ третій
Малому Ганно наказано попрощатися з тлінними останками бабусі. Така була батькова воля, і хлопець не посмів відмовитись, хоч як боявся. Другого дня після тяжкої материної агонії сенатор за столом у розмові з дружиною і, мабуть, навмисне в присутності сина сказав кілька гострих слів на адресу дядька Христіана, який, коли хворій було найгірше, втік від її смертної постелі і ліг спати.
– То все нерви, Томасе, – відповіла Герда.
Та сенатор, кинувши погляд на Ганно, якого той не міг не помітити, майже суворо зауважив, що тут не може бути ніякого виправдання. Небіжка мати терпіла таку муку, що, дивлячись на неї, треба було б радше соромитись за своє здоров'я, а не боягузливо тікати від куди меншого страждання, якого завдавала всім її агонія. З цих слів Ганно зробив висновок, що краще не відмагатися від прощання з бабусею в труні.
Коли він напередодні похорону разом з батьками ввійшов з ротонди до великої їдальні, вона, як і на свят-вечір, видалась йому зовсім незнайомою. Навпроти дверей, на тлі темної зелені великих вазонів, виставлених півколом, упереміж із високими срібними свічниками, ясніла на чорному постаменті копія Торвальдсенового "Христа, що благословляє вірних", яка звичайно стояла в коридорі. Скрізь на стінах від протягу ворушився чорний креп, що затуляв блакитні шпалери та білі статуї усміхнених богів, які не раз бачили в цій залі веселі бенкети. Оточений вбраними у чорне родичами, з широкою жалобною стрічкою на рукаві свого матроського костюмчика, сп'янілий від запаху безлічі квітів і вінків – запаху, до якого часом домішувався ледь чутний, чужий і все ж якось дивно знайомий дух, – малий Ганно стояв коло труни й дивився на нерухому сувору постать, що врочисто спочивала серед білого атласу…
Це не бабуся. Хоч це її святковий чепчик з білими стрічками, її рудаві з проділом коси виглядають з-під чепчика. Але цей гострий ніс, запалі губи, випнуте підборіддя, ці жовті, прозорі, зморщені руки, по яких зразу видно, що вони холодні й закляклі, – все це не бабусине. Це якась чужа воскова лялька, і в тому, що її виставлено напоказ, що їй треба віддавати шану, є щось моторошне. Він поглянув на двері кімнати з краєвидами: чи не з'явиться звідти справжня бабуся?.. Ні, вона не з'являлася. Вона померла. Смерть назавжди обернула її в цю воскову фігуру, повіки і уста якої так невблаганно, так міцно й неприступно стулені…

Він стояв, усім тілом спираючись на ліву ногу, а праву зігнувши в коліні і ледь торкаючись носком її до підлоги; однією рукою він тримався за матроський вузол на грудях, а друга, мов нежива, звисала вниз. Голову з темно-русявими кучерями, що спадали на скроні, він схилив набік; золотаво-карі очі, підведені синюватими тінями, відчужено й задумливо дивилися з-під насуплених брів на обличчя мертвої. Він дихав поволі, нерішуче, при кожному віддиховi боячись знову вчути той чужий, а проте дивно знайомий дух, якого не завжди могли забити хвилі квіткових пахощів. І коли той дух таки доходив до Ганно, брб|й його ще дужче насуплювались, а по губах на мить перебігало тремтіння… Нарешті він зітхнув; але те зітхання так скидалося на хлипання без сліз, що пані Перманедер схилилася до нього, поцілувала і вивела з зали.

Сенатор, його дружина, а також пані Перманедер і Еріка Вайншенк кілька довгих годин приймали в кімнаті з краєвидами співчуття городян, а потім відбувся похорон Елізабет Будденброк, з роду Крегерів. Прибули родичі з Франкфурта й Гамбурга, і востаннє їх гостинно прийнято на Менгштрасе. Натовп людей, що прийшли віддати останню шану небіжчиці, заповнив велику їдальню, кімнату з краєвидами, ротонду і коридор. І ось серед сяйва запалених свічок в узголів'ї труни велично став пастор Прінгсгайм з Марийської церкви, молитовно склавши руки під самим підборіддям, звернувши до неба з широких брижів виголене обличчя, на якому проступав то понурий фанатизм, то лагідне просвітлення, і виголосив надгробне слово.

Голос його то наростав, то майже завмирав. Він вихваляв чесноти небіжки, її шляхетність і покірність, її веселу вдачу і побожність, її доброчинність і лагідність. Він згадав про Єрусалимські вечорниці і про недільну школу, ще раз відтворив перед присутніми довге, багате й щасливе життя небіжки в усьому його блиску… А що слово "кінець" вимагає якогось епітета, то нарешті сказав і про її "мирний кінець".

Пані Перманедер добре знала, до якої величної, сповненої гідності постави зобов'язує її ця година. Для себе, для своєї дочки Еріки та онуки Елізабет вона зайняла найпочесніші місця – поряд з пастором, в узголів'ї вкритої вінками труни, а Томас, Герца, Христіан, Клотільда, малий Ганно, а також старий консул Крегер, що сидів на стільці, вдовольнилися скоромнішими місцями, ніби якісь дальші родичі. Вона стояла випроставшись, ледь звівши плечі, тримаючи в молитовно складених руках батистову хусточку з чорним мереживом, і так пишалася головною роллю, яка випала їй у цій урочистій церемонії, що часом геть забувала про скорботу. Усвідомлюючи, що на неї звернені погляди всього міста, вона майже не підводила очей, але все-таки інколи не витримувала й перебігала поглядом по натовпу, серед якого помітила і Юльхен Меллендорф, у дівоцтві Гагенштрем, та її чоловіка… Атож, усі прийшли – Меллендорфи, Кістенмакери, Ланггальси й Евердіки! Перше ніж Тоні Будденброк покинула батьківський дім, їм ще раз довелося зібратись тут, щоб, незважаючи на Грюнліха, на Перманедера й на Вайншенка, висловити їй свою пошану і співчуття!..

А пастор Прінгсгайм своїм надгробним словом роз'ятрював рану, яку завдала смерть. Він кожному розтлумачував, що той утратив, викликав з очей сльози там, де вони самі не полилися б, і зворушені слухачі були йому вдячні. Коли він почав говорити про Єрусалимські вечорниці, всі давні приятельки покійної почали схлипувати, за винятком мадам Кетельсен, яка нічого не чула і з властивим глухим людям замкнутим виразом дивилася поперед себе, та сестер Гергардт, нащадків Пауля Герґардта, які руч об руч стояли в

кутку і променіли, бо смерть приятельки втішила їх, і вони їй не заздрили тільки тому, що не вміли заздрити.
Щодо мадемуазель Вайхброт, то вона без упину сякалася, гучно й енергійно. Зате дами Будденброк із Брайтештрасе не плакали: не мали такої звички. На їхніх обличчях, не таких єхидних, як завжди, було написане тихе вдоволення з того, що смерть така безстороння і справедлива…
Потім, коли відлунало останнє "амінь" пастора Прінгсгайма, до зали, тримаючи в руках свої чорні трикутні капелюхи, зайшли чотири носії, тихо, але так швидко, що їхні чорні плащі аж віддималися в них за спинами, і взялися за труну. Це були чотири лакеї, яких знало ціле місто, чотири наймані служники, що на проханих обідах у найвищих колах розносили гостям важкі тарелі й пили в коридорах просто з карафок червоне меллендорфівське вино. Але й на похоронах першого і другого класу вони також були незамінні і виконували свою роботу надзвичайно вправно. Вони чудово розуміли, що тієї хвилини, коли чужі люди назавжди забирають небіжчика на очах у родини, потрібен величезний такт і спритність. Двома-трьома меткими, дужими рухами вони без жодного звука переклали труну з помосту собі на плечі, і, перш ніж хтось устиг збагнути жах усього, що сталося, вона, вкрита квітками, вже загойдалася в повітрі і плавно, не надто швидко, але й не повільно, зникла в ротонді.
Дами обережно обступили пані Перманедер та її дочку, не підводячи очей, тиснули їм руки й мурмотіли те, що в таких випадках належить промурмотіти, а чоловіки тим часом уже почали спускатися вниз, до карет…
І ось довга жалобна процесія повільно-повільно рушила сірими мокрими вулицями, через міську браму і далі, порожньою алеєю, під безлистими деревами, що тремтіли під холодною мжичкою, аж на кладовище. Там під звуки жалобного маршу, що линув з-за голих кущів, усі вийшли з карет і пішки рушили за труною розгрузлими стежками туди, де під гаєм виднів готичний фронтон родинного склепу Будденброків з великим хрестом із пісковика… Кам'яна плита, оздоблена ліпленим гербом, була знята і лежала поряд з чорним отвором, по боках якого зеленіла мокра трава.
Там унизу було вже приготоване місце для новоприбулої. Останніми днями склеп під наглядом сенатора трохи прибрали й відсунули вбік останки давніших Будденброків. Музика стихла, і труна на линвах загойдалася над обмурованою могилою. А коли вона глухо стукнула в дно, пастор Прінгсгайм, що встиг уже надягти напульсники, знову почав говорити. Його натренований голос лунав чітко, зворушливо й побожно в тихому, холодному осінньому повітрі над відкритою могилою й похиленими головами присутніх. Нарешті він нахилився над ямою, назвав небіжку її повним ім'ям і перехрестив труну. Коли він замовк і чоловіки, всі в чорних рукавичках, почали молитися, тримаючи перед обличчями циліндри, на мить визирнуло сонце. Дощ перестав, і серед шурхоту крапель, що потроху спадали з дерев і кущів, то тут то там коротко, тоненько перегукувалися пташки.
Потім усі один по одному рушили до синів і до брата шебіжки, щоб ще раз потиснути їм руку.
Томас Будденброк, одягнений у пальто з грубої, темної матерії, всіяне срібними крапельками дощу, стояв під час церемонії між братом Христіаном і дядьком Юстусом. Останнім часом він трохи погладшав – у його виплеканій зовнішності це була єдина прикмета недалекої старості.
Його щоки, впоперек яких стриміли гострі, витягнені щипцями вуса, покруглішали, проте були бліді й безкровні. Ледь почервонілі очі на мить чемно і втомлено спинялися на кожному, хто тиснув йому руку.
Розділ четвертий

Через вісім днів у кабінеті сенатора Будденброка, в шкіряному кріслі коло письмового столу, сидів малий, гладенько поголений дідок з сивими патлами, що спадали на лоб і нй скроні. Він згорбився, сперся гострим підборіддям на руки, схрещені на білій головці палички, ц злісно зціпивши уста, скривлені в сатанинській гримасі, дивився знизу вгору на сенатора таким лихим, пронизливим, підступним поглядом, що аж дивно було, нащо той приймає в себе таку страшну людину. Але Томас Будденброк спокійнісінько сидів собі, відкинувшись на спинку крісла, і розмовляв з тим жахливим демонічним старим як із звичайним городянином… Шеф фірми "Йоганн Будденброк" торгувався з маклером Зігізмундом Гошем про ціну за старий будинок на Менгштрасе.
Переговори тривали досить довго, бо сума, яку запропонував пан Гош, – двадцять вісім тисяч талярів – здавалася сенаторові надто низькою, а маклер присягався пеклом, що не може додати ані шилінга, бо то було б чисте божевілля. Томас Будденброк нагадав, що ділянка незвичайно велика і лежить у самому центрі міста, проте пан Гош, кривлячи рота й страхітливо вимахуючи руками, виголосив шипучим, здавленим, лютим голосом цілу промову, таку яскраву й переконливу, що її можна було б назвати мало не поемою… Га! Коли, кому і за скільки він зможе відпродати той будинок? Чи часто на протязі віків знаходяться покупці на таку величезну ділянку? Чи, може, його шановний приятель і покровитель обіцяє йому, що завтра бюхенським поїздом приїде з Індії якийсь набоб, щоб оглянути будденброківський будинок? Він, Зігізмунд Гош, прогорить із ним… неодмінно прогорить, і буде тоді пропащою людиною, навіки пропащою, бо не матиме часу знову підвестись на ноги, адже невдовзі виб'є його остання година, на нього вже давно чекає могила… Цей останій вислів так сподобався йому, що він ще додав щось про неприкаяних лемурів і про грудки землі, які глухо гупатимуть у віко труни.
Проте сенатор не здавався. Він висунув думку про те, що ділянку можна легко поділити між кількома покупцями, наголосив на своїй відповідальності перед сестрою і братом і вперто тримався ціни в тридцять тисяч талярів. Тож йому ще раз довелося зі змішаним почуттям знервованості й задоволення вислухати красномовне заперечення пана Гоша. Розмова тривала добрих дві години, і маклер мав нагоду показати всі грані своєї незвичайної вдачі. Він грав одночасно двох осіб: лицеміра і лиходія.
– Пане сенатор, мій молодий покровителю, беріть вісімдесят чотири тисячі марок… Їх вам пропонує стара, чесна людина! – казав він солодко, схиливши набік голову, намагаючись зобразити на своєму демонічному обличчі простодушну усмішку і простягаючи до сенатора велику білу руку з довгими тремтячими пальцями.
Але то була брехня, підступ! Навіть дитина могла б здогадатися, що під тією лицемірною маскою гидотно щирить зуби запеклий шахрай…
Нарешті Томас Будденброк заявив, що йому так чи інак треба подумати й поговорити з братом і сестрою, перше ніж погодитись на двадцять вісім тисяч талярів, хоч навряд чи він таку згоду колись дасть. А поки що він перевів розмову на нейтральну тему, запитав, як у пана Гоша йдуть справи, як його здоров'я.
Виявилося, що справи в пана Гоша кепські. Він широким, граційним жестом відкинув навіть саме припущення про його щасливе життя. Наближається обтяжлива старість, ні, не наближається, а давно настала, і, як уже сказано, на нього чекає могила. Ввечері він насилу підносить до уст чарку грогу, так трясе нечиста сила його руку. Прокльони не помагають – воля вже не тріумфує над природою. А все ж! Життя минуло, проте воно було не

зовсім убоге. Він уважним оком дивився на світ. Відгриміли революції, війни, і їхні хвилі, так би мовити, билися і в його серце… Еге ж, до біса! Яка то була пора, коли під час історичного засідання громадської ради він пліч-о-пліч з сенаторовим батьком, консулом Йоганном Будденброком, утихомирював напад розлюченого простолюду! "За всі жахи страшніший людський безум…" Ні, життя його не було вбоге, і внутрішнє так само. Де там у біса, він почував у собі силу. А "яка сила, такий ідеал", каже Фейєрбах. І ще й тепер… навіть тепер душа його не зубожіла, серце лишилося молодим, він не став і ніколи не стане глухий до могутніх переживань, ніколи не розчарується в своїх ідеалах. Він забере їх у могилу, авжеж! Та хіба ідеали на те існують, щоб їх осягати й здійснювати? Де там! "Зірок небесних осягти не змога, але надія…" О так, надія, а не її здійснення найкраще в житті! L'esperance toute trompeuse qu'elle est, sert au moins a nous mener a la fin de la vie par un chemin agreable[72]. Це сказав Ларошфуко. Чудові слова, правда?.. А втім, його шановному приятелеві і покровителеві цього можна й не знати! Тому, кого високо піднесли хвилі реального життя, чиє чоло овіяне подихом щастя, не треба сушити собі голови такими речами. Але людині, яка самотою мріє у темряві внизу, вони потрібні!..

– Ви щасливі, – раптом сказав він, кладучи долоню сенаторові на коліно й дивлячись на нього затуманеним поглядом. – О так! Гріх вам відмагатися! Щасливі! Ви тримаєте щастя в руках! Ви стали на герць із життям і здобули собі щастя дужою рукою… дужою правицею! – похопився він, бо його муляло таке близьке повторення того самого слова. Тоді замовк і, не вислухавши сенаторового заперечення, в якому бринів смуток і розчарування, повів далі, понуро й замріяно дивлячись йому в обличчя. Раптом він випростався і заявив: – Ми собі балакаємо, а зустріч у нас ділова. Час дорогий, не гаймо його на роздуми! Послухайте мене… Оскільки це ви… розумієте? Оскільки… – Здавалося, що пан Гош знову хоче зануритись у хвилі свого красномовства, але він отямився, зробив широкий, вишуканий жест і палко вигукнув: – Двадцять дев'ять тисяч талярів… Вісімдесят сім тисяч марок за будинок вашої матері! Гаразд?

І сенатор Будденброк погодився.

Пані Перманедер, як і слід було сподіватися, ціна видалась сміховинно низькою. Якби хтось із поваги до спогадів, які її пов'язували з цим будинком, виклав на стіл цілий мільйон, вона сприйняла б це як вчинок порядної людини, не більше. А втім, вона швидко змирилася з цифрою, яку назвав брат, а надто, що всі її думки й бажання були звернені на майбутнє.

Вона щиро тішилася гарними меблями, яких їй так багато припало, і хоч ніхто ще не думав виганяти її з батьківського дому, з запалом узялася шукати нове помешкання для себе, дочки й онуки. Звичайно, прощання буде тяжке… Сама думка про це викликала в неї сльози. Але, з другого боку, перспектива переїзду, зміни мала теж свій чар… Хіба це не схоже на ще одну, четверту спробу почати нове життя? Вона знов оглядала кімнати, радилася з шпалерником Якобом, знов вела розмови в крамницях про завіси й килими… Серце її стукотіло, так, серце цієї літньої, загартованої життям жінки радісно калатало в грудях!

Так минали тижні – чотири, п'ять, шість тижнів. Випав перший сніг, настала зима, в грубах потріскував вогонь, і Будденброки сумно міркували, як вони цього року святкуватимуть різдво… І раптом сталась одна подія, драматична подія, що звалилась як сніг на голову; справа так обернулася, що хоч-не-хоч мала викликати загальну увагу. Зчинилося… скоїлось таке, що

пані Перманедер серед своєї метушні з улаштуванням раптом закам'яніла на місці!
– Томе, – крикнула вона, – чи я збожеволіла? Чи, може, то Гош схибнувся? Цього не може бути! Це ж абсурд, щось неймовірне! – Вона замовкла і схопилася за голову.
Та сенатор тільки здвигнув плечима:
– Ще нічого не вирішено, серденько; але така думка, вірніше, припущення вже виникло, і як ти спокійніше все обміркуєш, то побачиш, що тут немає нічого неймовірного. Трохи несподівано, не заперечую. Я сам аж відсахнувся, коли почув про це від Гоша. Але сказати, що це щось неймовірне… Що йому стоїть на заваді?..
– Я цього не переживу, – сказала пані Перманедер, опустилася на стілець і застигла.
Що ж сталося? Знайшовся покупець на будинок, вірніше, знайшлася особа, що зацікавилася ним і висловила бажання, перше ніж розпочати торг, ґрунтовно оглянути ділянку й будівлі на ній. І особою тією виявився Герман Гагенштрем, оптовий торговець и консул португальського королівства. Першої хвилини, коли до пані Перманедер дійшла ця чутка, вона була така приголомшена, розгублена, отетеріла, що навіть не збагнула її до кінця. Але тепер, коли справа набувала дедалі реальніших рис, коли з дня на день мав з'явитися на Менгштрасе консул Гагенштрем, вона отямилася й ожила. Вона не обурювалась, не опиналася. Вона вишукувала слова, полум'яні, гострі слова і шпурляла ними, мов смолоскипами й бойовими топірцями.
– Цього не буде, Томасе! Доки я жива, цього не буде!
Навіть як продаєш свого собаку, і то дивишся, в чиї руки він попаде! А це материн будинок! Наш будинок! Кімната з краєвидами!..
– А я знов питаю тебе, що ж, власне, йому стоїть на заваді?
– Що стоїть на заваді? Господи боже, що йому стоїть на заваді! Гори мали б стати йому впоперек дороги, тому барилові, Томасе! Гори! Але він і їх би не помітив! Не зважив би на них! У нього немає ніяких почуттів! Хіба то людина?.. Гагенштреми споконвіку були нашими ворогами… Старий Гінріх шкодив дідусеві й батькові, а якщо Герман досі не зміг зробити тобі якоїсь капості, не підставив тобі ноги, то лише тому, що не траплялося нагоди… Коли ми були дітьми, я дала йому ляпаса просто на вулиці, на що в мене були підстави, а його чарівна сестра Юльхен мало мені очі не видряпала за те. То дитячі дурощі… нехай! Але Гагенштреми завжди з глумом і радістю дивилися на кожне наше лихо, і найчастіше я їм робила таку втіху… Що ж, на те божа воля… Але скільки років консул шкодив тобі в справах, як безсоромно випереджав тебе, ти знаєш краще за мене, Томе, не буду тобі нагадувати. І наостанці, коли Еріка вигідно вийшла заміж, їх це так муляло, так гризло, що вони врешті досягли свого вилучили директора з суспільства, запроторили до в'язниці руками свого брата-прокурора, того сатанинського виродка… А тепер ще й набралися зухвальства… зважуються…
– Слухай, Тоні, по-перше, в цій справі нашої думки ніхто не питає, бо ми вже уклали угоду з Гошем, і він тепер може продавати будинок, кому хоче. Я згоден з тобою, що тут є деяка іронія долі…
– Іронія долі? Може, Томе, це по-твоєму так зветься! Але я зву це ганьбою, ляпасом, ось чим!.. Невже ти не розумієш, що це означало б? Як не розумієш, то добре поміркуй, Томасе! Це означало б: Будденброкам кінець, вони зійшли нанівець, вибираються, а Гагенштреми з гуком і гуркотом займають їхнє місце… Ні, Томасе, я ні за що не братиму участі в цій комедії! Ні за що не докладу своїх рук до цієї підлоти! Хай він тільки з'явиться, хай він тільки зважиться прийти на оглядини! Я його не

прийму, будь певен! Сховаюся з дочкою і онукою в кімнаті, замкну двері і не впущу його, ось побачиш…
– Ти зробиш так, як вважатимеш за потрібне, люба моя, але спершу поміркуй, чи не мудріше було б дотримати звичаю. Ти, мабуть, думаєш, що твоя поведінка тяжко вразить консула Гагенштрема? Ні, ти дуже помиляєшся, серденько. Він ані зрадіє, ані розсердиться, щонайбільше здивується, холодно і байдуже здивується… Річ у тім, що тобі здається, ніби він плекає до тебе й до всіх нас такі самі почуття, як і ти до нього. Помиляєшся, Тоні! Він не почуває до тебе зненависті. Чого б він тебе ненавидів? Він ні до кого не має цього почуття. Він купається в успіхах і в щасті, а тому завжди веселий і добродушний, можеш мені повірити. Я вже десятки разів казав тобі, що він якнайчемніше кланявся б тобі на вулиці, якби ти могла перебороти себе і не дивилась так войовниче й пихато кудись повз нього. Його це дивує, він хвилин зо дві спокійно, трохи іронічно думає про твою міну, але не виходить з рівноваги, хоча б тому, що не почуває за собою ніякої провини. Що ти йому закидаєш? Що він далеко випередив мене в торгівлі і виступає проти мене в громадських справах? Що ж, мабуть, він спритніший і кращий політик, ніж я… І нема чого тобі так злісно сміятися, як ти оце смієшся! Але вернімося до того, з чого ми почали: цей будинок давно вже не має практичного значення для родини, бо ділове життя поступово цілком перейшло в мій дім… Це я кажу, щоб хоч якось тебе втішити. З другого боку, цілком зрозуміло, чому консулові спала думка купити цей будинок. Гагенштреми скочили високо вгору, їхня родина збільшується, вони породичалися з Меллендорфами, а за своїм багатством і становищем не поступаються найзначнішим родинам у місті. Але їм чогось бракує, якогось зовнішнього потвердження свого багатства, того, чим вони досі нехтували, як люди, що стоять вище за всякі забобони… Так би мовити, історичної санкції, узаконення… Тепер у них, здається, з'явився апетит на такі речі, і вони дечого набудуть, купивши такий будинок, як цей… Ось побачиш, консул намагатиметься якомога менше його міняти, нічого не перебудовувати, навіть "Dominus providebit" залишить над дверима, хоч треба віддати йому належне й визнати, що не бог, а він сам довів фірму "Штрунк і Гагенштрем" до такого розквіту…
– Браво, Томе! Ох, яка я рада вчути від тебе бодай хоч одне ущипливе слово про нього! Це, властиво, все, що я хотіла! Господи, якби мені твоя голова, я б йому показала! А ти тільки дивишся…
– Як бачиш, з моєї голови мало пуття.
– Бо ти тільки дивишся, кажу тобі, розмірковуєш про все так спокійно, що аж дивно стає, і пояснюєш мені, чому Гагенштрем захотів купити будинок… Ох, кажи, що хочеш, але в тебе також є серце, як і в мене, і я просто не вірю, що ти й справді такий спокійний, як удаєш! Втішаючи мене, ти, мабуть, хочеш сам себе втішити…
– Ти вже стаєш нескромна, Тоні. Важливо, якого я вдаю, щоб ти знала. А все інше нікого не стосується.
– Скажи мені тільки одне, Томе, благаю тебе: чи це все не маячня якась?
– Безумовно, маячня.
– Не кошмар?
– Може, й кошмар.
– Не ідіотська трагікомедія?
– Ну, годі, годі!..
І консул Гагенштрем з'явився на Менгштрасе, з'явився разом з паном Гошем. Тримаючи в руці свого єзуїтського капелюха, згорбившись, по-змовницькому озираючись, маклер прослизнув за консулом повз служницю, яка віднесла

їхні візитні картки і тепер притримувала перед ними відчинені засклені двері до кімнати з краєвидами…
Герман Гагенштрем був у довгому, до п'ят, важкому хутрі, спереду розстебнутому, з-під якого виглядав жовто-зелений ворсистий костюм з міцної англійської матерії. З першого погляду на консула можна було сказати, що то великої руки ділок і визначна постать на біржі. Він був такий неймовірно гладкий, що воло в нього сягало від вуха до вуха, і його не могла приховати навіть коротка русява борода. Шкіра на обстриженій голові, коли він морщив лоба чи зводив брови, бралася товстими брижами. Ніс став ще плескатіший і так нависав над вусами, що консул насилу дихав ним і час від часу мусив роззявляти рота, щоб хапнути повітря; язик тоді поволі відривався від піднебіння і легенько плямкав.
Пані Перманедер збліднла, почувши те знайоме їй віддавна плямкання. Перед очима в неї постало видиво з шкільних років – солодка булочка з трюфельною ковбасою і страсбурзьким паштетом із гусячої печінки – і на мить мало не сколихнуло закам'янілу гідність її постави… В жалобному чепчику на гладенько зачесаних косах, у гарно пошитій чорній сукні з воланами від стану аж до низу, вона сиділа на канапі, згорнувши руки й ледь звівши плечі, і коли вже відвідувачі були на порозі, щось спокійно, байдуже сказала своєму братові, який цієї хвилини не зважувався кинути її напризволяще… Вона все ще сиділа, коли сенатор рушив назустріч гостям і посеред кімнати привітався з ними – з маклером щиро, а з консулом стримано й чемно; тоді й собі підвелася, ледь вклонилася обом зразу і, так само, як і брат, хоч і не вельми люб'язно, запросила їх сідати. Правда, очі в неї, мабуть, з надмірної байдужості, весь час були майже заплющені.
Поки всі сідали, та й перші хвилини також, говорили навпереміну тільки маклер і консул. Пан Гош з відразно-фальшивою покорою, за якою, звичайно ж, причаїлася підступність, попросив ласкаво вибачити їх за турботу: річ у тім, що консул Гагенштрем хотів би докладно оглянути будинок як можливий покупець… Потім консул голосом, що знову нагадав пані Церманедер солодку булочку, повторив те саме іншими словами. Атож, йому справді спала така думка, що швидко переросла в бажання, яке він сподівається здійснити на пожиток собі і своїй родині, якщо тільки пан Гош не захоче мати на цьому продажі надто великого зиску, га-га-га!.. А втім, він не сумнівається, що вони дійдуть згоди і всі будуть задоволені.
Консул Гагенштрем тримався вільно, невимушено, добродушно, по-світському, що не могло не справити враження на пані Перманедер, тим паче, що з галантності він майже тільки до неї і звертався. Він навіть почав докладно обгрунтовувати своє бажання, мало не виправдуючись:
– Мені треба простору, більше простору! – сказав він. – Мій дім на Піщаній… Ви собі не уявляєте, А шановна пані, і ви, пане сенатор, який він став для нас тісний. Часом нам фактично ніде повернутися! Я вже не кажу про гостей… де там! Навіть для родини він фактично затісний. Зберуться Гунеуси, Меллендорфи, родичі мого брата Моріца… І сидимо фактично як оселедці в бочці. То чому б не пожити трохи просторіше, правда ж?
Тон у нього був навіть трохи обурений, а виразом обличчя, жестами він ніби хотів сказати: "Ви повинні мене зрозуміти… Навіщо мені терпіти таку незручність… Це було б по-дурному, якщо людина, слава тобі господи, має змогу влаштуватись краще…"
– Я думав зачекати, – повів він далі, – зачекати, поки Церліні і Бобові не знадобиться помешкання, щоб залишити їм свій дім, а собі підшукати щось більше, але… Ви, мабуть, знаєте, – перебив він сам себе, – що моя

дочка Церліна і Боб, найстарший син мого брата-прокурора, віддавна заручені… Тепер уже й до весілля недалеко… Років зо два, не більше… Вони ще молоді – тим краще! Одне слово, навіщо мені чекати на них і прогавити добру нагоду, якщо вона трапляється? Фактично, в цьому не було б ніякого сенсу…
Усі в кімнаті теж були такої думки, і розмова якийсь час точилася навколо тієї родинної події – майбутнього одруження консулової дочки. Шлюби з розрахунку між двоюрідними братами й сестрами були в місті звичайною річчю і нікого не дивували. Задля ввічливості сенатор спитав про плани молодих. Виявляється, вони вже навіть обміркували весільну подорож… Намірялися поїхати до Рів'єри, в Ніццу і так далі. А чому ж не поїхати, коли їм так хочеться, правда?.. Згадав консул і про менших членів родини – задоволено, ласкаво, хоч часом іронічно здвигаючи плечима. Сам він мав п'ятеро дітей, а його брат Мо– ріц – четверо, і дочок і синів… Так, дякувати богу, всі здорові. Та й, власне, чого б їм не бути здоровими, правда ж? Одне слово, їм ведеться добре. І консул знову вернувся до приросту родини й тісноти в своєму домі…
– А тут – зовсім не те! – сказав він. – Ще тільки за– ходячи сюди, я вже переконався, що цей дім – перлина, справжня перлина, якщо таку велику споруду можна порівняти з перлиною, га-га-га!.. Уже самі ці шпалери… Мушу признатися, шановна пані, ми оце розмовляємо, а я весь час милуюся ними. Справді чарівна кімната! І як подумати, що ви фактично провели тут усе своє життя…
– Так, з деякими перервами, – підтвердила пані Перманедер горловим голосом, до якого вона вдавалася в окремих випадках.
– Так, з перервами, – й собі сказав консул, ввічливо всміхаючись.
Він кинув погляд на сенатора Будденброка й маклера Гоїла, а побачивши, що вони заглибились у розмову, присунув свого стільця до канапи пані Перманедер і нахилився до неї так близько, що його важке сопіння почулося над самим її вухом. Надто чемна, щоб відсунутись чи відвернутися, вона тільки випросталась, скільки було змоги, і, не рухаючись, дивилась на нього згори вниз з-під опущених повік. Але він не помітив, яка напружена, неприродна в неї поза.
– Як то воно буває, шановна пані, – сказав він, – мені здається, що ми з вами колись уже мали торг? Тоді, правда, йшлося… про що, пак? Про якісь ласощі, цукерки, та?.. А тепер про цілий будинок…
Не пригадую, – сказала пані Перманедер, ще дужче витягаючи шию, бо його лице отінилося непристойно, нестерпно близько від неї…
– Не пригадуєте?
– Ні, щиро казати, ніяких цукерок не пригадую. Щось мені мариться про солодку булочку з жирною ковбасою… гидкий сніданок!.. Не пам'ятаю, чи він був мій, чи ваш… Адже минуло стільки часу… А щодо будинку, то це вже справа пана Гоша…
Вона швидко, вдячно позирнула на брата, який помітив її скруту і прийшов на допомогу, чемно спитавши, чи гості не захотіли б насамперед оглянути будинок. Вони радо пристали на пропозицію і тим часом попрощалися з пані Перманедер, висловивши надію, що потім ще раз матимуть приємність… І так далі. Нарешті вони рушили за сенатором до великої їдальні.
Він водив їх угору, вниз, показав кімнати на третьому поверсі, а також ті, що прилягали до коридора на другому, весь перший поверх, навіть кухню й підвал. Не зайшли тільки до конторських приміщень, бо саме був робочий час страхового товариства. У зв'язку з цим згадали про нового директора, і консул Гагенштрем двічі підряд заявив, що то кришталево чесна людина. Сенатор промовчав.

Потім вони перейшли голий садок, укритий підталим снігом, зазирнули до "порталу", вернулися на переднє подвір'я, до пральні, а звідти вузьким брукованим переходом уздовж муру і далі через заднє подвір'я, де ріс дуб, дісталися до флігеля. Все тут було занедбане. Поміж плитами на подвір'ї ріс бур'ян і мох, сходи були розхитані й пощерблені, а котів у більярдній вони майже не потривожили, бо тільки заглянули туди, побоявшись ступати на струхлявілу підлогу.
Консул Гагенштрем був мовчазний – видно, поринув у свої розрахунки й плани.
– Ну так, – водно проказував він байдужим, ухильним тоном, усім своїм виглядом показуючи, що коли господарем тут буде він, усе це, звичайно, стане інакшим. З такою самою міною він хвильку постояв на глиняній долівці льоху і глянув угору на порожнє горище.
– Ну так, – знову проказав він, ворухнув грубу, перетлілу линву з іржавим гаком на кінці, що роками висіла без ужитку, тоді крутнувся на підборі.
– Так, щиро дякую за турботи, пане сенатор. Мабуть, ми все оглянули, – мовив він, і відтоді вже майже не озивався.
Вони швидко вернулися до будинку, в кімнаті з краєвидами, навіть не сівши, попрощалися з пані Перманедер, і Томас Будденброк провів їх сходами вниз через передпокій до виходу. Та як тільки вони попрощалися й вийшли на вулицю, консул Гагенштрем щось сказав своєму супутникові, маклерові Гошу, і між ними відразу зав'язалася жвава розмова…
Сенатор вернувся до кімнати з краєвидами, де й далі біля вікна сиділа пані Перманедер, випростана, сувора; вона товстими спицями плела з чорної вовни сукенку своїй онучці Елізабет і час від часу скоса зазирала у вічко. Томас, заклавши руки в кишені штанів, хвилину мовчки походжав з кутка в куток, тоді сказав:
– Ну, тепер я лишив його маклерові, почекаємо, що з того вийде. Думаю, що він усе купить. Тут буде мешкати, а задні приміщення використає якось інакше…
Вона не подивилася на нього, не змінила постави й не перестала плести: навпаки, спиці у неї в руках заметляли ще швидше.
– О, певне, що купить, усе гамузом купить, – сказала вона, звичайно ж, горловим голосом. – Чого ж йому не купити і прогавити добру нагоду, якщо вона трапляється? Фактично в цьому не було б ніякого сенсу.
І, звівши брови, вона крізь пенсне, яким їй тепер доводилось користуватися під час роботи і яке вона так і не навчилась як слід начіпляти, ще пильніше втупилась у свої спиці, що, тихо подзенькуючи, замиготіли в її руках із дивовижною швидкістю.
Надійшло різдво, перше різдво без пані Елізабет. Вечір двадцять четвертого відсвятковано в сенатора без дам Будденброк із Брайтештрасе і без старих Крегерів; оскільки з родинними днями тепер скінчена, Томас Будденброк не мав ніякого бажання збирати в себе і обдаровувати всіх, хто приходив на свят-вечір до матері. Запрошено тільки пані Перманедер з Ерікою Вайшненк і малою Елізабет, Христіана, монастирську даму Клотільду і мадемуазель Вайхброт, яка й далі відзначала перший день різдва в своїх гаряче напалених кімнатах з неодмінними подарунками, й нещасливими пригодами.
Цього разу не було натовпу убогих, які щороку отримували на Менгштрасе взуття і теплі речі, і не було хору хлопчиків. У салоні просто заспівали "Тиха ніч, свята ніч", потім Тереза Вайхброт якнайвиразніше прочитала різдвяний розділ з біблії замість господині, що не дуже любила такі речі, і всі, півголосом наспівуючи першу строфу з "О ялинко", рушили через анфіладу кімнат до великої зали.

Особливих підстав влаштовувати радісне свято в цих не було. Обличчя не сяяли щастям, розмова не в'язалася. Про що б вони говорили? Приємного на світі було мало. Вони згадали покійну матір, перекинулись словом про недавній продаж будинку, побалакали про світле помешкання, яке пані Перманедер найняла в гарненькому будиночку перед Гольштінською брамою навпроти Липового майдану, про те, що буде, як Гуґо Вайншенк вийде з в'язниці… Тим часом малий Йоганн зіграв на роялі кілька речей, які вивчив з паном Пфюлем, і проакомпанував матері не без помилок, але з почуттям сонату Моцарта. Хлопця хвалили, виціловували, та скоро Іда Юнгман забрала його спати, бо він саме оклигував після якоїсь шлункової недуги і був ще дуже блідий і кволий.
Навіть Христіан, що після сварки в малій їдальні більше не згадував про свої метримоніальні плани і перебував з братом і далі в тих самих стосунках, не вельми для себе почесних, був сьогодні мовчазний і не схильний до жартів. Водячи по кімнаті очима, він, правда, спробував був викликати в присутніх крихту співчуття до своєї "муки" в лівому боці і зарані подався до клубу, звідки повернувся аж на традиційну вечерю… Так помалу свят-вечір минув, чому вони були майже раді.
На початку сімдесят другого року господарство покійної пані Будденброк було зліквідоване. Служниць відпустили, і пані Перманедер подякувала богу, що мамзель Зеверін, яка до останнього дня злісно підривала її авторитет у господарстві, також пішла, забравши привласнені шовкові сукні й білизну. Потім на Менгштрасе приїхали мебльові фургони, і носії почали спорожняти старий будинок. Велику різьблену скриню, позолочені канделябри та інші речі, які припали сенаторові та його дружині, перевезено на Рибальську, Христіан зі своїми меблями перебрався до трикімнатної квартири для одинака неподалік від клубу, а невеличка родина Перманедер-Вайншенк розташувалася в світлому і не без претензій на "аристократизм" обставленому помешканні навпроти Липового майдану. То була невелика, але гарна квартирка. На дверях її, на блискучій мідній табличці, красувався напис: "А. Перманедер-Будденброк, вдова".
Не встиг будинок на Менгштрасе спорожніти, як туди з'явився цілий гурт робітників і почав розбирати флігель, аж курява здіймалася до неба… Садиба остаточно перейшла у володіння консула Гагенштрема. Він купив її, і ця купівля, здавалося, була для нього справою честі, бо, коли панові Гошу надійшла пропозиція з Бремена, він зразу ж накинув ціну, негайно заплатив гроші і почав обертати свою нову посілість у капітал з тією винахідливістю, яка віддавна вже викликала в місті подив і заздрість. Навесні він переїхав з, родиною до великого будинку, лишивши там усе якомога без змін? зроблено тільки деякі дрібні оновлення і вдосконалення, що відповідали духові часу, – наприклад, знято сонетки і по всьому будинку проведено електричні дзвінки… Флігель на той час уже зник без сліду, а на його місці виріс новий, гарний і легкий будинок з фасадом на Пекарську, що весь складався з просторих, високих приміщень для крамниць. Пані Перманедер не раз присягалася своєму братові Томасу, що відтепер ніяка сила на землі не змусить її бодай глянути на батьківський дім. Але дотриматись цієї присяги було просто неможливо, інколи їй доводилось проходити повз швидко й вигідно винайняті крамниці й вітрини заднього будинку чи повз величний шпичастий фасад переднього, де під написом "Dominus providebit" стояло тепер ім'я консула Германа Гагенштрема. І тоді пані Перманедер просто на вулиці, на очах численних перехожих, починала голосно плакати. Вона закидала голову, мов птах, що наміряється заспівати, притискала хусточку до очей, жалібно стогнала, виливаючи в

тому стогоні свій протест і скаргу, і, не зважаючи на перехожих, на вмовляння дочки, обливалася слізьми.
Це все ще був той самий щирий, дитячий плач, що приносив полегкість і вірно служив їй у всіх життєвих бурях і нещастях.

ЧАСТИНА ДЕСЯТА

Розділ перший

Часто, коли на серце йому налягала туга, Томас Будденброк питав себе, що, власне, він являє собою і що дає йому право ставити себе хоч трохи вище за будь-кого з своїх безпретензійних, простодушних, по-міщанському обмежених земляків. Злети фантазії, молодечий ідеалізм давно вже минулися. Жартувати працюючи і працювати жартома, напівповажно, напівіронічно ставитись до своїх марнославних задумів, прагнути до мети, надаючи їй тільки символічного значення, – для таких весело-скептичних компромісів і натхненної половинчастості треба чимало бадьорості, гумору й відваги, а Томас Будденброк почував себе невимовно втомленим і пригніченим.
Те, що йому судилось осягнути, він осяг і добре знав, що давно переступив вершину свого життєвого шляху, якщо взагалі, додавав він про себе, в такому посередньому й буденному житті можна говорити про вершини".
Що ж стосується чисто торговельних справ, то всі вважали, що капітал його дуже зменшився і фірма перебуває в занепаді. А все ж, рахуючи спадок по матері, те, що йому дісталося від продажу будинку на Менгштрасе, та вартість його власної садиби, сенатор мав десь понад шістсот тисяч марок. Проте оборотний капітал уже роками лежав без діла, дріб'язкові операції, на які сенатор нарікав ще під час пепенрадської історії, після збитків, яких він тоді зазнав, не тільки не набули розмаху, а стали ще дріб'язковіші, і тепер, коли після перемоги у війні і вступу міста до митної спілки все ожило і підбадьорилося і навіть нікчемні крамнички за кілька років оберталися в солідні оптові підприємства, фірма "Йоганн Будденброк" стояла на місці, нічим не скориставшися з досягнень часу, і на питання, як ідуть справи, її шеф відмахувався й відповідав:
– Ох, радості мало…
Один його спритний конкурент, близький приятель братів Гагенштремів, зауважив, що роль Томаса Будденброка на біржі стала чисто декоративною, і цей жарт, в якому був натяк на виплекану зовнішність сенатора, захоплено повторювали всі городяни, вважаючи його неперевершеним зразком дотепності.
Та коли праця сенатора на славу давньої фірми, якій він раніше служив так захоплено, була паралізована невдачами і душевною втомою, то його успіхам у громадській діяльності поклали край зовнішні межі, які годі було переступити. Вже давно, відколи його вибрано до сенату, він на цій ниві досяг усього, чого міг досягти. Тепер йому лишилося тільки зберігати своє становище й посади, але вже не було чого завойовувати; лишилося теперішнє, буденна дійсність, та не було вже майбутнього, не було марнославних планів. Щоправда, навряд чи хтось інший на його місці зумів би домогтися такого впливу в міських інституціях, і його ворогам важко було б заперечити, що він "права рука бургомістра". Проте бургомістром Томас Будденброк не міг стати, бо він був купцем, а не вченим, не скінчив гімназії, не був юристом і взагалі не мав академічної освіти. І йому, що з молодих років кожну свою вільну годину використовував на те, щоб почитати історичну й художню літературу, що за своїм духовним і розумовим розвитком, за внутрішньою і зовнішньою культурою почував себе вищим за своє оточення, було дуже прикро, що через брак формальних доказів своєї

освіти він не може зайняти найвищого становища в маленькій державі, де він народився і виріс.
– Які ми були дурні, – сказав він якось своєму товаришеві і шанувальникові Стефанові Кістенмакеру, маючи на увазі під тим "ми" тільки себе, – що так рано пішли до контори і не скінчили школи!
І Стефан Кістенмакер відповів:
– Так, ти правду кажеш!.. А, власне, чому?
Сенатор працював тепер здебільшого за великим письмовим столом з червоного дерева у своєму кабінеті; по-перше, тому, що там ніхто не бачив, як він підпирав рукою голову, заплющував очі й поринав у задуму, а головне, що йому вже несила було дивитися з свого місця біля вікна в конторі, як його компаньйон Фрідріх-Вільгельм Маркус з страхітливою педантичністю наново розкладає на столі своє приладдя і підкручує вуса. Повільна ретельність старого Маркуса з роками обернулася на справжню манію і дивацтво; але останнім часом вона нестерпно дратувала, навіть ображала Томаса Будденброка тому, що він тепер, на свій жах, часто помічав щось подібне в себе. Так, і в ньому, колись такому далекому від будь-якої дріб'язковості, розвинувся своєрідний педантизм, хоч трохи і відмінний від Маркусового, як у людини іншої фізичної будови й іншого психічного складу.
На душі в нього було порожньо, він більше не бачив ніякого цікавого плану, ніякої роботи, вартої того, щоб їй віддатися з радістю і вдоволенням. Але потяг до діяльності, невміння дати відпочинок думкам, активність, що не мала нічого спільного з природженою, витривалою працьовитістю його предків – у нього вона була якась штучна, викликана потребою нервів, властиво, наркотиком, як ті міцні російські цигарки, що їх він без кінця курив, – та активність не зрадила сенатора, навіть посіла ще дужче, ніж будь-коли, опанувала його і стала мукою, розпорошуючи його силу на безліч нічого не вартих вчинків. Його посіли сотні непотрібних дрібниць, що здебільшого зводились до щоденного догляду за будинком і своєю зовнішністю; він їх знуджено відкладав, не міг утримати всі в пам'яті, плутав і витрачав на них надмірно багато роздумів і часу.
Те, що в місті звали його "франтуватістю", виросло до такої міри, що він сам давно вже почав, його соромитись, але відучитися від набутих звичок не мав сили. Вставши після сну, не тривожного, але важкого, не відпочилий як слід, він у халаті заходив до своєї прибиральні, де на нього вже чекав старий перукар Венцель, – була дев'ята година, а колись він уставав набагато раніше, – і гаяв ще добрих півтори години на одягання, поки почував себе готовим почати день і спускався на другий поверх пити чай. Свій туалет сенатор робив так старанно, і черговість окремих процедур – від холодного душу у ванній до тієї хвилини, коли з сурдута злітала остання порошинка, а до вусів востаннє торкалися гарячі щипці, – була визначена так твердо й незмінно, що машинальне повторення належного руху в належну хвилину доводило його до розпачу. А все ж він не міг би вийти з прибиральні, знаючи, що якусь процедуру забув зробити або зробив її похапцем, – боявся, що не почуватиме себе свіжим, спокійним, бездоганним, хоч за якусь годину однаково втрачав те почуття й мусив знову його відновлювати.
Він заощаджував на всьому, на чому лише можна було, не викликаючи зайвих розмов, – тільки не на своєму гардеробі, який він замовляв у найелегантнішого кравця в Гамбурзі і на доповнення якого не шкодував коштів. У його прибиральні були ще одні двері; вели вони не до сусідньої кімнати, як здавалось, а до просторої ніші, де на довгому ряду гаків

висіли напнуті на дерев'яні плічка піджаки, смокінги, сурдути, фраки на всі цори року і на всі види святкувань, а на спинках стільців стосами лежали старанно складені штани. Комод з великим дзеркалом, перед яким громадились гребінці, щітки і масті для волосся, був повний різноманітної білизни, яку сенатор ненастанно міняв, зношував і поповнював…
У тій кімнаті він довго просиджував не тільки вранці, а й перед кожним проханим обідом, засіданням у сенаті, одне слово, завжди, коли треба було з'являтись на люди, навіть перед звичайним обідом удома; де за столом, крім нього, сиділи тільки його дружина, малий Ганно та Іда Юнгман. І коли він виходив з притиральні, свіжа білизна на тілі, бездоганна й сувора елегантність костюма, старанно вмите обличчя, запах брильянтину на вусах і терпко-прохолодний смак зубного еліксиру в роті давали йому почуття вдоволення і готовності, з яким актор; вдало затримувавшись, виходить на сцену… І справді! Існування Томаса Будденброка стало; вже тільки існуванням актора, але такого, чиє життя, аж до найменших, найбуденніших дрібниць, зосередилось на одній ролі; і та роль, за винятком коротких, рідкісних хвилин самотності й спочинку; вимагає від нього ненастанного, виснажливого напруження всіх сил… Цілковита відсутність щирого, палкого зацікавлення, яке б могло захопити йот, духовне збіднення й спустошення – спустошення таке руйнівне; що воно майже весь час тяжіло на серці невиразною тугою, – разом з невблаганним внутрішнім обов'язком і впертим намаганням будь-що приховати свою немічність, не втратити гідності й дотриматись dehors, робили його життя штучним, надуманим, неприродним, обертали кожне його слово, кожен порух, кожен, навіть найменший, вчинок на очах у людей у напружену; виснажливу гру…
У його вдачі з'явились дивні риси; якісь химери, що навіть у нього самого викликали подив і невдоволення. На відміну від людей, що самі не грають ніякої ролі, а прагнуть тільки нишком, непомітно спостерігати інших; він не любив, коли світло було в нього за спиною, не любив лишатися в затінку й дивитися, як інші рухаються, діють у яскравому освітленні Навпаки, він волів, щоб світло сліпило йому очі, а люди, публіка, на яку він мав справляти враження ввічливого співрозмовника, чи енергійного купця й поважного голови фірми, чи громадського оратора, губилася в затінку невиразною масою; Тільки це давало йому почуття відокремленості і впевненості, оте сліпе сп'яніння "грою", з допомогою якої він досягав успіхів. Так поступово саме цю п'янку гру йому стало найлегше витримувати; Коли він, з келихом вина у руці, стояв за столом і, люб'язно всміхаючись, наголошуючи кожен вдалий вислів-вишуканими жестами, веселив і вражав усіх дотепним тостом, то здавався давній Томасом Будденброком, хоч який, був блідий; та куди важче було йому володіти собою в хвилини мовчазної бездіяльності. Тоді йото посідала гнітюча втома, затуманювала очі й відбирала в нього владу над м'язами обличчя і всього тіла. Його опановувало єдине бажання: піддатися тій млявій розпуці, тихенько піти додому й покласти голову на прохолодну подушку.
Пані Перманедер прийшла у неділю вечеряти на Рибальську, сама, без дочки: Еріку також запрошено до сенатора, але вона того дня відвідувала свого чоловіка у в'язниці і, як завжди після таких відвідин, була втомлена й пригноблена, тому лишилася вдома.
Пані Антонія розповідала за столом про Гуго Вайншенка, що був начебто їв дуже пригніченому стані, і радилася з родичами, коли краще подати в сенат прохання про помилування, щоб мати надію на успіх. Після вечері всі троє посідали у вітальні біля круглого столу, над яким висіла велика газова лампа. Герда Будденброк та її зовиця, сидячи одна навпроти одної, вишивали. Герда схилила своє гарне біле обличчя над вишивкою, і її важкі

коси в світлі лампи жевріли вогнем; пані Перманедер, почепивши на ніс пенсне, так криво, що навряд чи воно їй щось помагало, старанно пристібала величезний, прикро червоного кольору атласний бант до малесенького жовтого кошичка. То мав бути іменинний подарунок для якоїсь знайомої. Сенатор, заклавши ногу за ногу, сидів збоку від них у широкому м'якому кріслі в вигнутою спинкою і читав газету, час від часу затягаючись російською цигаркою і випускаючи крізь вуса хмарку диму…
Був теплий літній вечір. Крізь високе відчинене вікно до кімнати лилося вогкувате повітря. Від столу видно було над сірими гостроверхими дахами будинків по той бік вулиці зірки, що визирали з-поміж хмар, які повільно пливли по небу. В квітковій крамничці Іверсена навпроти ще світилося. Далі на тихій вулиці хтось не дуже вправно грав на гармонії – мабуть, котрийсь із наймитів візника Данкварта. Часом тишу порушував гамір. Пройшов, співаючи й пахкаючи люльками, гурт матросів, що, обнявшись і весело розмовляючи, перекочовували з одного підозрілого портового закладу до іншого, ще підозрілішого. Їхні грубі голоси й важка хода стихли в бічній вулиці.
Сенатор поклав газету на стіл, сховав пенсне в кишеню жилета й провів рукою по лобі та по очах.
– Погана, дуже погана газета ці "Вісті", – сказав він. – Я коли читаю її, то завжди згадую, як дід, бувало, казав про несмачну й непоживну страву: "Тільки й того, що язиком помахав…" За три хвилини все переглянеш, і сама тобі нудьга, хоч би щось цікаве…
– Правду кажеш, їй-богу, Томе! – озвалася пані Перманедер, опустивши на коліна свою роботу й глянувши на брата крізь пенсне. – Що в них можна вичитати? Я завжди казала, ще як була молодим, дурним дівчиськом: ці "Міські вісті" – нікчемна газетка! Я також її читаю, бо здебільшого не маю нічого кращого напохваті… Але не так уже й страшенно цікаво дізнатися, що оптовий торговець консул такий-то наміряється справляти срібне весілля. От якби почитати інші часописи, скажімо, "Кенігсберзьку Гартунгову газету" чи "Рейнську газету", то…
Пані Перманедер не договорила. Виголошуючи свої думки про газету, вона взяла її в руки й почала зневажливо перебігати очима по шпальтах. І ось її погляд спинився на коротенькій замітці в чотири-п'ять рядків… Вона заніміла, поправила рукою пенсне, рот її поволі розтулився… Тоді прочитала замітку до кінця і, притиснувши долоні до щік і відставивши лікті, перелякано зойкнула:
– Не може бути!.. Ні!.. Гердо… Томе… Як ти міг пропустити це?.. Жах!.. Бідна Армгард! Що їй довелось пережити…
Герда підвела голову від шитва, а Томас злякано обернувся до сестри. І пані Перманедер, вкрай схвильована, тремтячим горловим голосом, наголошуючи на фатальному змісті кожного слова, прочитала повідомлення з Ростока про те, що вчора вночі землевласник Ральф фон Майбом застрелився з револьвера в кабінеті свого будинку в Пепенраде. "Причиною, мабуть, були фінансові труднощі. Пан фон Майбом залишив дружину і троє дітей".
Дочитавши, пані Перманедер опустила газету на коліна, відкинулась на спинку крісла і мовчки звела на брата й невістку жалібний, розгублений погляд.
Томас Будденброк відвернувся від неї, ще коли вона читала, і дивився крізь розсунуті завіси в темний салон.
– З револьвера? – запитав він після довгої паузи. І, ще трохи помовчавши, спроквола додав, тихо й глузливо: – Аякже, аристократ!..

Потім знову задумався. Швидкість, з якою він пропускав між пальцями кінчики вусів, дивно контрастувала із закляклою непорушністю тьмяного погляду, спрямованого кудись у порожнечу.
Він не слухав сестри, яка вболівала за майбутнє бідолашної Армгард, не помічав, що Герда, не обертаючи голови, пильно й напружено дивиться на нього своїми близько посадженими, карими очима з синюватими тінями в куточках.

Розділ другий

Томас Будденброк ніколи не зважувався глянути й на майбутнє малого Йоганна так само похмуро й безнадійно, як він дивився на решту свого життя. Його спиняв родинний інстинкт, успадкований і прищеплений пієтет до родинної історії, так само до минулої, як і до майбутньої; а крім того, на його думки про сина впливало ласкаве очікування або ж напружена цікавість, що світилася в очах приятелів і знайомих у місті, в сестри, ба навіть у дам Будденброк із Брайтештрасе, коли вони дивилися на Ганно. Сенатор задоволено помічав, що хоч на самого себе він давно махнув рукою, але про свого малого спадкоємця був здатний ще снувати радісні мрії – про його майбутню діловитість, про те, як він невсипущою працею досягне успіхів, сили, багатства й пошани… Так, тільки турбота про сина сповнювала його вичахле, штучне життя теплом, тривогою і надією.
А що, як йому самому на старість, уже коли він піде на спочинок, випаде щастя побачити повернення давніх часів – часів прадіда Ганно? Чи ця надія таки геть неможлива? Він вважав музику своїм ворогом, але чи й справді вона небезпечна? Припустімо, любов хлопця до компонування свідчить про його не зовсім звичайні нахили, – але ж у систематичному навчанні з паном Пфюлем він не надто далеко сягнув. На його музичні нахили безперечно мала вплив мати, і не дивно, що змалку цей вплив переважав. Але тепер уже настала пора, коли батько також матиме нагоду впливати на сина, потроху перетягати його на свій бік і чоловічою рукою нейтралізувати жіночий вплив. І сенатор вирішив не пропускати жодної такої нагоди.
Перед Великоднем одинадцятирічний Ганно так само, як і його товариш, малий граф Мельн, насилу перейшов до четвертого класу з повторним складанням двох іспитів – з арифметики й географії. Вирішено, що далі хлопець учитиметься на реальному відділі, бо ж, зрозуміла річ, він мав стати купцем і шефом фірми. На батькове запитання, чи йому подобається майбутній фах, Ганно несміливо відповідав: "Так" – коротке "так", без жодних пояснень. Сенатор пробував розворушити його, викликати на розмову – і майже завжди надаремне.
Якби сенатор Будденброк мав двох синів, то напевне меншого послав би вчитися – кінчати гімназію і університет. Але фірмі потрібен був наступник, а крім того, сенатор гадав, що робить малому ласку, звільняючи його від нудного й непотрібного навчання грецької мови. Він вважав, що курс реальної гімназії легший і приступніший і що мрійливо-неуважний Ганно, який, бувало, не зразу схоплював пояснення, часто хворів і пропускав уроки, вчитиметься на реальному відділі з меншим напруженням і з кращими успіхами. Якщо малому Йоганнові Будденброку судилося колись стати тим, до чого він був покликаний і чого від нього сподівалися родичі, то для цього насамперед треба було дбати про його не дуже міцний організм: оберігати його від зайвого перевантаження і загартовувати розумним доглядом.
Своїм каштановим, зачесаним на скісний проділ від білого чола волоссям, яке на скронях усе ж таки вперто кучерявилося, довгими темними віями і золотаво-карими очима Йоганн Будденброк, хоч і носив копенгагенський матроський костюмчик, якось дивно вирізнявся на шкільному подвір'ї й на

вулиці серед своїх білявих, сивооких, скандінавського типу товаришів. Останнім часом він дуже виріс, але його ноги в чорних панчохах і руки в зібраних і вистьобаних синіх рукавах були тоненькі й тендітні, як у дівчини, очі, все ще підведені в куточках синюватими тінями, як у його матері, мали вираз сторожкий і несміливий, особливо коли дивилися на когось скоса, уста й далі стискалися сумно, майже скорботно, а коли Ганно, задумавшись, торкався кінчиком язика кутнього зуба, за якого трохи побоювався, так кривилися, що здавалося, ніби він змерз…

Як пояснив доктор Ланггальс, що тепер перебрав на себе всю практику старого доктора Грабова і став домашнім лікарем Будденброків, погане здоров'я і блідість Ганно мали поважну причину, а саме: його організм, на жаль, не виробляв потрібної кількості таких важливих для його діяльності червоних кров'яних тілець. І щоб запобігти цьому лихові, доктор Ланггальс порадив уживати великими дозами один чудодійний засіб – риб'ячий жир, жовтий, густий риб'ячий жир, який двічі на день треба було пити з порцелянової ложечки. За суворим наказом сенатора, Іда Юнгман лагідно, але пильно стежила за неухильним виконанням цієї процедури. Щоправда, спершу Ганно після кожної ложки блював, його шлунок ніяк не хотів змиритися з чудодійним риб'ячим жиром, але потім звик, і коли хлопець відразу після ліків стримував віддих і закусував їх шматком житнього хліба, нудота поволі улягалася.

Усі інші недуги теж були тільки наслідком нестачі червоних кров'яних тілець – "побічні явища", як казав доктор Ланггальс, розглядаючи свої нігті. Але й з цими "побічними явищами" треба було нещадно боротися. Щоб лікувати зуби, пломбувати їх, а часом і виривати, на Млинарській вулиці був доктор Брехт зі своїм Йозефусом; а щоб не болів живіт, існувала на світі рицинова олія, густа, сріблясta чудодійна рицинова олія, яка з ложки прошмигує в горло, мов прудка ящірка, а потім ще цілих три дні, хоч що роби, у роті відчувається її смак і запах… Ох, чого воно все таке нестерпно відразне? Тільки раз – Ганно тоді лежав у ліжку геть хворий, і з серцем у нього було дуже кепсько, – доктор Ланггальс якось знервовано приписав ліки, що справили малому приємність і надзвичайно допомогли: то були таблетки з миш'яком. Потім Ганно часто просив їх, відчуваючи майже потребу в тих маленьких солодких таблетках, що приносили таку радість. Та більше йому тих ліків не давали.

Риб'ячий жир і рицинова олія – чудові засоби, а проте доктор Ланггальс був цілком згодний з сенатором, що вони не зроблять з малого Йоганна дужої, загартованої людини, коли він сам не докладе до цього ніяких зусиль. Існували ще, наприклад, фізкультурні ігри, які влітку щотижня влаштовував на Замковому полі учитель фізкультури Фріче і на яких міські хлопці мали нагоду показувати і розвивати відвагу, силу, спритність і винахідливість. Але, хоч батько й гнівався, Ганно виявляв до цих здорових розваг тільки відразу – мовчазну, стриману, майже зарозумілу відразу… Чому він не спілкується з своїми однокласниками й однолітками, з якими йому доведеться разом жити й працювати? Чому весь час водиться тільки з тим невмиваним Каєм? Той, правда непогана дитина, але все ж таки є в ньому щось непевне. І навряд чи в майбутньому це буде відповідний товариш для Ганно. Кожен хлопець повинен з самого початку якось здобувати довіру й повагу оточення, серед якого він зростає і від думки якого залежатиме все життя. Ось хоча б узяти синів консула Гагенштрема – хлопці хоч куди, одному чотирнадцять, другому дванадцять років, здорові, дужі, веселі. Вони влаштовували в навколишніх гаях справжні баталії навкулачки, в школі були найкращі спортсмени, плавали, мов тюлені, курили сигари і завжди були готові щось устругнути. Їх боялися, любили й шанували. Їхні кузени,

двоє синів прокурора доктора Моріца Гагенштрема, навпаки, були тендітніші й не такі буйні, зате вирізнялися розумовими здібностями і були взірцевими учнями, марнославними, улесливими, тихими, пильними, уважними – і аж горіли жадобою діставати найкращі оцінки й бути першими. Вони й мали найкращі оцінки і викликали повагу в дурніших та ледачіших учнів. А яку думку про Ганно могли скласти його товариші, вже не кажучи про вчителів? Він був дуже посередній учень, та ще й слабак, що уникав усього, де треба було виявити бодай трохи відваги, сили і спритності. І коли сенатор, прямуючи до своєї прибиральні, поминав "балкон" на третьому поверсі, куди виходили двері з трьох кімнат, – середню з. них віддано Ганно, відколи він став надто великий, щоб спати з Ідою Юнгман, – то завжди чув або звуки фісгармонії, або притишений, таємничий голос Кая, що розповідав якусь історію…
Щодо Кая, то він уникав фізкультурних ігор тому, що не любив дисципліни й порядку, яких там треба було дотримуватись.
– Ні, Ганно, – казав він, – я не, піду. А ти? Хай їм дідько! Там ніколи не можна робити того, що хочеться.
Такі вислови, як "хай їм дідько", він переймав від свого батька.
А Ганно відповідав:
– Якби від того Фріче не так тхнуло потом і пивом, то ще б можна було подумати… Цур їм, Каю, розповідай далі. Ти ж бо ще не скінчив про той перстень, що знайшов у болоті…
– Гаразд, – казав Кай, – та коли я кивну, ти починай грати.
І Кай розповідав далі.
Якщо вірити йому, то він недавно душної ночі опинився в чужій, незнайомій місцевості і зсунувся слизьким схилом у глибочезне урвище, на дні якого в тьмяному питлі миготливих блудних вогників побачив чорне болото. З нього, глухо хлюпаючи, ненастанно, здіймалися блискучі, мов срібло, бульки. Але одна булька, що весь час з'являлася й лопалась неподалік від берега, мала форму персня, і, добре намордувавшись, наражаючись на небезпеку, Кай нарешті схопив її рукою. Булька не лопнула, а обернулася в гладеньку, тверду каблучку й надяглась йому на палець. Потім він, непохитно вірячи в чудодійні властивості персня, з його допомогою виліз на стрімку, слизьку кручу і неподалік у червоному тумані побачив чорний, огорнений мертвою тишею замок. Його з усіх боків пильно охороняла сторожа. А проте Кай добувся до замку і, знову ж таки з допомогою персня, зняв лихі чари з його бранців і випустив їх на волю…
Щоразу, коли дія досягала особливого напруження, Ганно брав на фісгармонії кілька прегарних акордів… Часом вони ставили Каєві оповідання з музичним супроводом Ганно в ляльковому театрі – якщо тільки в них не траплялися місця, непридатні для сценічного відтворення… А фізкультурні ігри Ганно відвідував лише з категоричного, суворого батькового наказу; тоді Кай і собі йшов із ним.
Те саме було з катанням на ковзанах узимку і купанням улітку в дерев'яному басейні пана Асмусена біля річки…
– Купатися! Плавати! – казав доктор Ланггальс. – Хлопцеві треба купатися й плавати!
І сенатор був цілком згоден з ним. Та Ганно, як тільки була змога, ухилявся від купання, а також катання на ковзанах і фізкультурних ігор, насамперед тому, що сини консула Гагенштрема, які відзначалися в усіх цих розвагах, чіплялися до нього і, хоч мешкали в бабусиному будинку, не пропускали жодної нагоди похизуватися своєю силою, принизити й помучити його. Вони щипали й висміювали Ганно на Замковому полі, штовхали його в брудні купи снігу на ковзанці, з погрозами кидались до нього в басейні…

Ганно не пробував тікати, що, зрештою, не дуже йому й помогло б. Він, опустивши тонкі, як у дівчинки, руки, стояв до пояса в каламутній воді, на поверхні якої місцями плавала ряска, і, насупивши брови, ледь скрививши уста, дивився спідлоба, як вони дужими стрибками, розбризкуючи воду, наближалися до нього, певні своєї здобичі. Гагенштреми хапали Ганно своїми м'язистими руками, занурювали у воду і тримали так довго, що він устигав добре наковтатися брудної води, а потім ще не одну хвилину відсапувався, хапаючи ротом повітря… Тільки єдиний раз за нього знайшлось кому трохи помститися. Якось після обіду Гагенштреми саме тримали Ганно під водою, коли раптом один із них зойкнув з люті і болю і задер догори свою товсту ногу, з якої великими краплями скапувала кров. А біля нього виринув з води граф Мельн, що якимось способом розжився грошей на квиток, непомітно підплив під водою і вкусив Гагенштрема за ногу – вгородив у неї всі зуби, як розлючене щеня. Його блакитні очі блискали крізь мокрий рудавий чуб, що спадав на обличчя… Ох і, перепало ж за той вчинок малому графові! З басейну він виліз з полатаними боками. Зате й дужий син консула Гагенштрема добре шкутильгав, ідучи додому…

Поживні засоби й різноманітні фізичні вправи – ось до чого зводилось дбайливе піклування сенатора Будденброка про синове здоров'я. Але не менше дбав він і про духовний розвиток хлопця: намагався впливати на нього, збагачувати враженнями з практичного світу, для якого той був призначений.

Він почав помалу привчати Ганно до його майбутньої діяльності, брав його з собою в гавань, щоб той слухав, як він коло пристані розмовляв з робітниками мішаною датсько-нижньонімецькою говіркою, як радився з службовцями в тісних темних конторах комор або надворі давав вказівки вантажникам, що, глухо, протягло перегукуючись, витягали на горище мішки з зерном… Для самого Томаса Будденброка з дитинства не було кращого й цікавішого місця за цей куточок гавані між кораблями, повітками й коморами, де тхнуло маслом, рибою, водою, смолою і змащеним залізом; а що син не виявляв ані радості, ані зацікавлення, то треба було ці почуття в нього розбудити…

– Як звуться кораблі, що курсують до Копенгагена?

– "Наяда"… "Гальмштадт"… "Фрідеріка Евердік"…

– Ну, добре, що ти хоч ці назви запам'ятав, синку, все-таки щось знаєш. Потім запам'ятаєш і всі інші… Он серед тих робітників, що витягають мішки, багато хто має таке ім'я, як і ти, бо їх охрещено на честь твого діда. А серед їхніх дітей часто зустрічається моє ім'я… І мамине також… Ми їм щороку робимо якісь невеличкі подарунки… А он ту комору ми поминемо, не будемо заходити в розмову з робітниками, нам з ними немає про що говорити – то конкурент…

– Підеш зі мною, Ганно? – спитав іншого разу сенатор. – Ми спускаємо сьогодні на воду нове судно, Я маю охрестити його… Хочеш побачити?

І Ганно сказав, що хоче. Він пішов з батьком, вислухав його промову перед спуском, побачив, як він розбив об праву пляшку шампанського, байдужим оком простежив, як корабель по змащеному зеленим милом похилому помосту зсунувся в спінену воду…

У певні дні року, скажімо, вербної неділі, коли відбувалася конфірмація, чи на Новий рік, сенатор Будденброк їздив з візитами до тих людей, з якими зустрічався в товаристві, а що його дружина в таких випадках воліла залишатись удома, посилаючись на знервованість або на мігрень, то він запрошував із собою сина. І Ганно знову казав, що хоче їхати. Він слухняно вмощувався до батька в карету, а потім мовчки сидів біля нього в чужих вітальнях і нишком спостерігав, як вільно, тактовно і як по-

різному, зважуючи найменші відтінки, вмів батько триматися з людьми. Він помітив, що коли комендант округу, підполковник фон Рінлінген, прощаючись, запевнив батька, що вважає їхній візит за велику для себе честь, той: з удаваним переляком торкнувся його плеча, як в іншому місці майже такі слова він вислухав спокійно й поважно, а ще в іншому відхилив їх іронічно перебільшеним компліментом… І все це бездоганними фразами і з бездоганними жестами, явно прагнучи викликати в сина захват і навчити його таких манер.

Проте малий Ганно бачив більше, ніж йому належало; його несміливі, золотаво-карі, підведені синіми тінями очі вміли надто добре спостерігати. Він бачив не тільки впевнену люб'язність батька, що так на всіх діяла, а із дивною проникливістю, болісною для нього самого, помічав, як страшенно важко батькові вдавати ту люб'язність. Секатор після кожного візиту ставав блідіший, ще скупіший на слова. Заплющивши очі з почервонілими повіками, він мовчки сидів у кутку карети, і серце Ганно сповнювалось жахом, коли він бачив, як на порозі наступного будинку батькове обличчя знову вкривала маска, а в рухах його змученого тіла раптом з'являлася пружність… Спілкування людей – їхні манери, розмови, поведінку, дії і вчинки – малий Йоганн уявляв собі не як наївний, природний, напівсвідомий захист практичних інтересів, що збігаються з інтересами друзів і суперечать інтересам конкурентів, а як своєрідну самоціль, вироблене зусилля, де має значення не щирий, природний внутрішній порух, а неймовірно важка, виснажлива віртуозність постави й жестів. І на думку, що від нього чекають у майбутньому таких виступів перед людьми, що й йому самому доведеться щось робити й говорити під гнітом чужих поглядів, Ганно мимоволі заплющував очі, здригаючись від страху й огиди…

Ох, не таке враження на сина сподівався справити своїми візитами Томас Будденброк! Усі його думки були спрямовані на одне: виховати в Ганно невимушеність, рішучість і простий погляд на практичне життя.

– Ти, видно, любиш гарно пожити, – казав він, коли Ганно просив після обіду ще одну порцію солодкого або півчашки кави. – Отже, тобі треба стати добрим купцем і заробляти багато грошей! Хочеш?

І малий Йоганн відповідав;

– Так.

Часом, коли в сенатора обідала вся родина і тітка Антонія або дядько Христіан за давньою звичкою починали жартувати з сердешної Клотільди, передражнювати її протяглу, покірно-лагідну мову, Ганно, випивши міцнішого, ніж звичайно, вина, також переймав їхній тон і звертався до тітки Клотільди з якимось глузливим зауваженням. Тоді Томас Будденброк сміявся – голосно, щиро, весело, майже вдячно, як людина, що їй випала величезна втіха; він навіть приєднувався до сина і також дражнив бідну родичку, хоч давно вже кинув цей тон у розмові з нею. Надто легко й безпечно було показувати свою перевагу над обмеженою, покірною, худою і завжди голодною Клотільдою, тож хоч які невинні були ті жарти, вони здавалися сенаторові підлими. З огидою, з розпачливою огидою, такою чужою його педантичній натурі в буденному практичному житті, він раз по раз вертався до думки, якої не здатен був спекатись: як можна розуміти становище, бачити його наскрізь, а все-таки безсоромно використовувати його?.. Але ж безсоромне використання будь-якого становища, заспокоював віл сам себе, і є життєздатністю!

Ох, якою втіхою, якою радісною надією сповнювали серце сенатора найменші ознаки тієї життєздатності в малому Йоганнові!

Розділ третій

За останній час Будденброки відвикли від далеких літніх подорожей, раніше майже обов'язкових, і навіть як торішньої весни Герда заявила про своє бажання відвідати старого батька в Амстердамі й після довгої перерви заграти з ним кілька дуетів, сенатор досить сухо дав свою згоду. Зате пані Будденброк щороку на літні канікули виїздила з малим Йоганном та Ідою Юнгман до Травемюнде з огляду на синове здоров'я…

Канікули над морем! Чи може хто збагнути, яке то щастя? Після нудної, гнітючої одноманітності незчисленних шкільних днів цілий місяць спокійної, безтурботної самоти, напоєної духом водоростей і шумом лагідного прибою… Цілий місяць! На початку безкраїй, неосяжний термін! Неможливо повірити, що він колись скінчиться, а говорити про це – просто блюзнірство! Малий Йоганн ніколи не міг збагнути, як той чи інший учитель на останньому уроці наважується сказати: "Після канікул продовжимо і перейдемо до…" Після канікул! І ніби аж радий цьому, незрозумілий чоловік у витертому сурдуті! Після канікул! Яка безглузда думка! Хіба все, що лежало за тими чотирма тижнями, не тонуло в безмежно далекій сірій імлі? Як приємно першого ж ранку після отримання табеля в гімназії – вже байдуже, чи там кращі оцінки, чи гірші, – і після їзди в перевантаженій кареті прокинутись в одному з двох швейцарських будиночків, з'єднаних довгим переходом, що стоять на одній лінії з кондитерською і головним будинком курорту. Його будило якесь невиразне почуття щастя, що розливалося по всьому тілу й стискало серце… Він розплющував очі й жадібним, блаженним поглядом окидав чисту кімнатку, обставлену в давньофранконському стилі… Секунда сонного, солодкого збентеження – і все стає на своє місце: він у Травемюнде, на чотири тижні в Травемюнде! Він нерухомо лежав на спині у вузенькому дерев'яному ліжку, застеленому незвичайно тонкими і м'якими від довгого вжитку простиралами, і тільки час від часу знов заплющував очі, почуваючи, як його груди з кожним глибоким, повільним віддихом здригаються від щастя й хвилювання.

Кімнату заливає жовтаве сонячне світло, що пробивається крізь смугасті завіси, а навколо ще залягає тиша, Іда Юнгман і мама сплять. Нічого не чутно, крім рівномірного, спокійного шурхоту, – то садівник вирівнює граблями жорству на доріжках. Та ще гуде муха, б'ючись у шибку за завісою і виписуючи на ній довгі кривулясті тіні… Тиша! Самий тільки шурхіт грабель і монотонне дзижчання! Цей дивовижний, майже нічим не порушуваний спокій відразу ж сповнює малого Йоганна чудесним почуттям миру, ладу й самоти, що панують на його улюбленому курорті. Ні, сюди вже, слава богу, не з'явиться жоден з тих витертих сурдутів, що втілює в собі граматику і правило трьох, – адже життя тут коштує досить дорого…

Нестримна радість примушує Ганно схопитися з ліжка. Він босоніж підбігає до вікна, піднімає завісу, відчиняє одну половинку, відщепнувши пофарбовану в білий колір защіпку, і стежить поглядом за мухою, що летить над посипаною жорствою доріжкою і трояндовими кущами курортного парку. На естраді для оркестру навпроти швейцарських будиночків, оточеній півколом букшпанових кущів, ще порожньо й тихо. Під блідим, запнутим білястою імлою небом простягається лука, праворуч від неї височить маяк. Трава на луці низенька. А місцями її зовсім немає. Далі починаються прибережні зарості. За ними вже йде смуга піску, де видніє рядок маленьких приватних павільйонів і плетених кабінок, звернених до моря. А он і воно, море, мирне, осяяне бляклим ранковим світлом, усе в. зелених і блакитних смугах, то гладеньке, то збрижене. Між пофарбованих у червоний колір бочок, що позначають фарватер, пливе корабель з Копенгагена, і не треба знати, як той корабель зветься: чи "Наяда", чи "Фрідеріка Евердік". Ганно Будденброк знов з тихою радістю глибоко вдихає запашне повітря, що пливе

з моря. З моря! Він вітає його ніжним поглядом, сповненим вдячності і мовчазної любові.
І ось починається день, перший із тих мізерних двадцяти восьми днів, що спочатку здаються вічним раюванням, а як тільки мине перший тиждень – летять до розпачу швидко… Снідають вони на балконі або під розлогим каштаном біля дитячого майданчика, де висить велика гойдалка, і все – запах нашвидкуруч випраної скатертини, яку кельнер розстеляє на столику, серветки з шовкового паперу, інший, незвичний хліб, і навіть те, що тут яйця їдять не кістяними ложечками, як удома, а просто чайними, та ще й з металевих чарочок, – усе це захоплює малого Йоганна.
А потім наставало вільне життя, гарно, необтяжливо-розплановане, чудове дозвілля, нескаламучене і безтурботне. До полудня, поки оркестр виконував ранкову програму, Ганно лежав біля плетених кабінок, пестливо, замріяно пересипаючи м'який пісок, що не бруднить рук, і погляд його легко, невтомно ширяв у зелено-блакитному безмірі, з якого вільно, без перешкод, з лагідним шепотом прилітав свіжий, буйний, запашний легіт; від нього гуло у вухах, туманіло в голові, мозок п'янів і зникало почуття часу, місця – всього, що має межі.. Тоді купання, куди приємніше, ніж у басейні Асмусена, бо тут не було ряски, тільки ясно-зелена, кришталево чиста вода, що піниться, коли її збуриш, замість слизьких дощок підошви лоскотав хвилястий пісок на дні, і сини консула Гагенштрема були далеко, дуже далеко – десь у Норвегії або в Тіролі. Консул любив їздити влітку в далекі мандрівки, – а чому ж не поїхати, правда ж?.. Після купання, щоб зігрітися, – прогулянка до "Чаїного каменя" або до "Морського храму", перекуска біля плетеної кабіни… А там уже й час вертатися назад до кімнати, щоб устигнути з годинку відпочити і переодягтися перед обідом.
За табльдотом завжди було весело. Курорт саме переживав пору свого розквіту, велику їдальню заповнювало багато людей, серед них чимало друзів і знайомих Будденброків, а також гамбуржці, навіть англійці й росіяни. Біля гарно прибраного столика одягнений у чорне чоловік насипав суп з блискучої срібної миски. Обід складався з чотирьох страв – смачніших і гостріших, принаймні якось святковіше приготованих, ніж удома.? багатьох місцях за довгими столами пили шампанське. Часто, щоб трохи розважитись і після обіду пограти в рулетку, приїздили з міста добродії, що не хотіли цілий тиждень виснажувати себе роботою: консул Петер Дельман, який лишав удома дочку і на всю залу розповідав місцевою говіркою такі фривольні історії, що гамбурзькі дами аж захлиналися зі сміху й просили його бодай на хвилинку замовкнути; старий начальник поліції, сенатор доктор Кремер, дядько Христіак і його шкільний товариш сенатор Гізеке, що з'являвся також без родини і завжди платив за Христіана Будденброка… Потім, коли дорослі під звуки музики вили каву на терасі кондитерської, Ганно сидів на стільці перед естрадою і невтомно слухав… Після обіду теж було чимало розваг. У курортному парку був тир, а праворуч від швейцарських будиночків – стайні з кіньми, вислюками, а також коровами, чиє тепле, піняве, пахуче молоко давали гостям на підвечірок. Можна було прогулятися до містечка вздовж Першої лінії, а звідти переплисти човном на "Привал", де на березі траплявся бурштин, зіграти на дитячому майданчику партію в крокет або сісти на лавці на зарослому лісом пагорбі за готелем, де висів великий дзвін, що скликав гостей на обід, і послухати Ідине читання… Та все ж найрозумніше було вернутися на море і аж до присмерку сидіти в кінці молу, обличчям до обрію, махати хусточкою великим кораблям, що пропливали повз берег, і слухати, як хвильки з тихим плескотом розбиваються об каміння внизу. І вся навколишня далечінь сповнена була ніжного, чудесного шуму, який щось

лагідно нашіптував малому Йоганнові, і він аж очі заплющував з величезної втіхи. Нарешті лунав голос Іди Юнгман:
– Ходи, любий мій, пора вечеряти. До смерті застудишся, якщо тут заснеш…
О, як спокійно, бездоганно працювало серце Ганно, коли він повертався від моря! А після вечері з молоком або темним солодовим пивом у себе в кімнаті – його мати вечеряла пізніше, на заскленій веранді кургауза, в більшому товаристві, – він, ледве торкнувшись благеньких простирал, під приглушені звуки вечірнього концерту западав у сон, без страхів, без гарячки, і серце його билося так само рівно й спокійно…
У неділю сенатор, як і інші чоловіки, що їх протягом тижня справи тримали в місті, приїздив до родини й лишався до понеділка. І хоч того дня на обід подавали морозиво й шампанське, а надвечір влаштовували прогулянки берегом на віслюках або морем на вітрильниках, малий Йоганн не дуже любив неділі. Спокійне, замкнуте життя курорту порушувалось. Юрми городян, що не вельми пасували до цього місця, "мухи-одноденки з середніх кіл", як їх з добродушною зневагою називала Іда Юнгман, заповнювали після обіду курортний парк і пляж, пили каву, слухали музику, купалися, і Ганно, якби міг, перечекав би в кімнаті, поки спаде хвиля святково вбраних порушників спокою… Він радів, коли в понеділок уранці все знов верталося до узвичаєного порядку, коли вже над ним не було батькового нагляд, його очей, від яких він був віддалений протягом шести днів і які – Ганно добре відчував – критично й допитливо стежили за ним у. неділю…
Минало два тижні, і Ганно казав сам собі й запевняв кожного, – хто хотів його слухати, що тепер лишилося ще стільки часу, як цілі передріздвяні канікули. Але це було облудна втіха, бо час, дійшовши до середини, дані збігав швидко, так страхітливо швидко, що хотілося чіплятися за кожну годину, щоб якось затримати її, розтягувати кожен віддих, який сповнював груди морським повітрям, щоб легковажно не змарнувати жодної хвилини щастя.
Проте час летів нестримно: дощові дні чергувалися з ясними, вітер з суходолу – з морським вітром, після тихої непорушної спеки ревли бурі, що облягали море і, здавалося, не могли вже відірватися від нього. Бували дні, коли північно-східний вітер наганяв повну бухту чорно-зелених хвиль, вони вкривали берег водоростями, черепашками й медузами і добиралися аж до павільйонів. Тоді, скільки око сягало, каламутне, розбурхане море було біле від піни… Величезні, потужні вали котилися один за одним з невблаганним, моторошним спокоєм, велично кланялись темно-зеленими, з металевим полиском гребенями і, ревучи, розбризкуючись, вишумовуючи, гуркочучи, опадали на пісок… А бували й такі дні, коли західний вітер відгонив хвилі від берега, широкою смугою відслоняючи дрібно покарбоване піщане дно й довгі відроги. Небо; земля й вода зливалися в одне, згори безперестанку періщив густий дощ, вітер, налітаючи, підхоплював його, кидав у вікна, й по шибках спливали не краплі, а цілі потоки, крізь які годі було щось побачити. Тоді Ганно переважно сидів у курзалі біля піаніно, щоправда, трохи розбитого нескінченними вальсами й екосезами; на ньому не вдавалося так гарно імпровізувати, як на роялі вдома, але його приглушений деренчливий тон часом давав цікавий ефект… А потім знов наставали інші дні, лагідні, блакитні, безвітряні, млосно-гарячі, знов у теплому повітрі над лукою біля маяка дзижчали сині мухи, а море, тихе й гладеньке, мов дзеркало, застигало непорушно. Коли до кінця залишалося три дні, Ганно казав собі і пояснював кожному, що має ще стільки часу, як цілі канікули на зелені свята. Та хоч які непомильні були ці обрахунки, він сам їм не вірив і в душі давно вже переконувався, що чоловік у

витертому сурдуті мав слушність: чотири тижні скінчаться, і доведеться знов починати з того місця, на чому вони зупинилися, й переходити до…
І ось уже настає день від'їзду. Навантажена карета стоїть перед кургаузом. Рано-вранці Ганно попрощався з морелі і з пляжем, а тепер прощається з кельнерами, що вже отримали пайові, з естрадою, грядками троянд і взагалі з літом. Карета рушає в дорогу, і весь готельний персонал кланяється їй услід.
Бона поминає алею, що веде до містечка, й котиться вздовж Першої лінії…
Ганно уткнувся головою в куток карети і повз Іду Юнгман, що сидить навпроти бадьора, сивоголова, кістлява, дивиться у вікно. Ранкове небо облягли білясті хмари, і вітер швидко жене по річці дрібні брижі. Часом у шибку порощать краплі дощу. В кіпці Першої лінії рибалки сидять коло дверей своїх будиночків і латають сіті. Босі діти збігаються з усіх боків подивитись на карету. Їм добре – вони лишаються тут…
Коли карета минає останні будиночки, Ганно вихиляється, щоб ще раз побачити маяк; тоді відкидається на спинку й заплющує очі.
– На те літо знов приїдемо, серденько, – пробує втішити його Іда Юнгман своїм низьким голосом.
Бракувало ще тільки цих слів: його підборіддя починає тремтіти, і з-під довгих вій викочуються сльози.
Обличчя й руки Ганно засмагли від морського повітря; та всі сподіванки, що відпочинок на узбережжі загартує його, додасть йому сили, енергії, бадьорості й стійкості, були даремні; він не міг не усвідомлювати цієї гіркої правди. За ці чотири тижні його серце, втихомирене і сповнене глибокого захвату перед морем, стало ще м'якше, чутливіше, мрійливіше і вразливіше; тепер він втрачає мужність від самої думки про пана Тітге і правило трьох, про історичні дати й граматичні правила, які треба вчити напам'ять, про підручники, закинуті з розпачливою легковажністю, про марні спроби втекти від шкільних прикрощів у глибокий сон, про щоденний страх перед уроками, про катастрофи, що там чекають на нього, про зловорожих Гагенштремів і про ті вимоги, які перед ним ставить батько. Та потім свіже вранішнє повітря, їзда по мокрій колії дороги під щебет пташок трохи підбадьорюють його. Він починає думати про швидку зустріч з Каєм, про пана Пфюля і уроки музики, про рояль і фісгармонію. Зрештою, завтра неділя, та й перший день у школі післязавтра ще не страшний. Ох, у черевиках лишилося трохи морського піску… Треба попросити старого Гроблебена, щоб від його не витрушував… Хай собі знов усе буде, як було: і витерті сурдути, і Гагенштреми, і все інше. А того, що він має, ніхто в нього не відніме. Коли на нього все те навалиться, він думатиме про море, і самої лише коротенької згадки про плюскіт хвильок, які серед вечірньої тиші набігають з таємничої, заснулої далини і розбиваються об мол, вистачить, щоб утішити його і зробити нечутливим до життєвих прикрощів…
А ось і порон, Ізраельсдорфська алея, Єрусалимська гора, Замкове поле. Карета заїздить у міську браму, праворуч від якої здіймаються мури в'язниці, де сидить дядько Вайншенк, і котиться по Замковій, через Коберг, поминає Брайтештрасе і, гальмуючи, спускається стрімкою Рибальською… Ось уже й червоний фасад з білими каріатидами; вони з гарячої вулиці заходять у прохолодний кам'яний вестибюль, і з контори, з пером у руці, назустріч їм поспішає сенатор.
І поволі, поволі, потайки плачучи, малий Йоганн знов звикає жити без моря, боятися і страшенно нудитись, вічно остерігатись Гагенштремів і втішатися товариством Кая та музикою пана Пфюля.
Дами Будденброк із Брайтештрасе й тітка Клотільда, тільки-но побачивши його, зразу ж запитують, як йому подобається школа після канікул, –

запитують, добре знаючи, що в нього на серці, лукаво підморгуючи, з дивовижною зарозумілістю дорослих, які до всього, що стосується дітей, ставляться жартома й легковажно, – і йому доводиться відповідати.
Через три або чотири дні після повернення в місто на Рибальській з'являється домашній лікар, доктор Ланггальс, щоб побачити, які наслідки дало море. По довгій параді з матір'ю кличуть Ганно і наказують йому роздягтися по пояс, щоб зробити докладний. огляд – визначити status presens[73], як каже доктор Ланггальс, розглядаючи свої нігті. Він обмацує кволі м'язи Ганно, міряє грудну клітку, вислухує серце, випитує про всі функції організму і нарешті бере голкою з його тоненької руки краплю крові, щоб удома зробити аналіз; видно, він знов не дуже задоволений своїм пацієнтом.
– Ми трохи засмагли, – каже він, однією рукою, чорною, волохатою, обіймаючи Ганно, а другу поклавши йому на плече і дивлячись на пані Будденброк та Іду Юнгман, – але вигляд у нас і далі сумний.
– Він тужить за морем, – пояснює мати.
– Еге ж, еге ж… Отже, тобі так подобається на морі? – питає доктор Ланггальс і дивиться в обличчя Ганно своїми жіночими очима…
Ганно блідне. Що означає це питання, на яке доктор Ланггальс нібито чекає відповіді? В ньому прокидається божевільна, фантастична надія, підтримувана хлоп'ячою вірою, що, всупереч усім витертим сурдутам на світі, для бога немає нічого неможливого.
– Так, – вимовляє він, не зводячи з лікаря широко розплющених очей.
Але доктор Ланггальс, питаючи так, виявляється, не мав на думці нічого особливого.
– Ну що ж, наслідки купання й чистого повітря ще будуть… неодмінно будуть! – каже він, поплескуючи малого Йоганна по плечу, відсторонює його і, кивнувши пані Будденброк та Іді Юнгман – зверхньо, доброзичливо й підбадьорливо, як і годиться лікареві, якого слухають, затамувавши віддих, – підводиться. Консультація закінчена…
Найбільше співчуття його туга за морем, рана, що так повільно гоїлась і знов починала кривавити від найменшого дотику жорстоких буднів, викликала в тітки Антонії, яка з видимою втіхою слухала його розповіді про життя в Травемюнде і від щирого серця приєднувалась до його захопленого славослів'я.
– Так, Ганно, – казала вона, – ніде правди діти, Травемюнде – чудове місце! Віриш мені: я поки й жива буду, з радістю згадуватиму про одне літо, яке я пробула там іще молодим, дурним дівчиськом. Я зупинилася в людей, яких я любила і які, здається, мене любили, бо ж я тоді була гарненька вітрогонка, майже завжди весела, – тепер, на старість, я можу це сказати. То були порядні люди, щоб ти знав, чесні, щирі, відверті, а до того ж такі розумні, освічені, натхненні – я вже таких ніколи більше не зустрічала. Атож, спілкуватися з ними було надзвичайно цікаво. Від них я набралася поглядів і знань на ціле життя, і якби не стали на заваді всякі події… ну, як буває в житті… то я, недотепа, могла б ще там багато чого почерпнути. Хочеш знати, яка я тоді була дурна? Намагалася з медуз наробити барвистих зірок! Набирала їх повну хусточку, приносила додому й розкладала на балконі, щоб вони висохли… Думала, що з них вийдуть зірки! Аякже! Прийдеш глянути, а там тільки велика мокра пляма, і тхне гнилими водоростями…
Розділ четвертий
На початку 1873 року сенат задовольнив прохання Гуго Вайншенка про помилування, і колишнього директора випущено на волю за півроку до закінчення терміну.

Якби пані Перманедер була щира, то призналася б. що ця подія не вельми її втішила і що вона воліла б, аби все й далі лишилося так, як було. Вона мирно жила собі з дочкою й онукою на Липовому майдані і ходила в гості до брата на Рибальську та до своєї пансіонської приятельки Армгард фон Майбом, у дівоцтві фон Шіллінг, яка після смерті чоловіка також переселилася в місто. Пані Перманедер давно переконалася, що поза мурами рідного міста їй, властиво, ніде не було б добре. Пам'ятаючи свій мюнхенський досвід, а також боячись за шлунок, що з роками став ще слабіший та подразливіший, і відчуваючи дедалі більший потяг до спокійного життя, вона не мала аніякісінького бажання переїздити на старість в якесь місто своєї об'єднаної батьківщини або ще, крий боже, за кордон.
– Люба дитино, – звернулась вона якось до своєї дочки, – я мушу тебе про щось запитати, про щось дуже важливе!.. Чи ти ще й далі всім серцем любиш свого чоловіка? Так любиш, що разом з дитиною подалася б за ним, хоч би куди закинула його доля? Бо лишатися тут йому, на жаль, ніяк не випадає.
А оскільки Еріка Вайншенк, у дівоцтві Грюнліх, умиваючись слізьми, які могли означати що завгодно, відповіла, згідно з своїм обов'язком, точнісінько так, як колись за подібних обставин у гамбурзькій віллі відповіла батькові сама Тоні, то вони почали звикати до думки про можливе розлучення…
День, коли пані Перманедер у закритій кареті забрала свого зятя з в'язниці, був майже такий сльотливий, як і тоді, коли його садовили. Вона привезла його до свого помешкання на Липовому майдані. Розгублено і збентежено привітавшись з дружиною і дитиною, Гуго Вайншенк, сивий, пригнічений, пішов у приготовану йому кімнату. Він сидів там цілими днями, з ранку до вечора курячи сигари, не зважуючись вийти на вулицю і здебільшого навіть їв окремо від родини.
В'язничне життя не могло підірвати здоров'я Гуго Вайншенка, бо організм він мав залізний. А все ж справи його були кепські. Страшно було дивитися, як зломило цього чоловіка громадське приниження, судовий вирок і трирічне ув'язнений. А він же, мабуть, не вчинив нічого такого, чого б не робили день у день, і то з чистим сумлінням, більшість його колег. І коли б його не спіймали, він, безперечно, й далі ходив би, високо тримаючи голову і не почуваючи за собою ніякого гріха. На суді він запевняв, що й сам був щиро переконаний, та й знавці таких речей йому казали, ніби сміливий маневр, який він здійснив на користь страхового товариства й задля власної вигоди, в діловому світі вважають за usance. Проте юристи, люди, які, на його думку, нічогісінько не тямили в таких справах, які мали зовсім інші уявлення й погляди, звинуватили його в шахрайстві, і цей вирок, підтриманий владою, так страшенно захитав його віру в себе, що він тепер боявся глянути людям у вічі. Його пружна хода, звичка енергійно погойдувати станом, вимахувати кулаками й вощити очима, дивовижна наївність, що дозволяла йому з висоти своєї неосвіченості й некультурності ставити дурні запитання або розповідати в товаристві непристойні анекдоти, – все те зникло! Так безслідно зникло, що дружині й тещі страшно ставало від його безмежного пригнічення, боягузтва й цілковитої втрати почуття власної гідності.
Вісім чи десять днів Гуго Вайншенк тільки те й робив, що курив сигари, потім почав читати газети й писати листи. А ще через вісім чи десять днів він досить невиразно заявив, що в Лондоні йому начебто трапляється нове місце, але він хоче спершу поїхати туди сам, щоб особисто все владнати, і аж як усе буде готове, викликати до себе дружину й дитину.

Він у супроводі Еріки подався в закритій кареті на вокзал і виїхав з міста, навіть не показавшись на очі її родичам.
А через кілька днів дружина отримала від нього листа, ще з Гамбурга, де він повідомляв, що ані житиме з ними, ані писатиме їм, поки не зуміє забезпечити їм відповідні умови існування. І це була остання звістка про Гуго Вайншенка. Відтоді ніхто більше про нього ніколи не чув. І хоч згодом пані Перманедер, досвідчена в таких справах, з властивою їй енергією і передбачливістю кілька разів пробувала розшукати свого зятя, щоб, як вона пояснювала в поважною міною, його зловмисною втечею юридично обгрунтувати розлучення, він наче крізь землю провалився. Отак і вийшло, що Еріка Вайншенк з малою Елізабет лишилася жити в світлому материному помешканні на Липовому майдані.

Розділ п'ятий

Подружжя, від якого народився малий Йоганн, ніколи не переставало бути цікавою темою розмов у місті. Як сам сенатор і його дружина мали в собі щось екстравагантне й загадкове, так і їхнє спільне життя було якесь дивне, навіть сумнівне. Щось вивідати, зазирнути в їхні стосунки, поза зовнішні факти, було важко, а все ж цікаво, принаймні спробувати не вадило… І що менше люди знали про Герду й Томаса Будденброків, то більше про них пліткували у вітальнях, спальнях, у клубах і в казино, навіть на біржі.
Як вони знайшли одне одного і що їх єднало? Згадували, з якою квапливою рішучістю заявив про свій вибір вісімнадцять років тому тридцятирічний тоді Томас Будденброк. "Вона або ніхто" – сказав він, і з Гердою, мабуть, було те саме, бо ж в Амстердамі вона до двадцяти семи років давала відкоша всім залицяльникам, а за цього пішла не роздумуючи. Отже, шлюб з кохання, міркували собі люди, бо хоч як їм хотілося, а треба було визнати, що Гердині триста тисяч посагу грали тут тільки другорядну роль. Але, знову ж таки, й кохання, того, що звичайно розуміють під цим словом, у стосунках між Томасом і Гердою Будденброками з самого початку щось не дуже було помітно. З перших же днів у їхньому взаємному ставленні люди добачали тільки чемність, дуже незвичну між подружжям, коректну й шанобливу чемність, яка, незрозуміло чому, випливала не з відчуженості, а з вельми своєрідного, мовчазного, глибокого взаємного довір'я і розуміння, з постійної взаємної поваги ж толерантності. Роки тут нічого не змінили. Змінилося єдине: хоч різниця у віці між ними була дуже незначна, тепер вона почала різко впадати в око…
Люди приглядалися: до подружжя і бачили перед собою підтоптаного, вже трохи огряднуватого чоловіка й молоду жінку. Всі вважали, що Томас Будденброк підупав. Так, підупав, незважаючи на його марнославну, трохи кумедну "франтуватість", – це слово якраз пасувало до нього, – а Герда за вісімнадцять років майже не змінилася. Здавалось, ніби її законсервував нервовий холод, у якому вона жила і який поширювала круг себе. Її каштанові коси зберегли той самий колір, гарне біле лице не втратило давніх обрисів, а постать була така ж стрункa й елегантна. В куточках її карих очей, трохи замалих і надто близько посаджених, і досі лежали синюваті тіні… Ті очі не викликали довір'я. Дивилися вони дивно, і ніхто не міг розгадати, що в них ховається. Ця жінка – холодна, стримана й замкнута, незворушна й неприступна, що, здавалось, тільки до музики виявляла трохи життєвого тепла, – будила невиразну підозру. Люди діставали із закамарків нам'яті свої вже трохи припорошені знання людської натури і приміряли їх до дружини сенатора Будденброка. В тихому болоті чорти водяться. Не всі такі невинні, як удають. А що їм хотілося хоч трішки зазирнути в таємницю подружжя Будденброків і взагалі щось

дізнатись і зрозуміти, то їхня обмежена фантазій привела їх до припущення, що не інакше, як красуня Герда трохи обдурює свого підстаркуватого чоловіка.
Люди почали пильно приглядатися, і минуло небагато часу, як усі прийшли до спільної думки, що Герда Будденброк у своїх стосунках з лейтенантом фон Тротою, лагідно кажучи, переступає узвичаєні межі.
Рене-Марія фон Трота, родом з Рейнської області, був молодшим лейтенантом у одному з піхотних батальйонів місцевого гарнізону. Червоний комір дуже личив до його чорного густого кучерявого чуба, зачесаного на скісний проділ від білого чола. Та хоч він був високий і дужий, у всій його постаті, в його рухах, у манері розмовляти, навіть мовчати не було нічого військового. Він любив сидіти, заклавши пальці за гудзики напіврозстебнутого мундира і підперши щоку другою рукою. Його поклонам бракувало військової твердості, він навіть не клацав підборами, а мундир, що облягав його м'язисте тіло, носив недбало, ніби якесь цивільне вбрання. Навіть його тоненькі юнацькі вуса, які навскіс спадали до куточків рота і яких не можна було ані витягнути щипцями, ані підкрутити, ще дужче підсилювали те чисто цивільне враження. Та найдивовижніші були в нього очі: великі, незвичайно блискучі і такі чорні, що здавалися бездонними вогненними проваллями, мерехтливі очі, які дивилися на світ замріяно й суворо…
Безсумнівно, до армії він пішов не з власної волі чи принаймні не маючи потягу до військової справи, бо хоч був дужий і здоровий, службу свою виконував недбало. Товариші його не любили, оскільки він був байдужий до їхніх зацікавлень і розваг – звичайних зацікавлень і розваг молодих офіцерів, що недавно повернулися з переможного походу. В їхньому середовищі фон Троту вважали за неприємного, екстравагантного дивака, що любив самітні прогулянки, не цікавився ані кіньми, ані полюванням, ані жінками, а всією душею горнувся до музики. Він ніколи не заглядав до клубу чи в казино, зате грав на кількох інструментах і ходив на всі опери і концерти, де вже звикли до його полум'яних очей і недбалого вигляду, наче не у військового, а в якогось актора.
Лейтенант фон Трота хоч-не-хоч відбув найнеобхідніші візити до відомих у місті родин, але ухилявся від усіх запрошень і, властиво, бував тільки в Будденброків – надто часто, як здавалося людям, надто часто, як вважав сам сенатор…
Ніхто не здогадувався, що діялося в душі Томаса Будденброка, і ніхто й не повинен був здогадатися; а якраз ховати від усього світу свою журбу, свою ненависть і безсилля було так неймовірно важко! Люди почали вже вважати його трохи смішним, але, мабуть, зуміли б переступити через це враження і поспівчували б йому, якби хоч приблизно здогадувались, як хворобливо він боявся видатись смішним, як давно він спостеріг і відчув, що насувається така небезпека, – ще тоді, коли нікому й на думку це не спадало. І його "франтуватість", з якої стільки глузували в місті, теж чи не найбільше мала цю саму причину. Сенатор перший з тривогою помітив, що своїм виглядом він дедалі менше відповідає дивовижній незмінності Герди, в якої роки нічого не відібрали, і тепер, відколи пан. фон Трота ввійшов у його дім, він мусив напружувати останню силу, яку ще мав, щоб побороти журбу, не показати її і тим самим не виставити свого ім'я на загальне посміховисько.
Герду Будденброк і молодого дивакуватого офіцера, звичайно, зблизила музика. Пан фон Трота грав на піаніно, на скрипці, альті, віолончелі і флейті – на всіх досконало, – і часто сенатор наперед дізнавався про його відвідини, бо з вікна свого кабінету бачив служника фон Троти, що ніс на

плечах футляр з інструментом і зникав у його будинку… Тоді Томас Будденброк сидів за столом і чекав, поки й сам лейтенант, приятель його дружини, зайде в будинок і в салоні над ним здіймуться хвилі звуків, що співатимуть, голоситимуть, у нелюдському захваті рватимуться вгору, немов судомно складені в палкій молитві руки, а після, того шаленого, нестямного екстазу перейдуть у хлипання і знеможено западуть у ніч і мовчанку. Нехай би гриміли й ревли, нехай би плакали й зойкали, нехай би, пінячись, набігали один на одного, спліталися й прибирали яких завгодно неприродних форм! Найгіршою, найдужчою мукою була тиша, що потім западала нагорі, в салоні, і тривала довго-предовго; надто вона була глибока й мертва, щоб не будити крижаного жаху. Жодна мостина не рипіла в нього над головою, жоден стілець не рухався; стояла нещира, облудна, німотна тиша… Тоді Томас Будденброк так тривожився, що часом аж стогнав.
Чого ж він боявся? Люди знову помітили, як пан фон Трота заходив у його будинок, і він дивився на цю картину їхніми очима, так, як вони її собі уявляли: бачив себе, постарілого, підупалого чоловіка, що сидить у конторі біля вікна, коли нагорі йот красуня дружина музичить із своїм кавалером, і не тільки музичить… Атож, саме так уявляли собі люди те, що відбувалося в його домі, він знав це. Але знав також, що слово "кавалер", власне, зовсім не пасує до пана фон Троти. Ох, він був би майже щасливий, якби мав підстави так називати його. Якби міг гордувати ним, як легковажним, дурним шалихвостом, що з звичайною хлоп'ячою зарозумілістю грається в мистецтво і цим здобуває собі жіночі серця. Він усяко пробував зробити з нього таку постать. Тільки задля цього збуджував у собі інстинкти предків: неприязну недовіру осілих, ощадливих купців до жадібної на пригоди, легковажної касти військових. Подумки, та й не тільки подумки, сенатор весь час підкреслено й трохи презирливо називав фон Троту лейтенантом, аж надто відчуваючи, що цей титул найменше личить тому юнакові…
Чого ж боявся Томас Будденброк?.. Нічого… Нічого певного. Ох, якби треба було остерігатися чогось реального, простого, брутального! Він заздрив стороннім людям, які так просто дивилися на цю справу. Та сам він, коли отак сидів, підперши голову руками й болісно дослухаючись до кожного звуку, сам він дуже добре знав, що "зрада", "порушення подружньої вірності" – не ті слова, які б могли точно визначити співучу, бездонну тишу нагорі.
Часом, коли він поглядав на сірі дахи будинків за вікном і на перехожих на вулиці, коли очі його спинялися на ювілейному подарунку – портретах предків, коли вія думав про історію своєї родини, то казав собі, що це вже кінець усьому, що для цілковитого краху тільки цього ще й бракувало. Так, бракувало ще, щоб його особа стала посміховиськом, а родинне життя було в усіх на язиці… Але ця думка майже заспокоювала його, бо здавалась йому простою, ясною, здоровою, сповненою глузду і змісту порівняно з роздумами над тією ганебною загадкою, таємничим скандалом там, нагорі.
Він не витримував тієї муки, відсував крісло, виходив з контори і підіймався нагору. Куди ж йому податися? До салону? Невимушено й трохи зверхньо привітатися з паном фон Тротою, запросити його на вечерю і, як уже бувало кілька разів, почути відмову? Бо ж найгірше було те, що лейтенант весь час його уникав, відмагався майже від усіх офіційних запрошень і волів приходити особисто до пані Будденброк, сидіти з нею віч-на-віч…
Перечекати? Десь, скажімо, в кімнаті для курців, перечекати, поки він піде, і тоді стати перед Гердою, порозмовляти з нею, змусити її говорити? Але Герду не змусиш говорити і не порозмовляєш з нею. Та й про що? Їхній

зв'язок грунтувався на взаємному розумінні, пошані й довір'ї. Не треба виставляти себе на глум ще й перед нею. Удавати з себе ревнивого – значить погодитись, що люди мають слушність, викликати скандал, розголосити його… А чи ж він ревнував? До кого? До чого? Ох, зовсім не те! Ревність – сильне почуття, воно штовхає на якусь дію, може, хибну, шалену, але та дія захоплює тебе й приносить полегкість. А він… ох ні, він відчуває не ревність, а тільки страх, болісний, гнітючий страх…
Сенатор підіймався до своєї прибиральні, витирав чоло одеколоном і знов спускався на другий поверх з твердим наміром будь-що порушити мовчанку в салоні. Та коли він уже брався за чорну, з позолотою клямку білих дверей, там раптом здіймалась буря звуків.
І він відступав, спускався службовими сходами вниз, ішов вестибюлем і прохолодним подвір'ям у садок, знову вертався, спинявсь на хвильку то перед набитим ведмедем, то на завороті парадних сходів, перед акваріумом з золотими рибками, і ніде не міг заспокоїтись, усе вичікував, дослухався, пригнічений соромом і горем, гнаний страхом перед таємним і відвертим скандалом…
Одного разу, такої от хвилини, коли сенатор стояв на третьому поверсі, схилившись на поруччя, і дивився вниз, на освітлені сходи, де залягала тиша, малий Йоганн вийшов із своєї кімнати і східцями "балкона" спустився в коридор. Він мав якусь справу до Іди Юнгман. Тримаючи книжку під пахвою, не підводячи очей, він уже хотів, тихо привітавшись, поминути батька, але сенатор озвався до нього?
– Ну, Ганно, що ти поробляєш?
– Готую уроки, тату. А це йду до Іди, хочу прочитати їй свій переклад…
– І як ідуть уроки? Що тобі задано?
Ганно, й далі не підводячи очей, але намагаючись говорити чітко, ясно і впевнено, ковтнув слину і сказав:
– Нам задано перекласти розділ з Непота, переписати начисто рахунок, вивчити правило з французької граматики, річки Північної Америки… виправити твір…
Він замовк, засмучений тим, що не вставив "і" перед словами "виправити твір" і не знизив голосу – адже більше не було чого перераховувати. Отже, вся відповідь знову вийшла уривчаста й недокінчена.
– Більше нічого, – додав він якомога твердіше, але не глянув на батька. Та батько начебто не звернув на це уваги і взагалі, мабуть, не слухав його відповіді. Він тримав Ганно за вільну руку, неуважно, неквапом обмацував ніжні суглоби и мовчав.
І раптом Ганно почув таке, що аж ніяк не стосувалося до розмови: тихий, несміливий, тремтячий, майже благальний голос, якого він ніколи ще не чув. І все ж то був батьків голос:
– А лейтенант уже дві години сидить у мами, Ганно…
І ти ба – на звук того голосу малий Йоганн звів свої золотаво-карі очі – великі, ясні, повні любові, – і глянув, як ніколи досі, просто батькові в обличчя, в те обличчя з почервонілими повіками під русявими бровами, з блідими, трохи одутлими щоками, впоперек яких стирчали витягнені щипцями вуса. Бозна, скільки він зрозумів. Одне тільки можна сказати напевне: вони обидва відчули, що тієї миті, коли їхні погляди зустрілися, між ними зникла всяка відчуженість, холод, усяка скутість і непорозуміння, що Томас Будденброк тепер і надалі, коли йтиметься це про енергію, діловитість і бадьорість, а про страх і терпіння, може твердо покладатися на синову довіру й любов.
Сенатор не помітив цього, не захотів помітити. На ту пору він суворіше, ніж будь-коли, вводив Ганно в практичне життя, готуючи його до майбутньої

діяльності, перевіряв його розумові здібності, вимагав рішучих доказів, що хлопцеві подобається його майбутній фах, і впадав у гнів від кожного вияву опору і байдужості… Бо Томас Будденброк, маючи сорок вісім років, дійшов висновку, що дні його пораховані, і почав призвичаюватись до думки про близьку смерть.

Його здоров'я погіршало. Віл погано спав, не мав апетиту, мерз, як завжди, в голові йому наморочилось, тож доводилось часто звертатися по пораду до доктора Ланггальса. Але він не міг примусити себе дотримуватись тих порад. Не вистачало сили волі, підірваної роками невдач у торгівлі і психічним виснаженням. Він почав довго спати вранці, хоч щовечора сердито вирішував устати зарані, щоб, як радив лікар, прогулятися перед чаєм. Та на такі прогулянки він ходив усього двічі або тричі… І так з усім. Постійне напруження волі без жодних наслідків і без ніякого вдоволення підривало його самоповагу і вкидало в розпач. Він не міг відмовитись від приємного запаморочення, яке йому давали тоненькі, міцні російські цигарки, що їх він з ранньої молодості безліч викурював кожного дня. Він так і сказав докторові Ланггальсу:

– Бачите, докторе, ваш обов'язок – заборонити мені курити… Дуже легкий і приємний обов'язок! А дотримуватись заборони – це вже моя справа, вам тільки лишається наглядати за мною… Атож, ми обидва дбаємо про моє здоров'я, але ж ролі наші розділені так несправедливо, майже вся робота припадає мені! Не смійтеся… Я не жартую… Робити все самому так страшенно тяжко… Отже, я закурю. Хочете?

І він простяг лікареві свого тульського портсигара.

Сенатор підупадав на силі; міцнішало в ньому тільки переконання, що довго так тривати не може і треба сподіватися кінця. Його посідали дивні передчуття. Кілька разів за столом йому здавалося, що він уже не сидить з родиною, а бачить її тільки з якоїсь імлистої далини… "Я помру", – думав сенатор. Він знов кликав до себе Ганно й казав йому:

– Я можу померти раніше, ніж ми собі думаємо, сину мій. І ти мусиш стати на моє місце! Я також рано почав працювати… Зрозумій, що твоя байдужість мучить мене! Чи ти вже вирішив?.. "Так" – це не відповідь, зовсім не відповідь! Я питаю, чи ти вирішив узятися до роботи сміливо, радісно… Чи тобі здається, що ти маєш досить грошей і можеш не працювати? Ти нічого не маєш, вірніше, маєш жалюгідно мало і мусиш покладатися на самого себе! Коли ти хочеш жити, та ще й добре жити, то повинен працювати, гірко й тяжко працювати, ще тяжче за мене…

Та не тільки турбота про майбутнє сина і фірми завдавала сенаторові такої, муки. Щось інше, нове, найшло на нього, опанувало його мозок, розбурхало змучені думки… А саме: відколи земний кінець перестав бути для нього далекою теоретичною, а тому й не дуже важливою неминучістю, а зробився чимось близьким, осяжним, що вимагало безпосередньої практичної підготовки, Томас Будденброк почав заглиблюватися в себе, досліджувати, як від ставиться до смерті й до неземних справ… І, тільки-но зробивши першу таку спробу, він виявив, яка безнадійно недозріла і непідготовлена до смерті його душа.

Догматична віра, мрійливе християнство, яке його батько вмів поєднувати з практичним купецьким розумом і яке потім перейняла його мати, завжди було сенаторові чуже. До початку й кінця речей він ціле життя ставився швидше зі світським скептицизмом свого діда; але, бувши людиною з глибшими запитами, гнучкішим розумом і з нахилом до метафізики, він не вдовольнився зручною поверховістю старого Йоганна Будденброка і уявлення вічності і безсмертя розумів історично, кажучи собі, що він жив у своїх предках і житиме далі в нащадках. Це не тільки відповідало його родовому

інстинктові, патриціанській самосвідомості й пієтетові до історії родини, але й додавало йому сили в практичній діяльності, підтримувало й зміцнювало його марнославство, весь його спосіб життя, А тепер, перед всевидющим оком близької смерті, усе те завалилося, впало, нездатне бодай на годину заспокоїти його, дати йому певність, що він готовий до кінця. Хоч Томас Будденброк ціле життя кокетував своєю прихильністю до католицтва, а все ж у ньому жило поважне, глибоке, суворе аж до самокатування, невблаганне почуття відповідальності, властиве щирому, ревному протестантові. Ні, перед лицем найвищого й найостаннішого не існувало ніякої допомоги зовні, ніякого посередництва, відпущення гріхів, забуття й розради! Поки не пізно, треба самому, власними силами, тяжкою і пильною працею розплутати ту загадку й приготувати себе або ж відійти з цього світу в розпачі… І Томас Будденброк розчаровано й безнадійно відвернувся від свого єдиного сина, в якому сподівався жити далі, молодий і дужий, і почав поспіхом, стривожено шукати правди, що десь повинна була існувати для нього…

Було літо 1874 року. Срібно-білі купчасті хмарки пливли по темній блакиті неба над вишуканою симетрією садка; в гіллі горіха, ніби питаючи про щось одна одну, перегукувалися пташки, фонтан хлюпотів у віночку високих синіх півників, якими він був обсаджений; а запах бузку змішувався, на жаль, з духом маляси, що його теплий вітерець доносив від поблизньої цукроварні. На подив службовців, сенатор тепер часто залишав контору в робочі години й прогулювався в садку, заклавши руки за спину, або ж рівняв грабельками жорству, вичищав намул з басейну чи підпирав трояндовий кущ;.. Його обличчя з русявими бровами, з яких одна була трохи зведена вгору, здавалося поважним і поглинутим тією роботою; проте думки його мандрували десь далеко в темряві своїми власними, тяжкими стежками.

Часом він сідав на маленькій терасі геть обплетеної виноградом альтанки і невидющим поглядом: дивився через садок на червону задню стіну свого будинку. Повітря було тепле, запашне, і мирний навколишній шелест ніби хотів утихомирити й заколисати сенатора. Стомлений від споглядання порожнечі, від самоти і мовчанки, він час від часу заплющував очі, але відразу отямлювався й швидко відганяв від себе спокій.

– Мені треба думати, – майже вголос казав він. – Треба все впорядкувати, поки ще не пізно…

І тут, – у цій альтанці, на невеличкому кріслі-гойдалці з жовтого очерету, сенатор якось цілих чотири години з дедалі більшим зацікавленням читав одну книжку, на яку він натрапив випадково, хоч, може, й хотів; її знайти… Одного разу, переглядаючи після другого сніданку, з цигаркою в роті, книжки в кімнаті для курців, він побачив її в найдальшому кутку шафи, сховану за показними томами, і згадав, що колись давно випадково купив її запівдарма в книгаря та й забув про неї. Це була досить товста книжка, погано надрукована на тонкому пожовклому папері й погано зшита, друга частина славетної метафізичної системи… Він узяв її з собою в садок і тепер, мов зачарований, гортав сторінку за сторінкою…

Його сповнило незнане почуття глибокого вдоволення і вдячності. Він відчував незрівнянну втіху, слідкуючи, як могутній; високий розум змагається з життям, дужим, жорстоким і лукавим життям, щоб здолати його, упокорити і вчинити над ним суд… Відчував задоволення стражденного, який соромливо, з нечистим сумлінням весь час хрвав свій біль від холодної суворості життя і ось раптом з рук великого мудреця одержав грунтовне; урочисте виправданню своїх страждань у цьому світі – у цьому найкращому з усіх можливих світів, що насправді був найгіршим з усіх можливих, як дотепно й глузливо доводив автор книжки.

Сенатор не все розумів; деякі принципи й гіпотези залишилися для нього неясними, а розум, незвичний до такої літератури, не міг слідкувати за кожним ходом думки. Проте саме від цього чергування світла й темряви, тупого нерозуміння, невиразних здогадів і несподіваного прозріння йому аж дух забивало. Час летів, а він як сів, так і не рушив з місця, не маючи сили відірватися від книжки.
Спочатку він пропускав чимало сторінок, поспішаючи вперед, несвідомо й хапливо шукаючи головного, найважливішого, і спинявся тільки на окремих місцях. Але потім він натрапив на чималий розділ, який, зціпивши уста й насупившись, прочитав від першої до останньої літери, суворо, з таким виразом, ніби вже відгородився від усього живого. Той розділ називався: "Про смерть і її стосунок до безсмертного в нашому єстві".
Йому лишалося кілька рядків, коли о четвертій годині в садок прийшла служниця кликати його до столу. Сенатор кивнув, дочитав до кінця, згорнув книжку й озирнувся навколо… Він відчував, що його душа страхітливо розростається, туманіє від якогось важкого дурману, що його розум п'яний, геть захмелений невимовною новизною, звабою невичерпних обіцянок, які нагадують першу, не позбавлену надії любовну тугу. Та коли він холодними, тремтячими руками ховав книжку до шухляди садового столика, його розпашілу голову, не здатну на жодну чітку думку, щось давило, щось у ній так страхітливо напиналося, ніби ось-ось мало лопнути. "Що це було? – питав себе сенатор, ідучи до, будинку, підіймаючись сходами й сідаючи до столу. – Що зі мною сталося? Що я чув? Хто озивався до мене, Томаса Будденброка, сенатора в цьому місті й шефа фірми "Йоганн Будденброк"?.. Чи все це було призначене для мене? Чи я зможу його витримати? Я не знаю, що це… Знаю тільки, що його забагато, забагато для мого міщанського розуму…"
У цьому стані важкого, туманного, бездумного запаморочення він пробув цілий день. А коли настав вечір, голова в нього почала безсило хилитися, і він рано ліг спати. Він проспав три години глибоким, незвичайно міцним сном, як ніколи досі. Потім раптово прокинувся з якогось блаженного ляку, як прокидається чоловік, у якого в серці зароджується кохання.
Сенатор знав, що лежить сам, у великій спальні, бо Герда спала тепер у кімнаті Іди Юнгман, а та, щоб бути ближче до Ганно, зайняла одну з трьох кімнат, що виходили на "балкон". Навколо залягала густа темрява, бо завіси на обох високих вікнах були щільно зсунені. Серед глибокої тиші, трохи гнітючої, задушної, він лежав горілиць і дивився в пітьму.
І ось стіна ночі розчахнулася навстіж, відслоняючи безмежно глибоку, вічну, осяяну світлом далечінь…
– Я житиму! – майже вголос сказав Томас Будденброк і відчув, як його груди затремтіли від здавленого плачу. – Це знак, що я житиму! Воно житиме… І дарма думати, що те воно – не я, це тільки помилка, яку спростує смерть. Так, саме так! А чому?
І на це питання ніч знов запала перед його очима. Він знов не бачив, не знав, не розумів анічогісінько. Він ще дужче притиснувся до подушки, геть осліплений і виснажений крихтою правди, яку йому щойно довелося спізнати. Сенатор лежав принишклий і гарячково чекав, ладен молитися, щоб те видиво вернулося й просвітило його. І воно вернулося. Молитовно склавши руки, боячись поворухнутись, він лежав, дивився і радів…
Що таке смерть? Відповідь прийшла до нього не в убогих, порожніх словах: він відчув її, осягнув глибиною серця. Смерть – це щастя, таке глибоке, що тільки в благодатні хвилини, схожі на цю, його можна до кінця виміряти; це повернення з невимовно болісного блукання, виправлення

тяжкої помилки, звільнення від найганебніших пут і обмежень. Вона прийде і порятує від усіх ран і від усякого лиха.
Кінець і розпад? Тричі заслуговує на співчуття той, кого від цих мізерних понять опановує жах! Що має скінчитися і що розпастися? Оце його тіло… Його особистість, індивідуальність, ця неповоротка, непокірна, хибна й ненависна перешкода на шляху до чогось іншого й досконалішого!
Чи ж кожна людина – не помилка, не прикра недоречність? Чи ж не попадає вона в тяжке ув'язнення, як тільки народиться? В'язниця! В'язниця! Всюди пута і обмеження! Крізь загратоване вікно своєї індивідуальності людина безнадійно дивиться на мури зовнішніх обставин, аж поки прийде смерть і покличе її додому, на волю…
Індивідуальність!.. Ох, те, чим ми є, що ми можемо і що маємо, здається нам убогим, сірим, недостатнім і нудним; а на те, чим ми не є, чого ми не можемо й не маємо, саме на те ми дивимося з тужними заздрощами, які перероджуються в любов, щоб не стати зненавистю.
Я ношу в собі зародок, початок, можливість усякої здатності й діяльності світу… Де б я міг бути, коли б не був тут! Ким, чим, яким я міг би бути, коли б не був собою, коли б моя особистість, моя свідомість не відділяла мене від особистості й Свідомості всіх тих, хто не є мною! Організм! Сліпий, непродуманий, жалюгідний вибух настійливої волі! Краще, мабуть, щоб ця воля вільно ширяла в темряві, не обмеженій простором і часом, аніж каралась у в'язниці, скупо освітленій миготливим, тремтячим племінником інтелекту!
Я сподівався жити далі в своєму синові? Тій ще лякливішій, кволішій особистості? Дитяча вигадка, дурощі! Що мені син? Мені не треба сина!.. Де я буду, коли помру? Це ж ясно, як божий день, так навдивовижу просто! Буду в усіх тих, хто будь-коли вимовляв, вимовляє чи вимовлятиме "я", а особливо в тих, хто каже це "я" сміливіше й радісніше…
Десь на світі росте хлопець, здібний і здатний розвинути свої здібності, обдарований від природи всім, що потрібне в житті, гарний і безтурботний, чистий, жорстокий, веселий, один із тих, хто примножує щастя щасливих, а нещасних вкидає в розпуку… Ото й є мій син. Ото буду я, скоро… скоро… як тільки смерть звільнить мене від жалюгідної, божевільної думки, що я не стільки він, скільки таки я…
Хіба я коли ненавидів життя, це чисте, грізне й могутнє життя? Дурниця, непорозуміння! Я тільки себе ненавидів, тому що не міг його витримати. Але я люблю вас, щасливі, всіх вас люблю, і скоро мене перестане відділяти від вас тісна в'язниця, скоро те в мені, що любить вас, моя любов, звільниться і буде з вами… з вами і у вас, у всіх!..
Сенатор плакав, притиснув обличчя до подушки й плакав, тремтячи, немов піднявшись на крилах п'янкого щастя, такого болісно-солодкого, що з ним не могло зрівнятися ніщо в світі. Це й було все те, що від учорашнього дня сповнювало його глухим, невиразним хвилюванням, що серед ночі заворушилось у нього в серці і збудило його, як перші паростки кохання. І тепер, коли йому даровано збагнути і зрозуміти це, – не словами і послідовними думками, а раптовим, запаморочливим внутрішнім прозрінням, – він був уже вільний, зовсім визволений від усяких природних і штучних пут і обмежень. Мури його рідного міста, де він свідомо й добровільно замкнув себе, відчинилися, відслонили йому цілий світ, клапті з якого він бачив замолоду і який смерть обіцяла йому віддати весь. Облудні форми пізнання простору й часу, а отже й історії, турбота про славне, гідне історії існування в особі нащадка, страх перед остаточним історичним розпадом і зникненням – усе це покинуло його душу і більше не заважало йому осягнути непорушну вічність. Ніщо не починалося і ніщо не мало кінця. Була тільки

нескінченна сучасність і та сила в ньому, що такою болючою, солодкою, настійливою і тужною любов'ю любила життя. І хоч його особа була тільки невдалим виразом тієї сили – їй все ж таки судилося знайти шлях до цієї безмежної сучасності.
– Я буду жити! – прошепотів він у подушку, заплакав і… за хвилю вже не знав, чого він плаче. Розум його спинився, воля вичахла, і він більше не знаходив у собі нічого, крім мовчазної темряви. – Але воно повернеться! – втішав він себе. – Хіба ж я не мав уже його?..
І, відчуваючи, як його знову неперемożно огортав запаморочення й сон, Томас Будденброк свято заприсягнувся надалі триматись цього страхітливого щастя, зібратися на силі і вчитись, читати, думати, аж поки він засвоїть твердо весь світогляд, з якого все це випливав.
Та це була нездійсненна мрія, і вже прокинувшись і згадавши свою вчорашню духовну екстравагантність, він навіть трохи засоромився й відчув, що з тих чудових намірів нічого не вийде.
Сенатор устав пізно, відразу ж поспішив на засідання громадської ради і взяв діяльну участь у чергових дебатах. Ділове й громадське життя, що вирувало в цьому середньої руки купецькому місті з покрученими вулицями й гостроверхими дахами, знов запанувало над духмками Томаса Будденброка й вимагало від нього напруження всіх сил. Не кидаючи наміру дочитати колись ту чудесну книжку, він усе ж таки почав себе питати, чи переживання тієї ночі справді мають для нього тривалу вартість і чи витримають вони іспит смертю, як до цього дійдеться. Його міщанський інстинкт опирався цій думці. Опиралося також йото марнославство – ляк перед незвичайною, сміховинною роллю. Хіба йому личать такі речі? Йому, сенаторові Томасу Будденброкові, шефові фірми "Йоганн Будденброк"?..
Так він більше й не заглядав у ту дивну книжку, що таїла в собі стільки скарбів, а вже й поготів не купив решти томів славетної праці. Нервова педантичність, що опанувала його з роками, поглинала весь його час. Замороченій сотнями нікчемних буденних дрібниць, які він силкувався виконувати й не занедбувати, Томас Будденброк був надто слабкодухий, щоб спланувати свій час розумно й корисно. І десь через два тижні після того незабутнього дня все пережите здалось йому таким далеким, що він звелів служниці негайно забрати книжку, яка й досі лежала в шухляді садового столика, й поставити на місце, до книжкової шафи.
Отак вийшло, що Томас Будденброк, який благально простяг був руки до останньої, найвищої правди, стомлено вернувся до уявлень і образів, накинутих йому в дитинстві, в побожній атмосфері його рідного дому. Він ходив і згадував єдиного персоніфікованого бога, батька дітей людських, який послав на землю частку себе самого, щоб вона мучилась і обливалася кров'ю за нас, бога, який судитиме нас судного дня і біля ніг якого праведні дістануть блаженство в нагороду за всі страждання в цій долині сліз… Згадував собі всю цю історію, трохи туманну і трохи безглузду, втілену в усталені, по-дитячому наївні слова, історію, яка не вимагає розуміння, а тільки покірної віри, і яка буде під рукою, коли надійде останній страх… Чи й справді так буде?
Ох, і тут не знайшов він спокою. Цей чоловік, якого вічно сушила турбота про честь свого дому, про свою дружину й сина, про своє добре ім'я, цей підупалий чоловік, який на превелику силу, але дуже вміло підтримував бадьорість у своєму тілі елегантним вбранням і. коректними манерами, вже багато днів мучився питанням, як же воно виходить: чи душа йде до неба відразу після смерті, чи блаженство настав аж після воскресіння?.. І де перебуває душа до того часу? Чому ніхто ніколи не вчив цього в школі, в церкві? На кому лежить відповідальність, що людина цього не знає?..

І сенатор уже готовий був звернутися до пастора Прінгсгайма, шукати в нього поради й заспокоєння, але в останню мить передумав, побоявся видатись смішним.
Нарешті він кинув ці питання і поклався на божу волю, А оскільки спроба впорядкувати свої стосунки з вічністю дала такі сумні наслідки, він вирішив принаймні сумлінно залагодити свої земні справи: здійснити віддавна виношуваний задум.
Одного дня після обіду, коли всі пили каву у вітальні, малий Йоганн почув, як батько сказав матері, що чекав сьогодні на адвоката, доктора ім'ярек, щоб написати з ним заповіт, бо вважав, що цієї справи далі відкладати не можна. Потім Ганно з годину награвав у салоні на рояль А коли вертався коридором, то зустрів батька з якимось добродієм у довгому чорному пальті, що саме підіймалися парадними сходами.
– Ганно! – покликав його сенатор.
І малий Йоганн, ковтнувши слину, швидко й тихо відповів:
– Що, тату?..
– Мені з цим паном треба зробити одну важливу справу. Прошу тебе, стань отут, коло цих дверей, – він показав на двері до кімнати для курців, – і пильнуй, щоб нам ніхто не заважав, чуєш? Жодна душа.
– Добре, тату, – сказав Ганно і став біля дверей, які батько зачинив за собою.
Хлопець стояв, тримаючись рукою за матроську краватку на грудях, часом торкався язиком кутнього зуба, який турбував його, і дослухався до приглушених голосів, що долинали з кімнати. Він схилив набік голову з темно-русявим чубом, що кучерявився на скронях, і його золотаво-карі очі з синюватими тінями в куточках дивилися задумливо й відчужено, як того дня, коли він стояв біля бабусиної труни і разом із запахом квіток вдихав ще якийсь інший, чужий, а проте дивно знайомий дух.
Прийшла Іда Юнгман і спитала:
– Ганно, серденько, де ти дівся, чого ти тут стоїш?
Прийшов з контори горбатий клерк з телеграмою в руці і спитав про сенатора.
І щоразу малий Йоганн загороджував двері рукою з якорем на синьому матроському рукаві, хитав головою і після хвилинної мовчанки тихо, але твердо казав:
– Туди нікому не можна заходити. Тато складає заповіт.
Розділ шостий
Восени доктор Ланггальс, по-жіночому граючи своїми гарними очима, заявив:
– Нерви, пане сенатор… Все нерви. Хоч часом і кровообіг буває не такий, як хотілося б. Дозвольте дати вам пораду? Добре було б, якби ви ще цього року трохи відпочили. З тих кількох виїздів у неділю на море, звичайно, користі було мало… Тепер кінець вересня, у Травемюнде ще не закрився сезон, там ще не зовсім порожньо. Поїдьте, пане сенатор, і посидьте трохи на березі… Два або три тижні можуть дуже допомогти…
І Томас Будденброк погодився. Та коли він сказав про це в родині, Христіан негайно напросився супроводжувати його.
– Я поїду з тобою, Томасе, – сказав він навпростець. – Ти ж нічого не маєш проти?
І хоч сенатор, власне, мав не одне "проти", він погодився й на це.
Річ у тім, що Христіан тепер мав часу більше, ніж будь-коли, бо з огляду на погіршення здоров'я вирішив кинути й останню свою роботу – місце агента у фірмі, що торгувала шампанським і коньяком. На щастя, йому більше не ввижався чоловік, що смерком сидів на канапі й кивав до нього. Але "мука" в лівому боці, що періодично верталася, стала, мабуть, ще

нестерпніша, і до неї додалося безліч інших недуг; Христіан пильно стежив за ними і, зморщивши носа, розповідав про них скрізь і кожному. Часто, як уже бувало й раніше, він раптом не міг ковтати і сидів з шматком їжі в горлі, водячи навколо круглими, глибоко посадженими очима. Або ж, теж як бувало й раніше, його поймав дивний непереборний страх перед паралічем: він боявся, що йому раптом відбере язика, піднебіння, руки й ноги або навіть мозок. Щоправда, такого з ним не траплялося, але що гірше: сам параліч чи страх перед ним? Христіан докладно розповідав, як одного разу, готуючи собі чай, він підніс запаленого сірника не до спиртівки, а до відкоркованої пляшки з спиртом, так що не тільки його, а й усіх мешканців будинку, ба навіть сусідів, могло спіткати страшне лихо… Він оповідав про це годинами. Особливо ж докладно й переконливо, намагаючись, щоб усі його зрозуміли, описував він бридку аномалію, яка з'явилася в нього останнім часом. А саме: в певні дні, тобто за певної погоди й у певному душевному стані, він не міг глянути у відчинене вікно, бо його поймало огидне, нічим не, обгрунтоване бажання кинутись униз… Дике, майже нестримне бажання, шалене, зухвале, розпачливе! Одного разу в неділю, коли всі сиділи за столом на Рибальській, Христіан заходився розказувати, як йому довелося натужувати всю силу духа і рачки повзти до відчиненого вікна, щоб зачинити його. Але всі закричали на нього й не захотіли слухати, що було далі.

Такі визнання Христіан робив з якимось моторошним задоволенням. Він зовсім не мав почуття такту, і з роками ця риса все більше давалася взнаки. Сам він не помічав своєї нетактовності, навіть не усвідомлював її. Погано було вже те, що він у родинному колі розповідав анекдоти, які хіба ще личили в клубі. Та ще гірше, що в нього почало зникати й почуття фізичного сорому. Бажаючи похвалитися перед Гердою, з якою він приятелював, міцними англійськими шкарпетками і за одним разом показати свою худизну, Христіан спокійнісінько закочував аж до коліна широку картату холошу…

– Бачиш, як я схуд? Диво-дивне, правда ж? – казав він і зажурено морщив носа, розглядаючи свою кістляву криву ногу в білих підштанках, під якими сумно випиналося худе коліно…

Як уже згадувано, Христіан тепер остаточно відмовився від будь-якої торговельної діяльності, але все ж таки намагався чимось заповнити ті години, що проводив не в клубі, і любив підкреслити, що, незважаючи на всі перешкоди, ніколи не перестає працювати. Він удосконалював свої знання чужих мов і недавно – з любові до науки, без ніякого практичного сенсу – почав вивчати китайську мову, на що витратив два тижні пильної праці. Останнім часом він намірявся також "доповнити" англійсько-німецький словник, який здавався йому надто недосконалим. Та оскільки зміна повітря йому не завадить, а братові однаково треба якогось товариства, то ця праця, звичайно, не могла затримати його в місті.

І брати вирушили вдвох на море. Вони їхали по суцільних калюжах і майже, не розмовляли. Дощ тарабанив у накриття карети. Христіан водив очима, ніби дослухався до чогось підозрілого, а Томас мерзлякувато кутався в пальто. Очі в нього були стомлені, почервонілі, а вуса нерухомо стриміли впоперек блідих щік. Так вони після обіду в'їхали в курортний парк, і колеса зашурхотіли по розгрузлій жорстві. На заскленій веранді головного корпусу сидів старий маклер Гош і пив грог з ромом. Він підвівся й просичав крізь зуби вітання. Брати підсіли до нього, щоб випити чогось теплого, поки заноситимуть їхні валізки.

Пан Гош також був запізнілим гостем разом з небагатьма іншими – якоюсь англійською родиною, однією голландкою і одним гамбуржцем; усі вони

тепер, мабуть, спали перед вечерею, бо скрізь панувала мертва тиша, тільки хлюпотів дощ. Нехай собі сплять. Пан Гош удень не стуляє очей. Він радий, якщо йому пощастить хоч уночі задрімати на кілька годин. Він почуває себе кепсько, лікується тут такої пізньої пори від тремтіння рук і ніг… хай йому чорті Уже насилу тримає в руках чарку грогу і – до дідька лисого! – не завжди може писати, тому переклад п'єс Лопе де Веги посувається так повільно, що аж страх бере. Старий маклер був у дуже пригніченому настрої, і в його прокльонах не відчувалося колишнього захоплення.
– Хай воно все западеться! – вигукував він. Це, мабуть, був тепер його улюблений вислів, бо він кидався ним раз по раз, часто навіть не до речі. А сенатор? Що з ним? Скільки добродії Будденброки думають тут пробути? Ох, доктор Ланггальс послав його сюди підлікувати нерви, відповів Томас Будденброк. Він, звичайно, послухався, незважаючи на цю собачу сльоту, бо чого тільки людина не зробить зі страху перед своїм лікарем! Та й почуває він себе справді кепсько… Вони сидітимуть тут, аж поки йому стане краще…
– Зрештою, в мене теж здоров'я погане, – втрутився Христіан, сповнений заздрощів і гіркоти, що Томас говорив тільки про себе. Він уже хотів розповісти про чоловіка, що кивав йому, про пляшку спирту й про відчинене вікно, але брат підвівся, щоб поглянути на свою кімнату.
Дощ не переставав. Він розквашував землю, великими краплями витанцьовував на морі, яке південно-західний вітер гнав від берега. Все огортала сіра мряка. Кораблі пропливали, мов тіні, мов примари, і зникали за обрієм. З іноземцями вони зустрічалися тільки за столом. Сенатор з маклером Гошем у дощовиках і калошах ходили на прогулянку, а Христіан пив з буфетницею в кондитерській шведський пунш.
Двічі або тричі, коли трохи вигодинювалося й здавалось, що ось-ось вигляне сонце, на обід приїздив дехто з міських знайомих, що любили розважитись десь далі від родини: сенатор Гізеке, Христіанів шкільний товариш, і консул Петер Дельман, що теж почував себе кепсько, бо надмірним уживанням води Гуніяді-Янош геть зіпсував шлунок. Тоді всі сідали в пальтах на веранді кондитерської навпроти естради, де вже не грав оркестр, пили каву, перетравлювали обід з п'яти страв, дивилися в осінній парк і балакали…
Балакали про останні події в місті, про недавню повідь, коли вода затопила чимало льохів, а по тих вулицях, що над річкою, доводилось плисти човнами, про те, що в порту зайнялася сажа й виникла пожежа, про вибори до сенату… Минулого тижня сенатором вибрано Альфреда Лауріцена, з фірми оптової і роздрібної торгівлі колоніальними товарами "Штюрман і Лауріцен". Сенатор Будденброк не схвалював цього вибору. Він сидів, звівши комір пальта, курив цигарку, і тільки як розмова зайшла про вибори, вставив кілька зауважень. Він, мовляв, не голосував би за пана Лауріцена, нізащо не голосував би. Лауріцен чесний чоловік і добрий купець, нічого не скажеш; але він походить з середнього стану, з порядного середнього стану, його батько ще власноручно діставав з бочки мариновані оселедці, загортав у папір і вручав служницям… Тепер у сенаті з'явився крамар. Його, Томаса Будденброка, дід порізнився з своїм старшим сином, коли той одружився з дочкою крамаря, он як колись дивилися на такі речі.
– Але рівень знизився, так, суспільний рівень знизився, сенат демократизується, любий Гізеке, а це погано. Купецькі здібності – ще не все, на мою думку, тут треба було б ставити більші вимоги. Альфред Лауріцен з своїми лапами й боцманською фізіономією в залі ратуші! Це ображає мене… Навіть не знаю чому. Це порушення стилю, якийсь несмак.

Але сенатора Гізеке трохи зачепили його слова. Врешті, він теж тільки син брандмайора… Ні, треба шанувати людей за їхні заслуги. На те ми й республіканці…
– До речі, вам, Будденброку, не слід стільки курити. Яка ж вам буде користь з морського повітря!
– Маєте слушність, не буду, – сказав Томас Будденброк, викинув цигарку і заплющив очі.
Розмова мляво точилася далі під шум дощу, який уперто починався знов і сірою завісою запинав виднокруг. Згадали про останній міський скандал. Оптовий торговець Касбаум із фірми "П. Філіпп Касбаум і компанія" сфальшував вексель і тепер сидить у в'язниці. Новина нікого не схвилювала, всі називали вчинок пана Касбаума безглуздим, трохи посміялися й подивувалися з нього. Сенатор Гізеке розповів, що покараний, зрештою, не втратив доброго гумору. В своїй новій оселі він найперше попросив дзеркала, якого в камері не було. "Я сидітиму тут не рік, а роки, – сказав він, – тож дзеркало мені потрібне!" Він, як і Христіан Будденброк та Андреас Гізеке, був учнем покійного Марцелюса Штенгеля.
Всі знову пирхнули в ніс, нітрохи не повеселівши. Зігізмунд Гош замовив грогу з ромом таким тоном, ніби хотів сказати: "Навіщо жити і нудити світом?" Консул Дельман попросив пляшку горілки, а Христіан знов узявся до шведського пуншу, який сенатор Гізеке звелів принести для себе й для нього. За кілька хвилин Томас Будденброк закурив другу цигарку.
І знову, байдужі, обважнілі від з'їденого й випитого, сонні від дощу, вони знехотя, зневажливим, скептичним тоном завели розмову про торгівлю взагалі й про ділові справи кожного зокрема, але й ця тема нікого не захопила.
– Ох, радості мало, – сказав Томас Будденброк з важким серцем і сумно схилив голову на спинку стільця.
– А як у вас справи, Дельмане? – поцікавився сенатор Гізеке й позіхнув. – Зовсім утонули в горілці, га?
– А чим димар має курити? – відповів консул. – Раз на кілька днів я заглядаю до контори. Короткий чуб швидше чесати.
– А все, що пахне якимось зиском, попадає в лапи Штрунка й Гагенштрема, – понуро зауважив маклер Гош. Він сидів, поставивши лікті на стіл і підперши руками свою демонічну старечу голову.
– Купу гною не пересмердиш, – мовив консул Дельман так по-простацькому, вульгарно, що всім стало якось тужно від того безнадійного цинізму, – Ну, а ви, Будденброку, ще щось робите?
– Ні, – відповів Христіан, – я більше не можу.
І, без ніякого переходу, просто вгадавши загальний настрій за столом і бажаючи "поглибити" його, він зсунув капелюха набакир і почав розповідати про свою контору у Вальпараїсо і про Джонні Сандерсторма…
– "Га, в таку спеку, боже милий!.. Працювати? No, sir! Як бачите, сер!" І пускаємо дим з цигарок просто в обличчя шефові. Боже милий!..
Його вираз і рухи незрівнянно віддавали зухвалу і водночас добродушну розхлябаність ледарів-гульвіс.
Сенатор Будденброк навіть не ворухнувся. Пан Гош спробував донести до рота чарку грогу, але, злісно засичавши, зразу ж поставив її на стіл, ударив кулаком по неслухняній руці, тоді знову підніс чарку до своїх тонких губ, трохи розхлюпав, а решту люто вилив у горло.
– Ох, що там ваші тремтячі руки, Гошу! – сказав Дельман. – От якби ви побували в моїй шкурі! Та проклятуща Гуніяді-Янош… Я гину, коли не вип'ю за день літр, а як вип'ю, то вже таки справді здихаю. Ви не знаєте, що

людина почуває, коли ні разу, ну, жодного разу не може перетравити обіду… коли він каменем лежить у шлунку!..
І він почав з огидними подробицями змальовувати свій стан. Христіан, зморщивши носа, вислухав його з якимось моторошним зацікавленням, а тоді коротко, але переконливо описав свою "муку".
Дощ знову припустився, густий, рівний, сповнюючи своїм монотонним, безнадійним, нудним шелестом тишу курортного парку.
– Так, життя – препогана штука, – зауважив сенатор Гізеке, вже добре напідпитку.
– Мені вже набридло жити, – додав Христіан.
– А хай воно западеться! – сказав пан Гош.
– Он іде Фікен Дальбек! – мовив сенатор Гізеке.
Фікен Дальбек, господарка корівні, дебела, зухвала жінка років сорока, усміхнулася до гостей за столом. Вона йшла з дійницею доїти корів. Сенатор Гізеке втупився в неї посоловілими очима.
– Які груди! – вигукнув він.
Консул Дельман докинув сороміцький дотеп, від якого всі знову лише коротко пирхнули в ніс.
Покликали кельнера.
– Я впорався з пляшкою, Шведере, – сказав Дельман. – Треба колись і заплатити. Хоч раз треба… А ви, Христіане? Чи пак, за вас платить Гізеке.
Але тут сенатор Будденброк стрепенувся. Досі він, загорнувшись у пальто з піднятим коміром, склавши на колінах руки, з цигаркою в роті, сидів і майже не брав участі в розмові, а тепер раптом випростався і гостро спитав:
– Ти не взяв з собою грошей, Христіане? Тоді дозволь мені розрахуватися за тебе.
Вони порозкривали парасолі і вийшли з веранди трохи прогулятися…
Кілька разів брата відвідувала пані Перманедер. Тоді вони разом вирушали до "Чаїного каменя" або до "Морського храму", і Тоні Будденброк чомусь завжди жвавішала й ставала незвичайно войовнича. Вона палко обстоювала волю й рівність для всіх людей, беззастережно відкидала становий поділ, суворо виступала проти привілеїв та сваволі й твердо вимагала, щоб людей винагороджували за їхні заслуги. А потім заводила мову про своє життя. І говорила дуже добре, неабияк розважаючи брата. Щаслива! їй ні разу в своєму житті не довелося мовчки проковтнути і затаїти в собі образу. Вона не промовчала ані жодної радості, ані жодної прикрості, якими наділяла її доля. Все – чи то щастя, – чи горе – вона пускала з потоком банальних, по-дитячому поважних слів, які заспокоювали її потребу комусь звірятися. З шлунком у неї було не все гаразд, зате на серці – легко й вільно, так легко, що вона того навіть не усвідомлювала як слід. Її не ятрила ніяка прихована рана, не обтяжувало жодне промовчане переживання. Тому спогади про минуле не завдавали їй муки. Вона знала, що доля в неї була лиха й зрадлива, а проте не лишила по собі ніякої ваготи і втоми; власне, Тоні навіть не вірилось, що вона справді все те пережила. Та оскільки то були відомі всім факти, вона користалась ними, щоб похвалитися, і говорила про них з неймовірно поважною міною… Палаючи щирим обуренням, вона гнівно викрикувала імена осіб, що заподіяли їй – а отже, й усій роди її і Будденброків – кривду в житті, і тих імен з роками набралось таки чимало.
– Плаксивий Трішке! – вигукувала вона. – ГрюнліхІ Перманедер! Тібуртіус! Вайншенк! Гагенштреми! Прокурор! Зеверін! Що то за шахраї, Томасе! Але бог їх покарає, цієї надії в мене ніхто не відбере!
Коли вони підходили до "Морського храму", починало вже смеркати: адже була осінь. Вони спинялися на мокрій зеленій кручі, в одній із звернених

до моря комірок, де пахло деревом, як у купальних кабінах, і де стіни, збиті з грубих дощок, були вкриті написами, ініціалами, серцями й віршами. Стоячи поряд, вони дивилися на вузьку смугу кам'янистого берега й на похмуре бурхливе море.
– Хвилі… – сказав якось Томас Будденброк. – Вони набігають одна за одною і розбиваються, набігають і розбиваються, без кінця, без мети, понуро і безглуздо. А одначе вони дають людині спокій і втіху, як усе просте й необхідне. Я дужче й дужче люблю море… Мабуть, колись мене більше вабили гори, тільки тому, що вони лежать далі. Тепер я вже туди не поїхав би. Мені б там, мабуть, було страшно й ніяково. Гори надто свавільні, розкидані, різноманітні… Я б напевне почував себе там пригніченим. Цікаво, яким людям миліша монотонність моря? Мені здається, що тим, хто надто довго заглиблювався в лабіринт свого внутрішнього світу і хоче бодай у зовнішньому знайти єдине – простоту… Не те важливо, що в горах ти сміливо пнешся вгору, а біля моря спокійно лежиш на піску. Але я знаю, яким поглядом дивляться на гори, а яким – на море. Погляд упевненого в собі, впертого щасливця, сповнений відваги, рішучості і життєвої снаги, ширяє від вершини до вершини; а над безмежжям моря, що з таким таємничим, приголомшливим фаталізмом котить свої хвилі, блукає затуманений, безнадійний і мудрий погляд, що вже колись глибоко заглядав у сумний лабіринт своєї душі… Здоров'я і хвороба – ось у чому різниця; Людина відважно пнеться в чудесну розмаїтість гостроверхих, стрімких, поораних прірвами гір, щоб випробувати свою життєву силу, яку вона ще не витратила. А той, кого втомив внутрішній хаос, шукає спочинку в неосяжній простоті зовнішніх речей.
Пані Перманедер притихла, приголомшена і прикро вражена, як притихають простодушні люди, коли в товаристві хтось раптом мовить щире й значуще слово, "Хіба ж про таке кажуть", – думала вона, вперто вдивляючись удалину, щоб не зустріти братового погляду. І ніби мовчки перепрошуючи його за те, що їй стало соромно за нього, вона притягла до себе його руку.
Розділ сьомий
Настала зима, минуло різдво, був січень 1875 року. Сніг, на тротуарі втоптаний, перемішаний з піском і попелом, обабіч вулиці лежав високими купами, дедалі сірішаючи, осідаючи, дірчавіючи, бо надворі було тепло. Бруківка була мокра і брудна, з гостроверхих дахів капало. Зате небо, без жодної хмаринки, аж світилося блакиттю, і в тій блакиті мерехтіли й танцювали, мов кришталики, міріади атомів світла…
У центрі міста вирувало життя, бо була субота й базарний день. Під готичними аркадами ратуші різники повідчиняли свої ятки і з закривавленими руками важили товар. На ринковому майдані навкруг колодязя торгували рибою. Дебелі перекупки, гріючи руки у витертих муфтах, а ноги біля жаровень, стерегли своїх холодних, мокрих бранців і на всі лади закликали кухарок та господинь, що ходили по ринку. Ніхто не боявся, що його ошукають. Важко було купити щось несвіже, бо майже вся сита, м'ясиста риба була ще жива. Декотрій було добре: вона жваво плавала, хоч і в тісному відрі, та все-таки у воді. Натомість інша лежала на дошках, страхітливо витріщивши очі й важко віддимаючи зябра, душилася й розпачливо ляскала хвостом, аж поки їй перерізували горло замащеним у кров ножем. Довгі сити вугрі звивалися, виписуючи дивовижні візерунки. В глибоких кадовбах кишіли чорні балтійські краби. Часом величезна камбала з нестямного жаху судомно натужувалася і кидалась далеко від дошки на слизький, засмічений брук. Тоді перекупка ловила рибину, клала на місце і, лаючи її, навертала до обов'язку…

Близько полудня на Брайтештрасе було людно. Діти з ранцями на плечах верталися зі школи й перекидались напіврозталими сніжками, сповнюючи вулицю гамором і сміхом. Конторські учні – хлопці з добрих родин, у данських моряцьких кашкетах або в елегантних костюмах за англійською модою і з портфелями в руках, – ішли з гідністю, пишаючись, що вони вже не гімназисти. Поважні, сивобороді, заслужені городяни, вираз обличчя яких свідчив про їхні непохитні національно-ліберальні переконання, постукували паличками і уважно поглядали на викладений кахлями фасад ратуші. Перед ним виставлено подвійну варту: сьогодні засідав сенат. Два солдати-піхотинці в шинелях, з рушницями на плечах, незворушно крокували взад і вперед по брудному розталому снігу. Вони зустрічались посередині напроти дверей, перемовлялися кількома словами і знову розходились у різні боки. Коли ж повз них, піднявши комір і заклавши руки в кишені, проходив офіцер, що поспішав за якоюсь панянкою, водночас не поминаючи нагоди попишатися перед молодими дамами, що сиділи коло вікон у сусідніх будинках, солдати ставали коло своєї будки, поправляли на собі шинелі і віддавали честь… До тієї хвилини, коли треба буде вітати сенаторів, що виходитимуть з ратуші, ще довго. Засідання тривало всього тільки три чверті години. Мабуть, їх устигнуть ще змінити…

Та раптом один із солдатів почув короткий, застережливий знак з вестибюля ратуші, і тієї ж миті в дверях майнув червоний фрак кур'єра Улефельда. В трикутному капелюсі, зі, шпагою, він діловито наблизився до них, тихо скомандував: "Струнко!" – і зразу ж зник. І ось уже в лункому вестибюлі почулася чиясь хода.

Солдати виструнчились, клацнули підборами, випнули груди, приставили рушниці до ноги і кількома завченими рухами взяли їх на плече. Між ними досить швидко пройшов, піднявши над головою циліндра, невисокий добродій, у якого одна русява брова була ледь зведена, а впоперек блідих щік стирчали витягнені довгі вуса. Сенатор Томас Будденброк пішов сьогодні з ратуші задовго до кінця засідання.

Він звернув праворуч, отже, не додому. Коректний, бездоганно чистий і елегантний, він ішов по Брайтештрасе ледь підскоком, як завжди, і раз по раз відповідав на поклони. Сенатор був у білих лайкових рукавичках, а паличку з срібною головкою тримав під лівою пахвою. З-під пухнастих вилог хутра видніла біла фрачна краватка. Але його пещене обличчя було невиспане. Дехто з перехожих, минаючи сенатора, помічав, що його почервонілі очі сльозяться, а міцно стулені губи дивно кривляться. Часом він робив такий рух, ніби ковтав слину, що набралася в роті, і, мабуть, зціплював щелепи, бо на щоках і на скронях напиналися м'язи.

– Ого, Будденброку, ти втік із засідання? Такого ще не бувало! – гукнув до нього хтось на розі Млинарської – сенатор зразу не помітив хто.

Перед ним спинився Стефан Кістенмакер, його приятель і шанувальник, що всюди, де тільки йшлося про громадські справи, повторював його думки. У нього була кругла борода, що вже почала сивіти, страхітливо густі брови і довгий, пористий ніс. Кілька років тому, заробивши багато грошей, він кинув торгівлю вином, яку тепер провадив його брат Едуард сам, і жив з відсотків; а що в душі трохи соромився свого становища, то завжди вдавав, ніби страшенно перевантажений роботою. "Я занапащу своє здоров'я! – казав він і пригладжував рукою сивий, покарбований гарячими щипцями чуб. – Але людина на те й живе на світі, щоб працювати, не шкодуючи своєї сили". Він годинами з поважною міною простоював на біржі, хоч не мав там аніякісіньких справ, і обіймав безліч різних посад, які нічим його не обтяжували. Недавно він став. директором міської лазні, радо брав на,

себе обов'язки присяжного в суді, маклера, виконавця заповіту, скрізь працював у поті чола…
– Адже тепер засідання, Будденброку, – ще раз сказав він, – а ти гуляєш?
– А, це ти, – тихо мовив сенатор, насилу ворухнувши губами. – Часом я не добачаю. Так болить, що несила всидіти.
– Болить? Де?
– Зуб болить. Від учора. Я цілу ніч не стулив очей… У лікаря я ще не був, зранку мав справи в конторі, а тоді не хотів пропускати засідання. Але не міг витримали! І оце йду до Брехта…
– Котрий зуб?
– Нижній, з лівого боку… Кутній… Звичайно, дірявий… Ох, і болить же… Бувай, Кістенмакере! Я поспішаю, сам розумієш…
– Авжеж, думаєш я не поспішаю? Страх, скільки роботи… Бувай! Видужуй! Нехай вирве його! Найкраще зразу вирвати, та й годі…
Томас Будденброк пішов далі, зціпивши щелепи, хоч від цього йому було ще гірше. Зуб крутило, палило вогнем, а тепер той скажений біль поширився на всю ліву щоку. В запаленій кістці ніби вистукували розпечені: молоточки, на щоках з'явилися червоні плями, а з очей текли сльози. Безсонна ніч розшарпала йому нерви. Розмовляючи з Кістенмакером хвилину тому, він мусив натужуватися, щоб голос у нього не зірвався.
На Млинарській сенатор зайшов до пофарбованого вохрою будинку і піднявся на другий поверх, де на дверях на мідній табличці виднів напис: "Брехт, зубний лікар". Служниці, що відчинила йому, він не добачив… У сінях тепло пахло смаженим м'ясом і цвітною капустою. Потім раптом на нього війнуло гострим духом приймальні, куди його завели.
– Сідайте! Хвилиночку! – почувся баб'ячий голос.
То був Йозефус, що сидів у кутку кімнати в своїй блискучій клітці і скоса підступно дивився на сенатора маленькими злісними очицями.
Сенатор сів біля круглого столу і спробував розважитись гумором "Летючих листків", але зразу ж гидливо згорнув книжку, притиснув до щоки прохолодну срібну головку палички, заплющив запалені повіки й застогнав. У приміщенні стояла тиша, тільки деренчала Йозефусова клітка, яку він шарпав дзьобом. Пан Брехт мав звичку, навіть як був вільний, змушувати пацієнтів чекати.
Томас Будденброк швидко підвівся й налив собі з графина на столику склянку води, що відгонила хлороформом. Тоді відчинив двері в коридор і роздратованим голосом гукнув, що коли пан Брехт не має дуже нагальної роботи, то хай буде такий ласкавий і поспішиться. У нього дуже болить зуб.
Відразу по цьому з дверей кабінету вигулькнули сиві вуса, гачкуватий ніс і лиса голова зубного лікаря.
– Прошу, – сказав він.
– Прошу! – верескнув Йозефус.
Сенатор не всміхнувся на те запрошення. "Важкий випадок!" – подумав пан Брехт і зблід…
Вони швидко пройшли в кінець світлої кімнати, де біля вікна стояло велике вертке крісло з підпіркою під голову й зеленими оксамитовими бильцями. Сідаючи, Томас Будденброк коротко пояснив, що в нього таке, відкинув голову назад і заплющив очі.
Пан Брехт трохи підкрутив крісло, потім з дзеркалом і пінцетом заходився оглядати зуби. Від його рук тхнуло мигдалевим милом, а з рота – смаженим м'ясом і цвітною капустою.
– Доведеться вирвати, – заявив він за хвилину і ще дужче зблід.
– Вирвайте, – мовив сенатор і міцніше стулив повіки.

Запала мовчанка. Пан Брехт порався біля шафи, дістаючи потрібні інструменти. Нарешті він підійшов до пацієнта й сказав:
– Треба трішечки змастити.
І відразу ж виконав погрозу: густо змастив ясна якоюсь рідиною з різким запахом. Потім, тихо й лагідно попросивши сенатора не рухатись і розтулити рота якомога ширше, почав свою роботу.
Томас Будденброк обома руками вчепився в оксамитові бильця. Він майже не відчував, як щипці опинилися в роті і вчепилися в зуб, але скрегіт і дедалі болючіший, лютіший тиск у голові підказав йому, що все йде якнайкраще. "Господи поможи! – подумав він. – Треба витримати. Біль наростатиме й наростатиме без кінця, стане нестерпним, катастрофічним, шаленим, пронизливим, нелюдським, роздиратиме мозок… А тоді буде по всьому. Треба витримати".
Так тривало три або чотири секунди. Пан Брехт тремтів від напруження, і те тремтіння передалося Томасові Будденброку. Він дрижав усім тілом, навіть трохи подався вгору й почув тоненький писк у горлі в лікаря… Раптом він відчув страшний поштовх, струс, щось лопнуло, затріщало – йому здалося, що в нього поламалися шийні хребці. Він швидко розплющив очі. Тиск минувся, але в голові гуло, біль шаленів, пік запалену, понівечену щелепу, і він виразно відчув, що мети не досягнено, що це не край усім мукам, а несподівана катастрофа, яка тільки ще дужче погіршила становище… Пан Брехт відступив. Він прихилився до шафи з інструментами, блідий як смерть, і сказав:
– Коронка… Я так і знав.
Томас Будденброк виплюнув трохи крові у синю мисочку побіч себе – отже, ясна поранені – і спитав, уже майже непритомний:
– Що ви знали? Що сталося з коронкою?
– Коронка зламалася, пане сенатор… Я цього й боявся… Зуб надто викришений… Але я зобов'язаний був спробувати…
– Що ж тепер буде?
– Покладіться на мене, пане сенатор…
– Що ви хочете робити?
– Треба повиривати корені. Козячою ніжкою… Їх чотири…
– Чотири? Отже, треба чотири рази закладати козячу ніжку і рвати?
– На жаль, треба.
– Ну, то на сьогодні досить! – сказав сенатор і хотів швидко підвестись, але залишився сидіти й відкинув назад голову. – Шановний добродію, ви не можете від мене вимагати того, що перевищує людську силу, – мовив він. – Я себе не дуже добре почуваю… На сьогодні з мене принаймні досить… Чи ви не будете такі ласкаві відчинити на хвилинку вікно?
Пан Брехт виконав його прохання й сказав:
– Я був би дуже радий, пане сенатор, якби ви не відмовились заглянути до мене завтра або післязавтра, о котрій завгодно годині, тоді ми відкладемо операцію. Мушу признатися, що я й сам… А тепер я ще дозволю собі сполоскати вам ясна і змастити, щоб не так боліло…
Він зробив ці процедури, і сенатор пішов. Лікар, білий як крейда, провів його до дверей, співчутливо стискаючи плечима; він більше ні на що вже не мав сили.
– Хвилиночку… прошу! – кричав Йозефус, коли вони йшли приймальнею; той крик Томас Будденброк чув ще й на сходах.
Козячою ніжкою… атож, це буде завтра. А що тепер? Додому і якнайшвидше лягти, спробувати заснути. Зуб уже наче так не болів, тільки якось тупо, прикро пекло в роті. Отже, додому… Він поволі йшов вулицями, машинально

відповідав на поклони, з задуманим, неуважним виразом в очах, ніби розмірковував про те, що ж, властиво, з ним діється.
Дійшовши до Рибальської, він завернув униз лівим тротуаром. Кроків через двадцять його занудило. "Зайду до пивниці по той бік і вип'ю чарку коньяку", – подумав він і ступив на бруківку. Та ледве він досяг середини вулиці, як сталося лихо. Його ніби чиясь рука схопила за мозок і з неймовірною силою, з страхітливою, дедалі більшою швидкістю почала ним описувати кола – великі, менші, ще менші, і врешті з незмірною, брутальною, безжальною жорстокістю шпурнула його в кам'яну середину тих кіл… Він ще зробив півоберта, заточився і, піднісши руки, впав на мокрий брук.
Оскільки вулиця була стрімка, ноги його опинилися вище за тулуб. Він упав долілиць, і під головою в нього відразу почала розтікатися кривава пляма. Циліндр відкотився вниз по бруківці, хутро було заляпане болотом і мокрим снігом, а руки в білих лайкових рукавичках лежали простягнені в брудній калюжі.
Так він лежав довго, поки надійшли якісь люди і перевернули його.
Розділ восьмий
Пані Перманедер піднімалась парадними сходами; однією рукою вона підбирала спереду сукню, а другою притискала до щоки велику руду муфту. Вона швидше бігла, спотикаючись, аніж ішла, капор був насунутий на голову недбало, щоки пашіли, а на верхній, ледь віддутій губі виступило кілька крапельок поту. Хоч ніхто її не зустрів, вона, поспішаючи вперед, весь час щось шепотіла сама до себе, і з того шепоту подеколи раптом вирвалося якесь слово, сказане зі страху майже вголос…
– Це нічого… – казала вона. – Це ще нічогісінько не означає… Господь цьогд не допустить… Він знає, що робить; цієї віри в мене ніхто не відбере… Звичайно, нічого не сталося… О господи, я молитимуся тобі щодня…
З переляку вона плескала, що тільки їй на думку спадало. Піднявшись на третій поверх, вона помчала коридором…
Двері до найближчої кімнати були відчинені, і звідти їй назустріч вийшла невістка.
Гарне біле обличчя Герди Будденброк було спотворене жахом і відразою, а її близько посаджені карі очі, підведені синіми тінями, мружились гнівно, розгублено і гидливо. Побачивши пані Перманедер, вона простягла руки і, обнявши її, сховала голову в неї на плечі.
– Гердо, Гердо, що ж це таке? – вигукнула пані Перманедер. – Що сталося?.. Що це означає?.. Кажуть, він упав? Без пам'яті?.. Як йому тепер?.. Господь не допустить найгіршого… Скажи ж мені, на милість божу…
Але відповідь вона отримала не зразу, відчула тільки, як Герда здригнулася всім тілом. А тоді почула шепіт біля свого плеча:
– Який у нього був вигляд, коли його принесли! За ціле життя ніхто на ньому порошинки не бачив… Це глум, підлість, щоб такий був кінець!..
З сенаторової прибиральні долинув приглушений шурхіт, двері відчинилися, і на порозі з'явилась Іда Юнгман у білому фартусі і з мискою в руках. Очі в неї почервоніли. Побачивши пані Перманедер, вона опустила голову й відступила вбік, пропускаючи її. Підборіддя в Іди тремтіло.
Квітчасті завіси на вікнах ворухнулися від протягу, коли Тоні з невісткою зайшли до спальні. Назустріч їм війнуло духом карболки, ефіру і ще якихось ліків. Томас Будденброк лежав горілиць на широкому ліжку з червоного дерева, під червоною стьобаною ковдрою, переодягнений у вишиту нічну сорочку. Його приплющені осклянілі очі закотилися, губи під розкуйовдженими вусами безперестанку ворушилися, а з горла часом вирвався якийсь клекіт. Молодий доктор Ланггальс схилився над ним, зняв

криваву пов'язку з обличчя і намочив нову в мисці, що стояла на нічному столику. Тоді приклав вухо до грудей хворого і помацав пульс… На ослінчику в ногах ліжка сидів малий Йоганн, торсав рукою свою матроську краватку і з задумливим виразом дослухався до клекоту, що вихоплювавсь у батька з горла. Заляпане грязюкою вбрання лежало на стільці віддалік. Пані Перманедер сіла коло ліжка, взяла братову руку, холодну, обважнілу, і втупилась йому в обличчя… Вона починала розуміти, що господь, чи він знає, що робить, чи не знає, але вже допустив "найгірше".
– Томе! – заголосила вона. – Ти не впізнаєш мене? Що з тобою? Невже ти хочеш піти від нас? Ні, ти нас не покинеш! Ох, цього не може бути, не може…
Не видно було, щоб хворий бодай якось зреагував на її слова. Вона безпорадно глянула на доктора Ланггальса. Той стояв поряд, опустивши свої гарні очі; на обличчі його, не без відтінку самовдоволення, була написана воля господня…
Знову зайшла Іда Юнгман – щось помогти, як буде треба. З'явився старий доктор Грабов, з лагідним виразом на довгобразому обличчі, потиснув усім руки, оглянув хворого, похитав головою і зробив те саме, що вже робив доктор Ланггальс… Звістка про те, що сталося, блискавично поширилась по всьому місту. Біля входу раз у раз дзвонив дзвоник, і питання про стан сенатора проникали до спальні. Відповідь була та сама: без змін, без ніяких змін…
Обидва лікарі вважали, що на ніч треба неодмінно викликати сестру-жалібницю. Послано по сестру Леандру, і вона прийшла. На її обличчі не було й сліду хвилювання чи переляку. Вона й цього разу мовчки поклала свою торбинку, скинула каптур, накидку і, лагідно, приязно взялася до своєї роботи.
Малий Йоганн уже кілька годин сидів на ослінчику в ногах ліжка, дивився на все і прислухався до клекоту в батькових грудях. Власне, він мав іти до репетитора на урок арифметики, але збагнув, що сталася подія, перед якою всі витерті сурдути повинні мовчати. І про свої домашні завдання він також згадував тільки мимохідь і навіть глузливо… Часом, коли пані Перманедер підходила до нього й пригортала до себе, він заливався слізьми; але здебільшого сидів з сухими очима, з якимось відчуженим, замисленим виразом, дихаючи стримано і обережно, наче боявся вловити той дух, чужий, і все ж якось дивно знайомий…
Близько четвертої години у пані Перманедер визрів певний намір. Вона завела доктора Ланггальса до сусідньої кімнати, згорнула руки, відкинула голову, намагаючись одночасно притиснути підборіддя до грудей, і сказала:
– Пане доктор, я маю до вас прохання: це єдине, що ви в змозі зробити! Не приховуйте від мене нічого, будьте такі ласкаві! Мене життя загартувало… Я навчилася дивитись правді у вічі, повірте мені!.. Чи доживе мій брат до ранку? Скажіть відверто!
І доктор Ланггальс відвів убік свої гарні очі, оглянув нігті і сказав щось про людське безсилля, а також про неможливість розв'язати питання, чи брат пані Перманедер переживе ніч, а чи помре за хвилину…
– Тоді я знаю, що мені робити, – заявила вона, вийшла з кімнати й послала до пастора Прінгсгайма.
І він з'явився, в коротких ризах поверх довгої сутани, без брижів, метнув холодний погляд на сестру Леандру і сів коло ліжка на стільці, який йому подали. Він покликав хворого, щоб той його впізнав, вислухав, а коли ця спроба виявилась надаремною, звернувся просто до бога – переливчастим голосом, із стилізованою франконською вимовою, одні звуки приглушуючи, а інші чітко наголошуючи, і на обличчі в нього проступала то фатальна

суворість, то лагідне просвітлення… Коли з рота в нього викочувалось "р", масне й гладеньке, малому Йоганнові все здавалося, що пастор перед тим, як іти сюди, з'їв булочку з маслом і запив кавою.
Пастор Прінгсгайм казав, що ні він, ні інші, тут присутні, вже не благають бога зберегти життя цієї любої і дорогої людини, бо бачать, що Всевишній захотів покликати її до себе. Вони тільки моляться, щоб господь послав стражденному легку смерть… Потім він виразно і ефектно проказав дві молитви, належні за таких обставин, і підвівся. Він потиснув руки Герді і пані Перманедер, узяв за голову малого Йоганна і, аж тремтячи з сумної ніжності, хвильку дивився на його опущені вії, попрощався з панною Юнгман, ще раз метнув холодний погляд на сестру Леандру й пішов.
Коли повернувся доктор Ланггальс, що ненадовго ходив додому, то не помітив у хворого ніяких змін. Він перемовився кількома словами з доглядачкою і знову попрощався. Доктор Грабов також зайшов ще раз, лагідно поглянув на хворого й пішов. Томас Будденброк, закотивши осклянілі очі, і далі ворушив губами, і в горлі в нього клекотіло. Почало смеркати. Надворі на хвилю спалахнула вечірня зимова заграва і кинула пучок бляклого світла на заболочений одяг, що лежав на стільці.
О п'ятій годині пані Перманедер припустилася нерозважного вчинку. Сидячи біля ліжка навпроти невістки, вона раптом згорнула руки й почала горловим голосом проказувати один псалом… Усі закам'яніли, слухаючи її.
– О милосердний боже, – голосно почала вона, – пошли благий кінець. І хай на смертне ложе…
Вона молилася так щиро, що думала тільки про те слово, яке зараз мала вимовити, і не врахувала, що не знає до кінця строфи і на третьому рядку їй доведеться ганебно спинитися. Так і сталося: вона урвала псалом на високій ноті і спробувала надолужити все неперевершеною гідністю своєї постави. Всі в кімнаті зіщулилися з ніяковості. Малий Йоганн так закашлявся, що здавалося, ніби він стогне. Після цього вже ніщо не порушувало тиші, крім передсмертного хрипіння Томаса Будденброка.
Всім аж полегшало, коли служниця заявила, що в сусідній кімнаті – Гердиній спальні – приготовано якусь їжу. Та тільки-но вони взялися до супу, як у дверях з'явилася сестра Леандра і лагідно кивнула головою. Сенатор помер. Тихо схлипнув кілька разів підряд, і губи перестали ворушитися. Тільки це й змінилося, очі його давно вже були мертві. Доктор Ланггальс, що за кілька хвилин був уже на місці, приклав чорну трубку до грудей померлого, довго слухав і після сумлінного огляду заявив:
– Так, це кінець.
І сестра Леандра білим, тендітним підмізинним пальцем обережно стулила мертвому очі.
Пані Перманедер упала навколішки, притулилась обличчям до ковдри й голосно заридала: з властивою її щасливій вдачі щирістю, вона бурхливо, нестримно виливала свої почуття, нічого не приглушуючи і не приховуючи в собі, і це давало їй полегкість… Підвелася вона з мокрим обличчям, але зміцніла духом, заспокоєна і врівноважена, готова відразу подумати про повідомлення, які треба було негайно замовити і якнайшвидше надрукувати, – величезну кількість "аристократично" оформлених повідомлень про смерть…
З'явився Христіан. Звістку про нещастя з сенатором він одержав у клубі і відразу пішов звідти. Але, боячись побачити щось страшне, він спершу вибрався в далеку прогулянку за міську браму, тож його ніде не могли знайти. Тепер він сам вернувся і вже в передпокої почув, що брат помер.
– Не може цього бути! – сказав він і, шкутильгаючи, водячи навколо очима, рушив сходами нагору.

За хвилину він уже стояв коло братового смертного ложа між сестрою і невісткою. Стояв трохи згорблений, скидаючись на знак запитання, лисий, з запалими щоками й обвислими вусами, з величезним, гачкуватим носом, худий, кривоногий, і його малі, глибоко посаджені очі вдивлялися в братове обличчя, таке мовчазне, холодне, неприступне й бездоганне, непідвладне ніякому присудові людському… Куточки вуст у небіжчика були опущені майже зневажливо. Колись Христіан дорікав братові, що той не заплаче, коли він помре. І ось тепер Томас сам лежить мертвий. Він просто помер, не сказавши жодного слова, гарно й тактовно відійшов у небуття, безжально лишивши інших соромитись за себе, як часто бувало за його життя! Чи добре він робив, чи погано, завжди виявляючи тільки холодну погорду до Христіанових страждань, до його "муки", до чоловіка на канапі, що кивав на нього, до пляшки зі спиртом і до відчиненого вікна? Це питання відпало, втратило сенс, бо примхлива смерть у своїй раптовій необ'єктивності вирізнила й виправдала Томаса, прийняла його й звеличила, вшанувала, владно викликала до нього повсюдне боязке зацікавлення, а ним, Христіаном, погордувала, хоче й далі глумитися з нього сотнями різних каверз і зачіпок, які ні в кого не викликають пошани. Ніколи ще Томас Будденброк так не імпонував своєму братові, як цієї хвилини. Успіх має вирішальне значення. Тільки смерть примушує людей поважати наші страждання, вона ушляхетнює навіть наймізернішу нашу недугу. "Виявилось, що ти мав слушність, схиляю перед тобою голову", – подумав Христіан, швидко, незграбно опустився навколішки й поцілував холодну братову руку, що лежала на ковдрі. Тоді підвівся і, водячи навколо очима, почав ходити по кімнаті.

З'явилися інші відвідувачі: старі Крегери, дами Будденброк із Брайтештрасе, пан Маркус. Прийшла й сердешна Клотільда, худа і сіра, байдуже стала коло ліжка й молитовно склала руки в нитяних рукавичках.

– Не думайте, Тоні й Гердо, – спроквола, жалібно сказала вона, – що коли я не плачу, то в мене черстве серце… Я вже виплакала всі сльози…

І їй вірили на слово, така вона була безнадійно сіра й висхла…

Врешті всі вийшли, поступившись місцем неприємній беззубій бабі, яка з'явилася, щоб разом з сестрою Леандрою обмити й переодягти небіжчика.

Того вечора Герда Будденброк, пані Перманедер, Христіан і малий Йоганн допізна сиділи у вітальні за круглим столом, освітленим великою газовою лампою, і пильно працювали. Вони складали список осіб, яким треба було послати повідомлення про смерть, і писали на конвертах адреси. Рипіли пера. Час від часу хтось вгадував ще якесь прізвище і вводив його в список… Ганно також узяли на допомогу, бо він писав чисто, а часу було обмаль.

У будинку й на вулиці панувала тиша. Лише зрідка лунала за вікном чиясь хода і швидко завмирала. Інколи полускувала газова лампа, хтось мурмотів прізвище, яке саме надписував, та ще шелестів папір. Часом вони перезирались і згадували, що сталось.

Пані Перманедер виводила свої кривулі надзвичайно старанно. Але що п'ять хвилин, ніби заведена, відкладала перо, згортала руки, підносила їх до рівня рота й голосила.

– Я не можу цього зрозуміти! – вигукнула вона, доводячи цим, що вже починає розуміти, яка їх спостигла біда… – Та це ж кінець, усьому кінець! – несподівано крикнула вона в глибокій розпуці і, ридаючи, кинулась на шию невістці, після чого з новою силою взялася до писання.

З Хрйстіаном було те саме, що з сердешною Клотільдою. Він ще не пролив жодної сльози і трохи соромився цього. Усвідомлення своєї ганьби переважило в ньому всі інші почуття. А крім того, ненастанно порпаючись у

своїх хворобах, досліджуючи свій фізичний і душевний стан, він виснажився, зачерствів. Він тільки час від часу випростувався, проводив рукою по лисій голові і проказував здавленим голосом:
– Так, страшне лихо!
Проказував скорше для себе самого, вмовляв себе і намагався видавити з очей хоч кілька сліз.
Раптом сталося таке, що всіх збентежило: малий Йоганн засміявся. Пишучи, він натрапив на прізвище, що звучало якось кумедно, і не втримався. Він проказав те прізвище вголос, пирхнув, ще нижче схилився над столом, затремтів, аж схлипнув, але стримати сміху не зміг.
Спершу дорослі подумали, що він плаче: але ж ні. Вони недовірливо й розгублено перезирнулися. Тоді Герда відіслала хлопця спати….
Розділ дев'ятий
Від зуба… Сенатор Будденброк помер від зуба, казали один одному городяни. Але ж, хай йому біс, від цього не вмирають! У нього болів зуб, пан Брехт зламав його, а потім сенатор просто впав серед вулиці. Чи чувано таке?.. Та тепер уже однаково, то його справа. Що найперше треба зробити, це подбати про вінки, великі вінки, дорогі, такі, що зроблять честь тому, хто їх посилає, вінки, про які потім згадуватимуть у газетах і по яких зразу видно, що вони від людей солідних і грошовитих. І вінки прибували, напливали звідусіль – від товариств, від родин і окремих осіб; вінки з лаврового листя, з пахучих квіток, із срібла, з чорними стрічками і з стрічками кольорів міста, з написами, виведеними чорними й золотими літерами. І пальмове листя, безліч пальмового листя…
Усі квіткові крамниці добре заробили; і крамниця Іверсена навпроти теж не відстала. Кілька разів за день пані Іверсен дзвонила внизу і вручала найрізноманітніші витвори з квітів – від сенатора такого-то, від консула такого-то, від установи такої-то… Раз вона спитала, чи не можна їй піднятися нагору й глянути на сенатора? "Так, можна", – відповіли їй, і в супроводі Іди Юнгман вона пішла сходами нагору, мовчки розглядаючи розкішну сходову клітку.
Вона ступала важко, бо, як звичайно, була при надії. Постать її з роками трохи погрубшала, але довгасті чорні очі й малайські вилиці не втратили своєї знади і явно свідчили, що колись вона була незвичайно гарна… Її завели до салону, де стояв катафалк.
Томас Будденброк лежав посеред просторої світлої кімнати, з якої винесено всі меблі, в оббитій білим шовком домовині, в білому шовковому вбранні, під білим шовковим покривалом, овіяний вишуканим, запаморочливим запахом тубероз, фіалок і безлічі інших квіток.
У головах на покритому чорним крепом постаменті, серед півколом розставлених срібних свічників, здіймався Торвальдсенів "Христос, що благословляє вірних". Китиці квітів, вінки, кошики з квітами й букети складені були вздовж стін і на підлозі, пальмове листя посхилялося над труною і над ногами небіжчика. Його обличчя в кількох місцях було побите, особливо ніс. Але волосся було зачесане так, як за життя, а вуса старий Венцель востаннє витяг гарячими щипцями, і вони, довгі, рівні, стирчали впоперек білих щік. Голова була трохи повернена вбік, а в складених пальцях стримів хрестик з слонової кістки.
Пані Іверсен спинилася майже біля дверей і звідти, ледь примруживши, дивилася на домовину; і аж коли з вітальні, відкинувши завісу, з'явилася вся в чорному, заплакана пані Перманедер і лагідно запропонувала їй підійти ближче, вона ступила кілька кроків по навоскованій підлозі. І знову стала, згорнувши руки на своєму чималому вже животі, й дивилася довгастими чорними очима на квіти, на свічники, на стрічки, на весь той

білий шовк і на обличчя Томаса Будденброка. Важко було прочитати щось на її блідому, розплилому виду вагітної жінки. Врешті вона мовила:
– Так…
Тоді схлипнула, єдиний раз, коротко, тихенько, й повернулася до дверей. Пані Перманедер тішили такі відвідини. Вона не виходила з дому на Рибальській і невтомно, з запалом спостерігала, як складали шану тлінним останкам її брата. Горловим голосом по кілька разів підряд вона читала замітки в газетах, де, так само як під час ювілею фірми, вихваляли його заслуги і оплакували тяжку безповоротну втрату. Вона зустрічала у вітальні всіх, хто приходив висловити своє співчуття, – а ім'я їм було легіон; приймала їх уже Герда, в салоні біля труни. Крім того, пані Перманедер провадила з різними людьми наради щодо похорону, який мав бути невимовно "аристократичний", і влаштовувала прощальні сцени. Вона звеліла, щоб усі службовці з контори прийшли попрощатися з шефом. І так само робітники з комор. Вони незграбно човгали своїми величезними ногами по паркету, скорботно витягали обличчя і сповнювали салон запахом горілки, тютюну й поту. Мнучи в руках шапки, вони дивилися на пишно оздоблену труну, спершу захоплено, а далі знуджено, аж поки один із них набрався відваги й повернув назад, і тоді вся компанія почовгала слідом за ним… Пані Перманедер була в захваті. Вона запевняла, що в багатьох по бороді текли сльози. Звичайно, вона це вигадала. Такого не було. Але що з того, коли їй так ввижалося і коли це тішило її?..
І ось настав день похорону. Металеву домовину наглухо закрито і прибрано квітами, свічки в свічниках догоріли, будинок сповнили люди, і пастор Прінгсгайм, оточений родичами небіжчика, місцевими і приїжджими, велично став в узголов'ї домовини. Його показна голова красувалась на широких брижах, як на тарілці.
Церемонією керував спритний чоловік, найнятий на такий випадок, щось середнє між служником і розпорядником. З циліндром у руках, швидко й тихенько ступаючи, він збіг парадними сходами вниз і пронизливим шепотом гукнув у передпокій, де товпилися податкові службовці в уніформі й вантажники в куртках, штанях до колін і з циліндрами:
– Кімнати переповнені, але в коридорах є ще трохи місця…
Потім усе стихло; пастор Прінгсгайм почав говорити, і його добре поставлений, дзвінкий, переливчастий голос заповнив увесь будинок. Поки він тут, нагорі, поряд з фігурою Христа, підносив молитовно складені руки й простягав їх, благословляючи присутніх, унизу, перед будинком, спинилася запряжена четвериком похоронна карета, а за нею вздовж вулиці довгим рядом, аж до самої річки поставали й інші карети. Навпроти входу вишикувалась у два ряди рота солдатів з рушницями коло ноги на чолі з лейтенантом фон Тротою, що, з оголеною шаблею в руці, дивився на вікна другого поверху вогнистими очима… Люди юрмилися на вулиці, витягали шиї з вікон навколишніх будинків, намагаючись щось побачити.
Врешті натовп у передпокої заворушився, почулася тиха команда, солдати, чітко клацнувши рушницями, взяли їх на плече; лейтенант фон Трота опустив шаблю, і в дверях з'явилася домовина. На плечах у чотирьох носіїв, убраних у чорне, з трикутними капелюхами, вона повільно випливла на вулицю, і вітер розніс над головами цікавих запах квіток, розкошлав чорний пучок пір'я на дашку похоронної карети, погрався гривами коней, що стояли довгим рядом аж до річки, і чорними стрічками на капелюхах візників. З неба, повільно кружляючи в повітрі, проривалися великі сніжинки.
Коні похоронної карети, геть покриті чорними попонами, з яких визирали тільки їхні неспокійні очі, тихо рушили з місця. Їх вели чотири візники,

теж усі в чорному. За ними знялася з місця рота солдатів, і до будинку одна за одною почали під'їздити карети. У першу сіли Христіан Будденброк і пастор Прінгсгайм. Малий Йоганн їхав з якимось угодованим родичем із Гамбурга. І поволі, поволі довга, сумна і врочиста жалобна процесія з тілом Томаса Будденброка рушила містом, повз будинки зі спущеними до половини прапорами, що ляскали на вітрі… Службовці з контори і вантажники йшли на кладовище пішки.
Коли домовина на плечах у носіїв, у супроводі родичів небіжчика, повз хрести, статуї, каплички й голі плакучі верби наблизилась до родинного склепу Будденброків, там уже стояла почесна варта. Солдати знов узяли рушниці на плече. А з-за кущів долинули приглушені, скорботні звуки жалібного маршу.
Знов відсунено велику могильну плиту з ліпленим родинним гербом, знов обмуровану яму край безлистого гайка, де лежали батьки Томаса Будденброка і де мав тепер лягти й він, обступили чоловіки в жалобному вбранні. Вони стояли, заслужені, багаті, опустивши голови або сумно схиливши їх набік, і серед них сенаторів можна було впізнати по білих рукавичках і білих краватках. Віддалік юрмилися службовці з міських установ, вантажники, конторники і робітники з комор.
Музика стихла, і озвався пастор Прінгсгайм. А коли його благословення віддзвеніло в холодному повітрі, всі поспішили ще раз потиснути руку братові й синові небіжчика.
То була довга церемонія. Христіан Будденброк приймав співчуття якось неуважно, трохи зніяковіло, як завжди в урочисті хвилини. Малий Йоганн стояв біля нього в теплій матроській куртці в блискучими гудзиками, ні на кого не дивлячись, опустивши очі, підведені синіми тінями, і, нахмурившись, намагався відвернути обличчя від вітру.
ЧАСТИНА ОДИНАДЦЯТА
Розділ перший
Буває, ми часом згадаємо якусь людину, подумаємо про її життя-буття і раптом похоплюємось, що її вже не чути в загальному хорі, що вона вже не гуляє по вулицях, а просто назавжди зникла зі сцени і лежить десь за міською брамою в землі.
Померла пані Будденброк, у дівоцтві Штювінг, удова по дядькові Готтгольду. Навіть її, що колись була причиною бурхливих родинних чвар, смерть виправдала й очистила, і її дочки Фрідеріка, Генрієта й Пфіфі – вважали, що мають право приймати співчуття родичів з ображеною міною, якою вони ніби хотіли сказати: "Це ваше переслідування довело її до могили", – хоч мати й дожила до глибокої старості…
Мадам Кетельсен також попрощалася зі світом. Останніми роками її мучила подагра, але померла вона тихо, мирно, з дитячою вірою, на заздрість своїй ученій сестрі, яка й досі ще часом боролася з слабкими спокусами раціоналізму і яка, хоч ставала все горбатіша й сухіша, мала міцніше здоров'я, а тому приречена була жити на цій жалюгідній землі.
Пішов на той світ і консул Петер Дельман. Він проїв усе своє майно і врешті сконав від Гуніяді-Яноша, лишивши своїй дочці річну ренту в двісті марок і надію, що з пошани до прізвища Дельманів її приймуть у монастир святого Йоганна.
Не стало й консула Крегера, і тепер, на жаль, уже ніхто не заважав його м'якосердій дружині продавати останнє срібло й посилати гроші пропащому Якобові, що волочився десь по світах…
Щодо Христіана Будденброка, то його дарма було шукати в стінах рідного міста; він тут більше не жив. Не минуло й року після смерті його брата сенатора, як він переїхав до Гамбурга, де взяв законний шлюб з однією

дамою, своєю давньою приятелькою, панною Аліною Пуфогель. Тепер ніхто вже не міг йому заборонити цього. За тим його спадком по матері, який ще не був забраний наперед і половина відсотків з якого й так весь час ішла до Гамбурга, наглядав Стефан Кістенмакер, бо так звелів у своєму заповіті покійний сенатор; але в усьому іншому Христіан тепер був сам собі господар… Як тільки чутка про його одруження дійшла до пані Перманедер, вона послала пані Аліні Будденброк у Гамбург дуже довгого і вкрай неприязного листа, що починався звертанням: "Мадам!" і повідомляв ретельно добраними, дошкульними словами про те, що пані Перманедер ніколи не визнає за родичів ані адресатки, ані її дітей.
Пан Кістенмакер був виконавцем заповіту, управителем майна Будденброків і опікуном малого Йоганна і з честю виконував свої обов'язки. Вони стали для нього джерелом бурхливої, почесної діяльності і давали право на біржі з дуже втомленим виглядом проводити рукою по голові і запевняти всіх, що він себе занапащає… Не треба забувати, що за свою працю він пунктуально відраховував собі два відсотки від прибутків. А втім, йому не вельми щастило в торгівлі, і він дуже швидко викликав невдоволення Герди Будденброк.
Ішлося про ліквідацію фірми. Всі справи треба було завершити протягом року: така була остання воля сенатора. Пані Перманедер, почувши про це, страшенно захвилювалася.
– А Йоганн, малий Йоганн, Ганно? – питала вона…
Те, що брат знехтував свого сина і єдиного спадкоємця, не схотів лишити йому фірми, розчарувало і боляче вразило її. Не одну годину вона проплакала, що їм доведеться попрощатися з вивіскою фірми, – цим скарбом, який передавали одне одному чотири покоління, що урветься історія фірми, коли на світі існує її законний спадкоємець. Але скоро вона втішилась тим, що кінець фірми – ще не обов'язково кінець родини і що її небіж заснує якесь нове, молоде підприємство і здійснить своє високе покликання: збереже прізвище своїх предків у шані й славі і доведе родину до нового розквіту. Недарма він такий схожий на свого прадіда…
Отже, почалася ліквідація торгових справ під керівництвом пана Кістенмакера і старого Маркуса, і відбувалась вона так, що аж серце краялось. Термін у заповіті визначено малий, його треба було дотриматись, тож доводилось поспішати. Поточні справи залагоджували надто квапливо й невигідно. То те, то інше продавали непродумано, зі збитком. Склади, комори пішли запівдарма. Чого не встиг зіпсувати своїм запалом пан Кістенмакер, те довершувала повільність старого Маркуса, про якого в місті казали, що, виходячи взимку з дому, він грів перед грубою не тільки пальто й капелюха, ба навіть свою палицю. Коли траплялась якась вигідна справа, він неодмінно прогавлював її. Одне слово, збитки йшли за збитками. Юридично Томас Будденброк лишив по собі майна на шістсот п'ятдесят тисяч марок; а через рік після розпечатання заповіту виявилося, що наявний капітал і близько не відповідав цій сумі…
По місту йшли непевні й перебільшені поголоски про невдалу ліквідацію фірми; їх підсилювала чутка, що Герда Будденброк думає продати свій великий будинок. Люди розповідали всякі небилиці про те, що її змушує до продажу, про значне зменшення будденброківського майна, і поволі в місті запанував настрій, який удова сенатора спершу сприймала здивовано, з прикрістю, а потім з дедалі більшим обуренням… Коли вона якось розповіла пані Перманедер, що кілька ремісників і постачальників досить нечемно зажадали від неї сплати рахунків, та хвилину вражено дивилася на неї, а тоді зайшлася реготом… Але Герда Будденброк була така розгнівана, що навіть заявила про свій намір переїхати з малим Йоганном до старого

батька в Амстердам і знов грати з ним на скрипці дуети. Проте пані Перманедер її заява так нажахала, що довелося поки що відмовитись від цього плану.
Як і слід було сподіватися, пані Перманедер бурхливо повстала і проти продажу будинку, який побудував брат. Вона голосно нарікала, що це справить погане враження в місті й остаточно підірве родинний престиж. Але врешті їй довелось визнати, що було б непрактично утримувати такий великий, розкішний будинок, який був тільки дорогою примхою Томаса Будденброка, і що Гердине бажання купити невеличку зручну віллу за містом, на лоні природи, мав свій сенс…
Для пана Гоша, маклера Зігізмунда Гоша, начебто зазорів великий день. Його старість опромінила така подія, що в нього на кілька годин навіть перестали тремтіти руки й ноги: йому випало побувати в салоні Герди Будденброк, сидіти навпроти неї в кріслі і віч-на-віч розмовляти про ціну за будинок. Сивий, як молоко, розпатланий, він дивився на неї знизу вгору, страхітливо випнувши підборіддя, і йому вперше пощастило: він справді здавався горбатим. Голос його сичав, та говорив він холодно й розважно, нічим не виявляючи, яка буря стрясає його душу. Він узявся продати будинок, простяг руку і, підступно всміхаючись, запропонував вісімдесят п'ять тисяч марок. Ціна була прийнятна, бо збитки на такому продажу однаково неминучі. Та треба було вислухати думку пана Кістенмакера, Герді Будденброк довелось попрощатися з паном Гошем, не домовившись остаточно. Та виявилось, що пан Кістенмакер не бажав, щоб хтось втручався в його діяльність. Він знехтував пропозицію пана Гоша, навіть висміяв його і заприсягнувся, що візьме куди більшу ціну. І присягався доти, доки змушений був, щоб покласти край цій мороці, продати будинок за сімдесят п'ять тисяч якомусь старому одинакові, що вернувся з далеких мандрів і хотів осісти в місті…
Пан Кістенмакер узяв на себе й купівлю нового будинку – гарненької невеличкої вілли за міською брамою біля старої каштанової алеї, з квітником і садком, що, може, обійшлася трохи й дорого, зате була така, як хотілося Герді… Туди восени сімдесят шостого року й перебралася пані Будденброк із сином, служницями і частиною меблів, а частина їх, на превеликий жаль пані Перманедер, залишилась на місці й перейшла у власність підстаркуватого одинака.
І це ще був не кінець змінам! Мамзель Юнгман, Іда Юнгман, що сорок літ прожила в Будденброків, залишала службу і верталася на свою батьківщину, в Західну Пруссію, щоб доживати свого віку в родичів. Щиро казати, Герда Будденброк її просто звільнила. Їда, добра душа, коли попереднє покоління Будденброків вийшло з-під її опіки, всім серцем прихилилась до малого Йоганна, пестила й доглядала його, читала йому казки Гріммів, оповідала про свого дядька, що помер від гикавки. Але тепер малий Йоганн перестав бути малим, обернувся в п'ятнадцятирічного підлітка, що хоч який був тендітний, уже не вельми потребував її догляду… А з його матір'ю у неї вже віддавна склалися досить напружені стосунки. Цю жінку, яка ввійшла в дім Будденброків набагато пізніше за неї, Іда ніколи не вважала за справжнього й повноправного члена родини, а крім того, останніми роками, з зарозумілістю старої служниці, вона почала переоцінювати свої права. Вона вважала себе за дуже важливу особу в домі, втручалася в господарські справи і не раз робила те, на що не мала ніякого права… Герда сердилась, часто вибухали прикрі сварки, і хоч пані Перманедер так само красномовно боронила її, як будинок і меблі, старій Іді довелось попрощатися.
Вона гірко плакала, коли настала пора розлучатися з малим Йоганном. Він обняв її, потім заклав руки за спину, сперся всім тілом на одну ногу, а

другу зігнув у коліні, ледь торкаючись носком підлоги, і провів Іду тим самим задуманим, зверненим углиб свого власного єства поглядом, яким його золотаво-карі очі, підведені синюватими тінями, дивилися на мертву бабусю і на батьків скін, на продаж бабусиного і їхнього нового будинків, а також на багато інших, схожих на ці, хоч і не таких важливих подій…
Від'їзд старої Іди здавався йому логічним продовженням попередніх нещасть, до яких він звик, – батькової смерті, ліквідації фірми, розпаду. Вони його більше не вражали; якимось дивом вони його ніколи не вражали. Часом, коли він підводив свою темно-русяву, кучеряву голову, як завжди, трохи скрививши уста, його чутливі ніздрі розширювались, і здавалося, що він обережно принюхується до навколишнього повітря, сподіваючись вловити той дух, дивно знайомий дух, якого біля бабусиної труни не міг забити запах усіх квіток…
Коли пані Перманедер приходила до своєї невістки, вона щоразу підкликала до себе небожа, обіймала за плечі і розповідала йому про минуле, а також про те майбутнє, яке Будренброки з божою допомогою завдячуватимуть йому, Йоганнові. Що невтішніше ставало теперішнє, то жвавіше й докладніше оповідала вона про "аристократичне" життя в домі її батьків і в діда, про те, як прадід Ганно їздив по країні четвериком… Одного дня вона мала тяжкий напад кольки в шлунку тільки тому, що Фрідеріка, Генрієта і Пфіфі Будденброк одностайно заявили, буцімто Гагенштреми – верхи суспільства…
Від Христіана надходили сумні звістки. Видно, одруження не пішло на користь його здоров'ю. Зловісні химери й настирливі ідеї обсіли його ще дужче, і дружина разом з лікарем спровадила його до психіатричної лікарні. Там йому не подобалось, він писав жалісливі листи до родичів, у яких заявляв про своє палке бажання звільнитися з того закладу, де з ним, мабуть, не вельми панькались. Але ніхто його звідти не збирався випускати, і це, либонь, було для нього найкраще. В кожному разі, поки Христіан сидів у лікарні, його дружині ніщо не заважало провадити колишній незалежний спосіб життя, користуючись усіма практичними й моральними вигодами, яке їй давало становище заміжньої жінки.

Розділ другий

Пружина в будильнику клацнула, І він задеренчав сердито й невблаганно. Він не дзвонив, а скорше хрипко, шепеляво деркотів, тому що був старий і спрацьований; зате не вмовкав довго, безнадійно довго, бо його сумлінно накручено.
Ганно Будденброк злякано здригнувся. Як і кожного ранку, від того злісного і водночас щиросердого лементу на нічному столику, біля самого його вуха, все в ньому зіщулилося з гніву, жалю і розпачу. Але зовні він лишився цілком спокійним, навіть не ворухнувся в ліжку, тільки, раптово вирваний з якогось ранкового сну, що миттю розвіявся, швидко розплющив очі.
У холодній кімнаті було ще зовсім темно; Ганно не розрізняв навіть меблів, а вже й поготів не міг побачити стрілок будильника. Проте він знав, що була шоста, бо ж сам учора наставив будильника на цю годину… Вчора… вчора… Напружуючи нерви, щоб набратися відваги встати й засвітити світло, він нерухомо лежав на спині, і поволі йому пригадувалося все, що сповнювало вчора його серце…
Вчора була неділя, і в нагороду за те, що він кілька днів підряд ходив на тортури до пана Брехта, мати пообіцяла взяти його з собою в театр, послухати "Лоенгріна". Радісне очікування того вечора цілий тиждень скрашувало його життя. Шкода тільки, що перед такими святами завжди нагромаджується безліч прикростей і вони аж до останньої миті затьмарюють передчуття того щастя. Але врешті все ж таки суботні уроки якось минули,

і бормашина востаннє боляче продзижчала у нього в роті… Тепер уже все було позаду, все скінчилося, а домашні! завдання він, не довго думаючи, відклав надалі. Бо що означає понеділок? Невже він справді колись настане? Хіба можна повірити в понеділок, коли в неділю ввечері йдеш слухати "Лоенгріна"?.. Він устане раненько в понеділок і вивчить ті кляті уроки… І на цьому край! А поки що він був вільний, виношував у серці свою радість, мріяв, сидячи за роялем, і забув про всі прикрощі.
І ось щастя здійснилося. Воно прийшло до нього з усім своїм неземним блаженством, з потаємним ляком і тремтінням, з раптовим плачем без сліз, п'янке й безмежне… Щоправда, дешевенькі скрипки оркестру в увертюрі трохи фальшивили, а човен з огрядним, чванькуватим чоловіком з широкою рудою бородою випливав з-за сцени поштовхами. Крім того, в сусідній ложі сидів його опікун, Стефан Кістенмакер, який почав бурчати, що такі розваги тільки псують хлопця і відволікають від обов'язків. Але то нічого – чудесна світла музика, яку він слухав, піднесла його над усіма тими дрібницями…
Та врешті таки надійшов кінець. Співуче, мерехтливе щастя затихло, погасло, Ганно з розпаленою головою знову опинився в своїй кімнаті і усвідомив, що лише кілька годин сну в ліжку відділяють його від сірих буднів. Тоді його охопив страшний відчай, добре йому знайомий. Він знов відчув, якого болю завдає краса, в яку безодню сорому й тужливої розпуки вкидав вона людину, відбираючи в неї відвагу і здатність до буденного життя. Все це сповнило його такою жахливою безнадією, таким каменем лягло йому на серце, що він знов подумав: мабуть, над ним тяжіє щось більше за особисті прикрощі, якийсь тягар, що з самого початку життя гнітить його душу і колись зовсім роздушить її…
Потім він накрутив будильника, і заснув таким глибоким, мертвим сном, як той, що хотів би вже ніколи не прокинутись. І ось уже понеділок, уже шоста година, а він не приготував жодного урока!
Ганно підвівся і засвітив свічку на нічному столику. Та від крижаного повітря його руки й плечі зразу ж почали дрижати, тому він швидко опустився назад на подушку й натягнув ковдру.
Стрілки показували десять хвилин на сьому… Ох, тепер уже немає глузду вставати й готувати уроки, надто їх багато, майже з кожного предмета щось задано, не варто й починати. І година, яку він собі визначив, уже минула… Та й чи справді його сьогодні викличуть з латинської мови і з хімії, як йому вчора здавалося? Можливо, звичайно… Так, наче повинні викликати. Останнього разу – з Овідія питали тих учнів, чиї прізвища стоять у кінці списку, то сьогодні можуть знов почати з "А" і "В". Можуть, але не обов'язково Почнуть! Адже правила мають і винятки! Чого тільки не буває випадково, боже мій!..
І поки він потішав себе цими облудними, за вуха притягненими міркуваннями, в голові йому все переплуталось, і він знов заснув. Мерехтлива свічка осявала тиху кімнатку, холодну й голу, з гравюрою Сікстинської мадонни над ліжком, з розкладним столом посередині, з полицею, напханою книжками, з незграбним пюпітром з червоного дерева, фісгармонією і вузеньким умивальником. Завіси не були спущені, щоб ранкове світло швидше попало до кімнати, і на шибках видніли морозяні візерунки. А Ганно Будденброк спав, притулившись щокою до подушки. Спав, ледь розтуливши рота, міцно заплющивши очі, немов палко, болісно віддавався снові, і м'які темно-русяві кучері спадали йому на скроні. Свічка на нічному столику поволі втрачала свій червонястий блиск, бо крізь засновані памороззю шибки до кімнати вже зазирав холодний, блідий ранок.

О сьомій Ганно знов злякано прокинувся. Минула й ця година. Доведеться вставати і брати собі на плечі тягар дня – від цього вже ніде не дінешся. Лишилась тільки одна година до початку уроків… Мало часу навіть, щоб зібратися, не те щоб готувати домашні завдання. А проте він і далі лежав, сповнений гіркоти, смутку, жалю на цей брутальний примус, що велів йому морозяним досвітком уставати з теплого ліжка і йти до суворих, злих людей, де на нього чекали небезпека й лихо. "Ох, ще нещасні дві хвилинки, добре?" – спитав він свою подушку в нападі ніжності. А тоді з упертості подарував собі цілих п'ять і ще трохи заплющив очі, тільки подеколи розплющував одне і з відчаєм поглядав на стрілки, що тупо, несвідомо, неухильно посувалися вперед…
У десять хвилин на восьму він схопився і заметушився по кімнаті. Свічка й далі горіла, бо ранкового світла було ще замало. Прохукавши мороз на шибці, він побачив, що надворі лежить густий туман.
Він страшенно змерз, хвилинами весь аж тіпався з холоду. Пучки йому пекло, вони так набрякли, що їх не можна було терти щіточкою. Миючи груди й спину, він упустив з закляклої руки губку і якусь мить стояв заціпенілий, безпорадний, паруючи, мов змилений кінь.
Врешті, важко дихаючи, з затуманеними очима, але вмитий і вдягнений, він підбіг до столу, схопив портфель і, зібравши потрібну силу, яку ще лишила йому розпука, заходився складати потрібні на сьогодні підручники. Він спинявсь, напружено вдивлявся в простір поперед себе, злякано мурмотів: "Закон божий… латинська мова… хімія…" – і запихав у портфель пошарпані, поплямлені чорнилом книжки…
Так, з малого Йоганна став чималий хлопець. Йому йшов шістнадцятий рік, і носив він уже не копенгагенський матроський костюмчик, а ясно-брунатний костюм і синю з білими цятками краватку. На жилеті в нього виднів тоненький золотий ланцюжок від годинника, що припав йому від прадіда, а на підмизинному пальці трохи заширокої, але гарної руки поблискував родинний перстень з зеленим камінцем, теж спадок від предків… Він одягнув теплу вовняну зимову куртку, капелюх, схопив книжки, дмухнув на свічку, збіг сходами вниз повз набитого ведмедя і завернув праворуч до їдальні. Панна Клементина, нова економка його матері, худорлява дівчина з кучериками на чолі, гострим носом і короткозорими очима, готувала сніданок.
Котра там година? – крізь зуби запитав Ганно, хоч дуже добре знав котра.
– Три чверті на восьму, – відповіла панна Клементина і тонкою, червоною, наче подагричною рукою показала на годинника, що висів на стіні. – Вам треба поспішати, Ганно.
Вона поставила перед ним чашку гарячого какао, підсунула хлібницю, масло, сіль і чарочку з яйцем.
Ганно нічого більше не сказав. Він схопив булочку і так, як був, у капелюсі, з книжками під пахвою, заходився сьорбати какао. Від гарячого зразу заболів кутній зуб, якого саме лікував пан Брехт… Ганно, скривившись, поставив недопите какао, відмовився від яйця, промурмотів щось схоже на "до побачення" і вибіг з дому.
До восьмої лишилося десять хвилин, коли він вийшов з садка, що оточував червону віллу, і звернув праворуч на засніжену алею… Ще десять, дев'ять, ще тільки вісім хвилин. А дорога далека, і туман такий, що навіть не видно, куди ти вже дійшов! Ганно набирав того густого, крижаного туману, скільки могли вмістити його вузькі груди, і, тримаючи язика на зубі, що й досі нив від какао, щосили налягав на ноги. Він геть спітнів, а однаково відчував, що все його тіло мерзне. В боці почало колоти. Мізерний

сніданок збунтувався в шлунку від такого поспіху, його нудило, а серце так калатало й кидалося, що не було сили дихнути.
Міська брама! Ще тільки міська брама, а лишилося чотири хвилини! Обливаючись холодним потом, пригнічений болем, нудотою і тривогою, Ганно озирався на всі боки, чи, бува, не побачить ще якого учня… Дарма, нікого не видно! Всі перейшли. А ось уже й дзигарі почали вибивати восьму! Вони дзвонили в тумані з усіх башт, а ті, що на Марийській церкві, навіть вшановували цю мить мелодією "Хвала Всевишньому навіки…". Незважаючи на свій розпач, Ганно все-таки відзначав, що вони фальшивили, не дотримувались ритму і були дуже погано настроєні… Але все це дрібниці, такі дрібниці! Головне, що він спізниться, це вже напевне. Шкільний годинник трохи відстає, та однаково він не встигне. Ганно дивився в обличчя перехожим. Вони йшли до своїх контор, до своїх справ, не вельми поспішали, і ніщо їм не загрожувало. Дехто відповідав на його заздрісний, жалібний погляд, скидав очима на його розшарпану постать і посміхався. Хлопця дратували ті посмішки. Що вони собі думають, ті щасливі, безтурботні люди? Хіба вони розуміють його становище? Йому хотілось крикнути їм: "Ваші посмішки, панове, свідчать про вашу душевну черствість! Хіба ви можете зрозуміти, що я хотів би впасти мертвий перед зачиненою шкільною брамою…"
Протяглий, пронизливий дзвінок на ранкову молитву долинув до його слуху, коли він був ще за двадцять кроків від довгого червоного муру з двома литими чавунними брамами, який відгороджував переднє шкільне подвір'я від вулиці. Не маючи вже сили не тільки бігти, а навіть ступати, Ганно просто нахиляв уперед тулуб, сподіваючись, що ноги, хоч як вони спотикаються й плутаються, а все ж таки не дадуть тілу впасти і понесуть його далі. Він досяг першої брами, коли дзвінок уже затих.
Сторож Шлеміль, присадкуватий чоловік з бородатим простим обличчям, хотів саме її замикати.
– Ну добре, – сказав він і впустив учня Будденброка…
Може, може, він ще врятується! Лишилося тільки непомітно прошмигнути до класу, сховатись там, дочекатись кінця молитви, яка відбувалася в гімнастичній залі, а тоді вдати, що нічого не сталося. Захеканий, виснажений, хапаючи ротом повітря, обливаючись холодним потом, Ганно доплентався вибрукованим червоною цеглою подвір'ям до гарних, засклених кольоровим склом дверей і зайшов до будинку…
Там усе було нове, чисте й чепурне. Враховуючи вимоги часу, сірі, старезні стіни колишньої монастирської школи, де ще вивчали науки батьки теперішнього покоління, зрівняли з землею і на їхньому місці спорудили розкішну простору будівлю. Стиль старої школи був збережений; над коридорами й галереями здіймалося готичне склепіння. Зате в освітленні й опаленні, в розташуванні великих, світлих класів і затишних учительських кімнат, в устаткуванні хімічного й фізичного кабінетів, а також зали для малювання враховані були найновіші уявлення про комфорт…
Змучений Ганно скрадався попід стіною і оглядався довкола… Ні, слава богу, ніхто його не помітив! Здаля, з коридорів, долинав гомін учнів і вчителів, що сходились до гімнастичної зали, щоб підкріпити себе молитвою перед тижнем праці. А тут було тихо й порожньо. На застелених лінолеумом сходах також не було жодної душі. Затамувавши віддих і напружено дослухаючись, Ганно рушив навшпиньки вгору. Його клас, молодша група шостого класу реального відділу, був на другому поверсі навпроти сходів; двері до нього стояли відчинені. На верхньому східці Ганно нахилився вперед, поглянув в обидва кінці коридора, обабіч якого йшли двері з

прибитими до них порцеляновими табличками, тоді зробив три швидкі, обережні кроки і опинився в класі.
Він був порожній. Троє широких вікон були ще завішені, і під стелею стиха сичали засвічені газові лампи. Зелені абажури розсівали світло на три ряди двомісних парт з нефарбованого дерева, на чолі яких повчально й суворо здіймалася кафедра; за нею чорніла класна дошка. На стінах, унизу оббитих жовтими дерев'яними панелями, а вгорі побілених, висіло кілька географічних карт. На підставці біля кафедри стояла друга дошка.
Місце Ганно було майже посеред класу. Він пройшов туди, засунув під парту книжки, опустився на тверде сидіння, сперся руками на похилу дошку і поклав на них голову. Його пойняло невимовно радісне почуття. Ця гола непривітна кімната була йому бридка й ненависна, тисячі небезпек, що чигали на нього сьогодні, каменем лягали йому на серце. І все-таки поки що, цієї хвилини, ніяка біда йому не загрожувала, ніхто його не бачив, а далі що буде, те й буде. Та й перший урок – закону божого, який викладав пан Балерштедт, – був не дуже страшний… З того, як тремтіла паперова стяжка біля круглої продухвини вгорі, видно було, що до кімнати струменіє нагріте повітря, і газові лампи також давали тепло. Ох, тепер можна випростати закляклі, мокрі руки й ноги і дати їм спочити. Приємна нездорова жара ударила йому в голову, зашуміла у вухах, застелила очі… Раптом позад нього щось зашурхотіло. Він здригнувся і швидко оглянувся… І диво – з-під задньої парти з'явилася голова графа Кая Мельна. Юний аристократ виліз з-під неї, випростався, легенько обтрусив з рук порох і, променіючи, рушив до Ганно Будденброка.
– А, це ти, Ганно! сказав він. – А я заліз туди, бо подумав, що це хтось із шановних педагогів!
Голос у нього ламався, як1 завжди в перехідному віці; для його приятеля ця пора ще не настала. Кай виріс, як і Ганно, але в ньому нічого не змінилося. Він і далі носив костюм неозначеного кольору, на якому подекуди бракувало гудзика, а на штанях ззаду видніла велика латка. Руки його й далі були не зовсім чисті, але незвичайно гарної форми, з довгими тонкими пальцями і опуклими нігтями. Рудувате волосся, сяк-так розділене посередині й далі патлами спадало на прекрасне, біле, як алебастр, чоло, під яким блищали блакитні очі, глибокі й гострі водночас… Контраст між його вкрай неохайним туалетом і незвичайно тонким, аристократичним обличчям з леді" горбоватим, орлиним носом і трохи віддутою верхньою губою тепер ще дужче впадав у вічі.
– Ох, Каю, – сказав Ганно, скрививши рота і схопившись за серце, – як же ти мене перелякав! А ти чого тут сидиш і ховаєшся? Також спізнився?
– Боронь боже, – відповів Кай. – Я вже давно тут. Адже в понеділок не дочекаєшся, як би швидше попасти в цей заклад, що ти й сам знаєш з власного досвіду… Ні, голубе, я тут залишився так собі, задля жарту. Тут чергував Глибокодум, а він не соромиться гвалтом заганяти всю братію на молитву. То я примудрився весь час бути в нього за спиною… Хоч як той містик крутився й оглядався, я наче прилип до його спини і так перечекав, поки він пішов. І от залишився… А ти? – співчутливо спитав він Ганно і, ласкаво поклавши руку йому на плече, сів поряд на парту. – Ти, бідолахо, мабуть, біг! Бо такий, наче за тобою півміста гналося. Аж чуб прилип до лоба… – Він узяв лінійку і поважно, обережно пригладив нею кучері Ганно – Що, заспав?.. Але я сів на місце Адольфа Тотенгаупта, – перебив він сам себе й озирнувся. – На священне місце першого учня! Ну, та цього разу вже хай вибачає… Отже, ти заспав?
Ганно знов поклав голову на схрещені руки і, тяжко зітхнувши, сказав:
– Я ж учора ввечері був у театрі.

– Ага, справді, я й забув!.. Гарно там було?
Ганно не відповів.
– Тобі добре, – переконливо повів далі Кай, – не забувай цього, Ганно. Я ось ніколи ще не був у театрі і не маю ніякої надії, що найближчими роками побуваю…
– Якби ж потім не було так прикро на душі, – пригнічено сказав Ганно.
– Ну, в мене і без театру таке буває.
Кай нахилився, підняв куртку й капелюха свого товариша, що лежали долі коло парти, і крадькома поніс їх у коридор.
– То ти, мабуть, не визубрив "Метаморфоз"? – запитав він, повернувшись.
– Ні, – відповів Ганно.
– А може, й до extemporale[74] з географії не приготувався?
– Ні до чого я не приготувався й нічого не знаю, – мовив Ганно.
– І до хімії також? І до англійської? All right! Отже, ми друзі й соратники! – Каєві явно відлягло від серця. – Я точнісінько в такому ж становищі, – весело пояснив він. – У суботу ввечері нічого не робив, бо другого дня неділя, а в неділю – тому, що працювати гріх… Ні, дурниці… Головне, звичайно, тому, що мав цікавішу роботу, – додав він, раптом споважнівши, і навіть ледь зашарівся. – Так, сьогодні нам доведеться, мабуть, паритись, Ганно.
– Якщо я отримаю ще одну погану оцінку, – сказав малий Йоганн, – то лишуся на другий рік. А я напевне схоплю двійку, коли мене спитають з латинської. Сьогодні черга на літеру "Б", Каю, і нічого вже тут не вдієш.
– Побачимо ще! Згадай Цезаря: "На мене ззаду вороги чигали, та, Цезареві глянувши в чоло…" – Але Кай не докінчив цитати. В нього також було дуже прикро на душі. Він пішов до кафедри, сів і, насупившись, почав гойдатися на стільці.
Гайно Будденброк не підводив голови з парти. Так вони мовчки сиділи один проти одного.
Раптом звідкись здалеку почувся глухий гомін, що скоро перейшов у ревіння, і за півхвилини грізною хвилею покотився коридором…
– Череда, – гірко сказав Кай. – Господи боже, як же вони швидко скінчили! Урок не скоротиться навіть на десять хвилин…
Він підвівся і рушив до дверей, щоб змішатися з натовпом учнів. А Ганно тільки випростався і скривив губи, але навіть не встав.
Хвиля наближалася. Тупіт, човгання, гамір чоловічих басуватих і ламких голосів, дискантів дітвори затопив сходи, розлився коридорами і хлюпнув до класу, що враз наповнився життям, рухом і галасом. Вони зайшли, всі ці підлітки, товариші Ганно й Кая, шестикласники реального відділу гімназії, десь із двадцять п'ять чоловік, одні – тримаючи руки в кишенях, інші – вимахуючи ними, посідали на свої місця і порозгортали біблії. Серед них були симпатичні й неприємні обличчя, здорові й рум'яні і, навпаки, бліді й змарнілі; високі, дужі бешкетники, що невдовзі мали стати купцями чи моряками і більше нічим не цікавились, і малі, аж занадто шанолюбні як на свій вік, що особливо відзначалися в тих предметах, де треба було все вчити напам'ять. Зате Адольф Тотенгаупт, перший учень, знав усе; ще не було такого випадку, щоб він не відповів на вчителеве питання. З одного боку тому, що старанно, наполегливо вчився, а з другого – що вчителі остерігалися питати його таке, чого він міг не. знати. Вони були б самі прикро вражені й присоромлені, якби Адольф Тотенгаупт не зумів відповісти, – це захитало б їхню віру в людську досконалість… У нього була навдивовижу гудзувата голова, до якої щільно прилягало прилизане жовте волосся, сірі очі, підведені темними синцями, й довгі засмаглі руки, що виглядали з надто коротких рукавів старанно вичищеної куртки.

Він сів поряд з Ганно Будденброком, усміхнувся лагідно, але хитрувато, і сказав: "Доброго ранку" – шкільним жаргоном, поковтавши половину звуків, а решту зліпивши в якесь зухвале, недбале "гав-гав". І, поки одні учні позіхали, інші сміялися, розмовляли й бубоніли урок, заходився під той приглушений гомін щось записувати в класному журналі, тримаючи ручку у випростаних пальцях точнісінько так, як веліли приписи.
Хвилин за дві в "коридорі почулася хода. Учні з передніх парт неквапом попідводились, ззаду також дехто встав, а решта робили собі своє, майже не помітивши, що пан Валерштедт увійшов у клас, повісив біля дверей капелюха й рушив до кафедри.
То був сорокарічний чоловік з приємно округлою постаттю, великою лисиною, рудуватою, коротко обстриженою бородою, рожевим обличчям і завжди вологими губами, єлейними і заразом чутливими. Він витяг записника й заходився мовчки гортати його; та оскільки в класі було далеко не тихо, він підвів голову і, натужуючись, поволі червоніючи, від чого його борода почала здаватись жовтою, кілька разів безсило поклав і знов підніс над кафедрою свого білого м'якого кулака. Губи його з півхвилини судомно, але марно ворушились, і нарешті з них злетіло єдине слово, коротке, здавлене, ніби стогін:
– Отже…
Він добру хвилину намагався ще якось висловити учням догану, тоді вернувся до свого записника, перестав натужуватись і поволі заспокоївся. Так звичайно починав свій урок учитель Балерштедт.
Колись він хотів був стати проповідником, та через те, що трохи заникувався і цінував життєві блага, вирішив краще присвятити себе педагогіці. Він був неодружений, досить заможний, носив на пальці невеличкий діамант і понад усе любив добре попоїсти й випити. З іншими вчителями він спілкувався тільки на роботі, а поза школою волів товариство неодружених представників купецького світу, навіть офіцерів місцевого гарнізону, двічі на день їв у найкращому ресторані і був членом клубу. Коли він часом зустрічав котрогось із старших учнів о другій чи третій годині ночі в місті, то натужувався, казав: "Доброго ранку", і на цьому все кінчалося… Ганно Будденброк не мав чого боятись Балерштедта, той майже ніколи його не питав. Надто часто він зустрічався з його дядьком: Христіаном за обставин, дуже далеких від педагогіки, щоб мати бажання на службі заходити в конфлікт з його небожем…
– Отже… – ще раз сказав він, оглянув клас, знов посовав своїм кволим кулаком з діамантом на пальці, і зазирнув у записник: – Перлемане! Загальний огляд.
Десь серед класу підвівся Перлеман. Важко було навіть помітити, що він стояв. То був хлопець із тих малих і шанолюбних.
– Загальний огляд, – тихо й чемно сказав він, боязко всміхаючись і витягаючи шию. – "Книга Йова" ділиться на три частини. У першій розповідається про життя Йова до того, як господь послав йому випробування: розділ перший, строфи від першої до шостої. У другій – про саме випробування і все пов'язане з ним; розділ…
– Добре, Перлемане, – перебив його пан Балерштедт, зворушений такою боязкою послужливістю учня, і поставив йому добру оцінку, – Генріці, кажіть далі!
Генріці був один із тих високих бешкетників, яких уже ніщо не цікавило в школі. Він сховав до кишені ножика, яким досі грався, підвівся, грюкнувши партою, відкопилив спідню губу і відкашлявся грубим, хрипким, уже зовсім чоловічим голосом. Клас був невдоволений, що покірного Перлемана змінив Генріці. Розімлілі від тепла учні сиділи собі й думали про своє під тихе

сичання газових ламп. Усі були стомлені після неділі, всім цього холодного туманного ранку довелося, зітхаючи і цокаючи зубами, вставати з теплих ліжок. Добре було б, якби Перлеман щебетав цілий урок. А Генріці неодмінно почне сперечатися…
– Я не був на уроці, коли це проходили, – буркнув він.
Пан Балерштедт натужився, підняв і опустив свою кволу руку, ворухнув губами, звів брови і втупився в обличчя Генріці. Голова його почервоніла і аж тремтіла з величезної натуги. Нарешті він видавив із себе: "Отже…" – і після цього все пішло як по шнурочку.
– Від вас ніколи нічого не вчуєш, – сказав він уже легко й плавно, – і завжди ви знайдете, чим виправдатись, Генріці. Якщо минулого разу ви були хворі, то за стільки днів могли надолужити пропущене. До того ж, коли в першій частині йдеться про життя Йова до випробування, а в другій про саме випробування, то можна вирахувати на пальцях, що третя частина розповідає про події, які були теля цього. Та вам бракує справжньої любові до навчання, і ви не тільки слабка людина, а й завжди готові боронити і виправдувати свою слабкість. Але затямте собі, Генріці, якщо так і далі триватиме, то навіть не сподівайтесь виправити оцінку й перейти до наступного класу. Сідайте. Вассерфогелю, продовжуйте!
Генріці, товстошкірий і впертий, сів, грюкнувши партою, сказав сусідові якусь грубість і знов витяг з кишені ножика. Тим часом підвівся Вассерфогель, кирпатий, клаповухий хлопець з червоними очима й обгризеними нігтями. Писклявим голосом він докінчив загальний огляд і почав розповідати про Йова з країни Уц і про те, що з ним сталося. Він розгорнув біблію за плечима в учня, – що сидів перед ним, і з якнайневиннішим виглядом читав її, вдаючи, що напружено думає, тоді втуплював очі в стіну і, навмисне затинаючись і кашляючи, переказував прочитане немічною сучасною мовою… В ньому було щось огидне, але пан Балерштедт похвалив його за пильність.
З цього погляду Вассерфогелеві жилося добре: більшість учителів вихваляли його дужче, ніж він того був вартий, щоб показати йому, самим собі і всьому класові, що хоч би який бридкий був учень, вони ніколи не допускаються несправедливості.
І урок закону божого тривав далі. Учитель викликав іще кількох учнів, щоб вони показали свої знання про Йова з країни Уц, і Готліб Касбаум, син оптового купця Касбаума, який спіткнувся на фальшивому векселі, незважаючи на прикрі родинні обставини, отримав високу оцінку, бо докладно визначив, що Йов мав сім тисяч овець, три тисячі верблюдів, п'ятсот волів, п'ятсот ослів і дулю багато слуг.
Потім пан Балерштедт дозволив розгорнути біблії, що й так здебільшого були розгорнені, і учні по черзі почали читати далі. Коли траплялось місце, яке вчителеві треба було пояснити, він, як звичайно, натужувався, казав: "Отже…" – і виголошував коротеньку лекцію з того питання, пересипаючи її загальними міркуваннями з царини моралі, Ніхто його не слухав, усіх опанувала сонна байдужість. У класі, де дихали й пітніли двадцять п'ять чоловік, де весь час горіли лампи й не вимикалося опалення, повітря було важке й задушне. Тепло, сичання газового полум'я і монотонне читання огортало знуджені голови учнів тупою сонливістю. На парті графа Кая Мельна, крім біблії, лежали "Незбагненні й таємничі події" Едгара-Аллана По, і він читав їх, підперши голову аристократичною, не зовсім чистою рукою. Ганно Будденброк, млявий, обважнілий, відкинувся назад і, ледь розтуливши уста, дивився сухими, затуманеними очима в "Книгу Йова". Рядки і літери її зливалися в сіру пляму. Часом, згадавши мотив Грааля або "Походу в монастир", він поволі примружував повіки, і до

горла йому підступав клубок. А серце його молилося, щоб цей безпечний, спокійний урок ніколи не скінчився.
А проте він скінчився, хід речей лишився незмінним, пронизливий дзвоник сторожа розсипався коридорами і вивів двадцять п'ять голів з теплої дрімоти.
– На цьому зупинимось! – сказав пан Балерштедт і звелів подати журнал, щоб своїм підписом ствердити, що урок відбувся.
Ганно Будденброк згорнув біблію, нервово позіхнув і, тремтячи всім тілом, потягнувся; та коли він знову опустив руки і розпружив м'язи, йому довелося швидко, судомно хапнути повітря, бо серце в нього вже завмирало в грудях. Зараз буде латинська мова… Він благально позирнув на Кая, який, мабуть, зовсім не помітив кінця урока, такий був поглинутий своєю книжкою, витяг з-під парти оправленого під мармур Овідія і розгорнув на тих віршах, що їх на сьогодні треба було вивчити напам'ять… Ні, немає вже ніякої надії хоч сяк-так завчити ці чорні рівні рядки, позначені олівцем і через кожний п'ятий пронумеровані, такі безмежно темні й загадкові. Як він прокаже бодай один із них напам'ять, коли заледве розумів їхній зміст. А з тих, що йшли далі і були задані на сьогодні, він не міг перекласти ані речення.
– Що означає "deciderant, patula Jovis arbore, glandes"?[75] – розпачливо спитав він Адольфа Тотенгаупта, який поряд записував щось у класний журнал. – Якесь безглуздя! Аби тільки людину збити з пантелику…
– Що? – перепитав Тотенгаупт, не перестаючи писати. – "Жолуді з Юпітерового дерева…" Виходить, з дуба… Я й сам до пуття не знаю…
– Підкажи мені трохи, Тотенгаупте, як мене викличуть! – попросив Ганно і відсунув книжку.
Перший учень кивнув недбало й не дуже прихильно. Ганно похмуро глянув на нього, витяг ноги з-під парти і встав.
Становище змінилося. Пан Балерштедт вийшов з класу, і на його місці за кафедрою, намагаючись триматися якомога рівніше, стояв уже кволий, виснажений чоловічок з ріденькою русявою борідкою і тонкою червоною шиєю, що випиналася з тісного комірця; в руці, зарослій світлими волосинками, він тримав наголовком донизу свого циліндра. Це був учитель Гюкоп, якого учні прозивали Павуком. Оскільки він під час цієї перерви чергував у коридорі, то повинен був заглядати й до класів…
– І Погасіть світло! Підніміть завіси! Повідчиняйте вікна! – наказав він, силкуючись надати своєму кволому голоскові якомога владнішого тону, і навіть жваво покрутив рукою, ніби вже піднімав завісу. – І всі вниз, на свіже повітря, сякі-такі!
Лампи погасли, завіси шурхнули вгору, кімнату сповнило блякле денне світло, у великі вікна ринуло холодне вологе повітря, і учні сипнули повз Гюкопа до дверей. У класі мав право лишитися тільки перший учень.
Ганно з Каєм зіткнулися на порозі, разом спустилися широкими, зручним сходами вниз і через гарний, зі смаком оздоблений вестибюль вийшли надвір. Обидва мовчали. Ганно був дуже пригнічений, а Кай поринув у задуму. Вони походжали серед школярів різного віку, що галасливою юрбою заповнили просторе, викладене червоною цеглою мокре подвір'я.
Тут чергував молодий ще добродій з гострою русявою борідкою. То був Тонка Душа, доктор Гольденер. Він тримав пансіон для хлопців, синів багатих аристократів-землевласників із Гольштинії і Мекленбурга. Під впливом відданих під його опіку молодих феодалів він навчився дбати про свій зовнішній вигляд, чим різко відрізнявся від решти вчителів. Він носив барвисті шовкові краватки, короткі піджачки, ніжних кольорів панталони з І штрипками і завжди напахував свої хусточки з кольоровими крайками. Він

походив з убогої родини, і ця пишна декорація зовсім йому не личила: наприклад, його величезні ноги справляли кумедне враження в гостроносих черевиках на гудзиках. З якоїсь незрозумілої причини пан Гольденер пишався своїми незугарними червоними руками, ненастанно потирав їх, сплітав пальці і вдоволено роздивлявся на них. Він мав звичку схиляти набік голову і, примруживши очі, зморщивши носа й розтуливши рота, дивитися на кожного з таким виразом, ніби хотів сказати: "Ну, що там знову скоїлося?" А проте він був досить благородний і делікатно не помічав невеличких порушень шкільних правил, що траплялися на подвір'ї; Не зауважував, що декотрі учні взяли з собою підручники і в останню хвилину сподіваються ще трохи підучити урок; не бачив, що хлопці з його пансіону дають гроші сторожеві Шлемілю, щоб той купив їм тістечок; що в одному місці двоє п'ятикласників почали боротьбу, яка швидко переросла в бійку, і їх відразу оточили охочі до такого видовиська, а в іншому – якогось хлопця, що повівся не по-товариському, боягузливо чи нечесно, однокласники потягли до крана, щоб на глум і сором облити водою…
Ці галасливі, розбишакуваті школярі, серед яких походжали Кай і Ганно, загалом були непогані, хоч трохи й неотесані хлопці. Вони росли у войовничій, переможній атмосфері відродженої батьківщини і найдужче цінували чоловічу силу. Розмовляли вони жаргоном, грубуватим, але влучним, щедро пересипаним технічними термінами, дуже шанували тих із своїх товаришів, хто курив, пив, мав міцні м'язи і відзначався в гімнастичній залі, а за найбільший гріх вважали тендітність і франтуватість. Досить було комусь підняти комір пальта, як його зразу ж тягли до крана. А того, хто зважувався показатись на вулиці з паличкою, чекала в гімнастичній залі ганебна і болюча публічна кара…
Те, про що розмовляли Ганно і Кай, звучало дивно й недоречно в гаморі голосів, які сповнювали холодне, вологе повітря. Їхня дружба давно вже була відома цілій школі. Учителі терпіли її, хоч і невдоволено, бо відчували за нею якийсь нелад і опозицію, а товариші, не здатні збагнути її суті, поглядали на Ганно і Кая з недовірою і неприязню, вважаючи їх за outlaws[76] і диваків, яких краще лишити в спокої… Крім того, графа Кая Мельна до певної міри поважали за його буйну, невгамовну волелюбність. Що ж до Ганно Будденброка, то навіть дужий Генріці, який лупцював усіх на світі, не зважувався полатати йому боки за франтуватість і боягузтво з якогось незрозумілого страху перед його м'яким волоссям, тендітною постаттю, перед понурим, несміливим, холодним поглядом…
– Я боюся, – сказав Ганно Каеві, коли вони спинилися в кутку подвір'я; він сперся на мур і, мерзлякувато позіхаючи, щільніше загорнувся в куртку. – Так боюся, що в мене все тіло болить зі страху. І чого? Хіба пан Мантельзак такий страшний? Ну сам скажи. Коли б уже якось перебути того клятого Овідія! Хай би я вже мав у журналі погану оцінку, знав, що лишуся на другий рік, та й кінець! Я боюся не цього, а того крику, що тут зчиниться…
Та Кай не слухав його.
– Такого чудового образу, як цей Родерік Ешер, ще ніхто ніколи не створював? – сказав він швидко, думаючи про своє. – Я читав весь урок… Якби я колись міг написати таке гарне. оповідання!
Річ у тім, що Кай почав писати. Саме на це він натякав, коли вранці сказав, що мав цікавішу роботу, ніж домашні завдання, і Ганно добре його розумів. Любов до вигадування всяких історій, яку він виявив іще малим хлопцем, переросла в потяг до літературної творчості, і недавно він закінчив казку, нестримно фантастичну повість, де все бурхало темним вогнем, а дія відбувалася серед металів і таємничого полум'я в

найглибших, священних надрах земної лабораторії і водночас у людській душі, де первісні сили природи і людського єства у дивовижний спосіб змішувалися, переплітали, стоплювались і очищалися, – повість, написану щирою, виразною, трохи екзальтованою, тужною мовою ніжної пристрасті… Ганно добре знав ту повість і дуже її любив, але тепер йому було не до Каєвої творчості і не до Едгара По. Він позіхнув, тоді глибоко зітхнув, водночас наспівуючи мотив, який недавно скомпонував на роялі. Це вже стало його звичкою. Він часто зітхав, намагаючись набрати в груди якнайбільше повітря, щоб трохи підігнати своє мляве серце, і помалу звик надавати зітханню музичного ритму якоїсь мелодії, своєї власної або чужої…

– Глянь, іде Господь Бог! – сказав Кай. – Оглядає свої райські кущі.

– Нічого собі кущі, – сказав Ганно й зайшовся сміхом.

То був нервовий сміх, якого він не міг стримати. Він затуляв хусточкою рота й дивився на того, кого Кай назвав Господом Богом.

Це був доктор Вуліке, директор школи, незвичайно високий чоловік з короткою широкою бородою, гострим животом, у м'якому чорному капелюсі, надто куцих штанях і з круглими, лійкуватими, завжди брудними манжетами. Обличчя в нього було майже болісно скривлене з гніву: він швидко йшов брукованим цеглою подвір'ям і витягненою рукою показував на кран… З крана текла вода! Кілька учнів, випередивши його, кинулись до крана, закрутили воду і ще довго стояли, розгублено позираючи то на кран, то на директора, що низьким, глухим, схвильованим голосом картав почервонілого доктора Гольденера, який тим часом теж наспів до місця події. Мова директора часто переходила в невиразне бурмотіння.

Цей Вуліке був страшна людина. Він став директором після життєрадісного, лагідного старого добродія, що керував школою тоді, коли в ній навчалися батько й дядько Ганно, і номер невдовзі після сімдесят першого року. Разом з доктором Вуліке, колишнім професором прусської гімназії, в стару школу прийшов інший, новий дух. Таїм, де колись класичну освіту вважали за радісну самоціль, якої досягали спокійно, без примусу, з веселим ідеалізмом, там тепер найбільше шанували такі поняття, як авторитет, обов'язок, влада, служба і кар'єра, а "категоричний імператив нашого філософа Канта" став прапором, який Вуліке загрозливо розгортав під час кожної урочистої промови. Школа стала державою в державі, де прусська дисципліна вкорінилася так міцно, що не тільки вчителі, але й учні почували себе службовцями, які дбали тільки про службові успіхи й про те, щоб запобігти ласки в начальника… Невдовзі після появи нового директора почалася перебудова й переобладнання школи згідно з останніми вимогами гігієни й естетики і була щасливо завершена. От тільки хто зна, чи раніше, коли в тих залах бракувало новомодного комфорту, зате панували добродушність, затишок, радість, зичливість і вдоволення, чи тоді школа не була куди симпатичнішим і кориснішим закладом…

У самому директорі Вуліке було щось від загадковості, двозначності, впертої і ревнивої страхітливості біблійного бога. Він був однаково страшний і в жартах, і в гніві. Необмежена влада зробила його моторошно примхливим і непослідовним. Він міг сказати якийсь жарт, а тоді скипіти, коли хтось засміється. Жоден із тремтячих рабів не знав, як з ним поводитись. Не було іншої ради, як тільки величати його, плазувати перед ним і з нестямною покорою уникати його гніву, щоб не попасти під невблаганні жорна його великої справедливості.

Господом Богом прозвав директора Кай, і величали його так тільки вони з Ганно. Хлопці остерігалися вимовляти це прізвисько в присутності інших учнів, бо не хотіли, щоб ті знову дивилися на них вражено й холодно,

нічого не розуміючи… Так, вони в жодному питанні не знаходили спільної мови з своїми однокласниками. Навіть ті види опору й помсти, до яких вдавалися інші учні, їх не вдовольняли; вони нехтували прізвиськами, які ті давали вчителям, бо вважали їх не тільки не дошкульними, а навіть не смішними. Адже було так дешево, так недотепно й нецікаво прозивати хирлявого вчителя Гюкопа Павуком, а Балерштедта – Какаду: це було надто мізерне відшкодування за тягар примусової шкільної нудьги! Ні, граф Кай Мельн був трохи в'їдливіший! Для себе й для Ганно він завів звичай називати вчителів їхнім справжнім прізвищем, додаючи до нього тільки слово "добродій"; "добродій Валерштедт", "добродій Мантельзак", "добродій Гюкоп"… Яка холодна, колюча іронія, яка глузлива зневага і зверхність бриніла в тому ввічливому слові!.. Вони заводили мову про "шановних педагогів" і потім цілу перерву розважалися тим, що уявляли собі того "шановного педагога" у вигляді якоїсь огидної фантастичної почвари. Про школу вони завжди говорили таким тоном, ніби йшлося про той заклад, у якому тримали Йоганнового дядька Христіана…

Поява Господа Бога, який ще кілька хвилин грізно бубонів і наганяв усім жаху, показуючи на порозкиданий по подвір'ю папір від бутербродів, розвеселила Кая. Він потягнув Ганно до однієї з брам, куди заходили вчителі, що мали другий урок, і почав низько-пренизько кланятись блідим, хирлявим семінаристам з червоними очима, які прямували на заднє подвір'я до своїх першокласників.

Він нахилявся мало не до землі, звішував руки і знизу дивився на тих бідолах відданими очима. А коли з'явивсь старий учитель арифметики пан Тітге, раз по раз спльовуючи, тримаючи в тремтячій, закладеній за спину руці кілька книжок, зизоокий, кривий, жовтий, Кай сказав дзвінким голосом, невинними, ясними очима дивлячись кудись повз нього:

– Добрий день, небіжчику!

Тієї миті різко задзеленчав дзвінок, і учні з усіх боків кинулися до входу. А Ганно не переставав сміятися; він сміявся ще й на сходах, так голосно, що товариші, які підіймалися разом з ним і Каєм, позирали на нього холодно, вражено, навіть неприязно: дурний, чи що?..

Коли до класу зайшов доктор Мантельзак, там зразу стало тихо, і всі повставали. Він був керівником класу, а класних керівників звичайно поважали. Він зачинив за собою двері, вклонився, тоді витягнув шию, щоб поглянути, чи всі стоять, повісив на гачок капелюха і, киваючи головою, швидко підійшов до кафедри. Там він став, глянув у вікно, засунув вказівного пальця, на якому блищав перстень з печаткою, за комірець і щось поправив. Це був середній на зріст чоловік з рідким сивуватим волоссям, кучерявою, як у Юпітера, бородою і короткозорими, булькатими, синіми, мов сапфіри, очима, що світилися з-за окулярів з грубими скельцями. Він носив відкритий сурдут із сірої м'якої матерії і мав звичку легенько поправляти його в талії короткими, зморщеними пальцями. Штани його, як і в усіх учителів, навіть в ошатного доктора Гольденера, були трохи закороткі, і з-під них видніли халявки широченних виглянсуваних черевиків.

Раптом він відвернувся від вікна, коротко, лагідно зітхнув, глянув, на притихлий клас, сказав: "Так, так!"– і приязно всміхнувся кільком учням. Видно було, що він у доброму гуморі. Клас полегшено заворушився. Адже так багато, можна сказати, все залежало від того, чи доктор Мантельзак був у доброму чи поганому гуморі, бо учні знали, що він несвідомо, навіть не намагаючись контролювати себе, піддається своєму настроєві. Він славився винятковою, безмежною, наївною несправедливістю, а його ласка була така чудесна й мінлива, як щастя. Він завжди мав двох-трьох улюбленців, до

яких звертався на ім'я і на "ти" і яким жилося, як у раю. Вони могли казати, що завгодно, і вчитель був задоволений, а після уроків якнайприязніше розмовляв з ними. Та одного дня, наприклад, після канікулів, той улюбленець бозна-чому рантом попадав у неласку, був повалений, відкинутий, забутий, знищений, і вчитель називав уже когось іншого на ім'я… Тепер він новим щасливцям підкреслював помилки в extemporalia такою тоненькою рисочкою, що навіть як їх було дуже багато, робота здавалась досить чистою. Зате в інших зошитах пан Мантельзак орудував пером сердито й розгонисто, так креслив їх червоним чорнилом, що на них було страшно глянути. А що він не рахував помилок, а ставив оцінку залежно від того, скільки витратив на них червоного чорнила, то улюбленці були у вигідному становищі. У цих своїх вчинках він не добачав ніякої упередженості, вважав, що робить усе так, як треба. Якби хтось, на своє лихо, зважився протестувати, то назавжди втратив би надію, що пан Мантельзак і його колись назве на ім'я і на "ти". А такої надії ніхто не втрачав…

Доктор Мантельзак схрестив ноги і заходився гортати записник. Ганно Будденброк сидів, схилившись наперед, і заламував руки під партою. "Б", на черзі літера "Б"! Зараз учитель назве його прізвище, він підведеться, не знаючи ані рядка, і буде скандал, страшна катастрофа, хоч у якому доброму гуморі доктор Мантельзак… Секунди спливали нестерпно повільно. "Будденброк… Зараз він скаже: Будденброк…"

– Едгаре! – мовив доктор Мантельзак, згорнув записника, заклавши на потрібній сторінці вказівного пальця, і спокійнісінько всівся за кафедрою.

Що? Як то? Едгар… Це ж Людерс, товстий Людерс, що сидить біля вікна! Літера "А", до якої сьогодні не повинна була дійти черга! Невже це можливо? Доктор Мантельзак у такому гарному гуморі, що просто викликає свого улюбленця, забувши про тих, кому сьогодні належить відповідати. Товстий Людерс підвівся за партою. Він був схожий на мопса з сонними карими очима. Хоч сидів він на дуже зручному місці й міг читати з книжки, але й на це був занадто ледачий. Почуваючи себе дуже безпечно в своєму раю, він просто сказав:

– Учора в мене боліла голова, і я не вивчив урока.

– О, ти мене розчаровуєш, Едгаре! – сумно сказав доктор Мантельзак, – Не хочеш прочитати мені віршів про Золотий вік? Шкода, голубе, дуже шкода! У тебе боліла голова? Але, по-моєму, тобі треба було б сказати про це перед уроком, поки я тебе не викликав… Минулого разу ти теж, здається, скаржився на голову? Треба щось робити, Едгаре, а то боюся, що ти відстанеш від класу:;. Тіме, відповідайте ви.

Людерс сів. Тієї хвилини його ненавидів увесь клас. Адже видно, що настрій у вчителя неабияк зіпсувався: мабуть, наступного разу він уже викличе Людерса на прізвище…

За однією з задніх парт підвівся Тім. То був білявий хлопець селянського вигляду з короткими грубими пальцями, одягнений у світло-брунатну куртку. З надмірної пильності він склав кружечком губи, прибравши тим самим безглуздого виразу, квапливо підсунув розгорнену книжку, напружено втупив у неї очі, опустив голову і почав читати, поволі, затинаючись, монотонно, як дитина з букваря:

– Aurea prima sata est aetas…[77]

Тепер уже немає сумніву, що доктор Мантельзак викликає сьогодні не за алфавітом і зовсім не рахується з тим, хто коли відповідав. А як так, то, може, й не викличе Ганно, хіба що доля буде до нього надто неласкава.

Ганно радісно перезирнувся з Каєм, потихеньку випростався і почав заспокоюватись…
Раптом Тімові довелось урвати своє читання. Чи доктор Мантельзак погано чув його, чи заходів трохи розворушитися, але він зійшов з кафедри, спокійно перетнув кімнату і, з Овідієм у руках, спинився біля самого Тіма, який непомітно відсунув книжку і тепер стояв цілком безпорадний. Він хапав круглим ротом повітря, дивився на вчителя блакитними, чесними, розгубленими очима і не міг більше вимовити жодного складу.
– Що, Тіме, – сказав доктор Мантельзак, – далі не йде, га?
Тім схопився за голову, витріщив очі, засопів і врешті, безтямно всміхнувшись, мовив:
– Я дуже ніяковію, коли ви стоїте біля мене, пане доктор.
Підлещений доктор Мантельзак також усміхнувся і сказав:
– Ну, то наберіться духу й кажіть далі.
З цими словами він подався назад до кафедри.
І Тім "набрався духу". Він знов присунув книжку, розгорнув її, озирнувся по класу, намагаючись опанувати себе, тоді опустив голову і почав спокійно читати далі.
– Я вдоволений, – похвалив Тіма вчитель, коли той скінчив. – Ви, безперечно, добре приготувалися. Вам тільки зовсім бракує почуття ритму, Тіме. Злиття сусідніх голосних ви засвоїли, але це був не гекзаметр. У мене таке враження, що ви його завчили як прозу… Проте, як я вже сказав, ви приготувалися, зробили все, що змогли, а "хто прагнення і працю об'єднає…". Сідайте.
Тім сів, гордий, весь аж сяючи, і доктор Мантельзак поставив проти його прізвища задовільну оцінку. Але найдивовижніше було те, що тієї хвилини не тільки вчитель, а й Тім та його товариші щиро були переконані, що він справді здібний, пильний учень і заслуговує доброї оцінки. Ганно Будденброк також не міг опертися цьому враженню, хоч щось у його душі й бунтувало проти цього… Він знов почав напружено чекати, кого тепер викличуть.
– Мумме! – сказав доктор Мантельзак. – Ще раз "Aurea prima…".
Отже, Мумме! Слава богу, тепер йому, Ганно, мабуть, уже ніщо не загрожує! Втретє пан Мантельзак навряд чи питатиме вірші, а на новий матеріал він зовсім недавно викликав усю літеру "Б"…
Мумме підвівся. То був високий, блідий хлопець з тремтячими руками, у величезних круглих окулярах. У нього боліли очі, а до того ж він був такий короткозорий, що, стоячи, не міг читати з книжки на парті. Йому доводилося вчити уроки, і він їх учив. Та оскільки він був дуже нездарний, та й не сподівався, що його сьогодні питатимуть, то майже нічого не знав і замовк після першого рядка. Доктор Мантельзак підказав йому раз, тоді вдруге, вже гострішим тоном, і нарешті втретє, трохи роздратовано, та коли Мумме зовсім замовк, учитель розсердився:
– Дуже погано, Мумме! Сідайте! Ви нездара, щоб ви знали, бовдур! Дурість плюс ледарство – це вже забагато…
Мумме зіщулився. Він був саме втілення нещастя, і тієї хвилини в усьому класі не було такого учня, що не зневажав би його. І Ганно Будденброка також охопила відраза, стисла горло, аж його занудило. Але водночас він страхітливо ясно бачив усе, що відбувається. Доктор Мантельзак розмашисто вивів фатальний знак проти прізвища Мумме і, насупивши брови, заглянув до свого записника.
З люті він почне питати тих, до кого минулого разу дійшла черга, це вже напевне! І тієї миті, коли Ганно збагнув цю гірку неминучість, він почув своє прізвище, почув ніби в страшному сні:

– Будденброку!
Доктор Мантельзак сказав "Будденброку", слово ще бриніло в повітрі, і все ж Ганно не повірив. У вухах у нього шуміло. Він не вставав.
– Пане Будденброку! – мовив доктор Мантельзак і втупився в нього блакитними, мов сапфіри, булькатими очима, що блищали за грубими скельцями окулярів. – Може, ви зробите таку ласку?
Гаразд, отже, така його доля. Це мало статися. І зовсім не так, як він собі уявляв, але тепер однаково все пропало. Він більше не хвилювався. Чи великий буде крик? Він підвівся і хотів уже шукати якусь безглузду й смішну причину – скажімо, що він "забув" вивчити вірша, коли це раптом помітив, що учень, який сидить перед ним, тримає розгорнуту книжку.
То був Ганс-Герман Кіліан, невисокий широкоплечий шатен з масним волоссям. Він хотів стати офіцером і був такий захоплений почуттям товариськості, що не кинув напризволяще навіть Йоганна Будденброка, хоч не зносив його. Мало того: показав пальцем, звідки треба починати…
І Ганно, прикипівши очима до книжки, почав читати. Непевним голосом, насупивши брови й скрививши уста, він читав про Золотий вік, який був на початку світу, коли люди не знали ані помсти, ані законів, а добровільно шанували вірність і справедливість. "Не було тоді ні кари, ні страху, – проказував він по-латинському. – Не писали ще грізних слів на мідних табличках, і натовп прохачів не боявся виду судді…" Він читав з виразом муки і відрази на обличчі, читав навмисне погано й уривчасто, пропускав злиття літер, які в Кіліановій книжці були відзначені олівцем, не так ставив наголос у рядку, затинався, вдавав, що насилу пригадує вірша, ні на секунду на забуваючи, що вчитель усе може викрити й накинутись на нього… Від злочинної втіхи – дивитися в розгорнену книжку – в нього свербіла шкіра, він був сповнений відрази До того, що робив, і намагався обдурювати якомога незугарніше, щоб хоч цим применшити підлість свого вчинку. Нарешті замовк, і настала така тиша, що він боявся підвести очі. Тиша була моторошна; Ганно не мав сумніву, що доктор Мантельзак усе бачив. У нього аж губи побіліли з ляку. Та ось учитель зітхнув і сказав:
– О Будденброку, si tacuisses![78] Пробачте мені цього разу класичне "ти"!.. Знаєте, що ви зробили? Виваляли красу в пилюці, повелися, як вандал, як варвар. Ви не маєте ні крихти художнього чуття – це написано у вас на носі! Якби мене запитали, чи ви весь цей час кашляли, чи декламували пречудовий вірш, то я був би більше схильний до першого припущення. Тімові бракує почуття ритму, але порівняно з вами він геній, рапсод… Сідайте, нещасний. Ви вивчили урок, безумовно, вивчили. Я не можу поставити вам поганої оцінки. Ви зробили все, що змогли… Кажуть, ніби ви маєте музичні здібності, граєте на роялі? Невже таке може бути?.. Ну, та гаразд, сідайте! Ви показали свою пильність, а це вже добре.
Він написав проти його прізвища задовільну оцінку, і Ганно Будденброк сів на місце. Як було перед тим з "рапсодом" Тімом, так вийшло й тепер: він був щиро потішений хвалою доктора Мантельзака, ніби й справді заробив її. Тієї хвилини Ганно чесно вірив, що він не дуже здібний, але пильний учень, який досить добре відповів урок, і непомильно відчував, що й увесь клас, разом із Гансом-Германом Кіліаном вважає так само. Знов до горла йому підкотилася нудота, але він був надто змучений, щоб міркувати про це. Блідий, тремтячий, він заплющив очі і поринув у якийсь летаргічний стан…
Проте доктор Мантельзак вів урок далі. Він перейшов до віршів, які треба було перекласти на сьогодні, і викликав Петерсена. Той устав свіжий, бадьорий, упевнений, ладен войовниче кинутись на герць. Та ба, сьогодні

на нього чекала поразка! Атож, цей урок не минувся без катастрофи, куди жахливішої за пригоду з бідолашним, підсліпуватим Мумме…
Петерсен перекладав, час від часу кидаючи оком на другу сторінку книжки, туди, де йому, власне, нічого було шукати. Він зиркав дуже спритно. Удавав, ніби йому там щось заважало, проводив рукою по сторінці, дмухав на неї, наче змітав якусь порошинку, що муляла йому. І все ж таки лихо сталося.
Доктор Мантельзак раптом рвучко підвівся, і Петерсен так само рвучко шарпнувся за партою. Тієї самої миті вчитель залишив кафедру, вірніше, стрімголов зіскочив з неї і швидкою, сягнистою ходою рушив до Петерсена.
– Ви маєте ключ у книжці, переклад! – сказав він, спинившись коло нього.
– Ключ?… Я?.. Ні, не маю… – замурмотів Петерсен.
Це був вродливий хлопець з густим білявим чубом і дуже гарними блакитними очима, що тепер злякано кліпали.
– Ні, пане вчитель… пане доктор… Ключ?.. Звідки він у мене? Ви помиляєтесь… Дарма мене підозрюєте… – Петерсен плів щось недоладне, зі страху добирав якісь пишномовні слова, сподіваючись, що вони вплинуть на вчителя… – Я не обдурюю… – розпачливо мовив він. – Я завжди був чесний… усе своє життя!
Але доктор Мантельзак, на жаль, був надто впевнений в іншому.
– Дайте мені книжку, – мовив він холодно.
Петерсен учепився в книжку, благально підняв її обома руками вгору і неслухняним язиком забелькотів знов:
– Повірте мені, пане вчитель… пане доктор… У книжці нема нічого… Ніякого ключа… Я не дурю… Я завжди був чесний…
– Дайте мені книжку, – ще раз сказав учитель і тупнув ногою.
Петерсен обм'як, обличчя його посіріло.
– Гаразд, – мовив він і простяг книжку. – Нате. Так, у ній є ключ. Ось він, гляньте! Але я ним не користувався! – раптом крикнув він у простір.
Проте доктор Мантельзак пустив повз вуха цю безглузду брехню, викликану відчаєм. Він витяг "ключа", глянув на нього з таким виразом, ніби тримав у руці щось гидке, сховав його в кишеню і зневажливо кинув Петерсенового Овідія на парту.
– Дайте журнал, – глухо звелів він.
Адольф Тотенгаупт послужливо приніс класний журнал, і Петерсен дістав зауваження за спробу обдурити класного керівника, що на довгий час накладало на нього тавро і позбавляло надії перейти навесні до наступного класу.
– Ви – ганьба класу, – сказав доктор Мантельзак і повернувся на кафедру.
Петерсен сів, як засуджений на смерть. Сусід відразу ж трохи відсунувся від нього. Весь клас поглядав на хлопця із змішаним почуттям відрази, жалю і страху. Він був пропащий, самітний, відштовхнутий, бо його спіймано на злочині. Про нього тепер існувала тільки одна думка: що він справді ганьба класу. Його падіння прийнято і визнано так само беззастережно, як Тімове та Будденбронове щастя і лихо сердешного Мумме…
Сам Петерсен дивився на себе тими ж очима, що й усі.
Ті з двадцяти п'яти підлітків, хто мав дуже тіло, досить міцні м'язи і нерви, щоб сприймати життя таким, як воно є, ті й у цьому випадку не побачили нічого особливого – не відчули себе ображеними, а навпаки, вважали, що так і має бути. Але були серед них і такі, що сиділи в понурій задумі… Малий Йоганн дивився на широку спину Ганса-Германа Кіліана, і в його золотаво-карих очах, підведених синюватими тінями, світилася відраза, протест і страх…

А доктор Мантельзак вів далі урок. Він викликав іншого учня, а саме Адольфа Тотенгаупта – сьогодні йому вже перехотілося питати ненадійних. Потім надійшла черга ще одного, не дуже добре підготовленого, що навіть не знав, як перекласти "patula Jovis arbore, glandes", і за нього довелось перекладати Будденброкові… Ганно відповів тихо, не підводячи очей на вчителя, коли той спитав його, і доктор Мантельзак схвально кивнув головою.
Коли скінчився опит, усі перестали цікавитись уроком. Доктор Мантельзак звелів одному пильному учневі перекладати далі без підготовки і слухав його так само неуважно, як і решта двадцять чотири учні, що почали вже готуватися до наступного уроку. До перекладу всім було байдуже: за нього вже не можна було поставити оцінки, так само як і не можна на ньому показати свою "службову" пильність… Та й урок швидко скінчиться. Ось уже й скінчився; пролунав дзвінок. Отак усе обернулось для Ганно. Вчитель йому навіть схвально кивнув головою.
– Ну-ну! – мовив Кай, коли вони всі йшли готичним коридором до хімічного кабінету. – Що ти тепер скажеш, Ганно? "Та, Цезареві глянувши в чоло…" Тобі нечувано пощастило!
– Мене верне, Каю, – відповів Йоганн. – Я не хочу такого щастя, мене верне від нього…
І Кай знав, що на його місці почував би те саме.
У хімічному кабінеті, високому, склепистому приміщенні, парти були розташовані амфітеатром; перед ними стояв довгий стіл, на якому робили досліди, і дві шафи з пробірками. У класі на кінець уроку повітря знов стало важке й задушливе, але тут воно було ще гірше, насичено сірководнем, з яким щойно робили досліди. Кай відчинив вікна, поцупив зошита в Адольфа Тотенгаупта і похапцем почав списувати сьогоднішнє завдання. Ганно і багато інших учнів робили те саме. На це пішла ціла перерва, аж до тієї хвилини, коли пролунав дзвінок і з'явився доктор Мароцке.
Це його Кай і Ганно прозвали Глибокодумом. То був середнього зросту брюнет з незвичайно жовтим обличчям, двома жировиками на лобі, цупкою масною бородою і таким самим чубом. Він завжди справляв враження невиспаного і невмиваного, хоч, мабуть, це тільки так здавалося. Мароцке викладав природничі науки, але головною його спеціальністю була математика, і його вважали за видатного теоретика в цій царині. Любив він також побалакати про філософські місця в біблії і часом, коли був у доброму, мрійливому настрої, ощасливлював учнів старших класів тлумаченням темних місць святого письма… Крім того, він був офіцер запасу і палкий аматор військової служби. Директор Вуліке дуже цінував його за те, що він був одночасно і педагогом, і військовим. Він найдужче за всіх учителів дбав про дисципліну, окидав критичним оком вишикуваних в одну лінію учнів і вимагав від них коротких, чітких відповідей. В цій мішанині містицизму і військової виправки було щось відразливе…
Учні подіставали начисто переписані завдання, і доктор Мароцке почав ходити поміж партами, тикаючи пальцем у кожен зошит. Декотрі хлопці, що нічого не написали, показували старі завдання, але він того не помічав. Потім почався урок; двадцятьом п'ятьом хлопцям треба було довести свій "службовий" запал на борі, хлорі чи стронції, як перед цим на Овідії. Ганс-Герман Кіліан удостоївся похвали, бо знав, що BaSO4, або важкий шпат, – найпоширеніший замінник білила. І взагалі він був улюбленцем учителя, оскільки хотів стати офіцером, Ганно і Кай нічогісінько не знали і дістали відповідну позначку в записнику доктора Мароцке.

Коли вчитель перестав питати учнів, вислухувати їх і ставити оцінки, цікавість до хімії згасла. Доктор Мароцке почав ставити досліди: чимось тріщав у пробірці, пускав барвисту пару, але теж з єдиною метою – щоб якось згаяти час. Нарешті він продиктував домашнє завдання, пролунав дзвоник, і третій урок скінчився.
Усі були задоволені, крім Петерсена, якого сьогодні спіткала біда. Далі йшов веселий урок, якого не боялася жодна душа. То була англійська мова, і викладав її молодий філолог, асистент Модерзон, що вже кілька тижнів мав у школі практику або, як казав граф Кай Мельн, гастролював з надією підписати ангажемент. Але на ангажемент йому сподіватись не доводилося: надто весело проходили його уроки…
Декотрі учні ще лишилися в хімічному кабінеті, інші піднялись до класу: на подвір'ї тепер нікому не треба було мерзнути, бо нагорі під час цієї перерви чергував пан Модерзон, а він не зважувався виганяти школярів надвір. Крім того, треба було приготуватися до його появи…
Коли пролунав дзвоник на четвертий урок, у класі нітрохи не стало тихіше. Всі розмовляли й сміялися, радіючи з тієї комедії, що зараз мала початися. Граф Мельн, підперши руками голову, читав далі свого Родеріка Ешера, з Ганно тихо сидів і спостерігав те, що відбувалося. Дехто з хлопців наслідував тварин. Котрийсь закукурікав, Вассерфогель на задній парті хрюкав, мов порося, і ніхто б не здогадався, що то він. На дошці красувалася велика скривлена пика, – її намалював крейдою "рапсод" Тім. А коли зайшов пан Модерзон, то, хоч як натужувався, не міг зачинити за собою дверей, бо в щілині стирчала велика шишка, яку довелося витягати Адольфові Тотенгаупту…
Асистент Модерзон був маленький непоказний чоловік з кислим обличчям і рідесенькою чорною борідкою; ідучи, він виставляв одне плече вперед. Він спинився біля дверей, вкрай розгублений, закліпав блискучими очима, набрав повітря і розтулив рота, ніби хотів щось сказати, але не знайшов потрібного слова. Нарешті він рушив з місця, та через три кроки наступив на пістон, надзвичайно добрий пістон, що так тріснув, наче в ньому був динаміт. Пан Модерзон здригнувсь, але зразу ж силувано всміхнувся, немов нічого не сталося, підійшов до передньої парти в середньому ряду, скособочився і, за своєю звичкою, сперся на неї рукою. Та цю його звичку вже помітили і добре вимастили парту чорнилом, тож маленька, жалюгідна ручка пана Модерзона стала вся чорна. Він удав, ніби нічого не помітив, сховав мокру, брудну руку за спину, закліпав очима і сказав лагідним, кволим голосом:
– Дисципліна в класі далеко не найкраща.
Ганно Будденброк тієї хвилини любив його і не зводив очей з його безпорадного скривленого обличчя. Та хрюкання Вассерфогеля ставало дедалі голосніше й природніше, і в шибки раптом пороснула ціла жменя гороху, що відскочив і розсипався по підлозі.
– Іде град, – зауважив хтось голосно й чітко, і пан Модерзон начебто повірив цьому, бо мовчки піднявся на кафедру й попросив класний журнал, не тому, що хотів записати комусь зауваження: хоч він дав уже в цьому класі п'ять чи шість уроків, а майже нікого з учнів не запам'ятав і викликав їх навмання за списком.
– Федерман, – сказав він, – будь ласка, продекламуйте вірша.
– Відсутній! – хором відповів клас різними голосами.
А тим часом Федерман, великий, широкоплечий, спокійнісінько сидів на своєму місці і надзвичайно спритно розсипав по класу горох.
Пан Модерзон закліпав очима і прочитав по складах інше прізвище:
– Вассерфогель!

– Помер! – крикнув Петерсен, якого раптом охопив гумор вішальника.
І, тупаючи, рохкаючи, каркаючи, регочучи, всі підтвердили, що Вассерфогель справді небіжчик.
Пан Модерзон знов закліпав очима, озирнувся довкола, гірко скривив рота, ще раз заглянув до журналу і ткнув миршавим пальцем у перше-ліпше прізвище.
– Перлеман, – мовив він не дуже впевнено.
– На жаль, збожеволів, – голосно й чітко сказав граф Кай Мельн, і серед ще більшого гамору клас підтвердив і цю відповідь.
Тоді пан Модерзон підвівся і крикнув, пересилюючи галас:
– Будденброку, на кару я вам завдам додаткову вправу. А коли ще будете сміятися, запишу в журнал зауваження.
Сказавши це, він знову сів. І справді, почувши Каїв жарт, Ганно не міг стриматись і стиха засміявся. Жарт йому сподобався, особливо те "на жаль". Та коли пан Модерзон гримнув на нього, він затих і тільки глянув на асистента понурим поглядом. Тієї миті він бачив усе в ньому: кожен волосок його ріденької бороди, крізь яку просвічувала шкіра, карі, блискучі, безпорадні очі; бачив, що він носить на своїх малих, незграбних ручках ніби дві пари манжет, бо рукави сорочки були такі самі довгі й широкі, як і манжети, пристебнуті до них; бачив усю його мізерну, жалюгідну постать. Бачив він і те, що діялося в душі вчителя. Ганно Будденброк був чи не єдиний, кого пан Модерзон знав уже на прізвище, і через це він ненастанно гримав на нього, задавав йому на кару додаткові вправи і взагалі знущався з нього. Асистент запам'ятав учня Будденброка тільки тому, що той був тихіший за інших, і користався покірністю Ганно, щоб весь час гартувати на ньому свій авторитет, якого він не зважувався виявляти перед крикливими і зухвалими. "Навіть співчуття стає неможливе на світі через людську підлість, – думав Ганно. – Я не цькую вас, не глумлюся з вас, як інші, бо вважаю, що це брутальність, бридота, банальність, а чим ви мені віддячуєте? Але так ведеться в світі, завжди і всюди так буває. – І від цієї думки його знову опанували страх і огида. – Якби я хоч не бачив вас наскрізь!.."
Нарешті знайшовся один учень, що не помер і не збожеволів, а навпаки, сам викликався продекламувати англійський віршик. То був нікчемний дитячий віршик про мавпу, і його мали вчити напам'ять оці підлітки, що здебільшого вже рвалися до моря, до праці, до справжнього життя?
Monkey, little merry fellow,
Thou art nature's punchinello…[79]
Вірш був довгий, і учень Касбаум читав його з книжки. Від пана Модерзона можна було зовсім не ховатися. А галас стояв дедалі дужчий. Кожен щось виробляв ногами, тупав, човгав по брудній підлозі. Співав півень, рохкало порося, торохтів горох. Їхня розгнузданість перейшла всі межі. В цих шістнадцяти- і сімнадцятилітніх юнаках прокинулись дикі інстинкти, властиві їхньому вікові. По руках пішли непристойні малюнки, що викликали хтиве хихотіння…
Раптом усе стихло. Касбаум перестав читати, вірша. Навіть пан Модерзон підвів голову і прислухався. Сталося щось навдивовижу приємне. Десь на задній парті у раптовій тиші забриніли тоненькі, кришталево чисті звуки і попливли по класу солодкою, ніжною, зворушливою мелодією. Це хтось приніс годинник з музикою, і ось серед уроку англійської мови він заграв "Твій образ в мене в серці!". Та тільки-но затихла та чудесна мелодія, як скоїлося щось страшне… Спало несподівано, жорстоко, владно і всіх приголомшило.

Двері без стуку, рвучко відчинилися навстіж, у них з'явилася висока, страхітлива постать, щось муркнула і одним скоком опинилася перед класом… То був Господь Бог.
Пан Модерзон посірів, схопив стільця й витер його носовичком. Учні зірвалися на ноги, мов ошпарені, виструнчилися, посхиляли голови і з ревної відданості аж поприкушували язики. Запала мертва тиша. Хтось зітхнув з напруження, і знов стало тихо.
Директор Вуліке хвилину оглядав ряди учнів, що стояли, вітаючи його, тоді звів руки з брудними лійкуватими манжетами і, розчепіривши пальці, махнув ними, ніби збирався вдарити по клавішах.
– Сідайте! – гримнув він басом.
Клас сів: Пан Модерзон тремтячими руками підсунув стільця, і директор опустився на нього.
– Продовжуйте урок! – звелів він, і це прозвучало так грізно, ніби він сказав: "Зараз побачимо, і горе тому, хто…"
Усі знали, чого він прийшов. Пан Модерзон повинен був продемонструвати йому свою педагогічну майстерність, показати, чого навчилися учні цього класу за його шість чи сім уроків; ішлося про роботу пана Модерзона, про його майбутнє. Асистент мав жалюгідний вигляд, коли, ставши знов за кафедру, звелів котромусь учневі продекламувати вірш про мавпу. І коли досі випробовувано й оцінювано тільки учнів, то тепер те саме чекало й учителя… Ох, і йому, й учням довелося скрутно! Поява директора була цілковитою несподіванкою, і ніхто, крім двох чи трьох учнів, не був до неї готовий. Але пан Модерзон не міг цілий урок питати Адольфа Тотенгаупта, який усе знав. А що в присутності директора годі було читати вірша з книжки, становище склалося страшне. Коли надійшла черга перекладати "Айвенго", то лиш єдиний граф Мельн міг сяк-так із ним упоратися, бо читав той роман з власного бажання. Інші ж, покашлюючи і заникуючись, плуталися в незрозумілих словах. Викликано й Ганно Будденброка, і він не здолав жодного речення. Директор Вуліке щось бурчав, ніби хтось шарпав найнижчу струну контрабаса. Пан Модерзон ламав свої маленькі, незграбні, поплямлені чорнилом руки і жалісливо проказував:
– А досі все йшло так добре!.. Так добре!..
Він проказував це ще й тоді, коли почувся дзвоник, розпачливо звертаючись чи то до учнів, чи до директора. Але Господь Бог стояв, страхітливо випроставшись, схрестивши руки, невблаганно хитав головою і дивився кудись понад головами учнів…
Тоді звелів подати журнал і неквапом записав усім, хто погано відповідав або зовсім нічого не знав, шістьом чи сімом учням, зауваження за ледарство. Панові Модерзону директор нічого не міг записати, але його становище було ще гірше; він стояв блідий, зламаний, знищений. Ганно Будденброк теж дістав зауваження.
– Ну, я вже вам зіпсую кар'єру, – сказав наостанці директор і вийшов.
Почувся дзвоник, урок скінчився. Так, видно, судилося! Завжди так буває. Коли ти найдужче боїшся, все, як на глум, кінчається майже добре, а коли ти не сподіваєшся ніякої біди, вона валиться на тебе. Тепер уже не було ніякої надії перейти навесні до наступного класу. Ганно встав і, стомлений, пригнічений, торкаючи язиком хворого зуба, вийшов з класу. Кай підійшов до нього, обняв за плечі, і вони разом зійшли на подвір'я серед гурту схвильованих учнів, що обговорювали цей незвичайний випадок. Він боязко, ласкаво зазирнув Ганно у вічі і сказав:
– Вибач, що я вискочив з перекладом. Треба було промовчати, щоб і мені записали зауваження. Це так було негарно…

– А хіба я не відповів Мантельзакові, що означає "patula Jovis arbore, glandes"? – сказав Ганно. – Так уже вийшло, Каю, нічого не вдієш. Не переймайся цим.
– Та воно так. Отже, Господь Бог хоче зіпсувати тобі кар'єру. Що ж, доведеться скоритися, коли така його недовідома воля… "Кар'єра" – що за слово! Кар'єрі пана Модерзона тепер також кінець. Він, бідолаха, ніколи вже не стане старшим учителем! Так виходить, що є молодші вчителі і старші вчителі, а просто вчителів немає. Нам з тобою цю мудрість важко зрозуміти – вона тільки для дорослих, для тих, хто знає життя. Можна сказати, що хтось добрий чи поганий учитель, але як можна бути старшим учителем, я ніяк не збагну. От якби поговорити на цю тему з Господом Богом або з паном Мароцке. Ото б зчинилося! Вони б образилися, покарали б мене за зухвальство, а вся моя вира, що я кращої думки про їхній фах, ніж вони самі… Та годі, що про тих носорогів балакати! Хай їм грець.
Вони походжали подвір'ям, і Ганно задоволено слухав Кая, який всіма способами намагався розважити товариша, щоб той забув про зауваження.
– Бачиш хвіртку? Вона відчинена, а за нею вулиця. Що, якби ми з тобою вийшли і трохи прогулялися тротуаром? До кінця перерви ще шість хвилин, і ми встигли б вернутися. Але в тім-то й річ, що не можна. Розумієш? Хвіртка відчинена, немає грат, жодної перешкоди немає, тільки поріг. А все-таки нам ні на секунду не можна його переступити, навіть думати про таке не можна… Ну що ж, підкоримось! Або візьмімо інший приклад. Хіба ми можемо сказати, що тепер десь пів на дванадцяту? Ні, тепер урок географії: ось як ми повинні міряти час! А тепер я питаю: хіба це життя? Все навпаки… О боже, коли цей заклад випустить нас із своїх ніжних обіймів!
– Так, а потім що? Ні, Каю, тоді виникне питанням що далі? Тут принаймні про таке не треба думати. Відколи помер мій батько, пан Кістенмакер і пастор Прінгсгайм щодня питають мене, ким я хочу бути. А я не знаю. Не вмію відповісти. Я ніким не можу бути. Всього боюся…
– Ну що ти! Навіщо впадати в таку безнадію! У тебе є музика…
– Що з моєї музики, Каю? Нічого з неї не буде. Що я, їздитиму й даватиму концерти? По-перше, мені не дозволили б, а по-друге, з мене ніколи не вийде майстра. Я майже ні до чого не здатний, хіба що трохи імпровізувати, коли залишаюся сам. До того ж такі подорожі… Вони теж лякають мене… В тебе зовсім інша справа. Ти маєш більше відваги. Ось ти смієшся з них усіх і можеш щось їм протиставити. Ти хочеш писати, хочеш розповісти людям щось гарне й цікаве: а це вже щось означає. І напевне здобудеш славу, ти все зможеш. Від чого це залежить? Бо ти веселіший. Часом на уроці ми перезираємось, як оце сьогодні, коли пан Мантельзак записав зауваження Петерсенові, єдиному з усіх, хто читав з книжки! Ми обидва думаємо те саме, але тобі смішно й легко. А я так не можу. Надто все це мене мучить. Я хотів би заснути і ні про що більше не думати. Хотів би вмерти, Каю!.. Ні, з мене нічого не вийде. Я не вмію бажати. Не бажаю навіть слави. Боюся її, ніби в ній прихована якась несправедливість!
Повір мені, що з мене нічого не може вийти. Пастор Прінгсгайм готує мене до конфірмації і оце недавно після розмови зі мною сказав комусь, що на мене треба махнути рукою, бо я походжу із звироднілої сім'ї…
– Так і сказав? – з напруженою цікавістю запитав Кай…
– Авжеж, він мав на увазі мого дядька Христіана, що сидить у психіатричній лікарні в Гамбурзі. І він, звичайно, має слушність. Хай на мене всі махнуть рукою, я їм буду такий вдячний за це!.. Я маю стільки прикростей, все мені йде так важко! Скажімо, коли я вріжу собі пальця,

подряпаюся… в іншого все загоїлося б за кілька днів, а в мене робиться рана, ятриться, болить, довго не минає… Останнього разу пан Брехт сказав, що зуби в мене дуже погані, майже всі гнилі, попсовані. А скільки їх уже вирвано! І це тепер. А чим я жуватиму в тридцять, у сорок років? Ні, мені вже нема на що сподіватися…
– Гм, – муркнув Кай і піддав ходи. – Краще розкажи мені про свою музику. Бо я хочу написати щось чудесне, справді чудесне… Може, почну зараз, на уроці малювання. Ти гратимеш сьогодні пополудні?
Ганно помовчав. В очах його блиснула якась сумна, бентежна жага.
– Мабуть, гратиму, – сказав він, – хоч не повинен би. Мені треба було б тільки розучувати етюди й сонати, і на цьому край. Але я, мабуть, імпровізуватиму, не можу втриматись, хоч потім мені стає ще гірше.
– Гірше?
Ганно не відповів.
– Я знаю, про що ти граєш, – сказав Кай.
Обидва замовкли. Вони якраз переживали критичний вік, Кай спаленів і опустив очі, але голову тримав рівно. Ганно, блідий, смертельно поважний, дивився затуманеними очима кудись убік.
Та ось пан Шлеміль подзвонив, і вони пішли нагору. Почався урок географії, на якому вони мали писати контрольну, дуже важливу контрольну про область Гессен-Нассау. Зайшов рудобородий чоловік у брунатній куртці. Обличчя в нього було бліде, а на руках з пористою шкірою не росло жодної волосинки. То був Бистрий Глузд, доктор Мюзам. У нього часом бувала кровотеча з легень, і він про все на світі говорив іронічно, вважав себе не тільки за дуже хворого, але й не меншою мірою дотепного. Вдома в нього був цілий музей Гейне – колекція паперів і речей, що колись належали тому зухвалому, хворому поетові.
Він показав на карті кордони Гессен-Нассау, меланхолійно і водночас глузливо всміхнувся і попросив шановних добродіїв зробити йому ласку: взяти зошити і написати про все варте уваги в цій області. Здавалося, що він хоче висміяти і учнів, і ту область, а одначе то була важлива контрольна робота, і всі її боялися…
Ганно Будденброк нічого не знав про Гессен-Нассау, майже нічого. Він хотів зазирнути в зошит Адольфа Тотенгаупта, але Генріх Гейне, якому його ядуча й страдницька іронія не заважала пильно стежити за кожним рухом учнів, відразу помітив це і сказав:
– Пане Будденброку, мені кортить забрати у вас зошита, але боюся, що тим самим я зроблю вам велику ласку. Отже, пишіть далі.
Те зауваження таїло в собі подвійний дотеп: по-перше, доктор Мюзам назвав Ганно "паном Будденброком", а по-друге, доточив оту "ласку". Ганно довго сидів над зошитом, нарешті віддав його вчителеві майже чистим і разом з Каєм вийшов з класу.
Всі сьогоднішні небезпеки минулися. Щасливі ті, хто перебув їх цілим, чиє сумління не обтяжувало зауваження в журналі. Тепер вони могли собі спокійно відпочивати на уроці малювання в пана Дрегемюллера…
Зала для малювання була простора й світла, На полицях під стінами стояли гіпсові копії античних статуй, а в великій шафі повно було різних дерев'яних фігур та іграшкових меблів, які також правили за моделі. Пан Дрегемюллер був огрядний чоловік з круглою стриженою бородою і дешевою каштановою перукою, що зрадливо відставала ззаду на потилиці. Власне, перук було дві: одна з коротшим волоссям, а друга з довшим: коли пан Дрегемюллер підстригав собі бороду, то надягав коротшу… Були в нього й інші химери. Замість "олівець" він казав "грифель". Від нього завжди тхнуло спиртом та олійною фарбою, і дехто запевняв, що він п'є гас.

Найкращими в житті для нього були години, коли він заступав когось і вів урок з іншого предмета. Тоді він виголошував цілі лекції про політику Бісмарка. Свою мову пан Дрегемюллер підсилював дивним жестом: проводив спіралі й дуги від плеча до носа і з ненавистю й страхом лаяв соціал-демократію…
– Ми мусимо триматися разом! – звертався він до слабших учнів, хапаючи їх за руки. – На нас чигає соціал-демократія!
Йому була властива якась гарячкова метушливість. Вік сідав біля котрогось учня, поширюючи навколо себе спиртовий дух, стукав його перснем по лобі й сипав такими словами, як: "перспектива!", "глибока тінь!", "грифель!", "соціал-демократія!", "триматися разом!" – і переходив до когось іншого…
Кай на уроці малювання почав писати свій твір, а Ганно подумки виконував одну увертюру. Потім урок скінчився, вони зібрали книжки і спустилися вниз. Тепер вони могли вільно вийти за браму, ніщо їм не стояло на заваді.
Ганно і Каєві. було по дорозі аж до самої червоної вілли. Далі малий граф Мельн уже йшов сам: додому йому було ще далеченько. А він не мав навіть пальта.
Замість ранкової мряки тепер падав мокрий лапатий сніг, що обертався в грязюку. Вони попрощалися коло хвіртки. Коли Ганно вже пройшов половину стежки до дверей, Кай вернувся і обняв його за шию.
– Не впадай у відчай… І краще не грай! – сказав він тихо, і його струнка, обшарпана постать зникла в сніговиці.
Ганно залишив книжки в коридорі на таці у ведмедя і зайшов привітатися з матір'ю. Герда сиділа в шезлонзі й читала книжку в жовтих палітурках. Поки син наближався по килиму, вона дивилася на нього своїми карими, близько посадженими очима, а коли він спинився перед нею, взяла його за голову й поцілувала в чоло.
Він вернувся до своєї кімнати, де панна Клементина приготувала йому легкий підобідок, умився і попоїв. А коли скінчив, витяг з шухляди пачку тоненьких міцних російських цигарок і – не вперше вже – закурив. Тоді сів біля фісгармонії і зіграв дуже важку, складну фугу Баха. Нарешті заклав руки за голову і глянув у вікно на сніг, що, кружляючи в повітрі, нечутно падав на землю. Більше там не було на що дивитися. Тепер його вікно виходило не в гарний садочок з плюскітливим фонтаном. Усе затуляла сіра стіна сусідньої вілли.
О четвертій подано обід. За столом сиділо троє: Герда Будденброк, Ганно Будденброк і панна Клементина. Потім Ганно приготував у салоні ноти і почекав біля рояля на матір. Вони зіграли сонату Бетховена, опус 24. Під час адажіо скрипка співала, мов ангел; але Герда невдоволено опустила її, похмуро глянула на неї і заявила, що вона не настроєна. Більше Гер да не захотіла грати і пішла нагору відпочити.
Ганно лишився в салоні. Він підійшов до засклених дверей, що вели на невеличку веранду, і кілька хвилин дивився на мокрий садок. Та нараз відступив від дверей, хапливим рухом засунув кремову завісу, від чого кімната сповнилася жовтавим присмерком, і схвильовано підійшов до рояля. Там він, ще трохи постояв, непорушно вдивляючись в одне місце, і перед очима в нього все почало тьмянішати, затуманюватись, розпливатися… Тоді сів і заходився імпровізувати.
То був простенький мотив, уривок ще не народженої мелодії, фігура на півтора такта; і коли вона вперше з несподіваною силою прозвучала під його пальцями на басовому тоні в один голос, ніби труби органу одноголосно і владно провістили початок і першооснову того, що мало наступити, ще ніяк не можна було передбачити, який буде цілий задум. Та

коли він удруге повторив її на дисканті, забарвленому сріблястим тембром, виявилося, що фігура має єдине розв'язання, складається з тужного, болісного переходу з однієї тональності в іншу – коротенький, простий мотив, але поданий і виконаний він був так філігранно, врочисто й рішуче, що набув дивної, таємничої значущості. А тоді почався бурхливий вир пасажів, невтомне наростання і спад синкоп, що з нестямним криком блукали, кидались навколо, наче душа, стривожена тим, що вона почула і що не хотіло замовкнути, знов і знов верталося, все в інших тональностях, – запитально, з жалем і смертельним смутком, вимогливо і знадливо. Синкопи ставали щораз навальніші, гнані швидким тріоле; але вигуки страху, що проривалися в них, почали набирати дедалі чіткішої форми, злилися докупи, стали мелодією, і ось надійшла мить, коли вони, мов жагучий, благальний хор духових інструментів, могутні й покірні, запанували над усім. Те, що досі накочувалось, хвилювалося, нестямно кидалось на всі боки і вислизало, тепер замовкло, переможене, і в непомильно простому ритмі прозвучав скорботний, по-дитячому чистий хорал… Він закінчився майже церковним фіналом – фермата й тиша. І враз тихо-тихесенько, в сріблястому тембрі, озвався той перший мотив, та простенька тема, безглузда чи загадкова фігура – солодке, болісне переливання з однієї тональності в іншу. Мить – і все закипіло, завирувало в нестямній метушні; з неї вирізнялися, панували над нею тільки пронизливі, схожі на звуки фанфар, наголоси, сповнені несамовитої рішучості. Що сталося? Що готувалось? Чи це не голос мисливського рога, що кличе виступати? Ось голосів стало більше, вони злилися у великий, могутній хор, до них приєдналися суворіші ритми, і виникла вже зовсім нова фігура, смілива імпровізація, немов мисливська пісня, бадьора, навальна. Але не радісна; в ній бринів гордий розпач, чулися поклики, схожі на зляканий крик. І серед тих викривлених химерних фігур знов болісно, невиразно, солодко виринув той перший, загадковий мотив… І почалася нестримна зміна подій, значення й зміст яких не можна було вгадати, навала звукових химер, ритмічних і гармонійних, над якими Ганно вже не мав влади, – вони самі народжувалися під його пальцями, і він відчував їх усім своїм єством, хоч вони були нові й незнані. Він сидів, схилившись над клавішами, ледь розтуливши губи, втупивши поперед себе невидющий погляд, і м'які каштанові кучері спадали йому на скроні. Що це було? Що він переживав? Долав важкі перепони, вбивав драконів, ламав скелі, перепливав річки, проходив крізь вогонь? І як пронизливий сміх, як невимовно радісна обіцянка, в ті звуки вплітався перший мотив, простенький образ, перехід з однієї тональності в іншу… Він ніби зваблював Ганно до щораз нових могутніх зусиль. За ним котився шалений вал октав, що переходили в крик, а тоді починалась нова хвиля, повільне, ненастанне піднесення, хроматичний клубок шаленої, непереможної пристрасті, що раптово уривався страшним, дражливим піаніссімо, ніби в людини зникала під ногами опора і вона тонула у вирі жадоби… Раз видалося, ніби десь далеко почали тихо пробиватися перші акорди благальної, скорботної молитви; але натомість ринули хвилі бурхливої какофонії. Вони наростали, котилися вперед, відступали, меншали, розсипалися, знов збиралися на силі і рвались до якогось невимовно радісного фіналу, що повинен був настати, і настати тепер, у цю мить найбільшого піднесення, коли вже несила терпіти муку жаги… І він настав, ніщо більше не могло його стримати, відтягти судому пристрасті. Він настав. Роздерлась завіса, розчахнулась брама, розступилися тернові кущі, запалися вогненні стіни… Настало звільнення, сповнення бажань, цілковите задоволення і з радісним зойком вилилось у чудесний разок звуків, що в солодкому й тужному рітардандо відразу ж перейшов у інший – то був знов

той мотив, перший мотив! І почалося свято, тріумф, нестримна оргія тієї самої фігури, що бризніла в усіх тональностях, проривалася крізь усі октави; плакала, тремтіла в тремоландо, співала, раділа, схлипувала, весь час переможно верталася в шумких, дзвінких, мерехтливих, пінявих шатах звуків… Щось брутальне, тупе і водночас релігійно-аскетичне, схоже на віру і самозречення, було у фанатичному культі тієї дрібнички, того уривка мелодії, короткої, простенької фрази на півтора такта… Навіть щось грішне, цинічно розпачливе, немов прагнення сконати в блаженстві, було в непомірній, невситимій насолоді нею, в жадібному використанні її, у висмоктуванні з неї останніх солодощів, аж до знемоги, до відрази, до пересичення. І ось нарешті, нарешті, в знемозі після всіх тих надмірностей, забриніло довге, тихе арпеджіо в мінорі, піднялося на один тон, перейшло в мажор і завмерло в скорботному тремтінні.
Ганно ще хвилину сидів, схиливши голову на груди і склавши руки на колінах. Потім піднявся і закрив рояль. Він був дуже блідий, коліна в нього підгиналися, очі пекло. Він пішов до сусідньої кімнати, простягнувся на шезлонзі і довго лежав не рухаючись.
Потім, після вечері, Ганно зіграв з матір'ю партію в шахи, що скінчилася внічию. Але ще й після півночі сидів при свічці у своїй кімнаті перед фісгармонією і подумки, бо так пізно йому забороняли грати, щось компонував, обіцяючи собі встати завтра о пів на шосту і приготувати хоч найнеобхідніші уроки.
Так минув день у малого Йоганна.
Розділ третій
З тифом справа стоїть так.
Людина почуває себе пригніченою, це почуття швидко поглиблюється і переходить у безсилий розпач. Водночас настає фізична кволість, що опановує не тільки м'язи й жили, а й поширюється на внутрішні органи, особливо на шлунок, який гидливо відмовляється приймати їжу. Людину змагає сон, та хоч яка вона втомлена, а спить неспокійно, чуйно, тривожно; той сон не підбадьорює її. Голова болить, стає важка й туманіє. Руки й ноги ниють. Часом, без жодної на те причини, іде з носа кров. Це початок.
Потім хворого нападає лихоманка, все тіло тремтить, зуби цокотять, – це ознака, що гарячка швидко збільшується. На грудях і на животі виступають червоні плями завбільшки з горошину; коли натиснути на них пальцем, вони зникають, але відразу з'являються знов. Пульс прискорений, він досягає до ста ударів на хвилину. Так, при температурі сорок градусів, минає перший тиждень.
Другого тижня голова перестав боліти, не ниють уже руки й ноги, натомість посилюється запаморочення, а у вухах так шумить, що хворий погано чує. Вираз обличчя в нього тупий, рот розтулений, очі тьмяні й непритомні. Свідомість притьмарена; хворого й далі змагає сон, але він не спить, а тільки поринає у важке забуття і часом марить, голосно й неспокійно. Через свою мляву безпорадність він стає бридко неохайний. Ясна, зуби і язик хворого вкриває чорний слиз, який отруює віддих. Хворий лежить горілиць з надутим животом. Він безсило зсувається з подушок, розкидає ноги. Весь його організм працює прискорено, квапливо, але ненадійно. Він дихає часто, уривчасто, пульс пришвидшується до ста двадцяти ударів на хвилину. Очі приплющені, щоки не палають уже з гарячки, як спочатку, а набирають синюватого відтінку. Червоних плям з горошину завбільшки на грудях і на животі стає ще більше. Температура досягає сорока одного градуса…

Третього тижня кволість доходить до найвищої межі. Хворий уже не марить уголос, і ніхто не знає, чи дух його занурився в чорну порожнечу, чи, звільнившись від тілесних страждань, ширяє в далеких сферах глибокого, тихого сну. Жоден звук, жоден порух не зраджує таємниці. Тіло його лежить нечутливою колодою. Настає криза…

У деяких хворих діагноз важко визначити через особливі обставини. Припустімо, наприклад, що перші ознаки хвороби – пригніченість, кволість, відсутність апетиту, неспокійний сон, біль голови, – вже не раз бували в хворого ще тоді, як він – надія всієї родини – ходив зовсім здоровий. У такому випадку раптове загострення їх нікому не видається чимось незвичайним. А все ж добрий лікар з солідним запасом знань, ну хоча б доктор Ланггальс, красень Ланггальс з маленькими, зарослими чорними волосинками руками, швидко визначить хворобу, а поява фатальних червоних плям на грудях і на животі додасть йому певності. Він не сумніватиметься, що йому робити і які давати ліки. Він накаже покласти хворого в просторій, добре провітрюваній кімнаті, де температура не повинна перевищувати сімнадцяти градусів. Вимагатиме, щоб його тримали у винятковій чистоті і якомога частіше обертали – треба, поки можна, вберігати його від пролежнів, що часом буває дуже важко зробити. Радитиме, щоб хворому постійно витирали рота мокрою серветкою, з ліків приписуватиме суміш йоду з йодистим калієм і хініну з антипірином, а насамперед, оскільки шлунок і кишки дуже вражені хворобою, – легеньку й поживну дієту. Виснажливу гарячку він збиватиме купелями, які хворому робитимуть часто, що три години, навіть уночі; воду в ванні охолоджуватимуть поступово, починаючи з того кінця, де ноги. І після кожної купелі накаже давати хворому щось міцне і збудливе – коньяк або шампанське…

Але всі ці засоби лікар застосовує навмання, ніби пробує, чи вони взагалі можуть якось подіяти, принаймні він не певний, чи вони мають якусь користь, сенс і мету. Бо лікар не знає головного, в одному питанні – жити чи не жити хворому – він до третього тижня, поки не настане криза, такий самий темний, як і всі. Йому невідомо, чи хвороба, що зветься тифом, у цьому випадку виявиться тільки лихою пригодою, прикрим наслідком зараження, якого не важко було б уникнути і яке можна ліквідувати науковими засобами, а чи це просто форма визволення, шати смерті, що могла б так само з'явитися в іншій масці і проти якої ще не виросло ніякого зілля.

З тифом справа стоїть так: у своєму маренні, в гарячці й непритомності хворий чує виразний, підбадьорливий голос життя. Той голос, дужий, свіжий, доганяє його дух, що вже далеко зайшов незнаним, палючим шляхом, який веде в тінь, у прохолоду і в спокій. Людина прислухається до того дзвінкого, бадьорого, трохи глузливого голосу, що кличе її вернутися в світ, який вона так далеко залишила за собою і який уже забула. І якщо їй стане соромно за свою легкодухість, якщо в ній знов прокинеться відвага, енергія, радість і любов, прокинеться почуття обов'язку і приналежності до того глузливого, строкатого, брутального світу, який вона лишила, то хоч як би далеко зайшла людина незнаним, палючим шляхом, вона повернеться і буде жити. Та якщо вона здригнеться з ляку й огиди, почувши голос життя, якщо у відповідь на той веселий, вимогливий звук вона тільки похитає головою, відмахнеться, навіть не обернувшись, і поспішить далі шляхом, що веде до втечі, – тоді, певна річ, вона помре.

Розділ четвертий

– Ти не маєш слушності, Гердо! – вже всоте з докором у голосі проказувала засмучена панна Вайхброт.

Вона сиділа на канапі у вітальні своєї колишньої учениці Герди Будденброк, де, крім неї і господині, були ще пані Перманедер, її дочка Еріка, бідолашна Клотільда і три дами Будденброк із Брайтештрасе. Зелені стрічки чепчика спадали їй на вузькі плечі. Одне плече вона звела якомога вище, щоб можна було вимахувати рукою, над столом, – така маленька зробилася Зеземі на сімдесят шостому році життя.
– Ти не маєш слушності і, дозволь тобі сказати, погано робиш, Гердо! – ще раз мовила вона схвильованим, тремтячим голосом. – Я стою вже однією ногою в могилі, дні мої пораховані, а ти хочеш мене… хочеш нас покинути, розлучитися з нами назавжди… Якби ти їхала погостювати в Амстердам… але назовсім! – Вона похитала своєю старою пташиною голівкою, і її розумні карі очі посмутніли. – Правда, ти багато втратила…
– Ні, вона втратила все, – сказала пані Перманедер. – Ми не повинні бути егоїстами, Терезо. Гер да хоче їхати і поїде, нічого не вдієш. Вона приїхала сюди з Томасом двадцять один рік тому, і всі ми її любили, хоч були, мабуть, їй гидкі… Авжеж, Гердо, не відмагайся! Але Томаса більше немає і… нікого немає. А що ми для неї? Ніщо. Нам прикро, але їдь з богом, Гердо, дякую тобі, що ти не поїхала ще тоді, як помер Томас…
Вони сиділи після вечері за круглим столом. Була осінь. Малий Йоганн (Юстус-Йоганн-Каспар), виряджений на той світ з щедрими благословеннями пастора Прінгсгайма, уже з півроку лежав на кладовищі під хрестом з пісковина і родинним гербом. За вікнами шурхотів дощ у майже безлистих деревах алеї. Час від часу вітер шпурляв ним у шибки. Всі вісім жінок були одягнені в чорне.
Це були невеличкі родинні сходини, прощальні сходини: Герда Будденброк лаштувалась виїхати з міста, вернутися в Амстердам, щоб, як колись, грати дуети з своїм старим батьком. Тут її вже ніщо не тримало. Пані Перманедер нічим не могла її спинити від такого наміру. Вона змирилася з ним, хоч у душі й почувала себе дуже нещасною. Якби вдова сенатора Будденброка лишилася тут, не забрала свого майна і зберегла своє місце в суспільстві, можна було б ще якось підтримувати престиж родини…
Але хай там що, а пані Антоиія твердо вирішила високо нести голову, поки вона жива і поки на неї дивляться люди. Адже її дід колись їздив четвериком по країні…
Незважаючи на все, що їй довелось пережити, і на хворий шлунок, вона здавалася молодшою за свої п'ятдесят років. Щоправда, обличчя її трохи зблякло і вкрилося мохом, а вусики на верхній губі – гарненькій губі Тоні Будденброк – стали помітніші, зате в гладенько зачесаних косах під жалобним чепчиком не видно було жодної сивої волосинки.
Її кузина, бідолашна Клотільда, сприйняла Гердин від'їзд так, як і належить сприймати все на цьому світі, – байдуже й покірно. Вона тільки що добре повечеряла і тепер сиділа, сіра й худа, як завжди, і зрідка лагідно, протягло додавала до розмови якесь слово.
Еріка Вайншенк, якій тепер був тридцять один рік, також не вельми хвилювалася, що тітка їх покидає. Вона пережила гірше лихо і рано навчилася коритись долі. З її втомлених водяво-блакитних очей – Грюнліхових очей видно було, що вона змирилася з своїм невдатним життям, і в її спокійному, часом трохи жалісливому голосі бриніло те саме.
Щодо трьох дам Будденброк, дочок дядька Готгольда, то в них на обличчях, як звичайно, були написані образа й догана. З роками дві старші сестри, Фрідеріка і Генрієта, стали ще худіші й кістлявіші, а молодша, Пфіфі, що мала тепер п'ятдесят три роки, здавалася ще нижчою і круглішою.
Запрошено також стару пані Крегер, удову дядька Юстуса, але вона була хвора, а може, не мала пристойної сукні – хто знає!

Розмовляли про Гердин від'їзд, про дорогу, про недалекий продаж вілли разом з меблями, за який узявся маклер Гош. Герда нічого не брала з собою і від'їздила так, як і прибула сюди.
Потім пані Перманедер згадала про життя, про людську долю і виклала свої погляди на минуле і на майбутнє, хоч про майбутнє їй і не було чого сказати.
– Що ж, коли я помру, то Еріка хай собі їде, куди хоче, – сказала вона, – але я десь-інде не витримала б. Тож поки я жива, тримаймося разом – нас же тільки жменька й залишилась… Раз на тиждень приходьте до мене на обід… Почитаємо родинні папери. – Вона торкнулася теки, що лежала перед нею. – Так, Гердо, я приймаю її з подякою. Отже, домовилися… Чуєш, Тільдо?.. Хоч, власне, й ти могла б нас запросити, бо тобі тепер далебі не гірше за нас. Отак воно буває. Людина працює, хоче домогтися чогось, бореться… А ти нишком сиділа і терпляче все перечікувала. Але все-таки ти роззява, вибач мені вже, Тільдо…
– Ох, Тоні! – усміхнулася Клотільда.
– Шкода, що я не можу попрощатися з Христіаном, – сказала Герда.
Вони заговорили при Христіана. Хоч з своїми хворобами він міг жити і вдома, мало було надії, що його випустять з лікарні. Таке становище дуже влаштовувало його дружину, що була, як запевняла пані Перманедер, у змові з лікарем. Видно, Христіанові судилося лишатись там довіку.
Запала мовчанка. Потім розмова помалу, обережно перейшла на останні події, і коли хтось згадав малого Йоганна, в кімнаті знов стало тихо, тільки чути було, як надворі шелестів дощ.
На останній хворобі Ганно, яка, мабуть, дуже його вимучила перед смертю, ніби тяжіла якась таємниця. Коли зайшла про це мова, всі намагались не дивитися одна на одну, говорили притишеним голосом, натяками, півсловом. Згадано останній епізод: появу малого, обшарпаного графа, що майже силоміць увірвався до кімнати хворого… Ганно, почувши його голос, усміхнувся, хоч нікого вже не впізнавав, а Кай без упину цілував йому руки.
– Цілував руки? – перепитали дами Будденброк.
– Так, без упину.
Раптом пані Перманедер зайшлася плачем.
– Я його так любила, – схлипувала вона. – Ви не знаєте, як я його любила… Дужче за всіх вас… Атож, вибач мені, Гердо, ти його мати… Ох, то був ангел…
– Він тепер ангел… – поправила її Зеземі.
– Ганно, малий Ганно, – проказувала пані Перманедер, і сльози текли їй по збляклих, укритих мохом щоках. – Том, батько, дідусь і всі інші… Де вони? Ми ніколи їх більше не побачимо. Ох, як це жорстоко й сумно!
– Колись ми з ними зустрінемось, – зауважила Фрідеріка Будденброк, згорнувши руки на колінах, опустивши очі і ніби проколюючи носом повітря.
– Я знаю, так кажуть… Ох, бувають хвилини, Фрідеріко, коли нема ніякої втіхи, хай простить мені господь, коли втрачаєш віру в справедливість, у доброту… в усе.
Життя, щоб ви знали, багато чого в нас ламає, навіть віру підважує… Зустрінемось… Якби ж так було…
Тоді Зеземі Вайхброт підвелася за столом і випросталась, як тільки могла. Вона стала навшпиньки, витягла шию, постукала кулачком по столу, і чепчик у неї на голові затрясся.
– Так є! – сказала вона якомога твердіше і обвела всіх суворим поглядом.

Так вона стояла, здобувши перемогу в праведному герці, який вона ціле життя вела з доказами свого розуму, досвідченого в науках, тремтячи з переконаності, – крихітна, грізна, натхненна, горбата пророчиця.

Примітки

1
В тім, то й річ, люба моя панночко! (Франц.)
2
Мій старий (франц.).
3
Ти ба! (Франц.)
4
Пробач, мій любий, але ж це безглуздя! (Франц.)
5
Не занепадай духом! (Франц.)
6
Слушно (франц.).
7
Одночасний крок двох танцюристів у протилежному напрямку (франц.).
8
Ввічливий уклін (франц.).
9
Непостійний (франц.).
10
Захоплення (франц.).
11
Чарівно! (Франц.)
12
Світська людина! (Франц.)
13
Пані й панове (франц.).
14
Неприємна (франц.).
15
Приємного апетиту! (Франц.)
16
Року (лат.).
17
Занепав (франц.).
18
Годі (франц.).
19
Тут: настирлива ідея (франц.).
20
Тут: шанолюбство (франц.).
21
Правда ж, Раппе, німці дуже люблять маленьких наполеонів? (Франц.)
22
Так, ваша величність, дужче, ніж великого! (Франц.)
23
Пробачте! (Франц.)
24
До побачення, панове (франц.).
25
Гаразд (англ.).

26
"Господь бачить наперед" (лат.).
27
От! (Франц.)
28
Скорочене від senior – старший (лат.).
29
Не будемо більше про це говорити! (Франц.)
30
Ходімо! (Франц.)
31
Ну (франц.).
32
Непродуктивні видатки! (Франц.)
33
Дорогий сину (франц.).
34
Комедій (франц.).
35
Найщасливіший рік у моєму житті (франц.).
36
Вітрогони (франц.).
37
Який жах! (Франц.)
38
Новій церкві (гол.).
39
Ох, не так завзято, дами! (Франц.)
40
Ох, не так завзято, дами! (Франц.)
41
Як годиться (франц.).
42
Доки ж, Катіліно… (Лат.)
43
Між іншим (франц.).
44
Калічене франц. A la bonne heure! (Час вам добрий!)
45
Гатунок важкої шовкової матерії (франц.).
46
Віддалік від справ (з Горація) (лат.).
47
Студент права (лат.).
48
Як приватна особа (лат.).
49
Людина, що не спізнала горя, лишиться довіку хлопчаком! (Італ.)
50
По-джентльменському (англ.).
51
Загальних правил (франц.).
52
Мимохідь (франц.).

53
Гергардт Пауль (1607–1676) – німецький поет, автор духовних пісень.
54
Право першості (франц.).
55
Двозначний (франц.).
56
Пісеньок (англ.).
57
Невимушеність (франц.).
58
Найвища вершина в німецьких Альпах.
59
А втім, гадаю (лат.); тут – власна думка, принцип.
60
Співрозмовником (франц.).
61
За всяких обставин (франц.).
62
В родинному колі (франц.).
63
Посагу (лат.).
64
Пастор Маріїнської церкви (лат.).
65
Торвальдсен Вертель (1768–1844) – данський скульптор, видатний представник класицизму в європейському мистецтві.
66
Людина, що сама домоглася успіху в житті (англ.).
67
Замилування (франц.).
68
Страх (лат.).
69
Звичай (франц.).
70
Поступово (франц.).
71
"Думки Блеза Паскаля" (франц.).
72
Надія, хоч яка вона облудна, принаймні веде нас приємним шляхом до кінця життя (франц.).
73
Теперішній стан (лат.).
74
Контрольна праця (лат.).
75
Жолуді, що падали з Юпітерового крислатого дерева (лат.).
76
Люди, що стоять поза законом (англ.).
77
Насамперед був насаджений вік Золотий… (Лат.)
78
Краще б ти мовчав! (Лат.)

79
Мавпо, весела тваринко,
Ти від природи паяц!.. (Англ.)